

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

**YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi**

**ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы**

**№2 (128) 2023
сәуір-мамыр-маусым**

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (филология)
филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.
МАНСҰРОВ НҰРЛАН БЕРДЕНҰЛЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (педагогика)
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
ТОРЫБАЕВА ЖӘМИЛА ЗАХАНҚЫЗЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (тарих)
тарих ғылымдарының докторы, профессор
ТҮРСҮН ХАЗІРЕТӘЛІ МАХАНҰЛЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (философия)
философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
БАЛТАБАЕВА АЛЕНА ЮЛДАШҚЫЗЫ

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы:

Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637.**

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитетінің 2021 жылдың 07 желтоқсандағы №821 бұйрығымен Педагогика ғылымдары және 2022 жылдың 19 сәуіріндегі №155 бұйрығымен Филология ғылымдары бағыттары бойынша Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler.

İndeks: 75637. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 07 aralık 2021 tarih ve 821 nolu kararıyla bu dergi Pedagojik bilimler; 19 nisan 2022 tarih ve 155 nolu kararıyla Filoloji bilimler alanında Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж. Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский.

Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Индекс №75637.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказами Комитета по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 07 декабря 2021 года №821 и от 19 апреля 2022 года №155 журнал включен в перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по направлениям Педагогических и Филологических наук.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months.

Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637.**

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

By the orders of the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 07, 2021 No. 821 and April 19, 2022 No. 155, the journal is included in the list of scientific publications recommended by the Committee in the areas of Pedagogical and Philological Sciences.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Булент	- профессор, доктор /Түркия/
Ергөбек Қ.С.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ибраев Ш.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Түркия/
Сағидолда Г.С.	- ф.ғ.д. /Қазақстан/
Сердәлі Б.К.	- ф.ғ.к., қауым. профессор /Қазақстан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейітов Б.З.	- п.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Атемова Қ.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Беркимбаев К.М.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Власюк И.В.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Калдыбаева А.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Каримова И.Х.	- п.ғ.д., профессор /Тәжікстан/
Корнилов В.С.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Наркозиев А.Қ.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Тарантей В.П.	- п.ғ.д., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Түркия/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Түркия/
Ходжаев Б.Х.	- п.ғ.д., профессор /Өзбекстан/

ТАРИХ

Ержиласун Гүлжанат	- профессор, доктор /Түркия/
Жетібаев К.М.	- т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Кабульдинов З.Е.	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Қожа М.Б.	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Раджабов К.К.	- т.ғ.д., профессор /Өзбекстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/

ФИЛОСОФИЯ

Ғабитов Т.Х.	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Кенжетай Д.Т.	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Соколов В.Г.	- филос.ғ.к. /Ресей/
Шаповал Ю.В.	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/

DANIŞMA KURULU

FIİLOLOJİ

Bayram Bülent	- Prof. Dr. /Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
İbrayev Şakir	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. /Türkiye/
Sagidolda Gülgayşa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Serdali Becigit	- Doç. Dr. /Kazakistan/

PEDAGOJİ

Abuseyitov Bekahmet	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Berkimbayev Kamalbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Vlasyuk İrina	- Prof. Dr. /Rusya/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. /Türkiye/
Kaldıbayeva Ayçurok	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Karimova İrina	- Prof. Dr. /Tacikistan/
Kornilov Viktor	- Prof. Dr. /Rusya/
Narkoziyev Amanbek	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Tarantey Viktor	- Prof. Dr. /Beyaz Rusya/
Halil İbrahim Bülbül	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hayati Akyol	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hocayev Bekzot	- Prof. Dr. /Özbekistan/

TARİH

Ercilasun Gülcanat	- Prof. Dr. /Türkiye/
Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kabuldinov Ziyabek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Koja Muhtar	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Racabov Kahraman	- Prof. Dr. /Özbekistan/
Tomar Cengiz	- Prof. Dr. /Türkiye/

FELSEFE

Gabitov Tursun	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Kencetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sokolov Vladislav	- Doç. Dr. /Rusya/
Şapoval Yuliya	- Prof. Dr. /Kazakistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Бюлент	- профессор, доктор /Турция/
Ергобек К.С.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Ибраев Ш.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Турция/
Сагидолда Г.С.	- д.ф.н. /Казахстан/
Сердали Б.К.	- к.ф.н., ассоц. проф. /Казахстан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейитов Б.З.	- к.п.н., профессор /Казахстан/
Атемова К.Т.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Беркимбаев К.М.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Власюк И.В.	- д.п.н., профессор /Россия/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Калдыбаева А.Т.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Каримова И.Х.	- д.п.н., профессор /Таджикистан/
Корнилов В.С.	- д.п.н., профессор /Россия/
Наркозиев А.К.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Тарантей В.П.	- д.п.н., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Турция/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Турция/
Ходжаев Б.Х.	- д.п.н., профессор /Узбекистан/

ИСТОРИЯ

Ержиласун Гулжанат	- профессор, доктор /Турция/
Жетибаев К.М.	- к.и.н., профессор /Казахстан/
Кабульдинов З.Е.	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Кожа М.Б.	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Раджабов К.К.	- д.и.н., профессор /Узбекистан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Турция/

ФИЛОСОФИЯ

Габитов Т.Х.	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Кенжетай Д.Т.	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Соколов В.Г.	- к.филос.н. /Россия/
Шаповал Ю.В.	- д.филос.н., профессор /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

PHILOLOGY

Bayram Bulent	- Professor, Doctor /Turkey/
Ergobek Kulbek	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ibraev Shakir	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yildiz Musa	- Professor, Doctor /Turkey/
Sagidolda Gulgaysha	- Doctor of Philological Sciences /Kazakhstan/
Serdali Bekzhigit	- Candidate of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/

PEDAGOGY

Abuseyitov Bekakhmet	- Candidate of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Atemova Kalipa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Berkimbayev Kamalbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Vlasyuk Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Gelishli Yujel	- Professor, Doctor /Turkey/
Kaldybayeva Aichurok	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Karimova Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Tajikistan/
Kornilov Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Narkoziev Amanbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Tarantey Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Belarus/
Khalil Ibrahim Bulbul	- Professor, Doctor /Turkey/
Hayati Akyol	- Professor, Doctor /Turkey/
Khojaev Bekzot	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Uzbekistan/

HISTORY

Erzhilasun Gulzhanat	- Professor, Doctor /Turkey/
Zhetibayev Kopzhasar	- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kabuldinov Ziyabek	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Khoja Muhtar	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Rajabov Kahraman	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Uzbekistan/
Tomar Zhengiz	- Professor, Doctor /Turkey/

PHILOSOPHY

Gabitov Tursun	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kenzhetay Dosay	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sokolov Vladislav	- Candidate of Philosophical Sciences /Russia/
Shapoval Yulia	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/

ФИЛОЛОГИЯ

UDK 81'36; IRSTI 16.21.39

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.01>ABDULKADİR ÖZTÜRK¹ , J. SÜYİNJANOVA² ¹Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz²Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kzERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDE *dirä* ÇEKİM EDATI

Özet. Barındırdığı lengüistik özelliklerle, kullanıldığı alfabeyle, diller ve lehçeler arası yansıttığı etkileşimlerle, tarih, din, filolojik gibi konu çeşitliliğiyle *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi*, Türk dilinin ilgi çekici ve özel alanlarından birisidir. 16-17. yüzyıllarda Doğu Avrupa’da meydana getirdiği yazılı metinlerle, Tarihî Kıpçakçanın tek yazı dili dönemi olma özelliğini de taşımaktadır. Sosyo-lengüistik özellikleriyle disiplinlerarası çalışma ve alanlara önemli veriler sunan bu döneme, son yıllarda Türkoloji’nin çalışma sahası olarak çok daha ilgi gösterdiği görülmektedir.

Dilbilim alanı içinde edatlar, pek çok çalışmaya konu edinmiştir. Fonetik, leksik, semantik, sentaktik ve hatta morfolojik açıdan çok yönlü dilbilgisel bir unsur olarak karşımıza çıkan edatlar, Köktürk metinlerinden itibaren Türkçenin cümle kurulumunda önemli bir öge işlevselliğiyle tanıklanmaktadır. Türk dilinin bütün dönemlerinde kimi zaman varyantlaşarak kimi zaman gelişerek kimi zamanda yabancı dillerden alıntılanarak bir kullanım alanına sahip olmuştur.

Bu çalışma, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinleri merkezli bir çalışma olup bu metinlerin taranması sonucu elde edilen *dirä* çekim edatıyla ilgili veriler ortaya konulmaktadır. Bu doğrultuda örneklerden hareketle *dirä* çekim edatının işlevselliği ve kullanım alanı çalışmada değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarihî Kıpçakça, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Edatlar, Çekim Edatları, *dirä* Edatı.

Абдулкадир Өзтүрк¹, Ж. Сүйінжанова²¹PhD, доцентҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz²филология ғылымдарының кандидаты, доцентҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kzАрмян әріпті қыпшақ мәтіндеріндегі *dirä* септеулік шылауы* *Bize doğru alıntı yapınız:*Öztürk Abdulkadir, Süyinjanoва J. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinde *Dirä* Çekim Edatı // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.01>* *Cite us correctly:*Ozturk Abdulkadir, Suyinjanova J. Ermeni Harfli Kipchak Turkchesi Metinlerinde *Dirä* Chekim Edati [Inflectional Preposition *dirä* in Armenian-Letter Kipchak Turkish Texts] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2 (128). – Б. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.01>

Аңдатпа. Армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндерінің тілі өзінің тілдік ерекшеліктерімен, қолданылған әліпбиімен және қарым-қатынас нәтижесінде басқа тілдер мен диалектілердің ықпалында қалуымен, филология, тарих, дін секілді тақырыптары жағынан алуандылығымен түркі тілдерінің ішінде назар аударарлық ерекше салаларының бірі болып табылады. XVI–XVII ғасырларда Шығыс Еуропада жазылған осы жазба мәтіндер арқылы көне қыпшақ тілінің жалғыз ортақ әдеби тілі болғандығын көреміз. Әлеуметтік-тілдік ерекшеліктері арқылы әр түрлі зерттеулер мен салаларға байланысты маңызды деректер беретін бұл дәуірге деген қызығушылық соңғы жылдарда түркологияның зерттеу саласы ретінде бұрынғыдан да ерекше артып келе жатқаны байқалады.

Тіл білімі ғылымында шылаулар көптеген зерттеу жұмыстарының нысанына айналған. Фонетикалық, лексикалық, семантикалық, синтаксистік, тіпті морфологиялық тұлғасы жағынан күрделі тілдік бірлік ретінде саналатын шылаулар көне түркі мәтіндерінен бері түркі тілдерінің сөйлемдік құрылымында маңызды қызметтер атқаруымен ерекшеленеді. Түркі тілдерінің барлық дәуірлерінде кездесіп отыратын бұл септеулік шылаулардың әр түрлі варианттары пайда болып, кейде даму процесінен өтіп, кей тұстарда шет тілдерінен алу арқылы қолданыс аясы кеңі түскен.

Бұл мақалада армян жазулы түркі мәтіндерін негізге ала отырып, осы мәтіндерді талдау нәтижесінде ерекше көзге түскен *dirä* септеулік шылауы туралы деректер берілген. Осыған сәйкес мақалада түрлі мысалдар арқылы *dirä* септеулік шылауының функционалдық қызметтері мен қолданыс аясы зерделенеді.

Кілт сөздер: көне қыпшақ тілі, армян жазулы қыпшақ тілі, шылаулар, септеулік шылаулар, *dirä* шылауы.

Abdulkadir Ozturk¹, J. Suyinjanova²

¹Assoc. Prof. Dr.

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz*

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz*

Inflectional Preposition *dirä* in Armenian-Letter Kipchak Turkish Texts

Abstract. Kipchak Turkish with Armenian script is one of the interesting and special fields of Turkish language with its linguistic features, the alphabet it uses, the interactions it reflects between languages and dialects, and its diversity of subjects such as history, religion and philology. With the written texts it produced in Eastern Europe in the 16th-17th centuries, it also has the feature of being the only written language period of Historical Kipchak. This period, which provides important data for interdisciplinary studies and fields with its socio-linguistic features, has attracted much more attention as a field of study in Turkology in recent years.

Within the field of linguistics, prepositions have been the subject of many studies. Prepositions, which appear as a multifaceted grammatical element in terms of phonetic, lexical, semantic, syntactic and even morphological aspects, have been witnessed as an important element in the sentence construction of Turkish since Köktürk texts. In all periods of Turkish language, prepositions have had a usage area by sometimes becoming variants, sometimes developing, and sometimes being borrowed from foreign languages.

This study is a study centred on the texts of Kipchak Turkish with Armenian script, and the data on the inflectional preposition *dirä* obtained as a result of scanning these texts are presented. In this direction, the functionality and usage area of the inflectional preposition *dirä* are evaluated in the study.

Keywords: Historical Kipchak, Kipchak Turkish with Armenian Letters, Prepositions, Inflectional Prepositions, Preposition *dirä*.

Абдулкадир Озтюрк¹, Ж. Суйинжанова²

¹PhD, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясауи
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz

²кандидат филологических наук, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясауи
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz

Флективный предлог *dirä* в кипчакских текстах, написанных в армянском алфавите

Аннотация. Язык кипчакских текстов, написанных на армянском алфавите, является одной из наиболее примечательных областей среди тюркских языков благодаря разнообразию по таким темам, как филология, история, религия, своим языковым особенностям, используемому алфавиту и тому факту, что в результате общения он остается под влиянием других языков и диалектов. С помощью этих письменных текстов, написанных в Восточной Европе в XVI–XVII веках, мы видим, что древний кипчакский язык был единственным общим литературным языком. В последние годы наблюдается, что больше чем прежде как к области изучения в тюркологии растет интерес к этой эпохе, которая предоставляет важные данные, связанные с различными исследованиями и областями через ее социально-языковые особенности.

В области лингвистики предлоги были предметом многих исследований. Предлоги, представляющие собой многогранный грамматический элемент с точки зрения фонетических, лексических, семантических, синтаксических и даже морфологических аспектов, отличаются тем, что выполняют важные функции в структуре предложений тюркских языков. У данных предлогов, встречающихся во всех эпохах тюркских языков, возникли различные варианты, получили широкое распространение иногда развиваясь, а иногда благодаря заимствованию из иностранных языков.

В данной статье приводятся данные о предлоге *dirä*, полученные в результате анализа этих текстов на основе армянских письменных тюркских текстов. В соответствии с этим в статье будут изучены функциональность и сфера употребления предлога *dirä* на различных примерах.

Ключевые слова: древний кипчакский язык, кипчакский язык с армянскими буквами, предлоги, флективные предлоги, предлог *dirä*.

Giriş

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, kendine özgü sosyo-lengüistik yapısıyla, barındırdığı zengin dil malzemesiyle ve dinî, tarihî, edebî, filolojik, adlî ve kimyevî gibi muhteviyattaki konu çeşitliliğiyle¹, yansıttığı diller ve lehçeler arası etkileşimlerle Kıpçak Türkçesinin özel ve ilgi çekici

¹ Ermeni harfleriyle meydana getirilen bu eserlerin, günümüz bilgileri ışığında, sayısının 112 olduğunu söyleyebilmekteyiz. Ermeni harfli Kıpçakça metinler, *L'Arméno-Coman et les Ephémérides de Kamieniec [1604–1613]* (1957), *An Armeno-Kipchak Chronicle on The Polish-Turkish Wars in 1620-1621* (1968) ve *Algış Bitigi* (2005) gibi müstakil çalışmalara konu edilmekle birlikte bu metinlerin *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I - Katalog i tekstu pamyatnikov Armyanskim pismom* (2002), *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie II - Pamyatniki duhovnoy kulturu Karaimov, Kumanov-Polovets i Armyano-Kıpçakov* (2007), *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I- II* (2017) çalışmalarında topluca yer aldığını ve metinlerin söz varlığının da *Kıpçakskiy Slovar'* (2018) ve *Dictionnaire Armeno-Kiptchak I-II-III* (1968–1972) çalışmalarına konu edildiğini belirtmekte fayda vardır.

bir sahasıdır. Bununla birlikte Tarihî Kıpçak Türkçesinin tek yazı dili² olma özelliğini de taşımaktadır.

16-17. yüzyıllarda Doğu Avrupa'da; dönemin Lehistan-Litvanya Birliği, günümüzün ise Ukrayna ve Polonya topraklarında eserler meydana getiren bu yazı dili, Kıpçak Türkçesinin hem tarihî hem de çağdaş dönemlerine ışık tutmakta, kaynaklık etmektedir. Öyle ki 13. yüzyıla kadar Türk yazı dili tek kolda ilerleme ve gelişme göstermekte iken; 13. yüzyılla birlikte, başta siyasî olmak üzere coğrafi temelde ayrışmaların belirginleşmesi gibi birtakım nedenlerle Doğu ve Batı yazı dilleri olmak üzere çeşitlenmiştir. 16. yüzyıla gelindiğinde ise Kuzey Türk yazı dili olarak da adlandırılan Kıpçak Türkçesinin de eserler vermeye başlaması, tarih boyunca geniş coğrafyalara dağılan ve yayılan, aynı zamanda müstakil bir siyasî teşekkülü başaramamış olan Kıpçakların dilinin de Tarihî Türk yazı dilleri arasında yer almasını sağlamıştır.

İlk yazılı metinlerine 7-8. yüzyıllarda rastlanan Türk dili, tarihî süreçte lengüistik gelişmeler ve ilerlemeler kaydetmiş; Kıpçak, Oğuz, Karluk vs. gibi etnik unsurlar özelinde lehçe mahiyetli çeşitlilik de göstermiştir. Birtakım lengüistik ayrışmaları doğuran etnik temelli yazı dilleri hem kendi istikametinde yol alabilmiş hem de birbirlerine tarihsel dönemde etkiler, izler de bırakabilmiştir: /t-/ ~ /d-/, /b-/ ~ /m-/, {+DIn} ~ {+DAn}, *bol-* ~ *ol-* vs. gibi kullanım tercihleri veya dönüşümleri eserlerde tespit etmek mümkündür. Bu gibi hususlar, lehçeler arası etkileşimi ortaya koymaktadır.

Tarihî Doğu yazı dilleri ve Tarihî Oğuzca gibi Kıpçak Türkçesi de zamanla kendi karakteristik dil özelliklerini ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmeler yaşanırken bir yandan arkaik unsurları bünyesinde tutabilmiş bir yandan da Doğu ve Batı Türkçelerinin dillik etkilerine de maruz kalabilmiştir³. Bunun neticelerini Kıpçak Türkçesinin tarihî metinlerinde tanıklamak mümkündür. Tarihî Kıpçakçanın eldeki verilere göre tek yazı dili temsilcisi olarak kabul ettiğimiz Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde bu gelişmelerin yanı sıra siyasî ve coğrafi gelişmeler ile komşuluk ilişkileri neticesinde Lehçe, Rusça, Ukraince gibi Slav dilleriyle, dinî ve sosyo-kültürel birliktelik temelinde Ermeniceyle dilbilimsel bir etkileşim kaçınılmaz olmuştur. Ancak yabancı dillerden alıntılanan lengüistik unsurlar bu yazı dilini, Kıpçakça temelinden koparmamış sadece bu yazı diline zenginlik katmıştır.

Her ne kadar Türk yazı dillerinde birtakım farklılıklar gözlemlense de kelime yapımı, cümle kurulumu ve leksik birimlerin semantik zenginliği gibi hususlarda ortak bir alanda birbirleriyle kesişebildikleri de görülmektedir. Bu sistemsel yapının morfo-leksik bir unsuru olarak edatlar ayrı bir konu alanı olarak kendine yer edinmiştir. Köktürk metinlerinden itibaren cümle kurulumunun önemli bir ögesi olarak tanımlanan edatlar, Türk dilinin bütün dönemlerinde kimi zaman varyantlaşarak kimi zaman gelişerek kimi zaman da yabancı dillerden alıntılanarak bir kullanım alanına sahip olmuştur. Edatlar, müstakil bir kullanım alanı bulunmayan; ancak cümle kurulumunda yanındaki kelimeye bağlı olarak bir anlam kazanarak işlevi beliren kelimelerdir⁴.

Edatlar cümle kurulumu çerçevesinde, tek başına hareket etme ve anlam ifade etme özelliğini yitirerek biçimsel ve anlamsal olarak yanındaki birime bağlanmıştır. Ancak edatlar tamamen anlamsız birimler değil, dilbilgiselleşmeleri nedeniyle anlam alanları soyutlaşan, daralan, farklı anlam derecelerine sahip olan birimlerdir. Dilin bütünü içinde soyut bir unsur olarak ele alındığı takdirde, edatlar çekime gelmeyen “donmuş” ve “kalıplaşmış” sözlerdir. Bu nitelikleriyle de isim çekim eklerine yaklaşırlar. Bu bağlamda, Türkçede edatların isim çekim eklerinin gördüğü vazifelerin bir kısmını da yüklediği söylenebilir. Edatlar, yapısal olarak “bağlama edatları”,

² Kuman Türkçesinin tek eseri olarak kabul edilen *Codex Cumanicus*, Kıpçak ağız özelliklerini yansıtmakla birlikte Kıpçak yazı diline ait bir eser değildir. Memlûk sahasında meydana getirilen eserlerin dili ise çoğunlukla Harezmi ve Oğuz Türkçelerinin dil özelliklerini yansıtmaktadır [1].

³ Bu etki tek taraflı olmamıştır; Kuzey Türkçesinin lengüistik izlerini Doğu ve Batı Türkçelerinde de görebilmekteyiz.

⁴ Türk dilinde, *edatlar* konusu gerek müstakil gerekse gramerler içinde pek çok çalışmaya konu edilerek etraflıca ele alınmaktadır. Bu çalışmada araştırmacıların ayrı ayrı görüşlerine veya tartışmalara girilmeyecektir. Bu konu için [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8], [9], [10], [11], [12], [13] vb. pek çok çalışmaya bakılabilir.

“çekim edatları” ve “ünlem edatları” olarak üç grupta değerlendirilebilir [13, s. 46-51], [14, s. V], [15, s. 158].

Bu çalışmada, tarihî Türk yazı dillerinden biri olan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin metinlerinde çekim edatı işleviyle, sıklıkla karşılaşılan *dirä* “-a kadar” edatı ele alınacaktır. Çalışmanın verileri, *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I - Katalog i teksti pamyatnikov Armyanskim pismom* (2002), *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie II - Pamyatniki duhovnoy kulturu Karaimov, Kumanov-Polovets i Armyano-Kıpçakov* (2007), *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I- II* (2017), *Kıpçakskiy Slovar'* (2018), *Dictionnaire Armeno-Kiptchak I-IV* (1968-1972) ve *Algış Bitigi* (2005) eserlerinin taranması sonucu elde edilmiştir.

Çekim edatları, isimlerden⁵ sonra gelerek, bağlı olduğu isimle cümlelerin diğer unsurları arasında “başkalık, farklılık”, “benzerlik ve ölçü-miktar”, “zaman”, “yer ve yön”, “neden ve amaç”, “karşılaştırma ve nitelik-nicelik”, “birliktelik ve vâsıta” gibi bildirim ve ifadelerle çok yönlü bir anlam ilişkisi kurar. Bunlar, mutlaka bir isimden sonra gelmeleri ve ancak o isim sayesinde mana kazanmaları sebebi ile isim hâl eklerine çok benzerler [14, s. 1-3], [15, s. 161-162].

Çekim edatlarının kullanımında görülmektedir ki kendinden önceki sözcük yalın hâlde olabildiği gibi, ilgi, yönelme, bulunma, çıkma gibi isim durum ekleriyle çekimlenen sözcüklerle de sentaktik ve semantik düzlemde bir ilişki kurabilmektedir.

Tek başına anlam ifade etmeyen edatlar, çeşitli şekillerin sonuna da gelebilmektedir: *natağ ~ na tag* “nasıl?”, *antağ ~ anı tag* “onun gibi, öyle” örneklerinde görüldüğü üzere *täg* “gibi” edatı kendinden önce gelen kelime ile kaynaşmakta ve aynı zamanda ünlü uyumuna da girmektedir. Edatların bazıları böyle durumlarda son ekler gibi görülse de esasında son ekler değildirler [10, s. 104].

İsimleri, zamirleri ve sayıları takip eden, onlarla sıkı sıkıya bağlı, manalarına göre onlara tâbi, fakat gramer bakımından onlara hâkim olan çekim edatları, çeşitli menşelerden meydana gelebilirler: *aşnu* “-dan önce”, *öñi* “-dan başka; -nın dışında; -dan itibaren”, *ötkürü* “ötürü, dolayı”, *ötrü* “-dan sonra; -nın üzerine”, *tapa* “-a doğru, -a karşı”, *tägi* “-a kadar”, *tägrä* “etrafında, için, uğruna”, *utru* “-a karşı” vs. pek çok son çekim edatı [10], [16] Eski Türkçe döneminden⁶ itibaren metinlerde tanıklanabilmektedir. Son çekim edatları Eski Türkçeden günümüze gelinceye kadar ses, şekil ve istem farklılıkları da göstermiştir [17].

Tarihi Türk yazı dillerinde yönelme hâliyle birlikte kullanılarak “-a kadar” manasını veren *tegi ~ tegü ~ tigi*⁷; *tegrü ~ tigrü ~ tigri*, *degri ~ deyrü*⁸; *degin ~ digin*⁹; *teginçe ~ teginçi*, *deginçe ~ diginçe*¹⁰; *dek*¹¹; *deñlü*¹² gibi çekim edatları da bir kullanım alanına sahip olmuştur.

⁵ Li, çalışmasında sontakılardan önce gelen sözcüklerin yalnızca isimler olmayacağını, zamir ve sıfat-fiillerin de olabileceğini ifade eder [18, s. 25]. Netice itibariyle isim veya (zamid, sıfat, sıfat-fiil vs. gibi) isim soylu sözcüklerle kurulan bir ilişki söz konusudur.

⁶ Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı sahaları, bu çalışmada “Eski Türkçe” dönemi içinde değerlendirilmektedir.

⁷ Eski Türkçede yönelme hâli ile birlikte *tegi~tegü* “-a kadar” ve bazı örneklerde *teg* “-a kadar” şeklinde; Harezmi Türkçesinde yönelme hâli ve iyelik ekli kelimelerle *tegi~tigi* “-a kadar” (ayrıca bazı örneklerde *dige* şeklinde görülmektedir) şeklindeki sık kullanımın yanı sıra nadiren görülen *tegin* [<tegi+n] “-a kadar” şeklinde genişlemiş biçimiyle bir kullanım da söz konusudur [10], [14].

⁸ Yönelme hâli ile “-a kadar, -a doğru” manasında Harezmi, Çağatay ve Kıpçak sahalalarında kullanımı söz konusudur [14].

⁹ Çağatay, Kıpçak ve özellikle Batı Türkçesi sahalalarında kullanılmıştır. Aslı şekli *tegi* [<degi+n <tegi+n <teg-i>]’dir. Çağatay sahasında *digin* “-a kadar” ve Memlûk sahasında *degin* “-a kadar” şeklinde yönelme hâli ile kullanılmıştır. Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde isimlerin ve zamirlerin yüklem hâli ile *degin~tekin* “-a kadar, o zamana kadar” şeklinde çok kullanılan bir edattır [14], [23, s. 57], [24, s. 1038].

¹⁰ *teginçe~teginçi* kullanımı, Çağatay ve Harezmi sahasında görülmektedir. Bunun yanı sıra *deginçe~diginçe* [<deg-inçe <teg-ginçe>] “-a kadar” kullanımı da Harezmi, Çağatay ve Memlûk sahası metinlerinde nadiren görülmektedir. Harezmi Türkçesi metinlerinde yalın hâl veya yönelme hâli ile birlikte *deginçe* “-a kadar” biçiminde; yönelme hâli ile birlikte Çağatay sahasında *diginçe* “-a kadar” ve Memlûk sahasında ise *deginçe*, *dağınça* “-a kadar” şekillerinde kullanımları bulunmaktadır [14], [23, s. 57].

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Kıpçakçanın tarihî bir yazı dili alanını oluşturmakta ve yansıtmaktadır. Öyleyse Kıpçakçanın çağdaş yazı dili alanlarında “-a kadar” manası veren çekim edatlarına da bakılmalıdır.

Çağdaş Kıpçak yazı dillerinde yönelme hâliyle çekimlenen isimlerden sonra gelerek “-a kadar” anlamı veren -*ça/-çe*, *çaklı*, *tikle ~ tiklém* (Tat.); -*sa/-se*, *saqlı*, *seyén*, *tikle ~ tiklém* (Başk.); *cete*, *cetkire*, *çe*, *çeyin*, *deyin* (Kırg.); *deyin*, *şeyin*, *tarta* (Kaz.); -*ça*, *deyin* (KKalp.); *deyim* (Nog.); *şeyin*, (KBalk.); *yerli* (Kum.); -*ce* (KırmT.); *cek*, *dieyin ~ deyin ~ degin* (Kar.) çekim edatları kullanılmaktadır [18], [19], [20].

Araştırma Yöntemi

Çalışmanın konusu Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde *dirä* çekim edatının kullanım alanı olduğundan literatürde *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi* adlandırılan bu sahaya ait metinler ve bu metinlerin söz varlığını yansıtan sözlüklere kaynak olarak başvurulmuştur. Bu kaynakların taranması sonucu *dirä* çekim edatıyla ilgili elde edilen veriler, kullanım alanı ve işlevsellik bağlamında tasnif edilmiş ve örneklendirilmiştir. Bulgulardan hareketle *dirä* çekim edatının Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesindeki yeri incelenerek ulaşılan sonuçlar ortaya konulmuştur.

İnceleme ve Tartışmalar

1. Ermeni Harfli Kıpçakça Metinlerde Çekim Edatları

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren tanıklanan edatlar, ilerleyen tarihsel süreçte formel ve fonksiyonel düzlemde çeşitlilik kazanmış, ayrıca yeni leksik birimleri (ister alıntılama, ister Türkçe kökenden türetilme olsun) ortaya çıkarmış ve böylece çok daha zenginleşmiştir. Edatların bir bölümünü teşkil eden *çekim edatları*, çok yönlü anlamsal ilişkilerle cümle kurulumunun tamamlayıcısı olarak önemli bir görevi üstlenmiştir. 16-17. yüzyıllara ait Ermeni harfli Kıpçakça metinler incelendiğinde görülmektedir ki; bu tarihî dönem metinlerinde de çekim edatları; üstlendikleri işlevlerle, lengüistik bir unsur olarak, sentaktik kurgu içinde, semantik bir bağlayıcılıkla, özel ve önemli bir yere sahiptirler.

Ermeni Harfli Kıpçakça metinlerde karşılaşılan çekim edatlarından bazıları şunlardır:

- *blä ~ bilä* “ile, birlikte, beraber” // *bu yol blä köktägi uçmaḥka bargaybiz* ‘bu yolla gökteki cennete varacağız’ [21, s. 351], *bulutlarınñ huvatlı yağmur bilä kelmähindän hradnıñ* ‘kuvvetli bulutlardan yağmurla birlikte dolunun gelmesinden’ [22, s. 197]

- *beri* “-den beri, -den itibaren” // *alarını aldatıp uçmaḥtan sürdürdüh da andan beri adamlarga biz bolduḥ duşman* ‘onları kandırıp cennetten kovdurduk ve o zamandan beri insanoğluna düşman olduk’ [21, s. 254]

- *ḥarşı* “-a doğru, -a karşı” // *toldur anı sövük blä ḥardaşlarga ḥarşı* ‘onu (onun kalbini) kardeşlerine karşı sevgiyle doldur’ [22, s. 375]

- *kibik ~ kimi* “gibi” // *ne ḥaçan yıltrasa, günäşniñ yarıḥı kibik* ‘güneşin ışığı gibi ne zaman parıldasa’ [20, s. 221], *neçik orman kimi yaşıl, yaş* ‘nasıl ki orman gibi yeşil ve yaş’ [22, s. 96]

- *körä* “göre” // *sözünä körä Yuditniñ* ‘Judith’in sözüne göre’ [22, s. 119]; *oḥşaş* “gibi, benzer” // *muḥar oḥşaş hrajarel etär* ‘bunun gibi reddeder’ [21, s. 265]

- *sartın* “-den, yandan” // *oñ yartın da soñ sartın, kün toḡuşu sartın da kün batışı sartın, yarımkün sartın, yarıḥ keçä sartın* ‘sağ taraftan ve soldan, doğudan ve batıdan, güneyden ve kuzeyden’ [22, s. 197]

- *soñra* “-den sonra, -den itibaren” // *andan soñra žolnirlär kelip tuttular Biyimiz Jisus K’risdosnu* ‘ondan sonra askerler gelip İsa Mesahi tutukladılar’ [21, s. 449] gibi...

¹¹ Eski Türkçede *teg* [<*te-g] “-a kadar” şeklinde olup, *teg > tek > dek* şekillerinde gelişmiştir. Çekim edatı olarak bu manada, sadece Batı Türkçesinde görülmektedir. Özellikle zaman ve mekân zarflarının ve kısmen de zamirlerin yönelme hâli ile kullanılıp “-den ..., -a kadar” manasını ifade etmektedir [14], [24, s. 1057-1060].

¹² [< teḡlü “gibi, kadar”], Eski Oğuz Türkçesinde çok rastlanılan bir çekim ve benzetme edatıdır. Ancak yönelme hâli ile “-a kadar” manasında, çekim edatı olarak kullanılmıştır. 19. yüzyıl sonrası ise metinlerde kullanımı seyrekleşmiştir [14], [24, s. 1084-1086].

Örneklemelerde görüldüğü üzere Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde *blä ~ bilä, beri, kibik ~ kimi, körä, soŋra* vb. gibi çekim edatları, kendinden önceki isimlerle farklı fonksiyonel ilişkiler kurarak leksik, semantik ve sentaktik özelliklerini bir arada sergilemektedir. Bunların yanı sıra yine çekim edatları arasında yaygın bir kullanıma sahip olan *deg ~ dek* ve *deyin ~ diyin* edatları da yönelme hâli vasıtasıyla kelimelerle kurdukları ilişkiye bağlı olarak “-a kadar, -e dek” anlamıyla bir kullanım alanı oluşturmaktadır. Ayrıca yön gösterme hâli çekimli zamirlerle de örneklenmektedir:

- *aŋar deg yaŋşılıŋı anıŋ* “onun iyiliği ona kadar” [21, s. 536]
- *Atamdan çah Movşeskä deg barçasın Biy Teŋri yazdı* “Babamdan Musa’ya kadar hepsini Tanrı yazdı” [21, s. 744]
- *ki bu küngä deg* “bugüne kadar” [21, s. 771]
- *kün toŋuşundan çah günäşniŋ kirgäninä deg* “Doğu’dan güneşin doğuşuna kadar” [21, s. 197]
- *4-5 künge deg* “4-5 güne kadar” [25, s. 53]
- *5 haftaga deg* “5 haftaya kadar” [25, s. 82]
- *buŋar dek hanuz tutsa meni buyruŋçısı bu dünyâniŋ* “bu dünyanın efendisi, buna (bu zamana) kadar beni tutsa” [21, s. 210]
- *hoymaŋın meni çah soŋyuga dek* “beni sonuna dek bırakma!” [21, s. 246]
- *çah barçasın uçka dek tas etär* “en ufak parçasına kadar tamamını yok eder” [21, s. 414]
- *batıŋdağı kirivgä deyin* “Batı’daki girişe kadar” [22, s. 116]
- *bügüngä diyin câht etsin* “bugüne kadar gayret etsin!” [21, s. 302]
- *3-ünçi küngä diyin* “3. güne kadar” [21, s. 340]
- *çah meŋilikkä diyin yarıŋ körmägäy* “sonsuzca kadar ışık görmeyecek” [21, s. 128].

Kırım Tatar ve Karay Türkçelerinde *kaçanğa cek* “ne zamana kadar”; *ayakķacak* “ayağa kadar” vs. örneklenen *cek* “-a kadar, -e dek” çekim edatı, yönelme durumundaki kelimelerden sonra gelerek bir işin veya bir durumun sona erdiği zamanı veya yeri göstermektedir [18, s. 193-194].

cek “-a kadar, -e dek” çekim edatı, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde ise *çah* “-a kadar, -e dek” şeklinde sık bir kullanım alanına sahiptir:

- *çah tamuŋka* “cehenneme kadar” [22, s. 29]
- *çah hırıŋına anıŋ* “onun ucuna kadar” [21, s. 110]
- *çah bulutlarga* “bulutlara kadar” [21, s. 119]
- *kün toŋuşundan çah batıŋına künnüŋ* “Doğu’dan Batı’ya kadar” [21, s. 128]
- *çah eşikinä ölümnüŋ* “ölümün eşiğine kadar” [22, s. 760]
- *çah meŋilikkä* “sonsuzca kadar” [22, s. 772].

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde *çah* çekim edatının, *diyin, diŋrä, deg* ve *dirä* edatlarıyla birlikte kullanımını da görülmektedir:

- *çah meŋilikkä diyin* “ebediyete kadar” [21, s. 128], [22, s. 336]
- *çah kökkä diyin* “gökyüzünün sonuna kadar” [21, s. 133]
- *cınslardan çah cınska diŋrä* “toplumlardan toplumlara kadar” [21, s. 135]
- *çah yergä diŋrä* “yeryüzünün sonuna kadar” [21, s. 142], [22, s. 362]
- *meŋiliktän çah meŋilikkä diŋrä* “sonsuzluktan sonsuzluğa kadar” [21, s. 154]
- *çah miŋ yılga diŋrä* “bin yılın sonuna kadar” [21, s. 161]
- *çah bulutlarga diŋrä* “bulutların sonuna kadar” [22, s. 341]
- *zera töküldü çövrämä suvlar çah boynuma dirä menim* “ancak boynuma kadar her tarafa sular döküldü” [21, s. 175]
- *adamdan çah hayvanga dirä* “insanlardan hayvanlara kadar” [21, s. 179]
- *çah tıbsızlıkinä dirä teŋizniŋ* “denizin dibine kadar” [21, s. 185]
- *kün toŋuşundan çah günäşniŋ kirgäninä deg* “güneşin doğuşundan güneşin (içeriye) girmesine kadar” [21, s. 197]
- *ol kündän çah bu küngä deg* “o günden bugüne kadar” [21, s. 237]

- *uludan çah kiçilärgä deg* “büyükten küçüklere kadar” [21, s. 408].

2. *dirä* Çekim Edatı

Çekim edatları, Türk dilinin bütün tarihî ve çağdaş dönem metinlerinde başvurulan bir semantik bağlayıcı olarak çeşitli görevler yüklenmiştir. Sahaya, döneme ve metinlere göre kullanım sıklığı ya da fonksiyonel görünüm bağlamında değerlendirildiğinde çekim edatları arasında bir ayırım yapılması elbette söz konusu olabilecektir. Bu durumda farklı sonuçlarla ve buna bağlı olarak farklı yorumlamalarla karşılaşmak da ihtimaller dâhilindedir. Tarihî Kıpçak Türkçesinin tek yazı dili dönemi olarak değerlendirdiğimiz Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, 16-17. yüzyıllarda metinler meydana getirmiştir. Bu metinler, çekim edatları konusu açısından tarandığında *dirä* “-a kadar” edatı sık bir kullanım alanıyla dikkat çekmiştir.

Öner (1999), çalışmasında *yön ekinin kalıplaştığı edatlar* başlığıyla verdiği tabloda; çağdaş Kıpçak yazı dillerinden Karaçay-Balkarcada *deri*, Karaycada ise *dera* ~ *deri* şekillerinde kullanılan edatın, *teg-rü* ~ *tig-rü* biçiminden geliştiği görüşündedir [26, s. 16-17].

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde sıklıkla görülen *dirä* “-a kadar” çekim edatını Eski Türkçede örneklenen *teg*, *tegi* ~ *tegi* “-a kadar” kelimesi ile köken mahiyetli ilişkilendirmek mümkündür. Öyle ki aynı kelime; Harezmi, Çağatay ve Kıpçak gibi diğer tarihî dönemlerde öncelikle morfolojik zeminde bir genişleme, devamında ise fonetik düzlemde bir varyantlaşmayla *tegrü* ~ *tigrü* ~ *tigri*, *degri* ~ *deyri* gibi şekillerde tanıklanmaktadır.

dirä çekim edatının, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde çoğunlukla yönelme hâli eki almış isimlerle ancak 3 yerde ise yön gösterme ekli zamirlerle kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu sahaya ait metinlerde *dirä* edatının yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu görülmüştür. “-a kadar” manasında çekim edatı işlevinde kullanılan *dirä*, “zaman”, “ölçü-miktar” ve “yer ve yön” bildirimleriyle tespit edilmiştir. Özellikle “zaman” bildiriminde bir sınırlandırma söz konusudur. Bu işlevle kullanılan örneklerin tamamında görülmektedir ki; *dirä* çekim edatının kendinden önceki yönelme hâliyle çekimlenmiş isimlerle kurduğu semantik ilişki başlangıç-bitiş denkleminin bir belirliliği ve zamansal bir sınırı bulunmaktadır.

Tarihî Kıpçak Türkçesine lengüistik düzlemde bir perspektif kazandıran, ağız özellikleri temelinde yansıttığı kimi dillik özelliklerle Kıpçak Türkçesinin temelinde yer alan *Codex Cumanicus*'ta, yönelme hâli bütünleşmesiyle “-a kadar” manasında *degri* ~ *deyri* çekim edatı tanıklanmaktadır¹³:

| **degri, dejri** [deyri 60,10; sonst degri] cf. **teg-, tejir-**. bis, *Postposition mit dem Dativ* 123,4; 126,21. **Jerosolimğa degri bardy** (sie) gingen bis zu Jerusalem 122,38. **köpge dejri** lange, ‘diu’ 60,10. // *degri, deyri* [deyri 60,10; → *degri*] → *teg-, teyir-*. “-a kadar”, yönelme hâli ile kullanılan edat 123,4; 126,21. *Yerosolimğa degri bardı* “Kudüs’e kadar gitti” 122,38. *köpge deyri* “uzun zamana kadar” 60,10 // [27, s. 82].

Memlûk Türkçesi metinlerinde ise yönelme hâli bütünleşmesiyle “-a kadar” manası veren çekim edatları arasında *degin*, *deginç* ~ *deginçe*, *dek* ~ *dik*, *tegi* ~ *tigi* ~ *digi*, *tegrü* ~ *tigrü*, *tigirü* ~ *tigrü* [23, s. 57-61; s. 268-275) kelimelerini gösterebiliriz. Kıpçak ağız özelliklerinden daha çok Harezmi ve Oğuz dil özelliklerini barındıran ve yansıtan Memlûk sahası metinlerinde esasında *teg*, *tegi* veya *tegrü* kökleri temelinde, Doğu ve Batı Türk yazı dillerinin karakteristik dil özellikleri altında varyantlaşması sonucu bu denli zengin bir kullanım alanı da ortaya çıkmıştır.

Çağdaş Kıpçak yazı dilleri arasında Tat. *täri* “-a kadar”; Kırg. *deyre* ~ *deyre* ~ *teyre* “-a kadar”; KBalk. *deri*, *derici* ~ *dericin* “-a kadar”; Nog. *deri* “-a kadar” ve Kar. *derä* “-a kadar” (t) ve *deri* “-a kadar” (h) biçimlerinde kullanılan bu çekim edatı [18, s. 480], [19, s. 258-259], Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde *dirä* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

¹³ Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde yer alan *dirä* edatı ile arasındaki fark, fonetik varyantlaşmaya dayalıdır. Ayrıca *Codex Cumanicus*'ta yine yönelme hâli bütünleşmesiyle ve “-a kadar” manasında; *batışdağı kirivge deyin* “batıdaki girişe kadar” örneğinde görüldüğü üzere aynı kullanım alanına sahip ancak farklı bir morfolojik zemine dayalı *deyin* çekim edatı da örneklenmektedir.

Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde *dirä* çekim edatının, sentaktik kurguda bütünleşik özelliğiyle leksik bir birimin ötesine geçerek yüklendiği semantik bildirimlerine bağlı bir sınıflandırmaya tâbi tutulması mümkündür.

2.1. Zaman Bildirimi

Türkçede zaman bildirimi; zaman adları, zaman zarfları, zaman ilişkisi kuran edatlar ve fiillerin belirttikleri zaman kavramları aracılığıyla sağlanır. Sentaktik kurgunun içinde bütünleşik özelliğiyle çok yönlü anlamsal ilişkiler kurabilen edatların işlevleri arasında zaman bildirimi de söz konusudur. Aynı zamanda bu edatlar zamanda bir sınırlandırma işlevini de yerine getirmektedir.

Eski Türkçede, Moyun Çor ve Ongin yazıtlarında *teg*, Köktürk yazıtlarıyla Uygur metinlerinde ise *tegi* edatı yönelme hâliyle çekimlenen isimlerden sonra gelerek sınırlama görevini üstlenmiştir. Köktürkçe döneminden günümüze değin Türkçede zaman ve mekânda sınırlama, yönelme hâli eki alan isim veya zarf-fiillerden sonra *tegi*, *tegi*, *değın*, *kadar* vb. çekim edatlarının getirilmesiyle yapılır. Ayrıca aynı görev için, tek başlarına zarf-fiiller de kullanılmıştır [18, s. 470-475], [28, s. 151], [29, s. 185].

Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde *dirä* çekim edatı, kendinden önceki yönelme hâli ile çekimli isimlerle kullanımında yer-yön ve benzerlik-ölçü ve miktar bildiriminin yanı sıra zaman bildiren kelime ve kelime gruplarıyla beraber kullanılarak bunlara zaman bakımından sınırlandırma işlevi katar. Metinlerde tespit edilen örnekler incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir:

ölüm kününä dirä “ölüm gününe kadar” [22, s. 836, 893]

bu vahtka dirä “bu vakte kadar” [22, s. 853]

kensi vahtnıñ uçına dirä “kendi vaktinin sonuna kadar” [22, s. 878]

1 yılınıñ keçkäninä dirä “1 yıl geçinceye kadar” [22, s. 879]

tügäl yılınıñ çıhkana dirä “bütün yılın bitmesine kadar” [22, s. 879]

7-inçi küngä dirä “7. güne kadar” [22, s. 881]

onunçı ya igirmİNçi küngä dirä “10. veya 20. güne kadar” [22, s. 881]

ol küp yılına dirä aħmasa “o küp, bir yıla kadar kırılmasa” [22, s. 882]

10 küngä dirädir “10 güne kadardır” [22, s. 882]

da öskäylär l'atarına dirä “ve yetişkinliğe ulaşana kadar büyüyecekler” [22, s. 891]

bir yılga dirä “1 yıla kadar” [22, s. 896]

otuz yılga dirä “30 yıla kadar” [22, s. 905]

igirmi yaşına dirä “20 yaşına kadar” [22, s. 908]

4-ünçi kindikkä dirä “4. nesle kadar” [22, s. 908]

*törägä dirä*¹⁴ *3 haftaga dirä* “kanuna göre 3 haftaya kadar” [22, s. 911]

4-ünçi küngä dirä “4. güne kadar” [22, s. 912]

4 küngä dirä “4 güne kadar” [22, s. 922]

Aprahamga dirä “İbrahim’e kadar, İbrahim’in dönemine kadar” [30, s. 1049]

t'vaganına dirä “tarihine kadar” [30, s. 1063]

bu t'vaganın 1-indän 9-una dirä “bu tarihin 1’inden 9’una kadar” [30, s. 1063]

532 yılga dirä “532 yılına kadar” [30, s. 1063]

t'vaganın 455-indän 988-inä dirä “tarihin 455’inden 988’ine kadar” [30, s. 1063]

menim ekinçi kelgäninä dirä “ikinci kez gelişime kadar” [22, s. 205]

da saña haybat meñilikkä dirä “sana övgü ebediyete kadar” [22, s. 214]

ekinçi kelgäninä dirä seniñ “senin ikinci kez gelişine kadar” [22, s. 498]

yohsa hanlıh etti ölüm Adām atamızdan Movşeskä dirä “öyle ki Adem babamızdan Musa’ya kadar krallığını sürdürdü” [22, s. 506]

bu zamanga dirä “bu zamana kadar” [22, s. 512]

¹⁴ Garkavets çalışmasında bu kelimenin yazım hatası olabileceğini düşünerek *törägä dirä* yerine *törägä dirä* [*körü*] şeklinde düzeltme notu ile vermiştir.

- ki tohtatkay sizni soňguga dirä* “sizi sonsuza kadar bekletecek” [30, s. 459]
bügüingi zämanägä dirä aç bolur ediň “bugünkü zamana kadar doymazdık” [22, s. 521]
barçasına yapov kibik bolma бүгүнгä dirä “bugüne kadar hepsine perde gibi olma” [22, s. 521]
haysıları sumenälari bilä eslärinin бүгүнгä dirä “bugüne kadar akılları ve vicdanlarıyla” [22, s. 524]
ki soňguga dirä bilgäysiz “sonsuzca kadar bileceksiniz” [22, s. 533]
zera bu zämanägä dirä “zira bu zamana kadar” [22, s. 535]
ne üçün haligä dirä nenavisttämen? “niçin şimdiye kadar nefret doluyum” [22, s. 547]
burungi kündän бүгүнгä dirä “önceki günden bugüne kadar” [22, s. 554]
tügälläsin kününä dirä Jisus K’risdosnuň “İsa Mesih’in gününe kadar tamamlasın” [22, s. 554]
umsanıp bariyirmen uçuna dirä ündämähiniň Teñriniň K’risdoska Jisuska “Tanrı’nın İsa Mesih’e sesleneceğini umarak o vakte kadar gidiyorum” [22, s. 556]
da tohtalmañı üçün Tesägonigecilärniň kelgäninä dirä K’risdosnuň “Mesih’in gelişine kadar Selaniklilerin beklenilmesi için” [22, s. 561]
zera yetişiptir üsnä alarnıň öçäşmäñliň songuga dirä “zira onlara öfkesi sonsuzca kadar ulaşmıştır” [22, s. 562]
ki bolgay zämanäsiniä dirä doğruluğunıň “adaletinin dönemine kadar olacak” [22, s. 568]
da keçär ayırılğanına dirä näfäsniň da cannıň “ruhun bedenden ayrılışına kadar sürer” [22, s. 571]
da aruv belgirgäniniä dirä Eyämizniň bizim Jisus K’risdosnuň “İsa Mesihimizi Tanrı’nın güzel haber vermesine kadar” [22, s. 584]
da hadirlä can u ten keräkimni bu kündän çañ meñilikkä dirä “bugünden ebediyete kadar ruh ve beden isteklerini hazırla” [22, s. 803]
ançañ bizim Dznuntka dirä ol kündän “ancak o günden bizim Noel’e kadar” [22, s. 924]; [31, s. 39]
alay oñ Provodga dirä “öylece Radonitsa (ölüleri anma günü)’ya kadar” [22, s. 924]
anıñ sağıñ bilä kelgäniniä dirä “onun sağılıkla (canlanıp yeniden dünyaya) gelişine kadar” [22, s. 927].
egär oğlanlıhtan bsagina dirä, bsagından ħarthlıhına dirä “eğer çocukluktan evlilik çağına kadar, evliliğinden yaşlılığına kadar” [30, s. 162]
negä dirä “ne zamana kadar” [31, s. 48]; [32, s. 210].

2.2. Yer ve Yön Bildirimi

Türkçede yer ve yön bildirimi, *doğu, batı, kuzey, güney* gibi coğrafi; *aşağı, yukarı, iç ve dış* gibi zarflar yoluyla müstakil leksik birimler sayesinde sağlanabildiği gibi morfolojik unsurlar olarak isim durum ekleri aracılığıyla kurulan semantik ilişki neticesinde de yine bu bildirim gerçekleştirilmektedir. Bunların yanı sıra çekim edatları da sentaktik düzlemde sözcüklerle kurduğu semantik ilişkilere bağlı olarak yer ve yön bildirimi görevini üstlenebilmektedir.

Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde sınırlı örnekte tespit edildiği üzere, *dirä* çekim edatı yer ve yön bildiren kelimelerle beraber kullanılarak bunlara sınırlandırma işlevi katar. Örneklere de görüleceği üzere *dirä* çekim edatının yönelme hâli çekimli sözcüklerle kullanımı söz konusudur:

övinä dirä “evine kadar” [31, s. 647]

yergä dirä “yeryüzüne kadar” [31, s. 1208]

Kamenectän, Purkarga dirä “Kamenets’ten Purcari’ye kadar” [31, s. 1177]

çañ bulutka dirä havanıñ “havanın bulutuna kadar” [22, s. 330, 417]

Erusağemdän povetinä dirä Lurigiyanıñ toldurdum awedaranın K'risdosnuñ “Mesih'in vaazlarını Kudüs'ten Dalmaçya'ya kadar yaydım” [22, s. 516]¹⁵

ki alındı anıñkibik 3-ünçi kökkä dirä “onun gibi göğün 3. katına kadar alındı” [22, s. 541]

küydürgäy da kirgäy tıbdäki tamuñka dirä “yerin altındaki cehenneme kadar girecek ve yanacak” [30, s. 824]

kim yol körgüzgäy Etomga dirä? “Edom'a kadar kim yol gösterecek?” [30, s. 827]

etiñiz ulukün färâhlikän burun buçhañına dirä seğannıñ “sunağın köşesine kadar varıp sevinmekten önce bayramı kutlayınız” [30, s. 852].

2.3. Ölçü ve Miktar Bildirimi

Çekim edatlarının semantik işlevsellikleri arasında “benzerlik-ölçü ve miktar” bildirimi de yer almaktadır. Esasında kurduğu ilişki dairesinde belirli bir mesafeye veya ölçüye dayalı bir miktar ve benzerlik bildirimi ortaya çıkarmaktadır. Çalışmamıza konu olan *dirä* çekim edatı, Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde hareket veya eylemlere dayalı olarak başlangıç-bitiş aralığını kapsayan, yerine göre sınırlayan bir kavram alanını ortaya koymaktadır. Metinlerde bu işlevle tespit edilen *dirä* çekim edatının ilişki kurduğu ve kendinden önce sıralanan sözcüğün yönelme hâli eki ile çekimlendiği de görülmektedir:

Erusağemdän povetinä dirä Lurigiyanıñ toldurdum awedaranın K'risdosnuñ “Mesih'in vaazlarını Kudüs'ten Dalmaçya'ya kadar yaydım” [22, s. 516]

başından ayağına dirä “başından ayağına kadar” [31, s. 1468]

ki hər biriniz sizdän ol câhtlikni körgüzgäy tohtalmañına umsanıñ soñguga dirä “sizden her biriniz umudun tükenmesinin son noktasına kadar o çabayı gösterecek” [22, s. 572]

uzunluñu tizgä dirä “uzunluğu diz hizasına kadar” [31, s. 784]

ki körmägäy soñguga dirä “sonuna kadar görmeyecek” [22, s. 327; 414]

añlañız yılların cınslarınıñ çah cınska dirä “nesillerden nesillere kadar geçen yılları anlayınız” [22, s. 341; 428; 716]

suvsar çah boynuma dirä menim “sular boynuma ulaşıncaya kadar” [22, s. 394; 482; 770]

hıvatu anıñ çah bulutka dirä köknüñ “onun gücü gökyüzündeki bulutlara kadar” [22, s. 447]

da toğrulıñu anıñ oğlanlarından çah oğlanlarına dirä “ve onun adaleti nesillerinden nesillerine ulaşıncaya kadar” [22, s. 467]

çah tıbsızlıkınä dirä teñizniñ boğuldular “denizin dibine kadar (batıp) boğuldular” [22, s. 492; 780]

tek yalğız başlanganımıznı tohtalmañtan soñguga dirä bek tutalıñ “yalnız başladığımız işleri tamamlayıp bitirene kadar sıkı tutalım” [22, s. 570]

kiçilärdän ulularına dirä alarnıñ “onların küçüklerinden büyüklerine kadar” [22, s. 574]

meğä seniñ alnıña yerdän kökkä dirä “senin önünde yerden göğe ulaşacak kadar günah işledim” [21, s. 408]; *meğä yerdän kökkä a dirä* [33, s. 43]

yetiñmä sizgä dirä “size kadar yetişme(di)” [22, s. 540]

urdu barça burungilärin Ekibdosnuñ adamdan canavarga dirä “insandan canavara kadar Mısır'dakilerin hepsini yok etti” [30, s. 859]

kiñlär aytırlar edi: «Buzuñuz himinä dirä yetiştiriniñiz» “temeline kadar getirip sonra yok ediniz” diye kimler söylüyordu” [30, s. 860]

ki antuntkuna dirä teñizniñ battılar “denizin dibine kadar battılar” [30, s. 864]

Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde tespit edilen *dirä* edatı, birkaç örnek haricinde yönelme hâli çekimli sözcüklerle örneklenmektedir. “ölçü ve miktar” bildirimi işlevinde işaret zamirleriyle birlikte kullanımı da söz konusudur. Bu kullanımlarda, semantik ve sentaktik kurgunun bir unsuru

¹⁵ Kudüs, Dalmaçya ve bu bölgeler arasında kalan coğrafya kastedilerek yer-yön bildiriminde bulunulmakla birlikte aynı zamanda gerçekleşen eylemin ölçüsü ve miktarı da ifade edilmek istenmektedir. *dirä* edatının buradaki kullanımına bağlı olarak bu örneğe hem “yer ve yön” hem de “ölçü ve miktar” sınıflandırmasında yer verilmiştir.

olarak işaret zamirlerinin *muñar* ~ *buñar* ve *añar* şeklinde yön gösterme hâli ile çekimlendiği görülmektedir:

muñar dirä bolganı yoĥ “Buna kadar olanı yok(tur)” [30, s. 1020]; [21, s. 865]

anıñ ülüşün atasınıñ-anasınıñ ĥardaşları saĥlagaylar añar dirä “onun payını babasının ve annesinin kardeşleri ona kadar muhafaza edecekler” [30, s. 1030]; [22, s. 892]

buñar dirä “buna kadar” [30, s. 1043].

Sonuç

Tarihî Kıpçakçanın 16-17. yüzyıllarda Ermeni harfleriyle Doĥu Avrupa’da meydana getirdiĥi yazılı metinler, zengin dil malzemesini barındırmaktadır. Bu metinler incelendiĥinde lengüistik unsurlarıyla Kıpçakçanın tarihî dönemine ışık tutmakta ve aynı zamanda çağdaş Kıpçak yazı dilleri arasında da önemli ölçüde izleri görülmektedir. Ermeni harfli Kıpçakça metinler aracılığıyla, Köktürkçeden Çaĥataycaya uzanan Tarihî Doĥu yazı dilleri ile Anadolu ve devamında Osmanlı sahasında geliřen Tarihî Batı yazı dilinin de kimi etkilerini takip edebilmekteyiz.

Bu çalışmada, çekim edatları arasında yer alan ve “-a kadar” manasını katan *dirä* edatı, Ermeni harfli Kıpçakça metinler özelinde ele alınmıştır. Çalışmanın verileri, *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I - Katalog i teksti pamyatnikov Armyanskim pismom* (2002), *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie II - Pamyatniki duhovnoy kulturu Karaimov, Kumanov-Polovets i Armyano-Kıpçakov* (2007), *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I- II* (2017), *Kıpçakskiy Slovar'* (2018), *Dictionnaire Armeno-Kiptchak I-IV* (1968-1972) ve *Algıř Bitigi* (2005) eserlerinin taranması sonucu elde edilmiştir.

Geçmişten günümüze Türk dilinin bütün yazı dili alanlarında tanıklanan edatlar, zamanla fonksiyonel düzlemde çeşitlilik kazanmış ve yeni leksik birimlerini de ortaya çıkarmıştır. Çekim edatları, üstlendikleri işlevlerle lengüistik bir unsur olarak sentaktik kurgu içinde semantik bir bağlayıcılıkla özel ve önemli bir yere sahiptirler. Bu durumu, 16-17. yüzyıllara ait Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde sıklıkla örneklemek mümkündür.

Çalışmaya konu olan *dirä* çekim edatının incelenen metinlerden hareketle Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde kullanımına dair řu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Zaman bildiren kelime + yönelme hâli + *dirä*

dirä çekim edatı, kendinden önceki yönelme hâli ile çekimli zaman bildiren kelimelerle kullanılmış ve bununla birlikte örneklerde tespit edildiĥi üzere bu yapıdaki kullanımlarda zaman alanını da sınırladığı görülmüştür.

2. Yer ve yön bildiren kelime + yönelme hâli + *dirä*

Dönem metinlerinde sınırlı sayıda örnekte *dirä* çekim edatının kendinden önce yönelme hâliyle çekimli yer ve yön bildiren kelimelerle beraber kullanılarak yer ve yön bildiriminde bir sınırlandırma işlevi kattığı tespit edilmiştir.

3. Ölçü ve miktar bildiren kelime + yönelme hâli + *dirä*

dirä çekim edatı, kendinden önceki kelime ve kelime gruplarıyla beraber kullanılarak ölçü ve miktar bildirimini ortaya çıkarmaktadır. Zaman, yer ve yön bildirimlerindeki gibi ölçü ve miktar bildiriminde de bir sınırlandırma işlevi kattığı görülmüştür.

4. İşaret zamiri + yön gösterme hâli + *dirä*

dirä çekim edatının yalnızca *muñar* ~ *buñar dirä* ve *añar dirä* şeklindeki kullanımında işaret zamirlerinin yön gösterme hâli ile çekimlendiĥi örneklenmektedir. Bu kullanımla da ölçü ve miktar bildirimi söz konusu olmaktadır.

İnceleme esnasında görülmüştür ki; dönem metinlerinde “-a kadar” manasını veren *deg* ~ *dek* ve *diyın* çekim edatlarının yanı sıra *dirä* çekim edatı da yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Köken itibariyle *teg* ve *tegrü* ~ *tigrü* ile ilişkilendirdiğimiz bu edat, semantik ve sentaktik kurgunun önemli bir unsuru olarak çağdaş Kıpçak yazı dillerinde de kullanımını devam ettirmektedir.

Kısaltmalar

1. Tat. – Tatarca
2. Başk. – Başkurtça
3. Kırg. – Kırgızca
4. Kaz. – Kazakça
5. KKalp. – Karakalpakça
6. Nog. – Nogayca
7. KBalk. – Karaçay-Balkarca
8. Kum. – Kumukça
9. KırmT. – Kırım Tatarcası
10. Kar. – Karayca

KAYNAKÇA/REFERENCES

1. Öztürk A. Memlük Türkçesi Bir Kıpçak Lehçesi midir? [Polish Turkish: Is Mamluk Turkish a Kipchak Dialect?] // Dil Araştırmaları. – 2018. S: 23, s. 173-203. [in Turkish]
2. Hacıeminoğlu N. Türk Dilinde Edatlar, En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar [Prepositions in the Turkish Language, From the Earliest Turkish Texts to Our Time]. 1. Baskı. – İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1971. – 335 s. [in Turkish]
3. Gencan T.N. Dilbilgisi [Grammar]. 2. Baskı. – İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1971. – 502 s. [in Turkish]
4. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri [Grammar of Turkish]. 8. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 628 s. [in Turkish]
5. Bilgegil M.K. Türkçe Dil Bilgisi [Turkish Language Knowledge]. 3. Baskı. – İstanbul: Dergâh Yayınları, 1984. – 308 s. [in Turkish]
6. Ediskun H. Türk Dilbilgisi [Turkish Grammar]. 3. Baskı. – İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988. – 407 s. [in Turkish]
7. Ergin M. Türk Dil bilgisi [Turkish Language knowledge]. 18. Baskı. – İstanbul: Bayrak Basım, Yayım, Tanıtım, 1989. – 384 s. [in Turkish]
8. Oru, B. Oğuz Grubunda Edatlar [Prepositions in the Oguz Group]. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994. – 710 s. [in Turkish]
9. Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi [Turkish Grammar]. 8. Baskı. – İstanbul: Engin Yayınevi, 1995. – 622 s. [in Turkish]
10. Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri [Grammar of the Old Turkish Language] / Çev. Mehmet Akalın. 2. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988. – 313 s. [in Turkish]
11. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi) [Turkish Grammar of Turkey (Shape Information)]. 3. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009. – 1224 s. [in Turkish]
12. Can M. Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar [Grammaticalization and Old Uighur Prepositions]. – Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016. – 185 s. [in Turkish]
13. Can M. Dilbilgiselleşme ve Edat Kavramı [Grammaticalization and the Concept of Preposition] // Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2017. S: 26. – S. 37–67. [in Turkish]
14. Hacıeminoğlu N. Türk Dilinde Edatlar, En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar [Prepositions in the Turkish Language, From the Earliest Turkish Texts to Our Time]. 3. Baskı. – İstanbul: Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1984. – 335 s. [in Turkish]
15. Karaağaç G. Edat Üzerine Düşünceler [Thoughts on Preposition] // Gazi Türkiyat. – 2009. C: 1, S: 5. – S. 157–169. [in Turkish]
16. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri [Orkhon Turkish Grammar]. 2. Baskı. – İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9, 2003. – 272 s. [in Turkish]
17. Hunutlu Ü. Türk Dilinde Çekim Edatlarının İsim Hâli Tercihleri [Noun Form Preferences of Inflectional Prepositions in Turkish Language] // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, – 2019. S: 8/1. – S. 133–158. [in Turkish]
18. Li Yong-Söng. Türk Dillerinde Sontakılar [Endings in Turkish Languages]. 1. Baskı. – İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 40, 2004. – 912 s. [in Turkish]

19. Alkaya E. Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar [Prepositions in Northern Polish of the Turkish Group]. – Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002. – 666 s. [in Turkish]
20. Alkaya E. Kumuk Türkçesinde Edatlar [Prepositions in Kumuk Turkish] // Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, – 2013. С: 8, S: 9. – S. 177–205. [in Turkish]
21. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие [Kipchak written heritage]. В 3 томах. Изд. 2-е, переработанное и дополненное. Том I. Армянописьменные памятники, хранящиеся в Австрии [Armenian-written monuments preserved in Austria]. Часть 1. – Алматы: Баур, 2017. – 810 с. [in Russian]
22. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие [Kipchak written heritage]. Том II. Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков [Monuments of spiritual culture of Karaites, Cumans-Cumans and Armenian-Kipchaks]. – Алматы: КАСЕАН; Баур, 2007. – 912. [in Russian]
23. Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü [Kipchak Turkish Dictionary]. 2. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. – 338 s. [in Turkish]
24. Tarama Sözlüğü [Scanning Dictionary]. 2. Cilt. 2. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972. – 634 s. [in Turkish]
25. Schütz E. An Armeno-Kipchak Chronicle on The Polish-Turkish Wars in 1620–1621. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968. – 217 p.
26. Öner M. Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi [Prepositional (Syntactic) Noun Conjugation in Turkish] // Türk Dili, – 1999. S: 565, s. 10-18. [in Turkish]
27. Grønbech K. Komanisches Wörterbuch [Comanic Dictionary]. I. Vol. – Kopenhagen: Einar Munksgaard, 1942. – 315 s. [in Danish]
28. Öner M. Edatların ‘Karşılaştırma’ ve ‘Sınırlandırma’ Bağlantıları [The Connections of prepositions ‘Comparison’ and ‘Limitation’] // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, – 2003. С: 43, S: 1999, s. 146-157. [in Turkish]
29. Yıldırım F. Anadolu Ağzlarında Sınırlama Gösteren Yapılar [Structures Showing Limitations in Anatolian Mouths] // Türk Dilleri Araştırmaları, – 2009. С: 19, s. 185–221. [in Turkish]
30. Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие [Kipchak written heritage]. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом [Catalog and texts of monuments in Armenian script]. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002. – 1084 с.
31. Гаркавец А.Н. Кыпчакский словарь. По армянописьменным памятникам XVI–XVII веков [Kipchak dictionary. According to Armenian-written monuments of the XVI–XVII centuries]. Изд. 3-е, перераб. – Алматы: Баур, 2018. - 1788 с.
32. Tryjarski E. Dictionnaire Armeno-Kipchak d’arres trois manuscrits des collections Viennoises [Armeno-Kipchak dictionary of arres three manuscripts from the Viennese collections]. С. 1-4. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968-1972. [in Polish]
33. Chirli N. Algış Bitigi [Algish Bitigi]. – Haarlem: Sota, 2003. – 225 s. [in Turkish]

ӘОЖ 81.373; МҒТАР 16.21.47

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.02>**Р.А. ДОСЖАН¹ , А.Б. СМАЙЛОВ²**¹филология ғылымдарының докторы,Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университетінің профессоры
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: raidoszhan@gmail.com²филология ғылымдарының кандидатыАкадемик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: smayyl64@mail.ru**БИЛІК ЖӘНЕ ДАНАЛЫҚ ІЛІМІ**

Аңдатпа. Орта ғасырлар мұсылман әлемінде, соның ішінде түркі халықтарында білім мен ғылымның қарыштап дамыған кезеңі болды. Діни ілімнің қанат жаюымен бірге саяси-әлеуметтік салаларда да көптеген ғылыми ойлар дүниеге келді, солардың қатарында ел басқару өнері де бар еді. Мақалада ел басқару ісіне қатысты Құран аяттары мен хадистерден мысалдар келтіріле отырып, Ислам дәуірінде жасап, артына өшпестей із қалдырған Ж. Баласағұнидің «Құтты білік» дастаны, А. Йүгінекидің «Ғибат-ул хақайық» дастаны, Қайқауыс патшаның «Қабуснама» кітабы, әл-Фарабидің философиялық трактаттары, Қожа Ахмет Йасауидің «Диуани хикмет», т.б. еңбектеріндегі ел басқару ісі және онымен тікелей сабақтасып жататын ақыл-парасат пен білім туралы мәселелерге талдаулар жасалады. «Құтты білігі» – қарапайым халықтан бастап патшаға дейін адамшылықтың, білімділіктің, ел басқару өнерінің қыр-сырын үйренуге болатын, мемлекетті гүлдендіруге жол сілтейтін даналық кітабы. Мұнда хан және оның қасындағы уәзір, сарай басшылары, қолбасшылар, елшілер сияқты ел басқару ісіне тікелей араласушылардың қандай дәрежеде болу керектігін олардың мінез-құлқымен, парасат, білімімен байланыстыра жырлайды. Ақын адамгершілікті, азаматтықты, имандылықты жеріне жеткізе жырлайды. Адамның қолы бақытқа жету үшін не керектің бәріне жан-жақты тоқталады. Әлеуметтік қоғамның қай саласын алсақ та, адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеудегі діннің көп ғасырлық қызметі көрініс береді. Ал осы қарым-қатынасты, сонымен қатар біз сөз еткелі отырған ел басқарудың үлгілерін де ислам дінінің қағидаларына негіздеуді дұрыс деп есептейді ғұлама ойшылдарымыз. Арада көп ғасырлар өтсе де, өзінің құндылығын сақтап келе жатқан бабалар тағылымы, өзегі үзілмеген құнды мұра ретінде қарастырылады және оның бүгінгі күн үшін де маңыздылығы әр қырынан сөз етіледі.

Кілт сөздер: ел басқару, білім, адамгершілік, даналық сөздер, ақыл-кеңес.

R.A. Doszhan¹, A.B. Smailov²¹Doctor of Philological Sciences, Professorof Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: raidoszhan@gmail.com²Candidate of Philological SciencesPeoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: smayyl64@mail.ru***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**Досжан Р.А., Смайлов А.Б. Билік және даналық ілімі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 21–33. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.02>***Cite us correctly:**Doszhan R.A., Smailov A.B. Bilik jane danalyq ilimi [Power and Knowledge of Wisdom] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №2(128). – B. 21–33. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.02>

Power and Knowledge of Wisdom

Abstract. The Middle Ages were a period of rapid development of education and science in the Muslim world, including among the Turkic peoples. Along with the spread of religious teachings in the political and social spheres, many scientific ideas were born, including the art of governing the country. The article cites verses from the Qur'an and hadith concerning the government of the country and left an indelible mark on the Islamic era. Epos of Balasaguni «Kutty Bilik», epos of A. Yugneki «Hibat-ul Hakaik», the book of King Kaikawis «Qabusnama», philosophical treatises of al-Farabi, «Divani Hikmet» by Khoja Ahmed Yassawi and others. «Kutty Bilik» – a book of wisdom from the common people to the king, in which you can learn the subtleties of humanity, education, the art of governing the country, the way to the prosperity of the state. Hereabouts the khan and his vizier, the palace leaders, the generals, the ambassadors, to the extent that they should be directly involved in the government of the country, correlate their behavior, intelligence, and knowledge. The poet sings of morality, humanity, spirituality. Comprehensively focuses on everything that is needed to achieve happiness. Whatever sphere of social society we take, the centuries-old activity of religion in regulating relations between people manifests itself. These relations, as well as the models of governance of the country that we are talking about, we consider it right to base on the principles of Islam, our thinkers believe. Into his works, they analyze the issues of governing the country and issues of intelligence and education that are directly related to this. Although many centuries have passed, the teachings of our ancestors, which have retained their value, are considered an inalienable legacy, and their significance today is discussed in different ways.

Keywords: country governance, education, morality, wisdom words, advice.

Р.А. Досжан¹, А.Б. Смайлов²

¹доктор филологических наук

профессор Университета дружбы народов имени академика А. Куатбекова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: raidoszhan@gmail.com

²кандидат филологических наук

Университет дружбы народов имени академика А. Куатбекова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: smayul64@mail.ru

Власть и знание о мудрости

Аннотация. Средние века были периодом бурного развития образования и науки в мусульманском мире, в том числе у тюркских народов. Наряду с распространением религиозных учений в политической и социальной сферах зародилось множество научных идей, в том числе искусство управления страной. В статье цитируются аяты из Корана и хадисы, касающиеся управления страной, и они оставили неизгладимый след в исламской эпохе. Эпос Баласагуни «Кутты билик», Эпос А. Югнеки «Хибат-уль Хакайик», книга короля Кайкауса «Кабуснама», философские трактаты аль-Фараби, «Дивани Хикмет» Ходжи Ахмеда Яссави и другие. «Кутты билиг» – книга мудрости от простого народа до царя, в которой можно научиться тонкостям человечности, образованности, искусству управления страной, путь к процветанию государства. Здесь хан и его визирь, дворцовые вожди, полководцы, послы в той степени, в какой они должны быть непосредственно вовлечены в управление страной, соотносят их поведение, разум, знания. Поэт воспевает нравственность, человечность, духовность. Всесторонне останавливается на всем, что нужно для достижения счастья. Какую бы сферу социального общества мы ни взяли, проявляется многовековая деятельность религии в регулировании отношений между людьми. А эти отношения, а также модели управления страной, о которых мы говорим, мы считаем правильными основывать на

принципах ислама, считают наши мыслители. В своих работах они анализируют вопросы управления страной, вопросы формирования интеллекта и образования, которые непосредственно с этим связаны. Хотя прошло много веков, учения наших предков, сохранившие свою ценность, считаются неотъемлемым наследием, и их значимость на сегодняшний день обсуждаются с разных позиций.

Ключевые слова: управление, образование, мораль, слова мудрости, совет.

Кіріспе

Жаңа мыңжылдықтың бастау алуы қоғамның дамуына ғана өзгерістер алып келген жоқ, ғылымға да біршама өзгерістер әкелді. Солардың ішінде тіл білімінде қарқынды дамып келе жатқан антропоцентристік бағыт басымдыққа ие болды. Антропоцентристік парадигма бұрыннан белгілі классикалық (структуралық) зерттеулерден бөлек таным объектісінен гөрі, таным субъектісін, яғни тілді адам болмысымен өзара бірлікте қарастыруды мақсат етеді. Адам – дара тұлға. Дара тұлғаның шығармашылық санасы арқылы ақиқат дүниеге қарым-қатынасы танылады. Дара тұлғаның танымын айқындау когнитивтік лингвистиканың негізгі нысаны болып табылады.

«Тек ұлт емес, белгілі бір ұлттың өкілі ретіндегі жеке адам тұлғасы да оның тілінен көрінеді. Әрбір халық тілінің сөздік қорында, сол ұлт үшін, ұлттың өкілі тілдік тұлға үшін бағалы болып табылатын, аксиологиялық-бағалау жүйесін құрайтын, әрбір тілдік тұлғаның ерекше қадірлеп-қастерлейтін, өзек ұғымдарды таңбалайтын сөздердің жиынтығы болады. Олар көбінесе мәдени ореолы бар сөздерге жатады.

Мәдени ореолды ұғыну дегеніміз фразеологизмдерді, мақал-мәтелдерді, ұлт ұғымымен тұтастықтағы, ұлттық сипаттағы сөздерді (салт-дәстүрлік, әдет-ғұрыптық, бір сөзбен айтқанда, ұлттық-мәдени қабатты) білу деген сөз, өйткені ұлттың өзі осы ұлттық ұғымдармен ассоциацияланады», - дейді ғалым Б. Момынова [1, 18–19-бб.].

Қазіргі таңда ұлттық мәдениетті, ұлттық дүниетаным мен ойлау жүйесін сол ұлттың тіліне сүйене келіп, зерделеу тіл тарихына үңіле отырып, материалы мол, мазмұны терең, көркем де құнарлы халық қазынасы арқылы қалыптасқан мәдениетті таразылау қажеттілігін туғызып отыр. Тарих қойнауынан өз жалғастығын тауып келе жатқан мақал-мәтелдердің, нақыл, қанатты сөздердің тарихи қалыптасуын, ең алдымен, көне дәуірлерден бері сақталып келе жатқан жазба әдеби ескерткіштердің тілдік деректерін жан-жақты зерттеу арқылы ғана анықтауға болады. Мұндай тілдік бірліктердің бойында бабаларымыз ұрпағына мирас етіп қалдырған дүниетанымдық көзқарастары, өмірлік тәжірибелерінен туындаған ақыл-ойы мен даналығы, шешендігі мен тапқырлығының негізі жатыр.

Осы мақалада орта ғасырлардағы ғұламалардың еңбектеріндегі ел басқару ісі жайлы паремиялық бірліктерге зерттеу-талдау жасадық. Дүниенің тілдік бейнесін көрсететін жазба ескерткіштер тіліндегі мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді танымдық тұрғыдан қарастыру тілдің ұлттық сипатын анықтауға мүмкіндік береді.

Ел басқару ісі – үлкен жауапкершілік, өйткені жеке адамдардан бастап, бүтіндей халық өз тағдырын басшысына тапсырады. Көсемінің қателігінен немесе іске қырсыздығынан жойылып кеткен халықтар бар, сондай-ақ басшысының ақылы мен қайратының арқасында аш, жалаңаш күйден мәдениет биігіне көтерілген елдер де аз емес тарихта. Сондықтан өткенін саралап, болашағын айқындау – ел болам деген ұжымның аса жауапты міндеті. Біз білетін дәуірлерде даналар мен ғұламалар бұл жөнінде де ой толғап, артындағы ұрпағына, халқына, тіпті баршадан асып, адамзат баласына үлгі болар еңбектер қалдырған. Бүгінге дейін өзінің құндылығын жоймаған бұл еңбектерді қай кезде де ұрпаққа үлгі, жолбасшы ретінде ұсынып отыру артықтық етпейді. Пайғамбардан (с.а.у.) жеткен «Сендер қандай болсаңдар, солай басқарыласыңдар» дейтін хадисте сөз еткелі отырған тақырыбымызға

қатысты терең тағылым бар. Басшы да адам, пенде, барлығын бірдей көріп отыру мүмкін емес, оның да кемшілігі болады, сондықтан орайын тауып ой тастау, кеңес беріп, дұрыс бағыт нұсқап отыру – бабалардан қалған ұлы дәстүр. Бергі замандағы хандардың айналасында жүрген кеңесшілер, би, шешендер өмірінен сол үзілмеген дәстүрдің асыл арқауын көреміз.

Ел басқарудың жүйелі үлгілері ауызша ғана емес, жазу нұсқасында да жеткен екен, енді сол еңбектерге тоқталып көрелік.

Ерте орта ғасыр кезеңіндегі ұлы тұлғалардың бірі ойшыл, ғұлама, ақын Ж. Баласағұнидің «Құтты біліг» дастаны – кезінде жер-жерге тарап, өзінің жоғары бағасын алған, түркі дүниесінің ең көлемді де, құнды жазба мұраларының бірі.

Бұл жазба мұраны аударған ғалымдардың бірі – Ә. Құрышжанұлы. Ғалым дастанның аудармасына, әрбір көне сөздің мағынасына көңіл бөліп, дәл баламасын беруге тырысқан. Сондықтан мақаладағы мысалдар Ә. Құрышжанұлының аудармасынан алынды.

«Бұл кітап қай патшалыққа я қай тарапқа жетсе де, оның ерекше шеберлігіне қарай, шексіз сұлу өрнекпен жазылғандығына орай сол елдердің данышпандары, ғалымдары оны қабыл алды да, әрқайсысы әртүрлі ат берді: Шын еліндегілер «Абаду-л-мүлүк» («Патшалардың әдептілігі») деген ат берді; Машын патшасының дос-жарандары «Айину-л-мамлакат» («Мемлекеттің қамын жеуші») деп атады; Шығыс елдерінде «Зийнату-л-умара» («Патшалардың көркі») деп айтты; Ирандықтар «Шаһнама-и Түрки» («Түркі Шаһнамасы») деді; кейбіреулер «Панднаме-и мулук» («Патшаларға арналған ақыл-кеңес кітабы» дейді екен; Тұрандықтар «Құтадғу білік» («Құт әкелетін білім») деп айтыпты [3, 3-б.].

Кезінде осындай жоғары баға берген ескерткіш – күллі түркі дүниесінің, оның ішінде қазақ халқының да мақтанышы, баға жетпес асыл мұрасы. «Құтадғу білік» қарапайым халықтан бастап патшаға дейін адамшылықтың, білімділіктің, ел басқару өнерінің қырсырын үйренуге болатын, мемлекетті гүлдендіруге жол сілтейтін даналық кітабы екені рас. Мұнда хан және оның қасындағы уәзір, сарай басшылары, қолбасшылар, елшілер сияқты ел басқару ісіне тікелей араласушылардың қандай дәрежеде болу керектігін олардың мінез-құлқымен, парасат-білімімен байланыстыра жырлайды.

*Барлық істе білім – пайда әуелі,
Ол болмаса – бұзылар іс әуені* (ҚБ 4285).

*Бір білімді айтқан екен, құлақ тұр,
Білімдінің сөзі – жақұт, асыл дүр* (5034).

«Білімдіден шыққан сөз талаптыға болсын кез» деп ұлы Абай тегін айтпаған. Даналардың сөзінің қадір-қасиетін түсініп, барлық елдің, білімсіз надандардың санасына жетсе екен деген асыл мұраттан туындаған. Мұндағы айтайын дегені: «Адамның қадір-қасиеті білімі арқылы белгілі болады».

Дастанда айтылған ойлар, өсиет-өнеге, даналық сөздер, ақыл-кеңес төрт кейіпкердің айналасында өрбиді: бірі – әділет, оған «Күнтоғды еліг» атын беріп, патша орнына қойыпты; екіншісі – бақыт, «Айтолды» деп ат беріп, уәзір орнына қойыпты; үшіншісі – ақыл, «Өгдүлміш» атын беріп, уәзірдің ұлы есебінде таныпты; төртіншісі – қанағат, оған «Одғұрмыш» атын беріп, (Өгдүлміштің) туысқаны деп айтыпты. Осылардың арасында өзара сауалдар беріліп, жауаптар қайтарып, осылай өзара болған әңгіме туралы айтылады.

«Құтадғу білік» дастаны лингвистикалық тұрғыдан әртүрлі деңгейде зерттеліп келеді, дегенмен мақаламызда осы уақытқа дейін зерттеу нысаны болмаған ел басқару ісі төңірегінде зерттеу-талдау жасадық. Өзге де орта ғасыр ойшылдарының еңбектерімен салыстыра отырып, қазақ халқының таным-түсінігіндегі сабақтастықты көрсетуге тырыстық.

Зерттеу әдістері

Мақалаға негіз болған орта ғасырлардағы ғұламалардың еңбектеріндегі ел басқару ісі және онымен тікелей сабақтасып жататын ақыл-парасат пен білім туралы мәселелерге талдаулар жасау мақсатында тарихи салыстырмалы әдіс қолданылды.

Қарапайым халықтан патшаға дейін адамгершіліктің, білімділіктің, ел басқару өнерінің қыр-сырын үйрену қажеттігін саралай келе, мемлекетті гүлдендіруді басшылыққа алатын даналықты әрі ел басқару ісіне тікелей араласушылардың қандай дәрежеге қол жеткізу керектігін нақтылау үшін адалдықты, азаматтықты, имандылықты жырға қосқан мәтінді талдау әдістері қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

Орта ғасыр ойшылдарының басты мақсаты – бақытты қоғам құру, соған сай адамгершілігі жоғары, рухани дүниесі бай ұрпақ қалыптастыру. «Құтадғу білік» дастанында да бақытты мемлекет құрудың негізгі принциптері төрт құндылықтың атымен байланыстырылады. Алдымен – әділетті патша, екінші – елдегі құт-береке, үшінші – ақыл-парасат пен білім, төртінші – қанағат, ынсап.

Бұл еңбектің жазылуы түркі мәдениетінің гүлденіп, ғылым мен өнердің дамып, ислам дінінің қанат жаюымен орайлас дүниеге келгендіктен, мұнда Құранмен, Мұхаммед (с.а.у.) Пайғамбарымыздың хадистерімен байланысты ислам дінінен, хадистерден алынған мол ғибратты ілімнің нәтижесінде туған нақыл сөздер көп. Өмірден естігені, түйгені мол, білімдар, даналардың сөздері қамтылған:

*Бір әулие сөз айтыпты сынайтын,
Қарап тұрсаң, сөзі жақсы ұнайтын:
Адам өссе, бас ауру да өседі,
«Басқа қарай бөрік киер» деседі (425, 427).*

*Бір білімдар айтып кеткен деседі:
«Әділ бектің халқы байып өседі» (4976).*

*Елдің бегін, тыңда қане, не дейді:
«Әлем билеу үшін керек парасат,
Ел билеуге ақыл-жүрек жарасад.
Зердесімен ұстайды адам әлемді,
Білімменен билейді екен әр елді» (214–215).*

Даналардың сөзінде: адамдар ақыл-парасатына сай қызмет етеді, соған орай жауапкершілік те үлкейеді, әлемді билеу үшін тағы да ақыл-парасат, имандылық, білім керек екені айтылады. Ислам дінінде білім алуға ерекше мән беріледі, себебі адамның адамгершілік қасиеттерінің, көркем мінез-құлқының қалыптасуында діннің рөлі жоғары. Білімді адам әр ісінде ислам шарттарын, қағидаларын, талаптарын ұстанады. Сондықтан пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) хадисінде: «Бір сағат білім үйрену – бір кеш бойы құлшылық етуден жақсы, бір күн бойы дәріс алу – үш ай нәпіл ораза тұтқаннан жақсы», – дейді.

Ақын адамгершілікті, азаматтықты, имандылықты жеріне жеткізе жырлайды. Адамның қолы бақытқа жету үшін не керектің бәріне жан-жақты тоқталады. Әуелі жеке адамның басына, өзге адамдармен, әртүрлі әлеуметтік топтармен қалай қарым-қатынас жасау, басқару жағы, басшылардың өзі қандай болу керек және қол астындағы адамдар қандай болу керек деген сауалдарға жауап береді. Ең алдымен, ақын:

*Құдай қылса – биіктейді кісі де,
Күнде бітер тілегі де, ісі де.
Құдай берсе – халық күшпен ала алмас,*

Көк те, жер де оған тоқтам сала алмас.

Ең алдымен, арқа тұтса Алланы,

Әр адамның тынар ойға алғаны (1770), – деп барлық істің, оның ішінде адамның биіктеуінің, яғни билікке қол жеткізуінің де Аллаға қатысты екендігін баса айтады. Бұл жайында «Имран» сүресінде Мұхаммед (с.а.у.): «Ей, бүкіл мүлік Иесі Алла тағала! Патшалықты қалаған адамыңа бересің, ұнатпаған адамыңнан билікті де аласың. Сондай-ақ кімді қаласаң ардақтайсың да, қаламасаң қорлайсың. Бар жақсылық Өз қолыңда, күдіретті күшің бәріне толық жетеді». Түнді күндізге айналдырасың да, күндізді түнге айналдырасың. Сондай-ақ өліден тіріні шығарып, тіріден өліні шығарасың. Және қалаған пендеге сансыз дәулет-ризық бересің... [4, 111-б.], – деп жазылған. Ақынның ойы осы сүренің мағынасымен ұштасып жатқандығын аңғаруға болады.

Жақсы, идеалды адамның бойында болуға тиісті жақсы қасиеттерді жаман қасиеттермен қарама-қарсы шендестіру қанатты сөздердің мазмұнынан анық аңғарылады:

Ессіз басшы билесе – ел-жұрт шөгеді,

Ел азады, халық азап шегеді.

Ел билеуші есті болса, білімді, –

Береке орнап, елге нұрын себеді (1750).

Халықтың бақытты өмір сүруі тікелей басшыға байланысты деген уәж айтылады. Біріншіден, басшы ақылды, білімді, есті болса дейді. Ессіз басшы мен есті басшының ел билеудегі рөліне ерекше мән береді. Елдің берекелі болып, жақсы өмір сүруі басшысына байланысты. Халықтың арманынан туындаған осы сынды нақыл сөздер бүгінде мақал-мәтелдерге айналған. «Ақылды басшың болса, адаспасың», «Патша залым болса, жұрт тозады, патша ғалым болса, жұрт озады», «Жақсыдан әкім қойсаң, елді түзетер, жаманнан әкім қойсаң, елді жүдетер», т.б. Сондықтан қай дәуірде айтылса да, халық ой-парасатынан, өмірлік тәжірибесінен туындаған ғибратты сөздер – даналықтың қайнар бұлағы.

Адамзат баласының тарихында діннің өзіндік орны бар. Адамгершілікті, ізгілікті қалыптастыруға және игі мұраттар мен адамзаттық рухани құндылықтарды қабылдауға ең пәрменді тәсілі ретінде ғасырлар бойы қызмет етіп келеді. Әлеуметтік қоғамның қай саласын алсақ та, адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеудегі діннің көп ғасырлық қызметі көрініс береді. Ал осы қарым-қатынасты, сонымен қатар біз сөз еткелі отырған ел басқарудың үлгілерін де ислам дінінің қағидаларына негіздеуді дұрыс деп есептейді ғұлама ойшылдарымыз.

Адамзат дүниені тану, оны қабылдау арқылы ғалам бейнесі туралы санада тұжырым жасап, оны таңба арқылы бейнелейді. Бұл тілде сөз тіркестері мен мақал-мәтелдер, қанатты сөздер арқылы көрініс береді.

Бабалар даналығында бақытқа жету мен оны ұстап тұрудың бірден-бір жолы ақылды болу, ал ақылды болу үшін білімді болу керек екені айтылады: «Білімдіден ақыл шығар, ақылды қарттан нақыл шығар», «Білім – бұлақ, ақыл – жағалай біткен құрақ», т.б. даналық түйіндер соның айғағы.

«Құтты білік» дастанында билік құрған басшыларға қойылатын талаптар жайлы айтылады. Басшы байлығына масаттанып, көкірек болмасын, себебі халық қарапайымдылықты қалайды.

Сен көкіме қазынаңды көргенде, ер,

Әскер, жасақ, малың түтеп өргенде, ер.

Бір шыбынға билік қыла алмаған,

Күшке маз боп, көкірегін кергендер! (5105).

Басшы іскер болса, өзінің де, халықтың да жағдайы жақсы. Патша өзінің әскеріне де оң көзбен қараса, ертең сенімін ақтап, айтқанын орындап, бүлікті басады. Халық қай кезде де әділдікті қолдайды, себебі әділетті қоғамда адам құқығы сақталатынын біледі.

*Елдің ісін салсаң жақсы қалыпқа,
Ертең тыныш сен өзің де, халық та (5389).*

*«Болам десең елден үстем, сақтап құт,
Оның үшін әскеріңді сақтап күт.
Оны мәз ғып, қалауыңды талап ет,
Жау мойынын ій, бар ойыңды ақтап тұт!»
Баға білсең, қалың әскер ереді,
Керек күні тәтті жанын береді (5367–5369).*

Патшаның бойына тән ең жақсы қасиеттердің бірі – әділдік.

*Елге әділдік қыла білсең, жақсы ұлық,
Тиер саған дұғаменен жақсылық.
Бастап Құдай қуаныштың өріне,
Сен шығасың екі Жалған төріне!*

*Сергек өмір бекке керек жүз есе,
Жөн-жосықты әділ ұстап, түзесе (443).*

*Өте жақсы бек болып ап, жол тану,
Одан жақсы әділ заңды қолдану (444).*

*Бек жақсы боп тура құрса санатын,
Елде бақыт жаяр еді қанатын (445).*

Барлық істе патша әділетті болса, әділ заңды қолданса, екі дүниеде де Құдай ондай адамды қолдап, жөн сілтеп, жақсылықтың, қуаныштың төріне шығатынын, мұндай басшының елінде халық бақытқа кенелетінін насихаттайды. Халық мақалында да бұл жайлы аз айтылмайды. Мысалы: «Әділ патша гүлстанға ұқсайды, залым патша зымыстанға ұқсайды», «Әділ би халқы үшін, залым би құлқы үшін», т.б. Сондай-ақ «Сақтықта қорлық жоқ», «Сақтанғанды құдай сақтайды» демекші басшының сергек, әр істе сақ болуын ескертеді.

Кітапта жақсы адамдарға жақсылық жаса, кедейді байытып, ашты тойындыр. Ақылды, білімді, дана болса, ондай адамға сыйлық беріп қолдау керектігін айтады. Тіпті қызметкерлеріңнің бірі абырой, атаққа ие болғысы келсе, оның ойы мен сабыры болса, абыройы мен беделін өсір. Сондай-ақ жақсы ерге жақсылық жасасаң, ол өз кемшілігін жояды, қисық адам тура боп өзгереді. Керісінше өктем, жаман адамдарға жақсылық жасамауды, ондай адамдар байыса, құлқындарының бұзылатындығын, ондайлардан алыс жүруді, ұятсыздардан сақтануды насихаттайды.

*Сен қылатын істер, патшам, – осылар,
Мұны істесең – еліңе құт қосылар.
Сонда бақыт құшағына алады,
Ізгі атың мен сөзің елде қалады (5424).*

Ж. Баласағұни кітапты аса мейірімді, ерекше Рахымды Аллаһтың атымен бастайды. Мұндай дәстүр исламнан кейінгі кезеңдерде орын алған. Қазақ поэзиясында исламды танып білу XI ғасырда Ж. Баласағұни өлеңдерінде көрініс тапса, XII ғасырда осы дәстүрді жалғастырушы ақын Ахмед Йүгінеки болды. А. Йүгінекидің «Ғибат-ул хақайық» дастаны

Уа, жаратушы, сені шексіз дәріптеймін.

Алдымен сенің мейірім-рақымыңнан үміт етемін [5, 47-б.], – деп басталса, ҚБ-те:

Жалғыз Құдай құдіретті көктегі,

Барлық мақтау сөзді соған төк, тегі (1), – дейді. Ал Құл Қожа Ахмет Йасауидің «Диуани хикметі»:

Бісмиллә деп баян етейін хикмет айтып,

Тәлибтерге інжу, гаухар шаштым, міне. (Талиб – Алланы іздеуші, талапкер, яғни тариқат жолындағылар) [6, 8-б.], – деп басталады. Кез-келген істі Алланың атымен бастау – сол істің сәтті болуына Аллаға мінажат ету.

Исламнан кейін дүниеге келген осындай даналық кітаптардың бірі – Қайқауыс патшаның «Қабуснама» кітабы. Бұл кітапты 1082–1083 ж. патша 63 жасында өзінің ұлы Гиланшахқа арнап жазған. «Өмірдің жалғандығын риясыз мойындаған Қайқауыс патша да өзінің қартайғандығын баяндай келіп, «Балам, менің дүниедегі жиып-терген ең қымбат, асыл заттарым – саған арнап жазған осы үгіт-насихат кітабым», – депті [7, 115-б.]. Ол кітабының алғашқы бөлімін Алла тағаланы танудан бастайды: «Біріншіден, Алланың бірлігін, барлығын мойындатуға ықылас-сенімнің берік болсын. Өйткені көп адамдар оны мойындамау салдарынан көңілі қараңғыланып азғындайды. Ал көңілі пәк, таза жандар адаспайды» [7, 5-б.]. Бұл еңбекте де Алланың құдірет күші мен сипаттары, оған шүкіршілік ету, Пайғамбардың (с.а.у.) қасиетінен бастап, білім-ғылымды үйрену, ел басқарудың әдіс-тәсілдері, халықтың арасында сыйлы болу, мәртебелі болу, өзге де тұрмыс-тіршілікке қатысты ақыл-кеңестер мысал-әңгімелермен, мақал-мәтелдермен, қанатты сөздермен, өзінің өмірден түйген тұжырымды ойларымен беріледі. Қайқауыс патша – сөздің қадірін терең түсінген адам. Ол өмірдің мәнін түсінуде данышпандардың сөздерінің қаншалықты маңызды екендігін айтады. Кітап ұлына арнап жазылғандықтан, ақыл-кеңес әр уақытта ұлына қарата айтылады: «Адамның адамдық қасиетіне орай жұмыс істе. Данышпандар айтыпты: «Даналардың ақыл-насихаты көңілдің көзін ашып, жан-дүниеңді раушан етеді. Өйткені ақыл, насихат данышпандық – көзінің ағы мен қарасы, сүрмесі әрі тотыяйыны». Демек, даналар сөзін ұғып тыңдағаның жөн. Даналар сөзінде ізгі ниет, үлгі өсиет мол» [7, 96-б.]. Даналық кітаптарда көтерілген тақырыптардың алуандығына қарамастан, негізгі идея – бір. Оны шешудің жолында адамдардың бақытты өмір сүруінде, айналадағы ортамен қатар басшылықтың рөлінің жоғары екендігі мұнда да айтылады. VI ғасырда өмір сүрген Иран патшасы әділеттілігімен аты шыққан Анушированың үгіт-насихаттарының ішінде мынадай қанатты сөздерді ұлына үлгі ретінде береді: «Егер қадірлі болғың келсе, халықтың қадірін біл», «Халық сенің сөзіңе сай іс қылсын десең, сен өз сөзіңе сай іс қылғын», «Әділеттілер қатарында болғың келсе, қол астыңдағыларды өз қамқорлығыңа алып, топтастыра біл», «Егер халықтың сүйіктісі болғың келсе, көпшіліктің мұң-мұқтажын жақтап сөйле», «Әрбір адам өз денесін өзі билей алса, өзгені де бағындыра алады. Кімде-кім өзін-өзі билеп, ілім мен өнер үйренген жағдайда ғана баянды бақытқа қолы жетеді», т.б. [7, 18-б.]. Мұнда тікелей падишаның қызметі емес, падишаға қызмет ету мен жәрдемші болудың қыр-сырына, әдістеріне тоқталып, айла-шарғыларына дейін әңгімелейді, дегенмен падишаға адал, әділетті, білімді, іскер болып, ырыс, дәулетке ие болғаннан соң халыққа көмектесуін, пайдасы тиюін ескертеді. Үлкен лауазымды қызметті тек өз басыңның пайдасы, жаныңның рақаты үшін емес, халыққа қайырымдылық жасау үшін істе дегенді айтады.

Жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренуге шақырады, өнерді үйреніп, қажеттілікке жарата білуге үндейді.

Алланы сөзсіз ақиқат деп тану ғұлама ғалым, Аристотельден кейін екінші ұстаз атанған әл-Фараби бабамыздан бастау алғанын естен шығармауымыз керек. әл-Фараби : «Жаратқан иенің барлық нәрсені білуі, естуі, көруі, сөйлеуі, жаратылуы және барлық нәрсеге құдіретті болуы мен даналығын тәжірибе арқылы емес, терең ой-өрісінен туындаған ақылмен тани аламыз. Ол – дүниедегі ең дана, ең күшті, құдіретті үкім жүргізуші. Ең жоғарғы ұлылықтың, кереметтіліктің, құрмет пен ізеттіліктің, мейірімділік пен шапағаттың иесі. Оның жаратылғандарға ұқсамайтын себебі, оның орнын көрсету, уақытын айту мен сипаттау мүмкін емес, ол жалғыз, ортағы жоқ», – деп баяндайды. әл-Фараби Алланың құдірет күшіне шек келтірмейді. Бүкіл әлемді, табиғатты жаратқан – Алла. Адамзат бақытқа қол жеткізу

үшін осы әлемді танып, білуге, сол арқылы ақиқатты, шындықты ашуға ұмтылады. әл-Фарабидің фәлсафалық ғылыми ойлары дінмен ұштасып келеді. Себебі ғұлама ғалым Алланың бүкіл әлемді ғылыми тұрғыда жаратқандығын түсініп, оның сырларын ашуға барлық күш-жігерін жұмсады. Өкінішке орай, соңғы уақыттарға дейін гуманизмге толы Құран, хадистерге күдікпен қарап, олардың ғұлама ойшылдарымызға тигізген әсерлері, жалпы Шығыс халықтарының рухани және қоғамдық дамуына ықпалы жөнінде жеткілікті дәрежеде айта алмай келеміз. Бабамыздың салып кеткен жолы кейінгі ұрпаққа үлгі-өнегеге айналды. Қай кезеңдерде болсын ұлтымыздың төл мәдениеті ұрпақтар сабақтастығының қайнарынан сусындап, замандар бойы қалыптасқан тәлім-тәрбиесін негізге алады.

Әл-Фараби музыка, философия, табиғаттану, әдебиет т.б. ғылымдармен қатар қоғам, мемлекет және саясат туралы да көптеген мазмұнды пікірлер айтты. Өзі өмір сүрген ортадағы халықтың ахуалын түсіне отырып, қоғамдағы болып жататын әлеуметтік қайшылықтарды шешу мақсатында терең зерттеулер жүргізді және қоғамдық мәселелерді шешудің жолдарын көрсетуге тырысты. Қала, мемлекет, оның түрлері туралы, мемлекетке бірігудің түпкі мақсаты, бақыттылыққа жетудің жолдары мен тәсілдері туралы айтады. Мемлекетті басқаруда халықты шын бақытқа жеткізетін басшы қарапайым, білімді, әділ болуы керек. әл-Фараби ізгілікті мемлекетті дұрыс басқаруда басшының бойында болуы керек он екі жақсы қасиетті санамалап береді. Бұл қасиеттердің бір адамның бойынан табылуы қиын екенін түсініп, мұндай жағдайда басшының алты қасиетке ие болып, өзінен бұрынғылардың заңы мен дәстүрін білуі керектігін айтады. Аталған ерекшеліктердің барлығы бір адамның бойынан табылмаған жағдайда екі адам басқарады деген. Ізгілікті және мешеу қала деп бөлуде әр қаланың адамдары өз дәрежесіне қарай бақытты қалай түсінетіндігін айтады.

Әл-Фараби Құран Кәрімде көрсетілген өмір салтын ескере отырып, «Біз жақсы мінез-құлық пен ақыл-парасатқа ие болған кезде солардың арқасында міндетті түрде бақытқа жетеміз ... Бұл екеуі бар кезде біздің өзіміз және іс-әрекеттеріміз үстем де кемел болады, осылардың арқасында біз, шын мәнінде, қастерлі, қайырымды, инабатты боламыз», – дейді де, енді бір жерде біліммен қатар әрекеттің болуы да керек екенін айтады: «Білім мен әрекет тән болған [түрі] – ақырына дейін жеткізіліп аяқтаушы әрекет. Егер бұл нәрселерді білудің қасында әрекет болмаса, онда ол білімде негіз жоқ, мақсат жоқ. Ал [ақыл-парасаттың] білім бар да, әрекет жоқ болатын [түрі] тек білімде ғана ақырына дейін жеткізіліп аяқталады. Осы екі түрдің әрбіреуі қайсыбір өнерлерді қамтиды» [8, 33-б.].

Ұлы ғалым қоғамдағы барлық проблемаларды шешіп, бақытқа қол жеткізудегі негізгі күш білім мен ақыл-парасат деп біледі.

Адамдар жеке-дара емес, қоғамда бір-бірімен достық, қайырымдылық қарым-қатынаста өмір сүруі керек. Адамдар бақытты болу үшін әкім қаланы басқаруда бақыт орнатуды мақсаты және өмірлік ұстанымы етіп алса, қала тұрғындарының бақытты болуы әкімнің бақытты болуымен байланысты деп есептейді. Мұндағы «қала» деп отырғаны – мемлекет, яғни адамдардың бақытты болуы тікелей мемлекет басшысына байланысты. Сондықтан да болар, нағыз әкімнің қандай болуы жайында бірнеше жерде айтылады.

«Нағыз әкім. Ол – бірінші басшы, сондықтан оның бойында ұштасқан алты қасиет болуы керек: даналық, асқан пайымдағыштық, қалтқысыз сендіру [қабілеті], өте жақсы қиялдау [қабілеті], қасиетті [ғазауат] соғысты өзі бас болып жүргізу қабілеті және оның денесінде қасиетті соғыспен байланысты істерді жүргізуге бөгет жасайтын ешнәрсенің болмауы. Осының бәрін өз бойында ұштастыратын адам барлық іс-әрекеттерде кімге еліктеу керек екенін, кімнің айтқан сөзі мен ақылына құлақ қою керек екенін көрсететін үлгі болады» [8, 236-б.].

Ғалым ел басқару ісіне жете көңіл бөледі.

«Ал абсолюттік мағынада бірінші басшы дегеніміз кім? Бұл басқа біреудің басшылығын мүлдем керек етпейтін және ғылымдары мен білімдерінің жетілгені сонша, бұл жөнінде өзіне басшылық ететін басқа адамға мүлдем тәуелді болмайтын дәрежеде шын жетілген адам; істелуге тиісті нәрсенің барлығын жеке-жеке егжей-тегжейіне дейін білуге қабілеті болу оған [міндет] емес, бұл адам оның [өзі] білетіндердің барлығы жөнінде басқалардың бәріне тамаша басшылық етуге қабілетті; бұл адам өзі күні бұрын бейім жұмыстың ішінде бірдеңесін орындауға жарайтын адамның қандайын болсын пайдалануға қабілетті; бұл адам бақытқа [жеткізетін] әрекеттерді белгілеуге және оларға бағыт сілтеуге тамаша қабілетті» [8, 133-б.].

Әл-Фараби мұнан өзге қандай адамдар басшы бола алады деген сұраққа да жан-жақты жауап береді. Басшыға қатысты жағымды, жағымсыз мінез-құлықтары мен ішкі пиғылы, рухани дүниесіне қатысты философиялық ой-тұжырымдарын жасайды.

Адамдар арасындағы қатынас, адам бойындағы қабілет өте шебер бейнеленген. Бір адамдар қандай мақсатқа жеткізетінін білмесе де, өзіне тапсырылғанды орындауға жақсы бейімделеді. Мұндай адам әрдайым қалада қызметші болады; ол жаратылысында басшы болмайды, құл болады, ал басқалары бағынышты да, басшы да болады, – дейді.

«Құл мен қызметші орындауға шебер болған істің бәрінде басшы басқаларды пайдалануға шебер болуға тиіс» [8, 240-б.]. Мұнда басшының ұйымдастырушылық қабілеті жайлы айтылады.

Қанша ғасыр өтсе де, өз мәнін жоймаған ғалымның парасатты ойлары бүгінгі күннің мақсаттарымен сәйкес келіп жатады. Мысалы, басшыға берілген «шын жетілген адам» сипаты бүгінгі күн тұрғысынан да өз мәнін жойған жоқ, соңғы уақыттарда жастар арасында насихатталып жүрген Абайдың «Толық адам» ілімімен сабақтасады. Абай өзінің 38-қара сөзінде: «мұсылман болдың һәм толық инсаниятың бар болады» дейді (мұндағы инсаният *ар.* – адамгершілік, адамзат ілімі, адамзат табиғаты) [9, 134-б.]. Осы қара сөздің тағы бір жерінде: «Құдай тағаланың жолы деген жол Алла тағаланың өзіндей нихаятсыз болады. Оның нихаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді» (нихаятсыз *ар.* шексіз, өлшеусіз) [9, 141-б.]. Түркі ойшылдарының басты мұраты – адамгершілігі жоғары ұрпақ қалыптастыру, сол арқылы жетілген, мәдениетті қоғам құру болса, бүгінгі күні Қазақстан Республикасының білім туралы тұжырымдамасы да ойлы, өнерлі, білімді тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Ұстаздың басты мақсаты – шәкірттерін білім нәрімен сусындап, ғылымның негізін меңгерумен қатар, адам болуға баулу. Сондықтан жас ұрпақты тәрбиелеуде осы сынды ұлттық құндылықтарымызды ұлттық тәрбие берудің алтын дiңгегi ретiнде қолданудың тәсiлдерiн, жолдарын қарастырған маңызды. Әрине, халқымыздың ұлттық құндылықтары, салт-дәстүрі, наным-сенімі ислам дінінің қағидаларынан тыс қалыптасты дей алмаймыз, ислам дінінің талаптарынан, ғұламалардың осы сынды құнды пікірлерінен бастау алғандығы анық. Тіл халықтың менталитетін, өзін қоршаған ортаның туындысы болып табылатын сана-сезімінің, таным-жүйесінің көрінісі ретінде зерттелетіндіктен, халқымызға тән осы бір қанатты, нақыл сөздердің талданып берілгені жөн.

Әл-Фарабидің «Ізгілікті қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақыт жолын сілтеу», «Бақытқа жету жайында», «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері» атты шығармаларында айтылған адамды ізгілікке бастайтын этикалық, эстетикалық көзқарастар кейінгі А. Йүгінеки, Ж. Баласағұни сынды ақындарымызға үлгі-өнеге болған сияқты. Бұл еңбектердің тәлім-тәрбиелік мағынасы жағынан үндес болып келуінің өзі ислам дінінің шариғат талаптарынан туындауына байланысты болу керек. А. Йүгінеки Құраннан, хадистерден араб тілінде мысалдар келтіре отырып, соған қатысты өз көзқарасын өлеңмен береді. Имран сүресіндегі (жоғарыда берілген) ойларды ақын былай жеткізеді:

Құдайым (сен үшін) күн мен түнді жаратты

*Кезегімен алмасып, бірінен соң бірі өтіп жатады.
Күніңді кетіріп қараңғы түн етеді,
Күніңді келтіріп қайтадан жарық таң етеді.
Өліні тірі, тіріні өлі
Етеді. Мұны [кезінде] көресің. Жақсылап ұқ!
Бұл құдіреттің иесі – ұлы бір Құдай
Өлгендерді тірілту оған оп-оңай (Хh 13-20).*

Билікке қолы жеткен адамның қандай болуы керектігі жайлы былай дейді:

*Ұлықтыққа қолың жетсе, өз [қалтыңнан] жаңылма.
Егер атлас кисең, [бір кезде киген] бөзіңді ұмытпа,
Дәрежең үлкейген сайын ұстамдырақ болып,
Үлкенге-кішіге сыпайы сөйле [5, 61-б.].*

Мұнда да басшы мен қарапайым адамдар арасындағы, бай мен кедей арасындағы қарым-қатынаста үлкен мәнге ие кішіпейілділік сөз болады. Ақын даналық кітабында адамға тән адамгершілік қасиеттерді жетілдіру, мінез-құлық қағидаларын сақтау арқылы заманды жақсартуға болады деп ойлайды.

«Диуани хикмет» – Жаратушының хақиқат ілімінен хабар беретін даналық жиынтығы екені даусыз. Яғни, бұл даналық адамның аузынан шыққаны болмаса, Құран мен хадистер сияқты адамзатқа тура жол көрсетіп тұрған, ғайыптан берілген мистикалық ілім деп қабылдағанымыз дұрыс [6, 7-б.]. Ол жайында Құл Қожа Ахмет Йасауидің өзі былай дейді:

*Менің хикметтерімнің кені хадис,
Кісі нәр алмаса ол хабис...*

*Менің хикметтерім пәрмені Сұбхан,
Оқып білсең, бар мағынасы – Құран [6, 287-б.].* А. Йасауи де әділетті қоғамды арман етті. Көрнекті ғалым Қ. Жұбанов А. Йасауидің 128-«Хикметінің» түсінігін былай берді:

*Хош дәулетдүр уалаятта патша болса,
Ғаділ болып, бір момынды қазы қылса.
Ошал қазы барша халықни рази қылса,
Разлықден ұжмақ үйін алұр болғай.*

«Ауыл-аймақтарымызда әділ патша болса, ол патша бір момын адамнан қазы сайлап, ол қазы әділдікпен ауылдағы барлық адамдардың көңілін тауып, разы қылып отырған болса, қандай жақсы болар еді! Халықты разы қылғандары үшін, сондай патша мен қазылар ақиретте (өлгеннен соңғы дүниеде) ұжмақ үйіне ие болған болар еді» [10, 311-б.]. Мұхаммед (с.а.у) хадистерінде патша мен қол астындағыларға қатысты әдептілік қағидалары берілген. Ғұламалардың ел басқару ісі жайлы ойлары осы хадистермен сабақтасып келеді. Мысалы: «Мұсылмандардың ісін басқара тұрып, қоластындағылардың игілігі үшін әрекет етпеген және оларға пейілі ақ болмаған кез келген басшы олармен бірге жәннатқа кірмейді», т.б. [11, 200-б.].

Сондықтан бұл кітаптардың қыры мен сыры әлі толықтай ашыла қойған жоқ.

Қорытынды

Ақылдың кені, даналықтың сарқылмас қазынасы болған осы сынды кітаптар қай заманда да өз құндылығын сақтап қалатындығы анық, себебі бұларда бабаларымыздың дүниетанымы, ғұмыр тәжірибесі, ақыл-парасаты, болмысы, асыл арманы жатыр. Көзі ашық, көкірегі ояу әрбір азамат бұл туындылардан жүрегіне жақын, рухани жан дүниесіне азық боларлық көптеген дүниелерді ала алады. Тәуелсіздігін алып, жаңадан мемлекет болып құрылған елдің өзгелерден үйренері көп. әл-Фараби бабамыз айтқандай, Ізгілікті қала (мемлекет) тұрғындары және оның басшылары қандай болу керек деген сұраққа жауап осы кітаптарда ашып, анық айтылған. Ізгілікті қала (мемлекет) тұрғындары мен оның басшыларына, өзге де адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қойылатын талаптар бүгінгі

күнгі жеке тұлға тәрбиелеуге қойылатын талаптармен астасып жатыр. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында бұл сынды даналық кітаптары ғылыми тұрғыдан зерттелініп, құнды пікірлер, күнделікті тіршілікке қажетті ғибратты ойлар халық арасында насихаттала түсу керек.

Н.Ә. Назарбаев: «Рухани құндылық, биік адамгершілік жоқ жерде үлкен өркениет орнату мүмкін емес», «Дүние-байлық пен жан байлығы сәйкес келгенде ғана бүкіл адамзат мұрат еткен саналы қоғам құруға болады» – дейді [12, 164-б.]. Бүгінде біздің рухани байлықтан гөрі дүние-байлыққа көбірек көңіл бөлуіміз дініміздің, халқымыздың бойында қалыптасқан әдемі әдептеріміздің әлсіреуіне, қоғамда болып жатқан парақорлық, жезөкшелік, өшпенділік, көреалмаушылық т.б. сынды жаман қасиеттердің орын алуына әкеліп отыр. Сондықтан білім адамға имандылық, адамгершілік қасиеттерді бойына дарытуға жетелейтін құрал, даналықтың сарқылмас бұлағы болуы керек.

«Адам өз ұрпағымен мың жасайды» дейді халқымыз. Бұлай деуінің себебі: адам есімінің мың жылдар бойы халық жадында сақталып жетуінің өзі халық ұмыта алмайтындай ерен еңбегінің, елін жаудан қорғаған батырлығының, ұрпағына қалдырған өнегелі-өсиет даналық сөздерінің әсерінен, Абай атамыздың сөзімен айтқанда «артына өлмейтұғын сөз қалдырғандықтарынан» болу керек. Сондықтан жоғарыда сөз еткен ата-бабаларымыздың есімі халқымен бірге мыңдаған жылдар бойы жасап келеді, болашақта да бірге жасай бермек. Ата-бабаларымыздың да арман-мақсаты осы болса керек. Ж. Баласағұнның мына бір өлең жолдарында былай дейді:

*Адам емес, мәңгі өлмейтін жақсы ат қой,
Мәңгілікке ат қалдыру – мақсат қой.*

*Адам мәңгі атағымен селбесер,
Аты қалса – бұл жалғанда өлмес ер! (225-226).*

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Момынова Б. Тілдегі жаңа бағыттар мен типтік қатынастар: Оқу құралы. – Алматы: Арыс, 2009. – 160 б.
2. Баласағұн Ж. Құтты білік / Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.
3. Баласағұни Ж. Құтадғу білік / Басп. дайын. Құрышжанұлы Ә. – Түркістан: Тұран, 2004. – 555 б.
4. Құран Кәрім. 1-8-паралары. – Арабша транскрипциясы және қазақша мағынасы. – Алматы, 2010. – 328 б.
5. Йүгінеки А. Ақиқат сыйы. – Алматы: Ғылым, 1985. – 152 б.
6. Әзірет Сұлтан Құл Қожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2010. – 296 б.
7. Қабуснама. – Алматы: Қасиет, 2011. – 128 б.
8. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар / Қазақшаға аудар.: Қ. Сағындықов, М. Жанғалин, М. Ишмұхамедов. – Алматы: Ғылым, 1975. – 419 б.
9. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т. 2: Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 336 б.
10. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер / өңд. 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
11. Сахих хадистер. Таңдамалы, бірінші кітап. – Алматы: Көкжиек, 2003. – 224 б.
12. Назарбаев Н.Ә. Өзекжарды ойлар. – Алматы: Мектеп. – 172 б.

REFERENCES

1. Momynova B. Tildegi jana bagyttar men tiptik qatynastar: Oqu quraly [New directions and typical relationships in the language: a textbook]. – Almaty: Arys, 2009. – 160 b. [in Kazakh]

2. Balasagun J. Qutty bilik [Qutty bilik] / Kone turki tilinen audargan jane algy sozi men tusinikterin jazgan A. Egeubaev. – Almaty: Jazushy, 1986. – 616 b. [in Kazakh]
3. Balasaguni J. Qutadgu bilik [Qutadgu bilik] / Basp. daiyn. A. Quryshjanuly. – Turkistan: Turan, 2004. – 555 b. [in Kazakh]
4. Quran Karim [Quran]. 1-8-paralary. – Arabsha transkripiciiasy jane qazaqsha magynasy. – Almaty, 2010. – 328 b. [in Kazakh]
5. Iygineki A. Aqiqat syiy [Aqiqat syiy/The gift of truth]. – Almaty: Gylym, 1985. – 152 b. [in Kazakh]
6. Aziret Sultan Qul Qoja Ahmet Iasau. Diuani hikmet [Diwani Hikmet]. – Almaty: Nurly Alem, 2010. – 296 b. [in Kazakh]
7. Qabusnama [Kabusnama]. – Almaty: Qasiet, 2011. – 128 b. [in Kazakh]
8. Al-Farabi. Aleumettik-etikalyq traktattar [Social and ethical treatises] / Qazaqshaga audar.: Q. Sagyndyqov, M. Jangalin, M. Ishmuhamedov. – Almaty: Gylym, 1975. – 419 b. [in Kazakh]
9. Qunanbaiuly A. Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq jinagy. T. 2: Olender men audarmalar [A complete two-volume collection of his works. Vol. 2: Poems and translations]. – Almaty: Jazushy, 2005. – 336 b. [in Kazakh]
10. Jubanov Q. Qazaq tili jonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language] / оңд. 3-bas. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2010. – 608 b. [in Kazakh]
11. Sahih hadister. Tandamaly, birinshi kitap [Sahih hadiths. Selective, first book]. – Almaty: Kokjiek, 2003. – 224 b. [in Kazakh]
12. Nazarbaev N.A. Ozekjardy oilar [Core thoughts]. – Almaty: Mektep. – 172 b. [in Kazakh]

S. AKHMEDOVA

*Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS
(Azerbaijan, Baku), e-mail: ehmedova3@mail.ru*

THE CREATIVITY OF MASHADI AZER BUZOVNALI

Abstract. Mashadi Haji Majid oghlu Azer (1870–1951) was born in the village Buzovna, in Baku, in the family of merchant. Those periods was very difficult, and Azer was obliged to help his family. His father was a merchant, after finishing from mollakhana, he had got in trade in his father's shops, sometimes had joined to his father and did the trades trips, mainly to the East. Journey with camel caravans to the Arab countries, Hindu Muslims, Iran, Anatolia and the East, led to the formation and developing of his worldview at the young age.

But all this hadn't satisfied the young Azerbaijani, when he was fifteen, he had gone with his father to Petrovskport (now it is called Makhachkala), had got lessons on theology from the greatest theologian, besides knowledge of all theological sciences, he had owned Arabic-Persian and the archaic Turkish language. Azer, who already owned deep knowledge and rich information, along with great love for the wiseacre Fuzuli, also read the works of all the Eastern classics, regardless of nationality, as well as, in their native language. For example, he had read Arabic classics in Arabic, Persian artists in Persian, and poets, who grew up in Anatolia, on treatises written in Ottoman Turkish. He had got the rich information about Irfan poets and had read manuscripts of the Eastern classics. When he was seventeen, he had met Mirza Abdurrahim Talibzadeh, from Tabriz. Although, he was very young, Mirza liked Azer's excellent knowledge and high intelligence, and he had become friends with him from the first meeting. Later, their friendship was so strong that Mirza, who arrived in Baku, in 1906, visited Azer's mansions, both in Baku and Buzovna during the year, and had taken part in all meetings of the Madjmaush-Shuar (meeting of poets), which he had headed.

Keywords: ghazal, verse, literary critic, philologist, poet, theologian.

С. Ахмедова

*филология ғылымдарының докторы, доцент
ӘҒА Мұхаммед Физули атындағы қолжазбалар институты
(Әзірбайжан, Баку қ.), e-mail: ehmedova3@mail.ru*

Мәшәди Азер Бузовналы шығармашылығы

Аңдатпа. Машади қажы Маджид оғлы Азер (1870–1951) Бакудегі Бузовна ауылында көпес отбасында дүниеге келген. Барлық Баку ақындары сияқты ол да молдаханада бастауыш білім алған. Бұл кезеңдер өте қиын болды және Азер отбасына көмектесуге міндетті болды. Әкесі саудагер болған, молдахананы бітіргеннен кейін әкесінің дүкендерінде саудамен айналысқан, кейде әкесіне қосылып, негізінен Шығысқа сауда жасаған. Түйе

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Akhmedova S. The Creativity of Mashadi Azer Buzovnali // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 34–42. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.03>

***Cite us correctly:**

Akhmedova S. The Creativity of Mashadi Azer Buzovnali // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 34–42. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.03>

керуендерімен араб елдеріне, үнді мұсылмандарына, Иранға, Анадоляға және Шығысқа саяхат жасау оның дүниетанымының жас кезінде қалыптасып, дамуына себепші болды. Бірақ мұның бәрі жас жігітті қанағаттандырмады, ол он бес жасында әкесімен бірге Петровскпортқа (қазір ол Махачкала деп аталады) барды, ең үлкен теологтан теологиядан дәріс алды, барлық теология ғылымдарын білуімен қатар, ол араб-парсы және көне түрік тілін меңгерген. Терең білім мен мол мағлұматқа ие болған Азер данышпан Физулиге деген асқан сүйіспеншілікпен қатар, ұлтына қарамастан барлық шығыс классиктерінің шығармаларын ана тілінде оқыған. Мысалы, араб классиктерін араб тілінде, парсы суретшілерін парсы тілінде, Анадоляда өскен ақындардың осман түрік тілінде жазылған трактаттарын оқыған. Сонымен қатар, ол көзі тірісінде Кузей мен Гунейде (Әзербайжанның солтүстігі мен оңтүстігі) шығармашылығы өте танымал болған Гюмри Дербенди, Дахил Дербенди, Мирза Абдурахим Талибзаде және басқалардың элегиялары мен қайғылы өлеңдерін оқыған. Ирфандық ақындар туралы мол мағлұмат алып, Шығыс классиктерінің қолжазбаларын оқыған. Он жеті жасында ол Тебриздік Мырза Абдурахим Талибзадемен танысады. Ол өте жас болса да, Мирза Азердің тамаша білімі мен жоғары ақыл-ойын ұнататын және ол онымен алғашқы кездесуден-ақ достасып кеткен. Кейін олардың достығының берік болғаны сонша, 1906 жылы Бакуге келген Мирза бір жыл ішінде Бакудегі де, Бузовнадағы да Азердің зәулім үйлерінде болып, Мәджмауш-Шуардың (ақындар жиналысы) барлық жиындарына қатысқан.

Кілт сөздер: ғазал, өлең, әдебиеттанушы, филолог, ақын, дінтанушы.

С. Ахмедова

доктор филологических наук, доцент

Институт рукописей имени Мухаммеда Физули АНА

(Азербайджан, г. Баку), e-mail: ehmedova3@mail.ru

Творчество Мешади Азер Бузовнали

Аннотация. Мешади Гаджи Маджид оглу Азер (1870–1951) родился в селе Бузовна, в Баку, в семье купца. Те периоды были очень тяжелыми, и Азер был обязан помогать своей семье. Отец его был купцом, окончив моллахану, занимался торговлей в лавках отца, иногда присоединялся к отцу и совершал торговые поездки, главным образом на Восток. Путешествие с верблюжьими караванами в арабские страны, индуистские мусульмане, Иран, Анатолию и на Восток привело к формированию и развитию его мировоззрения в юном возрасте. Но все это не удовлетворило молодого парня, когда ему было пятнадцать лет, он уехал с отцом в Петровскпорт (сейчас он называется Махачкала), получил уроки богословия у величайшего богослова, помимо знания всех богословских наук, владел арабско-персидским и архаичным турецким языком. Азер, уже владевший глубокими знаниями и богатыми сведениями, наряду с большой любовью к мудрецу Физули читал также произведения всех восточных классиков, независимо от национальности, в том числе и на родном языке. Например, он читал арабских классиков на арабском, персидских художников на персидском, а поэтов, выросших в Анатолии, по трактатам, написанным на османско-турецком языке. Он получил богатую информацию об ирфанских поэтах и читал рукописи восточных классиков. Когда ему было семнадцать, он встретил Мирзу Абдурахима Талибзаде из Тебриза. Хотя он был очень молод, Мирзе понравились отличные знания и высокий интеллект Азера, и он подружился с ним с первой встречи. Позже их дружба была настолько крепкой, что Мирза, приехавший в Баку в 1906 году, в течение года посещал особняки Азера, как в Баку, так и в Бузовне, и принимал участие во всех собраниях Маджмауш-Шуара (собрания поэтов), которые он возглавил.

Ключевые слова: газель, стих, литературовед, филолог, поэт, богослов.

Introduction

One of the leading representatives of the Baku literary environment of the second half of the XIX century and the beginning of the XX century is Mashadi Haji Majid oghlu Azer (1870–1951). He was known by the pseudonyms “Mashadi Azer” and “Azer Buzovnali”. He was born in the village Buzovna, in Baku, in the family of merchant. As all poets of Baku, he had got his primary education in Mollakhana. His father was a merchant, after finishing from mollakhana, he had got in trade in his father's shops, sometimes had joined to his father and did the trades trips, mainly to the East. Of course, the journey with camel caravans to the Arab countries, Hindu Muslims, Iran, Anatolia and the East, led to the formation and developing of his worldview at the young age. But all this hadn't satisfied the young Azerbaijani, when he was fifteen, he had gone with his father to Petrovskport (now it is called Makhachkala), had got lessons on theology from the greatest theologian, besides knowledge of all theological sciences, he had owned Arabic-Persian and the archaic Turkish language.

The object of the research is a complex study of the poetic creativity of Mashadi Azer.

From the end of the XIX-beginning of the XX century, the exploring of the creativity of Mashadi Azer during his activity, who touched to the actual problems of that period, is important from the point of view to follow the line of print and literature, which determines the tradition of classical poetry and their novelty.

The presented research paper is distinguished by scientific innovation. Mashadi Azer Buzovnali, Azerbaijani poet's personality and literary activities haven't yet been exploring quality according of party literary criticism, but his many-branched creativity had been discussed and analyzed on his manuscripts.

Research methods

The method and methodology of the research is a systematic and historical approach to the study. The historical-comparative method was also involved in the research. Monographs, essays, articles, other sources, as well as quotes from the works by authors, presented with scientific conclusions.

Results and discussion

Azer, who already owned deep knowledge and rich information, along with great love for the wiseacre Fuzuli, also read the works of all the Eastern classics, regardless of nationality, as well as, in their native language. As all the members of “Majmaush-Shuara”, he wrote poems about Fuzuli, and at the same time showed his mastery and greatness in a number of his works:

What if Azer also said as Fuzuli,

“Everyone who comes to us happy leaves us sadly” [3, p.61].

For example, he had read Arabic classics in Arabic, Persian artists in Persian, and poets, who grew up in Anatolia, on treatises written in Ottoman Turkish. Besides this, he had read elegies and grief verses from Gyumri Derbendi, Dakhil Derbendi, Mirza Abdurrahim Talibzade and others, whose creativities were very popular in Quzey and Guney (the North and the South of Azerbaijan) during his lifetime. He had got the rich information about Irfan poets and had read manuscripts of the Eastern classics. When he was seventeen, he had met Mirza Abdurrahim Talibzadeh, from Tabriz. Although, he was very young, Mirza liked Azer's excellent knowledge and high intelligence, and he had become friends with him from the first meeting. Later, their friendship was so strong that Mirza, who arrived in Baku, in 1906, visited Azer's mansions, both in Baku and Buzovna during the year, and had taken part in all meetings of the Madjmaush-Shuar (meeting of poets), which he had headed.

Repeatedly exploring the creative heritage of great creators played a big role on Azer's formation as a poet. For this reason, whichever genre of poetry he tried, he hadn't stumble and had created graceful examples of poetry.

He had grown up in a religious family as a child, and his dedication to Ahl al-Bayt, led him to visit the shrine of our eighth imam, Imam Reza (as) in Mashhad, when he was about twenty years old. When he returned to his homeland, everybody had named him “Mashadi”, as everyone who visited the holy place, and therefore everyone called him “Mashadi Azer”.

Writing poems from his childhood, Azer's farsighted had improved after visiting Mashhad, and he had begun to improvise spontaneously poems. Famous creator of ghazals, a repeatedly witness, who considered Azer as a master for himself-Aliaga Vahid, couldn't hide his tears, when Azer spontaneously improvised poetry.

It is necessary to note, that Mashadi Azer was a propagandist on Turkism and Turanism ideas, and he had opened up great opportunities for increasing of Turkism in the thoughts of members of “Majmaush-Shuar” from the end of the 20th century.

Mashadi Azer's grandson, journalist, bibliographer, publisher, encyclopedist Rahimagha Azersoylu Imamaliyev writes in his book [4], which was published about Mashadi Azer: Memories of Mashadi Azer who had been the child and riper- writer of 1945–1951, must be praised today. Mashadi Azer-the master of Aliaga Vahid, who resound with his ghazals in the East, leading the ideas of J.Jabbarly, M.Mushfig, S.Mansur, A.Muznib and others, in addition, a master of Arabic, Persian, Turkish, Uzbek, Turkmen, Tajik, Old Latin, Avar languages and literature, he was friends with Hashim bey Sahib, who said: “Be proud of Azer in Azerbaijan”, with Novruz Neyir, who said: “He diversified every word-this is Azer”, with Abdulhalig Yusif: “having shine in the garden of faith” with Abdulhalig Rahim; with Abdulhalig Ragii, “Ragii, too, destroyed whole as Azer”; and with Asi, Muniri, Jannati, Uryan, Shargi, Vusagi, A. Muznib, Dilhun, S. Mansur and others, and it is both pleasure and a pride for me to say heart-full words about a classic.

Mashadi Azer Buzovnali was one of the leading creators of his time in attitude to the cultural heritage of other peoples. At the same time, the poet tried to assure his readers and contemporaries, but it is impossible to rise to the level of developing world literature without assimilating national traditions, studying the cultural and literary heritage of other peoples. Mashadi Azer was inspired by the famous Persian poets Sheikh Sadi Shirazi, Abulgasim Firdovsi, one of the pearls of Ottoman literature Farouk Hafiz and others; and had made translations.

The famous millionaire Haji Zeynalabdin Taghiyev was the first to introduced Azer Buzovnali to the literary world. It was with his instructions and financial help that Mammad Amin Rasulzadeh published the poet's 800-verse poem “To my compatriots” in the printing house of “Achig soz” newspaper. Buzovnali, who often performed in “Majmaush-shuara”, which brings together Baku poets, later became its leader, and during this period played a major role in the development of many young poets.

Translation the story of “Rustam and Isfandiar” which was translated by Mashadi Azer, from “Shahname” written by Abulgasim Firdovsi, about brave and heroism the Iranian warlord Isfandiar, is a suitable source of creativity. Mashadi Azer translated this story decorating with new patterns and new loops, so perfectly, that, those, whose Persian and Turkish languages are perfect, can assume, that this work, was translated from Azeri into Persian.

Fact is that, during the period of socialism, Abulgasim Firdovsi insulted and humiliated Turkish people in work “Shahnameh” [1], and at the same time he presented himself as a Muslim, but his creativity power is not so high, although he covered his works with fire-worshipping elements, it was exaggerated and was rose to a point that it doesn't deserve. But translation, which Mashadi Azer translated with great poetic logic proves his superiority, from Abulgasim Firdovsi, as a Turkish-Azerbaijani poet, and for this, it is enough to look to the part of the story:

*Father is sacred place, son, you are young,
You are shadow of the country, son.
May be wishness is richness on this work, son
Honestman, later or sooner, this will be yours,*

*Hear, an elderly mother's sermon,
Changing the new square to the precious
Mix poison to the feast of sorrow's goblet
You are going, to the monster of wish, you son.
You are going, to the dragon wish, oh son [2, p. 28].*

Mashadi Azer Buzovnali also translated into our language the epos “Rustam and Burzu” from “Shahnameh”. However, the poet dedicated this literary part to his son Amir Imamaliev, the commander of a light artillery regiment.

Having amazing thinking and understanding, Mashadi Azer was perfect in Arabic, Persian and Russian languages, and easily read and wrote in the Ottoman dialect. It is no coincidence, that translations of poems from Nizami Ganjavi “Makhzanul-asrar”, “Seven beauties” from Persian, several parts from the poems of Sheikh Sadi Shirazi “Gulistan”, “Bustan”, works of Khagani, Hafiz, Khayyam, gained fame on literary translation sphere.

Mashadi Azer Buzovnali's creativity is many-branched, and he has a very rich heritage. Being a great poet, he also was one of the specialist on expressive reading of the “Quran”, as well as an expert on the “morphology and syntax” of Arabic language. Mashadi Azer Buzovnali's creativity is many-branched, and he has a very rich heritage. Being a great poet, he also was one of the specialist on expressive reading of the “Quran”, as well as an expert on “morphology and syntax” of Arabic language. Thus, for learning of youngs' people the alphabet of the “Koran”, he compiled an “Practice Book”, which is also kept at the Institute of Manuscripts named after Mohammad Fuzuli, under the format 11x17.9sm. Besides that, the manuscript on the grammar of the Arabic and Persian languages is also kept under the format 17, 7x11 sm [2].

Philologist, poet, literary critic, theologian and the historian-theologian Ramiz Fasheh writes in his article about Mashadi Azer: Mashadi Azer using metaphors in his creativity and said in his literary-work – “Mutawwal” about the Turkmen scientist Taftazani, about the Arabic “morphology-syntaxis” (grammar): “Al-majaz qentereqete al-heqiqet “the metaphor is completely based on the idea that “metaphors are the bridge of truth.”

It should be noted, that the science of “morphology and syntax” had known deeply not only by Mashadi Azer or Baku poets, but also to members of poetry meeting, in all regions of Azerbaijan. If we looked through the creativity of poets, we can clearly see this. “Serf” – morphology-mainly consists of nouns, a verb-consisting of nouns, “infinitive” – consisting of adjective, “Plural from singular”, “muqassar” (diminution), “mansub” (belonging), “muzakkar” – figurative and literal masculine, “munnas” means feminine, “marifa” means – definition, “nakara” – means indefiniton, “zamid” substituting the noun, the noun verbs-in the means of the sign of noun: “ishare” (sign), “mazi”, “muzari”, “emr” (order), “mukhabat” means a man, “mughaib” means a woman, lyrics in my expression “mutakallim” and etc. from verbs, “Nahv” part is consist of the verb “naqis” (irregular verbs), which connected predicate with subject and etc.

For exploring the meaning of deepness these sciences, our classics had spent time and instead of they had created gracefull literary works. Unfortunately, poets, which that reflected these metaphors, symbols and poetic laws, or rather, poets-whose works were contained on these, had been called epigonists during former Soviet, with rhythms, even a child can write poetry with the words, such as “mountain”, “garden”, “oil”, “age”, “white”, “right”, “face”, “eye”, “step”, “flat”, “ice”, “salt”, “goose”, “small”, “spring”, “sleep”, “horse”, “bat”, “sell”, and etc. or “Marxism”, “Leninism”, “Bolshevism”, “socialism”, “communism” and so on. those, who wrote poetry with slogans were considered incomparable poets, the pride of Azerbaijani people. Exactly, during former Soviets Azerbaijan poetry degenerated, real Azerbaijani poetry had stayd in shady, and had been appeared a deep chasm between our predecessors and successors.

Real name of Mashadi Azera is Khosrov, surname is Imamaliev. His father, Haji Majid Buzovna, was one the elders of village. Azer began writing poetry under the pseudonym “Azer”. He

began to write poems, when he was 15 years. Of course, young Khosrov didn't mature for creating such perfect poetry pearls on this age, and after reading the literary works of the Eastern classics day by night, he had achieved to this.

Before Azerbaijan has occupied by the bolsheviks, Mashadi Azer has published his poems in “Irshad”, “Sada”, “Sedayi-haq”, “Hayat”, “Taza Hayat”, “Dirilik”, “Zanbur”, “Babayi-Amir”, “Nusrat”, “Shargi- Rus”, “Ittifaq”, “Molla Nasreddin”, and after the occupation, “Flames of Revolution”, “Eastern Woman” collections.

The real name of Mashadi Azer was Khosrov, one of the influential members of the literary assembly “Majmaush-Shuara”, which was founded in 1870 and gathered around itself prominent poets of the Baku literary environment. Khosrov Imamaliyev began to write poetry under the pseudonym “Azer” at the age of 15, and from that time began to attract the attention of literary fields.

A. Buzovnaly was a good connoisseur of oriental languages and oriental literature, in addition to his native language, and wrote poetry in Persian and Uzbek, too. Researcher Agarafi Zeynalov notes that “the poet used the pseudonyms “Azer” in his Azerbaijani-Turkish ghazals, “Rufat” in his Persian ghazals, “Azer-Ayyar” in his satires, “Khosrov” in his elegies, and the last pseudonym is his own name. A. Buzovnaly, who often performed in the “Majmaush-Shuara”, which gathered the poets from Baku, later became its leader, during this period he played a big role in the education of many young poets and their recognition in the literary world. The famous millionaire Haji Zeynalabdin Taghiyev was the first man who introduced Azer Buzovnaly to the literary world.

In 1970, the prominent Azerbaijani poet R. Rza, who loved his people and his Motherland, published poet's biography in the first volume of the “Azerbaijani Soviet Encyclopedia” under his editorship and again introduced him to scientific literature. Later, B. Nabiyeu, A. Mirahmadov, J. Gahramanov, M. Sultanov, A. Zeynalov, A. Tahirzade, M. Mammadova, Ramiz Fazeh (Pashayev) and other literary critics studies the life and creativity and literary heritage of Mashadi Azer and published scientific articles on various topics. In 1996, in connection with the 125th anniversary of M. Azer, Adalat Tahirzade and Rahimagha Imamaliyev, collected the articles about the life and work of M. Azer, the poems such as “Oghuzname”, “Chingizname”, “The story of Darya khan of Baku Khan with Bika-khanum”, “To my compatriots”, reflecting the poet's affection to his people, his land, great faith in life, being and people, the translation of Firdovsi's epic “Rustam and Sohrab”, selections from his ghazals, various poems, dedications to the poet and etc. and published into a book.

This old poet, who wrote and created for more than 50 years, left a rich literary legacy. His works, protected in fund No. 12 in the department of personal archives of the Institute of Manuscripts of ANAS, are collected in 121 storage units. A. Buzovnaly had multi-field creativity and the main part of his literary heritage consists of his works written in the lyrical genre. Although Azer began his work with poems written in syllabic verse, he could not escape from the spell of the world of Fuzuli's poetry and later wrote mainly ghazals.

Literary critics know that poetry has its own laws. Mastering the science of the poetic module and literary expression, as well as “eloquence” originating from the Koran, which is very important for the poetry of an Eastern Muslim, as well as acquaintance with the style of Eastern classics, can create not only an Eastern poet, but can create a real poet too. Some poets sweeten themselves to Russians and considered it a sacred duty of the poet, who benefited from Russian literature, those, which explored on the Eastern poetry, were considered rotten of scholastic poetry during the former Soviet times.

But, over time, when they freed from the shackles of Russia, they realized that Russian poetry, which didn't express any creative means other than rhyme, excepting Pushkin and Lermontov, could never be considered the origin of the greatest Azerbaijani poetry. Although, Mashadi Azer's creativity belonged to the times of former Russia, but he had never had betrayed to the poetic

laws, which inherited from his predecessors, he create great ideas, expressing great meanings in small poems, and at the same time expressed a special fluency of tonality, rhythm and harmony of the poetry and as a result, he was able to turn the reader, into a participant, in the poetry notes of each created poetry:

*If my beloved is at the carousal with me this night,
Then, bliss star is at the highest peak on the sky, this night.
My fate did me the comer for lucky later
Everything is on like the dream, this night.
All my wishing is more enough, this night,
Because, the favor of beloved, is very lighting, this night* [5, p. 195].

Mammadaga Sultanov, a late orientalist on the collection of the classical Azerbaijani literary heritage, in sphere of publications and propaganda, had called the first period of Mashadi Azer's creativity, the pre-revolutionary period-pessimistic, and the post-revolutionary period-optimistic. Mammadagha Sultanov had came to such a "conclusion", because, he knew, that it was dangerous to be out of black limit, which the socialist ideology built against our literary heritage. Looking through the creativity of our poets and writers, who created during the former Soviet times, we woludn't meet with the pessimism in any of them, in accordance with the requirements of the time.

Because every creator, pessimistically tuned to the "bright" of "light" brought by Lenin, had to answer not only with his life, blood and execution of his generation. Fact is that, the creator was never tuned to pessimist on the first period of his creativity and his critical thoughts in some pre-revolutionary works or the whipping of time, of course, was mainly due to the uprising of tsarist tyranny and colonial politics. Enamored line appeared on Mashadi Azer's creativity after gainening independence of Azerbaijani, in 1918. Everybody knows, that there was a very strong pressure on Turkism and Turanism, and even before the revolution, those, who glorified Turkism had been accused for this during the Former Soviets period, however, being an optimist, Mashadi Azer, who created the literary works of divine, as one of the supporters of Turkic ideas, in the period, when the socialist ideology cuts both in front and behind like sword, works such as "Oghuzname" in 1925, "Chingizname" in 1935, and "Darya Khan's story with Pike Khanum".

That's why, from the Former Soviet times some unexploring literary works hadn't took place on textbook. A number of his works, written at an elderly age, were on the contend of grievance. If we look through ghazal, which he wrote in last years of his life, we can clearly see the injustice of the socializm ideology:

*What I would say, nobody reacts me,
Nobody gets me as person, nobody cares of me,
Whom I would greet, no greetings back,
Interesting is that, nobody replies greeting* [4, p. 5].

Personality and creativity of Mashadi Azer, who became to the prominent person of Azerbaijani literature, is important for researching of his original style of expression and modernity.

Progressive ideas were the main theme of Azer Buzovnali creativity from the beginning of XIX century. The poet, who wrote his literary, works in the classical genres poetry, romantic style, progressive and democratic ideas, in a period, when the spirit of humanity and humanism, critical pathos and satire were strengthened could not stay away from this literary current.

Everybody knows, that the creative persons literary works and their activity are always take the attention of scientits. And today some scientist research the activity of such persons.

Azer Buzovnali also follows the innovations taking place in society and the world, supporting the activities of his predecessors and contemporaries in the field of education, training and education for the development of the individual, as well as in creating a healthy environment in society. He understood, that the role of education is great. He always knew that, who says the truth about society, says the dream of their life, always had been silenced by the government.

It was published the book “Creativity of Azer Buzovnalı: Historicity and Modernity” by doc.philosophy on philology of ANAS K. Bagirova, which was described the translator activity of Azer Buzovnalı from the creativity of N. Ganjavi and from other creators.

The other scientists also published the different articles about the creativity of A. Buzovnalı. He is Haji Kanan. On his article he noted about the theme of poets literary works and his feelings. Haji Kanan wrote that his character was loneliness. And it was shown on his works.

The birthplace of A. Buzovnalı is the village Buzovna the city of Baku. And every inhabitant of this village always remember him and his activity. The second article of Haji Kanan is about the memories of inhabitants from Buzovna. It means that Azer Buzovnalı is unforgettable person of this period.

Conclusion

Mashadi Azer used about a number of problematic characters from poetics, means of literary description and expression, from metaphors and their various types, epithets (metaphors), teshbeh (metaphors). Of course, we can talk by hours about the life and creativity of Mashadi Azer, as well as about his meaningful life. And we hope, that our prominent scientists, philologist, those, who research, publish and popularize Mashadi Azer's classical heritage will lighted our literary history with their activities. Because, thousands of poetry lovers need it, and this need must be satisfied.

Although, all the dangers and of Soviet repressions, Azer Buzovnalı didn't refuse reality, but he tried to show the way for saving his people. Mashadi Azer's poems which he wrote in his creative period about history of Turkism and Islam, were written during the period of Soviet regime. The main fact was that, he didn't change his civic position and creative creed depending on the situation, because he considered them reality, and it had shown to the uncompromising personality of the poet and loyalty to his high moral principles. Researching the literary creativity of Azer Buzovnalı, we noticed that, he was the prominent person of the late XIX century - the first half of XX century, and who contributed to the bringing up of many poets and writers, ghazalkhan, translator in our national literature. Besides that Azer Buzovnalı had great influence to the national-spiritual, historical-social, economic-political life of his native land with his creation. Azer Buzovnalı created his literary work as an innovative poet, following the work of the pearls of our literature, such as Nizami Ganjavi, Alishir Navai, Mohammed Fuzuli, and influenced young poets of that period.

Various literary activity, his own style and poetic language of Mashadi Azer Buzovnalı required his wide poetic researching. Poetic literary works of Azer Buzovnalı nowadays give the great chance for researching of our national valious of Azerbaijani literary world.

BIBLIOGRAPHY

1. Əbülqasım Firdovsi. Şahnamə. – Bakı: Yazıçı, 1987. – 217 s.
2. Azər Buzovnalı. Əsərləri. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu / Nəşrə hazırlayanı və giriş sözün müəllifi: Könül Bağirova. – Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 28 s.
3. Deyilən söz yadigardır / Toplayanı və tərtib edəni: Cəfər Rəmzi İsmayıloğlu. Redaktoru: Azər-oğlu. – Bakı: Yazıçı, 1987. – 67 s.
4. Məşədi Azər. Seçilmiş əsərləri / Çapa hazırlayanlar: Ədalət Tahirzadə, filologiya elmləri namizədi Rəhimağa İmaməliyev. Naşir Rəhimağa Azərsoylu (İmaməliyev). – Bakı: Boz oğuz-Nicat, 1996. – 279 s.
5. Məşədi Azər. Qəzəllər. – Bakı: Yazıçı, 1978. – 45 s.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə. VI cild. – Bakı: AMEA, Ədəbiyyat İnstitutu, 2011. – 282 s.
7. Azər Buzovnalı yaradıcılığında mənəvi dəyərlərimiz. [Electronic resource]. URL: <https://turkustan.az/news/41374-Azer-Buzovnalı-yaradıcılığında-menevi-deyerlerimiz-%C2%A0> (date of application: 27.04.2023)
8. Məşədi Azərin Tənhalığı. [Electronic resource]. URL: <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2017/dekabr/570164.htm> (date of application: 26.04.2023)

9. İstiqlalı tərənnüm edən Azər əfəndi. [Electronic resource]. URL: <https://manera.az/index.php?newsid=6616#serhyaz> (date of application: 26.04.2023)
10. Bağırova K. Azər Buzovnalı yaradıcılığı: tarixçilik və müasirlik. – Bakı: AMEA, M.Füzuli adına Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutu, 2022. – 210 s.

REFERENCES

1. Abulqasym Firdovsi. Shahnama [Shahname]. – Bakı: Yazychy, 1987. – 217 s. [in Azerbaijani]
2. Azar Buzovnaly. Asarlari [Literary works]. AMEA Mahammad Fuzuli adyna Alyazmalar Institutu / Nashra hazırlayany va girish sozun muallifi: Konul Bagirova. – Bakı: Elm va tahsil, 2012. – 28 s. [in Azerbaijani]
3. Deyilan soz yadigardyr [Spoken word is memory] / Toplayany va tartib edani: Cafar Ramzi Ismayilglu. Redaktoru: Azar-oglu. – Bakı: Yazychy, 1987. – 67 s. [in Azerbaijani]
4. Mashadi Azar. Sechilmish asarlari [Literary selected works] / Chapa hazırlayanlar: Adalat Tahirzada, filologiya elmlari namizadi Rahimaga Imamaliiev. Nashir Rahimaga Azarsoylu (Imamaliiev). – Bakı: Boz oguz-Nijat, 1996. – 279 s. [in Azerbaijani]
5. Mashadi Azar. Qazallar [Ghazals]. – Bakı: Yazychy, 1978. – 45 s.[in Azerbaijani]
6. Azarbayjan adabiiaty tarihi, 6 jildda [History of Azerbaijan Literature. In 6 volumes]. VI jild.– Bakı: AMEA, Adabiiat Institutu, 2011. – 282 s. [in Azerbaijani]
7. Azar Buzovnaly yaradycylygynda manavi dayarlarimiz [Our moral values in the activity of Azer Buzovnali]. [Electronic resource]. URL: <https://turkustan.az/news/41374-Azer-Buzovnali-yaradyciliginda-menevi-deyerlerimiz-%C2%A0> (date of application: 27.04.2023) [in Azerbaijani]
8. Mashadi Azarin Tanhalygy [Loneliness of Mashadi Azer]. [Electronic resource]. URL: <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2017/dekabr/570164.htm> (date of application: 26.04.2023) [in Azerbaijani]
9. İstiqlaly tarannum edan Azar afandi [Azer efendy – glorifying of independence]. [Electronic resource]. URL: <https://manera.az/index.php?newsid=6616#serhyaz> (date of application: 26.04.2023) [in Azerbaijani]
10. Bagyrova K. Azar Buzovnaly yaradyjlygy: tarihçilik va muasirlik [Creativity of Azer Buzovnaly: Historicity and Modernity]. – Bakı: AMEA, M. Fuzuli adyna Azarbayjan Aliazmalar Institutu, 2022. – 210 s. [in Azerbaijani]

УДК 811.161.1; ГРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.04>Г.А. СЕЙДУЛЛАЕВА¹, И.С. КЛИМЕНКО², Ж.Л. КЕНЖИТАЕВА³¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Международной образовательной корпорации

(Казахстан, г. Алматы), e-mail: g.a.seidullaeva@mail.ru

²преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: ivan-rlimenko-2017@mail.ru³старший преподаватель Казахского агротехнического университета имени С. Сейфуллина
(Казахстан, г. Астана), e-mail: kenzhetaeva@mail.ru**ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА В РОМАНЕ БОРИСА АКУНИНА «ТУРЕЦКИЙ ГАМБИТ»**

Аннотация. В данной статье предпринята попытка проследить жанровую мотивацию выбора языковых средств разного уровня (лексико-семантических, морфологических, синтаксических) для выражения информации и сюжетных коллизий современного российского детективного романа на материале творчества Б. Акунина («Турецкий гамбит»). Гипотеза исследования состоит в том, что в художественном дискурсе характер и структура повествования, а также выбор автором лексических единиц обусловлены принадлежностью произведения к тому или иному жанру. В статье доказывается, что проект писателя об Эрасте Фандорине является продуктом массовой культуры. Проанализирован роман «Турецкий гамбит» в аспекте употребления в нем языковых средств, в частности, лексико-семантических и грамматических. Используются методы лингвистического наблюдения и компонентного анализа. Делается вывод о том, что особенности детективного романа мотивируют выбор автором лексико-семантических (военная терминология, архаичная лексика, экзотизмы, корпоративная лексика) и грамматических средств (активное использование различных форм глагола, предлогов направления, конкретных существительных, доминирование простых и сложных предложений минимальной структуры). Результаты проведенного исследования могут найти применение в школьной практике углубленного программного изучения романа «Турецкий гамбит».

Ключевые слова: массовая литература, детектив, языковые средства, проект, нарративные стратегии.

Г.А. Сейдуллаева¹, И.С. Клименко², Ж.Л. Кенжитаева³¹филология ғылымдарының кандидаты,Халықаралық Білім беру Корпорациясының қауымдастырылған профессоры
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: g.a.seidullaeva@mail.ru²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: ivan-rlimenko-2017@mail.ru³С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kenzhetaeva@mail.ru***Цитируйте нас правильно:**

Сейдуллаева Г.А., Клименко И.С., Кенжитаева Ж.Л. Языковые средства в романе Бориса Акунина «Турецкий гамбит» // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 43–53. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.04>

***Cite us correctly:**

Seidullaeva G.A., Klimenko I.S., Kenjitaeva J.L. Iazykovye sredstva v romane Borisa Akunina «Tureckiy gambit» [Language Tools in Boris Akunin's Novel «The Turkish Gambit»] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2023. – №2 (128). – В. 43–53. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.04>

Борис Акуниннің «Түрік гамбиті» романындағы тілдік құралдар

Аңдатпа. Бұл мақалада Б. Акуниннің шығармашылығы («Түрік гамбиті») негізінде қазіргі орыс детективті романының ақпараты мен сюжеттік коллизиясын білдіру үшін әртүрлі деңгейдегі (лексика-семантикалық, морфологиялық, синтаксистік) тілдік құралдарды таңдаудың жанрлық уәждемесін анықтауға талпыныс жасалады. Зерттеу гипотезасы көркем дискурста баяндаудың сипаты мен құрылымы, сондай-ақ автордың лексикалық бірліктерді таңдауы шығарманың белгілі бір жанрға жататындығына байланыстылығымен анықталады. Сонымен қатар жазушының Эраст Фандорин туралы жобасы бұқаралық мәдениеттің жемісі екенін дәлелдеуге тырысады. «Түрік гамбиті» романы ондағы тілдік құралдардың, атап айтқанда, лексика-семантикалық және грамматикалық құралдардың қолданысы тұрғысынан талданады. Лингвистикалық бақылау және компоненттік талдау әдістері қолданылады. Детектив романының ерекшеліктері автордың лексика-семантикалық (әскери терминология, тарихи лексика, экзотизмдер, корпоративтік лексика) және грамматикалық құралдарды (етістіктің әртүрлі формаларын, барыс септігін, нақты зат есімдерді белсенді түрде қолдану, жай және минималды құрылымды күрделі сөйлемдердің басымдығы) таңдауына түрткі болды деген тұжырым бар. Зерттеу нәтижелерін «Түрік гамбиті» романын тереңдетіп оқытатын мектеп тәжірибесінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: бұқаралық әдебиет, детектив, тілдік құралдар, жоба, баяндау стратегиялары.

G.A. Seidullayeva¹, I.S. Klimenko², Zh.L. Kenzhitaeva³

¹*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the International Educational Corporation (Kazakhstan, Almaty), e-mail: g.a.seidullaeva@mail.ru*

²*Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: ivan-rlimenko-2017@mail.ru*

³*Senior Lecturer of S. Seifullin Kazakh Agro Technical University (Kazakhstan, Astana), e-mail: kenzhetaeva@mail.ru*

Language Tools in Boris Akunin's Novel «The Turkish Gambit»

Abstract. This article attempts to trace the genre motivation of the choice of linguistic means of different levels (lexico-semantic, morphological, syntactic) to express information and plot collisions of a modern Russian detective novel based on the work of B. Akunin («Turkish Gambit»). The hypothesis of the study is that in literary discourse, the nature and structure of the narrative, as well as the choice of lexical units by the author are determined by the belonging of the work to a particular genre. It also attempts to prove that the writer's project about Erast Fandorin is a product of mass culture. The novel «Turkish Gambit» is analyzed in terms of the use of linguistic means in it, in particular, lexical-semantic and grammatical ones. Methods of linguistic observation and component analysis are used. It is concluded that the features of a detective novel motivate the author's choice of lexico-semantic (military terminology, archaic vocabulary, exoticisms, corporate vocabulary) and grammatical means (active use of various forms of the verb, prepositions of direction, specific nouns, the dominance of simple and complex sentences of minimal structure). The results of the study can be used in the school practice of in-depth program study of the novel «Turkish Gambit».

Keywords: mass literature, detective story, language means, project, narrative strategies.

Введение

Произведения Бориса Акунина – заметное явление в современной русской литературе. Писатель родился в Грузии в семье грузинского офицера-артиллериста и учительницы русского языка и литературы, родом из Тараще, Киевской области. Когда Борису исполнилось два года, семья переехала в Москву. Несмотря на место рождения, писатель считает себя русским автором. Его книги переведены более чем на 10 языков и популярны не только в России, но и за ее пределами.

Творчество Бориса Акунина прежде всего состоит из серии книг об Эрасте Фандорине (17 произведений), где автор экспериментирует с разновидностями детективных жанров. Ученые считают, что именно эти произведения сделали его популярным и известным, ведь до появления образа смелого и принципиального детектива Эраста Фандорина в русской литературе не было подобных персонажей. Сознание читателей, которым с детства рассказывали о величии и якобы непобедимости империи, о необходимости защищать свою страну от бесконечных внешних врагов, о важности армии как «единственного союзника России», нуждалась в таком герое, как Эраст Фандорин. Он каждый раз спасает империю от мятежей, шпионов, предателей, негодяев, убийц, критикует власть, но в то же время верит в светлое будущее Российской империи. Например, первый роман из серии «Приключения Эраста Фандорина» – «Азазель» (1998 г.) рассказывает историю вымышленной скрытой организации. В нем через призму детективного сюжета вокруг преступной деятельности террористической организации находим попытку осветить русское видение отношений с другими государствами-врагами.

Особенностями художественного построения произведений Бориса Акунина, которые являются одновременно источником популярности его текстов среди массового читателя, можно считать следующие:

- интересный динамичный сюжет (приключенческий, детективный, исторический, любовный и т.п.);
- искусная эксплуатация популярных или проверенных моделей литературных текстов для массового читателя (герой-супермен, но со своими привлекательными слабостями; сочетание драматического сюжета и романтических линий повествования);
- интеллектуальная игра с читателями;
- обращение к такой тематике и проблемам истории российской империи, в которых, как правило, не безразличен и массовый читатель, и научная критика (революции; политические мятежи и предательские замыслы; многочисленные войны российской империи в Европе и Азии; настоящие и надуманные угрозы российской империи; лейтмотив величия потерянной, вымышленной или актуальной – русской государственности и русской идеологии);
- выражение своего видения побед и поражений империи, а также будущего страны.

Акуниным было написано 8 произведений, в которых встречаем литературных родственников и потомков российского детектива Фандорина. Некоторые тексты созданы под псевдонимом Анатолий Брусникин, или же под женским псевдонимом Анна Борисова. Встречаем у писателя и культурологические, и литературоведческие статьи. Кроме этого, Борис Акунин написал несколько серий детективных произведений, тоже связанных с историей Российской империи. Нельзя не упомянуть о его литературно-исторический проект «История российского государства»: объективный и свободный пересказ истории российской империи. Эта серия состоит из 9 томов, созданных «простым языком» для тех, кто вряд ли будет читать академические исторические труды [1].

По мнению Бориса Акунина, такой подход позволяет узнать об истории государства в интересной, неакадемической, оригинальной форме, с возможностью проанализировать и понять, что Россия сделала в течение тысячелетия (несмотря на то, что российская империя

формировалась с XVIII века). Это должно стимулировать читателей больше изучать историю и особенности российской империи.

За такой интерес к исторической тематике некоторые исследователи именуют Бориса Акунина историком, хотя тот отрицает этот факт [2]. Автор считает себя писателем, а свои произведения – продуктом писательской деятельности, а не научными трудами. В них проецируется личное понимание обработанных исторических источников, справок, архивов и процессов, происходивших ранее. Иногда автор дает советы для развития страны и счастливого будущего следующих поколений.

Исследователи высказывают неоднозначные мнения относительно творчества Бориса Акунина. Л. Лурье и А. Ранчич считают его не только талантливым литератором, создателем новой литературной традиции, но и детективным постмодернистом. Популярность произведений автора объясняют закрученным сюжетом, положительным главным героем, судьба которого небезразлична читателям, и широким историческим фоном. По мнению ученых, важным является и количество перефразирований, цитат и аллюзий классической русской литературы, так как эти литературные приемы помогают восстановить интерес к литературе прошлого [3].

Некоторые исследователи – Р. Арбитман, А. Гриценко, Л. Данилкин – даже называют детективные произведения Акунина скучной и некачественной массовой литературой, литературным штампом, неудачной пародией на творчество Агаты Кристи, а самого писателя обвиняют в русофобии и либерализме [4].

Литературный проект «Приключения Эраста Фандорина» – один из самых популярных детективных серий современной русской литературы. Конечно, такой популярности и широкого круга читателей невозможно было бы достичь без использования нарративных стратегий массовой литературы. Изучение массовой литературы, специфики ее жанров и художественных особенностей является актуальным в той же мере, в какой растет читательский интерес общественности к произведениям массовой литературы, в частности детективного жанра.

Одним из основных элементов авторской стратегии в плоскости массовой литературы считаем серийность/цикличность [5]. В частности, Б. Акунин создает несколько серий/циклов детективных романов, которые объединяют, прежде всего, главные персонажи и жанровая принадлежность. В частности, серия детективов об Эрасте Фандорине, которая исповедует о приключениях гениального следователя Российской Империи к XIX – нач. XX ст. При этом, автор указывает определенный поджанр каждого произведения: «Азазель» – «конспирологический детектив», «Турецкий гамбит» – «шпионский детектив», «Левиафан» – «герметический детектив», «Смерть Ахиллеса» – «детектив о наемной убийце», «Особые поручения» – «повесть о мошеннике и повесть о маньяке», «Статский советник» – «политический детектив», «Коронация, или Последний из романов» – «великосветский детектив» и другие. Стоит отметить, что большинство из этих поджанров не являются классическими, а представляют собой авторские новообразования. Однако, по законам массовой литературы, название произведения и указанный поджанр провоцирует и подпитывает читательские ожидания.

Цикл о Фандорине соответствует законам детективного жанра. В центре каждого произведения – преступление (чаще всего, убийство) и его расследование. Главный герой – следователь, имеющий исключительные способности. У него нет семьи, но у него есть преданный помощник – Маса. Эта схема серийной детективной литературы имеет своих классических предшественников, в частности «Приключения Шерлока Холмса и доктора Ватсона» А. Конан-Дойла, «Пуаро» и «Мисс Марпл» А. Кристи, «Комиссар Мегрэ» Ж. Сименона и др.

Необходимо обратить внимание и на другие элементы нормативной стратегии массовой литературы, имеющиеся в серии об Эрасте Фандорине. В частности, доминирование в ней простой техники письма, ориентированной на среднюю языковую норму и простую грамматику, так как автор ориентируется на большую читательскую аудиторию. Также едва ли не самая главная черта массовой литературы, которой отвечают детективные романы Б. Акунина – любопытство.

Интересно, что Б. Акунин использует нарративные стратегии не только массовой, но и постмодернистской литературы. В частности, основным элементом повествования в его романах является гиперрецептивность: в детективах о XIX веке просматриваются общественно-политические и культурные ситуации XX–XXI веков, имеются аллюзии и реминисценции на произведения русской и зарубежной литературы, кино, живописи. Постоянным приемом авторского повествования является литературная игра с читателем, текстом, персонажами, и как отдельное ее проявление – ирония.

Итак, Б. Акунин, создавая серию детективов о «приключениях Эраста Фандорина», использует нарративные стратегии, присущие как массовой, так и элитарной, в частности постмодернистской, литературе. Это свидетельствует о принадлежности его произведений к срединному пласту современной литературы, так называемой middle-литературе и в этом, по нашему мнению, заключается секрет его успеха у широкого круга современной читательской аудитории.

В рамках данного исследования мы рассмотрим роман Бориса Акунина «Турецкий гамбит». Эраст Петрович Фандорин – молодой дипломат-детектив, фигурирующий в детективных романах Акунина, действие которых происходит в царской России. Этот роман посвящен русско-турецкой войне 1877–78 годов и попыткам Фандорина выследить турецкого шпиона в рядах русских. Ему помогает молодая женщина, которая отправилась на болгарский фронт в поисках своего жениха.

Детективный роман как самостоятельная жанровая единица возникает в американской литературе в XIX в. и впоследствии приобретает распространение в Европе. В русской литературе первые попытки написания детективной прозы приходятся на начало XX в., а внутри XX в. детективная проза испытывает на себе целую палитру читательских рецепций: от восхищения, удивления до осуждения, неприятия. Такую реакцию читательских и литературно-критических кругов вызвали не только фабульные особенности этой прозы, но и лингво-стилистические; поэтому имеем возможность проанализировать языковые особенности современного российского детективного романа, в частности Б. Акунина «Турецкий гамбит», и влияние на их формирование жанровых классификационных признаков детективного художественного текста.

Жанровые особенности детективной прозы, в частности детективного романа, в литературоведении выступали объектом во многих научных исследованиях. Однако вне поля зрения исследователей остались национально-языковые особенности детективной прозы, а также вопросы влияния жанровых особенностей на выбор автором языковых средств во время создания текста детективного романа. В связи с этим считаем выбранный ракурс исследования актуальным и перспективным. Учитывая состояние обозначенной проблемы в представленной научной работе попытаемся проследить жанровую мотивацию выбора языковых средств разного уровня (лексико-семантических, морфологических, синтаксических) для выражения информации и сюжетных коллизий современного российского детективного романа на материале творчества Б. Акунина («Турецкий гамбит»).

Методы исследования

Методы исследования вытекают из общей цели и задач и предполагают проведение следующих типов анализа: 1) лингвистического наблюдения – для выделения языковых средств и их последовательного описания с точки зрения построения структуры и

функционирования в художественном тексте; 2) компонентного анализа – для выявления семного состава лексических единиц исследуемого художественного текста.

Анализ и результаты

Детективный жанр проходит длительный путь развития, его особенности «шлифуются» в романах и новеллах Е.А. По, А. Конан Дойла, А. Кристи, Д. Сейерса и др., «в результате чего формируются классические критерии детективного жанра:

- обязательное наличие загадки, которая не всегда основывается на преступлении;
- погруженность в привычный быт: читатель должен хорошо чувствовать типичную атмосферу, в частности, обстановку, мотивы поведения персонажей, правила приличия, набор тех привычек и условностей, которые связаны с социальными ролями героев детектива;
- стереотипность поведения персонажей, психология и эмоции которых стандартные, лишены индивидуальности, герои предстают не как личности, а как исполнители социальных ролей;
- наличие особых правил построения сюжета – неписанных «законов детективного жанра». Примером такого закона является запрет некоторым персонажам быть преступниками, среди них – рассказчик, следователь, близкие родственники жертвы, священники, государственные деятели высокого ранга;
- отсутствие «случайных ошибок» [6, с. 158].

Указанные специфические критерии классического детективного романа определяют, на наш взгляд, выбор автором детектива языковых средств, которые способны передать и отразить в лингвальной (материальной) форме все жанрообразующие элементы детективного произведения.

Острота сюжета, его динамичность, активность развертывания, процессуальность, присущие детективному роману, мотивируют выбор лексико-семантических и грамматических средств автором. Процессуальность и динамичность сюжета выражается в активном использовании всего арсенала глагольных форм, ведь именно процессуальность, действенность является категориальным значением глагола как лексико-грамматической категории. Именно поэтому в тексте романа Б. Акунина «Турецкий гамбит» активно используются глагольные формы, в частности, самый высокий уровень функциональной активности имеют формы глагола, принадлежащие к одному из трёх лиц: *обнаружился, понимал, обещал, купила, переоделась, превратилась, заказала, находился, выехали, передергивал, услышал* и т.п. Так как повествование романа Б. Акунина построено ретроспективно, поэтому в романе преобладают глаголы совершенного вида в форме прошедшего времени; глагольные формы несовершенного вида фиксируем крайне нечасто. Кроме того, даже тогда, когда формально автором используется форма несовершенного вида, функционально она употребляется в значении совершенного вида, что мотивируется контекстуально: *В болгарской деревне, расположенной на южном берегу Дуная, очень кстати обнаружился постоялый двор. Дальше – лучше: хозяин понимал по-русски и обещал всего за пять рублей дать надежного водача, проводника* [7, с. 7].

Стереотипность поведения персонажей и отсутствие случайных ошибок обуславливают употребление в тексте классического детективного романа значительного количества предлогов, имеющих направлять действие, процесс, поступок персонажа в определенном, в основном логическом направлении. Самую многочисленную лексико-семантическую глагольную группу в романе Б. Акунина составляют глаголы движения, что и определяет активные употребления в детективном тексте предлогов, выражающих направление движения, действия: *доставить (в), мчаться (на), стремиться (в) ходить (по), привезти (в, на), поменяться (местами) (с), отправиться (в, на), просвистеть (о пуле) (над)* и тому подобное.

Конкретность содержания, материальный характер сюжетобразующих элементов обуславливают активные, языковые конструкции с конкретными существительными, называющие: 1) предметы быта соответствующей эпохи (*кельнская вода, кольдкрем, сюртук, пенсне, трико, бритва, шляпка*); 2) технические средства, используемые детективом в процессе выявления вора (*луна, слепок*); 3) оружие (*штык, ятаган, кольт*); 4) транспортные средства передвижения (*локомобиль, двуколка, пакетбот, каруца* (тележка у балканских народов); 5) предметы интерьера (*походная кровать, табурет, стол, стул, шведская стенка, гимнастические снаряды*); 6) единицы измерения (*лье, фунт, верста*). Все вышеупомянутые языковые средства призваны создать иллюзию реальности происходящих событий и описываются в детективном тексте, свидетелем которых является читатель.

Для создания иллюзии реальности, погружения читателя в криминальный мир определенной эпохи Б. Акунин использует так называемую «корпоративную лексику» соответствующей эпохи (в нашем случае – конца XIX – начала XX века), то есть «лексику, которая имеет отношение к профессиональному общению групп людей с определенными интересами, совместной деятельностью, атмосферой коллективизма» [8, с. 128–132]. Эта лексико-семантическая группа содержит специальные медицинские и юридические термины, термины криминалистики, арготизмы; однако в романе «Турецкий гамбит» Б. Акунин объединяет детективный жанр с приключенческим и, как следствие, активно употребляет военную терминологию, что мотивируется темой романа: *рекогносцировка, штурм, позиции, штаб, дезинформация, авангард, шифровка, донесение, конвойные, депеша, плацдарм, тыл, перегруппировка, фланги, маневр, редут, гарнизон*; среди военных терминов значительная группа единиц, что номинируют воинские звания: *фельдмаршал, генерал-адъютант, подполковник, капитан, ротмистр*. Такие лексические единицы также можем отнести к лексемам с конкретным значением. Кроме того, автор употребляет незначительное количество картежных терминов при описании атмосферы, царящей в журналистском клубе, в частности: *пас, банк / банчишко*.

Б. Акунин создает историко-культурный фон детективного повествования XIX в. с помощью активного употребления устаревшей лексики, архаичного написания географических названий, экзотизмов. Устаревшая лексика, преимущественно конкретная, создает фоновую иллюзию второй половины XIX века очередной русско-турецкой войны: *ваше превосходительство, высокопревосходительство, статский советник, Третье отделение, жандарм, канцлер, карабин, генерал-адъютант, шпоры, титулярный советник, аксельбант, ротмистр, обер-прокурор* и тому подобное.

Экзотическая лексика в романе функционально направлена на создание местного восточного и балканского колорита: *башибузуки* («бешеная голова»), *водачи* («проводник»), *эспаньолка, кокандская казна, эфенди, паша, Дунайский вилайет* («административная единица Сербии»), *сеть «ислахханы»* («благотворительные учебные заведения для детей-сирот как мусульманского, так и христианского вероисповедания» [7, с. 38], *феска, чадра, кучук-кадинэ* («маленькая госпожа» [7, с. 69]), *гарем, одалиска, кизляр-агази* («главный евнух гарема»), *икбал* («нечто вроде фавориток в гареме» [7, с. 71], *гедикли* («девы, приятные глазу» [7, с. 71], временами – западноевропейского: «*Ревю паризьен*», «*Дейли пост*», *шевалье, мадемуазель* и тому подобное. Незначительное количество экзотизмов автор передает латиницей, не используя транслитерацию: *склонные к understatement* («чрезмерно сдержанное высказывание» [7, с. 40] – англ.), *our mutual friend* («наш общий друг» – англ.) *вдруг попросился секретарем к принцу Абдул-Гамиду* [7, с. 44] и тому подобное. Поскольку детективный роман является одним из так называемых «легких жанров» литературы, с целью облегчения восприятия информации читателю автор подает в тексте в форме уточнений или ссылок в конце страницы объяснения (лексические значения) употребленных экзотических лексем.

Одним из «законов детективного жанра» является отсутствие в тексте любовной линии главного героя, которая, как правило, придает фабуле романа спонтанности, сумбурности, разрушает логичность повествования, так как мир чувств и эмоций характеризуется алогичностью и хаотичностью, непоследовательностью. Мастера классического детектива, в частности Э.А. По и А. Конан Дойл, придерживались этого «закона» в своих произведениях. Б. Акунин в своем детективном романе «Турецкий гамбит» позволяет себе определенным образом нарушить этот «закон»: главный герой Е.П. Фандорин (статский советник и детектив-любитель) влюбляется в В.А. Суворову, но эта любовь не находит реализации, а так и остается «симпатией на расстоянии». Такая фабульная коллизия в романе Б. Акунина мотивирует использование не только конкретной лексики, но и слов разных лексико-грамматических разрядов с абстрактным значением, эмоционально и экспрессивно маркированных лексических единиц: *настроение, конфуз, атмосфера, интерес, причина, бабья натура, свет, разум, усилие воли, бесшабашность, слава, победа, преданность, секреты, гордость, знания, недоразумение* и прочее.

Значительное место в тексте детективного романа занимает портретная характеристика персонажей, которая может быть заурядной, обычной или экзотической, в зависимости от фабулы произведения и цели повествования. Кроме того, герои такого романа способны к внешним метаморфозам с переодеванием и камуфляжем, что также отражается в портретных характеристиках. В таких текстовых элементах активно используются прилагательные, соответствующие номинировать внешние признаки персонажей и их трансформации: *фандоринский прищуренный взгляд* [7, с. 78], *грязные сапоги, золотые кудряшки, орлиный нос, нафарбенные усы, серьезные ярко-голубые глаза, замарашка в линялом голубом платье и пожухлой соломенной шляпке, картинные брюнеты в голубых, белых и даже розовых сюртуках* [7, с. 95], *пышный шлейф* и прочее. Для того, чтобы вызвать у читателя ощущение сюжетной и эмоциональной нагрузки автор романа употребляет прилагательные, характеризующие эмоциональное и физиологическое состояние героя: *холодный, неприятный человек; всеобщее восхищение, самодовольный человек, самовлюбленный, плачевное состояние; флегматичный, но решительный отпор; безропотное согласие, небрежная благосклонность; добрый, но равнодушный старик* [7, с. 146] и др.

С целью выделить диалогическую речь героев Б. Акунин в романе «Турецкий гамбит» активно принимает устно-разговорные фразеологизмы с высокой степенью экспрессии, в частности: *без сучка без задо ринки* [7, с. 7]; *хуже некуда; томиться за семью замками* [7, с. 77]; *не по дням, а по часам* [1, с. 70]; *сжалось сердце* [7, с. 89]; *лезть в душу; до третьих петухов* [7, с. 147] и тому подобное. Менее активно употребляются фразеологизмы книжно-письменной речи, имеющие в тексте ограниченный функциональный статус: *фортуна переменчива* (картежные), *держат дистанцию* (военное).

Структурно текстам детективного повествования присуща особая сюжетная организация, а именно – повествовательная схема [9]. Эта схема, на наш взгляд, реализуется в том, что в детективном повествовании сюжетная перспектива характеризуется неординарной организацией языковой ситуации, которая и влияет на структурно-смысловую организацию детективного текста. Можем согласиться с мнением Л.С. Крюковой, которая считает, что «основным структурно-творческим центром сюжетной перспективы является рекуррентный центр, который представляет собой фрагментарно расширенную загадку, декодирование которой определяет сюжетную целостность текста» [10]. Такая нарративная схема, предусматривающая описание взаимосвязанных событий, которые представляются читателю в виде последовательных слов или образов, предопределяет структурно-синтаксические особенности детективного текста.

Самой яркой структурно-синтаксической закономерностью, что обусловлено жанровыми особенностями детективного романа, является многочисленность в тексте

простых предложений, а также сложных предложений минимальной конструкции, которые содержат только две предикативные части.

С помощью простых предложений автор предоставляет фабуле динамичность и временную гибкость: *А ситуация между тем выглядела совершенно безвыходной* [7, с. 6]; *Второй этап путешествия тоже прошел без сучка без задоринки* [7, с. 7]; *Выехали еще затемно на скрипучей, тряской каруце* [7, с. 7]; *Но и без убийства получилось скверно* [7, с. 8]; *Вышла и обмерла. Каруцы и след простыл. А в ней – чемодан с вещами. В чемодане аптечка. В аптечке, между корпией и бинтами, паспорт и все-все деньги* [7, с. 8]; *Варе стало очень страшно* [7, с. 9] и тому подобное. Как видим, автор в тексте романа использует весь арсенал простых предложений: осложненные / неосложненные, полные / неполные, двусоставные / односоставные (различные типы). Такие простые по своей структуре предложения образуют нарративные вершины (центры) сказания, по которым легко прослеживается взаимосвязь событий и образов, что является классифицирующим структурно-семантической признаком именно детективного текста.

Сложные слова минимальной конструкции выполняют в тексте детективного романа в основном описательно-повествовательную функцию: *И Варенька решила, что будет жить иначе* [7, с. 10]; *Варя не ответила, потому что, во-первых, пред ложение показалось ей не вполне приличным, а во-вторых, из принципа* [7, с. 19]; *Долго же ему придется играть, чтобы выиграть* [7, с. 17] – сложноподчиненные предложения минимальной конструкции; *Он помог спутнице сесть в деревянное седло, довольно ловко запрыгнул на свою сивку, и они выехали на деревенскую улицу, ярко освещенную полуденным солнцем* [7, с. 18]; *За все время путникам никто не встретился, и это начинало тревожить* [7, с. 19] – сложносочиненные предложения минимальной структуры.

Именно простые предложения и сложные предложения минимальной структуры в детективном романе Б. Акунина служат для передачи косвенной внутренней речи главной героини В.А. Суворовой, ведь все события подаются и описываются сквозь призму восприятия этой героини: *Итак, волонтер, кажется, затеял игру. Но на какие деньги? На три куруша?* [7, с. 17]; *Фандорину только двадцать один? Двадцать один! Невероятно! Тотто Казанзак его «вундеркиндом» обозвал. То есть, лицо у титулярного советника, конечно, мальчишеское, но манера держаться, но взгляд, но седые виски! Отчего же, Эраст Петрович, вас так приморозило-то?* [7, с. 85]. В данном случае, по нашему мнению, указанные типы предложений выполняют роль одного из приемов субъективации повествования в художественном тексте, приближая тем самым образ рассказчика к образу автора.

Заключение

Роман Б. Акунина «Турецкий гамбит» не является классическим детективным романом, а объединяет в себе жанровые признаки детективного и приключенческо-авантюрного романов, что и обусловило выбор языковых средств разного уровня (лексико-семантических, морфологических, синтаксических) в тексте для выражения информации и сюжетных коллизий. С целью создания историко-культурного фона русско-турецкой войны автор активно использует в романе архаичную лексику соответствующей эпохи, военные термины, экзотизмы, придающие тексту местный балканский, восточный колорит. Указанные лексические единицы преимущественно имеют статус существительных с конкретным лексическим значением. Эмоционально-психологическая сторона детективного повествования воплощается в использовании абстрактных существительных и разговорных фразем с высоким уровнем эмоциональности. Процессуальность и динамичность сюжета выражается в активном использовании всего арсенала глагольных форм, однако в романе Б. Акунина преобладают формы прошедшего времени, поскольку повествование является ретроспективным. На структурно-синтаксическом уровне детективный текст отличается

активным употреблением простых предложений и сложных предложений минимальной структуры, придают повествованию динамичность и создают интригу.

Детективный роман является самостоятельной многогранной жанровой единицей художественной литературы, поэтому дальнейшие научные поиски могут быть направлены на исследование стилистических средств детективного текста, изучение его структурных и функциональных особенностей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Подчиненов А.В., Снигирева Т.А. Творчество Б. Акунина: авторская стратегия моделирования национального дискурса. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tvorchestvo-b-akunina-avtorskaya-strategiya-modelirovaniya-natsionalnogo-diskursa>
2. Авторadio OnAir. Борис Акунин: за что убили Александра II, романы про Фандорина, чем отличаются сказки народов мира, 2021. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6CIFW4MEICU>
3. Постколониализм. Генерации. Культура / под ред. Т. Гундоровой, А. Матусьяк. – Киев: Лаурис, 2014. – 336 с.
4. Снигирева Т.А., Снигирев А.В. Борис Акунин. «Любовь к истории»: между книгой и блоггом // Уральский филологический вестник. Серия: Русская литература XX–XXI веков: направления и течения. – 2013. – №2. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/boris-akunin-lyubov-k-istorii-mezhdu-knigoy-i-bloggom>
5. Бакулев Г.П. Массовая коммуникация: западные теории и концепции: учеб. пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 176 с.
6. Кузнецов Ю.В. Детектив: упадок или расцвет // Вселенная. – 1990. – №10. – С. 156–161.
7. Акунин Б. Турецкий гамбит. – М.: Захаров, 1998. – 200 с.
8. Щепкина И.Г. Прагматика метаязыка художественного текста: на материале произведений детективного жанра русского и немецкого языков: дис. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 1996. – 255 с.
9. Филистова Н.Ю. Структура и семантика детективного нарратива (на материале текстов английских и русских рассказов): дис. ... канд. филол. наук. – Тюмень, 2007. – 203 с.
10. Крюкова Л.С. Сюжетная перспектива в рассказах детективного жанра: дис. ... канд. филол. наук. – М., 2012. [Электронный ресурс]. URL: <http://cheloveknauka.com/syuzhetnaya-perspektiva-v-rasskazah-detektivnogo-zhanra#ixzz3Ffsjh35K>

REFERENCES

1. Podchinenov A.V., Snigireva T.A. Tvorchestvo B. Akunina: avtorskaia strategiiia modelirovaniia nacionalnogo diskursa. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tvorchestvo-b-akunina-avtorskaya-strategiya-modelirovaniya-natsionalnogo-diskursa> [in Russian]
2. Avtoradio OnAir. Boris Akunin: za chto ubili Aleksandra II, romany pro Fandorina, chem otlichaiutsia skazki narodov mira, 2021. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6CIFW4MEICU> [in Russian]
3. Postkolonializm. Generacii. Kultura / pod red. T. Gundorovoi, A. Matusiak. – Kiev: Laurus, 2014. – 336 s. [in Russian]
4. Snigireva T.A., Snigirev A.V. Boris Akunin. «Liubov k istorii»: mejdu knigoi i bloggom // Uralskiy filologicheskiy vestnik. Serii: Russkaia literatura XX–XXI vekov: napravleniia i techeniia. – 2013. – №2. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/boris-akunin-lyubov-k-istorii-mezhdu-knigoy-i-bloggom> [in Russian]
5. Bakulev G.P. Massovaia kommunikaciia: zapadnye teorii i koncepcii: ucheb. posobie dlia studentov vuzov. – M.: Aspekt Press, 2005. – 176 s. [in Russian]
6. Kuznecov Iu.V. Detektiv: upadok ili rascvet // Vselennaia. – 1990. – №10. – S. 156–161. [in Russian]
7. Akunin B. Tureckiy gambit. – M.: Zaharov, 1998. – 200 s. [in Russian]
8. Shepkina I.G. Pragmatika metaiazyka hudojestvennogo teksta: na materiale proizvedeniy detektivnogo

- janra ruskogo i nemeckogo iazykov: dis. ... kand. filol. nauk. – Krasnodar, 1996. – 255 s. [in Russian]
9. Filistova N.Iu. Struktura i semantika detektivnogo narrativa (na materiale tekstov angliiskih i russkih rasskazov): dis. ... kand. filol. nauk. – Tiumen, 2007. – 203 s. [in Russian]
 10. Kriukova L.S. Siujetnaia perspektiva v rasskazah detektivnogo janra: dis. ... kand. filol. nauk. – M., 2012. [Electronic resource]. URL: <http://cheloveknauka.com/syuzhetnaya-perspektiva-v-rasskazah-detektivnogo-zhanra#ixzz3Ffsjh35K> [in Russian]

Н.Д. ҚОШАНОВА¹ , Г.Қ. ЖЫЛҚЫБАЙ²

¹филология ғылымдарының кандидаты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz

²филология ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

СЫРТҚЫ КӨРНЕКІ ЖАРНАМАЛАР ТІЛІНІҢ ОРФОГРАФИЯСЫ

Андатпа. Түркістан қаласында нарықтық экономика жағдайындағы жарнама қаланың қоғамдық өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Жарнама – бұл саясат, экономика, мәдениет, қала идеологиясы және қызмет лингвистикалық ғылыммен үйлесімде елдің назарын аударуы керек. Түркістандағы жарнама адам қызметінің барлық салаларына еніп, қоғамның қажеттіліктеріне жауап беретіні анық. Жарнамалық науқанның тиімділігі жарнамалық мәтіннің тілдік дизайнының ұтымдылығына байланысты. Жарнамалық мәтінді құрастырудағы маңызды мәселе-мәтінде қолданылатын тілдік құралдарды таңдау, емле ережелерін сақтау. Жарнамалық насихат аясында жарнамалық мәтін тілінің ерекшеліктерін анықтау әлеуметтік лингвистика, прагматика, функционалды Стилистика және коммуникативті лингвистика теориясы аясында жүзеге асырылады. Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, тілге деген қызығушылық бар.

Түркістанның жарнамалық әсерінің психолінгвистикалық тиімділігін дұрыс түсіну – жарнама мен тауарларды сату арасындағы тікелей байланысты, яғни жарнаманың тұтынушының қалауына әсер ету қабілетін бағалау. Ең бастысы, жарнама тұтынушыға түсінікті, ол назар аударатын, оңай есте сақталатын және жағымды эмоциялар тудыратын етіп жасалған. Осы бағыттағы психолінгвистика теориясының проблемаларына жарнаманы қабылдаудың психологиялық құрылымы және, тиісінше, жарнамалық әықпалдар жатады. Танымдық компонент адамның жарнамалық ақпаратты қабылдауына байланысты.

Түркістан қаласы жарнамасының қоғам дамуындағы әлеуметтік рөлінің артуы, атап айтқанда, туризм саласы дамуындағы елеулі қызметі, қатысымдық заңдылықтары, психологиялық әсеріндегі тілдің бірліктерінің қолданылу ерекшеліктері, жарнаманың орфографиясы, тілдік деңгейлеріндегі орфографиялық заңдылықтардың сақталуы, орфографиялық принциптердің Түркістан жарнамалары тілінде берілу жолдарын қарастыру мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Кілт сөздер: жарнама тілі, сыртқы жарнама, әлеуметтік лингвистика, жарнамалық мәтін, орфография.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Қошанова Н.Д., Жылқыбай Г.Қ. Сыртқы көрнекі жарнамалар тілінің орфографиясы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 54–64. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.05>

*Cite us correctly:

Qoshanova N.D., Jylqybai G.Q. Syrtqy korneki jarnamalar tilinin orfografiyasi [Spelling of the Language of Outdoor Visual Advertising] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 54–64. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.05>

N.D. Koshanova¹, G.K. Zhylybay²

¹*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulimzhan.zhylybay@ayu.edu.kz*

Spelling of the Language of Outdoor Visual Advertising

Abstract. In Turkestan, advertising in a market economy has become an integral part of the social life of the city. Advertising is politics, economics, culture, the ideology of the city and activities combined with linguistic science, which should attract the attention of the country. It is obvious that advertising in Turkestan permeates all spheres of human activity and meets the needs of society. The effectiveness of an advertising campaign depends on the rationality of the language design of the advertising text. An important point in the preparation of an advertising text is the choice of language means used in the text, compliance with spelling rules. The identification of the features of the language of the advertising text within the framework of advertising propaganda is carried out within the framework of sociolinguistics, pragmalinguistics, functional stylistics and the theory of communicative linguistics. From a linguistic point of view, there is an interest in language.

The correct understanding of the psycholinguistic effectiveness of advertising impact is an assessment of the direct relationship between advertising and the sale of goods, that is, the ability of advertising to influence consumer preferences. More importantly, advertising is understandable to the consumer, it is designed in such a way as to attract attention, be easily remembered and evoke positive emotions. The problems of the theory of psycholinguistics in this direction include the psychological structure of the perception of advertising and, accordingly, advertising activities. The cognitive component depends on a person's perception of advertising information.

The main characteristic of the article is the increasing role of Turkestan advertising in the development of society, in particular, significant activity in the development of tourism, patterns of participation, features of the use of language units in psychological impact, the spelling of advertising, how well spelling patterns are observed at the linguistic level, consideration of ways to convey spelling principles in the language of Turkestan advertising.

Keywords: advertising language, outdoor advertising, sociolinguistics, advertising text, spelling.

Н.Д. Кошанова¹, Г.К. Жылкыбай²

¹*кандидат филологических наук, доцент
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz*

²*кандидат филологических наук, доцент
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulimzhan.zhylybay@ayu.edu.kz*

Орфография языка наружной визуальной рекламы

Аннотация: В Туркестане реклама в условиях рыночной экономики стала неотъемлемой частью общественной жизни города. Реклама – это политика, экономика, культура, идеология города и деятельность в сочетании с лингвистической наукой, которые должны привлечь внимание страны. Очевидно, что реклама в Туркестане пронизывает все

сферы человеческой деятельности и отвечает потребностям общества. Эффективность рекламной кампании зависит от рациональности языкового оформления рекламного текста. Важным моментом при составлении рекламного текста является выбор языковых средств, используемых в тексте, соблюдение правил правописания. Выявление особенностей языка рекламного текста в рамках рекламной пропаганды осуществляется в рамках социолингвистики, прагмалингвистики, функциональной стилистики и теории коммуникативной лингвистики. С лингвистической точки зрения есть интерес к языку.

Правильное понимание психолингвистической эффективности рекламного воздействия – оценка прямой связи между рекламой и продажей товаров, то есть способности рекламы влиять на предпочтения потребителя. Что еще более важно, реклама понятна потребителю, она разработана таким образом, чтобы привлекать внимание, легко запоминаться и вызывать положительные эмоции. К проблемам теории психолингвистики в данном направлении относятся психологическая структура восприятия рекламы и, соответственно, рекламной деятельности. Познавательный компонент зависит от восприятия человеком рекламной информации.

Главной характеристикой статьи является возрастающая роль рекламы города Туркестан в развитии общества, в частности, значительная деятельность в развитии сферы туризма, закономерности участия, особенности использования единиц языка в психологическом воздействии, орфография рекламы, насколько соблюдены орфографические закономерности на языковом уровне, рассмотрение путей передачи орфографических принципов на языке Туркестанской рекламы.

Ключевые слова: язык рекламы, наружная реклама, социолингвистика, рекламный текст, орфография.

Кіріспе

Жаһандану процесінде бұқаралық ақпарат құралдарының, қоғамдағы байланыс құралдарының күрт дамуы, сондай-ақ ақпараттың пайда болуы мен таралуы бірыңғай ақпараттық кеңістіктің, ерекше жақсы және дамыған ортаның, көптеген медиа салалардың пайда болуына әкелді. Бұл ақпарат құралдары тілді қолдану ерекшелігіне әсер етеді. Мұны жарнамалардан көруге болады. Жарнаманың мағынасын, оның қоғамдағы функциясын, жарнама тілін, оны қалыпқа келтіруді, әлемде анықтау үшін жан-жақты зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Бұл зерттеулердің теория мен практикаға негізделген еңбектер ретінде бағалануына дәлел бар.

Жарнама экономиканың қарқынды дамуына байланысты біздің күнделікті өмірімізден өз орнын алды. Оның біздің мәдени, экономикалық, рухани өміріміздегі орны айшықтала түсті.

Нарықтық экономика қазақстандық қоғамда жарнаманы әлеуметтік өмірдің ажырамас бөлігіне айналдырды. Оның саясат, экономика, психология, мәдениет, идеология салаларындағы қызметі де артты.

Қазіргі Түркістан қаласының нарықтық-экономикалық жағдайы мен әлеуметтік өмірінің бөлінбес бір бөлшегіне айналған белгілердің бірі – жарнама. Жарнаманың негізгі қызметі тіл білімі ғылымымен бірлікте сауатты қаланың саясаты, экономикасы, мәдениеті, идеологиясының дамуына септігін тигізу болып табылады. Түркістан қаласында жарнама қоғамдағы барлық қызмет салаларына енгендігі анық, ол толыққанды қоғам сұраныстарына жауап береді. Жарнама функциясының тиімділігі жарнама мәтінінің тілдік рәсімделуіне тікелей байланысты. Жарнама мәтінін құрастарғанда қолданылатын тілдік құралдардың іріктелуі, орфографиялық ережелерге сай болуы маңызды. Жарнама насихаты аясында жарнамалық мәтін тілінің ерекшеліктерін анықтау әлеуметтік лингвистика,

прагмалингвистика, функционалдық стилистика, коммуникативтік лингвистика теориясы шеңберінде жүргізіледі. Осы ғылым салалары дұрыс жарнама тілінің қалыптасуына мүдделі, оның, яғни жарнама тілінің коммуникативтік-функционалдық мүмкіндіктері мен ақпарат алушыға ықпал ету қабілеттілігі жарнама тілінің сауатты, дұрыс болуына тәуелді. Жарнама мәтіндегі әрбір сөз, сөз тіркесінің орфографиясы естен шығарылмауы тиіс.

Зерттеу жұмысының әдістемелік, әдіснамалық негіздері. Зерттеуші Э.В. Булатова жарнама дискурсінің сипаттамасын беріп, жарнаманы тікелей, жанама, жасырын түрдегі үш дискурсивті формасын модельдеуді қарастырады. Ғалым еңбегінде жарнама коммуникациясындағы негізгі грамматикалық қателіктерді анықтап, жарнама мәтіндерін талдаудың дискурсивті әдістерін ұсынады [1, 3-б.].

Жарнама сөзіне этнолингвистикалық тұрғыдан талдау жасағанда, оның халық өмірімен тығыз байланыстылығы анықталды. Жарнама терминінің анықтамасын зерттеушілер былай көрсетеді: жарнама - жар және нама сөздерінің бірігуі арқылы пайда болған. Жар деген сөз бұл жерде хабарлады, айтты, жариялады деген мағынада қолданса, нама сөзі парсы тілінде «дастан, бәйіт» деген мағынаны білдіреді. Әдебиет тарихындағы «Бабурнама», «Шыңғыснама», «Қабуснама» деген сөздер осыған дәлел бола алады. Осыларды қорытындылай келе жарнамаға мынадай анықтама беруге болады: «Жарнама дегеніміз ұлттық-мәдени жарыстар немесе іс-шараларды халыққа, қоғамға жеткізудің бір жолы» [2, 134-б.].

Жарнама заман талабына сай қоғамдық, әлеуметтік, мәдени өмірдің бөлінбес бөлшегіне айналды. Осыған байланысты жарнамалардың қолданылу аясы кеңіді. Жарнаманың тілдік құбылыс екендігі ондағы мәтіндер құрылысынан, орфографиялық заңдылық қажеттілігінен байқалады.

Қоғамдық өмірде жарнаманың көптеген түрлері бар. Қазіргі жарнама мәдениет, экономика, сауда, саясат сияқты салаларда қолданылады [3, 52-б.]. Берілу сипатына қарай ғалым Г. Солтанбекова жарнаманы көше жарнамасы (плакат афиша, маңдайша), БАҚ арқылы берілетін жарнамалар (газет, журнал, радио, теледидар) деп бөледі [4, 17-б.].

Отандық зерттеулерде жарнамаға қатысты лингвистикалық тұрғыдан зерттеген еңбектерге С. Асанбаева және Ғ. Солтанбекованың кандидаттық диссертациялық жұмыстарын айтуымызға болады. С. Асанбаева еңбегінде жарнаманың тілінің өзектілігі, жарнама тілін зерттеудегі социоллингвистикалық, психологиялық ерекшеліктері, қазақ тіліндегі жарнаманың сипаты қарастырылды [5]. Зерттеуші Ғ. Солтанбекова жарнамалардың лингвистикалық сипатын зерттей келе, жарнаманы жаңа экономикалық қоғамның дамуына байланысты ұғымы нақтыланған термин, экономиканың бөлшегі ретінде тауарлардың тиімді жақтарын көрсететін, фирманың жоғары сапасын үгіттейтін қалып деп көрсеткен. «Жарнама дегеніміз жазбаша және ауызша түрде берілетін мәтіндердің лингвистикалық және лингвистикалық емес құралдар арқылы рецепиенттің санасына ықпал етуі» деп жазады [4, 9-б.].

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында лингвистикалық бақылау және сипаттау әдісі, мәліметтерді сапалық және сандық талдаудың сипаттамалы-салғастырмалы әдісі, жарнама мәтіннің құрылымын зерттеу және оның орфографиясын талдау барысында жүйелілік-құрылымдық әдіс және лингвистикалық әдістер кешенді түрде қолданылды.

Талдау мен нәтижелер

Түркістан қаласының өзіндік ерекшеліктеріне сай жарнамаларына қойылатын талаптар

Түркістан қаласы соңғы жылдары туризмді дамытуға басымдық беріп отыр. 2018 жылы Қазақстан Республикасында орын алған маңызды оқиғаның бірі – Түркістанның жеке облыс

атануы, Түркістан қаласының облыс орталығы болуы. Көне шаһардың өзгеше мәртебеге ие болуынан барлық түркі халықтары назарын аудартқаны белгілі. Түркістанды облыс ретінде жариялануы Қырғызстанда өткен Түркі кеңесінің саммитінде бауырлас елдердің басшылары тарапынан қызу қолдауға ие болды. Түркі халықтары үшін Түркістан қаласының бұрынғы тұғырлы қастерлі орынға қонғанын туыстас елдер өте жылы қабылдады. Қазақ хандығының астанасы болған, тағдырлы шешімдер қабылданып, хандықтың маңызды басқосулары мен шешімді кеңестері өткен шежірелі көне шаһар Қазақстанның туризмін дамыту деңгейіне көтерілді. Қаланың да, облыстың да алдағы уақытта негізгі дамуы осы туризм саласымен үндестікте. Түркістан қаласы әкімшілігі облыс әкімшілігімен бірлікте туризм саласында ірі жобаларды жүзеге асыруда. Түркістан қаласының мәдени, әлеуметтік, экономикалық жағдайын әлемдік деңгейде көтерілуі туризм арқылы болса, туризм саласының дамуы тікелей жарнамамен тікелей байланысты.

Әр өңірдің туризмін дамытуда сол мекен үшін маңызды саналатын нысандар болады. Сол нысандарды дұрыс таныта білуде жарнама жасаудың маңызы орасан зор. Сол жарнаманың көмегімен өңірдегі туризмдік маңызы бар нысандар брендке айналады. Сол сияқты Түркістан облысы туризмін дамыту үшін киелі өңірде дүниеге келген Арыстан баб, Қожа Ахмет Ясауи мен Әбу Насыр әл-Фарабиді басты назарға алынып отыр. Әлемдік деңгейдегі тұлғалар мемлекеттік теңдесі жоқ символдық капитал ретінде танытылуда. Отырарда туып, жетпіске жуық тіл меңгерген әлем білетін әл-Фарабиден басқа отыздан аса әл-Фараби, Сайрамнан шыққан үш Сайрамы, Ясыдан шыққан бес Ясауи бар екен.

2020 жылы Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірге келгеніне 1150 жыл толды. Осыған сәйкес, әл-Фарабиге қатысты кешенді іс-шаралар ұйымдастырылды. Мұраларын зерттеп, туындыларын жарыққа шығарып, ұрпаққа таныстырып, ел ішінде, жастар арасында кең көлемде насихатталды.

Қожа Ахмет Ясауиді насихаттау жұмыстары үздіксіз жүріп отырады, өйткені Түркістан қаласы туризмінің бренді – Қожа Ахмет Ясауи, оның кесенесі, айналасына орналасқан «Керуен сарай» көпфункционалды туристік кешені. «Керуен-сарай» кешені - Орталық Азияда баламасы жоқ және Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен кейін Түркістан өңіріне туристер мен инвестицияларды тартатын үлкен туристік орталық.

«Керуен сарай» көпфункционалды туристік кешеніне Жібек жолы дәуіріндегі саудагерлер мен қолөнершілер көшесі, «ұшатын театр», ат шоуын өткізуге арналған амфитеатр, Шығыс базары, сауда сөрелері мен бутиктер, қонақ үйлер мен мейрамханалар, фитнес-орталық, кинотеатр, отбасылық ойын-сауық орталықтары кіреді.

2019 жылы Түркістан қаласында Ясауидің ғылыми мұрасын зерттеп жүрген ғалымдар мен тарихшылардың басын қосқан халықаралық конференция өткізілді. Ясауи мұралары кешенді түрде зерттеліп, деректі және көркем фильмдер түсірілуде. Білім бәсекелерін өткізу жоспарлануда, арнайы мемлекеттік тапсырма бойынша Түркістан қаласында Халықаралық туризм және меймандостық университеті деген оқу орны ашылды. Жаңа Түркістан қаласында Ясауи мұражайы салынды. Түркістан қаласында Ясауиға деген құрметті жоғарылату, атын асқақтату арқылы ғылымды ғана емес, туризмді де дамыту көзделіп отыр. Түркияда Мәулана Жалаладдин Руми (жылына 2,5 миллион), Қажы Бекташ Уәли (500 мың) сияқты атақты кісілердің жатқан жеріне көптеген мұсылман зиярат жасайды. Осы тұста туристерді киелі жерлерге, ұлттың рухани дамуында өз орны бар әулие-әнбиелердің жатқан жеріне зиярат еткендегі туристердің мақсаты ескерілуі тиіс. Түркістанға келген туристердің мақсаты Қожа Ахмет Ясауи өмірі мен сол кездегі қазақ қоғамы, қазақ топырағындағы мұсылман дінінің өзіндік қыр-сырынан ақпарат алу. Сонымен қоса турист үшін ең маңыздысы саяхат кезіндегі эмоция. Түркістан жеріне келген турист мақсатына жауап бере алмауымыздың өзі Түркістан туризмінің дамуына қауіп бар екендігін көрсетеді. Түркістанды түлету мақсатында жыл сайын Ясауи фестивалі өткізілсе (Мәулана секілді) оның туризм

саласына үлкен серпін берер еді. Жыл сайын Мәулана фестиваліне 2,5 млн турист баратынын ескерсек, қазақ елі де сондай мүмкіндіктен құр қалып отыр деп есептеуімізге болады.

Қала әкімшілігі қаланың көркін ажарландыра түсу үшін жарнама жариялаудың тәртібі мен талабын назарға алады. Осы мәселе бойынша облыстық мәслихаттың 2019 жылғы 1 қараша отырысында талқылау өтіп, №43/465-ҮІ шешімімен жарнамаға қойылатын талап-тәртіптері ережелері бекітілді [6]. Аталмыш ереже Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 19 желтоқсандағы «Жарнама туралы» Заңының 17-2-бабының 3-тармағына және Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2019 жылғы 13 мамырдағы № 37 жарнама туралы бұйрығына сәйкес жасалған.

Осы ережеде жарнамаға: «Жарнама дегеніміз кез келген құралдар арқылы кезкелген нысанда таратуды мақсат еткен белгілі бір адамдарға емес және жеке тұлғаға, тауарларға, тауар белгілеріне, жұмыстарға, көрсетілетін қызметтерге қызығушылығын қалыптастыруға шақыру немесе қолдауға арналған және оларды өткізуге ықпал ететін ақпарат», - деген анықтама беріледі. Байқап отырғанымыздай, бұл ереже мәтіні де алдымен орысша дайындалған. Сондықтан болар бұл ережені бірден түсіне қою бірқатар қиындықтар тудырады. Осы сөзіміздің дәлелі ретінде тағы бір дәйектеме келтірсек: «Әлеуметтік жарнама – арнайы бір топқа арналмаған және коммерциялық емес қайырымдылық сипаттағы қоғамдық пайдалы мақсаттарға қол жеткізуге, әлеуметтік мүддедегі ақпарат». Ереже бастан-аяқ осы түсініксіз стильде құрастырылған, халық қалаулылары қалың ұйқы арасында бас шұлғып қалған кезде бекітіліп кеткен ереже болып тұр шамасы. Сонымен, жарнама жариялаудың ережесі мен талаптарын ұсынуға тиіс ереже өзінің тікелей қызметін атқара алмай тұр.

Осы ережеде жарнама нысаны мен субъектілерін толық ашып көрсетеді. Мысалы, «жарнама таратушы – мүлікті пайдалануға беретін, оның ішінде телерадио хабарларын таратудың техникалық құралдары арқылы және өзге де тәсілдермен жарнамалық ақпаратты тарататын, жарнаманы орналастыратын жеке не заңды тұлға».

Экономикада, жарнама жұмысында дараландыру құралы деген термин бар, ол – тауарларды (жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді), азаматтық айналым қатысушыларын (фирма атауы, тауар белгісі, қызмет көрсету белгісі және басқасы) айыру үшін қызмет ететін белгі.

Туризм талаптарына сәйкес көше бойындағы барлық жарнама сыртқы көрнекі жарнама болып есептеледі. Бұл жарнамаларды орналастырған кезде оның көзге көрініп тұруы, эстетикалық сипаты, ешкімнің заңнамалық құқықтарына зиян келтірмейтіндігі ескеріледі. Сыртқы көрнекі жарнама нысандарына жарнаманы тарату және орналастыру үшін пайдаланылатын құрылыс жайлар, экрандар мен электронды таблолар, жарықты конструкциялар және өзге де құралдар жатады.

ҚР-ның аумағындағы жарнама мерзімді баспасөз басылымдарда, интернет-ресурстар, ақпараттық агенттіктерде қазақ және орыс тілдерінде, жарнама берушінің қалауы бойынша таратылады. Жарнама мазмұнының аудармасы негізгі мағынаны бұрмаламауды есте ұстайды.

Жөнсіз (орынсыз) жарнама дегеніміз ҚР-ның заңнамасына сәйкес келмейтін жарнама, орналастыру талаптарына мазмұн жағынан, уақыты бойынша, орны мен тәсіліне қойылатын талаптарға сай келмейтін жалған, жасырын жарнама. ҚР-ның заңдарына сәйкес жасалуына және сатылуына тыйым салынған тауарлар жарнамаланбайды. Сондай-ақ ҚР-ның заңнамасына сай тіркелмеген діни бірлестіктер мен діни білім беру ұйымдары да жарнама нысаны бола алмайды. Электрондық, интернет-казинолар да жарнамаланбайтын нысандарға жатады.

ҚР Конституциясында көрсетілген заң талаптарына сәйкес келмейтін, елдің тұтастығын бұзуға, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни,

тектік-топтық және рулық астамшылыққа, қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа үндейтін, ҚР-ның мемлекеттік құпияларын тарататын жарнамаларға тыйым салынады Сонымен бірге төмендегідей дұрыс емес терминдегі жөнсіз жарнамаға тыйым салынады:

1) абыройға, іскерлік беделге нұқсан келтіретін, жарнамаланатын тауарларды және т.б. қызметтерді басқа жеке немесе заңды тұлғалардың тауарларымен, қызметтерімен салыстыратын сөздер, бейнелер;

2) сенімге қиянат жасау, фирмалық атауды, тауар белгісін, фирмалық ораманы, сыртқы безендіруді, суреттерді және өнімді жарнамалауда пайдаланылатын тауардың басқа да коммерциялық белгілерін көшіру арқылы жарнамаланатын өнімге қатысты тұтынушыларды жаңылыстырады;

3) кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кезінде пайдаланылуы тауардың сипатына, дайындалу тәсіліне, қасиеттеріне, қолдануға жарамдылығына немесе санына қатысты жаңылыстыруы мүмкін нұсқаулар болған жағдайларда тоқтатылады;

Түркістан аймағында жарнамалау талаптары жазылған құжат тілдері түсініксіз, кісі жаңылатын тілде жазылған. Оған мысал ретінде мына жазбаны келтіруге болады, осы жазбаны орыс тіліне айналдырсақ, орыс тіліндегі нұсқасы түсінікті жазылған, құжат алдымен орыс тілінде дайындалып, электронды аудармасын жасаған: «ҚР-ның заңымен жарнамалауға тыйым салынған тауарлар жарнамасы, егер мұндай жарнама тауар белгісі немесе қызмет көрсету белгісі жарнамалауға тыйым салынған тауардың тауар белгісімен немесе қызмет көрсету белгісімен айырғысыз дәрежеде бірдей немесе ұқсас басқа тауарды жарнамалау түрінде, сондай-ақ осындай тауарды дайындаушыны немесе сатушыны жарнамалау түрінде жүзеге асырылса, жарнама жосықсыз жарнама болып табылады» [6].

Осы тармақшада «...осындай тауарды дайындаушыны немесе сатушыны жарнамалау түрінде жүзеге асырылса, жарнама жосықсыз жарнама болып табылады» сөйлем құрылымы стильдік дұрыс түзілмеген, сондықтан түсініксіз, жосықсыз термині қазақ тілінде қос сөз құрамында мағынасы жоқ сыңары болып табылады: жөн-жосықсыз. Мағынасыз сыңар неге мағыналы сөзге, жарнама терминіне айналған? Тағы бір мысал, «жарнама берушінің (жарнама жасаушы, жарнама таратушы) жарнама тұтынушыны қасақана жаңылыстыратын, жарнамалау көмегімен берілетін жарнамасы көрінеу жалған жарнама болып табылады» деген сөйлемдегі көрінеу сөзінің де мағынасы жоқ, екі сыңарының да мағынасы жоқ қос сөздің бір сыңары: көпе-көрнеу.

Сондай-ақ, Түркістан қаласындағы жарнамаларда жеке тұлғалардың нәсіліне, ұлтына, тіліне, кәсібіне, әлеуметтік жағдайына, жасына, жынысына, діни және саяси нанымына қатысты қорлайтын сөздерді, теңеулерді, бейнелерді пайдалануға жол берілмейді. Жалпыға бірдей қабылдаған ізгілік пен мораль нормаларын бұзатын мәтіндік, көріністі, дыбыстық ақпаратты қамтитын; ұлттық немесе әлемдік игілік болып табылатын өнер, мәдениет объектілеріне, тарих ескерткіштеріне, ҚР-ның мемлекеттік нышандарына, ұлттық валютасына немесе шетел валютасына, діни нышандарға нұқсан келтіретін жарнамалар көрсетілмейді.

Жарнаманың қоғамдағы маңызы орасан зор болғандықтан, патриоттық тәрбие беру құралы ретінде де пайдалануға болатынына көз жеткізуге болады. Сыртқы көрнекі жарнамаға жататын маңдайша; жұмыс режимі туралы ақпарат; мәдени, спорттық және спорттық-бұқаралық іс-шаралар афишалары; автожанармай құю станцияларына кірген жерге орналасқан мұнай өнімдерінің түрлері, бағалары, сатушының атауы мен логотипі туралы ақпарат; мәдени құндылықтар, тарихи-мәдени мұра нысандары туралы, тарих пен мәдениет ескерткіштері туралы ақпарат т.т. берген кезде ескерілуі тиіс бірқатар заңнамалық, психологиялық, тәрбиелік, эстетикалық факторлардың барлығы маңызды.

Түркістан қаласындағы жарнамаларды саралау барысында олардың орфографиясында кеткен қателіктеріне қарай талданды, әр жарнамада кеткен орфографиялық қателерді

грамматикалық қателер, стильдік қателіктер деп жіктеп, олардың себептері, дұрыс жазылу үлгісі көрсетілді.

Сыртқы жарнамалардағы грамматикалық қателер

Қазақ тілінде жарнама мәтіні сөз қолдану мәдениеті сөзді орынды қолдану дегенді білдіреді. Өйткені тіл мәдениеті сөз, сөздің дұрыс айтылуы, дұрыс жазылуы, дұрыс қолданылуын зерттейді.

Акад. Р. Сыздықтың ауызша сөйлеу мәдениетінің басты талабы – тілдің фонетикалық заңдылығын сақтап, сөзді дұрыс дыбыстау деп атап өткеніндей, сөз тіркесіндегі сөздерді өзара үндестіріп, ритмикалық ырғағын үйлестіріп айту қазақ тілінің басты орфоэпиялық ерекшелігі екені белгілі [7, 25-б.]. Түркістан қаласы жарнамаларының көпшілігінде сөздер айтылуы бойынша жазылған.

Бүгінгі жарнама тілі – жаһандану жүйесімен тікелей байланысты болғанымен, қазақ тілінің қалпын, ұлт мәдениеті мен өркениетінің бір қырын танытатын тілдік сала, ел экономикасының бірден-бір көрсеткіші әрі ұлттың рухани байлығының айнасы [8]. Ұлттық мәдениет, дәстүр, салт-сана құндылықтары жарнама тілінен айқын байқалуы тиіс. Бірақ, өкінішке орай, жарнамашылар мұндай талаптарды орындай бермейді.

1-сурет (осы және бұдан кейінгі суреттер авторлардікі)

Мысалы, 1-суреттегі жарнамада қызметтің түр-түрі өте жақсы, түсінікті көрсетілген, әйтсе де қазақ тілі белгілі бір мемлекеттің мемлекеттік тілі болған соң, екі тілде аралас берілмей, тек бір тілде, өзге ұлт өкілі түсінбейді деген қорқыныш болған жағдайда қазақ тілінде таза беріліп, сонан соң орыс тілінде баламасы жазылуы керек. Әрине, екі тілге де ортақ сөздер бар: ксерокопия, плакат, реферат, визитка, баннер, ламинация, егов қызметі; переплёт, реклама сөздерінің қазақ тілінде аудармасы бар – түптеу, жарнама. Көрнекілер емес көрнекіліктер болуы керек. Тыныс белгісіне де байланысты қателер бар: жанатын, жанбайтын әріптер.

Жарнама мәтінінің мазмұнды құрылымын Л.В. Ухова: жарнамалық хабарлама (жарнамалық мәтін не туралы); жарнамалық үндеу (хабар кімге бағытталған) және жарнамалық жолдау (тұтынушының түпкі санасына не енгізіледі). Яғни, жарнамалық хабарламада жарнаманың ақпараттық қызметі жүзеге асады, жарнамалық үндеуде – коммуникативтік, ал жарнамалық жолдауда – суггестивті [9, 98-б.], - деп үш құрамда талдайды. Кейбір жарнамалар бұл айтылған жарнамалардың құрылымдық ерекшеліктеріне тіпті сай келмейді.

Түркістан қаласындағы орталық базардың айналасындағы сауда орталықтарының кейбірінде жарнамалар талап деңгейіне сай келмейді, орфографиялық жақтан грамматикалық: дыбыстық, мағыналық, тұлғалық әрі талғам тұрғысынан да. Көрсетілген жарнама түрінде тауар атаулары дұрыс жазылмаған дыбыстық қателер бар. Сатып алушының көруіне де қиындық тудырады.

Экономикалық тиімді жарнамалық тауарлардың, жарнаманы насихаттайтын бұқаралық ақпарат құралдарына байланысты туындап отырған бүгінгі таңдағы басты мәселе жарнама тілін зерттеу болып отыр. Жарнамалардың аймақтық таралу ауқымына қарай олардың

мәтіндік-тілдік сипаттары да айрықша болмақ. Түркістан қаласы жарнамалары қала экономикасын, туризмді дамытудың басты көзі екенін облыс, қала әкімшілігі басты назарда ұстап, қала жарнамаларының безендірілуі мен жарнама тіліне, оның орфографиясына қатандық танытып, мәдени талғамды жоғарылату керектігін ескеруі қажет. ҚР-ның мемлекеттік тілі – қазақ тілі, Қазақстан аумағындағы жарнамалар мемлекеттік тілде болғаны абзал.

2-сурет

Қазақтелеком корпорациясы басшылығы қазақ тілін білмейтіні, іс қазақ тілінде жүрмейтіні осы кішкене ғана есік алдындағы ескертпе жазудан-ақ көрініп тұр (2-сурет). Аты айқайлап тұрған Қазақтелеком мемлекеттің қай мемлекет, тілі қай тілде екенін білмейтіні анық. Орыс тіліндегі «Вход посторонним воспрещен» деген ескертпе жарнама «Тыйым салынған бөтенмен кіруге» деп аударылып тұр. Мұнда *тыйым* сөзі ереже бойынша тыйым болып жазылады. Орыс тіліндегі служебный вход «Қызметкерлерге кіру» деп берілу керек. Тіпті орфографиялық қате жіберілген: *қызиметкер*.

3-сурет

«Түркістан аудандық пошта байланысы торабы» Қазпоштаның маңдайшасына қойылған мекеме атауында фонетикалық қате жіберілген (3-сурет): «Түркістан аудандық пошта байланысы торабы» емес «Түркістан аудандық пошта *байланыс* торабы» болуы керек. Бүгінгі таңдағы қазақ жарнамаларының орыс тілінде жазылып, содан соң қазақшаға аударылатыны тілдік сана-сезімнің көрінісі. Орыс тілінің үстемдігі. Қазақ тілінде сөйлейтін, қазақ тілін ана тілі ретінде танытын қазақ ұлтының өкіліне орыс тіліндегі жарнама мәтінінің көшірмесі бірден көрініп тұрады. Бұдан жарнаманың тұтынушылар арасындағы беделінің жойылуына алып келеді. Жарнама тілдік сана-сезім арқылы ықпал ету қасиетінен айырылады.

Түркістан облысы Түркістан қаласы туризмінің ұлттық брендті саналатын Қожа Ахмет Ясауи кесенесі атауының жазылуындағы орфографиялық қателік, әр жерде әртүрлі жазылуы, яғни Ясауи сөзінде екі с әрпімен берілуі сөздің тілдік құрылымын білмеуінде. Ясауи сөзі араб тілінің –и жұрнағымен Ясылық деген мағынаны білдіреді, Ясы сөзінде екі с емес, бір ғана с екенін түсінген дұрыс. Бұл, әрине, орыс графикасы бойынша, латын графикасымен *Iasauı* болады.

Қазақ тілді жарнамалаушы фирмасының затын сатуда осындай өрескел қате жіберіп, көпшілік назарын өздеріне аударту да бизнестің өзіндік құпиясы ма екен?! Болмаса жарнамалаушы - басқа тілдің өкілі. Бұл жарнаманың дұрысы былай болады: *Сүйікті Өзіме!* Мемлекеттік тілдегі жарнама – тіл саясаты мен ұлттық мәдениетіміздің көрінісі. Мемлекеттік тілді жарнамада қолдану – бүгінгі күн талабы. Себебі жарнама тауар айналымы үшін ғана емес, сауаттылыққа үндеу, тәлім-тәрбие беру қызметін атқарады.

4-сурет

Сондықтан бүгінгі таңда «*Өзіме сүйіктеле!*» (4-сурет) деген сияқты жарнамалардың тілді бұрмалап, мағынасын өзгертіп тұрғаны көпшілікті ойландыратын мәселе. Мемлекеттік тілдегі жарнама – ел экономикасы мен халық саясатын, ұлт менталитеті мен мәдениетін өркендету екенін ұмытпауымыз керек.

5-сурет

Түркістан қаласындағы жарнамаға тән кемшілік – жалпыға түсінікті тілде жазылмауында. Сондай жарнамалардың бірі 5-суреттегі жарнама. Мұндағы сөйлемді түсініп, түсіндіріп көрелік: АРНАУЛЫ КҮТУГЕ ДЕГЕН ЖАБЫҚ өзінің кешірімдерін үшін жеткіз-ыңғайсыздықты әкелеміз, - жоқ, мүмкін емес екен. Көпшілік қалай түсінеді екен...

6-сурет

Дүкеннің жарнама орнына айналған 6-суретте көрстеліген есікте қызметтің түр-түрі көрсетілген: «При выдаче микрокредитов – мы соблюдаем установленный предел и не превышаем начисление ГЭСВ»; «Денги маркет 3 бөлімшесі ул.Сайрам №8 Шауілдір таксистер тұрағы жанында»; Төмен бағада смартфондарды бизден сатып ал»; «Рефирансируй золото с других ломбардов у нас под выгодным и оценку!» делінген бір жарнамада екі тіл аралас берілген.

Қорытынды

Түркістан қаласының нарық экономикасында жарнама – әлеуметтік өміріміздің бөлінбес бір бөлшегі. Сонымен қатар, оның саясат, экономика, психология, мәдениет, идеология лингвистика секілді түрлі білім салаларындағы қызметі де артып, назарын өзіне аудартуда. Жарнаманың адам қызметінің барлық салаларына енгендігін байқап отырмыз. Ол қоғам сұраныстары мен оның көңіл-күйімен үндеседі.

Жарнаманың тиімділігі жарнама мәтінінің тілдік рәсімделуіне байланысты. Жарнама мәтінін құрғанда ең маңызды сұрақ мәтінде пайдаланылатын тілдік құралдардың жете іріктелуінде.

Жарнама насихаты аясында жарнамалық мәтін тілінің ерекшеліктері социолінгвистика, прагматика, стилистика, коммуникация теориясы шеңберінде анықталуы тиіс. Бұл ғылымдарды тілге деген мүдделілік, оның коммуникативтік-функционалдық мүмкіндіктеріне, ақпарат алушыға ықпал ету қабілетіне мүдделілігі біріктіреді. Демек, лингвистика жарнама мәтінінің тілдік ерекшеліктері мен орфографиясына қызмет етуі керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Булатова Э.В. Стилистика текстов рекламного дискурса. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2012. – 265 с.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Т.3. – Алматы: Ғылым, 1974. – 735 б.
3. Бекболатұлы Ж. Жарнама негіздері. – Алматы: Экономика, 2009. – 150 б.
4. Солтанбекова Ғ.Ә. Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2001. – 29 б.
5. Асанбаева С.А. Жарнама саласында мемлекеттік тілді қолданудың социолінгвистикалық өзекті мәселелері: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1999. – 28 б.
6. Түркістан облысында сыртқы (көрнекі) Түркістан жарнамасының елді мекендердегі үй-жайлардың шегінен тыс ашық кеңістікте, жалпыға ортақ пайдаланылатын автомобиль жолдарының бөлінген белдеуінде, елді мекендерден тыс жердегі үй-жайлардың шегінен тыс ашық кеңістікте және жалпыға ортақ пайдаланылатын автомобиль жолдарының бөлінген белдеуінен тыс жерде орналастыру тәртібі мен шарттары туралы қағидаларын бекіту туралы. Түркістан облыстық мәслихатының 2019 жылғы 1 қарашадағы №43/465-VI шешімі. [Электронды ресурсы]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V19U0005264/info> (қаралған күні: 02.02.2023)
7. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
8. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. ... дисс. – Алматы, 2007. – 328 б.
9. Ухова Л.В. Эффективность рекламного текста. – М.: Директ-Медиа, 2014. – 220 с.

REFERENES

1. Bulatova E.V. Stilistika tekstov reklamnogo diskursa [Stylistics of advertising discourse texts]. – Екатеринбург, Izdatelstvo Uralskogo universiteta, 2012. – 265 s. [in Russian]
2. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. T.3. – Алматы: Gylym, 1974. – 735 b. [in Kazakh]
3. Bekbolatuly J. Jarnama negizderi [Basics of advertising]. – Алматы: Ekonomika, 2009. – 150 b. [in Kazakh]
4. Soltanbekova G.A. Qazaq jarnamalary: tildik sipaty jane olardyn yqpal etu qyzmeti [Kazakh ads: linguistic character and their influence function]: filol. ғыл. канд. ... avtoref.– Алматы, 2001. – 29 b. [in Kazakh]
5. Asanbaeva S.A. Jarnama salasynda memlekettik tildi qoldanudyn sociolingvistikalıyq ozekti maseleleri: filol. ғыл. канд. ... avtoref. – Алматы, 1999. – 28 b.
6. Turkistan oblysynda syrtqy (korneki) Turkistan jarnamasynyn eldi mekenderdegi ui-jailardyn sheginen tys ashyq kenistikte, jalpyga ortaq paydalanylattyn avtomobil joldarynyn bolingen beldeuinde, eldi mekenderden tys jerdegi ui-jailardyn sheginen tys ashyq kenistikte jane jalpyga ortaq paydalanylattyn avtomobil joldarynyn bolingen beldeuinen tys jerde ornalastyru tartibi men sharttary turaly qagidalaryn bekıtu turaly. Turkistan oblystyq maslihatynyn 2019 jylgy 1 qarashaga №43/465-VI sheshimi [Decision of the Turkestan regional maslikhat]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V19U0005264/info> (qaralghan kuni: 02.02.2023) [in Kazakh]
7. Syzdyqova R. Soz qudireti [The power of the word]. – Алматы: Sanat, 1997. – 224 b. [in Kazakh]
8. Uali N. Qazaq soz madenietinin teorialyq negizderi: filol. dyl. dok. ... diss. [Theoretical foundations of Kazakh word culture: Diss. ... doc. philol. science]. – Алматы, 2007. – 328 b. [in Kazakh]
9. Uhova L.V. Effektivnost reklamnogo teksta [Effectiveness of the advertising text]. – М., 2014. – 201 s. [in Russian]

UDC 17.82.31; IRSTI 821.512.122

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.06>A.E. AMANGALIEVA¹, O. SOYLEMEZ²¹Senior Lecturer of the Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University
(Kazakhstan, Uralsk), e-mail: a.akkerbez81@mail.ru²Prof.Dr.

Kastamonu University

(Turkey, Kastamonu), e-mail: soylemezo@yahoo.com

THE IMAGE OF HISTORICAL FIGURES IN THE NOVEL BY Kh. YESSENZHANOV

Abstract. The article examines the relevance and significance of historical personalities and events in the trilogy “Aq Zhaiyk” by Hamza Iksanuly Yesenzhanov, a painter who contributed his handwriting to the twentieth century literature in the history of Kazakhstan. The history of October revolution in West Kazakhstan Region is described in comparison with the events presented in the trilogy. The first book is “About the Revolution”, the second book is “Strengthening”, and the third book is the trilogy “Degtyariy Period”, is devoted to the life of historical figures, who took part in the revolution, and it defines the mastery of the writer, who was able to combine the reality of life with the reality of art. The author wrote the trilogy from March 1918 to February 1919 in three books, a trilogy of six parts, fifty chapters and one hundred and eighty-two episodes.

The relevance of the study reveals the historical reality of the trilogy, which weighs up the country's history in an unforgettable way, and shows how the reality of life overlaps the reality of art. The scientific significance of the research work will highlight how the “Aq Zhaiyk” trilogy was written. The lives of individuals who took an active part in the historical events based on the trilogy will be revealed.

The research material is taken from Khamza Yesenzhanov's trilogy “Aq Zhaiyk”, from the book “The turbulent years” by the famous revolutionary figure G. Churin, and from history textbooks and archival materials. The results obtained at the end of the study suggest that the features of historical heritage found in folk prose are deterministic.

Keywords: novel, trilogy, historical work, image, genre, personality, prototype.

A.E. Амангалиева¹, О. Сөйлемез²¹Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Орал қ.), e-mail: a.akkerbez81@mail.ru²профессор, доктор

Кастамону университети

(Түркия, Кастамону қ.), e-mail: soylemezo@yahoo.com

Х. Есенжанов романындағы тарихи тұлғалар бейнесі***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Amangalieva A.E., Soylemez O. The Image of Historical Figures in the Novel by Kh. Yessenzhanov // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 65–78. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.06>

***Cite us correctly:**

Amangalieva A.E., Soylemez O. The Image of Historical Figures in the Novel by Kh. Yessenzhanov // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №2(128). – Б. 65–78. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.06>

Аңдатпа. Мақалада қазақ тарихындағы XX ғасыр әдебиетіне өзіндік қолтаңбасымен келген саңлақ суреткер Хамза Ықсанұлы Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясындағы тарихи тұлғалар мен оқиғалардың өзектілігі және маңыздылығы зерттеледі. Батыс Қазақстандағы Қазан төңкерісінің тарихы трилогияда берілген оқиғалармен салыстырыла суреттеледі. Бірінші кітабы «Төңкеріс үстінде», екінші кітабы «Шыңдалу», үшінші кітабы «Тар кезең» деп аталатын трилогияда төңкеріске қатысқан тарихи тұлғалар өміріне тоқталып, өмір шындығын өнер шындығына ұштастыра білген жазушы шеберлігі айқындала түседі. Жазушы трилогияны алты бөлім, елу тарау, жүз сексен екі эпизодпен суреттеген үш кітапқа 1918 жылдың наурызынан 1919 жылдың ақпанына дейінгі он бір айлық оқиғаны бөліп-бөліп жазған. Мақалада қаламгердің тарихтан алшақтамай, өмірдегі аласапыран оқиғалар шындығын сақтай білген шынайылығы, сюжет құру, кейіпкерлерді сомдау ерекшеліктері анықталады.

Зерттеу жұмысында алға қойған мақсат-міндеттерді шешу, негізгі дереккөздерді жинау барысында жаппай сұрыптау, жүйелеу, талдау, салыстыру, авторлық сөз қолданыстарын баяндау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Зерттеудің өзектілігі өз тарихын әділ таразылап, елдің кешегісін мәңгілікке ұмытылмастай етіп салмақтаған трилогияның тарихи шындығын ашып көрсетіп, өмір шындығының өнер шындығында қалай көмкерілгенін бейнелеуден тұрады. Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы барысында «Ақ Жайық» трилогиясының қалай жазылғаны сараланады. Трилогияға арқау болған тарихи оқиғаларға белсене қатысқан тұлғалар өмірінен сыр шертіледі.

Зерттеу материалы ретінде Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясынан, белгілі төңкерісшіл қайраткер Х. Чуридің «Дауылды жылдарда» атты еңбегінен, тарих оқулықтары мен архив материалдарынан мәліметтер алынды.

Зерттеу жұмысының соңында алынған нәтижелер халық прозасында кездесетін тарихи мұраның ерекшеліктерін айқындайды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: роман, трилогия, тарихи шығарма, образ, жанр, тұлға, дилогия, прототип.

А.Е. Аманғалиева¹, О. Сойлемез²

¹старший преподаватель Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Казахстан, г. Уральск), e-mail: a.akkerbez81@mail.ru

²профессор, доктор

Университет Кастамону

(Турция, г. Кастамону), e-mail: soylemezo@yahoo.com

Образ исторических личностей в романе Х. Есенжанова

Аннотация. В статье «Образ исторических личностей в романе Х. Есенжанова» исследуется актуальность и значимость исторических личностей и событий в трилогии «Ақ Жайық», написанной выдающимся художником слова Хамзой Есенжановым, пришедшего в казахскую литературу XX века со своим индивидуальным почерком. История Октябрьской революции на территории Западного Казахстана описывается в сравнении с событиями, представленными в трилогии. Писатель написал одиннадцатимесячную историю с марта 1918 года по февраль 1919 года в трех книгах, иллюстрировавших трилогию шестью частями, пятьюдесятью главами, сто восемьдесят двумя эпизодами. Первая книга трилогии называется «Накануне переворота», вторая книга – «Истина», последняя, третья книга «Крутое время», все они посвящены гражданской войне и установлению Советской власти в Западном Казахстане. В изображении героев романа раскрывается мастерство писателя, умеющего сочетать реальность жизни с реальностью искусства. В романе чувствуется

искренность писателя, который сумел сохранить реальность бурных событий того времени, не отвлекаясь от истории, особенности построения сюжета, раскрытия образов персонажей.

В исследовательской работе использованы методы и приемы массового отбора, систематизации, анализа, сопоставления, изложения авторских слов при решении поставленных целей и задач, сбор основных источников.

Актуальность исследования отражает то, как реальность жизни переплетается с реальностью искусства, раскрывая историческую реальность трилогии, в которой справедливо описывается жизнь простых людей в тот исторический период, и увековечивает вчерашний день страны.

В ходе научной значимости исследовательской работы проанализировано, как написана трилогия «Ак Жайык». В трилогии рассказывается о людях, принимавших активное участие в исторических событиях. Материал исследования взят из трилогии Хамзы Есенжанова «Ак Жайык», работы известного революционного деятеля Х. Чурина «В бурные годы», учебников истории и архивных материалов.

Результаты, полученные в конце исследовательской работы, позволяют сделать вывод о том, что они определяют особенности исторического наследия, встречающиеся в народной прозе.

Ключевые слова: роман, трилогия, историческое произведение, образ, жанр, личность, диалогия, прототип.

Introduction

The fruits of our nation's spiritual life are the source of fiction: proverbs, poems, legends and fairy tales from the earliest eras, Kazakh literature is poetry filled with thought and feeling, prose wrapped in reality and skill, criticism of excess and deficiency, high-quality and weighty dramaturgy. Although Kazakh prose, which originates from legends telling the stories of the past, began long ago in the form of a small genre, it entered the large genre at the beginning of the twentieth century. Any theme in literature has information about what is happening in society, which comes from the distinctive patterns, if we view literature as an artistic representation of life. You can see the broad range of subjects covered in Kazakh literature history [1, p. 26]. Numerous issues are abundantly handled in 20th-century literature and are conditionally categorized as historical, environmental, political, social, man of art, love, production, etc.

There are many works depicting the days of struggle for a new life, various events that happened to the people, conflicts between classes. Many novels, stories, short stories and essays have been written on this subject. In the post-war years our literary center was full and writers began to write with all their energy. One of the writers came from the front, another returned from other trips, bringing many of their complex works, written in the language of imagery and pictures. One of them was Khamza Iksanuly Yessenzhanov.

From the very beginning, since his childhood he was fascinated by the world of writing, a writer who started literature and came off in a sack, spends many years in an iron cage with the salary of a "nationalist". Kh. Yessenzhanov who gave birth to the most difficult genre of the Word of Edification in the Kazakh literature, the novel-trilogy, enriched the history of our native literature with the trilogy "Aq Zhaiyk" [2, p. 130]. This work of the writer is a chronicle of historical knowledge which describes with genuine skill the path of our people to the revolution, the civil war, the era of collectivization, and the painful and suffering fate of liberationists striving to build a new life. The whole trilogy of novels demonstrates the author's wide knowledge and talent. All three books of the novel are deeply and comprehensively illustrated by the conflicts of the characters living in the Time of Troubles and accompanying a heavy and tragic tragedy of that period. Their

fates at the level of personality, the image of historical personalities are rationally presented with artistic inspiration and masterful writing.

“Aq Zhaiyk” trilogy is the subject of Khamza Yessenzhanov’s long reflection. It is not the state of one man or family; it is the history of the revolution, the history of the country. Images of hundreds of people are created here. Characters, whom we have not met before, though familiar in appearance, with unfamiliar behaviour and inner world, appear and appear in droves. By the skillful hand of the artist, various sculptures are filled with life, standing before the eyes with their own language and style of speech. The character of the Kazakh people, the national form of the work and we see different personalities and find typical surroundings. We unmistakably recognize an image painted in national colours. He wrote the three volumes of the novels “Aq Zhaiyk”, “Many years later”, and “The Junisov Brothers” within ten to fifteen years. Although the writer suffered from asthma in exile in Siberia, he did not succumb to his illness and left a novel-dialogue consisting of three books as a legacy to his people. The writer painted epic sweeping pictures of the people’s struggle for freedom during this historical period.

The novel’s starting line is Khakim Junisov’s life, his bright times. This bright life was not just a simple one, it played with the lives of several people, several groups, and especially Khakim’s two younger brothers, who had a bright future. Even after the idea was only fully written down in 1947, the writer continued to pursue it for another ten years. Then a new idea was born: to describe the period when Khakim, the eldest of the Junisov brothers, became a man and took his rightful place in society, and to describe the path to finding freedom and equality. We can see that these ideas were of great concern to the writer from his words: “I have no dream, even if I die after Aq Zhaiyk” published and disseminated among the people. Thus, the writer’s dream came true, the event is the historical days of the Great October Revolution reached West of Kazakhstan, the author’s novel was called “Aq Zhaiyk and three books were published.

The first book is called “On the Revolution” it is the first riot on the bank of the Zhaiyk River, the conflicts between the Sovdep and the Voysko government, excerpts from this first book, which shows Khakim’s image fluttering under the steam of unknown public youth of 1957 were published simultaneously in the 3rd issue of the West Kazakhstan regional newspaper “An October Flag”, in the 5th and 6th issues of “Leninskaya molodyozh” and in the October issue of “Kazakh literature”.

The second book is called “Hardening”. The first excerpts of the second book, filled with various events following the arrested leaders of the Sovdep, Kazakh-Russian peasants yearning for freedom, Khakim the revolutionary who followed A. Aitiyev, were published in 1959 in the newspaper “Socialist Kazakhstan” and in several issues of the West Kazakhstan regional newspaper “An October Flag”.

The third book is called “The Narrow Period” which is filled with what seemed to be great struggles, finally the narrow period and the village of Azattyk. The first extracts from this book were published in the newspapers “Socialist Kazakhstan” in 1964, “Leninskaya molodyozh” in 1965, in the journal “Zhuldyz” and in the newspapers “Ural Region” and “Put’ kommunista”.

Materials and methods

The “Aq Zhaiyk” trilogy, depicting the revolution and civil war on the banks of the Zhaiyk River (Ural), with Targyn and Tarlan, whose words were like a blizzard and his horse’s hooves dusting along the Zhaiyk, became a favorite book of many. This trilogy quickly attracted the attention of researchers as it was the author's main book. With the publication of the collection of novels, articles began to appear in the press.

M. Sholokhov states that “Aq Zhaiyk” trilogy is a real work full of interesting stories written in simple and clear language, without artificial words. At the same time A. Kekilbayev writes about Khamza: “Every page of Khamzeken’s (Khamza Yessenzhanov’s short name) works is written with every word, every movement of rare nobility. However, everyone can see high intelligence. His life is a fine example of courteous and polite service, both in quiet life and in art, without saying “my

country”, “my homeland” and “my people”. And T. Akhtanov writes that he is a great writer: “His novels have made an indelible contribution to the widest epic genre that has taken a unique place in our literature, illuminating the life of the people and the history of the country”. Judging by the assessments of connoisseurs of artistic representation, we know that Kh. Yessenzhanov is a unique writer who, unlike others, has demonstrated his own artistic handwriting, artistic approach, curiosity, courage and spiritual culture.

Many critics immediately after publication of trilogy “Aq Zhaiyk” called it a watershed in the writer’s work. However, there were also writers who considered the trilogy a work worthy of Kh. Yessenzhanov. For example, a number of writers published articles in Ural Region, Socialist Kazakhstan, and Kazakh Literature, where they shared their impressions. They include M. Karatayev who wrote an article titled “The Courageous Talent” for the trilogy, M. Bazarbayev who wrote “The Ardent Talent”, Z. Kabdolov “The Singer of Struggle and Victory”, G. Belger “The Master of Wise Life”, Z. Serikkaliev “The Singer of Modernity” , B. Oishybayev “Modern Paintings”, Z. Sisengaliyev “Legacy Left by Brother”, A. Kekilbayev “Noble Citizen”, T. Akhtanov evaluated the writer as a “multi-faced and mysterious artist”.

One of them focused on the content of the trilogy, one on the style, and the other on the hard work of the writer. Later, Kh. Adibayev in his work titled “Time and Writer”, and T. Tokbergenov in his work named “Chapter Nine” analyzed the trilogy “Aq Zhaiyk” as a whole in and focused on the achievements and shortcomings of the writer.

Admiring his feat of completing three major volumes in seven years, Kh. Adibayev calls the composition of the work “a composition found in classic novels” and observes that the trilogy’s main flaw is the pursuit of a theme. And T. Tokbergenov analyzes the actions of the characters and their images.

M. Atimov and Z. Serikkaliyev, researchers, made a special contribution to the study and systematization of Kh. Yessenzhanov’s life and work. M. Atimov in his work titled “The Style of Kazakh Novels” analyzed the trilogy in details, which focused on the general biography of the writer, although unscientific. The writer identifies seven characteristic stylistic features in the written style of Kh. Yessenzhanov. He notes that these are evident in the rich language and artistic style of the work.

Z. Serikkaliyev devotes the second chapter of his dissertation “Some Problems of Modern Kazakh Historical Novel” to “Aq Zhaiyk” trilogy which he defended in 1968 in the Abay State Pedagogical Institute as a Candidate of philological sciences. Later these thoughts were expressed in the works “The Melody of the Years” published by publishing house “Zhazushy” in 1971 and “Aq Zhol” published by the same publishing house in 1990.

Z. Serikkaliyev raises issues of the trilogy “The Man Buried Underground, or the Phenomenon of Character”, “Historical Truth and Artistic Solution”. Kazhymukhan, who has not been touched by any criticism, focuses on the description of Mambet’s images and notes the peculiarities of the writer’s use of dialogue and monologue.

M.O. Auezov, a world-famous writer, praised this novel and said: “The trilogy “Aq Zhaiyk” by Kh. Yessenzhanov is the first work written in the European style. Kh. Yessenzhanov is a writer, who did not write in such new plot, in European style. This is how M. Auezov assessed trilogy “Aq Zhaiyk” by Kh. Yessenzhanov, who came to literature of XX century with his own signature, and when he was talking about author as he was leaving the world, looking back to the future, he said: “The second productive group is Mukhamedjan, Khamza, Zein. It is only fair that you think to understand them more. They are young and energetic talents who are long gone. They bring life support and creative inspiration!” he said.

B. Maitanov, Doctor of Philological Sciences, professor and well-known literary critic, focuses on the work “Kazakh Novels and Psychological Analysis”, published by the Sanat Publishing House in 1996. The writer particularly appreciates the writer's skill in portraying the

beautiful Mukarama and the way Hakim, Mikheev, Dmitriev and other characters reveal their inner psychological state through actions rather than words. The trilogy was praised by G. Musrepov and the classic of Russian literature, M. Sholokhov, he adds at the end.

As a theoretical basis of the work, scientific opinions of other research works such as A. Baitursynuly, Z. Kabdolov, M. Atymov, Z. Serikkaliyev were used.

Literature consists of cognitive and aesthetic categories that are constantly changing and being updated in connection with social development. Therefore, it is important for future generations to study the personality, creative individuality, artistic quests and worldview of the artist who contributed to the development of literature, and to recognize the development of literature of that era. The feat of Kh. Yessenzhanov is unique, that is why his fateful friend M. Karatayev called him as a great writer and “resolute talent”.

A product of the popular mind and spiritual life, literature is a work of art capable of comprehensively illuminating the phenomena of life. Apart from the artistic perfection of human consciousness, it shows the past and present life. A brilliant talent who quickly rose to the heights of Kazakh literature, since childhood Kh. Yessenzhanov was fascinated by the world of literature, and in his youth he took up the pen and engaged in public affairs, spending many years behind bars on false accusations of “nationalism”. The writer himself said of this: “The flowery spring of my life went very smoothly, because together with my friends I got an education, and most importantly, I got the name of a writer. After a beautiful and meaningful spring, I lost summer completely and forever. But by living in faith and struggling, I achieved my golden autumn.”

The writer, who specifically began with literature and then separated from it, spent nearly twenty years away from his world, and when he returned to the countryside, he wrote three volumes of novels in just four or five years. A previously unknown name, he would soon become a well-known writer of national literature. One of the few artists who left behind an immortal word, his native talent is the story of the fierce struggle for the establishment of Soviet power in western Kazakhstan, the story of the great upheaval of the Kazan Revolution which shook the world, and an artistic depiction of the centuries-long struggle and national liberation struggle in the Zhaiyk – the trilogy “Aq Zhaiyk”.

Results and Discussion

A brilliant artist of the word, who left behind an indelible word, the trilogy, a dialogue full of truth and mystery, thought and image, feeling and image, reason and philosophy is five volumes of historical and revolutionary novels that are linked together and emerge from the trilogy “Aq Zhaiyk” by Kh. Yessenzhanov, a remarkable master of the written word, is a work full of historical personalities and events.

“Aq Zhaiyk” is now in the hands of a generation that has not forgotten its greats, is the story of the fierce struggle for the establishment of Soviet power in Western Kazakhstan Region. The October Revolution remained the story of the upheaval that shook the world. The history of centuries-old struggles, of national liberation struggles, of artistic painting. The details of the military government established by the Russian Cossaks of the Urals and the Alashorda khanate are fully illuminated here. It is a work that goes deep into the abyss of life of the Kazakh people of that time. Each story here is based on a documentary reality, each hero is a historical figure and each type is a prototype.

“Who are the protagonists of “Aq Zhaiyk” trilogy among historical figures? Looking for answers to these questions, they are the people who founded the first regional Soviet deputy in the Urals in 1918, students of a Ural gymnasium, a Bolshevik who spent several years in hard labor, a representative of the Petrograd proletariat, a son of a Russian settler farmers fan and many others. One was the lawyer B. Karataev, another Pavel Chervyakov, a teacher at the Dossor working faculty, and the others were A. Aitiev, M. Ipmagametov, A. Ipmagametov, the soldier I. Belan, G. Alibekov, the first chairman of the Soviet Deputy, an ardent agitator and eloquent orator Dmitriev.

As part of the legendary 25th Chapayev division, he was one of the founders of the Kazakh independent cavalry brigade, which fought with the Guardsmen and Alashorda on the Aktobe and Ural fronts, and was the political commissar of this brigade. In 1918, the White Guard “military government” of the Urals arrested B. Karatayev and held him in prison for eleven months, and finally the White Guards tribunal ordered him to be shot. This sentence was not implemented only as a result of the 25th Chapayev division making a surprise attack on the city of Urals at the beginning of 1919 and driving the White Guards out of the city [3, p. 130].

In addition to creating collective images of men who fought for the freedom and happiness of the people suffering from colonial oppression (Hakim, Alibek, Adilbek, Sholpan, Nurym), the author skillfully depicted the life path of real people in history (Dmitriev, Aitiev, Karataev, Belan, et al). For example, the writer describes B. Karatayev as follows in the section “Narrow period” in the third book of the “Aq Zhaiyk” trilogy. “Bakytzhan Karatayev”. A well-known person of a region whose name is Bake. He is also the chief prisoner of the prison. Bakytzhan is still not a hunched over paraplegic. Even though he is almost sixty years old, he still has the same old body shape and strength. Although the nine months of iron cages have weakened the spirit, the mind is alert and the mind is clear. Although the nine months of iron cages have weakened the spirit, the mind is alert and the mind is clear [3, p. 77].

The story of B. Karatayev in the trilogy covered with historical data from the West Kazakhstan Region is fully presented in the third book of “Aq Zhaiyk”. He was released from prison without being sentenced to death by firing squad and joined his squad. The gate of freedom has just opened. A stifled, suffocated country, now the light has come out of the cage. However, the real light of equality has only just begun; both the novel and the trilogy are summed up and finished [4, p. 320]. From the work of the historian B. Koyshibayev called “Bakhytzhhan Karatayev”, we can get many details about the life of B. Karatayev.

In the “Aq Zhaiyk” trilogy, the writer writes historical events about Abdirahman Aitiyev in the first and second books of the novel. In the trilogy, Abdirahman is depicted as a member of the newly created Soviet deputy, a campaigner of the people along the Angkaty River, and an ardent revolutionary who arrested a squad that was trying to deliver weapons to the White Cossacks. He was able to impress the people with his words: “He was the first person to talk to the poor, and he was the first to give advice to the poor like us” and “we will find the account even without Abylaev. Just put down your weapons,” – Abdirakhman cleared his throat, here the author skillfully described the images of the fighter in the trilogy.

Abdirakhman Aitiyev, the ardent Bolshevik of the Ural region, was born in March 1886 in the village of Sugirbay, Karaoba village of the Ural region, in the family of a poor peasant. Abdirahman’s father was a very humble and respectful man of the village. Due to the severity of his birth condition, he was engaged in farming day and night. According to the memories of the old people who saw it, his father's honesty had a negative effect on his recovery from the problem. The village population called him Aiti elder. From the age of seven, Abdirahman helped his father and counted the rich man's cattle. From early spring to the end of autumn, the flocks spread out on the shores of Zhaiyk, Ankaty Rivers, Shalkar Lake. At the age of seventeen, he was evaluated as an ordinary shepherd and horseman. This first “university” opens his eyes to poverty and widespread injustice in the country [5, p. 12].

In 1918 and 1919, Mendikerey Ipmagambetov is another ardent Bolshevik who fought fiercely against the White Guards and Alashorda and sacrificed his life for the people’s cause. The main character of “Aq Zhaiyk” trilogy M. Ipmagambetov was severely beaten and could not join his group for a long time. In the third chapter of the first book “On the Revolution”, he went on a secret mission with I. Bykov and was severely beaten by a detachment of white Cossacks. “Mendikerey felt that things were getting difficult, he got off his horse and waved a smaller Cossack who was approaching with his left hand, and he jumped off the sledge. At this time, three or four of the

enemy raised their swords from the back of the sleigh and stood up, fanning their horses”. In the second chapter of the second book, he is recognized by the person who joined his group and is working undercover. For example: “Mendikerey stroked his side and thought: – Maybe we can learn a story about this Akhmetshe and go back from the city?” I'm going to the city anyway; I want to see my school? – You said. Hakim nodded. “Very good. I will come back after knowing” [6, p. 46].

And the image of Pyotr Iosifovich Dmitriev, chairman of the executive committee of the Ural Soviet Deputies, is presented in the same true form in fiction as it is in history. Historical information about P. Dmitriev: “Now the last moments of the life of the figure are described by Kh. Yessenzhanov in the last chapter of “The Narrow Period” through the dialogue of Oraz and Hakim: “It is said that he planted 25 trees in front of the hay market. However, on the night of execution of the sentence, Dmitriev died of poison in the cell,” the history says: “members of the soviets, party, and soviet workers were covered in blood and punished mercilessly. Z. Polvinkin, P. Nuzhdin, teacher Chervyakov were hanged, the chairman of the regional council P.A. Dmitriev was poisoned in prison,” – he confirms. These characters of the novel are not copies of real life characters. The images of K. Aitiyev and Ipmagambetov, Belan and Grechko are images painted with artistic tools.

People’s commissar, former people’s teacher, Gubaidolla Alibekov, who came from a wealthy family, was a man of new ideas, hated the tsarist autocracy even when he was a school teacher. Teacher Alibekov conducted awareness-raising work on the violence of the tsar's government for the sake of people’s equality and freedom. G. Alibekov, one of the many Kazakh soldiers serving under the Alashorda government by force, contacted his fellow villagers Zholamanov and Orakov and advised them to start an armed uprising and side with the Reds. Bolshevik A. Aytiev helps him in this work. As a result of this campaign, Alashorda soldiers rebelled and destroyed “government” institutions in the town of Zhimpity. Members and officers of the “Government” fled to Oyil settlement, where the cadet school of the Alashordas was located. About 300 mutinous soldiers march towards Temir region to join the Red Army. But they did not know how to cut the telegraph wire between Zhimpiti and Urals without military experience. Using this, the Alashordans reported to the cadets in Oyil region. A squad of executioners from Oyil ambushed the insurgents lying carelessly in one of the Kazakh villages on the way to Temir, punished them and crushed the failed uprising of the Kazakh soldiers against the Alashorda rebels. Mendikerey, one of the organizers of the rebels, captured Ipmaganbetov and sent him to Guryev in a convoy, but he escaped on the way and managed to reach the camp of the Red Army. The image of Gubaidolla, whose name is written in golden letters on the pages of history with such good deeds, is comprehensively revealed by Kh. Yessenzhanov in several chapters of the third book of the trilogy.

Certainly, every person on earth has their own concerns about life and its meaning, and they all assess it differently. Every person assesses his or her prior lives in light of the present. And Kh. Yessenzhanov sculpts out the material of human life as a writer with realistic descriptions in his work about life. The text includes actual historical and literary justifications based on actual facts [7, p. 97].

It is clear that different groups will fight in the people’s movement. In the trilogy “Aq Zhayik”, wage earners, fishermen, farmers, Russian and Kazakh peasants took their place in the struggle for equality in accordance with the reality of that period. One of such characters is Kazhimukhan, a primitive farmer with soft soles and gray forehead, who grew up spinning the grass of Shalkar Lake. We know it from the first double book of the trilogy. In the middle of the story, he resents the tyranny of his rich family, who killed the fish of the lake and closed the mouth of the river with an iron net: “He will start the sheep, we need a citizen who will also start” [8, p. 164], said the disgraced black heron Kazhimukhan. He hears the word of justice from A. Aytiev. In these

difficult times, against tyranny and injustice, he takes part in the underground Peasants' Congress on the Terengsay Peninsula, trying to get strength from Abdirahman. This will be an unforgettable gathering that will open his eyes and light his heart.

In the novel, this incident is the culminating point that reveals the character of Kazhimukhan. Kazhimukhan tries to grasp everything he hears and sees with his eyes. After all, behind him there are people who will look at him when he returns to the country tomorrow. It is interesting to know who are the chairmen of the prestigious Deputy (Maslikhat) that united so many people: "Who is that yellow Russian boy who is as bright as a pike that does not stand up to the eyes of that hawk? All the people around him were staring at him as if he had not seen anyone" and pointing to Andreev, he said, "Well, who was the man with such a happy face who came to those soldiers? Is it fifty or a hundred?" – he thinks, seeing Belan [9, pp. 45–49].

In the novel, there is a young man from the common people, whose behavior is violent, aggressive and arrogant. He is Mambet Orazbayuly. When Kurmen-Bay turned over the white horse of the rich man from under the peasant farmers and pressed his holy teeth against a living person, he was not only driven by the wound of an old revenge and honor. Mambet feels the secret of inequality. Therefore, the fiery years of the civil war are a testimony of many truths. In Zhimpiti, a soldier of the counter-revolutionary Alashorda army tied the hands and feet of Lieutenant Colonel Kirilov and knocked him unconscious.

Hakim's character in the novel is not taken from the life of a single person, but a composite character made up of many people's qualities. In all three books called "On the revolution", "Strengthening" and "The Narrow period", he is depicted with a heroic and energetic, intelligent and sensible, bright character. Karatayev writes about this character this way: "We will not confuse Hakim with anyone else. Because although he resembles Askar in Botakoz, he grew up in a strict poor family and did not come directly to the revolution, his path is the path of a wealthy pilgrim's youth, who experienced many contradictions and accepted the revolution through difficulties" [4, p. 124].

In the trilogy, Amir, the son of M. Ipmagambetov, who graduated from the "real" school together with Khakim, is depicted as a fighter and patriot. He was a student who understood the revolution early and joined the ranks before Khakim. Many aspects of Amir, who cares for his country, land, and sick father, are presented in the first and second books of the trilogy. According to the last article of Kh. Yessenzhanov, Amir Ipmagambetov lived until yesterday: "Today there is a group of heroes who played big and small roles in the novel. They are eighty-year-old Ivan Lazerevich Belan, a Russian peasant from the village of Fedorovka in the novel, a big guy with a broad forehead and broad shoulders, who is the leader of the great struggle at the end of the second book. Amir Ipmagambetov, who has reached the age of seventy, Amankul Umbetov, who helps save Khakim from the Khan's army and joins the Atitiev detachment at the end of the trilogy, Kurmash Baqiev, who shot his father. The characteristics and character, work and habits of the named working people's representatives. Even the external forms are well illustrated. The children of Kalen Koptileuov, who were one of the episodic roles necessary to complete the big picture of the difficult period, are serving all over the republic" [10, pp. 183–195].

The fighting personality of Amir, who is audibly noticeable in the "Aq Zhaiyk" trilogy and continues his father's work, is revealed in the last chapter of the second book. In the battle of the Ural Cossacks in the Russian villages on the banks of Zhaiyk, the writer Amir said: "Amir was the horseman who attacked from the top of the hill, and those who followed him were scouts of the Cossacks. "Since spring, Amir, who has not been able to leave his blind father's side for a long time, has been angry since yesterday, like an eagle that swept his head" [3, p. 325].

"Aq Zhaiyk" is an artistic picture of the struggle for the establishment of the Soviet government in the western Kazakhstan region. If so, its historical basis is closely related to the history of the mentioned region in those years.

“At that time, the Red Army was coming to the aid of Ural city and Ural region. In particular, the military units of the Fourth Army, led by the outstanding commander of the Red Army, Mikhail Vasilievich Frunze, turned in this direction” – describes Kh. Churin, the story is in the fourth episode of the second chapter of the book 2 entitled “Strengthening”. There is written: “May and June 1918 “Special Army” formed by the Saratov Soviet in 1965, consisting of the Saratov, Tombov, Pugachyov, Novouzen detachments, and all the armed forces that were overflowing from it, were sent to the Ural front and placed under the supervision of the commander of the Fourth Army, M.V. Frunze” [4, p. 78]. At the same time, the Chapayev detachment sent to the center of Ural entered history with the events that “the White Cossack Command in the Urals was shocked by Chapayev’s energetic actions and put the majority of its forces against Chapayev and caused great losses to the brigade, in the novel “Aq Zhaiyk” is also given in the same form.

Comparison of the events of the novel with the given historical data proves that the work was able to perfectly combine the historical truth with the artistic solution without departing from the historical basis. In the third book of “Aq Zhaiyk” called “The Narrow Period” there is also an episode with historical tension. At this point, the author evaluated the past life of Kazakhs from today's scientific point of view, analyzed the historical truth, bravery and oppression. Here, the fate of Bakytzhan Karatayev, a reasonable person who mourns the sorrow of his people in the most difficult period, and one of his beloved citizens who speaks the words of justice, whose life is on the edge of the sword, is narrated here. He is an inmate of the Ural prison. He will be questioned before an emergency military court. Through the image of Bakytzhan at this time, we will look at the history of the country, the history of the land through the eyes of an old man who is worried about his country and land. You will see the old life of the Cossacks, the one-on-one battle of the ancestors who fought and shed blood for freedom. It is a long-standing milestone. Bakytzhan Karatayev himself saw the end of the world, and his entire citizenry was exiled, and the country was in a sad state, with a sad face that left a painful mark on his father’s death.

“A country that fought for its freedom produces brave men. This has happened a lot in history” – Bakytzhan Karatayev said, sitting under the night of the prison, the march against evil led by Aizharyk Batyr and Kangali Arslanov was one of the armed resistance of the entire “Kishi Zhuz” (the third group of Kazakh tribes) country against the “Tsar” (Russian kingdom) oppression in the years 1869–1872. He writes that it was a real factor. The war of the steppe and the city is a face-to-face battle with Novokreshenov's detachment, a massacre in the furage, a heroic episode in “The Narrow Period” was summed up by Bakytzhan Karataev’s pen and written down in the form of Kangali Arslanov’s memories. Here is not only the story of Kangali Arslanov’s life, but also grievous thoughts and sufferings of the time of poverty, which Bakytzhan saw and realized in his youth. The evidence of historical facts is reflected in these stories in the trilogy “Aq Zhaiyk”.

“The Narrow Period” fully depicts many aspects of the reality of such an era. Unfulfilled dreams, unrequited lovers, young men cut off from their lot, blood spilt. For in that turbulent era, death came from all sides. He opened his mouth as if on the plain and at home. The last breath of young girl Zagipa caught by the storm and washed away by the spring, the pitiful death of beautiful woman Mukaraman who passed away into eternity lying in the arms of sleep, the death of many warriors with childlike faith, the death of lion-faced nobleman Nurim, all this is the reality of time, full of shocks, vivid pictures. The juxtaposition of historical and revolutionary works of art is always there. It is a historical work of art. Specific examples can be given of the fact that the prototypes of certain characters and images that make up this story exist in life. In order to be able to see the necessary, typical, important and meaningful facts among the thick flood of real phenomena and events of life, a fine intelligence is also needed.

The first book of the trilogy on the struggle for the establishment of the Soviet government in West Kazakhstan Region, “On the Revolution”, the second book, “Strengthening”, and the third book, “The Narrow Period” are dedicated to showing certain milestones of the fiery days in the

Urals. It is the writer's idea to show the establishment of Soviet power in the Western steppes of Kazakhstan. The events of eleven months from March 29, 1918 to February 1919 are divided into three books consisting of six parts, fifty chapters, and one hundred and eighty-two episodes. And the events of the past days and the fate of the characters before that were given through lyrical digressions.

A. Aitiyev, who joined the Party at a meeting of communists at the printing house, is appointed to one of the responsible positions. He transfers Soviet documents and political literature to the warehouse of Akchurin, a reliable landowner. On the floor of the rich merchant's goods he says: "Citizens! The royalist giants and white generals are about to forcibly dissolve the regional Sovdep, elected by the workers' and peasants' deputies. Don't let the tyrants! Defend the Sovdep!" [6, p. 64]. They were spreading their slogans within the country and the city. Abdirahman would be the first teacher to open the eyes of the fishermen who were on the water from morning to evening on sunset day. The fishermen, pleased with Abdirahman's wisdom and words, said: "With the arrival of the teacher we have separated good from evil. This guy was the first person to speak to poor people like us. There is a man who beats us too". "In short: the land and water are yours. No one can own it, and the government of the poor established in Mother Russia will not give it to anyone but you. Tomorrow we will establish the same government here and put the power in your hands. To this end unite amongst yourselves, for it is said that the strength of life is in unity. I am a small messenger sent by the new power to bring you understanding in a difficult period", says Abdirahman.

The fact that Abdirahman communicated with poor farmers in the pasture spread throughout the region. This news was also heard by the road manager who was following Abdirahman. Thinking that he would find himself in one of these problems, he goes to the village of Shugul Haji for advice. But the sorrowful Shugul Haji does not listen to him and chases him away, not allowing him into his house. The road-boss informs him of this event for the future. This time he blames Haji and teacher Kalen who created the conditions and allowed the meeting to open without mentioning Abdirahman. According to this statement, teacher Kalen will go to jail. The arrest of teacher Kalen will intensify the public outcry even more than before. Younis rode a pilgrim's horse to free the Kalen teacher. Besides, with the death of Baka and the conscription of Kerimgali into the army, the discontent of the people is increasing. They now revolt against the dolls of "Tsar", who has taxed the smoke collected by the unwilling youths, taxed the smoke collected by the unwilling horses, whipped the Karzhauovs around the village, shot the Abylayevs, and put them in prison, and turn to eradicate the root of violence and evil.

The first chapter of the novel begins with a conversation between Khakim Zhunisov, who is about to graduate from the real university of Ural, and Mukarama, who is about to graduate from the medical course there. Mukarama caressed his eyebrows, turned his neck and said: "Khakim, will you stay in Ural after graduating from real school, or will you go to your mother Zympit?" "What a bad name!" – he says, either tenderly or in a sad tone. Without hesitation, Khakim smiled as if inspired by his witty answer: "Whether I study with you in a good city or live in a bad city, my star is above me" says that he wants to continue and enter the institute [11, pp. 199–206].

A handsome guy wearing beautiful glasses sets fire to the heart of city girl Mukarama and turns her head. Moreover, the girl's brother Minhaidar and the girl's mother also tell about the wealth of Ekhlis and everything. The girl agrees to conduct her practice under the supervision of a famous doctor like Ekhlis. Khakim, unaware of this news, comes to the girl's house every day and stands guard in front of Kurbanov's door. He is not even interested in the conversation with Amir and Sal, who are arguing red-throatedly every day in the dormitory. The behavior of the Sami boy, who spends the night sticking to the wall, is not interested. His fellow students said: "Today there will be a rally of front-line soldiers. It seems that Dmitriev will speak there, let's go there", he said, and left saying that he would meet people from the country [12, pp. 160–169].

Recognizing the nature of Kh. Yessenzhanov's talent, distinguishing the merits of his work, his own voice, finding his own notes, patterns, and ornaments - it can be seen from the analysis of the poetics of his main book, the novel "Aq Zhaiyk". This trilogy by Kh. Yessenzhanov is the core of the centuries-long history of bravery and fierce struggle, the western region of the Kazakh steppe, the Volga and Zhaiyk side. It is a suitable settlement with water and water along Volga and Zhaiyk.

*Here is a Zhayik – for summer pasture,
Here is a Yedil – for winter pasture!
I would have rinsed my hands myself then
Only in gold and silver!*

The line-by-line translation was completed by authors where they tried to refer how poet Assan Kaigy is expressing his emotions and describing the beauty and richness of the Kazakh nature. Those two rivers – Yedil and Zhaiyk are the ancient abode of heroes created by men who cared about the country. And Yer Targyn, who once endured the khan's insults and did not dare to attack his country, lives in him, and after him the peasants led by Stepan Razin and Emelyan Pugachev, who took up arms against the tsar, opened the dark night of Russia, showed the way of struggle to the black peasants and masses of Russia. The place where the uprising took place was the place where Syrym Datov and Isatai Taimanov rebelled. Such a rich nature, full of historical genealogy, fertile land was the basis for Kh. Yessenzhanov's trilogy "Aq Zhaiyk", which we are talking about.

Kh. Yessenzhanov's novel is a skillful use of the materials of the rich Kazakh oral literature and the works of poets and writers who lived in the 18th-19th centuries. In the novel, along with the legendary Kojanasyr, Aldar Kose, and Jirenshe Sheshen legends, the names of lyric epic poems such as "Kyz Zhibek", "Zhusip and Zilikha", "Seipilmalik and Jamal" are mentioned in the novel. "Targyn" song, among the representatives of the literature of the 18th and 19th centuries, the names of the thinker poet Abay and the warrior poet Makhambet are often mentioned. All these episodes in the novel were skillfully used for certain goals set by the writer and had a unique appearance in the plot of the novel. For example: in the first book of the novel, Abdirakhman Aitiev's stories about Kojanasyr and Aldar Kose, told to Dmitriev, are dedicated to showing the wisdom of the people who outsmarted the swindlers who tricked many humble people.

Professor Bakytzhan Maitanov described the writer's use of dialogue as follows: "Kh. Yessenzhanov's dialogue is a clear expression of the writer's descriptions and concerns, ideological goals, a well-proven solution in the artistic-aesthetic channel. Any of the dialogues can show the character traits and speech characteristics of various heroes, often in deep connection with psychological conditions. With their grammatical and stylistic differences, their necessary place in the composition of the work, they make a great contribution to enriching the narrative channel of "Aq Zhaiyk" with comprehensive and comprehensive qualities" [14, p. 280].

The trilogy "Aq Zhaiyk" fully covers the details of the military government established by the Ural Rus Cossacks and the Alashorda Khanate. One can say that the trilogy "Aq Zhaiyk" by Kh. Yessenzhanov, who delved deeply into the abyss of Kazakh country life and contributed to the development of the historical novel genre in Kazakh literature, is a historical work written with excellent research.

Serious critics, rational thoughts, witty, moving words, phraseological phrases, and beautiful terms are found throughout the whole work. Especially during the character conflicts, the speech chains of the eloquent speech, clear thought chains arose and developed. At the end of one story, he tried to cover the entire vast region he was describing without going away. He did not stay at the hearth of one family, but lit the fire of the whole country and covered his homeland. A distinctive characteristic of Kh. Yessenzhanov's works is high culture. The European culture of the writer can

be recognized from the writer's language, style, tendency to depict reality, general structure of artistic works.

Conclusion

According to M. Auezov, Kh. Yessenzhanov enters literature "with his insatiability" and with all his enthusiasm. And suddenly, for all the known reasons, he is separated from his pen for twenty years. Eventually, when he gets rid of so many images in one man's short life, he weaves all his strength into his mind rather than his teeth and fists, and takes up his pen again. Burning with enthusiasm, he settles back on the steady and stable theme of twenty years ago, and spends another twenty years without hesitation, singing the dithyrambs of the October Revolution with all the trepidation in his chest until his last breath. Thus, the aforementioned trilogy "Aq Zhaiyk" added to the invaluable treasury of literary literature of our people. He is a unique writer whose unique handwriting, artistic approach and curiosity testify to his spiritual culture and courage like no other, as assessed by the masters of artistic representation.

"Aq Zhaiyk" trilogy is a continuous work full of stories. A large, branched, foliated plant with deep roots. The storyline, though multifaceted and thorny, is also dark. It is not the story of one man or family; it is the story of a revolution, the story of a country. Characters we have not met before, though familiar in appearance, with an unfamiliar demeanor and inner world, appear and appear in droves. By the skillful hand of the artist the various sculptures are filled with life, standing before the eyes with their own language and style of speech. In the work you can see features of Kazakh people, national appearance, and different personalities and find typical surroundings. You will definitely recognize the image painted in the national colors. In this great epic work, men and women of Zhaiyk's stature, children, old men and Kazakhs, Kazakhs and Russians, Tatars and Nogais intersect and collide. He has a brilliant mind, a strong character and a strong personality.

Kh. Yessenzhanov's "Aq Zhaiyk" is a chronicle of historical knowledge that enriches the fund of national literature, the way of our people to the revolution, the Civil War, the hard and painful fate of freedom-loving people who laid the foundations for a new life, dark, terrible years and class struggle. The writer tried to show the basic and complicated reality of the Civil War with all its roots and depths, and skillfully depicted various secrets and pictures in his novels. Kh. Yessenzhanov's trilogy, Ak Zhaiyk, is an epic work expressed in flamboyant words and profound thought, emphasizing the features of historical heritage found in folk prose.

A writer who specifically began with literature and then separated from it, he spent almost twenty years away from his world, and when he returned to the countryside, he wrote three volumes of novels in just four or five years. A previously unknown name, he would soon become a well-known writer of national literature. One of the few artists who left behind an immortal word, his native talent is the story of the fierce struggle for the establishment of Soviet power in West Kazakhstan Region, the story of the great upheaval of the Kazan Revolution which shook the world, and an artistic depiction of the centuries-long struggle and national liberation struggle in the Zhaiyk River is the trilogy "Aq Zhaiyk".

BIBLIOGRAPHY

1. Yesbalayeva R.Zh., Shaikhystamova M.B. Analysis of the Art Work and Its Types // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №2(124). – Б. 24–35. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.02>
2. Чурин Х. Дауылды жылдарда. – Алматы: Қазақстан, 1971. – 130 б
3. Есенжанов Х. Ақ Жайық. III кітап. – Алматы: Жазушы, 1988. – 364 б.
4. Есенжанов Х. Ақ Жайық. II кітап. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.
5. Көлбаев Т., Әйтиева Р. Әбдірахман Әйтиев – ерлік пен қасіретке толы өмір. – Алматы: Арыс, 2006. – 12 б.

6. Есенжанов Х. Көп томдық шығармалар жинағы. 7-том. – А.: Мерекенің баспалар үйі, 2014. – 392 б.
7. Нусупова А.Ж. Ш. Мұртазаның «Тамұқ» шығармасындағы Тұрар образы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 91–99. <https://doi.org/10.47526.2020/2664-0686.009>
8. Серікқалиев З. Жылдар сазы. – Алматы: Жазушы, 1971. – 164 б.
9. Дюсембина Г.Е. Х. Есенжановтың «Ақ Жайық» роман трилогиясындағы топонимдердің тілдік құрылымы // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №3 (133). – Б. 45–49.
10. Оразбек М.С., Аманғазықызы М., Секей Ж. Қазақ ақындарының шығармашылығындағы «Абай» архетипі // Торайғыров университетінің Хабаршысы, Филологиялық серия. – 2022. – №3. – Б. 183–195. <https://doi.org/10.48081/DNNE9021>
11. Bysengaly Z.Q., Xie Weining. Возникновение романа в Казахской литературе // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2022. – №1(185). – С. 199–206.
12. Nursulu M., Maulenov A. Neomythology in works of art // Керуен. – 2022. – №74(1). – Б. 160–169. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-12>
13. Адырна. Ақтөбе кітапханасы. Т. 1. Ежелгі жыраулар. / Құраст. Ж. Асанов. – Ақтөбе: А-Полиграфия, 2011. – 348 б.
14. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 280 б.

REFERENCES

1. Yesbalayeva R.Zh., Shaikhystamova M.B. Analysis of the Art Work and Its Types// Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №2 (124). – В. 24–35. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.02>
2. Churin H. Dauyldy jylarda [In the stormy years]. – Алматы: Qazaqstan, 1971. – 130 b. [in Kazakh]
3. Esenjanov H.I. Aq Jayiq [Aq Zhaiyq]. III kitap. – Алматы: Jazushy, 1988. – 364 b. [in Kazakh]
4. Esenjanov H.I. Aq Jayiq [Aq Zhaiyq]. II kitap. – Алматы: Jazushy, 1988. – 320 b. [in Kazakh]
5. Kolbaev T., Aitieva R. Abdrahman Aitiev – erlik pen qasiretke toly omir [A life full of courage and suffering]. – Алматы: Arys, 2006. – 12 b. [in Kazakh]
6. Esenjanov H.I. Kop tomdyq shygarmalar jinagy [Multi-volume collection of works]. 7 tom. – А.: Merekenin baspalar uii, 2014. – 392 b. [in Kazakh]
7. Nusupova A.J. Sh. Murtazanyn «Tamuq» shygarmasyndagy Turar obrazy // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №3 (117). – В. 91–99. <https://doi.org/10.47526.2020/2664-0686.009> [in Kazakh]
8. Serikkaliyev Z. Jylдар sazy [The melody of years]. – Алматы: Jazushy, 1971. – 164 b. [in Kazakh]
9. Dusembina G.E., Aitmuhametova H. «Aq Jaiyq» roman trilogiasyndagy toponimderdin tildik qurylymy [Linguistic structure of toponyms in Yesenzhanov's “Aq Zhayik” novel trilogy] // QazUU Habarshysy. Filologiya serijasy, Philology series No. 3 (133). 2022, Pp. 45–49. [in Kazakh]
10. Orazbek M.S., Amangazykyzy M., Sekey J. Qazaq aqyndarynyn shygarmashylygyndagy «Abai» arhetipi [The archetype “Abay” in the works of Kazakh poets] // Toraiyrov universitetinin Habarshysy, Filologiyalyq seriia. – 20227 – №3. – В. 183–195. <https://doi.org/10.48081/DNNE9021> [in Kazakh]
11. Bysengaly Z.Q. Xie Weining. Vozniknovenie romana v Kazahskoi literature [The rice of the novel in Kazakh literature] // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaiia. – 2022. – №1 (185). – В. 199–206. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph20> [in Russian]
12. Nursulu M., Maulenov A. Neomythology in works of art // Keruen. – 2022. – №74(1). – В. 160–169. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-12>
13. Aдырна. Aqtobe kitaphanasy. Т. 1. Ejelgi jyraulар [Aдырна. Aktobe library. Т. 1. Ancient poets]. / Qurast. J. Asanov. – Aqtobe: A-Poligrafiia, 2011. – 348 b. [in Kazakh]
14. Maytanov B. Qazaq romany jane psihologiyalyq taldaу [Kazakh novel and psychological analysis]. – Алматы: Sanat, 1996. – 280 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 81'35; 81'26; МҒТАР 16.21.31
<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.07>

А.К. СӘДІБЕКОВ

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы,
Нью-Йорк Киноакадемиясының тағылымдамадан өтушісі
(Қазақстан, Түркістан қ./АҚШ, Нью-Йорк қ.),
e-mails: askat.sadibekov@ayu.edu.kz; as.sadibekov@student.nyfa.edu*

ОРХОН ӘЛІПБИІ ГРАФЕМАЛАРЫН ДЫБЫСТАУДЫҢ ОҢТАЙЛЫ НҰСҚАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Орхон әліпбиін студенттерге үйрету барысында графемаларды дыбыстаудың оңтайлы нұсқасы ұсынылады. XIX ғасырдың соңында ұлы түркітанушы ғалым В.Томсеннің бірнеше ғасырдан бері құпия болып келген сына жазудың құпиясын ашып, оның кілтін әлемге жариялады. Осы көне түрік рунасының кілті саналып келген В.Томсеннің Орхон жазуының әліпбиі күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ. Вилгельм Томсеннің жаңалығынан соң Орхон әліпбиін және жазуын зерттеушілер қатары өсті. Бүгінге дейін В. Радлов, С.У. Ремезов, П.М. Мелиоранский, В. Бартольд, А.Н. Бернштам, С.Е. Малов, С.Е. Киселев, И.А. Батманов, Х.Н. Оркун, В.Банг, В.Л. Котвич, Г.И. Рамстед және т.б. әлемнің атақты ғалымдарының есімі аталып келеді. Ал, еліміздің ғалымдарынан алғашқылардың бірі болып көне түрік тілін зерттеген Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, М. Жолдасбеков, А. Аманжолов, Ә. Қайдар, С. Хасанова және т.б. есімін атауға болады. Қазіргі таңда бұл саланы Қ. Сартқожаұлы, Қ. Салғараұлы, Б. Орынбай, Н. Базылхан, М. Ескеева, А. Салқынбай, А.К. Қайыржанов, Г. Сағидолла сынды және т.б. ғалымдар терең зерттеп жүр. Орхон жазуының кілтін тапқан В. Томсен Орхон әліпбиі 38 таңбадан құралатынын жариялап, Түркі әлемі үшін Ұлы жаңалық ашты. В. Радлов және т.б. еуропалық ғалымдар, сонымен қатар отандық Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, С. Хасанова және т.б. білім адамдары ғалым В. Томсеннің әліпбиі құрылымымен түрлі оқу құралдары мен оқулықтар жазып қалдырды. Қазіргі таңда ЖОО-ның филолог студенттері Орхон жазуы әліпбиін үйретуде таңбаларды дыбыстаудың алғашқы нұсқасын (В.Томсен, 1893) қолданады. Графемаларды дыбыстаудың біз ұсынатын оңтайлы нұсқасы, В.Томсен құрған әліпбиді филолог студенттердің оңай үйренуіне мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: орхон жазуының әліпбиі, графема, әліпби, көне түрік жазуы, фонема, таңба.

A.K. Sadibekov

*Senior Lecturer of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Trainee of the New York Film Academy
(Kazakhstan, Turkistan/USA, New York)
e-mails: askat.sadibekov@ayu.edu.kz; as.sadibekov@student.nyfa.edu*

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сәдібеков А.К. Орхон әліпбиі графемаларын дыбыстаудың оңтайлы нұсқасы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 79–100. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.07>

***Cite us correctly:**

Sadibekov A.K. Orhon alipbii grafemalaryn dybystaudyn ontaily nusqasy [The Optimal Variant of the Sound of Graphemes of the Orkhon Alphabet] // *Iasauii universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 79–100. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.07>

The Optimal Variant of the Sound of Graphemes of the Orkhon Alphabet

Abstract. This article suggests the optimal variant of the sound of graphemes when teaching students the Orkhon alphabet. At the end of the 19th century, the great Turkologist V. Thomsen discovered the secret of cuneiform, which had been a mystery for several centuries, and announced its key to the world. The alphabet of the Orkhon script by V. Thomsen, which was considered the key to this Old Turkic Rune, has not lost its meaning until now. After the discovery of Vilhelm Thomsen, the number of researchers of the Orkhon alphabet and writing grew. V. Radlov, S.U. Remezov, P.M. Melioransky, V. Bartold, A.N. Bernstam, S.E. Malov, S.E. Kiselyov, I.A. Batmanov, H.N. Orkun, V. Bang, V.L. Kotvich, G.I. Ramsted, etc. they are named after famous scientists of the world. Among the scientists of the country are G. Aidarov, A. Kuryshzhanov, M. Tomanov, M. Zholdasbekov, A. Amanzholov, A. Kaidar, S. Khasanov and others who studied the Old Turkic language. Currently, this area is deeply studied by such scientists as K. Sartkozhauly, K. Salgarauly, B. Orynбай, N. Bazykhan, M. Eskeeva, A. Salkynbay, A.K. Kairzhanov, G. Sagidolla, etc. Having found the key to the Orkhon script, V. Tomsen published the Orkhon alphabet of 38 tamgas and made a great discovery for the Turkic world. European scientists V. Thomsen, V. Radlov, etc., as well as domestic people of education G. Aidarov, A. Kuryshzhanov, M. Tomanov, S. Khasanova, etc. wrote educational manuals and books with the alphabetic structure of the scientist V. Thomsen. Currently, university philology students use the first variant of the sound of tamgas (V. Tomsen, 1893) when teaching the Orkhon alphabet. The optimal variant of grapheme sounding proposed by us, the alphabet created by V. Thomsen, makes it easy for philology students to learn.

Keywords: alphabet of the Orkhon script, grapheme, alphabet, Old Turkic script, phoneme, tamga.

А.К. Садібеков

*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави, стажер Нью-Йоркской Киноакадемии
(Казахстан, г. Туркестан/США, г. Нью-Йорк),
e-mails: askat.sadibekov@ayu.edu.kz; as.sadibekov@student.nyfa.edu*

Оптимальный вариант озвучивания графем орхонского алфавита

Аннотация. В данной статье предлагается оптимальный вариант озвучивания графем при обучении студентов Орхонскому алфавиту. В конце XIX века великий тюрколог В. Томсен открыл секрет клинописи, которая была загадкой на протяжении нескольких веков, и объявил миру ее ключ. Алфавит Орхонской письменности В. Томсена, считавшийся ключом к этой древнетюркской Руне, до сих пор не утратил своего значения. После открытия Вильгельма Томсена число исследователей Орхонского алфавита и письма выросло. Можно назвать имена известных ученых мира как В. Радлов, С.У. Ремезов, П.М. Мелиоранский, В. Бартольд, А.Н. Бернштам, С.Е. Малов, С.Е. Киселев, И.А. Батманов, Х.Н. Оркун, В. Банг, В.Л. Котвич, Г.И. Рамстед и др. Среди отечественных ученых можно назвать Г. Айдарова, А. Курышжанова, М. Томанова, М. Жолдасбекова, А. Аманжолова, А. Кайдара, С. Хасанову и др., изучавших древнетюркский язык. В настоящее время данная область глубоко изучается такими учеными, как К. Сарткожаулы, К. Салгараулы, Б. Орынбай, Н. Базылхан, М. Ескеева, А. Салкынбай, А.К. Каиржанов, Г. Сагидолла и др. Найдя ключ к орхонскому письму, В. Томсен опубликовал Орхонский алфавит из 38 символов и сделал великое открытие для тюркского мира. Европейские ученые В. Радлов и др., а также отечественные ученые Г. Айдаров, А. Курышжанов, М. Томанов, С. Хасанова и др. написали различные учебные пособия и учебники на основе алфавитной структуры ученого В. Томсена. В настоящее время студенты-филологи вузов используют первый

вариант звучания символов (В. Томсен, 1893) при обучении Орхонскому алфавиту письма. Предлагаемый нами оптимальный вариант озвучивания графем позволяет студентам-филологам легко учить алфавит, созданный В. Томсеном.

Ключевые слова: алфавит орхонской письменности, графема, алфавит, древнетюркская письменность, фонема, тамга.

Кіріспе

Көне түрік жазуының құрылымы мен шығу тегі жайында бүгінгі күнге дейін түрлі пікірлер бар. 300 жылдан бері ғалымдардың болжамдары мен пікірлері негізінде әртүрлі зерттеу алаңдары пайда болды. Қазіргі таңда ежелгі түріктердің қолданған жазуының шығу тегіне орай түрлі гипотезалар бар.

Орхон жазуының хронологиясы төңірегінде көптеген талас тудыратын пікірқайшылықтар кездеседі. Алғашқы кезеңде зерттеу жүргізген ғалымдар тобы бұл жазудың қолданысқа енуін б.д. VII–VIII ғасырларына жатқызады. Алайда, XX ғасырда табылған жаңа жәдігрелердің хронологиясына сүйенген ғалымдар бұл жазудың тарихы тым тереңде екендігін айтып, таңбалардың шығу кезеңін б.д.д. IV–I мыңжылдықтан бастауды ұсынады. Қалай болған күнде де байырғы түріктердің бітік жазуының тарихы мен генезисі турасында нақты бір байлам жасала қойған жоқ.

Ежелгі түркілер мекендеген территорияларда тасқа қашалған суреттер, сазбалшықтарға сызылған таңбалар, тастақтаға кертілген таңбалы жазулар бабатүріктердің өркениетті қоғам құрғанының белгісі. Ғылымда тау-тастарға қашалған жазуды «Суретжазу» деп атайды. Бұл суреттер ежелгі адамдардың қарым-қатынас құралы болды. Адам өзінің көрген-білгенін, басынан кешкен оқиғаларын немесе сезіміне әсер еткен заттар мен құбылыстарды, сондай-ақ шаруашылық есеп, мал, адам санағын тау, тас, ағаш, еңбек, тұрмыс құралдарына қашап, кертіп салды. Бұл – жазу тарихын зерттеушілердің көбі жазу түріне жатқызбайтын пиктографиялық, «суретжазу» еді. Ғалымдар оны көбіне өнер, магия тарихына апарады. Д. Дирингер: «Полеолит дәуіріндегі суреттер біреуге бірдеме хабарлау мақсатынан тумаған сияқты, олар тек өз сезімдерін сыртқа шығару үшін ғана керек болды» - деген. Жазу типтері адамзат сөйлеуінің сатыларына сәйкес пайда болып отырады. Ең алғашқы жазулардың сурет, идеограмма, логограмма болған себебі – тілдің сөйлем мүшелеріне бөлінбей, синкретті түрде қолданылуынан болды. «Дыбысжазу», «буынжазу» сөздің дыбыстық элементтерге бөлінгенінен бастап шықты [1, 15–16-бб.] деген пікір білдіреді.

Ежелгі суретжазу Америка үндістері мен Қиыр солтүстік халықтарында, ертедегі Қытай, Финики, Крит, Испания, Шумер, Оңтүстік Франция, Египет, Месопотамия, Ацтек, Пасха, Гватемалла аралдарында пайда болды деген болжам бар. Ал, Қазақстан территориясында Алматы облысы Таңбалы сай (б.д.д. VI ғ.), Талдықорған облысы, Ақсу, Қапал жерінен, Дауылбай тауы, Теректі сайы, Алакөл, Талас ойпатынан, Қарағанды облысы, Қаратаудан, Семей, Дегерес, Балқаш, Ұлытаудан табылған [1, 17-б.]. Америка үндістерінің түркітектес деген пікір мен олардың ежелде аң аулап жүріп Америка құрлығына өтіп кеткен деген болжамдарды ескерсек, Америкада кездесетін үндістердің жазуының тегі ежелгі түріктермен сабақтасады. Антропология және лингвистика саласы ғалымдарының үндістер мен бүгінгі түркі халықтары арасындағы түрлі ұқсастықтарды алға тарта отырып жариялаған ғылыми еңбектер көптеп жазылуда.

Жер жүзіндегі жазу өркениетінің бастауы қалай болғанда да тау-тасқа, ағашқа және түрлі бұйымдарға қашалып жазылған суреттерден бастау алады деп топшылаймыз. Жазу түрлерінің даму сатылары бойынша, буын жазудан кейін тарихқа келген жазу бір дыбысқа бір таңба сәйкескен «дыбысжазу» деп аталды. Оны кейде әріп-дыбысжазу деп те атайды [1, 19-б.] Бүгінгі біздің қолданып жүрген кириллица мен латын әліпбиі бір таңба бір дыбыс беретін дыбыс жазу болады. Дыбысжазудың екі түрі бар: консонантты және вокалды. Мұның

біріншісі «консонантты жазу». Бұл таза консонантты (египет, батыс семит жазуы) және жартылай консонантты (жол үсті, асты дауысты дыбыс белгілері бар) болып бөлінеді. Консонантты жазу б.д.д. II мыңжылдыққа жатса, вокалды жазу б.д.д. I мыңжылдыққа тән.

Дауысты дыбыстарды белгілеуіне қарай алфавиттер үшке бөлінеді: Олардың I түрі – грек, латын алфавиті (дауыстылар арнайы таңбамен белгіленді). II түрі – арамей, еврей, араб әліпбиі (дауыстылар диакритикалық таңбамен беріледі). III түрі – үнді әліпбиі (дауыстылар диакритикалық белгілермен немесе таңбалардың ішкі модификацияларымен беріледі) [1, 19-б.].

Біздің дәуіріміздің V–VII ғасырларына жататын Орхон-Енисей жазбаларының әліпбиіндегі (1-кесте) 38 графеманың 4-і ғана дауысты фонеманы, ал 34-і дауыссыз фонеманы және үнді қатаң тіркесін таңбалайды. Әліпбиде дауысты фонеманың 4 инвариантымен тілдегі 9 вариантын кейде 8 («J» – а-е-ә, «Г» – ы-і, «>» – о-у, «N» – ө-ү), дауыссыздардың 18 жуан-жіңішке таңбалары арқылы 11 фонеманы («S/X» – б, «Z/X» – д, «ʔ/ƒ» – ғ, г, «ʔ/D» – й, и, «J/Υ» – л, «D/Н» – н, «Ч/Υ» – р, «S/І» – с, «δ/h» – т) белгілейді. Мына 8 таңба жеке дауыссыздар («λ» – ч, «» – м, «1» – п, «Υ» – ш, «Ч» – з, «І» – ң, «n» – қ, «ʔ» – к). Сонымен қатар 8 дыбыстар тіркесі бар («M» – лт/лд, «↓» – ок/уқ, қо/ку, «Υ» – ич/чи/ч, «D» – ық/қы/қ, «H» – өк/үк/кө/кү/к», «U» – нт/нд, «Z» – нч, «E» – ны/ни).

1-кесте – Көне Түрік әліпбиі [21]

Қолдануы		Нышандар	Транслитерация және транскрипция				
дыбыстылар		↵	а, е	/a/, /e/			
		Г	ı, i	/w/, /i/			
		>	о, u	/u/, /o/			
		N	ö, ü	/ø/, /y/			
дыбыссыздар	тіркесуі	J	ᶆ	B ¹	/b/	B ²	/b/
		Z	X	D ¹	/d/	D ²	/d/
		ʔ	ƒ	G ¹	/ɣ/	G ²	/g/
		J	Υ	L ¹	/l/	L ²	/l/
		Ɔ	Н	N ¹	/n/	N ²	/n/
		Ч	Υ	R ¹	/r/	R ²	/r/
		Ɔ	І	S ¹	/s/	S ²	/s/
		δ	h	T ¹	/t/	T ²	/t/
		D	ʔ	Y ¹	/dʒ/	Y ²	/dʒ/
		тек (1) – Q тек (2) – K	H	Υ	Q	/q/	K
	барлық дыбыстылармен	λ	-Ç	/ʃ/			
»		-M	/m/				
1		-P	/p/				

			Ұ	-Ş	/ʃ/
--	--	--	---	----	-----

1-кестенің жалғасы

			Ч	-Z	/z/		
			Ү	-NG	/ŋ/		
тіркелімдер	+ дыбысты		Ү	ІҢ, ҢІ, Ң	/iŋ/, /ŋi/, /ŋ/		
			◀	IQ, QI, Q	/uq/, /qu/, /q/		
		↓	OQ, UQ, QO, QU, Q	/oq/, /uq/, /qo/, /qu/, /q/	Ң	ÖK, ÜK, KÖ, KÜ, K	/øk/, /yk/, /kø/, /ky/, /k/
			З	-NÇ	/ntʃ/		
	+ дыбыссыз		Э	-NY	/ndʒ/		
			М	-LT	/lt/, /ld/		
			Ө	-NT	/nt/, /nd/		
		сөзбөлу нышаны		:	жоқ		
(-) – тек сөз аяғында							

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында экспериментті-фонетикалық, логикалық-теориялық зерттеу әдістері қолданылды. Қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктері ескеріле отырып, Орхон жазуы әліпбиін дыбыстаудың жеңіл әдісі талданды. Зерттеу барысында орыс, қазақ, өзбек, түрік ғалымдары ұсынған әліпбиілер салыстырылды.

Талдау мен нәтижелер

Көне түрік жазуын филология саласында оқитын студенттерге пән ретінде оқыту елімізде ХХ ғасырда қолға алынды. Осы кезеңде қазақ және орыс тілдерінде көптеген оқу-әдістемелік құралдар мен оқулықтар, оқу құралдары әзірленді. Пәнді оқыту бойынша қазақ тілінде грамматикалық еңбектер дайындауда Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, А. Аманжолов, Ә. Хасанова және т.б. ғалым-ұстаздардың есімін ерекше атауға болады. ХХ ғасырдың екінші жартысында шығарылған еңбектер күні бүгінге дейін өз құнын жойған жоқ. Іргелі еңбектерді атап айтар болсақ, А.С. Аманжолов «Глагольные управления в языке древнетюркских памятников» (1968), Ә. Құрышжанов, Ә. Томанов, «Орхон-Енисей жазуы ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері» (1964), Ғ. Айдаров «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» (1986), Ғ. Мұсабаев «Қазақ тілі мен грамматикасы тарихынан», Ғ. Айдаров «Күлтегін ескерткіші» (1995), А. Аманжолов «Түркі филологиясы және жазу тарихы» (1996) және т.б. бар. Ал, 2000 жылдардан бері қарай А. Аманжоловтың «История и теория древнетюркского письма» (2003), «Памятники древнетюркской письменности и их отношение современным тюркским языкам» (2001), Қ. Сартқожаұлы «Орхон мұралары» (2003), М.Қ. Ескеева «Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі» (2007), М. Жолдасбеков, Қ. Сартқожаұлы «Орхон ескерткіштерінің толық атласы» (2005), Ә. Құрышжанов «Мойын-Чур ескерткіші» (1998), Б. Орынбай

«Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері» (2005), Т. Еңсегенұлы «Көне түркі руна жазба поэзиясы» (2014), Ж. Түймебаев, М. Ескеева «Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі» (2017) сынды және тағы басқа ғылыми туындылар басылды. Бұл тарихи-грамматикалық еңбектер бүгінгі таңда қолданыстағы бар дүниелер. Алдағы уақытта осы іспеттес құнды дүниелер жазылуы тиіс.

Мақаламыздың өзегі болып отырған Орхон әліпбиі таңбаларын оңтайлы дыбыстау төңірегіне ойыссақ. Ғалым В.Томсен құрып берген әліпби негізінде жоғарыда атағанмыздай 4 таңба «**ᠰ** а-е-ә, **ᠮ** о-у, **ᠨ** ө-ү, **ᠮ** ы-і» 8 немесе 9 дауысты фонемаларды береді. Себебі, бұл таңба фонемаларына қатысты таласты пікірлер бар. Орхон әліпбиіндегі дауысты «**ᠰ**» таңбасын «а, ә, е» дыбыстарын береді десе, екінші бір тарап аталған фонеманың тек «а, е» дыбыстарына ғана тән дейді. Профессор А. Аманжолов көне түркі тілінде «**ᠰ**» графемасымен <a>, <e> фонемасы ғана белгіленді десе, Ғ. Айдаров, С. Хасановалар <ә> фонемасы да таңбаланды дейді [1, 154-б.] Мұнан өзге 20 дауысты және дауыссыз жіңішке дыбыстардың таңбалары бар (2-кесте).

2-кесте – Көне Түрік әліпбиінің дауыссыз дыбыстары және таңбасы

Жуан дауыссыз дыбыстар		Жіңішке дауыссыз дыбыстар	
Орхон таңбасы	Транскрипті	Орхон таңбасы	Транскрипті
ᠰ:	b ¹	ᠱ:	b ²
ᠮ:	d ¹	ᠬ:	d ²
ᠮ:	g ¹	ᠮ:	g ²
ᠯ:	l ¹	ᠮ:	l ²
ᠨ:	n ¹	ᠨ:	n ²
ᠴ:	r ¹	ᠮ:	r ²
ᠵ:	s ¹	ᠮ:	s ²
ᠬ:	t ¹	ᠮ:	t ²
ᠮ:	y ¹	ᠮ:	y ²

Орхон әліпбиінде жіңішке дыбыстардың екі түрге дауысты және дауыссыз болып бөлінуін ғалымдар әртүрлі топшылайды. Біздің ойымызша, таңбаларды тасқа қашап жазу қиындықтарына орай осындай форманы оңтайлы деп тапқан болуы мүмкін. Себебі, ежелгі түркілердің тілінде және бүгінгі түркі халықтарында дауысты дыбыстар сөз құрамында өте көп қолданылады. Осы себепті жіңішке фонемаларды екі графемамен таңбалау арқылы, әрі уақытты үнемдеуге, сондай-ақ тастақталар мен ұстындарға көбірек мәтін қашауға мүмкіндік береді деп санаған болуы әбден мүмкін. Бұл туралы пікір білдірген ғалымдардың бірі профессор Б. Сағындықұлы көне түркі тілдеріндегі алғашқы дауысты фонема ретінде «а» графемасы туралы айта келіп: «Жиі дыбысталатын фонеманың таңбасын үнемдеу арқылы жазу экономиясы жасалған дейміз. Дауыссыз дыбыстан басталатын сөздің алдынан түсірілген дауыстыны қателесіп, қалпына келтіреміз дейтін қауіптің болмайтын себебі түркі тілінің дыбыстық ерекшелігін, лексикасын білуге байланысты. Айталық, *брзун* (*барзун*) – *барсын*, *мңа* (*маңа*) – *маган*, *мн* (*мен*) – *мен* сөздері «түсірілген» «а, е» әріптерінен басталмайтынын тілді тұтынушы да, жазуды дыбыстық тілге кодтаушы да білуі тиіс» [1, 154-б.] деп ойын топшылайды. Демек, ежелгі түріктер дауысты дыбыстардың түсіп қалуын есептей отырып, сөз бен сөйлем контекстінен түсірілген дауысты дыбыстарды жіңішкелік белгісі болып табылатын таңбалар арқылы айырып оқып отырған.

Орхон алфавитінің келесі дауыссыз дыбыстары 8 таңбадан құралады (3-кесте). Бұл фонемалар дауысты дыбыстардың жуан не жіңішкелігіне бағынбайды. Таңбалар жеке дара дауыссыз дыбыстар ретінде сөздің құрамында қолданылады. Қ. Күдерінова (2016) «з», «м»,

«ң», «п», «ч», «ш» дыбыстарының бірімәнді таңбамен берілуін белгілі ғалым А.М. Щербактың «Сравнительная фонетика тюркских языков» (1970) аталатын еңбегіне сүйене отырып, бұл дыбыстарды кеш пайда болған туынды дыбыс болуымен байланыстырған [16, 26-б.].

3-кесте – Көне Түрік әліпбиінің жеке дауыссыз дыбыстары және таңбасы

Жеке дауыссыз дыбыстар	
Орхон таңбасы	Транскрипті
λ:	ç
»:	m
1:	p
Ү:	ş
Ч:	z
↓:	ng
н:	q
ÿ:	k

Байырғы түріктер қолданған әліпбидің құрамында қос дыбысты беретін 9 графема бар (4-кесте). Бұл таңбалардың кейбірі буынның міндетін атқарса енді бірі сөзді білдіріп тұр. Таңбалардың бұл түріне байланысты зерттеуші ғалымдар арасында көптеген пікірталастар орын алды. Бұл туралы Э. Умаров белгілі ғалым А.М. Щербактың пікірін алға тарта отырып былай деп жазады: «До настоящего времени ученые спорят о письме тюркской руники - алфавитное оно или слоговое. В. Томсен, дешифровщик рунических памятников, считал, что тюркская руника – буквенное письмо, по мнению О. Прицака, – слоговое, Д. Дирингер считает его смешанным, т.е. буквенным и слоговым. Наше исследование показывает, что точка зрения Д. Дирингера правильна. В рунических памятниках древнетюркский алфавит смешанный, т.е. и алфавитный, и слоговой» [7, 80-б.]. Көп ғалымдар талас тудырып, буынды жазу деп отырғандары «↓ – ок/уқ, қо/қу», «» – баш», «Ү – ич/чи/ч», «◄ – ык/қы/к», «н – өк/үк/кө/кү/к», «D – ай», «Я – еб» таңбалары болатын. Мұндағы таңбалардың графикалық кескіні мен дыбысталуы кей кездері бір сөзді немесе буынды беретіні рас. Мәселен: «у» таңба жеке тұрса «ай» деп оқылады. Сұлбасы да жарты айды елестетеді. Мына таңба «Я» жеке тұрғанда «еб» болып оқылады. «Еб» түрік сөзінде «Үй» мағынасын береді. Тиісінше таңбаның графикасы да шатыр мен киіз үйді көрсетіп тұр. Осы сықылды «↓» графемасы «ок», «уық» тәріздес келеді. Орхон әліпбиіне зер салып қарағанда ғалым Э. Умаровтың пікірімен келісіп, Д. Дирингердің тұжырымын қабылдауға тура келеді.

4-кесте – Көне Түрік әліпбиіндегі дыбыстар тіркесі және таңбасы

Дыбыстар тіркесі			
Орхон таңбасы	Транскрипті	Орхон таңбасы	Транскрипті
М:	lt/ld	}:	nç
»:	baş	Э:	ny/ni
↓:	ok/uk ko/ku	◄:	ık/kı/ k
Ү:	iç/çi/ç	н:	ök/ük/ kö/kü/k

☺:	nt/nd		
----	-------	--	--

В. Томсен Орхон жазуының алфавитіндегі жуан және жіңішке дауыссыз дыбыс таңбаларын ажырату үшін «⁻¹» және «⁻²» белгісін қойып берген болатын. Бұл туралы ұлы түркітанушы ғалым өзінің «Дешифровка орхонскихъ и енисейскихъ надписей (Переводъ съ французскаго: Dechiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Enissei. Notice preliminaire par Vilh. Thomsen)» (1894) аталатын мақаласында былай деп жазған (ред. А.Сәдібеков, *Мәтін түпнұсқадан алынды, ескі кириллица алфавиті*). «Для перваго раза я здѣсь ограничусь сообщеніемъ найденнаго мною алфавита. Замѣчу еще, что звуки я передаю согласно съ системой, принятой г.Радловымъ въ его «Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen, I, Lpzg.» 1892 (напр. *u* = *ou* Франц.; *y* = смѣшанный гласный, почти равный польскому *y*; *j* = согласный *i* и пр.). Насчетъ гласныхъ ср. выше стр. 333 и сл.); какъ примѣръ опущенія гласныхъ я здѣсь приведу только очень употребительное сочетаніе *pl*, т. е. *alp* [*алп*] «храбрый» (высокій) и *alyp* [*алып*] «взявъ». При согласныхъ я ставлю ¹ при знакахъ, употребляющихся только съ гортанными гласными (*a*, *o*, *u* и большею частью *y*), и ² при знакахъ, употребляющихся только съ небными гласными (*ä*, *ö*, *ü*, *i*). Гласный *y* нѣсколько колеблется между обѣими этими группами и есть извѣстные согласные, особенно *j* и *s*, съ которыми при этомъ гласномъ предпочтительно ставятся знаки второй группы» (2, 3-суреттер) [13, 337-б.].

Tabelle der Vocalreihe u — a — i.

	u (y)	o	a	â a	ä	e	i
Brücke	u	o o ^a	a ^o	a	a ^o e ^a	e	i
Sievers	u ¹ u ²	o ¹ o ²		a	ä e ²	e ¹	i ² i ¹
Lepsius	u	o o		a	a _o e	e	i

2-сурет – Дауысты және дауыссыз жіңішке дыбыстарды белгілеудің В. Радлов жүйесі [15.XI]

Tabelle der combinirten Vocale.

	ü (y)	ö	ä	ÿ (ы)
Brücke	u ¹	o ^o o ^{ao}		
Sievers	ü ¹ ü ²	ö ¹ ö ²		
Lepsius	u	o o		

3-сурет – Дауысты және дауыссыз жіңішке дыбыстарды белгілеудің В. Радлов жүйесі [15.XII]

Ғалым мақаласында өзі ашқан Орхон алфавитін жариялайды (4-сурет). Бұл Түркологияның ең ұлы жаңалығы болды. Ғалымдар дәл осы ізбен бір ғасырдан астам уақыт Орхон ескерткіштерін зерттеп келеді. Өйткені 300 жылға жуық құпиясы ашылмаған

таңбаның кілтін В.Томсен ашып берді «[Для удобства читателей «Записокъ В.О.» я рядомъ съ латинскими ставлю между [] русскія буквы транскрипціи В.В.Радлова. В. Р.]» [13, 337-б.].

1. ∫ a, ä [a, ä]	20.) n ¹ [n]
2. Г y, i [ы, і]	21. Н n ³ [n]
3. У o, u [o, у]	22. М m [m]
4. Н ö, ü [ö, ү]	23. Ч r ¹ [p]
5. Н q (k ¹) [k]	24. У r ² [p]
6. ∆ q передъ у [к передъ и послѣ ы]	25. ∟ l ¹ [л]
7. ∟ q (послѣ и передъ) o, u [k]	26. У l ³ [l]
8. У γ (g ¹) [ɣ]	27. Д j ¹ [j]
9. У k (k ²) [k]	28. У j ³ [j]
10. Н k послѣ (передъ) ö, ü [k]	29. Э -j (-i) ai [j, ai, oj]
11. С g (g ²) [r]	30. У s ¹ [c]
12. ∠ t ¹ [r]	31. ∟ s ² (ś?) [c, ш]
13. Н t ² [r]	32. Н z (-s) [з]
14. ∞ d ¹ [d]	33. У š [ш]
15. Х d ² [d]	34. ∟ č [ч]
16. ∟ p (-p) [п]	35. У (i)č [ч, іч]
17. Д b ¹ (p ¹ ?) [б]	36. ∞ nd (nt) [нд]
18. ∞ b ³ (p ² ?) [б]	37. ∞ nč [нч]
19. ∟ η (ng) [ң]	38. М ld (lt) [лд, лд, лг, лг]

4-сурет – В. Томсен ұсынған Орхон жазуының алфавиті [13, 337-б.]

Әйгілі ашылым туралы атақты ғалым А. Бернштам өзінің «Социально-экономический строй Орхон-енисейских тюрок VI–VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыргызы» (1946) аталатын еңбегінде былай деп жазады: «15 декабря 1893 г. на заседании Датской королевской Академии наук и словесности В. Томсен представил свой опыт дешифровки рунических письмен, найденных на берегах Орхона и опубликованных в результате трудов экспедиций Г. Гейкеля и В.В. Радлова. Одновременно с В. Томсеном вел дешифровку и В.В. Радлов, который, получив сообщение Томсена об алфавите, немедленно перевел первый текст, посвященный Кюль-Тегину, и прочитал его на заседании русской Академии Наук 19 января 1894 г. В том же году он издал свой первый перевод, вышедший в первом издании всего в 50 экземплярах, а затем в том же 1894 г. снова издал перевод кюль-тегиновского и могиляновского текстов из Кошо-Цайдама [12, 18-б.].»

Әлем ғалымдары В. Томсен мен В. Радловтың XIX ғасырдың соңына таман түркология ғылымына енгізген жаңалығын қолдана отырып көптеген еңбектер жазды. Осы кезеңнен бастап «Көне түрік тілін оқыту», «Орхон-Енисей жазуларын оқыту» бойынша пәндер курс ретінде филология, түркология мамандықтарында оқытыла бастады. В. Томсен құрған алфавит негізінде түрлі әдістемелік құралдар мен оқулықтар бастырылды. Бұл кезеңдегі ең

бағалы туындылардың қатарын В. Радловтың «Alttürkische Studien» (1909), В. Томсеннің «Turcica. Etudes consermant L'interpretation des inscriptions turques de Mongolia et de la Siberia» (1916), «Древнетюркские надписи из Монголии» (1922), Г.И. Рамстедттің «Как был найден «Селенгинский камень» (1912), В.Л. Котвич пен А.Н. Самойловичтің «Надпись а Ихе Хушоту» (1928) және т.б. ғылыми еңбектері бастады. Кейін А.С. Аманжоловтың «Глагольные управление в языке древнетюркских памятников» (1968), С.Г. Кляшторныйдың «Древнетюркские рунические памятники» (1964), А.Н. Кононовтың «Грамматика – язык тюркских рунических памятников (VII–IX вв.)» (1980) және т.б. туындылар білімгерлерге ұсынылды.

Мақаламыздың басты мақсаты Орхон әліпбиі немесе Көне түрік жазуының алфавитіндегі таңбаларды қазақ тілінде дыбыстаудың жаңа оңтайлы нұсқасын ұсыну. 1893 жылдан бүгінге дейін 130 жыл уақыт өтіпті. Осы уақыт бедерінде Кеңес Өкіметі тұсында және Тәуелсіздік жылдар мерзімінде ежелгі түрік жазуының әліпбиін оқыту бойынша түрлі әдістемелер ұсынылуы мүмкін. Ғылыми диссертация тақырыбымыз бойынша іздену барысында біз де өз нұсқамызды ұсыну жөн деп білеміз. Көне түрік жазуын оқып-тану, үйрену барысында әліпбидегі дауыссыз таңбалардың жіңішке және жуан болып бөлінуін В. Томсен мен В. Радлов ұсынған «⁻¹» және «⁻²» әдісімен үйрену біраз қиынға түсті. Осы қиындықты жеңілдету барысында өзімізге оңтайлы әліпби әдістемесін жасауға тура келді. Мұндай тәжірибені түрік, өзбек ғалымдары қолданып жүр. Алдымен түрік ғалымдарының еңбектерін зерделеп көрсек.

Karakterler	Harfçevrimi	Yazaçevrimi	Karakterler	Harfçevrimi	Yazaçevrimi
𐰀	A	a, e	𐰁	iç	iç
𐰁	I	i, i	𐰂	ç	aç, eç, ç
𐰂	U	u, o	𐰃 (T 𐰃)	m	am, em, m
𐰃	Ü	ü, ö	𐰄	n̄y	an̄y, en̄y, n̄y
𐰄 (T 𐰄)	B	ab, b	𐰅	n̄g	an̄g, en̄g, n̄g
𐰅 𐰆 (T 𐰆)	b	eb, b	𐰆	p	ap, ep, p
𐰆	D	ad, d	𐰇	ş	aş, eş, ş
𐰇	d	ed, d	𐰈 (T 𐰈)	z	az, ez, z
𐰈 (T 𐰈)	G	ağ, ğ, g	𐰉	<u>LT</u>	alt, lt
𐰉	g	eğ, ğ, g	𐰊	<u>NÇ</u>	anç, enç, nç
𐰊	K	ak, k	𐰋 (T 𐰋)	<u>NT</u>	ant, ent, nt
𐰋 (T 𐰋)	k	ek, k	𐰌	aş	aş
𐰌	L	al, l	𐰍	baş	baş
𐰍	l	el, l			
𐰎	N	an, n			
𐰏	n	en, n			
𐰐	R	ar, r			
𐰑	r	er, r			
𐰒 (T 𐰒)	S	as, s, ş			
𐰓	s	es, s, ş			
𐰔 (T 𐰔)	T	at, t			
𐰕	t	et, t			
𐰖	Y	ay, y			
𐰗	y	ey, y			
𐰘	<u>OK</u>	ok, uk, ko, ku, k			
𐰙 (T 𐰙)	<u>ÖK</u>	ök, ük, kö, kü, k			
𐰚 (T 𐰚)	<u>İK</u>	ik, ki, k			

5-сурет – Ғалым Талат Текин ұсынған Орхон жазуларының әліпбиі [19, 31–32-бб.]

Түрколог ғалым Талат Текиннің бірнеше еңбегінде Орхон әліпбиін түрік тіліне ыңғайлап алған нұсқасын кездестірдік. Ғалым өзінің «A Grammar of Orkhon Turkic» (1968), «Orhon Yazıtları -Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk» (1998) және т.б. еңбектерінде жуан дауыссыз дыбыстар алдына (a-), жіңішке дауыссыз дыбыстар алдына (e-) дыбыстарын қолданған (5-сурет). Т. Текин ұсынған әліпби 40 таңбадан құралады. Көне түрік жазуының ежелгі ескерткіштерінен зерттеуші ғалымдар анықтағандай, кейбір фонеманы беретін графемалардың бірнеше түрі кездеседі. Бұл графемалар кей кезде графикалық тұрғыдан ұқсас келіп жатса, кейде тіптен өзге штрихтармен таңбаланады. Әдетте, ғалымдар таңбалардың фонемалық қасиеттерін сөйлем мен сөздің контексі арқылы анықтап отырады. Ежелгі Енисей және Орхон ескерткіштерінің хронологиясына тән таңбаларда эволюциялық өзгерістердің болуы өздігінен түсінікті. Осы секілді кей кездерде ғалымдар жаңа графикалық таңбаларды енгізіп жататыны да бар. Т. Текин көпшілік қолданысында жоқ «аш/ағ» деген дыбыстар тіркесін өз әліпбиінде ұсынған. Ғалым Орхон жазуының 4 дауысты графемасымен 8 дауысты фонеманы берген. Дәл осы таңбалар кей ғалымдар зерттеуінде 9 дауысты дыбысты білдіреді.

Қазіргі таңда Түркияда «Orhon Türkçesi» және «Göktürkçe» атауымен көне түрік тілі мен жазуын оқытып келеді. Бұл жүйе бүкіл Түркия ЖОО-да міндетті пән ретінде жолға қойылған. Интернетте әртүрлі сайттар жұмыс жасап тұр. Көктүрік жазуын оқыту бойынша мектеп жасындағы балаларға және өз бетімен қызығушылық танытқан кісілерге арналған кітаптар мен электронды оқу материалдары самсап тұр. Барлық Орхон жазуын оқыту бойынша ақпараттар Талат Текин әліпбиі әдісімен ұғынықты ұсынылған (6-сурет).

İkili Ünsüzler				Tekli Ünsüzler				Ünlüler	
İnce		Kalın							
𐰇	eb	𐰆	ab	𐰀	aç	𐰁	ac	𐰄	a/e
𐰈	ed	𐰇	ad	𐰂	af	𐰃	ah	𐰅	é
𐰉	eg/eğ	𐰈	ag/ağ	𐰄	em	𐰅	ap	𐰆	ı/i
𐰊	ek	𐰉	ak	𐰇	aş	𐰈	ot	𐰊	u
𐰋	eı	𐰊	al	𐰉	anç	𐰋	any	𐰌	o
𐰌	en	𐰋	an	𐰍	eñ	𐰎	alt	𐰏	ü
𐰍	er	𐰌	ar	𐰏	iç	𐰐	ant	𐰑	ö
𐰎	es	𐰍	as	𐰒	ök	𐰓	az		
𐰏	et	𐰎	at	𐰔	ok	𐰕	ık		
𐰐	ev	𐰏	av	Türkiye Türkçesi İçin Çağdaş Türk Damgaları					
𐰑	ey	𐰐	ay						

6-сурет – Орхон әліпбиінің Түркия интернет сайттарында ұсынылған нұсқасы [20]

Кеңес өкіметінен бері жалғасып келе жатқан Көне түрік руникасы немесе Орхон-Енисей, Ежелгі түрік жазуы әліпбиінің түркітанушы ғалымдар еңбегіндегі бірнеше нұсқасына назарларыңызды аударамыз. Бұл алфавиттер әр жылдарда басылып шыққан орыс, қазақ тілдеріндегі кітаптардан алынды (7, 8-суреттер).

ДРЕВНЕТЮРКСКИЙ РУНИЧЕСКИЙ АЛФАВИТ

Начертание	Значение		Начертание	Значение	
	русск.	лат.		русск.	лат.
𐰃 𐰄 𐰅 𐰆	а, ä	a, ä	𐰇	ñ	ñ
𐰈	б ¹	b ¹	𐰉 𐰊 𐰋 𐰌 𐰍	нт	nt
𐰎 𐰏 𐰐	б ² , ä	b ² , ä	𐰑	нч	nč
𐰒 𐰓 𐰔 𐰕 𐰖	б	γ	𐰗 𐰘	о, у	o, u
𐰙 𐰚	г	g	𐰛 𐰜 𐰝	ö, ü	ö, ü
𐰞 𐰟 𐰠	д ¹	d ¹	𐰡	п	p
𐰢	д ²	d ²	𐰣 𐰤	р ¹	r ¹
𐰥 𐰦 𐰧 𐰨 𐰩	з	z	𐰪	р ²	r ²
𐰫 𐰬	ы, і	y, i	𐰭	с ¹	s ¹
𐰮	ј ¹	j ¹ , ĭ	𐰯	с ²	s ²
𐰱	ј ²	j ² , ĭ	𐰲 𐰳	т ¹	t ¹
𐰴 𐰵 𐰶 𐰷 𐰸 𐰹 𐰺 𐰻	к	q	𐰼	т ²	t ²
𐰽 𐰾 𐰿 𐱀 𐱁 𐱂	к	k	𐱃 𐱄	ч	č
𐱅	л ¹	l ¹	𐱆 𐱇 𐱈 𐱉 𐱊 𐱋 𐱌 𐱍	ш	š
𐱎	л ²	l ²	𐱏		
𐱐	лт	lt			
𐱒 𐱓	м	m			
𐱕	н ¹	n ¹			
𐱗 𐱘 𐱙 𐱚	н ²	n ²			
𐱜 𐱝	ң	ñ			

7-сурет – С.Е. Малов кітабынан алынған руникалық алфавит [20, 17-б.]

Орхон-енисей жазба ескерткіштерінде қолданылған алфавит төмендегідей таңбалардан құралады

Орхон-енисей таңбалары	әріптік мәні	Орхон-енисей таңбалары	әріптік мәні
∩ 2 X	Аа, Ее	Н Н Н	Иь
∪ ∪ ∪ ∪ ∪	Бб	У У	НТ, НТ
⊗ ⊗ ⊗ ⊗ ⊗	Бь, Бь	Э Э	Иь
У У ∪ ∪ ∪	Ғғ	⊙ ⊙ ⊙ ⊙ ⊙	НТ, НТ
ε ε	Гг	З З З З	НЧ, нч
≡ ≡ ≡ ≡ ≡	Дд	> > <	Оо, Уу
х	Дь, дь	М М М	Өө, Үү
Ч Ч Ч Ч Ч	Зз	1	Пп
Г Г	Ыы, Іі	Ч Ч Ч	Рр
D P	Ий	Т Т	Рь, рь
9	Иь, йь	У	Сс
∧ ∧ ∪ ∪ ∪	Ққ		Сь, сь
Э Э У У В В	Кк	∩ ∩ ∪ ∪ ∩	Тт
∩	Лл	Н	ТЬ, ть
У	Ль, ль	У У	Чч
М	ЛТ, лт	У У Ч Ч Ч Ч Ч	Шш
⊗ ⊗ ⊗ ⊗ ⊗	Мм	⊗ ⊗	Баш
)	Нн	° •	бөлу белгісі

8-сурет – Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов кітабынан алынған әліпби

[15, 79-б.]

Мақаламыздың өзегі болған «Орхон жазуларының әліпбиін» оқытудың жаңа методикасына байланысты ұсынысымызды сараптап көрейік. Қазақ тілінің табиғатын ескере отырып, графемаларды үйренушіге оңай сіңірудің шешімін іздестірдік. Бұл үшін өзімізге басты үлгі етіп ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың әліпбиін таңдадық (9-сурет). Қазақ тілінің өзіне тән фонетикалық ерекшеліктерді екшей отырып, жасақталған әліпбидің өміршеңдігі ғылыми дәлелденген.

№	1912	1927	латынша	Кирилше	Айтылуы
1.	ا	ا	a	а	а
2.	آ	آ	ə	ә	ə
3.	ب	ب	b	б	бы/бі
4.	پ	پ	p	п	пы/пі
5.	ت	ت	t	т	ты/ті
6.	ج	ج	c	ж	жы/жі
7.	د	د	d	д	ды/ді
8.	ر	ر	r	р	ыр/ір
9.	ز	ز	z	з	ыз/із
10.	س	س	s	с	сы/сі
11.	ش, شچ	ش, ش	c, c	ш	шы/ші
12.	غ	غ	Q	ғ	ғы
13.	ق	ق	q	қ	қы
14.	ك	ك	k	к	кі
15.	گ	گ	g	г	гі
16.	ڭ	ڭ	n	ң	ын/ін
17.	ل	ل	l	л	ыл/іл
18.	م	م	m	м	мы/мі
19.	ن	ن	n	н	ны/ні
20.	و	و	o	о	о
21.	وٓ	وٓ	ö	ө	ө
22.	ۇ	ۇ	u	ү	ү
23.	ۇ, وٓ	ۇ, وٓ	ü, w	у, ұ	у, ұ
24.	ه	ه	e	е	е
25.	ى	ى	y	ы	ы
26.	ئى	ئى	j	і	і
27.	ي	ي	ï	и	й
28.	ى	ه	e	е	не
	ء	ء		дәйекше	

9-сурет – Ахмет Байтұрсынұлы әліпбиінің кестесі [22]

Ұлт ұстазы қазақ тілінің дыбыстау қасиеттері мен фонетикалық ерекшеліктерін ескере отырып, әр қаріптің айтылуына ерекше назар аударған. Қазіргі таңға дейін әрбір әріпті үйретуде осы нұсқамен жұмыс жасайды ұстаздар. Мәселен: «П» әрібінің айтылуы «пы/пі», «Ң» әріпін дыбыстау «ың/ің», «Ж» қарпін «жы/жі» деп алған. Әріпті үйренуші еске сақтаған уақытта осы жүйемен тез үйрене алады. А. Байтұрсынұлының әліпби жүйесі күні бүгінге дейін қолданыста жүр және өміршеңдігін көрсетіп келеді. Қазақ тілінің реформаторы, ұлт тілін жан-жақты зерттей отырып, өзінің әдістемелігін жазып шыққан. Бұл туралы А. Байтұрсынұлы былай жазыпты: «...Орынборға келгеннен кейін, біріншіден, қазақ тілін фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан зерттеумен, екіншіден, қазақ алфавитін, орфографиясын жеңілдету және реттеу үшін реформа жасаумен, үшіншіден, қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан арылтуға, ...термин жасау арқылы халықтың жанды тілінің арнасына көшіру істерімен айналыса бастадым» [23].

Демек кез-келген жаңа жазуды, өзге тілді үйрену үшін, оның графемасын, фонемасын игеру үшін жеңіл жолдарын қарастыру қажет. А. Байтұрсынұлының осы ұстанымы біздің идеямызды әрі қарай дамыта түсу үшін сеп болды. Қаріптерді дыбыстау жүйесін дұрыс, ұлттық фонетикалық нақышта құрудың маңыздылығы зор екендігіне тіл білімі зерттеушілері А. Байтұрсынұлы, Ә. Жүнісбеков, А. Салқынбай және т.б. пікірлерінен қаныға түстік.

Тақырып өзегінің негізі етіп қазақ тілінің дамуына зор үлес қосқан тіл жанашыры филология ғылымдарының докторы, профессор Ә. Жүнісбектің еңбектерін алдық. Себебі Ә. Жүнісбеков ұзақ жылдардан бері қазақ тіл білімінің фонетика саласымен, тіліміздегі дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесін, сингармонизм заңы мен орфографияны және т.б. кешенді түрде зерттеді. Бүкіл ғұмырын ұлт тілінің дамуына, Кеңес өкіметі тұсында қате жасалған тіл емлесі мен ережесін түзеуге арнаған ғалым. Өмірінің соңғы жылдарында ең өзекті мәселе – төл жазуымызды латын қарпіне көшіру ісімен шұғылданды. Өзінің зерттеулерінің нәтижесінде қазақ латын әліпбиіне «Ұлттық жоба» ұсынды. Мақаламызды жазу барысында ғалымның еңбектерін зерделедік. Қазақ тілінің ұлттық ерекшелігіне орай жазылған «Қазақ тіл білімінің мәселелері» (Ә. Жүнісбеков, 2018) аталатын еңбегін Орхон жазуын, Көне түрік тілі әліпбиі графемаларын дыбыстаудың оңтайлы нұсқасын жасауда негізгі арқау етіп отырмыз.

Ә. Жүнісбеков жоғарыда аталған еңбегінде қазақ тіліндегі дыбыстардың әрбіріне жеке-жеке тоқталып талдайды. Ғалым қазақ тілі дыбыстарының жұмсалым ретін жүйелеп, арнайы кестемен дыбыстаудың әуезді құрақтарын кестемен береді. (10-сурет) Ә. Жүнісбеков (2018) «Қазақ тіліндегі үйлесім құрақтар. Артикуляциялық тұрғыдан өзара кірігіп айтылған дыбыс тіркестерін үйлесім құрақтар дейміз. Сонда қазақ сөзінің дыбыс құрылымының әліпби моделі өзіндік жүйе болып шығады» [24, 158-б.], - деп жазады.

а	ба	да	ға	жа	за	йа	қа	ла	ма	на	ңа	па	ра	са	та	уа	ша
ы	бы	ды	ғы	жы	зы	йы	қы	лы	мы	ны	ңы	пы	ры	сы	ты	-	шы
	б	д	ғ	ж	з	й	қ	л	м	н	ң	п	р	с	т	у	ш

ә	бә	дә	гә	жә	зә	йә	кә	лә	мә	нә	ңә	пә	рә	сә	тә	уә	шә
і	бі	ді	гі	жі	зі	йі	кі	лі	мі	ні	ңі	пі	рі	сі	ті	-	ші
е	бе	де	ге	же	зе	йе	ке	ле	ме	не	ңе	пе	ре	се	те	-	ше
	б	д	ғ	ж	з	й	к	л	м	н	ң	п	р	с	т	у	ш

10-сурет – Ә. Жүнісбеков кітабынан жуан және жіңішке езулік әуезді құрақтар

[24, 158-б.]

Ғалым Ә. Жүнісбеков, жоғарыда айтып өткеніміздей, қазақ латын әліпбиін дайындады. Түркі әліпбиінің негізінде түзілген қазақ латын әліпбиінің «Ұлттық жобасын» (11-сурет) ұсынды. Бұл жоба қазақ тілінің дыбысталу заңына лайықталып жасалған бірегей жоба болды. Біз өз кезегімізде Ә. Жүнісбеков әліпбиіндегі фонемалардың дыбысталу жүйесін үлгі етіп алып отырмыз.

№	кирилше	латынша	аталуы	№	кирилше	латынша	аталуы
1	А а	A a	а	15	Н н	N n	ны
2	Ә ә	Ә ә	ә	16	Ң ң	ᄀ ᄁ	ың
3	Б б	B b	бы	17	О о	O o	о
4	Ғ ғ	Ǵ ǵ	ғы	18	Ө ө	Ö ö	ө
5	Г г	G g	гі	19	П п	P p	пы
6	Д д	D d	ды	20	Р р	R r	ыр
7	Е е	E e	е	21	С с	S s	сы
8	Ж ж	J j	жы	22	Т т	T t	ты
9	З з	Z z	зы	23	У у	W w	ұу
10	Й й	Y y	ый	24	Ұ ұ	U u	ұ
11	Қ қ	Q q	қы	25	Ү ү	Ü ü	ү
12	К к	K k	кі	26	Ш ш	Ş ş	шы
13	Л л	L l	ыл	27	Ы ы	I i	ы
14	М м	M m	мы	28	І і	İ i	і

11-сурет – Ә. Жүнісбеков ұсынған түркі әліпбиінің негізінде түзілген қазақ латын әліпбиінің «Ұлттық жобасы» [24, 200-б.]

Жоғарыда атап өткеніміздей, Көне түрік тілінің әліпбиін үйрену барысында таңбалардың қазақ тілінің фонетикалық үйлесімінде дыбыстаудың маңыздылығын өз тәжірибемізден білдік. Жаңа методиканың тиімділігін нақтылау мақсатында филология білім беру бағдарламасының студенттеріне эксперименталды тәжірибеден бақыладық.

5-кесте – Орхон жазуы немесе Көне түрік тілі әліпбиінің оңтайлы нұсқасы

Орхон жазуы немесе Көне түрік тілі әліпбиі								
Дауыссыз дыбыстар					Дауысты дыбыстар			
Жуан			Жіңішке			↓:	a/ə/e	a/e
Ɔ:	бы	b ¹	ǰ:	бі	b ²	↑:	ы/i	ı/i
ʒ:	ды	d ¹	χ:	ді	d ²	ᄀ:	ө/ү	ö/ü
ʕ:	ғы	g ¹	ƒ:	гі	g ²	ᄁ:	о/у	o/u
↓:	лы	l ¹	Y:	лі	l ²	Жеке дауыссыздар		
ᄀ:	ны	n ¹	ᄁ:	ні	n ²			
Ч:	ыр	r ¹	↑:	ір	r ²	λ:	чы/чі	ç
Ɔ:	сы	s ¹	l:	сі	s ²	ᄂ:	мы/мі	m
ᄀ:	ты	t ¹	h:	ті	t ²	1:	пы/пі	p
D:	ый	y ¹	ʕ:	ій	y ²	Ɔ:	шы/ші	ş
Дыбыстар тіркесі						ᄃ:	зы/зі	z
M:	лт/лд	lt/ld	ʒ:	нч	nç	↑:	ың/ің	ng

5-кестенің жалғасы

⚡:	баш	baş	Э:	ны/ни	ny/ni	л:	қы	q
↓:	оқ/уқ қо/қу	ok/uk ko/ku	◄:	ық/қы/ қ	ik/ki/ k	Ў:	кі	k
Ү:	ич/чи/ ч	iç/çi/ ç	Ғ:	өк/үк/ кө/кү/ к	ök/ük/ kö/kü/ k	:	Сөз арасын бөлу нышаны	
☺:	нт/нд	nt/nd				(⁰), (²)	Дыбыстардың жуан/жіңішке белгісі	

Нәтижесінде студенттер бұған дейінгі Ұлы ғалым В. Томсеннің «⁻¹» және «⁻²» нұсқасынан анағұрлым тез, әрі оңай игерді. В. Томсен мен В. Радлов әдістемесі, ежелгі ескерткіштердегі түпнұсқа жазуды зерттеуші ғалымдардың оқуы үшін жасалған нұсқаулық болуы мүмкін. Ал, әліпбиді оқыту барысында ғалым-ұстаздар әртүрлі методика ұстанып келеді. Біз де осы ұстаным негізінде «Орхон жазуының немесе Көне түрік тілінің әліпбиін дыбыстаудың оңтайлы нұсқасын» (5-кесте) ұсынып отырмыз.

Әліпбиді жүйелеу барысында Ә. Жүнісбеков негіздемесіне сүйендік. Сонымен қатар В. Томсен мен В. Радловтың дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке айырым белгілерін «⁻¹» және «⁻²» енгізуді міндетті деп таптық. Бұл белгілер әлемдік түркология ғылымында маңызды роль атқаратыны белгілі. Біз өз кезегімізде жуан және жіңішке дауыссыз дыбыстар таңбаларын дыбыстау барысында «-ы» және «-і» методикасын ұсынып отырмыз. Кестеде (4-кесте) көрсетілгендей, 39 таңба алынып отыр. Бұл графеманың 4-і ғана дауысты фонеманы, ал 35-і дауыссыз фонемамен дыбыстар тіркесін белгілейді. Әліпбиде дауысты 4 таңба қазақ тіліндегі 9 дыбысты («↓» – а-е-ә, «↑» – ы-і, «>» – о-ұ, «N» – ө-ү) беріп тұр. Дауыссыз дыбыстар болып табылатын 18 таңба жуан-жіңішкелігіне қарай дыбысталады. Жуан дауыссыз дыбыстардың дыбысталу үлгісі («S» – бы, «B» – ды, «f» – ғы, «D» – ый, «J» – лы, «J» – ны, «Ч» – ыр, «Y» – сы, «δ» – ты). Ал, жіңішке дауыссыз дыбыстарды («R» – бі, «X» – ді, «f» – гі, «P» – иі, «Y» – лі, «N» – ні, «T» – ір, «l» – сі, «h» – ті) айту ыңғайлы деп таптық. Келесі 6 таңба жеке дауыссыздар. Бұл таңбалар тіліміздегі жуан да, жіңішке де фонемамен бірге қолданыла береді. Осы себепті таңбаларды әрі жуан, әрі жіңішке фонемамен дыбыстауды жөн деп ойладық («λ» – чы/чі, «R» – мы/мі, «1» – пы/пі, «Y» – шы/ші, «Ч» – зы/зі, «l» – ың/ін). Жеке дауыссыздарға кіретін мына 2 таңба («л» - қы, «Y» - кі) тіліміздің ерекшелігіне орай жуан және жіңішке фонемалармен ғана бірге қойылатын графемалар. Сонымен қатар 8 дыбыстар тіркесі бар («M» – лт/лд, «↓» – оқ/уқ, қо/қу, «Y» – ич/чи/ч, «◄» – ық/қы/қ, «Ғ» – өк/үк/кө/кү/к, «☺» – нт/нд, «z» – нч, «Э» – ны/ни, «⚡» – баш.) Ғалым Ә. Жүнісбеков атап өткендей, («P/D» – и/й) дауыссыз дыбыстарының оқилуы өзгеше. Себебін ғалымның тұжырымымен түсіндіргіміз келеді: «Дауыссыз й [y] дыбысын жоғалтып жүргеніміздің тағы бір себебі «жалған естілім» болып табылады. Қазақ тілінде сөз басында кездеспейтін бес дауыссыз дыбыстың бірі – осы й [y]. Ендеше дыбыс атауына, өзге дыбыстардай бы, ды болып дауысты соңынан қосылмай, дауысты алдынан қосылып, ый/йй (йы/йи емес) түрінде айтылады» [24, 243-б.]

Таңбаларды үйрету барысында осы нұсқаны қолдану анағұрлым тиімді болатынына өз тәжірибемізден көз жеткізіп отырмыз. Қазақ ұлттық фонетикалық ерекшелігіне және ана тілі әліпбиіндегі дыбыстарды айту өзгешілігіне мән беріліп отыр. Графемаларды дыбыстау барысында оңтайлы нұсқаны қолдана отырып, Орхон жазуының әліпбиін филология білім беру бағдарламасында оқытын білімгерлерге үйрету жеңіл болады.

Көрші Өзбекстан ғалымдары мен ұстаздары Орхон әліпбиін оқытудың өздеріне тән нұсқасын өткен ғасырда ұсынған. Өзбек ғалымы Э.О. Умаровтың «Создании рунического

алфавита» (2013) аталатын мақаласынан алынған, Өзбекстан Республикасы ғалымдары Г. Абдурахмонова мен А. Рустамованың «Кадимги туркий тил» (Ташкент, 1982) аталатын еңбегінде жарияланған «Руна алфавитін» назарларыңызға ұсынғымыз келеді (12-сурет).

1	2	3	4	5
Ұ	ши	ш	ш	чаптаги шакли енисей ёднома-лариди учрайди
Д	ай	қалин й	й	й ²
Р	эй	ингичка й	й ²	чапдан биринчиси енисей ёднома-лариди учрайди
Н	ақ	қ	қ	қ
Х	уқ	оқ, уқ, қ қс, қу	қ ⁰	қ ⁰
Х	иқ	ық, қ	қ ^и	қ ^и
1	эк	к	к	к
6	vk	оқ, уқ, к қб, қу	қ ⁰	қ ⁰
А	ағ	ғ	ғ	ғ
Э	эг	назал й ёки нй	й	й
Х	инги	қалин ва ингичка нг	(нг)	чапдан биринчиси енисей ёднома-лариди учрайди
У	анг	қалин нг	(нг ¹)	Енисей ёднома-лариди учрайди.
О	инти	назал т, д ёки нт, нд	нт	чаптаги иккитаси енисей ёднома-лариди учрайди.
Ш	инчи	назал ч ёки нч	нч	
Э	илти	лт,лд	лт)	
М	арт	(а)рт	рт	баш, ча, (чө) деб хам ўқитганлар

Урхун харфлари	Помлари	Англалган товушлари	Трансли-терациясы	Позилар
1	2	3	4	5
↓ ↑	а	а,э	ъ	урхун ёднома-лари да йуқ
Г	и	ы,и	ь	
Р	Уку	оу	у	
Н	Уку	о,у	ү	
Х	э	э	э	
Х	пи	п	п	
1	аб	қалин б	б ¹	чапдан биринчис урхун ёднома-лари да йуқ
6	эб	ингичка б	б ²	чапдан учтаси У1 хун ёднома-лари йуқ
А	ми	м	м	
Э	ат	қалин т	т ¹	
А	эт	ингичка т	т ²	
Н	ад	қалин д	д ¹	чапдан биринчис урхун ёднома-лари да йуқ
Х	эд	ингичка д	д ²	чапдан биринчис урхун ёднома-лари да йуқ
У	ас	қалин с	с ¹	урин билан ш де хам ўқидилар сарғатуви ж т ¹ вущини хам би. днради деган та: мин бор
У	эс	ингичка с	с ²	
1	зи	з	з	
У	ан	қалин н	н ¹	
У	эн	ингичка н	н ²	
У	ар	қалин р	р ¹	
У	эр	ингичка р	р ²	
У	ал	қалин л	л	
У	эл	ингичка л	л ²	
У	чи	ч	ч	
У	ич	ич	ч ¹	

12-сурет – Г. Абдурахмонова, А. Рустамова кітабынан Руна алфавиті [5, 57-б.]

Өзбек ғалымдары Орхон әліпбиінде 42 таңбаны қарастырған. Дауысты 4 таңбаның өзбек тіліндегі айтылуы («**А**» – а, «**И**» – и, «**У**» – ұқу, «**Н**» – ұқу). Жуан дауыссыз дыбыстардың дыбысталу үлгісі («**А**» – аб, «**В**» – ад, «**Г**» – ағ, «**Д**» – ай, «**Ж**» – ал, «**З**» – ан, «**Ч**» – ар, «**Ш**» – ас, «**Т**» – ат). Ал, жіңішке дауыссыз дыбыстарды («**Я**» – әб, «**Х**» – әд, «**Г**» – әг, «**Р**» – әй, «**У**» – әл, «**Н**» – ән, «**Т**» – әр, «**Л**» – әс, «**Н**» – әт) оқуды ұсыныпты. Жеке дауыссыз дыбыстар («**Л**» – чи, «**Ж**» – ми, «**П**» – пи, «**Ш**» – ши, «**Ч**» – зи, «**Т**» – инги, «**Л**» – ақ, «**У**» – әк). Дыбыстар тіркесін («**М**» – илти, «**Д**» – ұқ, «**У**» – ич, «**Д**» – иқ, «**Н**» – вк), «**У**» – инти, «**З**» – инчи, «**Э**» – инйи, «**Д**» – арт) айтуды ұсынған.

Қорытынды

Көне түрік жазуын оқыту барысында Орхон жазуының әліпбиін студенттерге оңай әрі ұғынықты түрде жаттап алуы үшін ұсынылып отырған біздің таңбаларды дыбыстаудың оңтайлы нұсқасы пайдалы болады деп сенеміз. Әрбір жазу мен тілді грамматикалық тұрғыдан тез игеруі үшін ғалым-педагогтар түрлі әдістерді қолданады. Мәселен, ағылшын, неміс ғалымдары өз әліпбилерін үйренушіге тез сіңіру үшін әндетіп жаттау үлгісін ұстанып келеді. Әрбір әріпті дыбыстай отырып, әндете жаттатады. Ән мен әріптерді дыбыстау үшін әріптердің орналасу ретін әннің ырғағына орай орналастырып қойған болуы мүмкін. Ғалымдардың методикасы күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ.

Осы сияқты Орхон әліпбиінің тез, оңай жатталуы үшін таңбалардың оқылуын немесе дыбысталуын тілімізге ыңғайлағанымыз ұтымды болады деп ойладық. Бұл әліпбиді алдымен тәжірибе жүзінде өзімізге қолдандық. Нәтижелі болғандықтан, студенттерге де сынап көрдік. Таңбалардың жуан-жіңішкелігін айыру үшін бұған дейін қолданылып келген сандық белгілер арқылы айыру методикасынан анағұрлым нәтижелі болды. Бұл методиканың артықшылығы таңбаларды көзбен және құлақпан, дыбыстап жаттап алу уақытын бұрынғы әдістен екі есеге дейін қысқартуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, таңбаларды жазу барысында да ілгерілеу бар.

Әліпбиді құру барысында бұған дейінгі көп түрколог ғалымдардың жинақтап ұсынған таңбалар жиынтығын қолдануды жөн деп санадық. 39 таңбадан жинақталған әліпби В. Томсен, В. Радлов, С. Малов, Т. Текин, Э. Умаров, А. Бернштам, Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, Г. Абдурахмонова, А. Рустамова және т.б., ғалымдар ұсынған нұсқаларға негізделіп отыр. Қазақ тіліне ыңғайлап жасалған әліпбиімізде өзге ғалымдар 4 таңбадан 8 фонема шығарса, біз 9 дауысты дыбыс нұсқасын алып отырмыз. Бұл жүйеде Ғ. Айдаров пен С. Хасанованың «**А**» графемасы «а, ә, е» дауысты фонемасын береді деген тұжырымын негіз етіп алып отырмыз.

Мақаланы әзірлеу барысында Орхон таңбаларын жазу үшін 2023 жылғы 11 қаңтар күнгі №31715 1) Авторлық құқықпен қорғалатын объектілерге құқықтардың мемлекеттік тізілімге мәліметтерді енгізу туралы куәлігі алынған автордың «Old Turkic Runic.Type» Шрифтi (23.01.2020) қолданылды. Сондай-ақ, 2023 жылғы «11» сәуір №34529 Авторлық құқықпен қорғалатын объектілерге құқықтардың мемлекеттік тізілімге мәліметтерді енгізу туралы куәлігі берілген автордың «Орхон жазуы немесе Көне түрік тілі әліпбиі» таңбаларды үйретуде графемаларды дыбыстаудың жаңа әдістемесі аталатын әліпбиі талданып, ұсынылып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Күдерина К.Б. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы: Оқу құралы. – Алматы: Елтаным, 2013. – 242 б.
2. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуы: алфавит жүйесі және фонологиясы: филол. ғыл. док. ... дисс. – Алматы, 2008. – 318 б.

3. Лившиц В.А. О происхождении древнетюркской рунической письменности // Советская тюркология. – 1978. – №4. – С. 90–98.
4. Умаров Э.А. Дифтонги в орхонских памятниках // Проблемы востоковедения. – 2015. – №1 (67). – С. 57–59.
5. Умаров Э. О создании рунического алфавита // Проблемы востоковедения. – 2013. – №4 (62). – С. 52–55.
6. Умаров Э. Обозначение восьми гласных четырьмя рунами // Проблемы востоковедения. – 2016. – №3 (73). – С. 67–69.
7. Умаров Э. Тюркская руника: буквенное или слоговое письмо // Проблемы востоковедения. – 2017. – №4 (78). – С. 80–82.
8. Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері / Ред. А. Фазылжанова, Қ. Күдерінова. – Астана, 2018. – 30 б.
9. Кляшторный С.Г. К вопросу о происхождении древнетюркской рунической письменности. Письменные памятники и проблемы истории культуры народов востока // Тезисы докладов I годичной научной сессии ЛО ИНА. Март 1965 г.
10. Щербак А.М. Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения. Тюркологический сборник 1970.– М.: Изд. «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1970. – С. 111–134.
http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/p_ts_1970_06_shcherbak.pdf (қаралған күні 15.10.2023)
11. Тенишев У.Р. В.В. Радлов – фонетист и грамматист. Тюркологический сборник 1971. М.: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1972. [Электронды ресурс]. URL: http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/p_ts_1971_04_tenishev.pdf (қаралған күні 15.10.2023)
12. Бернштам А. Социально-экономический строй Орхоно-енисенских тюрок VI–VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыргызы. М.; Л.: Издательство академии наук СССР, 1946. – 193 с. [Электронды ресурс]. URL: http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/add1/TIVAN_45_1946_bernstam.pdf (қаралған күні 15.10.2023)
13. Томсенъ В. Дешифровка орхонскихъ и енисейскихъ надписей (Переводъ съ французскаго: Dechiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'enissei. Notice preliminaire par Vilh. Thomsen.). Записки Восточнаго отдѣленія Императорскаго Русскаго археологическаго общества. Издаваемая подъ редакцьею управляющаго отдѣленіемъ Барона В.Р.Розена. ТОМЪ VIII. Выпуски III-IV. (Съ приложеніемъ двухъ таблицъ). С.-Петербургъ. Типографія императорской академіи наукъ. Вас. Остр., 9 лин., № 12. 1894. [Электронды ресурс]. URL: http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/ZVORAO_8_1893_1894_33_tomsen.pdf (қаралған күні 15.10.2023)
14. Radloff W. Vergleichende Grammatik der Nördlichen Türksprachen. Erster Theil. Phonetik Der Nördlichen Türksprachen. – Leipzig: T.O. Weigel's verlag, 1882. – 318 p. [Электронды ресурс]. URL: <https://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/publicdomain/content/titleinfo/780488> (қаралған күні 15.10.2023)
15. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі: университет пен педагогтық институттардың филология факультеттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
16. Күдерінова Қ. Түркі тілдерінің әліпбиі мен емле тарихы: монография. – Алматы: Қазақ тілі, 2016. – 336 б.
17. İrfan Tiryaki. Türkiye Türkçesi İçin Çağdaş Türk Damgaları. [Электронды ресурс]. URL: <https://bilimdili.com/turkiye-turkcesi-icin-cagdas-turk-damgalari/> (қаралған күні 19.08.2023)
18. Talat Tekin. A Grammar of Orkhon Turkic. Published by Indiana University, Bloomington Mouton & Co., The Hague, The Netherlands. 1968 y. 419 p.
19. Talat Tekin. Orhon Yazıtları -Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. – Istanbul, 1998. – 128 s.
20. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. –М.; Л.: Изд. Академии наук СССР, 1951. – 451 с.

21. Көне түркі жазбалары. [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Көне_түркі_жазбалары (қаралған күні 15.10.2023)
22. Имаханбетова Р. Қазақ әліпбиі немесе Байтұрсынұлы емлесі. «Абай-ақпарат» [Электронды ресурс]. URL: <https://abai.kz/post/12306> (қаралған күні 15.10.2023)
23. Имаханбетова Р. Ахмет Байтұрсынұлының тіл мұрасы. [Электронды ресурс]. URL: <https://tilalemi.kz/article/2091> (қаралған күні 19.08.2023)
24. Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2018. – 368 б.

REFERENCES

1. Kuderinova Q.B. Qazaq jazuyunyn tarihy men teoriiasy: Oqu quraly [History and theory of Kazakh writing: textbook]. – Almaty: Eltanym, 2013. – 242 b. [in Kazakh]
2. Sartqojauly Q. Baiyrgy turik jazuy: alfavit jujesi jane fonologiiiasy: filol. gyl. dok. ... diss. [Indigenous Turkish writing: alphabet system and phonology: Diss. ... doc. philol. science]. – Almaty, 2008. – 318 b. [in Kazakh]
3. Livshic V.A. O proishojdenii drevnetiurkskoi runicheskoi pismennosti [About the origin of the ancient Turkic runic script] // Sovetskaia tiurkologiia. – 1978. – №4. – S. 90–98. [in Russian]
4. Umarov E.A. Diftongi v orhonskih pamiatnikah [Diphthongs in Orkhon monuments] // Problemy vostokovedeniia. – 2015. – №1 (67). – S. 57–59. [in Russian]
5. Umarov E. O sozdaniu runicheskogo alfavita [About the creation of the runic alphabet] // Problemy vostokovedeniia. – 2013. – №4 (62). – S. 52–55. [in Russian]
6. Umarov E. Oboznachenie vosmi glasnyh chetyrmiia runami [The designation of eight vowels by four runes] // Problemy vostokovedeniia. – 2016. – №3 (73). – S. 67–69. [in Russian]
7. Umarov E. Tiurkskaia runika: bukvennoe ili slogovoe pismo [Turkic Runic: letter or syllabic writing] // Problemy vostokovedeniia. – 2017. – №4 (78). – S. 80–82. [in Russian]
8. Jana alipbi negizindegi qazaq tili emlesinin erejeleri [Rules of spelling of the Kazakh language based on the new alphabet] / Red. A. Fazyljanova, Q. Kuderinova. – Astana, 2018. – 30 b. [in Kazakh]
9. Kliashturnyi S.G. K voprosu o proishojdenii drevnetiurkskoi runicheskoi pismennosti. Pismennye pamiatniki i problemy istorii kultury narodov vostoka [On the question of the origin of the ancient Turkic runic script. Written monuments and problems of the history of culture of the peoples of the East]. Tezisy dokladov I godichnoi nauchnoi sessii LO INA. Mart 1965 g. [in Russian]
10. Sherbak A.M. Eniseiskie runicheskie nadpisi. K istorii otkrytiia i izucheniia [Yenisei runic inscriptions. To the history of discovery and study]. Tiurkologicheskii sbornik 1970. – M.: Izd. «Hauka». Glavnaia redakciia vostochnoi literatury, 1970. – S. 111–134. http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/p_ts_1970_06_shcherbak.pdf (qaralghan kuni 15.10.2023) [in Russian]
11. Tenishev U.R., V.V. Radlov – fonetist i grammatist [V.V. Radlov is a phonetist and grammarian.]. Tiurkologicheskii sbornik 1971. – M.: Izdatelstvo «Nauka». Glavnaia redakciia vostochnoi literatury, 1972. [Elektrondy resurs]. URL: http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/p_ts_1971_04_tenishev.pdf (qaralghan kuni 15.10.2023) [in Russian]
12. Bernshtam A. Socialno-ekonomicheskii stroi Orhono-eniseiskih tiurok VI–VIII vekov. Vostochno-tiurkskiy kaganat i kyrgyzy [The socio-economic system of the Orkhon-Yenisei Turks of the VI–VIII centuries. Eastern Turkic Khaganate and Kyrgyz]. – M.; L.: Izdatelstvo akademii nauk SSSR, 1946. – 193 s. [Elektrondy resurs]. URL: http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/add1/TIVAN_45_1946_bernstam.pdf (qaralghan kuni 15.10.2023) [in Russian]
13. Tomsen V. Deshifrovka orhonskih i eniseiskih nadpisei [Deciphering the Orkhon and Yenisei inscriptions] (Perevod s francuzskago: Dechiffrement des inscriptions de l’Orkhon et de l’Ienissei. Notice preliminaire par Vilh. Thomsen.). Zapiski Vostochnago otdeleniia Imperatorskago Russkago arheologicheskago obshestva. Izdavaemyi pod redakciei upravliaiushago otdeleniem Barona V.R. Rozena. TOM VIII. Vypuski III–IV. (C prilozheniem dvuh tablic). – C.-Peterburg: Tipografiia imperatorskoi akademii nauk. Vas. Ostr., 9 lin., № 12. 1894.

- http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/ZVORAO_8_1893_1894_33_tomsen.pdf
[Elektrondy resurs]. URL: (qaralgan kuni 15.10.2023) [in Russian]
14. Radloff W. Vergleichende Grammatik der Nördlichen Türksprachen. Erster Theil. Phonetik Der Nördlichen Türksprachen [Comparative grammar of the Northern Turkic languages. First part. Phonetics Of The Northern Turkic Languages]. – Leipzig: T.O. Weigel's verlag, 1882. – 318 p. [Elektrondy resurs]. URL: <https://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/publicdomain/content/titleinfo/780488> (qaralgan kuni 15.10.2023) [in German]
 15. Aidarov G., Quryshjanov A., Tomanov M. Kөne turki jazba eskertkishteriniң tili [The language of ancient Turkic written monuments]: universitet pen pedagogtyq instituttardyn filologiiа fakultetterine арналған оқу қуралы. – Almaty: Mektep, 1971. – 272 b. [in Kazakh]
 16. Kuderinova Q. Turki tilderinin alipbii men emle tarihy: monografiа [The history of the alphabet and spelling of Turkic languages: monograph]. – Almaty: Qazaq tili, 2016. – 336 b. [in Kazakh]
 17. İrfan Tiryaki. Türkiye Türkçesi İçin Çağdaş Türk Damgaları [Contemporary Turkish Stamps For the Turkish Language of Turkey]. [Elektrondy resurs]. URL: <https://bilimdili.com/turkiye-turkcesi-icin-cagdas-turk-damgalari/> (qaralgan kuni 19.08.2023) [in Turkish]
 18. Talat Tekin. A Grammar of Orkhon Turkic. Published by Indiana University, Bloomington Mouton & Co., The Hague, The Netherlands. 1968 y. 419 p.
 19. Talat Tekin. Orhon Yazıtları - Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk [Orkhon Inscriptions – Kul Tigin, Bilge Khagan, Tunyukuk]. – Istanbul, 1998. – 128 s. [in Turkish]
 20. Malov S.E. Pamiatniki drevnetiurkskoi pismennosti. Teksty i issledovaniia [Monuments of ancient Turkic writing. Texts and research]. –M.; L.: Izd. Akademii nauk SSSR, 1951. – 451 s. [in Russian]
 21. Kөne turki jazbalary [Ancient Turkic inscriptions]. [Elektrondy resurs]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Kөne_tyrki_zhazbalary (qaralgan kuni 15.10.2023) [in Kazakh]
 22. Imahanbetova R. Qazaq alipbii nemese Baitursynuly emlesi [Kazakh alphabet or Baitursynov spelling]. «Abai-aqparat». [Elektrondy resurs]. URL: <https://abai.kz/post/12306> (qaralgan kuni 15.10.2023) [in Kazakh]
 23. Imahanbetova R. Ahmet Baitursynulynyn til murasy [Akhmet Baitursynov's language heritage]. [Elektrondy resurs]. URL: <https://tilalemi.kz/article/2091> (qaralgan kuni 19.08.2023) [in Kazakh]
 24. Junisbek A. Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty: Abzal-Ai, 2018. – 368 b. [in Kazakh]

Г.М. АХМЕТОВА

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының кіші ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: gulnar_akhmetova_93@mail.ru*

С. РАЕВТЫҢ «ЖАНЖАЗА» ЖӘНЕ Т. НҰРМАҒАНБЕТОВТЫҢ «ПЕРІШТЕЛЕРДІҢ ӨЛІМІ» РОМАНДАРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ҰҒЫМДАР ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада автор тәуелсіздіктен кейінгі тұста жазылған қазақ-қырғыз әдебиетіндегі постотаршылдықтың көрінісін бейнелеуде көркемдік әдіс қызметін атқарған фольклорлық мотив, образдардың қолданылу ерекшеліктерін қарастырған. Ресей тарапынан жүргізілген отарлаудың Орталық Азия халықтарының мәдениеті мен саяси-әлеуметтік жағдайына, салт-санасына, діни-ғұрпына тигізген теріс әсеріне ғылыми тұрғыда дәлелдемелер келтіріліп, әдебиеттанулық аспектіде зерттеу жүргізілді. Жазушылардың қарғыс, қарға, жылан, әруақ, бақсы, кек қайтару, жыланмен арбасу, құдайға қарсылық, киелі жер іздеу, киелі ағашқа мұңын айту сынды мотивтерді қоғамның өзекті мәселелерінің шешімін табуда, негізгі қаһарманды идеализациялау мақсатында қолданғаны айқындалды. Сондай-ақ, қырғыз жазушысы Сұлтан Раевтың «Жанжаза» және қазақ қаламгері Тынымбай Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі» романындағы жылан символикасының мәні мен аллегориялық сипатына салыстырмалы-типологиялық талдау жасалды.

«Жанжаза» туындысындағы адамзатқа тыйым салған – рухани цензураның кейбір элементтері ретінде жындыханадағы ауруларға киелі кітапты оқуға тыйым салынуы, Лир мен мен Ескендір Зұлқарнайын образының астарымен берілген құдайсыздық, жеке басқа табыну сюжеттерінің қызметі сараланса, «Періштелердің өлімі» шығармасында бүгінгі заман келбетін танытатын алаяқтық, халықты жапа шектіретін кәсіп көзін әшкерелеп, дағдарысқа түскен қоғамның дертін, әйел теңсіздігін сөз еткен автордың жеке интенциясы мен шығармашылық шеберлігі талданды.

Кілт сөздер: постотаршылдық, түс көру, сюжеттік желі, лейтмотив, Сұлтан Раев, миф.

G.M. Akhmetova

*Junior Researcher of M.O. Auezov Institute of Literature and Art
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: gulnar_akhmetova_93@mail.ru*

The Function of Folklore Concepts in the Novels of S. Raev «Zhanzhaza» and T. Nurmaganbetov «Death of Angels»

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ахметова Г.М. С. Раевтың «Жанжаза» және Т. Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі» романдарындағы фольклорлық ұғымдар қызметі // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2023. – №2 (128). – Б. 101–113. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.08>

***Cite us correctly:**

Ahmetova G.M. S. Raevtyн «Janjaza» jane T. Nurmaganbetovtyн «Perishtelerdin olimi» romandaryndagy folklorlyq ugymdar qyzmeti [The Function of Folklore Concepts in the Novels of S. Raev «Zhanzhaza» and T. Nurmaganbetov «Death of Angels»] // *Iasaui universitetinin habarshysy.* – 2023. – №2(128). – B. 101–113. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.08>

Abstract. The article examines the features of the use of folklore motifs and images that served as an artistic method in depicting the manifestations of post-colonization in Kazakh-Kyrgyz literature written in the period after independence. Scientific evidence of the negative impact of colonization by Russia on the culture and political and social status, traditions, religious customs of the peoples of Central Asia was presented, a study was conducted in the literary aspect. It was found that the writers used such motives as a curse, a crow, a snake, a ghost, a witch, retribution, snake fascination, resistance to God, the search for Holy Land, mourning for a sacred tree, in search of solutions to pressing problems of society, in order to idealize the protagonist. A comparative typological analysis of the meaning and allegorical character of the symbolism of the snake in the novels of the Kyrgyz writer Sultan Raev «Zhanzhaza» and the Kazakh writer Tynymbai Nurmaganbetov «Death of Angels» was also carried out.

The work «Zhanzhaza» analyzes as some elements of spiritual censorship prohibiting humanity, the ban on reading the Bible to patients in a psychiatric hospital, godlessness expressed under the images of Lear and Alexander the Great, the activity of the plots of the cult of personality, in the work «Death of Angels» the personal intention and creative skill of the author, revealing the appearance of modernity in the form of fraud, are analyzed, deception, the troubles of society, going through a crisis, female inequality.

Keywords: post-colonization, dream, storyline, leitmotif, Sultan Raev, myth.

Г.М. Ахметова

*Младший научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауезова
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: gulnar_akhmetova_93@mail.ru*

Функция фольклорных понятий в романах С. Раева «Жанжаза» и Т. Нурмаганбетова «Смерть ангелов»

Аннотация. В статье автор рассмотрел особенности использования фольклорных мотивов и образов, которые послужили художественным методом в изображении проявления постколонизации в казахско-киргизской литературе, написанной в период после обретения независимости. Были приведены научные доказательства негативного влияния колонизации со стороны России на культуру и политико-социальное положение, традиции, религиозные обычаи народов Центральной Азии, проведено исследование в литературоведческом аспекте. Было установлено, что писатели использовали такие мотивы, как проклятие, ворона, змея, призрак, ведьма, возмездие, завораживание змеей, сопротивление Богу, поиск Святой Земли, скорбь по священному дереву, в поисках решения насущных проблем общества, в целях идеализации главного героя. Также был проведен сравнительно-типологический анализ значения и аллегорического характера символики змея в романах кыргызского писателя Султана Раева «Жанжаза» и казахского писателя Тынымбая Нурмаганбетова «Смерть ангелов».

В произведении «Жанжаза» анализируются как некоторые элементы духовной цензуры, запрещающей человечеству, запрет на чтение Библии больным в психиатрической больнице, безбожность, выраженная под образами Лира и Александра Македонского, деятельность сюжетов культа личности, в произведении же «Смерть ангелов» проанализированы личная интенция и творческое мастерство автора, раскрывающего облик современности в виде мошенничества, обмана, беды общества, переживающий кризис, женское неравенство.

Ключевые слова: постколонизация, сновидение, сюжетная линия, лейтмотив, Султан Раев, миф.

Кіріспе

Қазақ-қырғыз әдебиетінің дамуында елеулі орынға ие тақырыптардың бірі – отаршылдық дискурсы. Отарлау дегеніміз – күшті империялар мен державалардың, қарапайым халықты белгілі бір саяси жүйенің ыркына көндіріп, қатты және жұмсақ күш қолдану арқылы бағындыруы және отарланған елдің (елдердің) территориясын, ұлттық ділі мен дәстүрін, ұлттық құндылықтарын өз меншігі деп есептеуі. Батыс Еуропа мен Шығыс арасындағы отаршылдық тарихы мен саяси стратегиялары Э. Саидтың «Ориентализм» еңбегінде кеңірек түсіндірілген болатын. Э. Саид ориентализм ұғымына «Шығыс және оның өркениеті, халықтары мен оған тән сипаттары болып табылатын түсіндіру мектебі» [1, 173-б.] деп түсінік береді. Батыс Шығысқа, соның ішінде Африка, Үнді, Сауд Арабия мемлекеттеріне нәсілдік кемсіту, гендерлік теңсіздік, тіл басқару жүйесінің әлсіздігі, діни ахуалының төмендігі себепті отаршылдық саяси үстемдігін танытса, Ресей империясы ұстанған озбыр саясаты арқылы 1991 жылға дейін құрамындағы он бес республиканың ұлттық бірегейлігіне тән материалдық және рухани-бейматериалдық құндылықтарын түбірімен жойып жіберуді көздеді. Публицист Қайрат Бекеннің «Қазақия қалай отарланды?» еңбегінде Ресей империясының отаршылдық стратегиясы төмендегідей баяндалған:

- шекарасын кеңейту және территориялық басқару жүйесін енгізу;
- әскери бекіністер салу арқылы байтақ жерін иемденіп, ішкі-сыртқы қазба-байлықтарына қол жеткізу;
- салық түрін көбейтіп, оны жүзеге асыруды міндеттеу барысында халықтардың әлеуметтік-экономикалық жүйесін әлсірету;
- әдет-ғұрып заңнамаларына өзгерістер енгізе отырып, діни сауатын теріс бағытқа бұру;
- хандық сайлауды халыққа бермей, өздері шешім қабылдап, қазақтың әуел бастан келе жатқан хандық билігін жою нәтижесінде патша қолайына жағатын тұлғаларды билікке әкелу;
- ислам дінінің рәсімдеріне шек қою арқылы христиан дінін қабылдауға үгіттеу және шоқындыру;
- қазақ жеріне шіркеулер салу арқылы схолостика ілімдеріне қазақ жастарын тарту мақсаттары негізінде Ресей патшалығы өз миссиясын жымсысқы түрде жүзеге асырды деуге болады [2, 197–208-бб.].

Ал біздің зерттеу мақсатымыз – қырғыз жазушысы Сұлтан Раев пен қазақ қаламгері Тынымбай Нұрмағанбетов романдары арқылы мемлекеттік тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ-қырғыз әдеби үдерісіндегі әдеби-поэтикалық эксперименттер қолданысын салыстырмалы түрде көрсету және постотаршылдық көрінісін айқындау. Постотаршылдық ұғымының анықтамасын тарихшы С. Горшенина «Орта Азиядағы шығыстану, постотаршылдық және отарсыздандыру аясы: теориялық өзектілігі мен қолданысы» зерттеуінде «Постотаршылдық – отаршылдық тәртіп ресми түрде аяқталғаннан кейінгі отаршылдықтың интеллектуалдық, идеологиялық және мәдени салдары» [3, 178-б.] – деп тұжырымдайды.

Орталық Азия елдерінің тәуелсіздігімен қатар ұлттық сөз өнері әлемінде сөз бен ой еркіндігі қалыптасты. Қырғыз-қызық әдебиетінде ақын-жазушылар бұрын-соңды саясаттың ықпалынан шыға алмай, жабық күйде келген тақырыптарға қайта оралып, әлеуметтік-саяси, қоғамдық проблемаларды миф, аңыз, ертегі сынды фольклорлық прозаның кейбір элементтері арқылы ашуға тырысты. Қырғыз республикасының классик жазушысы Шыңғыс Айтматовтың «Боранды бекет», «Найман ана», «Ақ кеме» шығармаларынан бастау алатын мифологемалық формалар арқылы адам трагедиясына үңілу, кейіпкерінің ішкі психологиясының толқынысын көрсету дәстүрінің жаңа үлгісін Сұлтан Раевтың «Жанжаза» романындағы көркемдік-пәлсапалық баяндауларынан байқауға болады. Ал қазақ әдебиетіндегі тотемдік кие саналатын бөрінің үздік образы мен тағылығын танытатын шығарма Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесі болса, сонымен қатар Оралхан Бөкейдің

«Қасқыр ұлыған түнде» туындысындағы бөрілік сипат мүлде өзгеше. Қазіргі қазақ жазушысы Т. Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі» романында тотем түрлері қоғамдық-әлеуметтік проблемаларды бейнелеу амалы ретінде қолданыс тапқан. Ерекше атау берген туындысында қаламгер ағаш пен жылан тотемінің символикалық саяси маңызына ден қойып, қазіргі қоғамдағы азғындық, алаяқтық әрекеттерін баяндап, адамның рухани дағдарысын көрсету жағына жіті мән берген.

Тәуелсіздік кезеңінде қазақ-қырғыз әдебиетінің көкжиегі кеңейіп, постотаршылдықтың белгілерін жан-жақты сипаттайтын туындылар қатары артты деуге болады. Қырғыз прозасындағы К. Акматовтың «Архат», Т. Касымбековтың «Қырғын», С. Гавай «Скифтың қарғысы», М. Сабыровтың «Ант», С. Раевтың «Жанжаза» шығармаларында жазушылар мифтік, аңыздық желілерді постотаршылдықтың белгілерін айқындауда жеке позициясын білдірудің әдісі деп есептесе, қазақтың көркемсөз иелері С. Елубайдың «Ақбоз үй», Т. Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі», «Мешкей», Б. Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай», Т. Әсемқұловтың «Талтүс», Д. Рамазанның «Көш», «Ақсақал мен жылан», А. Алтайдың «Туажат», «Кентавр», Ә. Ыбырайымұлының «Кек пен серт», Е. Айдабосынның «Қарғыс» сынды көркем туындыларында да түркі халықтарына ортақ фольклорлық ұғымдар мен элементтердің трансформацияланған жаңа формадағы үлгісін әлеуметтік-саяси идеологиялық идеяларының мақсатын айқындауда септігін тигізетін көркемдік деталь санағанын байқауға болады. Осы тұста зерттеу нысанына алынған «Жанжаза» романын талдамастан бұрын оқырмандарға қырғыз жазушысы Сұлтан Раев шығармашылығы жөнінде қысқаша баяндап өткіміз келеді. Қазақстан мен Қырғыз Республикасының тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиетінде әртүрлі әдеби бағыт-бағдарлар мен эксперименттік-поэтикалық тенденциялар қалыптастырған жазушылар есімі оқырмандар мен зерттеушілерге белгілі.

С. Раев – әлемге танымал жазушы Шыңғыс Айтматовтан кейін бүгінгі қырғыз елінің кеңістігінен шығып, Орталық Азия қаламгері ретінде есімі жиі аталатын жазушы, ақын, драматург. Бұл қаламгердің «Жанжаза», «Топан» романдарымен қатар, «Антистандарт» өлеңдер жинағы жарық көрген. Сонымен қатар, драмалық туындылары да әлемдік театрларда сахналанып келеді. С. Раевтың «Жанжаза» романы қазақ тіліне аударылған (аударған: Кәдірбек Құныпияұлы).

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу жұмысының материалы ретінде қырғыз жазушысы Сұлтан Раевтың «Жанжаза» және Тынымбай Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі» туындыларын талдау үшін постотаршылдықтың салдарын миф пен фольклорды байланыстыра отырып, зерттеген келесі шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектері негізге алынды. Атап айтқанда, Ю. Рерихтің «Ориентализмнің гүлденуі», Р. Генонның «Ислам өркениетінің Еуропаға тигізген әсері», Э. Саидтың «Ориентализм», С. Горшенинаның «Орта Азиядағы шығыстану, постотаршылдық және отарсыздандыру аясы: теориялық өзектілігі мен қолданысы», М. Мырзахметовтің «Қазақ қалай орыстандырылды?», Б. Қайратұлының «Қазақия қалай отарланды?», А. Айталының «Ұлттану» сынды зерттемелері таза постотаршылдықтың көрінісін айқындаса, Дж. Фрэзердің «Алтын бұтақ», К. Леви-Стростың «Мифология: Человек голый», Д. Норманның «Мифологиядағы символизм», Б. Кебекованың «Қырғыз-қазақ фольклорының байланысы», «Қырғыз әдебиетінің тарихы», А. Акматалиевтің «Қазіргі қырғыз әдебиеті», «Түркі халықтарының фольклоры», С. Қасқабасовтың «Қазақ фольклорының тарихылығы», Ә. Марғұланның «Ежелгі жыр, аңыздар», Ж. Аймұхамбеттің «Миф. Мифология. Мифопоэтика», Р. Әлмұханованың «Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар», Б. Қанарбаеваның «Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі», Ә. Төлеубаевтың «Қазақ халқының табиғат мінәжаты және емдеу магиясы», «Қазіргі әдебиет және фольклор» атты еңбектері фольклористика ғылымының теориялық-методологиялық шеңберін қамтыған құнды дереккөз ретінде пайдаланылды.

С. Раевтың «Жанжаза» және Т. Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі» көркем туындыларындағы постотаршылдықтың салдарын көрсету мақсатында салыстырмалы-типологиялық, семиотикалық, антропологиялық көркемдік әдістер қолданылды. Зерттеу барысында салыстырмалы типологиялық әдіс екі автор туындыларындағы фольклорлық ұғымдардың мифтік, аңыздық құрылымдардың ұқсастығы мен айырмашылықтарын саралауды жүзеге асыруға септесе, жылан, ағаш, қарға тотемдік образдарының мәні мен қызметін айқындауда семиотикалық әдіс белсенді қызмет атқарады. Ал адам табиғатының иррационалды, эстетикалық болмысын, көркемдік карикатурасын ашу процесі антропологиялық әдіс негізінде жүзеге асырылды. Мақалада С. Раевтың «Жанжаза» және Т. Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі» романдарындағы фольклорлық ұғымдардың поэтикалық қырын ғана айқындауға тырысамыз.

Талдау мен нәтижелер

Қырғыз жазушысы С. Раевтың «Жанжаза» романындағы қарға образы – қарғыстың, жылан бейнесі – сұм ажалдың, жеті саны – мәңгілік өмірдің нышаны ретінде қолданыс тапқан. Туындыдағы жетеудің киелі мекен іздеу мотиві – Асанқайғының жерұйықты іздеу мотивімен сәйкес келсе, жетеудің бос табыттарды көріп шошынуын – Қорқыттың қазылған көрін көріп қашуымен, мәңгілік өмірді арман етуімен байланыстыруға болады. Автордың басты идеясы – әйел адамын нәпсіқұмарлықтың құлына айналдырмау, адам баласына қиянат жасамау, әруақтың киесін жерге таптамау сынды көркем сюжеттердің негізінде жас ұрпақ бойына имани тәрбие қалыптастыру. Сондай-ақ автор қарғыс арқалаған адамның жанжасасы ауыр болатынын діни-философиялық көзқарастары негізінде ұғындыруды көздейді. Қарғыс түсінігіне «Қырғыз әдебиетінің тарихы» кітабының бірінші томында «Қарғыстың түп-төркіні аңыз-әңгімелер мен мифтік сюжеттерден бастау алады. Қарғыс – адамның күнделікті өмірінде орын алатын (жек көру, кек алу, іш күй) секілді психикалық күйлердің күшейген түрі» [4, 304-б.] – деген түсінік берілген.

Т. Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі» туындысындағы Сәмбі ағашын Алдиярдың жалғыздығын бейнелейтін символдық көркем бірлік деуге болады. Жазушы жылан персонажы арқылы қазақ басына төніп тұрған қатерді тұспалдап, сақтандырған. Шығарма ішіндегі Сағынжанның өлген әкесінің зейнетақысын жыл бойы алуы, Тоқашбайдың түнде бензин ұрлау, туған жиендерінің Алдияр нағашысының малын ұрлап сату сынды алаяқтық әрекеттер постотаршылдықтан кейінгі қазақ халқының ауыр трагедиялық күйінен хабар беретін реалистік сюжеттер болып саналады.

Орталық Азия әдебиетіндегі шоқтығы биік, форма мен мазмұны жөнінен ерекшеленіп тұратын туындылардың қатарына С. Раевтың «Жанжаза» романы кіретінін жоғарыда атап өттік. Шығармада қырғыз елінің постотаршылдықтан кейінгі ахуалымен қоса, өлім мен өмірдің күресі, адамның ажалдан қашуы, құдайға қарсылық, жыланмен арбасу, жыланға табыну культі, бақсылық, аластау, әруақ, қарғыс, түс жору, ажалдың жылан кейпінде келуі, айдың тұтылуы, қайтыс болған адам жанының басқа тіршілік иесіне ауысуы, киелі жерді іздеу сынды фольклорлық ұғымдар мен мифтік желілер егжей-тегжейлі баяндалған.

Жындыханадан қашып шыққан жетеудің тағдыры шым-шытырық түс секілді суреттелген. С. Раевтың кейіпкерлер санын жетеу деп алуының да сандық-символдық мәні жоғары. Жеті саны дінде де, дәстүрде де ерекше сакральды сипатқа ие. Ал «Жанжаза» романындағы кейіпкерлер санының жетеу болуының себептерін ойша саралайтын болсақ:

1) әлем халықтарында жеті саны – мәңгілік өмірдің нышаны саналған, ал шығармадағы жеті кейіпкер де өлімнен қашып, мәңгілік өмір сүретін жұмақ мекен іздеушілер болғандығынан көрінеді;

2) тозақтың жеті қақпасы бар болса, жеті кейіпкер жұмақ мекен іздеп жүріп, тозақтың бір қақпасының есігін ашқанын байқамай қалады. Себебі, тозақтың қарауылы болған қара

шұбар жылан кезбе жетеудің алдынан қайта-қайта шығып, істеген күнәсі үшін жан жазасын береді, тозақтың қақпасы осы жылан пайда болған жерден бастау алған;

3) тозаққа апарар жеті күнәнің бірі – нәпсіқұмарлық. Аталған жеті кейіпкер де осы нәпсіқұмарлығы үшін жан азабын тартады;

4) адамның жаратылысындағы ең негізгі жетінші сатысы – жан ұғымы. «Жанжаза» туындысында да адамның жаны туралы философиялық ұғымдарды қамтығандықтан кейіпкерлер санын жетеу деп алған болуы мүмкін.

Автордың суреттеуіндегі «жындыхана» → пәни дүние, ал осы өмірде жасаған күнәлары үшін азапталған жерді (құмды, шөлді аймақты немесе «өлім аңғарын») → «о дүние», жетеудің іздеп шыққан киелі жерін (Эдем бағы) → «жұмақ» деп түсіндіруге болады. Сондай-ақ, мәдениеттанушы Мұрат Әуезов: «Жанжаза» романы жүйелілік тұрғыдан өзгеше. Автор бөгде кеңістіктен Жер әлемде өмір сүруші адам табиғатына, болмысына жаңаша көзбен барлау жасаған. Түрлі халықтардың философиясы мен тарихы, уақыт кеңістігі магиялық реализммен ұштасқан. С. Раевтың поэтикасында М. Әуезов пен Ш. Айтматовтың қолтаңбасының ізі бар. Романдағы кейбір сюжеттер атақты қырғыз фольклорындағы «Манас» эпосымен үндес» [5, 69-б.] – деп пікір білдіреді.

«Жанжаза» романында Қасиетті мекенді – Жұмақ жерді бірге табуға аттанған Шыңғысхан, Ескендір Зұлқарнайын, Таис Афинская, Лир, Император, Клеопатра және Қозышақ есімді жеті кейіпкер образы кескінделген. Жеті кейіпкер жындыханадан қашып шығады. Жазушы мұнда жеті кейіпкер есімдерін бірнеше тарих кезеңдерінен бері белгілі атақты әмірші, император, драмалық туынды кейіпкері (Шекспирдің «Лир патша» трагедиясы бойынша) және Иса пайғамбардың прототиптеріне негіздеп сомдаған. Автордың ойынша, өздері өмір сүрген тарихи дәуірлерде Жаратушының бұйрықтарына қарсы келген, өздерін Құдай жариялаған және халыққа зұлымдық көрсетіп, жеке нәпсісінің құлына айналған белгілі тұлғалар күнәларынан өлім құшса да құтыла алмайды. Олардың Құдай алдындағы күнәсі кейінгі ұрпақтарына өтіп (романда отыз үшінші және қырқыншы ұрпақтары азап тартатын оқиғалар берілген), жан жазасын алады. Күнәһарлардың жан жазасын жылан уын шашып, шағып өлтіреді. Төменде кейіпкерлерге қысқаша сипаттама беріп, басты мақсатымыз болған фольклорлық ұғымдарға талдау жасаймыз.

Жеті кейіпкердің бірі – жындыханадан қашып шыққан алты серігіне жол бастаушы әрі киелі кітапты оқып, жынданған император. Автор Қасиетті кітапты оған жындыханада жазушы образында бейнеленген киелі адам-жазушы береді. Император жындыханада «Тәңірдің келетін күні» жазылған Қасиетті кітаптың мұқабасы мен бір бетін сақтап қалады. Қасиетті жерге жетіп, күнәларынан арылғысы келген Император шөлді жерде қаза табады және өлердің алдында Қасиетті жер – бейіш мекені өмірдің шындығын түсініп, адам жүрегін таза ұстауға ұмтылған күннен басталатынын ұғынады. Туындыда бірінші деңгейлі мәтін ретінде қолданылған Қасиетті кітап – қатыгездік пен ашкөздік жайлаған қоғамға жіберілген Жаратушының ескертпесі, қараңғылық қаптаған тасбауыр адамдар жүрегіне иман нұрын төгетін жазба. Киелі кітаптың сөзін ұғып, мәнін түсінетін де осы кейіпкер болатын.

Императордың жастығының астынан табылған киелі кітапты жындыхана қызметкерлері ақыры қолға түсіреді. Киелі кітаптың киелілік сипаты жындыхана қызметкерлері мен тұрғындары өртеп жібергеннен кейін жойылады. Өлімі жыланнан болатынын білген император қара жыланнан қашып шөлге тап болды. Бірақ сол қара жылан жолын бөгеп, соңында императорды ажал құштырады. Таратып айтар болсақ, императордың қыр соңынан қалмай қойған қара жылан ит өлімнің, тажалдың белгісі болып шығады. Императордың өлімнен қашып, шөлді аймаққа бой тасалауы Қорқыттың өлімнен қашу сарынын еске салады. Дәл шөлдің ортасына барып жан берген император өлімі – Қорқыттың Сырдың орта тұсына барып, ұйықтап кеткен кезде жылан шағып, қайтыс болған сәтіммен сәйкес келеді.

Осы императормен алғаш рет естен кетпес түнді өткізген жезөкшенің кейпіндегі екінші кейіпкер – Таис Афинская. Бұл есімді оған кейіпкер-жазушы қойып еді. Киелі кітапқа кейіпкер-жазушыдан кейінгі қол жеткізген адам осы еді, бірақ таза жолмен жүрмей, азғындыққа ұшыраған әйел тән құмарлығының рахатына бөленемін деп Қасиетті кітаптан қол үзіп қалады. Дегенмен әйелге бұл кітап өткен өмірінде жасаған күнәларын есіне түсіріп, бір сәт Жаратушы алдында басын июіне мүмкіндік берді. Әйел кітаптың алғашқы бетін парақтай бергенде теміржолға тастамақ болған көңілдесінің сәбиі мен әруақ-әйелі, көңілдесінің жүрегі ұстап қайтыс болған кезі елестейді. Жазушы-кейіпкер осындай ойлар келерін біліп, кітапты әйелдің төсегінің астына әдейі қойып кеткен болатын. Жазушы атынан берілген мына бір үзік ойлар әйел портретіне реңк беріп, оның сипатына айрықша назар аудартады. «Сені Таис Афинская дегенімнің себебі, ол саған ұқсаған сұрқиялардың ханшайымы. Ұлы императордың ойнасы. Оның нәпсіқұмарлығының кесірінен жақсы дамыған бір қала түгел құрыған, шаһар өртеліп, күлі аспанға шашылған. Бір жезөкшенің кесірінен тұтас қала қираған! Ол сенің, сұрқиялардың ханшасының қылғаны! Сен де соған ұқсайсың!» [6, 29-б.]. Сондай-ақ император кітапты қасиет тұтып, елге үлгі етудің орнына, жезөкше әйелдің рахатына ауыстырғаны үшін жаны жыланға ауысып, азапталып жатты. Киелі кітаптың киесі ұрды.

Нәпсіқұмар және құдайға қарсы әрекет етушілердің үшіншісі – Лир. Театр сахнасында Лир патшаның рөлін сомдағандықтан, жындыханадағы лақап аты да солай берілген. Ол жастайынан театр сахнасында актер болып, қаншама сұлу қыз бен әйелдің обалына қалған күнәһар пенделердің бірі болып суреттелген. Лирдің болмысын сипаттағанда көзге түсер фольклорлық сарынның бірі – құдайға қарсылық немесе құдайсыздық ұғымы. Құдайға қарсылық сарыны ежелгі грек мифтерінде кездесетін Прометей бейнесі мен қазақ аңызының сәуегейі Қорқыт ата туралы жырлармен байланысты. Қорқыт жайлы аңыздардың көпшілігінде Құдайға қарсы келіп балағаттау, оған серік қосу сынды күнәлі әрекеттер кездеспегенімен, Алла тарапынан жіберілген ажалға мойынсынбастан күресуі, өзіне тиесілі қазылған көрден қашуы – Құдайға қарсылық ұғымын туындатады. Романда кейіпкер Лирдің құдайға қарсылығы мүлдем басқаша суреттеледі. Жазушы С. Раев У. Шекспирдің «Лир патша» туындысындағы Лир кейіпкердің монологын өзінің Лир деп аталатын кейіпкерінің образын ашу үшін қолданған. Мысалы, «Жанжаза» романында Лир монологында: «Құдай бар жерде мен жоқпын, мен бар жерде Құдай жоқ! – деп кеудесін соғып... Киелі кітапты сыпырғымен сыпырып, «Тозақ» парағын жыртып па еді?» [6, 29-б.] – деп өзін құдаймен теңестірген, ұлылығына шек келтірген. Лир патшадай өзін өктем ұстаған бұл кейіпкердің екі кешірілместей күнәсі болды. Біріншісі – Аллаға тіл тигізіп, бар-жоғына күмәнмен қарап, Киелі кітаптың тозақ туралы жазылған бетін жыртып, өз аяғымен таптауы, екіншісі – өмір гүлінің балын жиғандай әйелзатын тән нәпсісінің құлына айналдыруы. Лирдің бұл екі күнәсіне лайықтап берілген жазасы өз қызымен төсектес болғанын білмеуі еді. Қарғысқа ұшыраған шалдың кейінгі жазасы ләззат құмарын қандыратын тәнінің өліп қалуы, қасында жатқан өрімдей қызға қарап жатудың өзі азапты өліммен тең болған. Ал үшінші жазасы – ит өлім болатын. «Қазақтың этно-фольклорында ит өлім дегеніміз – ешқандай себеп-салдарсыз қаңғырып жүріп, елсіз-күйсіз жапан далада өліп, сүйегі ит пен құсқа жем болған адамдардың өлімін айтады» [7, 536-б.].

Осындай ит өлімнің зардабын тартқан төртінші кейіпкер – Ескендір Зұлқарнайын. Патшаның екі тараптан тұратын өмір жолын сипаттауда да автор постотаршылдықтың зауалын білдіретін «құдайсыздық» ұғымын көрсеткен. Діннің әлсіреген тұсында жүрегінен иман нұры қашқан, отаршылдықтан зардап шеккен халықтардың бейнесі оқырман көз алдына келуі мүмкін. Кеңес одағының құрамына енген он бес мемлекеттің ішінде Қырғыз Республикасы да бар еді. Кеңес одағы қоластында болғанда түркітөктес халықтарды ең алдымен дінінен, тілінен, рухынан айыру болатын. Зұлқарнайын мен Лир образдарындағы

құдайға қарсылық ұғымы грек мифологиясындағы кейіпкерлер өмірі мен орыс отарлауынан көз аспаған елдердің (қырғыз-қазақ) орыстану, шоқыну, жалғыз жаратушының барына күмәнмен қарап, орыстану саясатының шырмауынан шыға алмай, амалсыздан Құдайды жоққа шығарған жанайқайының көрінісі іспетті. Мәселен, романдағы Ескендір патша киелі кітап Авестаны өртеуге бұйрық беріп, жер шарында жалғыз жаратушы болса, ол – менмін! – деп тәкаппарлана жан ұшырған еді. Киелі кітапты қор етіп, парсы еліндегі қарапайым халықтың қанын аяусыз төккен патша өлімі де жазасына лайық болды. Осы аймаққа ашқан соғысында Ескендір парсы жеріндегі Гузастаның рухын оятып, оның қолындағы екі күміс оқ жыланды өзінің жанын алуына себепші етіп, кектендірген. Парсы жұрты үшін «Адам шайтан» атанған патша ақыры осы көзге көрінбес оқ жыланның бірінің уынан мерт болады. Түс ішінде орын алып жатқан сюжетте жолдасын өлтірген оқ жыланның бірі күнге әбден қақталған уын жинап келіп, патшаның жүрек тұсынан шағып алып, жанын алады. Ресей академигі П.И. Рычковтың экспедициялық зерттемесінде оқ жыланның адамға шиыршықталып, оқша атылатыны және оның өте кекшіл келетіні жазылған. Автор бұл жыланға кесапат қылған адамның жазасы тек өлім екендігін Ескендір образы арқылы тағы да растай түседі. Жүрек дүрсілі тоқтаған патша жүзіне қараған жылан, кегімді алдым деген сыңай танытып, ирелеңдеп бақ ішінен ғайып болған еді. Байышпен қарасақ, Құдайдың құдіретін мойындамаған екі кейіпкер де өз кінәсін біледі, сол кінәдан құтылуға қанша тырысса да, қарғыстың қарасы соңынан қалмай, екеуі азапты өлімге душар болды. Алланың берген жазасы – оларға күнәлі істердің орнын игі істерге алмастыруға мүмкіндік пен уақыт бермеуі болса керек.

Жылан Орталық Азия халықтарының әдеби мұрасында көбіне жағымсыз кейіпте көрініс беріп отырған. Автор жыланның тотемдік, киелілік сипатын санамалаудан гөрі оның жыртқыш, кекшіл, зұлым тіршілік иесі екендігін жеткізеді. Жылан символы қорқыныш пен ажал ұғымын білдіреді.

Бесінші кейіпкер – Шыңғысхан. Жазушының шексіз қиялының арқасында бұл кейіпкер тарихта әлемді жаулап алған әмірші есімімен белгілі болған Шыңғыс хан прототипіне негізделіп, Шыңғысхан аталады. Сонымен қатар, романдағы Шыңғысхан кейіпкер – әмірші Шыңғыс ханның қырқыншы ұрпағы ретінде таныстырылған (мақаламызда орфографиялық ережеге сәйкес, әмірші есімі Шыңғыс хан, ал романдағы кейіпкер есімі Шыңғысхан болып бірге жазылды). Романның «Шыңғысхан» бөлімінде алғашқы көзге түсетін фольклорлық образ – қарға. «Аспан бетін бермей ұшқан мың сан қарғаларды көрген... Олар қарқылдап ұшпай, құдды бейіт басынан кісі жерлеп келе жатқан адамдардың кейіпіндей, құдды Шыңғысханның сансыз ұлы қолындай сұп-суық қалпында ұшып келе жатып, кенет кісі кейіптеніп: – Келе жатыр... келе жатыр... келе жатыр!.. – деп адамша дауыстап, қарқ-қарқ етісіп, аспан әлемін жауып кетті... Ұшқанда да жай ұшпай, Шыңғысханның үстіне саңғырықтарын сорғалатты... бір мезет өзін қарғалардың боғына көміліп қалғандай сезінді» [6, 29-б.]. Моңғол халқының түсінігінше, адамның түсінде қарға көруі жақсылықтың белгісі емес. Жазушы осы орайда, Шыңғыс хан тұңғұт халқын түп-тұқиянына дейін аяусыз қырғандықтан, тұңғұт қызының Шыңғыс ханнан кек алуын зарлы үнмен – қарқылдасқан қарғалар бейнесімен сипаттап, қайрат-жігері бар кезінде қолға түспей, өлімін күтіп жатқан ханның жау қолынан қаза табуын алдын ала осы түсі арқылы жеткізеді.

Фольклортанушы ғалым К. Леви-Стросс мифке қатысты зерттеу кітабында «Мифологияда қарға аспан мен жерді жақындастыратын дәнекерші қызметін атқарады, сондай-ақ, жерді қазып жатқан қарға образы оның өлілер патшалығымен байланыстылығын көрсетеді» [8, 213-б.] – деп пайымдайды.

Қазақта түс жорып, болашағын болжаушы функцияны арқалаған кейіпкерлер – бақсылар. «Күн мен Ай тұтылар күн бізге жақсылықтан хабар бермей тұр. Бақсы делбе болған адамнан бетер қол-аяғы қарысып, тамырлары адырайып кетті. Көлеңкеңнен ғана

емес, өлген өлігіңнен, жерге көмілген сүйегіңнен өш алатын күн келе жатыр... Киіз үйдің ортасындағы хан тағының жанында бақсы ұзынынан түсіп жатып қалды» [6, 29-б.]. Осы келтірілген үзіндідегі ханның болашағына болжам жасаған бақсы қимылы оның болжаушылық қырының реликтілік сипаттарын айқындайды. Дауысы қарлығып, басынан аяғына дейін қалтырап бара жатқан бақсы бейнесінің оғаш әрекеттері ғалым С.А. Токаревтің «Бақсы – ең алдымен күйгелек, ұстамасы бар, қалтырауық-қояншық ауруына ұшырағандар болып келеді» [9] – деп анықтаған сипаттарын еске оралтады. Бақсы функциясы ұлы қағанның психологиясын ашуға септігін тигізуші көркемдік құрал ретінде көрініс тапқан. Сонымен қоса, туындыдағы адамның жаны, аурудың себептері, өлім, өмір, өлмеудің жолын іздеу сынды түсініктер, бақсылық өнер мен Қорқыт дәстүрін бір-бірімен тығыз байланыстырушы көркемдік бірліктің негізгі бөлшегі ретінде танылған. Түркі әлеміне танымал аңыз кейіпкері Қорқыт сәуегейдің негізгі өмірлік позициясы өлмейтін әрекет іздеп, ажалдан сақтану болса, романдағы жеті кейіпкердің мақсаты да мәңгілік мекен іздеу, күнәларынан айығу. Ал бақсылардың миссиясы адамды ажалдан арашалау, өлімнен құтқару, өмірін ұзарту. Атап өтетін бір жайт, «Жетеу» деген бөлімдегі қара киімшең адамның (өлімнің) қолындағы алты бос табытты көздерімен көрген алты кейіпкердің өз табыттарынан шошыну сәтін «Қорқыттың көрі» аңызындағы өз көрінен қашқан қорқыттық сарынмен ұштастыруға болады. Бұл байланыстар бізге жазушының ежелгі түркілік рух пен ата-баба салған дәстүрді еске түсіргенін, шығарманың түпкі-төркіні фольклорлық архетип образдардан (Қорқыт ата) сусындаған деген пікірін анықтауға көмектеседі.

Адамның ішкі психологиясына терең үңілу барысында жылан, ағаш тотемдік ұғымдарын өз қолданысында көркемдеп, түрліше сипатта танытқан жазушы – Т. Нұрмағанбетов. Қаламгердің «Періштелердің өлімі» туындысын адамзаттың сана қалтарысындағы жұмбақ әлемнің сырын ашып, қоғам келбетінің сан түрлі даулы мәселелерінің шешімін табуға бағытталған әдеби-философиялық құнды еңбек деуге болады. Роман-хикаяттың алғашқы бөлімі «Жыланның уында» қазақ басына түскен отаршылдық салдары мына оқиғалардан көрініс берген:

- бір жыл бұрын өлген әкесінің зейнетақысын Сағынжанның алып жүруі;
- әкесінің жылын жағдайының төмендігінен кешіктіруі;
- аңғал адамдардың ақшаның жеткіліксіздігінен қара мұртты адамдардың құрығына түсіп, мерт болуы;
- ақшаның тапшылығы мен күнкөрістің нашарлығынан ауыл жастарының қалаға ағылуы (Ералы, Байшұбар, Шертай) сынды оқиғалар тәуелсіздік тұсындағы отарланушы елдің (қазақтың) хал-ахуалының, ауыр тұрмысының көрінісінен хабар береді.

Жазушы заман келбетін, адам бойындағы зұлымдық, тойымсыздық, алаяқтық қасиеттердің тым көбейгендігін жылан персонажы арқылы жеткізген. Сексеуілмен өрілген құдық түбіндегі ордалы жыландар ұйығына таланған Ералы мен Шертай бейнесі – қазіргі уақыттағы алаяқ кәсіп өкілдеріне алданған аңғал халықтың тағдырын, мүшкіл халін тұспалдайды.

Үнді, Африка, Мысыр елдерінде тотемдік мәртебеге лайық болған жылан түркілер танымындағы аңыз-әңгімелерде жағымсыз кейіпте көрініс табады. Қазіргі қазақ әдебиетінде емшіліктің, адам бойында кезігетін зымиян әрекеттердің, ажалдың, қорқыныш пен үрейдің символын білдіреді. Т. Нұрмағанбетовтың пайымдауындағы жыландар да қазаққа төнген қара бұлт сипатында интерпретацияланған. Қапыда қаза тапқан кейіпкерлер тағдырымен танысқанда оқырмандар қазақтың ұлттық болмысын, қоңыр мінезін, дәстүр-танымын жоғалтқандай күй кешуі мүмкін. Жазушы кейіпкерлер психологиясын шынайы және әсерлі баяндаған. Оқырманды сол шындыққа сендірген. Оқырман ретінде біз кейіпкерлердің тағдырына алаңдап, шығарманың соңын асыға күтсек, жазушы бұл кейіпкерлерді қазақтың прототипі етіп ала отырып, бүкіл қазақтың болашағына алаңдаулы екенін сездіреді. Қазаққа

төнер қараңғылық пен апаттан қорқады, сескенеді. Сондай-ақ, қара мұртты Ахмет образымен қазақтың өз ішінен шыққан сатқындар мен жауыздардың барын ескертеді. Осындай Ахмет секілді алаяқтар мен қатігездердің құрбанына айналмау үшін жас ұрпақтың болашағына үмітпен қарап, оларға сапалы білім мен түзу тәрбие беруді нұсқайды.

Қазақ халқының ағашты тотем деп есептеуінде үлкен мән бар. Онда әруақтардың рухы ұялайды деген көне сенім қалыптасқан. Киелі ағаштарға ақ шүберек байлап, тілек тілеу әдісі осындай анимистік көзқарастан кейін пайда болған. Қазақтардағы осы сенімнің кейбір сарқыншақтары дүниежүзі халықтарының кейбірінің фольклорында, салт-санасында кездеседі. «Қытайдың ежелгі сенімі бойынша қайтыс болған адамның рухына күш беріп, оның денесін ыдыраудан сақтап қалу мақсатында бейітінің басына ағаш отырғызатын болған. Корейлердің жоралғыларында жолда немесе босану үстінде марқұм болған адамның жаны да ағаштарға қонады, ол ағашты кие санап, кесуге тыйым салған деген рәсім орныққан» [10, 136-б.]. Жалпы ағаш жайлы айтылған көптеген сенімдер әлем халықтарына ортақ болып келеді. Бұл рәсім-жоралғылардың түп-төркіні «адам ағаштан жаралған» деген мифтік көне түсініктің жемісі екендігін айғақтайды. Көненің көзі деп таныған фетишистік сенімдер ағашты кие тұту, жапанда жалғыз өскен ағашты кеспеу, жаңа туған нәрестелерді жас шыбыққа теңеп, ағашты тіршілік көзіне балау сынды танымдар қазіргі халықтардың дүниетанымында ұшырасып отырады. Ағаш жайлы тылсым түсініктер романның «Сәмбі талының мұңы» бөлімінде де ұшырасады.

Бұл бөлімдегі Алдияр ақсақалдың жер бетіндегі жалғыз сырласы – сәмбі ағашы. Ағашқа мұңын шағу мотиві шығарманың мифтік сипатын тереңдете түседі. «Алдияр әсем таралған қыздың қолаң бұрымындай бір шеті дарияның лайсаң суына төгіліп тұрған сәмбі талға перзентіне отыз-қырық жылдан соң зарығып жолыққан әке-шешедей елбіреп-желбіреп, алып ұшқан көңілімен үздіге қарап тұрып, жанын жегідей жеген өлу ниетінен де айнығандай» [11, 226-б.]. Сондай-ақ автор мифтік санаға тән анимизмді түрліше құбылтып, кейіпкер психологиясын ашуда өзіндік тың көркемдік тәсілге айналдырған. Тау сәмбісінің сыр топырағына бейімделіп, тоғайдың өзге ағаштарынан сұлулығымен, нәзіктігімен бөлектеніп тұруының өзі Алдиярға жалғыз қызы Бибітайының әсем бейнесін елестетті. Оның шашын өрген қыздай жайқалып өскен бұтақтарын көрген кездегі таңданысы басқаша болды, талдың қасиеті мен киесіне қайран қалды. Сосын балаша мез-мейрам болып тұрған шалдың жүзі кенет суыды. «Құдайым-ау, мынау сәмбі тал емес, жылап отырған әйел ғой...», «Құдайым-ау, тауда ғана өсетін сәмбі талдың бұтағына неге сонша қызықтым десем, Ұзынарықтың өңшең жылап отырған, болашақта да жылайтын бақытсыз әйелдеріне ескерткіш іздеген екем-ау» [11, 225-б.] – деп кейіген шалдың монологындағы сәтті теңеу жасалғанын, яғни әйел мен ағаш бірлесімін байқауға болады. Табиғат құбылысын жанды кейіпкер түрінде суреттеуді ғалым Ж. Аймұхамбет «Миф. Мифология. Мифопоэтика» еңбегінде «Табиғаттағы құбылыстардың адамға тән көңіл-күй, іс-әрекетпен көрінуі (жылау, ала жөнелу, мүлгу, ұйықтау) көне мифтік тұрғыдан келгенде, барлық құбылыс пен заттардың рухы, жаны бар деген сенімнен туындаған шындық, көркемдік ойлау тұрғысынан келгенде мифтік танымға сүйене отырып, табиғат суретін бейнелеп беру, яғни, бейнелеу, кейіптеу тәсілі» [12, 90-б.] – деп қарастырған. Алдияр образы дәл осы сюжеттерден ежелгі әулие ағашты тотем санаған қазақтың байырғы өкілдерінің соңғы тұяғы секілді көрінді. Жазушы қазақтың жоғалған фольклорлық дәстүр танымы мен мейірбан, жасқа үлгі боларлықтай қазақы қазыналы қарттардың ізін жоқтағандығын байқатады.

Романның екінші бөліміндегі отаршылдық салдарын көрсететін сюжеттерді төмендегідей көрсетуге болады:

– кейіпкерлер есімдерінің орысша берілуі: Жеткергеннің – Женя, Пірқожаның – Пижо, Зияданың – Зина атануы; туындыдағы Алдияр мен Зияданың диалогынан бүгінгі қазақ тілінің қолданылу аясының төмен деңгейін байқауға болады. «Зиядажан, тым болмаса

оңашада қазақша сөйлеші, – дейді Алдияр жұмсақ үнмен. Қыз бұртың етіп теріс айналады да, сосын қайта бұрылып: – Я не Зиядажан... Еше жан-н... Я Зина и все» [11, 185-б.]. Бұл үзіндідегі қазақы есімінен намыстанған, қымсынған жастардың типтенген бейнесін аңғару қиын емес. Жазушы ең алдымен кеңес кезеңінде қазақ жерінде орыс мектептерінің көптеп салынғанына, жастар бойындағы патриоттық сезімнің, қазақшылық бояудың жоғалғандығына қынжылып, орыстанған мектептерде оқыған жастардың бойындағы ұлттық рухтың жойылуы да осы отаршылықтың қазаққа берген зауалының көрінісі дегенді астарлы түрде ұғындыруды көздеген. Осы тұста ғалым Р. Оразов «Патша өкіметі қазақ даласын толықтай жаулап алғаннан кейін, отар аймақты өркениетті елдерге тән ағартушылық, ізгілік міндеттерді емес, халыққа білім беріп, оның қоғамдық санасын, мәдениетін көтеру емес, қайта оларды өзінің қасиетті ана тілінен, ғасырлар бойы ұстанған дінінен, әдет-ғұрпынан айыруды мақсат тұтты» [13, 29-б.] – деп ғылыми негізде тұжырым жасайды.

– тұрмысы төмен отбасылардың бала-шағасының жұмыссыздықтың кесірінен қарақшылық әрекеттерге бой ұруы; Алдиярдың жалғыз қызынан туған жиені Жеткергеннің өз нағашысының екі сиырын, өзге туыстарының ұсақ-түйек ірі-қарасы мен тауықтарын ұрлап сатуы; Осындай кейіпкерлердің қисынсыз әрекеттері арқылы былыққа батқан ауыл тұрмысының жай-жапсарымен, адамзат санасын күштеп басқару нәтижесінде жеке адамның моральдық құлдырауын, рухани жұтаңдану, ежелгі ұлттық болмыстан қол үзіп қалу секілді саяси мәселелердің шешімін табуға ұмтылған [14, 13-б.].

– жастар арасында білімсіздік белгілерінің көрінуі. Орыс мектебінің куәлігіне қиындықпен қол жеткізген Зияданың тілінің шала орыстанып, ғылым-білімге ынта-ықыласының болмауы, Жеткергеннің де адал еңбекпен нан табудан қашып, Пірқожамен бірігіп, нәпақаны оңай жолмен табатын қарақшылықты, бауқеспелікті кәсіп етуі сынды көріністердің барлығы қазіргі қоғамдағы кейбір ер-азаматтардың әлсіз тұсын байқатады.

Т. Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі» роман-хикаятында тоғышарлық пен бойкүйездік, рухани сананың мәңгүрттенуі, жемқорлық жайлаған адами қоғамның дағдарысқа түскен келбеті айқын аңғарылады. Жазушы Жеткерген, Пірқожа, Барақбай образдары арқылы бүгінгі қоғамның әлеуметтік астарын әшкерелеп, жаңа заманғы дертті абсурдтық деңгейге көтереді. Сонымен қоса, тотемдік ұғымдардың мәніне аса қырағылықпен назар салып, жақсылық пен жамандық арасындағы бітіспес күрестің түп-тамырына үңілгендігін байқауға болады.

Қорытынды

Екі туындыда поэтикалық қызмет атқарған мифологиялық, сакральды ұғымдар мен бейнелер ретінде жылан, жан, ағаш образдары айқындалды. С. Раевтың «Жанжасасында» адам қайтыс болғанымен, оның жаны өлмейді, тек басқа тіршілік иесіне, яғни, жыланға беріледі деген анимистік көне сенім көріністері байқалды. Қазақтың байырғы наным-сенімдерінде жылан бірде даналықтың, бірде кекшілдіктің символы ретінде қызмет атқарған. Романдағы қара шұбар жылан мен оқ жыланның да негізгі символы өшпенділік пен ажалдың көрінісін тұспалдайды. Сондай-ақ, осы жыланға байланысты туындаған халықтық ілкі сенімдерді ғалым Б. Қанарбаева мынадай үш кезеңге бөліп қарастырады. «Біріншісі – тотемдік, екіншісі – магиялық (арбаушылық), үшіншісі – космогониялық» [15, 87-б.]. С. Раевтың туындысында да жыланның тотемдік қырынан гөрі оның арбаушылық, зымияндық қасиеттері туралы баяндалған. Ал Т. Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі» роман-хикаятында жыланның уы арқылы баюдың жолдары айтылған. Яғни, жылан бейнесі қазіргі қоғамдағы кәсіп көзі, адамзатты өз-өзіне қол жұмсауға жеткізетін алапат күш ретінде сипатталған. Өлгісі келген адам жылан уын сатып алады да, жеңіл өлімге қол жеткізеді. Қаламгер мұндай кәсіп көзі қазіргі таңдағы жастар арасында орын алып жатқан суицидтің көбеюіне жол ашатынын интерпретациялайды. Оқырманды Құдайға қарсы әрекетке барудан сақтандырады.

Жалпы адамның қайтыс болуы, о дүние, өлікті жерлеудегі рәсім-жоралғылар рух, жан туралы көзқарастан туындаған діни сеніммен астасып жатыр. «Жанжаза» шығармасында тірі адамның осы дүниедегі орны мен іс-әрекеті оның өлгеннен кейінгі рухының жағдайын көрсететін белгі ретінде түсіндіріледі. Туындыгер күнәлі әрекетке көп барып, қарғыс арқалаған адамның жаны қорқыныштың, өлімнің символына айналған зұлым күш иесі жыланға айналатынын баяндайды. «Періштелердің өлімінде» жанның түсіндірмесі осыған ұқсас позицияда кескінделеді. «Көпшілік бас қосқан жерлерде сөзшендер бұл дүниенің жайын бітіріп, о дүниенің қамын әңгімелеп кететін тұстарда «адам жаны өлмейді екен, ол жан адамға, әлде мақұлыққа беріледі екен» дегенді Алдияр да әлденеше рет естіген. Ал менің шыбын жаным сол итке берілсе екен» [11, 229-б.]. Мұндағы негізгі ой – адам жалған дүниеде қандай болса, оның жаны да соған ұқсаған жануарға беріледі деген болжам. Алдияр өмірде де ит секілді ешкіммен шаруасы жоқ момын адам еді. Жан туралы осындай экзотерикалық ойлар авторлардың ойын бір арнаға тоғыстыратындығына көз жеткізілді.

Т. Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі» туындысында ағашты тотем ретінде танытып, оның бойына киелілік сипат дарытады. Жалғыздық пен бақытсыз әйелдің символына айналған сәмбі талдың функциясы әулие ағаш, киелі бәйтерек болмыстарымен теңескен. Шығармада ағаш бейнесі өзекті атрибут саналған кейіпкердің жан-сырын ақтаратын жанды сырласына айналған. Ағашқа қатысты айтылған «шашын өрген қыздай», «мың тарам шаштай», «жылап отырған әйелдей» деген тың теңеулер тек Т. Нұрмағанбетовтың дара стилін танытатын көркемдік бірлік ретінде танылған. «Жанжаза» мен «Періштелердің өлімі» көркем туындыларында фольклорлық бейнелер мен ұғымдар, мотивтер автордың шеберлігін ұштау мақсатында астарлы, тұспалды көркемдік деталь, ұлттық құндылықтарды дәріштеуде ұтымды тәсіл, қоғамдық-әлеуметтік мәселелер туралы ой қозғағанда символдық қызмет атқарғандығы зерттеу барысында айқындалды.

ҚР БҒМ Ғылым комитеті қаржыландырған АР13067896 «Орта Азия әдебиеті: посттаршылдық эстетика және әдеби байланыстар» жобасы аясында жазылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Саид Э. Ориентализм. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 326 б.
2. Қайратұлы Б. Қазақия қалай отарланды? – Алматы: BRK Press, 2019. – 400 б.
3. Bruno De Cordier, Adrien Fauve, Jeroen Van Den Bosch. European Handbook of Central Asian Studies: History, Politics & Societies, Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2021. – 1021 p.
4. Кыргыз адабиятының тарихы: Фольклористика. – Бишкек: Шам, 2004. – 684 б.
5. Ауэзов М. О романе Султана Раева «Жанжаза» // Мысль. – 2013. – №8. – С. 69.
6. Раев С. Жанжаза. – Астана: Edige, 2019. – 312 б.
7. Нүсіпоқасұлы А. Тал бесіктен жер бесікке дейін. – Алматы: Өнер 21 ғасыр, 2014. – 592 б.
8. Леви-Стросс К. Мифология: Человек голый. – М.: Флюид, 2007. – 784 с.
9. Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие. – М.: Политиздат, – 1964. – 292 с.
10. Фрээр Дж. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1980. – 831 с.
11. Нұрмағанбетов Т. Періштелердің өлімі. – Алматы: Өлке, 2016. – 352 б.
12. Аймұхамбет Ж. Миф. Мифология. Мифопоэтика. – Астана: Фолиант, 2016. – 184 б.
13. Оразов Р. Қазақ халқын рухани құлдықта, мәңгірттік үлгіде ұстау көзделді // Аңыз адам. – 2015. – №21. – Б. 27.
14. Ислам Д.А., Нарметова С.Ф. Қазіргі қазақ прозасындағы ұлттық мінезді суреттеудегі көркемдік ізденістер // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4(126). – Б. 7–18. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.01>
15. Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. – Алматы: Жазушы, 2004. – 288 б.

REFERENCES

1. Said E. Orientalizm [Orientalism]. – Almaty: Ulttyq audarma biurosy, 2019. – 326 b. [in Kazakh]
2. Qairatuly B. Qazakiia kalai otarlandy? [How was Kazakhstan colonized?]. – Almaty: BRK Press, 2019. – 400 b. [in Kazakh]
3. Bruno De Cordier, Adrien Fauve, Jeroen Van Den Bosch. European Handbook of Central Asian Studies: History, Politics & Societies, Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2021. – 1021 p.
4. Qyrgyz adabiiatynyn taryhy: Folkloristika [History of Kyrgyz Literature: Folklore Studies]. – Bishkek: Sham, 2004. – 684 b. [in Kyrgyz]
5. Auezov M. O romane Sultana Raeva «Janjaza» [About Sultan Raev's novel «Janjaza»] // Mysl. – 2013. – №8. – S. 69. [in Russian]
6. Raev S. Janjaza [Zhanzhaza]. – Astana: Edige, 2019. – 312 b. [in Kazakh]
7. Nusipogasuly A. Tal besikten jer besikke deiin [From the willow cradle to the Earth cradle]. – Almaty: Oner 21 gasyr, 2014. – 592 b. [in Kazakh]
8. Levi-Stross K. Mifologiki: Chelovek golyi [Mythologies: Naked Man]. – M.: Flyuid, 2007. – 784 s. [in Russian]
9. Tokarev S.A. Rannie formy religii i ih razvitie [Early forms of religion and their development]. – M.: Politizdat, 1964. – 292 s. [in Russian]
10. Frezer Dj. Zolotaya vetv [The Golden Bough]. – M.: Politizdat, 1980. – 831 s. [in Russian]
11. Nurmaganbetov T. Perishtelerdin olimi [Death of Angels]. – Almaty: Olke, 2016. – 352 b. [in Kazakh]
12. Aymuhambet J. Mif. Mifologiya. Mifopoietika [Myth. Mythology. Mythopoetics]. – Astana: Foliant, 20167 – 184 b. [in Kazakh]
13. Orazov R. Qazaq halqyn quldyqta, mangurttik ulgide ustau kozdeldi [It is planned to keep the Kazakh people in spiritual slavery, in the form of Mangistau] // Anyz adam. – 2015. – №21. – B. 27. [in Kazakh]
14. Islam A., Narmetova S.G. Qazirgi qazaq prozasyndagy ulttyq minezdi suretteudegi korkemdik izdenister [Artistic Searches of the Description of National Character in Modern Kazakh Prose] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №4(126). – B. 7–18. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.01> [in Kazakh]
15. Qanarbaeva B. Qazaqtyn nanyim-senimderinin folklordagy korinisi [Reflection of Kazakh beliefs in folklore]. – Almaty: Jazushy, 2004. – 288 b. [in Kazakh]

Ж.А. СҮЛЕЙМЕНОВА¹ , Б.С. ҚОРҒАНБЕКОВ²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: zhazs@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: bolat64@mail.ru

«ДИУАНИ ХИКМЕТ» ЖИНАҒЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Аңдатпа. Қазақтың ұлттық мәдениетін қалыптастыруда Қожа Ахмет Ясауи ілімі мен еңбектерінің маңызы зор. Оның еңбектерінің ішіндегі ең бірегейі – «Диуани хикмет» жинағы болып табылады. «Диуани хикмет» – мазмұны жағынан мінәжаттық толғаныстар, ғибратты әңгімелер, нақыл сөздер, философиялық түйіндеулер, пішіні жағынан симметриялық өлшемге құрылған, ырғақтық, тармақтық, шумақтық, ұйқастық қалыбы бар поэзиялық түрдегі, адамзатты имандылыққа, бауырмалдыққа, сүйіспеншілікке, мейірімділікке тәрбиелеуге арналған көлемді шығарма.

Хикметтер жинағы – түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының мәдениеті мен әдебиетінің маңызды ескерткіші, ондағы даналық тұжырымдар мен философиялық ойлар қазіргі қоғам үшін де өте өзекті. Жинақ көшпелі тіршілік кешкен ортаға бағытталғандықтан, ауызша көркемдік дәстүрді басшылыққа алып жазылған. Сондықтан ол қазақ халқының ауыз әдебиетімен де тығыз байланысты. Хикметтер өзіне дейінгі фольклорлық және ауызша әдебиет дәстүрімен сабақтасып қана қоймастан, ауызша таралуының нәтижесінде, барлық түркілердің, әсіресе, қазақ фольклорының көптеген жанрларының, тақырыптарының, көркемдік түрлерінің қалыптасуына пәрменді ықпал етті.

Ғылыми мақаланың мақсаты – қазақ халқының ауыз әдебиеті мен Ясауидің «Диуани хикмет» жинағы арасындағы тамырластықтың, байланыс пен сабақтастықтың мазмұндық және пішіндік түрлерін айқындау. Мақала қазақ халқының ауызша көркемдік дәстүрінде Ясауи хикметтерінің бастау болған мазмұндық және көркемдік түрлерін саралауға, сондай-ақ ол екеуінің де тамыр тартқан ортақ көркемдік бұлақтарын айқындауға бағытталған.

Ясауи хикметтері бойынша талдауға алынған материалдар мен оның нәтижелері жаңадан теориялық еңбектерді жасауға негіз бола алады.

Кілт сөздер: фольклор жанры, хал ілімі, зікір, хикмет, сопылық дәстүр, рухани тәрбие, Ясауи тариқаты, редиф.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Сүлейменова Ж.А., Қорғанбеков Б.С. «Диуани хикмет» жинағы және оның қазақ халқының ауыз әдебиетімен байланысы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 114–124. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.09>

*Cite us correctly:

Suleimenova J.A., Qorganbekov B.S. «Diwani hikmet» jinagy jane onyn qazaq halqynyn auyz adebietimen bailanysy [The Diwani Hikmet Collection and Its Relation to the Kazakh People Oral Literature] // *Jasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 114–124. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.09>

Zh.A. Suleimenova¹, B.S. Korganbekov²¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: zhazs@mail.ru*²*Candidate of Philological Sciences, Professor
L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: bolat64@mail.ru*

The Diwani Hikmet Collection and Its Relation to the Kazakh People Oral Literature

Abstract. The teachings and works of Hoja Ahmet Yasawi are of great importance to Kazakh national culture. The collection «Diwani Hikmet» is a unique work composed of symmetrical dimensions, in rhythmic, branching, rhyming style, containing many wise thoughts and philosophical generalizations. It is filled with reflections in the form of prayers, proverbs and stories to help educate humanity in faith, brotherhood, love and kindness.

The collection of wisdom is an important monument of culture and literature of the Turkic peoples, including the Kazakh people. The wisdom and philosophical thoughts it contains are very relevant even for the modern society. Since the collection is oriented towards a nomadic environment, it was written under the influence of oral artistic tradition. Therefore, it is closely related to the oral literature of the Kazakh people. Hikmet was not only related to the oral tradition of folklore and oral, folklore literature that preceded it. As a result of oral distribution, they have greatly influenced the formation of many genres, themes and art forms of the whole Turkic, and especially Kazakh, folklore.

The purpose of this research paper is to determine the content and form of connection and continuity between the oral literature of the Kazakh people and the collection of Yasawi «Diwani Hikmet». The article aims to describe the content and art forms of Yasawi wisdom that originated in the oral artistic tradition of the Kazakh people, as well as to identify common artistic origins from which they both are rooted.

The materials and results of the analysis of Hikmets of Yasawi can form the basis for the creation of new theoretical works.

Keywords: folklore genre, hal teaching, zikr, hikmet, Sufi tradition, spiritual education, Yasawi tarikhat, redif.

Ж.А. Сулейменова¹, Б.С. Корғанбеков²¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: zhazs@mail.ru*²*кандидат филологических наук, профессор
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: bolat64@mail.ru*

Сборник «Дивани хикмет» и его связь с устной литературой казахского народа

Аннотация. Учение и творчество Ходжи Ахмеда Ясави имеют большое значение для казахской национальной культуры. Сборник «Дивани хикмет» – это уникальное произведение, составленное из симметричных измерений, в ритмичном, разветвленном, рифмованном стиле, содержащее множество мудрых мыслей и философских обобщений. Оно наполнено размышлениями в форме молитв, пословицами и рассказами, помогающими воспитывать человечество в вере, братстве, любви и доброте.

Сборник хикметов является важным памятником культуры и литературы тюркских народов, в том числе казахского народа, содержащаяся в нем мудрость и философские мысли очень актуальны даже для современного общества. Поскольку сборник ориентирован на

кочевую среду, он писался под влиянием устной художественной традиции. Поэтому он тесно связан с устной литературой казахского народа. Хикметы не только были связаны с предшествовавшей им традицией устного фольклора и устной литературы, в результате устного распространения, они сильно повлияли на формирование многих жанров, тем и художественных форм всего тюркского, особенно казахского фольклора.

Цель научной статьи – определить содержание и форму связи, и преемственность между устной литературой казахского народа и сборником Ясави «Дивани хикмет». Статья направлена на описание содержания и художественных форм хикметов Ясави, зародившейся в устной художественной традиции казахского народа, а также на выявление общих художественных истоков, из которых они оба укоренились.

Материалы и результаты анализов хикметов Ясави могут стать основой для создания новых теоретических работ.

Ключевые слова: жанр фольклора, учение хал, зикр, хикмет, суфийская традиция, духовное образование, тарикат Ясави, редиф.

Кіріспе

Қазақтың ежелгі дәуірден бастау алған ауызша халық шығармашылығына сол замандардағы да, одан бергі кездегі де халықтың басынан өткен тарихи оқиғалар мен жағдайлар өз ізін қалдырып отырған. Дегенмен де фольклорда нақты шындықтан гөрі сол шындыққа қатысты халықтың арман-аңсарлары көбірек жинақталады. Қаһармандық ертегілерде, ғашықтық жырларда, ғұрыптық өлең-жырларда, басқа да жанрларда қаһармандар ерлігі, әділетсіздікке қарсы шыққан жастардың бақытсыз қайғылы махаббаты, табиғат күштерімен күресте көрінетін халық қиялының ескірімес мысалдары мол. Сонымен қатар, қазақ халқының фольклор жанрларында исламдық-сопылық символикасына, сарындарына, көркемдік құралдарына тән ерекшеліктер де аз емес деп сенімді түрде айтуға болады және бұл аз зерттелген тақырыптардың бірі болып табылады. Фольклор жанрларының ислам мен Құранның негізгі ұғымдарын сопылық поэзия арқылы сіңіргенін байқауға болады. Бұл үдерісте Ясауи хикметтері жетекші қызмет атқарды.

Бұл жұмыс қазақ ауыз әдебиеті мен «Диуани хикмет» жинағының бір-біріне жанрлық, мазмұндық, бейнелілік және көркемдік жағынан әсер еткендігін зерттеуге арналған. Ясауи шығармашылығы мен қазақтың ұлттық мәдениеті арасындағы байланыс сырлары ашылған сайын олардың құндылығы да айқындала түсуде. Өткен ғасырларда қазақ халқы ешбір ғылыми зерттеулердің көмегінсіз-ақ Ясауи шығармаларын емін-еркін күнделікті өмірде нұсқаулық ретінде пайдаланып, рухани қажеттіліктерін қанағаттандырған болса, қазіргі кезде атеизмнің зардаптарынан кейін қоғамға бұл мәселені тәптіштеп түсіндіру үшін ғылыми көмек қажет. Э.Ф. Мамедова-Кекеч бұл жөнінде «Ахмет Ясауи – әдебиет тарихында із қалдырған түркі әлемі ғұламаларының бірі. Зерттеушілер оның «Диуани хикмет» еңбегіне әдеби-тарихи тұрғыдан баға беріп, түркі халықтарының асыл мұрасы» деген тұжырымға келген [1, 102-б.].

«Диуани хикметтің» терең мазмұны қарапайым адамдарды мейірімділікке, әділдікке шақырып, Алла мен адамға, барлық жаратылысқа деген сүйіспеншілікке ие болуына жол салды. Бұл жинақ берген рухани ілімдер көпшіліктің көңілінен орын алып, халық даналығымен астасып кетті. Халық рухани ілімді «хәл» ілімі деп те атады. Яғни «хәл» дегеніміз – адамдардың ішкі жан дүниесінің деңгейі. Оған А.Д. Мейірманов «Қал – теориялық ілім, хәл – бастан кешкен, өз тәжірибесінде іс-әрекет құлшылық ғибадатпен жеткен күйі» [2, 78-б.], – деген түсіндірме береді.

Ясауи заманында адамдар арасында рухани ілімдерді сіңіруге кедергі келтіретін материалдық заттарға тәуелді болу қаупі әлдеқайда аз болды және сөз мәдениеті

индивидуализмге бой алдырмады. Сөйтіп, көшпелілер әулие-әмбиені, дана тұлғаларды ардақтап, оларға басшылықты аманат етудің игі дәстүрін қалыптастырды. Қазақтың әр руының өз билері мен көсемдері болғаны осы дәстүрдің заңды жалғасы еді. Осыған орай, көшпелі түркілердің рухани ілімінің гүлденген кезеңінде ел басшылығына, билікке осы хал ілімін меңгерген тұлғалар сайланып, көпшілік оларды үлгі тұтты. Олар жалған заңдардан гөрі рухани деңгейі жоғары адамдардың шешімдері мен үкімдерін басшылыққа алды. Көшпелілер өркениетінде рухани ілім өкілдері ерекше орын алды. Тарихи дамудың әр кезеңінде осы ортадан шыққан дін өкілдерінің ойлары мен көзқарастарының ортақтығы олардың бір ілімнің, яғни ладунни (рухани) ілімінің өкілдері екенін көрсетеді.

Сопылық ілім түркілер арасында пайда болған кезде жаңа сипатқа ие болды. Отырықшы өмір салтына көшкен түркілердің әлеуметтік жіктелуінің нәтижесінде сопылық поэзия да негізгі екі бағытта дамыды. Оның бірі – ел билеушілері мен сарай төңірегіндегі әкімдер мен қызметкерлерге арналған әдебиет болса, екіншісі – қарапайым халыққа бағытталған поэзия болды. Яғни рухани ілім тек көшпенділердің ғана арасында емес, сонымен қатар отырықшылардың да арасында кеңінен таралды. Бұл жайлы Б. Қорғанбеков өзінің монографиясында: «Рухани ілімнің отырықшы елдерде де дамыған кездері аз емес, жазу мәдениетінің де қоғамға тигізген пайдасы өлшеусіз. Көшпелілер мәдениеті руханияттың дамуына қолайлы жағдай туғызды. Осы қолайлылық өз нәтижелерін беріп, көшпенділер арасынан шыққан әулиелер сан жағынан да, сапа жағынан да артықшылық танытты» [3, 16-б.], – дейді.

Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» шығармасы сопылық әдебиеттің көрнекті ескерткіші ғана емес, сонымен қатар, түркі халықтарының рухани басшылыққа алатын, адамгершілік құндылықтарын реттеп отыратын қастерлі мұрасы да болды. «Диуани хикмет» қазақ арасында жазбаша және ауызша түрде де дамыды. Дегенмен, соңғысы басымырақ болды. Әр шаңырақтағы адамдардың бір дәрежеде хикметті жатқа білуі Қожа Ахмет Ясауидің халық жүрегінен ерекше орын алуына мүмкіндік берді. «Диуани хикмет» арқылы сопылық ілімнің, дәлірек айтсақ, хал ілімінің мәні түсіндірілді. Бұл ілімді таратуда «Диуани хикметтің» пәрменді қызмет атқаруының басты себебі оның мазмұнының тереңдігімен қатар, өлшем және көркемдік құралдары жағынан халық поэзиясына барынша жақындығы еді.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеу жұмысында тарихи-философиялық, әдеби-танымдық, тарихи-салыстырмалы және жүйелік талдау сияқты әдістер қолданылды.

Тарихи-философиялық әдістің негізгі идеясы философиялық теориялар мен позицияларды түсіну арқылы олардың тарихи және мәдени контекстін мұқият зерттеу. Яғни Ясауи хикметтерін негіз қыла отырып, сол дәуірдің оқиғаларын философиялық тұрғыда дұрыс интерпретациялау үшін аталған әдіс аса маңызды болып табылады.

Әдеби-танымдық әдіс арқылы Ясауи шығармаларының жалпы алғышарттары талданып, оқырмандардың когнитивтік поэтика тұрғысынан қабылдауына мүмкіндік береді. Ағылшын филологы Питер Стоквелл «Когнитивтік поэтика» терминін когнитивтік лингвистика мен психологиядан алынған концепцияларға негізделген әдеби зерттеулердің бүкіл кешеніне тиесілі» [4, 11-б.], – дейді. Яғни аталған әдіс Ясауи хикметтерін психологиялық жағынан қарастыруға, сол дәуірдегі рухани және қоғамдық сананың көркемдік шешімдерін когнитивті тұрғыда дұрыс қабылдауға мүмкіндік береді.

Тарихи-салыстырмалы зерттеу әдісі белгілі бір шындық бейнесін басқа да өзі тектес бейнелермен тікелей салыстыру, соған лайықты теория құру немесе бүгінгі күнге сілтеме жасау арқылы шығармадағы тарихи шындық пен көркем шындық қатынасын зерттейді. Әдетте, бұл әр түрлі уақыттағы және әр түрлі жерлердегі үдерістерді салыстыруды, олардың арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды талдауды қамтиды. Аталмыш әдіс Ясауи

заманындағы көркемдік ойлау мысалдарының қазақ ауыз әдебиетімен байланысын анықтап салыстыру үшін аса қажет.

Талдау мен нәтижелер

Ясауи – түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының әдеуметтік және әдеби-мәдени тарихында ерекше орынға ие болған ұлы тұлға, рухани ұстаз. Түрік профессоры Осман Турер түркі әлемінде, әсіресе Орталық Азия түркілерінің арасында Ясауи тұлғасының исламдық және сопылық дәстүрлердің дамуында ерекше орын алатындығын айтып өтті [5]. «Диуани хикметтегі» имандылық, адамгершілік, қанағат, кішіпейілділік, жомарттық туралы этикалық-дидактикалық тұжырымдар қазақ ақындары поэзиясында өзінің көркемдік жалғасын тапты. Ясауи хикметтерінің негізгі тақырыбы – Аллаға ғашықтық. Ислам діні өзінің қазақ даласы мен Орта Азия аймағына енуімен түркілік дүниетанымды түбегейлі қайта түлеткені белгілі. Исламдық құндылықтар, шариғат қағидалары жергілікті салт-дәстүрлермен үйлесіп, халықтың жүрегіне жол табуында Ясауидің насихаттаған «хәл» ілімінің орны өлшеусіз болды. Ұлы пәлсапашы мен оның шәкірт-дәріскерлері таратқан «хәл» ілімі жалпы қазақ мәдениетінің мазмұнына айналды. «Хәл» ілімі Ясауи хикметтерінің де, қазақ фольклорының да мазмұндық негізі болды. Олар бір мезгілде бір мазмұнның әр түрлі формалары ретінде әрекет ете отырып, «хәл» ілімін таратуда бір-бірін толықтыратын құралдарға айналды. «Диуани хикмет» қазақ мәдениетінің іргетасын нығайтуға күшті ықпал етті. Өйткені, ел ішінде хикметтерді жатқа білетіндер көп еді. Халық арасында оларды «хафиз» деп те атады.

Хикметтердің негізгі мазмұны рухани дүние болғандықтан, онда күнделікті өмірге қатысты мәселелер тым аз айтылды. Қарапайым халық хикметтерге үлкен құрметпен қараған. Қазіргі күнде хикметтердегі көпшілікке ұғынықсыз, түсініксіз мәселелерге өткен ғасырларда ерекше мән берілген болатын. Осы жөнінде Ж. Сүлейменова өзінің мақаласында атап өтіп, «Nevertheless, just as the senses in William Shakespeare's art are difficult to grasp for the general public nowadays due to cultural differences and linguistic shifts, so too the meanings that lie in the Divan-i Hikmet, nearly nine centuries later, may not be obvious to the modern reader» (Шекспир шығармаларындағы мәдени ерекшеліктер мен тіл өзгерістеріне байланысты мағынаны қалың жұртшылықтың бүгінгі таңда түсінуі қиынға соғатыны сияқты, тоғыз ғасырдан астам уақыт өткен «Диуани хикметтегі» де айтылған ой-мағыналар қазіргі оқырманға түсініксіз болуы мүмкін) [6, 2679-б.], – деген пікір білдірді. Халық айрықша назар салған хикметтер мазмұнындағы бөлімдер фольклорда дәстүрлі тақырыпқа айналып, жанрлық сипат та ала бастады. Мақтау, даттау, болжау сөздер, үгіт-насихат сөздерін дәстүрге айналдыруда хикметтер ықпалының күштірек болғандығы анық. Көне түркі фольклоры мен әдебиетінде шежірелік, өмірбаяндық тақырыптар кең орын алып, оның қазақ фольклорында жалғасын тапқаны сөзсіз. Көне түркі фольклорында кең тараған жанрлық белгілері, көркемдік амалдары, бейнелері барынша молынан қолданған Ясауидің жазу машығы кейінгі қазақ фольклорымен барынша сәйкес келді. Осының жарқын мысалы ретінде Ясауи хикметтерінің айтыс түрінде жазылғандығын, жоқтаудың кейбір композициялық құралдарының ортақтығын айтуға болады. Дұға мазмұнындағы хикметтер фольклордағы бата жанрына, хикметтердегі дәруіштер бейнесі халық эпосындағы бас қаһармандардың әрекетін бейнелеуде үлгі болды.

Қазақ фольклорында діни дастандарының тууына сюжетті хикметтер септігі көп тиді. Ал бұл өлең жолдарының өскелең ұрпаққа рухани тәрбие берудегі қызметі шексіз болды. «Диуани хикмет» пен қазақ фольклор үлгілері ауызша таралудың нәтижесінде бір-біріне жанрлық, бейнелік, көркемдік жағынан әсер етті. Әсіресе, бұл процестің бір желімен – хикметтерден қазақ фольклорына өтуі болды. Ясауи хикметтерінің ықпалымен қазақ ауыз әдебиетінде көркемдік дәстүрлер мен кейбір жанрлық формалар дамыды. Ол жайлы Б. Жетпісбаева өзінің зерттеу жұмысында атап өтіп, төмендегідей пікір қалдырды:

«Хикметтер «Қисса-дастан», «Терме» жанларының гүлденуіне көп жағынан үлес қосқанын байқау қиын емес» [7, 35-б.]. Хикметтегі мінәжат мазмұны мен эпос қаһармандарының сөздерімен ұқсастығы осының дәлелі бола алады. Қазақ эпостарындағы мотивтер «Диуани хикметтегі» әулие-әнбиелер, Қызыр баба, шілтендер бейнесі және басқа да метафизикалық образдарға өте жақын болды. Бұл бейнелерді басқа халықтардың ұқсас эпикалық бейнелерімен салыстыру арқылы көруге болады. Осының бәрі Ясауи хикметтері мен қазақ фольклорының тығыз байланысын айғақтайды.

Ясауидің рухани ілімін таратуда зікір ғибадатының орны үлкен болды. Ол хикмет пен халық шығармашылығының өзара байланысуына зор ықпал етті. Зікір – «Алланы еске алу» деген мағынаны білдіреді. Алланы үнемі зікір ету – адам рухын зұлым күштердің иелігінен толық босатудың негізгі құралы болып табылады. Ясауи бұл туралы былай деп жазады:

Закир болып зикрин айтса келган нида,
Шайтан лагин иетмиш фарсанг болғай жуда

немесе

Алла дибан куздин куйса, ғалам куяр,
Хас бандам деб рахман егам иалғуз суяр.
Иаш урниға қанын тукиб, иузни буяр,
Хамдин айтса, шайтан лагин қачар, достлар [8, 120-б.].

Бұл шындықты кейінгі қазақ ақындары да жоғары бағалаған. Мысалға, Сүгір Бегендікұлы:

Қожа Ахмет Ясауи
Зікір айтып зарлаған,
Жүзінен иман шашылған,
Зікірмен шайтан қашырған,
Көкірек көзі ашылған [9], –

деп жырласа, Ақтан Керейұлы:

Зікірмен зарлап түн қатып,
Нәпсісін шапқан балталап.
Шайтанды сеспен қашырған,
Көкірек көзі ашылған [9], –

дейді.

Қазақ фольклорында да «зікір» деген ұғым бар. Ондай зікір түрі, әсіресе, ертегілерде, эпостарда көптеп кездеседі. Егер Ясауи зікірін құдаймен тікелей қарым-қатынас жасау үшін діннен хабары бар діндар адам жасаса, ертегілердегі зікірді – құрғақшылықтың алдын алып, жауын-шашынды болдыру үшін, әйелдердің босануын жеңілдетіп, ауруларды емдеу үшін бақсы-балгерлер іске асырды. Алайда Ясауидің зікірі мен бақсылар зікірінің айрықша байланысы жоқ. Оларды ортақтастыратын бір ғана нәрсе – екі жағдайда да транстық күйге ену болды.

Ясауи хикметтерін талдау барысында жалпы мұсылмандық символиканың, өзіндік эпитеттер мен метафоралар жүйесінің бар екенін және Құдайды мадақтау мазмұнының басым екеніне көз жеткізе түстік. Біраз хикметтерде Аллаға, Мұхаммед пайғамбарға бағышталған редифтер бар. Дәл сол сияқты қазақ толғауларында да фразелогизмдер мен концептуалдық мәні бар эпитет, метафоралар және редиф түрлері кездеседі. Редиф жөнінде профессор С. Негимов: «Ұйқастың буындық құрылысына тоқталғанда өлең эвфониясын арттыратын редифті ұйқас та мол ұшырасады. Редиф дегеніміз – ұйқастан соң бір не бірнеше сөздің тұрақты қайталануы. Ұйқастың редифпен келуі буын мен дыбыс үндестігіне сәйкестелуі өлеңнің музыкалығына кең өріс ашады» [10], – дейді. Қазақ жырауларының өздері өмір сүрген кезеңде мемлекет басқару ісіне араласуынан да олардың туындыларынан ел басқарған хандарды мадақтауда редифтің жиі қолданылатыны сияқты Ясауи

хикметтерінде редифтердің Алламен, пайғамбармен, ақырзаманмен байланысты болып келетін тұстары көп. Мысалы, Бұқар жыраудың төмендегі толғауында автордың ішкі тебіренісі, толғанысы редиф арқылы айрықша көрінсе, Ясауидің 23-ші хикметі толығымен Мұхаммед пайғамбарды мадақтауға арналғандығын көреміз және мұнда да редифтің көркемдік қызметі осыған ұқсас:

1-кесте – Ясауи хикметтері мен қазақ жыраулары толғауларындағы редиф құбылыстары

Бұқар жырау	Ясауидің 23-ші хикметі
<p><i>Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан, ханым-ай, Қайырусыз жылқы бақтырған, ханым-ай, Қалыңсыз қатын құштырған, ханым-ай</i> [11, 37-б.].</p>	<p>Он сегіз мың ғаламға даңқы шыққан Мұхаммед, Отыз үш мың сахабаға басшы болған Мұхаммед. Жалаңаштар мен аштарға қанағат болған Мұхаммед, Кемтарлық көрген үмбетке шапағат болған Мұхаммед. Түнде жатып көз ілмей тілейтұғын Мұхаммед, Ғарып пенен жетімге құрмет қылған Мұхаммед [8, 36-б.].</p>

Ясауи хикметтері мен қазақ фольклоры жанларында осындай тәсілдер мен символдардың ұқсастығы олардың мазмұндық-пішіндік туыстығына қалтқысыз дәлел бола алады. Қазақ ақын-жырауларының шығармаларындағы шүкіршілік, қанағат, тәубашылдық сияқты ұғым-түсініктер – сопылық дүниетанымның теориялық негіздеріне жататын шарифат, тарихат, мағрифат, хақиқат сынды ұғымдармен тікелей байланысты болды. Қазақ ауыз әдебиеті мен Ясауи хикметтерін салыстыра отырып, «Диуани хикметтің» халықтың негізгі ізгілік идеяларын бойына сіңіріп, сан ғасырлар бойы түркі әлемінің рухани жетекші құралына айналғандығына куә болдық. Л.З. Бородовская хикметтерді мағыналарына қарай исламдық, сопылық, қасиетті-эзотерикалық деп топтастырып, олардың ислами-сопылық символдар мен бейнелерге бай екендігін анықтады [12, 107-б.]. Осындай хикметтер топтамасы қазақ ауыз әдебиетінде мақтау, даттау, болжау, насихат сөздердің дәстүрге айналуына ықпал етті.

1-сурет – Ясауи хикметтерінің топтамасы

Жалпымұсылмандық топқа Алланы мадақтау, Пайғамбарымыз Мұхаммед, шахада, қиямет күні, тозақ пен жұмақ, дәруіштер, Қағба сияқты хикметтер еңсе, сопылық хикметтерде зікір мен хақ ілімі айтылды. Яғни қазақ жерінде өмір сүрген ақын-жыраулардың

толғауларында да Аллаға мадақ, қиямет күні жайлы жырланып, олардың хикметтермен мазмұндық, контекстік байланысы көрінді. Мұндай байланыс мақал-мәтелдер, нақыл және шешендік сөздер, термелерде ғана емес, сонымен қатар, жоқтаулар мен батырлар жырларынан, қара өлеңдерден де аз байқалмайды.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі «Ер Төстік», «Алпамыс батыр» сияқты жыр мен ертегілердің негізгі идеясы – ерлік пен батырлықты дәріптеу болды. Бұл мәселелер Ясауи хикметінде де айтылды. Мұндағы «ерлік» ұғымы қазіргі қабылдауымыздағыдай тар мағынада емес, батырлықпен бірге шүкіршіліктің, адамдық қадір-қасиеттің, адалдықтың, ең бастысы, Алла жолындағы құрбандықтың мәнін де қамтиды. Ясауидің хикметінің бір шумағы толығымен батырлардың ерлігіне барабар қасиеттерді суреттейді:

Ғашық болсаң, асық жолда құрбан бол,
Дидарды іздеп, дүниеден бет бұрған бол.
Қайғы-дертке қайырымды нұрдан бол,
Қаза кезде қадір-құрмет ел қылар [13, 137-б.].

Ясауидің бұл сөздері ерлік пен табандылықтың рухани азаттыққа жетудегі маңыздылығын атап көрсетеді және оны қаһармандық пейілдің көрінісі ретінде қарастыруға болады. Яғни, Ясауидің осы шумақ жолдары адам баласына дүниенің материалдық құндылықтарын басты орынға қоймай, жанға рухани азық іздеп, қайғы келер болса да, оған төзімді болуды насихаттап отыр. Кез-келген адам алдамшы дүниенің қызығы мен байлығынан бас тарта алмасы анық, ондай дәрежеге тек төзімді, батыл, хәл ілімін толық түсініп, рухани дамыған адам ғана жете алады. Дәл сол секілді елді қорғайтын батырлар осындай рухани хәлде болуы маңызды. Осы жерден Ясауи хикметтерінің қазақ жырларындағы батырлардың мінездеулеріне, жалпы олардың бейнесін сомдауға негіз болғандығына еш қиындықсыз көз жеткізуге болады. Қазақтың ақын-жыраулары өз нәпсісін тәрбиелей білетін, кез-келген қиындыққа төтеп бере алатын адам ғана «батыр» атына ие бола алатындығы жөнінде жырлап, өздерінің дастандары арқылы кейінгі ұрпаққа Ясауидің теңдессіз идеяларын жеткізуге тырысты.

Ясауи сөз айтпас бұрын не айту керектігін ойлануды және көбірек үндемеуді насихаттайды. Оның пайымдауынша үнсіздік – қоғамдағы тыныштық пен келісімді сақтаудың басты жолы. Сонымен қатар, ол сөзге абай болу керектігін, көп сөйлеп, өзгені ренжітпеу керектігін үйретті.

Үмбетсің бе – Мұстафаға ер сана,
Айтқанына жан-тәніңді бер сана.
Түнде кайым, күндіз сайым дер сана,
Сабандай боп сарғаяды шын үмбет [13, 147-б.].

Сол сияқты қазақ фольклорындағы үнсіздікті сақтау жөніндегі мақал-мәтелдер үндемеудің сөйлеуден гөрі жақсы шешім болып табылатындығын үйретеді. Мысалы «Көп сөз – көмір, аз сөз – алтын», «Көп сөйлеген көп қате жібереді» деген қазақтың мақалдары хикметтер мазмұнымен туыс. Ендеше, Ясауидің үнсіздік туралы хикметтері де, қазақтың мақал-мәтелдері де, тілдің саналы, мақсатты түрде ғана қолданылуының маңыздылығына назар аударып, қоғамдағы тыныштық пен келісімді сақтауға үйретеді.

Қазақ фольклорындағы аңыз-әңгімелерді қарастыра отырып, ондағы айтылатын періштелер, аруақ, Қызыр баба образдарының хикметтердегі үлгісімен де барынша жақын екенін аңғарамыз. Мәселен, Ясауи хикметтерінің бірінде адамдардың өліміне жауапты Әзірейіл періште екені және одан қорықпау керектігі, керісінше оны досындай қабылдау керектігі жөнінде айтылады. Қазақ ауыз әдебиетінде де жан алғыш періштеге қатысты аңыз-ертегілер аз емес. Ондай аңыздарының бірінде Әзірейіл ең белгілі періштелердің бірі және үлкен күшке ие екендігі жайлы айтылады. Ясауи хикметтеріндегідей, қазақ аңыздарында да

Әзірейілден қорықпау керектігін, өйткені ол Алланың қалауын орындайтындығын, оның келуі әрбір пенде үшін сөзсіз екендіні баяндалады.

2-кесте – Ясауи хикметтері мен қазақ аңыздарындағы Әзірейіл бейнесі

Ясауи хикметтері	Қазақ халқының аңыздары
<p>Түбі бір бұл дүниеден өтпек керек, Тағдыр берген шарапаттан ішпек керек. Әзірейілге әзіз жанды бермек керек, Мұнда сағынып, онда барғанда өкінбеймісің [14, 244-б.]?</p> <p>Күшті құдай пәрмен қылды адамға, Жерде, көкте өлмес пенде болмайды. Жеп жүрсін деп жіберді осы ғаламға, – Әзірейіл жанынды алмай қоймайды [13, 149-б.]?</p>	<p>Ерте кезде адам жанын алатын жаналғыш Әзірейіл көзге көрініп келіп, жан алады екен.</p> <p>Бірде байдың баласы жолда келе жатса, алдынан қолында аса таяғы бар ақсақалды қария қарсы ұшырасады.</p> <p>Бала сәлем беріп, жөн сұрайды: – Ата, кім боласыз? Мыңның түсін білгенше, бірдің атын біл деуші еді әкем. Жөн сұрасқанның айыбы жоқ шығар, - дейді. Қария: – Қалқам-ау, қайтесің менің кім екенімді, сен білмей-ақ қой, мен айтпай-ақ қояйын. Сенің білмегенің өзіңе жақсы болады, - деген екен.</p> <p>Сонда әлгі бала жанын қоймай сұрай берген соң амалсыздан қария: - Е-е, қалқам-ай, болмадың ғой, ендеше айтайын, мен ажал әкелуші Әзірейілмін, адамдардың ғұмыры мен жанын аламын, - депті де, бұрылып жөніне жөнеле беріпті [15, 172-б.]</p>

Қазақ фольклорында Қожа Ахмет Ясауидің өз бейнесі де сомдалған. Ол халық прозасы түріндегі шығармалардан орын алған. Бұл бейнелердің хикметтердегі автор бейнесін негізге алып жасалғаны әрдайым сезіліп тұрады. Мұны кейіпкер әрекеті мен сөзінен, сөйлеу мәнерінен, дүниетанымдық ерекшеліктерінен көре аламыз. Бұл аңыздардың деректілігі мен тарихилығының, өзара мазмұндық байланысының айқынырақ көрінуі осымен де байланысты.

Ясауи хикметтерінің көркемдік әлемінде дала кескіндемесінің, көшпелі өмірдің басым болуы оның тілдік құралдарынан көбірек байқалады. Олардың кейбіреулері көне түркі дүниетанымындағы, ескі дәстүрдегі идеялардан, наным-сенімдерден, ырымдардан туындайды. Хикметте фольклорға тән белгілердің анықталуы да оның ауызша таралуына бейімделгендігін дәлелдейді. Көркем қарым-қатынас мәселесін дәстүрлі негізде қарастыра отырып, экспрессивті қызметтегі шығарманың көркемдік тәсілдерін қарастырған жөн, ал ол әдіс өз кезегінде даналықтың ауыз әдебиетімен байланысты тұстарын дәлірек анықтай алады. Әсіресе, хикмет пен қазақ фольклорының ырғақтық байланысын жан-жақты зерттеу қажет. Оған психологтар мен музыкатанушылар атсалысса, осы мәселелер төңірегінде көптеген қызықты мәліметтерді ашуға болады. Ясауи шығармашылығының құндылықтық қабаттары бір ғана ғылым саласы тұрғысында толыққанды ашылуы мүмкін емес. Сондықтан осы мәселелердің зерттелу тарихына да ешқашан нүкте қойылмайды. Әсіресе, қазіргі таңда аталмыш сабақтастықтардың педагогикалық жақтарына да баса көңіл бөлудің зәрулігі бар.

Ясауи шығармаларының ұлттық мәдениетімізбен байланысын тереңдеп зерттеген сайын, оның тың құндылықтық қабаттарының ашыла түсері даусыз.

Қорытынды

Ясауи ислам діні мен жергілікті дәстүрлерді біріктірді. Оның «Диуани хикметі» қазақ ауыз әдебиетімен ұштасуы халықты рухани сауықтырды. Ясауи түркі тілінде бейнелі де терең мазмұнды поэзия қалдырып, түркі тілінде де көркем шығарма жасау мүмкіндігінің зор екенін дәлелдеді. Өзінен бұрынғы жазба және ауыз әдебиетінен, әсіресе, фольклордан көп үлгі алған хикметтері түркі топырағындағы фольклордың түрленуіне тың серпін беріп, жаңа мазмұн әкеліп қана қоймай, оны әртараптандырды. Сөйтіп, ежелден дидактикалық сипат алған түркі әдебиеті насихаттық және мінажаттық тұжырымдармен толықты. Ясауи фольклор мен жазба әдебиеттерінің дәнекері бола отырып, хикметтерінде пайғамбарлар туралы, әулие-әнбилер жайлы жырлап, тарихи аңыздар мен дастандардың пайда болуына көп септігін тигізді. Ел басқаруға, батырлық пен шыдамдылыққа үндеген хикметтері негізінде фольклордағы қаһармандық образдар жаңа сипат алды.

Жергілікті халықтың әдет-ғұрпымен үйлесетін діни-мистикалық мектептің негізін қалаған Ясауи шығармашылығы сопылық поэзия дәстүріне негізделді. Қасиетті Құран кәрімнің арабша мағынасын толығырақ түсіндіру, шарият негіздерін, дін қағидаларын өз тілінде ұғынықты жеткізу үшін жергілікті халыққа жақын, төл поэзия тілінде хикметтер жазды. Осыған байланысты фольклорлық көркемдік құралдарға көбірек ден қойды. Өз кезегінде хикметтердің қазақ фольклорына күшті ықпал етуінің де басты себебі осы еді. Елдің рухани ахуалын бақылап отырған қазақ би-шешендерінің дені Ясауи жолының өкілдері болды. Олар көптеген фольклор жанрларының тудырушылары мен таратушылары болды. «Диуани хикмет» пен қазақ фольклорының жанрлары Ясауи үйреткен «хәл» ілімінің өркендеуіне, көп жағдайда, қатар қызмет етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Memmedova-Kekeç E. Ahmed Yesevi'nin yaşnamesinde "Bilge kışı" arketipi // Milli Folklor. – 2017. – №3 (116). – P. 101–111.
2. Мейірманов А.Д. Қожа Ахмет Ясауи хәл ілімінің философиялық қырлары // ҚР ҰҒА Хабаршысы. Әлеуметтік ғылымдар сериясы. – 2010. – № 5. – Б. 77–79.
3. Қорғанбеков Б.С. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» және қазақ фольклоры: Монография. – Алматы: Newbook, 2020. – 220 б.
4. Stockwell P. Cognitive poetics. – New York: Edinburgh University Press, 1991. – 193 p.
5. Osman T. Noca Ahmed Yesevi'nin Turk-Islam Tarihindeki yeri ve tasavvufi sahsiyeti // Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 1995. – №12. – S. 11–27.
6. Suleimenova Zh., Abilkhamitkyzy R., Yskak B., Korganbekov B. Exploring Topics and Sentiment in the English Version of Yassawi's Divan-i Hikmet: A Text Mining Approach // Theory and Practice in Language Studies. – 2022. №.12 (12). – P. 2678–2686. DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1212.26>
7. Жетписбаева Б.А. Древнетюркская литература: учебник. – Алматы: Юридическая литература, 2007. – 254 с.
8. Иассауи Қ.А. Диуани хикмет: Ақыл кітабы. – Алматы: Өнер, 2007. – 312 б.
9. Кенжетай Д. Тарихи деректер: Пір-и түрк-истан Ахмет Ясауи / [Электронды ресурс]. URL: <https://ulagat.com/2020/07/14/тарихи-деректер-пір-и-түрк-и-стан-ahme/> (қаралған күні 15.12.2023).
10. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис. Стилистика. Поэтика. – Алматы: Ғылым, 2001. – 280 б.
11. Бұқар жырау Қалқаманұлы. Шығармалары. – Алматы: Мұраттас, – 1992. – 97 б.
12. Бородовская Л.З. Отражение традиций Ясавия в исламско-суфийской символике татарских фольклорных мунаджатов // Исламоведение. – 2016. Т. 7. – № 3 (29). – С. 103–117. DOI:10.21779/2077-8155-2016-7-3-103-117
13. Ясауи Қ.А. Хикмет жинақ: Даналық сыр. – Алматы: Жалын, 1998. – 656 б.

14. Иасауи А. Хикмет Хазірет Сұлтан Қожа Ахмет Иасауи / Жинақты басп. дайынд.: М. Жармұхамедұлы, М. Шафиғи, Ж. Кәріева. – Алматы: Жалын, 2002. – 272 б.
15. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан мифтері. Қазақстан балалар энциклопедиясы. – Алматы: Аруна, 2006. – 252 б.

REFERENCES

1. Memmedova-Kekeç E. Ahmed Yesevi'nin yaşnamesinde “Bilge kışı” arketipi [The “wise man” archetype in Ahmed Yassawi's Yashnama] // Milli Folklor. – 2017. – №3 (116). – P. 101–111. [in Turkish]
2. Meirmanov A.D. Qoja Ahmet Iasauı hal iliminin filosofialyq qyrlary [Philosophical aspects of Hoja Ahmet Yasawi teachings] // QR UGA Habarshysy. Aleumettik gylymdar seriiasy. – 2010. – № 5. – B. 77–79. [in Kazakh]
3. Qorganbekov B.S. Qoja Ahmet Iasauıdin «Diwani hikmeti» jane qazaq folklorı: Monografıa [“Diwani Hikmet” of Hoja Ahmet Yasawi and Kazakh folklore: Monograph]. – Almaty: Newbook, 2020. – 220 b. [in Kazakh]
4. Stockwell P. Cognitive poetics. – New York: Edinburgh University Press, 1991. – 193 p.
5. Osman T. Hoca Ahmed Yesevi'nin Turk-Islam Tarihindeki yeri ve tasavvufi sahsiyeti [The place of Hoja Ahmed Yasawi in Turk-Islamic history and his mystical personality] // Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 1995. – №12. – S. 11–27. [in Turkish]
6. Suleimenova Zh., Abilkhamitkyzy R., Yskak B., Korganbekov B. Exploring Topics and Sentiment in the English Version of Yassawi's Divan-i Hikmet: A Text Mining Approach // Theory and Practice in Language Studies. – 2022. №.12 (12). – P. 2678–2686. DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1212.26>
7. Jetpisbaeva B.A. Drevnetiurkskaia literatura: Uchebnik [Ancient Turkic literature: textbook]. – Almaty: Iuridicheskaja literatura, 2007. – 254 c. [in Russian]
8. Iasauı Q.A. Diwani hikmet: Aqyl kitabı [Diwani Hikmat: The Book of Wisdom]. – Almaty: Oner, 2007. – 312 b. [in Kazakh]
9. Kenjetai D. Tarihi derekter: Pir-i tyrk-istan Ahmet Jasauı [Historical data: Pir-i Turkestan Ahmet Yasawi] / [Electronic resource]. URL: <https://ulagat.com/2020/07/14/tarihi-derekter-pir-i-tyrk-i-stan-ahme/> (qaralğan kuni 15.12.2023). [in Kazakh]
10. Negimov S. Aqyn-jyraular poeziiasy: Genezis. Stilistika. Poetika [The poets' poetry: Genesis. Stylistics. Poetika]. – Almaty: Gylym, 2001. – 280 b. [in Kazakh]
11. Buqar jyrau Qalqamanuly. Shygarmalary [The works of Bukhar zhyrau Kalkamanuly]. – Almaty: Murattas, – 1992. – 97 b. [in Kazakh]
12. Borodovskaia L.Z. Otrajenie tradicii Iasaviia v islamsko-sufiiskoi simvolike tatarskih folklornyh munadjatov [Reflection of Yasawi traditions in Islamic-Sufi symbolism in Tatar folklore munajat] // Islamovedenie. – 2016. T. 7. – № 3 (29). – S. 103–117. DOI:10.21779/2077-8155-2016-7-3-103-117 [in Russian]
13. Iasauı Q.A. Hikmet jinaq: Danalyq syr [A collection of Hikmet: The Secret of Wisdom]. – Almaty: Jalyn, 1998. – 656 b. [in Kazakh]
14. Iasauı A. Hikmet Haziret Sultan Qoja Ahmet Iasauı [Hikmet Hazret Sultan Hoja Ahmet Yasawi] / Jinaqy basp. daiynd.: M. Jarmuhameduly, M. Shafigi, J. Karieva. – Almaty: Jalyn, 2002. – 272 b. [in Kazakh]
15. Janaidarov O. Ejelgi Qazaqstan mifleri. Qazaqstan balalar enciklopediiasy [Ancient Kazakh myths. Children's Encyclopaedia of Kazakhstan]. – Almaty: Aruna, 2006. – 252 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 82:81-26; 82:81'38; МҒТАР 17.07.51; 16.01.21
<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.10>Г.А. АЙТКУЛОВА¹ , Д.А. ИСЛАМ² ¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: Aitkul_gum1985@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: dosbol.islam@ayu.edu.kz

ҰЛТТЫҚ ПАРЕМИОЛОГИЯДАҒЫ «ЕҢБЕКҚОРЛЫҚ\ЖАЛҚАУЛЫҚ» КОНЦЕПТІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада «еңбекқорлық\жалқаулық» концептісі негізінде дүниенің паремиологиялық бейнесі қарастырылады. Концепт белгілі бір ұлттың дүниелік танымын анықтай отырып, тұтас сол дәуірдің мәдениетінен хабар береді. Концептіні анықтау үшін дүниенің кейбір ерекшеліктері мен заттық құндылықтары, олардың объектілермен қатынасы, олардың қызметі мен оларға берілген ұлттық сананың сипаты әрі бағасы айқындалуы қажет. Зерттеу мақаласының негізгі мақсаты қазақ мақал-мәтелдеріндегі «еңбекқорлық\жалқаулық» концептілерінің ұлттық-мәдени және танымдық сипатын ашу болып табылады.

Қазақ халқының ұлттық дәстүрі мен салт-санасын, ой-өрісін сөз еткенде, халықтық психологияны, оның ішінде адамның жан дүниесінің тілдегі көрінісі – әсіресе қазақ халқына тән, өмірдегі әртүрлі жайттардан алынған ілімін бір-екі ауыз сөзбен ғана түйіндейтін мақал-мәтелдердің маңызы зор. Зерттеу мақаласының негізгі мақсаты мен идеясына қазақ паремиологиялық жүйесіндегі «еңбекқорлық\жалқаулық» ұғымдарын әлем бейнесі контекстіндегі концептілік мазмұнын сипаттауды жатқызуға болады. Ұлттық менталитеттің негізгі кодына айналған қазақ мақал-мәтелдеріндегі «еңбекқорлық\жалқаулық» ұғымына қатысты тілдік бірліктерінің семантикалық көлемін айқындау жолында сипаттама, этнолингвистикалық, концептілік талдау және ассоциативтік эксперимент әдістері пайдаланылды. Зерттеу мақаласының құндылығы сол қазақ қоғамында жалқаулықтан арылтатын, еңбекқорлықты дәріптейтін тілдік бірліктердің мәнін аша отырып, қазақ мақал-мәтелдері арқылы халықтың еңбекті бағалауға, адал жұмыс атқаруға, еңбекқорлық идеясын орнықтыруға шақыру жұмыстың маңыздылығын аша түспек.

Кілт сөздер: концепт, когнитивтік лингвистика, еңбекқорлық, жалқаулық, мақал-мәтелдер, паремиялық бірліктер.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Айткулова Г.А., Ислам Д.А. Ұлттық паремиологиядағы «еңбекқорлық\жалқаулық» концептінің тілдік ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 125–136. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.10>

*Cite us correctly:

Aitkulova G.A., Islam D.A. Ultyyq paremiologiiadagy «enbekqorlyq\jalqaulyq» konceptinin tildik erekshelikteri [Linguocognitive Analysis of the Concept of «Diligence/Laziness» in Kazakh Paremiology] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 125–136. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.10>

G.A. Aitkulova¹, D.A. Islam²

¹*PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru*

²*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: dosbol.islam@ayu.edu.kz*

Linguocognitive Analysis of the Concept of «Diligence/Laziness» in Kazakh Paremiology

Abstract. The article examines the paremiological picture of the world based on the concepts of «diligence\\laziness». The concept defines the worldview of a certain people, notifies about the culture of an entire epoch. To define the concept, it is necessary to determine the features of the worldview and their relationship with objects, their activities and descriptions of national consciousness. The purpose of the article under study is to analyze the concepts of «diligence \\ laziness» in the manner of Kazakh proverbs and sayings and to define in them the national-cultural form and the cognitive part.

Speaking about national traditions and customs, the thinking of the Kazakh people, proverbs and sayings are of great importance, which summarize folk psychology with only one or two oral words, including the linguistic expression of the human soul – especially inherent in the Kazakh people, the teaching about different life moments. The purpose and idea of the article under study is to study the picture of the world in the concepts of «diligence \\ laziness» on the example of Kazakh proverbs and sayings. Proverbs and sayings of the Kazakh people are included in the national code of culture, and the study of proverbs and sayings of the Kazakh people of the concept of «diligence \\ laziness», as well as the definition of the characteristics of the semantic volume, ethno-linguistic conceptual analysis and methods of associative experiment are used. The value of the article under study is to rid society of laziness by discovering the essence of linguistic units that idealize diligence to do work honestly and strengthen the idea of diligence.

Keywords: concept, cognitive linguistics, industriousness, laziness, proverbs-sayings, paremic units.

Г.А. Айтқұлова¹, Д.А. Ислам²

¹*PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru*

²*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: dosbol.islam@ayu.edu.kz*

Лингвокогнитивный анализ концепта «трудолюбие/лень» в казахской паремиологии

Аннотация. В статье рассматривается паремиологическая картина мира на основании концептов «трудолюбие\\лень». Концепт определяя мировоззрения определенного народа, оповещает о культуре целой эпохи. Для определения концепта необходимо определить особенности картины мира и их отношение с объектами, их деятельности описания национального сознания. Основной целью исследовательской статьи является раскрытие национально-культурного и познавательного характера концептов «трудолюбие\\лень» в казахских пословицах и поговорках

В национальных традициях и обычаях, мышлении казахского народа, большое значение имеют пословицы и поговорки, которые лишь одним или двумя словами резюмируют народную психологию, в том числе языковое выражение человеческой души – особенно присущее казахскому народу, учение о разных жизненных моментах. В цель и

идею исследуемой статьи можно отнести изучение картины мира в концептах «трудолюбия\лень» на примере казахских пословиц и поговорок. Для определения семантического объема языковых единиц, относящихся к понятию «трудолюбие\лень» в казахских пословицах и поговорах, ставших основным кодом национального менталитета, использованы методы описательного, этнолингвистического, концептуального анализа и ассоциативного эксперимента. Ценность исследовательской статьи заключается в том, что, раскрывая сущность языковых единиц, избавляющих от лени, прославляющих трудолюбие в казахском обществе, призвание населения через казахские пословицы ценить труд, добросовестно работать, отстаивать идею трудолюбия, подчеркивается важность работы.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, трудолюбие, лень, пословицы-поговорки, паремические единицы.

Кіріспе

Мақал-мәтелдер – қай халықтың болмасын өз тіршілігіндегі кезеңдерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттайтын тура жолды хақ тірлікті айнытпай бір ауыз сөздің құдіретімен түсіндіретін сөздің мән-мазмұнға бай бөлігі.

Қазақ мақал-мәтелдерін Ө. Тұрманжанов [1], А. Байтұрсынов [2], М. Әуезовтен [3] бастап көптеген ғалымдарымыз зерттеген. Соның бірі белгілі ғалым Әбдуәли Қайдардың 2004 жылы жарыққа шыққан «Халық даналығы» деген еңбегі мақалдарды тілдік, құрылымдық және этнолингвистикалық жағынан зерттелген құнды еңбектердің бірі болып қала бермек. Қазақ халқы қашанда сөзді орынды және жүйесін тауып сөйлеуді мақұл санаған. Сөйлем сазын, сөз мағынасын, тиянақты еркін сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерді халқымыз ой елегінен әбден сұрыптап, өмір талқысынан өткізе отырып, жақсы мен жаманды, адал мен арамды, еңбек пен жалқаулықты, жомарт пен сараңды салыстыру арқылы адамзатқа дұрыс таңдауды һәм тура жолды меңзеп отырған.

Қазақтың мақал-мәтелдерін зерттеп жариялауда, оларды жинақтауда аса құнды еңбектерімен және тіл білімі саласындағы орасан еңбектерімен көзге түскен ғалым Ө. Қайдардың мына пікіріне де құлақ аспасақ болмайды: «Халық даналығы – біздің ата-мұрамыз, асыл қазынамыз. Тұңғыық дәуірлер түкпірінен сұрыпталып, халық жадында сақталып, бізге жеткен әуезді мұрамызды халықтың өзіне шашпай-төкпей, жинақтап, тұжырымдап қайта қайтарсақ – біздің міндетіміздің орындалғаны» [4, 399-б.].

Қазіргі таңда тәуелсіздігімізді ту етіп көтергелі отыз жылдан астам уақыт өткен тұста бұрынғы ата бабаларымыздан құнды мұра болып қалған қазақ мақал-мәтелдерін сөз еткенде танымдық бейнелілігі хақында айтылатын да, салыстыратын да мәселелер табылады. Заман мен қоғам әр дәуірде басқа болғанмен, әр заманда шығарылған мақал-мәтелдердің бағынатын түп-тамыры ол халқымыздың жүріп өткен сан ғасырлардағы тіршілік бейімдері мен салт дәстүрімізге бағытталған. Қазақ ел болғалы өз мемлекетін нығайтуға бағытталған шаралардың бастауында өз халқының табиғатына сай айтылған мақалдар сол халықтың салт дәстүрі мен сенім-нанымдарын бетке ұстаған.

Ұлтымыздың әр дәуірдегі ой-толғамдары мен тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрінен, жүріп өткен тарихынан хабар беретін мақал-мәтелдерді танымдық тұрғыда зерттеу арқылы қазақ халқына тән ұлттық нақыштар мен мәдениетіміздің сан қатпарлы үлгілерінен хабар алатындықтан, зерттеу жұмысымыздың маңызы арта түседі. Халқымыздың ұққаны мен түйгені, танымы мен талғамы, өмірдегі құбылысты өзінше бағалап, философиялық оймен тұжырымдап беруі арқылы өз ұрпағына өнегелі тәрбие құралы болатындай асыл қазыналы ой орамдарымен талайды таң қалдырарлық тілдік бірліктер арқылы тура жолды сілтеп отырғанына күмән жоқ. Ұрпағының бойына жақсы мінез-құлықтарды қалыптастыруды, кемелденген қоғам құруды алға тартқан халқымыз, әсіресе еңбек тәрбиесіне аса

ұқыптылықпен қараған. Сонау Әл-Фараби бабамыздан бастап адамзатты адамгершілік құндылықтарға тәрбиелеуде ең басты өмірлік қажеттілік – еңбек қатынастарын игерудің маңыздылығын басты назарда ұстаған. Дана халқымыз «малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» деп, адамға қажет игіліктердің (мал, жан, ар) ара-жігін баяғыда-ақ ажыратып қойған. Дүние-байлық, малымыз тірі жүріп, жан сақтау үшін керек, ал тірі жүріп аман болудағы басты мақсат – арлы болу, адам болу. Аристотель, әл-Фараби, Абай – үшеуі де осы адам болу мен адамгершіліктің қыр-сырын танытып, оларды дәріптеумен, насихаттаумен өткен. Үшеуінің де ақиқат деп тапқаны – адам баласының ең қадірлі, ең қасиетті асыл игілігі - адам болу мен адамгершілік деген түйін. Өзге игіліктердің бәрі де осы бір қасиетті жолда жәрдемші, қызметші болуға ғана лайық. Яғни адамдардың ішіп-жеп, киім киіп, аман-саулыққа ұмтылып, кәсіп қуып, байлық тауып, бастық болып, ойнап-күліп, түрлі-түрлі игілік жасап жүргендегі түпкі мақсаты – адам болу мен адамгершілік. Ал, бұл игіліктер адамға тек қажырлы еңбектің арқасында келетіні сөзсіз. Шындығында да үлкеннің алдында балаң, кішінің алдында надан көрінбеудің жалғыз-ақ жолы – тоқмейілсуді білмейтін табанды еңбек екендігі ақиқат.

Мәселен,

«Сенбе жұртыңа, тұрса да қанша мақтап,

Әуре етеді ішіне құлық сақтап.

Өзіңе сен, өзінді алып шығар,

Ақыл менен білімің екі жақтап», - [5, 234-б.] деген данышпан Абай да өз ақылың мен тоқтаусыз еңбегіңе сен деп меңзеп тұр емес пе. Ал, Шәкәрім болса:

Адамдық борышың –

Халқыңа еңбек қыл!

Ақ жолдан айныма,

Ар сақта, оны біл!

Талаптан да,

Білім мен өнер үйрен!

Өнерсіз, білімсіз

Болады ақыл тұл! [6, 15-б.].

Яғни «Адамдық борыш» деген болмыс ар-ұятқа байланған еңбектің қажырлы игілігі арқылы толысып отыратынын атап көрсетеді. Жалқаулық концептісінің тілімізде қатар қолданылып жүрген еріншектік концептісі бар. Бұл концепті Шәкәрім өлеңдерінде былайша көрініс тапқан:

«Еріншектен – салақтық,

Салақтықтан – надандық.

Бірінен-бірі туады,

Жоғалар сүйтіп адамдық.

Еріншек таза жүре алмас,

Кірі-қоңын жуа алмас.

Харекет жоқ, ғылым жоқ,

Өз бойынан ұялмас [6, 78-б.].

«Еңбек – адамның екінші анасы» деген нақыл сөзбен қаруланған қазақ дүниетанымында «Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық; Арамнан алған түйеден, адалдан алған ешкі артық, Істегенің еліңе жақсы, үйренгенің өзіңе жақсы; Жігіттің түсін айтпа, ісін айт; Қолы қимылдағанның, аузы қимылдар; Ынта болса адамда, қиын іс жоқ ғаламда» деген сияқты мысалдардан айқын байқауға болады. Еңбек тек жұмыс, қызмет қана емес, адамды жақсылыққа тәрбиелейтін, шыдамдылыққа жол көрсететін ізгі амал ретінде қазақ ақындары мен жазушыларының шығармашылығынан кең көрініс тапқан.

Бақытты өмір сүрудің кепілі болған еңбек адамды ынталандырады, алға жетелейді, мақсатына жеткізеді. Қазақ дүниетанымында берекелі отбасы, шат-шадыман өмір сүру, денінің саулығы, ет жақындарының сүйіспеншілігіне бөлену, мақсатына жеткізетін, рухани, материалдық жетістіктің негізгі кілті болып табылатын еңбекқорлық концепті сан ғасырлық өмір тәжірибесінен өткен, ғаламдық дәрежедегі концептіге ие.

Концептіні тануда паремияларды таңдауымыздың себебі мақал-мәтелдердің әр халықтың негізгі құндылық бағдарларын беруімен, олардың ықшамдалған ұлттық-мәдени мәтіндердің бір түрі ретінде көрінуімен байланысты [7, 72-б.]. Еңбекқорлықты адамның ең бірінші дара мінезіне балаған қазақ халқы өз ұрпағын еңбекке баулудың маңыздылығын «*Бүгінгі істі ертеңге қалдырғанның ісі бітпейді*» деген аталы сөзбен адал кәсіппен жан бағуды әлімсақтан жөн санаған. «*Жалқаулық – аздырады, Еңбек – оздырады*» деген мақалмен рухтанған қазақ мәдени танымында бала өмірге келісімен-ақ, оны еңбекқорлыққа тәрбиелеу ата-ананың ең басты міндеті болып табылады.

«Еңбегімен ел сыйлы, Өнбегімен жер сыйлы. Еңбегіне қарай құрмет, Жасына қарай ізет. Еңбегің егіз болса, байлығың сегіз болады. Еңбек пен бақыт егіз» сынды мақал-мәтелдерімізде халқымыз еңбекті барлық ізгілік атаулысының баспалдығы деп білген. Сол үшін де «Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық» деп адамды әрдайым ширақ болуға, аянбай еңбектенуге шақырып, еңбектену арқылы адамның бақытқа кенелуі, шат-шадыман болуы, ырысты болу, т.б. адам үшін кемел шақтардың болуының алғышарты деп түсіндіреді. Демек, қазақ дүниетанымында еңбектену арқылы адам материалдық һәм рухани жетістіктерге жететініне бек сенген.

Қазақ паремиологиясын этнолингвистикалық бағытта алғаш зерттеген Ә. Қайдар мақал-мәтелдердің логикалық-семантикалық жіктелу қағидаларын айқындап, тақырыптық тұрғыдан топтастырып, мазмұндық жағынан жүйелеп беру арқылы паремиология пәнінің алғаш дербес ғылым ретінде қалыптасуына ықпал жасады.

Бертін келе, мақал-мәтелдерді танымдық тұрғыда зерттеуші ғалымдар қатарына Ж.И. Исаеваның «Дүниенің паремиологиялық бейнесі» деген диссертациялық еңбегін жатқыза аламыз. «Дүние бейнесін» жасауда адамның бүкіл болмысы мен шындық дүниені тануынан бастап, әлеуметтік ортасы түгел дерлік әлемнің паремиологиялық бейнесіндегі басты нысан болып табылады [8]. Мақал-мәтелдердің ұлт тілінде көп қолданыс табуын тікелей ұлттық таным мен мәдениетінің биіктігіне байланысты [9] екендігін, мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі мен көркем мәтіндерде қолданылуы лингвомәдени тұрғыда әлі толық зерттелмеген тақырып екендігін айта келе, қазақ мақал-мәтелдері тұтас ұлттың дүниеге деген көзқарасын, қатынасын сипаттайтын ақпараттар жиынтығы [10] деп баға береді.

Зерттеу әдістері

Мақал-мәтелдердің өне бойында ұлттың тұтас жүріп өткен тарихы мен танымы, сан ғасырлық мұрасы мен мәдениеті салт-дәстүрі жатады. Мақал-мәтелдерді паремиология аясында қарастыра отырып, лингвистиканың өзекті саласы – антропологистика зерттеу арқылы еңбекқорлық\жалқаулық концептілерінің табиғатын ашуда біз синхрондық сипаттама, зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми-теориялық, философиялық, психологиялық және әдіснамалық әдебиеттерді талдау және жинақтау, когнитивтік және лингвомәдени, лингвопсихологиялық тұрғыдан талдау, баяндау, ассоциативтік қатынаста салыстыру әдістерін қолдандық.

Талдау мен нәтижелер

Жер бетінде тіршілік пайда болғалы адамзат баласы өмір сүру қажеттіліктерін өтеуде, үнемі даму үстінде әрдайым өсіп отыру мақсатында еңбектену әрекетін бірінші орынға қойып, еңбек тәрбиесіне ерекше мән беріп отырған. Еңбек әр адамның өмірінде маңызды

қызмет ретінде, өз өмірін мәнді де сәнді етіп өткізудің керемет жолы ретінде әр халықтың танымында ерекше рөл атқарады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Адамның өз қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған жұмыс, қызмет» деп сипаттама беріледі. Ал жалқаулық ұғымына аталмыш сөздікте былайша анықтама береді: Еріншектік, бойкүйездік, жайбасарлық. Жалқаулығы ұстады – жұмыс істегісі келмеді, ерінді. Жалқаулыққа салынды. Адамзат тіршілігінде еңбек қатынастарының маңыздылығы мен өмірлік қажеттіліктерін өтеудің жалғыз жолы деп қабылдаған кәсіпке, еңбек тәрбиесіне қатысты мақалдар уақыт тоғысында осы заманға тіл арқылы жетіп отырғаны мәлім. Адамдағы кемелдену мүмкіндігі мен әрекетінің түпкі сыры мен бастауы – ақыл. Ал, ақылды адам қашанда еңбек арқылы өз мақсат-мүддесін қанағаттандырып отырғанды жөн санайды. Қазақ халқының негізгі кәсібі болған мал шаруашылығына қатысты мақалдарды танымдық тұрғыда саралағанда көшпелі халықтың көптеген жылдар бойы іске, еңбекке деген сүйіспеншілігі мен адалдығын танимыз. Мәселен,

Сиырлының үйі айран, Сиырсыздың үйі сырдаң. Қазақ өмірінде сүт өнімдері басты азығы болғандықтан, молшылыққа кенеліп, көктем шығып, мал төлдеген мерзімді **«ауыз аққа тиген кез»** деген. Тіпті қазақ тиымдарында: «ақты төкпейді, аяққа баспайды» деген сөздер де бар. Бірінші жолдағы **айран** сөзі **айрандай ұйыған, берекелі** дегенді білдірсе, екінші жолдағы **сырдаң** сөзі кедей, тақыр, жағдайы келіспеген деген мағынаны аңғартады. Бұдан аңғаратынымыз, қазақ әрқашан да берекесі мен мерекесін шаруасымен, малымен байланыстырып отырған.

Ақсақ қой түстен кейін маңырайды. Дүниенің паремиологиялық бейнесін «адам және оның ортасы» деген пайыммен саралаған қазақ халқы кез келген іске мүмкіншілігі, икемі келмеген адамды әрдайым кешігіп жүретіндігін кекесін мағынада осылай атаған. Адам кемшілігін төрт түлікке телу арқылы әр істі дер кезінде бастау және тиянақты бітіру керек екендігін ескертеді.

Мал ашуы – жан ашуы. Қазақта саулық сұрасқанда: «Мал-жан аман ба?» деуі бекер емес. Қолындағы бары малына сүйенген көшпелі қоғамда мал арқылы барлық қатынастарды реттеп отырған. Жесе асы, ішсе сусыны болған, мінсе көлігі болған төрт түліктің барлық түрін қазақ қадір тұтады. Халық өміріне төрт түлік малдың сіңісіп кеткені соншама, ауыз әдебиетімізде де төрт түлікке қатысты паремиологиялық бірліктер концептілік деңгейге дейін көтерілген.

Малды баға біл, бабын таба біл. Негізгі тіршілік көзі мал болғандықтан, қазақ малға жайылым табу үшін, жазда жайлауға, қыста қыстауға, күзде күздеуге көшіп отырған. Көшкенде жүктерін түйеге артатын болған. Түйе көп болса, жүкті ана түйеге, мына түйеге артармын, бәріне тең бөліп салайын деп жүргенде жұмыс бітпей, қаншама уақытың зая болады. Қазақ мақалының «Түйе көп болса, жүк сыймас» деуінің сыры осында жатыр.

Малдың жайын баққан білер, Отынның жайын жаққан білер. Адам тіршілікті қандай іспен айналысса да әр іске өз маманы кірісуін «тауық сойса да қасапшы сойсын» деген қисынға қарай әрекеттенуді жөн деп тапқан. Сондықтан, әр істе өз ісінің нақ майталманы мен маманы кіріскенін абзал тұтқан.

Атты қамшыменен айдама, жемменен айда. Еңбектің көзін табу үшін күшке емес, әдіске салу керек деген мағынада жұмсалады. Осы ұғыммен ұштасатын «Жылы, жылы сөйлесең, жылан інінен шығар» деген де мақал бар. Демек, қазақтың танымындағы адамға күш қолданып, айтқаныңа жүргізу адалдыққа, адамшылыққа жатпайды деген дәлелге түсінікті осындай мақалдардың астарынан да байқауға болады. Күнделікті өмірдегі негізгі тіршіліктің көзі болған – мал шаруашылығына қатысты халық педагогикасында жас ұрпақты еңбекке тәрбиелеу мақсатында айтылған мақалдар аз емес. Соның бірі:

*Асық ойнаған азар,
Доп ойнаған тозар.*

*Бәрінен де қой жайып,
Құйрық жеген озар.*

Халқымыздың негізгі ұлттық ойынының бірі де бірегейі болған қойдың не арқардың асығын жинап, қынамен бояп, қорғасын құйып, сақа жасайтынын бәріміз білеміз. Екі бала ортадағы белгіленген жерге бір-бір асық қойып, оны бес аттам жерден сақамен ататын болған. Тигізген бала сол асықты алады да, жеңілген жақ асық қояды. Асықтың қызықшылығына түскен кей балалар кейде асықпен құмар ойнайтын да жағдайлар кездесіп қалатын. Қазақтың асық ойнаған азар дейтінінің сыры бұл ойынға деген құмарлығының күштілігінде. Бір ойнаған бала күні бойы үй бетін көрмей кетуге бар. Міне жоғарыда айтылған мақалдың мағынасы осы.

Қазақ халқының мал шаруашылығын жақсы меңгергендігін жоғарыда берілген мақал-мәтелдерден байқауымызға болады. Көненің көзі іспеттес мақал-мәтелдер тобы келер ұрпаққа еңбек етпегеннің ішіп-жемейтінін түсіндіре келіп, оларды еңбек сүйгіштікке, адал еңбек етуге баулиды, жалқаулық, бойкүйездік, жатып ішер арамтамақтықтан бойды аулақ салуға шақырады. Еңбек туралы терең, мағыналы ой ұлы Абай атамыздың мына өлең жолдарынан да көрініс тапқан:

Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншак,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс, көнсеңіз [5, 66-б.].

Қазақ мәдени танымында өмірдің мәні еңбек, еңбек арқылы адамзат адамгершілік құндылықтарды қалыптастыра алатындай дәрежеге ие болатынын мына паремия арқылы керемет түсіндіреді: *Еңбек істеп ас ішсең, балдан тәтті болады*. Демек, еңбектенген адам ғана бақытқа жетудің алғышарты болып табылатын моральдық және ақыл-ой, интеллектуалдық тәрбиелерге шешуші мән береді.

Қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді атты паремияны ер азаматтың өне бойында ар-ұжданы болғанда, ол жақсы мен жаманды айыра білетін, адал еңбекпен мал таба алтын намысшыл ұят пен арды бетке ұстаған адам бола алатындығын нұсқап тұр. Яғни қазақ намысшыл адамның әрдайым ұяттан аттай алмайтын, әділдікті ту етіп ұстаған, көп көрген мен көп жасағанды қасиет тұтатындығын керемет мақалдар арқылы халыққа жеткізіп отырған. *Әдептілік, ар-ұят – адамдықтың белгісі, тұрпайы мінез, тағы, жат – надандықтың белгісі, Ынсап, ұят, терең ой – асыл зейнет біліп қой, Өз ұятын білген кісі, бір кісіге төрелік береді, Ұят кімде болса, иман сонда, Ұят – иман белгісі, ұяттыда иман бар, Ұяттан адам өлмейді, сағы сынады, т.б.* сынды паремиялар арқылы «ар-ұят» ұғымдарын еңбекке тәрбиелеуде өте ұтымды пайдаланған.

Мақал-мәтелдер өз бойына ұлттық менталитетке сай бет-бейнесін, тұрмыс-тіршілігін, ұлттық құндылықтарын жинақтаған ақпараттық бірліктер ретінде кемелденген қоғам құрудың алғышарты негізінде адал еңбекті дәріптеген керемет тіл айтылымдары екендігіне көзіміз жетіп отыр. Қазақ халқы ежелден қонақжай, көпшіл халық. Сол көпшілдігінің арқасында өмірде кездесетін талай нәубеттерден аман қалып отырған. Қазақ халқының басынан өткен түрлі жағдаяттарға байланысты шыққан мына паремияларды атап өтсек болады: *Көп еңбегі көлмен тең, Көп жабылса, жоқ табылады, Көп қолдаса, жауды жеңбей қоймайды, Көптің қолы ұзын, Көп көрген жер көңілді, Көп еңбегі өнімді, Көп ісінде береке*. Содан болса керекті *асар, үме, немеурін, жылу* атты бірігу арқылы жасалатын көптің еңбегі

халқымыздың өмірінде маңыздылыққа ие болғалы адамгершілік мінез танытатын жұмылып жасалатын ұжымдық еңбек дәстүрі қалыптасқан. *Асар* жабылып жұмыс істеуге, көмекке шақыру, *үме, момыш, Асар салды көмекке жұртты шақырды* [11, 60-б.].

«Жалпы, мақал-мәтелдер – халықтың ғасырлар бойы білдіріп келе жатқан дүниетанымдық, философиялық түйіндеу қабілетінің көрінісі, мейлінше сығымдалған, аз сөзді тыңдауға да, айтуға да икемделген әсерлі түйін сөздер деп айтуға болады, белгілі бір ойдың, пікірдің, танымның квинт-эссенциясы, яғни қазақшаласак, маңызы (еттің сорпаға қайнап-қайнап шыққан нәрі) десек болар» [12, 185-б.]. *Ерте жат та ерте тұр, бір піспекті артық ұр, Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық* атты паремияларды талдайтын болсақ, халқымыз тіршілікте адамның ісі оңынан болып, бай-қуатты тұрудың алғышарты деп ерте тұрып іс бастауды жөн санаған. *Ұйқысы қанбайтынның, Бақыты жанбайды* деген паремияда да сол ұйқыға құмар жалқаудың бұл өмірде бағы жанбай, өмірден сыбағасыз, түксіз өтетінін меңзеп тұр. Дінімізде *таңғы ұйқы ризыққа бөгет, таңғы тілек тәңірден* деген тіркестер ерте тұрып, сергек көңілмен еңбектенуді дәріптейді. *Бір піспекті артық ұр* тіркесі арқылы біз халқымыздың тұрмыс-тіршілігінде қымыздың маңызы зор болғанын, сол піспек сөзі арқылы бір істі артық бітір деп ауыспалы мағынада айтылып тұр. Піспек – мес, саба, күбі сияқты ыдыстардың ішіне салып қымыз, іркіт, қаймақ пісетін сабы бар құрал. Осы тұста *Сабасына қарай піспегі, Сақалына қарай іскегі* деген мақал әрекетіне қарай, адал еңбегіне орай келетін берекені меңзеп тұр. Қалай дегенмен де бұл сөздер қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінен хабар беретін, күнделікті тұрмыс-салтын сипаттайтын тіл бірліктері екендігі мәлім. *Еңбегіне қарай, өнбегі. Жас кезімде бейнет бер, Қартайғанда дәулет бер, Еңбек ерлікке жеткізер, Ерлік елдікке жеткізер, Еңбек ет те, міндет ет* осы аталған паремиялар арқылы біз жалпы ортақ танымға байланысты қазақ халқында еңбектің зейнеті боларын, аянбай адал еңбек атқарған адамға әрдайым *бақытты тағдыр, жетістік, мол табыс* нәсіп болатындығын байқаймыз.

Жалпы алғанда, қазақ танымында еңбек пен бақыт бірі-бірінен елестете алмайтын ұғым қатарында. *Еңбек пен бақыт егіз, Еңбек – ырыстың бұлағы, Еңбек – бақыттың шырағы, Еңбек еткен мұратқа жетеді, Бас пен бақ та бітеді, Құр жатқан Тәңірінің құтынан қағылады* атты паремиялар осының дәлелі. Демек, өз ғұмырында еңбектенген адам сөзсіз бақыттың кілтін, берекенің құтын тапқан адам екені даусыз.

Ғасырлар бойы ұлтымыздың сөздік қоры мен құрамында жинақталған тілдік бірліктер - паремиялар оппозитивті түрде жасалу арқылы антонимдік жұп бойынша жасалған түрлері де баршылық. «Тілдегі антонимдер қарама-қарсы құбылыстарды біріне-бірін шендестіріп салыстыру арқылы күшті стильдік мән тудырады. Сол себептен антонимдер өте-мөте мақал-мәтелдерде жиі қолданылады» [13, 120-б.]. Дүниенің паремиологиялық бейнесін жасауда тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтқанда, құбылыстың, ұғымның, заттың кейіп-кескіндерін, қасиет-белгілерін қарама-қарсы қою – тілдік тәжірибеде адам дүниетанымындағы тану мен бағалау тәсілдерінің бірі ретінде үлкен орын алады [14, 86-б.], – деген тұжырымы да орынды айтылғандығын ескерген жөн. Антонимдік жұп арқылы тіркескен еңбек тақырыбындағы паремияларға мыналарды жатқыза аламыз: *Еріншек егіншіден елгезек масақшы озады. Еңбекқор ұйқыдан ширап тұрады. Еріншек ұйқыдан қирап тұрады, Еңбек деген байлық, Ерінбеген жететін, Жоқшылық деген жебірді, Жермен жексен ететін. Елің сені елесе, Еңбегіңнің жанғаны, Елің сені шенесе, көз қырына алғаны. Еңбектен алғанның бүйірі шығады, Кісіден алғанның екі көзі шығады. Еңбек – өмірді ұзартады, Ұят бетті қызартады. Ерінбей еңбек етсең, ерінің асқа тиеді, Ерініп ілбін кетсең, иегің тасқа тиеді. Еңбектің наны тәтті, Жалқаудың жаны тәтті. Еңбек адамды бүтіндейді, Жалқаулық адамды түтіп жейді. Ер тынысы – еңбек, ез тынысы – ермек. Есті бір өледі, еріншек мың өледі.*

Осы аталған паремиялардағы антонимдік жұпқа түскен мына сөздердің: еріншек-елгезек, еңбекқор-еріншек, байлық-жоқшылық, елесе-шенесе, бүйірі шығады-екі көзі шығады, өмірді ұзартады-бетті қызартады, асқа тиеді-тасқа тиеді, наны тәтті-жаны тәтті, бүтіндейді-түтіп жейді, еңбек-ермек, бір өледі-мың өледі сынды сөздер арқылы өмірдегі еңбек пен жалқаулыққа қатысты антонимдік қатарлар кереғар іс-әрекеттердің пайда-зиянын айқын білдіреді. Бұл сөздер жеке тұрғанда антонимдік жұп бола алмағанымен, белгілі бір контексте қарама-қарсы мағынада жұмсала алады.

«Жалқаулық» концепті *еріншектік* мәніндегі әлеуметтік әрі этномәдени менталдық ұғымды білдіретін концепті арқылы көбінесе тілімізде кең тараған.

«Сабырсыз, арсыз, еріншек,

Көрсен қызар, жалмауыз,

Сорлы қазақ сол үшін

Алты бақан ала ауыз.

Өзін-өзі күндейді,

Жақынын жалған мін дейді,

Ол – арсыздық белгісі» [5, 77-б.], - деген өлең жолдарынан біз ақын Абайдың жалқаулықты сынаған, оны күллі жақсының хас дұшпаны ретінде санағанын байқай аламыз. Жалқаулық туралы хәкім Абайдың қазіргі күнге дейін ел аузында айтылып жүрген мына паремиялары да үлкен тағылымға толып тұр:

Жаныңа жаққанның артыңнан еруге жалқауланба. Еңбек етпей тапқан мал дәулет болмас, Қардың суы секілді тез суалар.

Тұлпардан – тұғыр, сұңқардан – жапалақ, *жалқаудан – масыл туған, масылдан – малбақпас, тілазардан – қылжақпас, сараңнан – бермес, соқырдан – көрмес, мылжыңнан – езбе, қыдырмадан – кезбе туған* (Майқы би) деген қанатты сөздерден-ақ қазақ мәдени танымындағы жалқаулықты сипаттайтын тіл бірліктерін танып біле аламыз.

Абай тілінде де «еріншектік» концепті *мойны жар бермейтін кезір, тәуекелсіз, талапсыз адам* ретінде көрініс тапқан. Ұлттық тілімізде концепт қалыптастырушы ретінде ақын Абайдың шығармалары өзіндік мәдени фонымен және қазақи менталитетке сай бейнеде көрініс табуымен ерекшеленеді.

Ұлттық паремиологиямыздағы ойына өсиет, бойына қасиет жинаған қазақ мақал-мәтелдері жалқаулықты кедейшілдікпен, масылдықпен күнін босқа өткізген кежірлікпен сынап, мінеген. Мысалы: *Еңбегі аздың өнбегі аз, Еңбегі ештің күні кеш. Еңбексіз тапқан мал есепсіз кетер. Еңбектен қашпа, ырысыңды шашпа. Ертең ертең деумен еріншек өлер, Көрінгенге жем болып көңілшек өлер.* Аталған паремиялар халықтың ой-толғамынан, өмір тәжірибесінен туындаған еңбексіз тапқан малдың, берекесіз өмірдің салдары болатындығын айқындап тұр. Адам баласының жер бетінде қаншалықты өмір сүруі – дұрыс еңбек ете білгендігінің арқасында. Тек шынайы еңбек етудің арқасында ғана адамның жемісі өніп, қиындыққа төзе алады [15, 129-б.].

Еріншектің егіні піспес. Қазақ паремиологиясында диқаншылыққа, егіншілікке байланысты айтылатын мақалдарда көбінесе елді еңбекқорлыққа, дамуға бағыттайтын оңшыл идеялардың жиынтығы екені анық. Шәкәрімнің мына өлеңінде де қазаққа тән кәсіптер арқылы еңбек еткен адам халқының алғысына бөленіп, мәңгі ел есінде қалатындығын, Абайша айтқанда, *«егіннің ебін, сауданың тегін үйрен», «қолөнерін кәсіп қыл, мал жұтайды, өнер жұтамайды, ол болашақ ұрпағыңа өмірлік азық болады»* деген тағылым айтады:

Егін сал, не сауда қыл, малыңды бақ.

Білім білмек – әр іске шебер болмақ.

Қолөнерден пайда қыл үйреніп-ақ.

Кетпес дәулет осы ғой.

Қолөнер – өзің өлсең, бірге өледі.

Сондағы қалғандар үйренеді.

Сен кетсең де өнерің елде қалып,

Талай жайға азық пен мал береді.

Күріштің арқасында күрмек су ішеді. Сақалын сатқан кәріден, Еңбегін сатқан бала артық. Бұл жерде адамның мінез-құлқын өсімдікке теліп айтқан қазақ халқының сөз шеберлігіне таң қаласың. Бұл паремияда көбінесе біреудің абыройын бетке тұтып, соның атыменен бар қиыншылықтан өтіп жатқан адамға қаратылып айтылады. Қадірлінің қасына еріп, қарнын тойғызып жүрген кей адамдарға арналып айтылған мақал арқылы осы жөнсіз қасиетті қазақтан аулақ ұстауды мақсат тұтқан сияқты дана халқымыз.

Еңбексіз ел кезгенің – Ар ұяттан безгенің. Еңбегің болмаса елге өкпелеме, Ықтасының болмаса, желге өкпелеме. Еріншектің ертеңі бітпес, Жеңілтектің селтеңі бітпес. Еңбекке ебі жоқтың Елдікке себі жоқ. Жеке тұрғанда антонимдік жұп құрамайтын сөздердің қарама-қарсы құбылыстарды сипаттағанда ерекше реңк бере отырып, салыстырып-шендестіре отырып, астарлы салыстыру нәтижесінде еңбекқор мен жалқау адамның іс-әрекеттерін керемет талдап берген. Демек мақал-мәтелдер жанындағы антоним, синоним, омоним сөздерге орай тіркесіп, жаңа мағыналық реңкке ие болатындығын байқау қиын емес.

Есектің жүгі жеңіл болса, жатаған болады. Яғни аз жұмысқа қиналсаң, көп жұмысқа тап боласың деген астарлы мағына үстеген мақалдың қазақ тілінде қолданыс аясы кең деп айта аламыз. *Жатаған – жер бауырлап тырбылып өсетін шөптесін өсімдік* деген мағына береді екен [11, 279-б].

Жаманға жан жуымас, Жалқауға мал жуымас. Аталмыш паремияларда ақыл мен ақылсыздық лексемасы бірге алынып, бір-біріне қарама-қарсы қойылған. Ақылды не ақылсызды келешекте не күтіп тұрғаны салыстырмалы түрде құрастырылған. Демек, қазақтар еңбек, талап деген маңызды құндылықтарды бірінші орынға қойып, оны ақылдың негізгі нышаны деп санаған.

Көз қорқақ, қол батыр. Барлық береке мен ырыстың бастауында қажырлы еңбек тұратынын ұққан әр адамның ұраны боларлық бұл мақалдың өміршеңдігін күнделікті өмірде байқап та жүрміз. Бұл сынды еңбекқорлық қағидасы – адам болмысы мен өмірінің мәні мен мақсатын танытар қалыпты қағидасы, формуласы іспетті. Бұл мақалдың қолданылу аясын айтар болсақ, Қ. Қазиевтің «Менің шешем» әңгімесіндегі: «Алғашқы қарқынмен еңсеріп тастамаққа оңтайланып, жұмыс мөлшерін көзбен шолады. *«Иә, көз қорқақ, қол батыр. Біссімілла, береке...»*

Сонымен бастап та жібереді. Осыдан қара кешке дейін...» [16, 261-б.]. Берекенің бастауы болған еңбектің жемісін адал жейтін жандардың тіліндегі *көз қорқақ қол батыр* сынды мақалдар ұлттық мінезді айқындауға зор үлесін қосқан паремиялар екендігі даусыз.

Қорытынды

Қазақ халқы ежелден сөз қадірін ұққан, аз сөзге көп мағына сидыра білген, өмір тіршілігінде көптеген жағдаяттардың түйінін мақал-мәтел арқылы керемет айтылымдарды өмірге әкелген дана халық. Тіліміздегі мақал-мәтелдер халқымыздың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі жөнінде ақпарат көзі, яғни дүниенің тілдік бейнесі болып табылады. Халық өмір шындығын, көңілге түйгенін мақал-мәтел ретінде өз ұрпағына үлгі-өнеге етіп қалдырып отырған. Мақал-мәтелдер арқылы жас ұрпақты елін, жерін сүйуге, адал, кішіпейіл болуға, адал еңбек етіп, білім алуға, үлкенді сыйлап, кішіге қамқор болуға және өсек, өтірік, мақтаншақтық, еріншектік сияқты жаман қасиеттерден аулақ болуға, бір сөзбен айтқанда, жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренуге тәрбиелей білген. Түптеп келгенде, адамның елдің алды болатын, адамгершілік сипаттағы *толық адам* болып қалыптасуында еңбектің маңыздылығын халқымыз ежелден-ақ дәріптеген.

Қазақ сөз өнерінің тілдік және поэтикалық бұлақтарының санатына жататын *еңбекқорлық\жалқаулық* тақырыбындағы паремиялар мән-мазмұнының тереңдігімен, өткірлігімен, өміршеңдігімен ерекшеленеді. *Еңбекқорлық\жалқаулық* тақырыбындағы тілдік орамдарда көлемнің ықшамдылығына қарамастан, бейнелі тілдік бірліктер нақты да күрделі ойдың себеп-салдарын, халықтың өмір тәжірибесінің қорытындысы мен дәлелін қатар білдіреді. Қазақ тілінің әлемдік бейнесіндегі *еңбекқорлық\жалқаулық* тақырыбындағы мақал-мәтелдерде халықтың тарихы, саяси өмірі, тыныс-тіршілігі, дүниетанымы, рухани және материалдық мәдениеті жан-жақты көрініс тапқан.

Терең ойды аядай қалыпқа сыйғызған *еңбекқорлық\жалқаулық* тақырыбындағы мақал-мәтелдер ұлттық сипатқа ие мәдени ентаңбалы тұрақты орамдармен еңбектену арқылы бақытқа, рақатқа, мол табысқа кенелетіндігін анық байқауға болады. Демек, қазақ дүниетанымында еңбектену арқылы адам материалдық һәм рухани жетістіктерге жететініне бек сенген. Халқымыздың ғасырдан-ғасырға жинаған тәжірибелері мен өмірге деген таным-түсініктерінен туындаған еңбек тақырыбындағы паремияларда еңбекқорлықты адамның ең басты бір айнымас досы мен серігі деп таныған болса, есесіне жалқаулықты қатты сынайды. «Адамды жөн білетін дана деп біл, жалқау жанның ісін шала деп біл» (Шал Құлекеұлы) деген аталы сөзден бастау алатын мақал-мәтелдерімізде жалқаулықты аса дертті кесел деп кесіп айтқан.

Ойымызды қорытындылап айтатын болсақ, халықтың түп-тамыры тереңде қанатын жайған салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, мәдениетін тануда *еңбекқорлық\жалқаулық* тақырыбындағы паремиялар тілдің кең ауқымды жайылуына, сырға толы зерттелмеген тұстарын айқындауда аса маңызды деп білеміз. Ұлттық мінезді айқындауға зор үлесін қосқан *еңбекқорлық\жалқаулық* тақырыбындағы паремиялар адамгершілік сипаттағы қасиеттерді қалыптастыруда, еңбек тәрбиесіне баулуда халықтық педагогиканың озық үлгілері болып табылады.

Осы айтылғандардан ұққанымыз, еңбекқорлық концептісі «ықылас, дарындылық, шаттыққа кенелу, бақытқа жету, берекеге бату, байлыққа жетудің жолы» сынды мазмұнмен өрнектелген. Ал, жалқаулық концептісін «салақтық, надандық, құрдымға кету, жігерсіздік, талапсыздық, кедейліктің, арсыздықтың, бекер мал шашпақтың, өсекшілдіктің, мақтаншақтықтың» бейнелік, тіл бірліктерімен мазмұндалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тұрманжанов Ө. Қазақтың мақал-мәтелдері. – Алматы: Раритет, 2004. – 440 б.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 449 б.
3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Дәуір. Жібек жолы, 2014. – 501 б.
4. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б.
5. Абай Құнанбайұлы. Өкінішті көп өмір кеткен өтіп... Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Раритет, 2008. – 384 б.
6. Құдайбердіұлы Ш. Сыр сөз. – Алматы: Отбасы хрестоматиясы, 2021. – 256 б.
7. Елубай А.М., Алдабек Н.Ә. Түркі әлеміндегі «әйел» концептісін айшықтайтын мақал-мәтелдердің лингво-мәдени аспектісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. –№3(125). – Б. 68–78.
8. Исаева Ж.И. Дүниенің паремиологиялық бейнесі (лингвомәдениеттанымдық аспект): филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 31 б.
9. Динаева Б.Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивті аспектісі: монография. – Астана: Қазақ гуманитарлық заң университеті. 2013. – 162 б.
10. Қанапина С.Ф. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі (Ф. Мұстафин, С. Мұқанов шығармалары негізінде): филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2006. – 31 б.

11. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 965 б.
12. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 228 б.
13. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы: оқулық. – Алматы: Сөздік-словарь, 2006. – 264 б.
14. Қасымова С. Сан компонентті мақал-мәтелдердің мағыналық сипаты // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2010. – №4-5(128-129). – Б. 83–87.
15. Рсалиева Ж.А. Ағылшын, орыс және қазақ тілдері паремиялогиялық бірліктерінің семантикалық сипаттамасы («Еңбек – еңбегі жоқтық» тақырыптық тобының материалдары негізінде) // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №2(170). – Б. 127–136.
16. Қазиев Қ. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Айғаным, 2014. – 266 б.

REFERENCES

1. Turmanjanov O. Qazaqtyn maqal-matelderі [Kazakh proverbs and sayings]. – Almaty: Raritet, 2004. – 440 b. [in Kazakh]
2. Baitursynov A. Til tagylymy [Language lesson]. – Almaty: Ana tili, 1992. – 449 b. [in Kazakh]
3. Auevov M. Shygarmalarynyn elu tomdyq tolyq jinagy [A complete collection of his works in Fifty volumes]. – Almaty: Daur. Jibek joly, 2014. – 501 b. [in Kazakh]
4. Qaidar A. Gylymdagy gumyr. Maqalalar, baiandamalar jinagy [Life in science. Collection of articles, reports]. – Almaty: «Sardar» baspa uii, 2014. – 520 b. [in Kazakh]
5. Abai Qunanbaiuly. Okinishi kop omir ketken otip... Olender, poemalar, qarasozder [It is a pity that many lives have passed... Poems, poems, obscenities]. – Almaty: Raritet, 2008. – 384 b. [in Kazakh]
6. Qudaiberdiuly Sh. Syr soz [Syr word]. – Almaty: Otbasy hrestomatiasy, 2021. – 256 b. [in Kazakh]
7. Elubai A.M., Aldabek N.A. Turki alemindegi «aiel» konseptisin aishyqtaityn maqal-matelderdin lingvovadeni aspektisi [Linguistic and Cultural Aspects of Proverbs Reflecting the Concept «woman» in the Turkish World] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2022. – №3(125). – B. 68–78. [in Kazakh]
8. Isaeva J.I. Dunienin paremiologialyq beinesi [Paremiological picture of the world]: filol. gyl. kand. ... avtoref. – Almaty, 2007. – 31 b. [in Kazakh]
9. Dinaeva B.B. Qazaq maqal-matelderinin pragma-kognitivti aspektisi: monografiia. [Pragma-cognitive aspect of Kazakh Proverbs]. – Astana: Qazaq gumanitarlyq zan universiteti, 2013. – 162 b. [in Kazakh]
10. Qanapina S.G. Qazaq tilindegi maqal-matelderdin tanymdyq beineliligi» (G. Mustafin, S. Muqanov shygarmalary negizinde): filol. gyl. kand. ... avtoref. [Cognitive imagery of Proverbs and sayings in the Kazakh language (based on the works of G. Mustafin, S. Mukanov): abstract ... kand. philol. science]. – Almaty, 2006. – 31 b. [in Kazakh]
11. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. Jalpy redakciyasyn basqargan T. Januzaqov [Explanatory Dictionary of the Kazakh language. The general editorial office was headed by T. Zhanuzakov]. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 965 b. [in Kazakh]
12. Syzdyqova R. Tildik norma jane onyn qalyptanuy (kodifikasiyası) [Language norm and its normalization (codification)]. – Almaty: «El-shejire», 2014. – 228 b. [in Kazakh]
13. Qaliev G., Bolganbaev A. Qazirgi qazaq tilinin leksikologiasy men frazeologiasy [Lexicology and phraseology of modern Kazakh language]. – Almaty: Sozdik-slovar, 2006. – 264 b. [in Kazakh]
14. Qasymova S. San komponentti maqal-matelderdin magynalyq sipaty [Semantic nature of Proverbs and sayings of the San component] // QazUU habarshysy. Filologia seriasy. – 2010. – №4-5(128-129). – B. 83-87. [in Kazakh]
15. Rsalieva J.A. Agylshyn, rus jane qazaq tilderi paremiologialyq birlikterinin semantialyq sipattamasy («Enbek – enbegi joqtyq» taqyryptyq tobynyn materialdary negizinde) [Semantic characteristics of paremiological units in English, Russian and Kazakh languages (on the material of the thematic group «Labour – idleness»)] // QazUU habarshysy. Filologia seriasy. – 2018. – №2(170). – B. 127-136. [in Kazakh]
16. Qaziev Q. Tandamaly shygarmalary [Selected works]. – Almaty: Aiganym, 2014. – 266 b. [in Kazakh]

Ұ. СӘМЕНҚЫЗЫ¹ , Р. ТҰРЫСБЕК² , СЕЛАМИ ФЕДАКАР³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: ulrap.samenkyzy@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: rst58@mail.ru

³доктор, профессор

Еге университеті

(Түркия, Измир қ.), e-mail: salami.fedakar@ege.edu.tr

Ә. НҮРПЕЙІСОВТИҢ «СОҢҒЫ ПАРЫЗ» РОМАНЫНДАҒЫ ТҰЛҒАНЫҢ КӨРКЕМДІК КОНЦЕПЦИЯСЫ

Аңдатпа. Қазіргі әдебиеттану ғылымында адам мен оған қатысты мәселелерді зерттеуде жанр, шығарманың құрылымы, идеялық мазмұнымен шектелмей, тұлғаның көркемдік концепциясы тұрғысынан қарастыру кең орын алып келеді. Мақалада қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғасы Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» роман-диалогиясындағы тұлғаның көркемдік концепциясы талданады. Шығарманың орындалуында, сюжеттік-композициялық құрылымында, тіл ерекшелігінде автордың «доминанттық» орын алатыны сөзсіз. Алайда, көркем туындының шартына сәйкес, жазушының бүкіл авторлық позициясының бас кейіпкерге жүктелуі табиғи құбылыс. Тұлғаның көркемдік концепциясын тануда мақалада осы шартқа баса көңіл бөлінді. Ой ағымына құрылған романда Жәдігер-Бәкізат-Әзім арасындағы психологиялық тартыс жеке бас құндылықтарымен ғана өлшенбейді, ХХ ғасырдың 60–80-жылдарындағы Арал теңізі проблемасымен жалғасқан.

Экологиялық апаттың адамзатқа зардабы мен адам қолымен жасалған қиянатқа табиғаттың қайтарма жауабы, әсіресе, романда Жәдігер басқарған балықшылар басындағы ауыр ситуациялармен бірлікте өткір суреттеледі. Жанкештілік пен жауапкершілік, туған жерге деген шексіз сүйіспеншілік – автор-Жәдігер-Еламан («Қан мен тер» трилогиясы) тұлғаларын байланыстыратын құндылықтар. Шектен шыққан қиянатқа, көрсоқырлыққа төзбеу – олардың ортақ ұстанымдары. Қаһармандардың қиын сәтте өзін-өзі тануға ұмтылысы, өмірге деген өзіндік көзқарас пен берік байлам, қоғамдағы адамның орны кейіпкерлердің тағдыры аясында көркемдік шешімін тапқан. Романдағы теңіз бейнесі хронотоптық және жинақтаушылық қызмет атқарған. Көркем уақыттың өзіндік ерекшелігі дараланған. Өмір мен өлім беттескен сең үстіндегі айқас сәттері образдардың адамдық тұлғасын ашып қана қоймайды, сонымен қатар олардың өмір туралы түсініктеріне өзгерістер әкеледі. Ғылыми мақалада романның осындай көркемдік ерекшеліктері талдау объектісіне алынды.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сәменқызы Ұ., Тұрысбек Р., Селами Федакар. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы тұлғаның көркемдік концепциясы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 137–152. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.11>

***Cite us correctly:**

Samenkyzy U., Turysbek R., Selami Fedakar. A. Nurpeiisovtin «Songy paryz» romanynyday tulganyn korkemdik koncepciiasy [The Concept of Personality in the Novel «Final Respects (Songy paryz)» of A. Nurpeisov] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 137–152. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.11>

Кілт сөздер: тұлғаның көркемдік концепциясы, өмірмен байланыстылық, субъектілік және жинақтау, автор, көркем образ.

U. Samenkyzy¹, R. Turysbek², Selami Fedakar³

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilev Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru*

²*Doctor of Philological Science, Professor
L.N. Gumilev Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: rst58@mail.ru*

³*Dr. Professor
Ege University
(Turkey, Izmir), e-mail: salami.fedakar@ege.edu.tr*

The Concept of Personality in the Novel «Final Respects (Songy paryz)» of A. Nurpeisov

Abstract. Not limited to the genre, the structure of the work and the ideological content in the study of man and related issues in the science of modern literature, the artistic concept of personality is also widely considered. The article analyzes the artistic concept of personality in the novel-dilogy of the outstanding figure of modern Kazakh literature A. Nurpeisov «Final respects» («Songy paryz»). Undoubtedly, the author occupies a «dominant» place both in the performance of the work, and in its plot-compositional structure, and in the peculiarities of the language. However, according to the terms of the work of art, it is a natural phenomenon that the entire author's position of the writer is assigned to the main character. The article emphasizes this condition when learning the artistic concept of personality. In the novel based on the flow of thought, the psychological conflict between Jadiger-Bakizat-Azim is not measured only by personal values, but continues with the problem of the Aral Sea in the 60–80s of the twentieth century.

The impact of an ecological catastrophe on humanity and the backlash of nature to human abuse are especially vividly depicted in the novel along with the plight of fishermen led by Jadiger. Dedication and responsibility, boundless love for the native land are the values that bind the personalities of the author–Jadiger-Elaman («Blood and Sweat» trilogy). Intolerance to excessive harm and blindness are their common positions. The desire of the heroes to self-knowledge in difficult times, their own attitude to life and determination, as well as the place of a person in society found an artistic solution in the destinies of the heroes. The image of the sea in the novel performed chronotopic and accumulative functions. The originality of the artistic time is individualized. Critical moments on the border between life and death not only reveal the human individuality of the characters, but also make changes in their understanding of life. Such artistic features of the novel are taken as an object of analysis.

Keywords: the artistic concept of personality, connection with life, subjectivity and generalization, author, artistic image.

У. Саменкызы¹, Р. Турысбек², Селами Федакар³

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Астана), e-mail: ulpan.samenkyzy@mail.ru*

²*доктор филологических наук, профессор
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Астана), e-mail: rst58@mail.ru*

³*доктор, профессор
Университет Еге
(Турция, г. Измир), e-mail: salami.fedakar@ege.edu.tr*

Художественная концепция личности в романе А. Нурпеисова «Последний долг (Соңғы парыз)»

Аннотация. В современной литературоведческой науке при изучении человека и связанных с ним вопросов широкое место занимает художественная концепция личности, не ограничиваясь жанром, структурой произведения и идейным содержанием. В статье анализируется художественная концепция личности в романе-дилогии выдающегося деятеля современной казахской литературы А. Нурпеисова «Последний долг (Соңғы парыз)». Несомненно, в исполнении произведения, сюжетно-композиционной структуре, специфике языка автор занимает «доминирующее» место. Однако, согласно условиям художественного произведения, естественно, что вся авторская позиция писателя закреплена за главным героем. В познании художественной концепции личности в статье особое внимание было уделено данному условию. В романе, построенном на потоке мысли, психологический конфликт между Жадыгером-Бакизатом-Азимом измеряется не только личными ценностями, но и продолжается проблемой Аральского моря 60-80-х годов XX века.

Последствия экологической катастрофы для человечества и ответная реакция природы на жесткое обращение человека, в романе особенно ярко изображены в единстве с тяжелым положением рыбаков во главе с Жадыгером. Самоотверженность и ответственность, безграничная любовь к родной земле – ценности, связывающие личности автора-Жадыгера-Еламана (трилогия «Кровь и пот»). Нетерпимость к чрезмерным злоупотреблениям, невежеству – их общие принципы. Стремление героев к самопознанию в трудную минуту, собственный взгляд на жизнь и решимость, место человека в обществе нашли художественное решение на фоне судеб героев. Образ моря в романе выполняет хронотопическую и обобщающую функции. Своеобразие художественного времени особо выделено. Моменты противостояния жизни и смерти во время отчаянной борьбы на ледоходе не только раскрывают человеческую индивидуальность образов, но и вносят изменения в их понимание жизни. В научной статье такие художественные особенности романа взяты в качестве объекта анализа.

Ключевые слова: художественная концепция личности, связь с жизнью, субъективность и обобщение, автор, художественный образ.

Кіріспе

Орыс әдебиеттану ғылымында тұлғаның көркемдік концепциясы өткен ғасырдың 50-60-жылдарынан бастап біршама жиі қарастырылғаны аңғарылады. «Тұлға концепциясы» деген терминді алғаш рет белгілі әдебиеттанушы ғалым Л.И. Тимофеев өз еңбегінде 1950-жылдардың орта кезінде қолданған. Бұрын әдебиеттану ғылымында «қаһарман», «бейне», «мінез», «адам» деген терминдер пайдаланылса, енді «тұлғаның көркемдік концепциясы» ғылыми атау орын алды. Т.А. Кранощекованың «Концепция человека в творчестве Всеволода Иванова» (1963), Э.Т. Османованың «Художественная концепция личности в литературах Советского Востока (традиции и современность)» (1977), тағы басқа еңбектер бұған дәлел [1, 1-б.]. Бұл үрдіс кейін де жалғасып, көптеген зерттеу еңбектері жазылып, диссертациялық жұмыстар қорғалған [2–8]. «Тұлғаның көркемдік концепциясы» деп нақ осылай аталмағанмен, қазақ әдебиеттану ғылымында да бұл бағытта көптеген жұмыстар атқарылды. Автор-кейіпкер-қоғам-адамдық құндылық мәселесі қандай да бір зерттеулердің өзекті объектісі саналды. Әдебиеттанушы М. Оразбектің «Автор және шығармашылық процесс» зерттеуінде тұтас туынды жүйесіндегі автор концепциясы композициялық-сюжеттік ерекшеліктермен бірге қарастырылды [9].

Тұлғаның көркемдік концепциясы, әдебиеттанушы ғалымдардың пікірінше, көркем шығарманы талдаудың басты негізі. Бұл категория жазушы жасаған барлық образдарды тануға мүмкіндік береді. Адам өмірінің мағынасы мен мәні, халықтың ұлттық болмысы анықталады. Автордың өмір құбылыстарына деген бағасы мен дүниенің тұтастығы жөніндегі философиялық-суреткерлік көзқарасы қамтылады. Жазушының өзіндік көркемдік әлемін ашуға, әдеби-эстетикалық көзқарастарының ерекшелігін, эстетикалық мұратының негізгі мәнін тануға мүмкіндік беріледі.

Бұл туралы әдебиеттанушы Л.А. Колобаева былай дейді: «Художественная концепция личности понятие, отражающее совокупность идей, взглядов, принципов видения, постижения и изображения человека как личности в определенном литературном контексте. Художественная концепция личности как основа творческого сознания писателя является центром, который определяет характер, эстетические законы не столько одного произведения, сколько всего творчества в целом или отдельных его этапов» [10, 35–36-бб.].

Тұтастай алғанда, тұлғаның көркемдік концепциясы қарастырылған жеке шығарманы, не жазушы шығармашылығын толық талдауға жол ашады. Дарынды жазушының шығармасында ірі-ұсақ кейіпкер деген болмайды. Қандай образ болмасын, автор идеясын жеткізуге, тұлғаның көркемдік концепциясын ашуға қызмет жасайды. А. Байтұрсынұлының бұл жөніндегі: «Ұлы әңгіме (роман – Ұ.С.) өңшең үлкен оқиғалармен болмай, ұсақ істерден де өнеге көрсетуге тырысады», - деген ғылыми тұжырымы бүгінгі әдебиеттану ғылымында маңызын жойған жоқ [11, 327-б.].

Зерттеу әдістері

Мақаланың зерттеу объектісіне сәйкес биографиялық, тарихи-әдеуметтік, құрылымдық-сипаттамалық, герменевтикалық, психоаналитикалық, кешенді әдіс-тәсілдер ғылыми басшылыққа алынды.

Талдау мен нәтижелер

Ә. Нұрпейісов (1924–2022) – қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғасы. Оның «Соңғы парыз» роман-дилогиясы – Тәуелсіздік кезең әдебиетіне өзіндік көркемдік-идеялық жаңалық әкелген модерндік үлгідегі, мың қатпарлы шығарма. Жазушының туындысы туралы көптеген құнды пікірлер айтылып, мақалалар жазылды. Н. Худайбергеновтың «Қазіргі қазақ прозасындағы жалпыадамдық құндылықтар (1991–2016)» диссертациясында шығарма жалпыадамдық құндылықтар тұрғысынан біршама талданған [12, 163-б.].

Роман тұтасымен ой ағымына құрылған. Үш басты кейіпкер – Жәдігер, Бәкізат, Әзім – арасындағы адами-психологиялық тартыс тек жеке бастық құндылықпен шектелмей, ХХ ғасырдың 60-80 жылдарындағы қоғамдық-әлеуметтік, экологиялық өткір мәселелермен ұштасқан. Жалпы, жазушыны ерекше толғантқан басты мәселе – ХХ ғасырдың 60-жылдарынан бастап Арал теңізінің сол кездегі биліктің солақай саясатының ықпалымен құрғай бастауы. Теңізге құятын суы мол Амудария, Сырдария өзендері халық шаруашылығы – мақта, күріш деп жан-жаққа каналдармен есепсіз бөлінді. Амудария суы тіпті Қарақұм каналы арқылы ысылдаған құмды алқапқа бұрылды. Нәтижесінде, ықылым заманнан бірде тасып, бірде тартылып жататын жаратылыстың жауһары Арал теңізінің суы қайтты. Бұл қолдан жасалған зор экологиялық апат болатын. «Әлеуметтік факторлар – жазушының шығармашылық тағдырындағы маңызды күш» [13, 83-б.], - деп белгілі әдебиеттанушы Р. Нұрғали жазғандай, жазушы Ә. Нұрпейісов сол өңірдің перзенті ретінде адамзат қолымен жасалған қасіреттің зардабын терең сезінді. Арал балықшыларының өмірінен «Қан мен тер» атты трилогиясын жазған автордың бұл тақырыпта бейтарап қалуы мүмкін емес-ті. Қаламгердің ұзақ жылдар бойы толғатып жазылған «Соңғы парыз» шығармасы – ХХ ғасырдың 60–80-жылдарындағы Арал теңізі өңірі тұрғындарының басынан кешкен психологиялық-әлеуметтік қасіретінің тұтас көркемдік полотносына айналды.

Әдеби туындының көркемдік-идеялық қуаты жазушының шығармашылық ойлау дәрежесімен, өрелі дүниетаным және суреткерлік шеберлікпен тығыз байланысты. Роман-диалогиядағы әрбір кейіпкер, сөз жоқ, автордың шығармашылық еңбегінің жемісі. Осы ретте кейіпкер мен автор арасындағы көзге көріне бермейтін, бірақ көңілмен сезінетін нәзік те нақты байланыс барлығы аңғарылады. Автор бас қаһарманға етене жақын болып, оған өзін толғантқан, күйзелткен ішкі жан дүниесінің бар шындығы мен азаматтық-суреткерлік позициясын жүктеуі мүмкін. Ондай әдеби тұлғамен автордың жан-жүрегі бірге соғады. Шамырқанатын жерде бірге шамырқанып, тасынатын тұста бірге тасынады. Сюжеттің шиеленісті даму кезеңдері мен шарықтау шегіне жеткенде де, қаһарман автор танымы мен көзқарасы тұрғысынан әрекет жасайды. Сөйтіп ол кәсібі, адамдық тағдыры жағынан автордың тікелей өзі болып көрінбесе де, оның ішкі рухының сәулесі, қайраткерлік тұлғасы болып танылады.

«Соңғы парыз» роман-диалогиясындағы Жәдігер осындай күрделі міндет арқалаған тұлға. Шығармадағы тұлға концепциясы туралы сөз қозғағанда, *автор-Жәдігер байланысы* алдыңғы ретте назарға ілігуі сондықтан. Жазушы өзінің барлық суреткерлік мақсат-мұраты мен азаматтық позициясын осы образға жүктеген. Роман басындағы енді мұз боп қатып ұстаса бастаған теңіз бетіне шығып, жағалаудан ұзап кетіп, әр қилы ой кешіп, өз-өзімен алысатын Жәдігердің автордың өзі болуы ықтимал. Шығармадағы мезгіл мен мекенге кепілдік беру артық болар, бірақ жазушының туған жерге оралған сайын, жағалаудан алыстап кеткен теңізге қарап ой кешкені даусыз. Бір кездегі шалқыған теңіздің ойдым-ойдым сорға, қаңсып жатқан шаңдақты қу медиен далаға айналғаны жүректі сұққылап ауыртқаны күмәнсіз. Сондайда оның ойына осы Жәдігер образының сұлбасы келген болар-ау. Өзге де сюжеттік арналар бірте-бірте айқындалып, уақыттың мерез шындығын ашуда сол кезеңнің идеологиясы мен тұлкібұлаң саясатының міндетін арқалаған Өзім бейнесі жазушы көңілінде туындаған шығар. Қаһарман және антиқаһарманның адамдық келбетін даралауда «өмірі зая» Бәкизат тағдыры сыр-шерімен ойға оралған болар. Романның жазылу психологиясы осындай ойларға жетелейді. Өйткені, жазушының өзін толғантқан идеясын, өмір шындығын кейіпкерлер тағдыры, олардың арасындағы күшті тартыс арқылы жеткізуі шығармашылық заңдылығы. Сондықтан да Жәдігер образы мен автор арасындағы көзге көрінбейтін байланысты жоққа шығара алмаймыз.

Жанкештілік пен жауапкершілік, туған жерге деген шексіз сүйіспеншілік – Жәдігер образының басты болмысы. Экологиялық апаттан төнген барлық қайғы-қасіретті ол балықшы ауылдың қарапайым адамдарымен тең көтереді. Азапты жайлар мен қауіпті сәттерді тайсалмай басынан бірге өткереді. Бірақ сонда да жеңілдеп жатқан бейнет жоқ. Өйткені, адамзатқа төнген қауіп-қатердің бетін жеке тұлғаның жан айқайымен, жансебіл әрекетімен тоқтату мүмкін емес-ті. Түн ұйқысын төрт бөліп, жан азабын кешкен бас қаһарманның қабылдауымен, іс-әрекетімен, шексіз күйзелісімен Арал аймағының сол уақыттағы ащы шындығы, теріс саясаттың зардабы көркемдік көрінісін табады. Ресей жазушысы Н. Анастасьев бұл жөнінде: «Теңіз тартылып жатыр. Кезінде балық тулаған тордың мыңсан көзінде бүгінде қысыр жел ойнайды. Кезінде ел сыңсыған жағалау, құба белдер бүгінде құлазып жатыр. Әбдіжәміл диалогиясы тірілткен өмір сиқы осындай. Қаны сорғалаған сормаңдай тақырып. Жаралы жан азабы. Осынау алақандай балықшы ауыл тағдырының сыртында бұлаңдап әлем қасіреті бой көрсеткендей» [14] дейді. Шыны сол: жазушы романының реализмі мен қаһарманның жан дүниесін ақтарған ащы запыраны – психологизмі осыны аңғартады. Адамзат бір замандарда шалқыған теңіз қалай жойылды, теңізді жағалай қоныстанған халық кәсібінен айырылып, қандай қасірет шекті деген сұрақтың сан алуан жауабын дәл осы роман-диалогиядан табары анық. Жазушы Арал қасіретінің қат-қабат шындығын жалаң публицистикаға салынбай, өмірдің өзінен алынған сюжеттік арна-тартыспен, әр алуан көркем детальдермен шебер ашады. Көркем жинақтау,

өмір шындығының көркемдік шындыққа айналуы, оны Ә. Нұрпейісовке тән құнарлы стильмен бейнеленуі - автордың ұзақ жылдарға жалғасқан табанды ізденіс-еңбегі мен өзіне биік талап қоюының нәтижесі. Берекесі кеткен ауыл, аурушаң, мүгедек балалардың көптеп дүниеге келуі, теңіздің тартылуынан шатқаяқтаған шаруашылық, нәсібінен ажырап, болашақтан күдер үзген ауыл адамдарының жаппай қоныс аударуы, балықшылардың үйден безіп, су жағалаған сергелдең күйі – айтар ауызға жеңіл болғанмен, романдағы жанды құлазытатын ауыр да шыншыл көріністер.

Жылы ұясынан безініп, күні бойы мұз болып қатқан теңіз бетінде, ызғырық желдің өтінде тұрғанда, оның жанын қинаған екі ұдай сезім бар. Бірі – еңбегі еш, тұзы сорға айналған балықшы ауылдың тірлігі, тартылып, суы ашыған теңіздің жайы болса, екіншісі – күйреуге бет алған өз отбасының жайы. Екеуі де Жәдігер үшін қымбат. Автордың бір-бірімен ұштасқан осындай өткір проблемаларды қамшы өріміндегі тығыз сабақтастыруы – романның мазмұнын, көтерер идеялық-көркемдік жүгін еселеп арттырған. Романда адамдық мәселелері жапсырма емес, образ табиғатынан, ішкі қайнауынан туындап жатады.

Жәдігер тұлғасының көркемдік концепциясы – адалдық, қайсарлық және жанкештілік. Сырттай томырық, онша көп ашылып сөйлей бермейтін оның жүрегі таза. Туған жердің қасіретін бар таза көңілімен қабылдайды. Міне, осы адамдық құндылық «Қан мен тер» трилогиясының басты қаһарманы Еламанға да табиғи екені аңғарылады. Бұл кездейсоқтық па? Біздіңше, кездейсоқтық емес. Автордың өз тұлғасынан осы белгілер байқалады. Жазушының «Қан мен тер» трилогиясы мен «Соңғы парыз» роман-дилогиясының жазылу тарихынан автордың өзіне қоятын тым жоғары талабы, үздіксіз жанкешті еңбегі мен алған мақсатынан таймайтын бірбеттілігі танылады. Автордың өз бойындағы осы ешкімге ұқсамайтын бөлекше бітімдер қаһармандарына ауысқан тәрізді. Сондықтан да Еламан, Жәдігер бойындағы ортақ адамдық құндылықтарды, біздіңше, сырттан іздеудің қажеттілігі жоқ.

Екі шығарманың фонында – теңіз. Әр алуан күйге енген теңіздің жанды бейнесін суреттеуде жазушы қаламы ұшқыр. Былайғы адамдар біле бермейтін теңізшілердің, балықшылардың тілінде ғана кездесетін лексикондарды орнымен қолданады. Бұл ретте авторды «Теңіз жыршысы» деп айтуға толық негіз бар.

«Теңіз үстінің дауылы тіпті қатты еді. Қара дауыл қу қайықты қанбақтай ұшырып әкеледі. Теңіз күші бойына сыймай қайнап жатыр; ереуіл толқындар қыр көрсеткендей үйдей-үйдей боп теңіз бетіне жұлқынып ойнап шығады; онан сайын Жалмұраттың зәресі ұшты. Андрей есіп келеді. Көңілінде қорқыныш бар. Қайық-майығымен суық дүние құшағына кіріп бара жатқанын байқады. Үстінде түнерген аспан; табанының асты түпсіз құрдым; ары басқан сайын айнала төңіректі суық мұнар басып, түнеріп, бар әлемді бір-ақ уыс қып сығып барады, жағадан алыстаған сайын толқындар есіре түсті; бұларға сәт сайын қаһарын төгіп, гүрілдеп кеп, қайықты төсімен қағып жібереді. Қайық төңкеріле жаздап, қырындап кетеді; сөйткенше болмай, кейінгі жақтан екінші толқын шап беріп қу қайықты лебімен тартып, іліп әкетеді; бас еркінен айырылған қайық бойын жинай алмай, малтығып, екі қапталымен су сабалай бастайды» [15, 36-б.].

«Әзім өлетінін өзі де білді. Жәдігер сияқты жанталасып, олай-бұлай жүгірмек түгіл, сәл қозғалса да тайып жығылатындай тілерсегі дірілдеп әкетіп барады. Бәкізатқа ықтап тұрып айнала төңірекке көз тастап еді; бұлар ыққалы көз аштырмай сабалап жауып тұрған қар шынында да кілт тыйылған екен. Бірақ, есесіне ашық теңіз үстінің адуын желі бұрынғыдан да гөрі күшіне мініп есіріп кетіпті. Түбіне дейін шайқалып кеткен теңіз қап-қара боп қайнап жатыр. Теңіз беті толған сең. Арыстан жалданып гүрілдеген үйдей-үйдей толқын арасында ыққа қарай сапырылысып жөңкіген тоқымдай-тоқымдай сеңдер «ә» деген Әзімге қасқыр қуған қой сияктанып кетті. Әсіресе, аз аяда ұйлығып, жанталасып қалғанда олар да қошқарша бір-бірімен сарт-сұрт сүзісіп, күштісі әлсізін күтірлетіп күл-талқанын шығарады

да, сосын бұлт арасынан түскен бозамық сәуле астында қап-қара боп қайнап жатқан теңізде жоны бұлтылдап шапқылап бара жатады» [16, 356-б.].

Екі шығармада теңіз, ыққан сең үсті - әрекет алаңы. Автор долданған теңіз бейнесін суреттеуде жалаңдыққа бармай, қаһарман көңілімен параллель алады. Әр кейіпкердің теңіз дүлейін қабылдауы мен түйсінуі басқаша. Бұл, біріншіден, табиғат аясын бейнелеуде қайталауға бармай, көркем мәтінге тың нақыш-баяу әкелсе, екіншіден, кейіпкер қабылдауындағы теңіз сұрапылы оның мінезінен хабар береді. Өзім алғашқы сәттен-ақ өмірден түңілген, сондықтан қиындыққа қарсы тұруға дәрменсіз. Табиғат пен адам байланысы барлық көркем шығармалардың ортақ арқауы. Табиғаттың бейнесінсіз, мекен-мезгілсіз көркем шығарма болмайды. Ә. Нұрпейісов туындыларындағы теңіз табиғатының өзгешелігі – айқас алаңының шарықтау шегінде көрінуі. Аяусыз табиғаттың құрсауына түскен қаһарман өмір үшін күреседі, бір бәсең сәтте өткен өмірін саралап, ой сонарына түседі. Бұл әдебиеттегі бұрыннан белгілі көркемдік тәсіл болғанмен, әр қаһарманның жеке тағдыры, өмір жолы – автор концепциясы шығармаға тың мазмұн береді. Жазушының суреткерлік қарымы неғұрлым кең болған сайын қаһарманның жан дүниесінің иірімдері соншалықты жан-жақты ашыла түседі. Ажалмен бетпе-бет келген оның өзінен де, өзгеден де жасырары жоқ. Өкінішін де, көңіліне медеу тұтар адамға жасаған жақсылығын да еске алады. Сөйтіп табиғаттың осындай қиын қыспағына іліккен қаһарманның ішкі әлеміндегі қопарылыс образды адамшылық тұрғыдан да, пендешілік, қуыс кеуде жағдайынан да хабар беріп, даралай түседі. Олардың әрқайсысы бір-біріне мүлде ұқсамастай дара да қарама-қарсы. Қимыл-әрекеттері әркелкі. Бірі тіршілік үшін арпалысса, бірі мұрнынан сорасы ағып дәрменсіз күй кешеді. Келесі бір эпизодта серігін теңіз құрдымынан құтқарып жатып, аяғын ойыққа қарасанына дейін тығып алады. Қатал табиғаттың аяусыздығы да, жазушы қаламының реалистік қуаты да осында. Ешқандай аяушылық, мүсіркеу жоқ. Үскірік аязда Жәдігердің аяғы тез үсі бастайды. Шығармадағы буырқанған теңіз, ыққан сең сөйтіп аяусыз сынақ алаңына айналған.

Бір қарағанда біртоға, тұйық болып көрінетін Еламан бойындағы дүлей күш пен ішкі қайсарлықтың жарқ етіп көрінетін тұсы – Арал балықшыларына зорлық-зомбылығы шектен тыс өткен Тентек Шодырды сүйменмен ұрып өлтіруі. Еламан әбден ашынған. Адамның амандығын сұрамай, «ау-құралдарың қайда?» деген озбырдың сұрағы ашу тұнған көзін мүлде байлап тастаған. Мұндай қайсарлық пен бірбеттілік Жәдігер образынан да байқалады. Әншейінде сабырлы, төзімді көрінетін оның бойынан кей сәтте дүлей күш жарқ етіп көрінеді. Рулық намысты қоздырып, аттандап келген туысы Сар Шаяның берекесіз тірлігі мен парықсыз көрсоқырлығына шыдамай, оның үстіне ой қажытқан Жәдігердің «мінез» көрсететіні бар. Қалай дегенде, шектен шыққан қиянатқа, ағайынның арасын бұзар көрсоқырлыққа Еламанның да, Жәдігердің де жаны төзбейді. Шарт сынады. Оның салдары кейін қалай болады, ойланып жатпайды, ойлантуға ішкі дүлей күш сол сәтте мұрсат бермейді.

Еламан мен Жәдігер Арал теңізі жағасында қоныстанған балықшылардың әр буын өкілдері саналғанмен, оларды туыстыратын ортақ адами қасиеттер екі шығармада осылай өріледі. Уақыты теңіздің қайтуымен тұспа-тұс келген Жәдігер кешегі аға буын балықшыларды ұмытпайды. Олардың теңіз жағасындағы ескі жұрты мен олар жөніндегі ел аузында сақталған сан қилы әңгімелер, тұз жортуылшысы Кәлен хикаясы көңіліне жақын. Өзін солардың дәстүрін жалғастырушы, ізбасары сезінеді. Олар жүріп өткен жол, жер-төбе, қырат-баурай, теңіз қойнаулары романда сол атауымен аталады. Жәдігер – өткен тарихты, дәстүр-салтты саралаған көңілі ашық жан. Оның бойында қазақы мінез, сенім мықты. Әсіресе оның анасымен арасындағы қарым-қатынас пен түсінік қазақы мінез, наным-сенімге, сыйластыққа бай. Ана мен бала бір-бірімен үнсіз-ақ түсініседі. Анасы баласының жүрегінің

тазалығын, біреуге қылдай қиянат жасамайтын мәрттігін қандай жақсы білсе, Жәдігер де қарт анасының сабырлы кейпін, Алла деген қанағатшылдығын жан-жүрегімен сезінеді.

Дегенмен, Жәдігер – ХХ ғасырдың 60-70-жылдарының өкілі. Кеңес мектебінде оқып, тәлім-тәрбие алған, кейін астанадан жоғары оқу орнын бітіріп, балықшы ауылына басқарма басшысы болып оралады. Оның басындағы тартыс, қарама-қарсылық, ең алдымен, қоғамдық жүйемен байланысты дамиды. Теңіз қайту үстінде, су ашыған. Бұрынғыдай балық жоқ. Балықшылар теңіз жағалап, ауылдан ұзап, айлап-апталап кеткенмен, ауларына жарытып балық түспейді. Еңбектері зая кеткен балықшылар ашулы. Аудан басшылығы «жоспар, жоспар» деп дігерлеп мазаны алады. Романда кеңестік кезеңдегі шаруашылықтағы шалағайлық пен бюрократизм бейнеленген. Шын жағдайды, оның түп себебін анықтап-біліп жатқан ешкім жоқ. Білетіндері - бекітілген жоспардың қалайда орындалу қажеттігі. Шығармадағы шырғалаң тірліктің бір себебі осыдан туындап жатады. Тұтастай алғанда, роман социалистік жүйенің берекесіздігіне, сыңаржақ өктемдігіне қарсы пафосқа құрылған. Рас, Жәдігер қоғамға ашық қарсы шықпайды. Ондай ой жоқ. Дегенмен, жағымпаздық пен өтірік айтуға, бос мақтан мен даңғазаға толы жергілікті билікке іштей наразылығы уақыт өткен сайын күшейе түседі. Әйелі Бәкизат қанша жетелегенмен, олардың ортасына сіңісе алмайды. Жағымпаздық пен ортаға сай құбылу қолынан келмейді. Тоғышарлыққа тойып, кекірік атқан биліктен жерінеді. Оның әйелінің алдында «мәдениетті» болып көрінгісі келген тірлігі де жүзеге аспай жатады. Астанадан келген әйеліне алдынан горшокке отырғызылған гүл алып шыққанда, естіген сөзі «Есің дұрыс емес шығар...» болады. Осы эпизодтың соңында астарлы мағынаға құрылған абзац беріледі: «Құдай ондағанда Арал стансасының бет алдындағы алаңда бала бойындай бәкене тұғырға қондырған ұлы көсемнің бюсты тұратын. Қуанып кеттің. Жұрттың көзін ала бере жүгіріп бардың да, әлде бір кезде Аралдың қолы ұсынықты бір баласы ақ гипстен үйтіп-бүйтіп ұсқынын келтірген тақыр бас көсемнің бюстысының дәл түбіне көк жапырақтары жалпылдаған кішкентай құмыра горшокты қоя салды. Сосын былай ұзай бере артына бұрылып қарап еді; көк жапырақтар жел астында жалп-жалп... Ал ұлы көсемнің тұла бойында құс саңғымаған сау-тамтық жоқ екен!» [16, 52-б.]. Ирония қаһарман-автордың өктем билікке деген көзқарасын аңғартқандай.

Өзгерген табиғат, әлеуметтік жағдай, жеке бастық түсініспеушілік Жәдігердің жан дүниесіне үлкен өзгерістер әкелген. Роман басындағы Жәдігер мен роман соңындағы Жәдігерде үлкен айырмашылық бар. Бастапқыда сүйген қызына қолының жетіп, отау құрғанына қанағаттанғандық сезімде болған. Оның түп себебін зерттеуді ойламаған. Өзін бақытты сезінген. Бірақ өмірдің шын талқысы бәрін бірте-бірте орнына қояды екен. Отбасын құруда жолы болмапты. Шешесінің қамқорлығындағы алғашқы ұл дүниеге мүгедек болып келді. Екінші қызы енесінің араласуымен өзіне жат болып барады. Құдды бір қуыршақ. Енесі секілді жылтырағанға, сән-салтанатқа құмар. Дүниенің бар қызығын тек жылтыр сұлулықпен өлшейтін психологиямен өсіп келеді. Ал әйелі Бәкизат уақыт өте келе мұның күндіз-түн теңіз жағалаған ебіл-себіл балықшылық тірлігіне көндіге алар емес. Сұрқай өмір-тірлік Бәкизатты жалықтырып, күйеуінен алыстата түскен. Күйеу баласын «Еңбек озаты» деп үнемі кекесін-мысқылмен атайтын енесінің сөзі де, түсінігі де қызына әсер еткен. Оның бер жағында Бәкизаттың астанаға демалысқа барып, бұрынғы «сүйіктісі» Әзіммен кездесуі желіктіре түскен. Романда экология зардабымен қатар отбасылық интрига параллель өрбиді. Бұл арқылы шығармада адамдық құндылық мәселесі көтерілген. Сырттай суық, қабағы қатыңқы Жәдігердің жаны адал. Оның өз жұмысына адалдығы мен адамдық қасиеті қостағы балықшылар ортасында жақсы танылады. Әйелі Бәкизатқа «барамын да қайтамын» деп уәде бергенмен, балықшылардың қостағы ауыр тірлігі мен ауға балық ілікпеген қажыңқы көңіл-күйін көргенде, оларды мұндай азапты жағдайда қалдырып кетуге ар-ұяты жетпейді. Шешуші сәтте әлі толық қата қоймаған қауіпті мұз үстімен машинамен өтіп, ана-мына адамның қолынан келмейтін жанкештілік танытады. Неге басын өлімге тігіп, тәуекелге

барды? Өзі айтпақшы, «ит тірлік» оны да әбден қажытқан. Балықшылардың үй, жылы төсек көрмей, апталап, айлап су жағалап жүргені жанына аяздай батқан. Уысқа енді түскелі тұрған балықтан айырылу – оған өліммен тең көрінген. «Жоспар, жоспар» деп дікендеген аудан басшылары анау. Болса, болмаса да отбасының берекесі қашқан. Мұны түсінер, жанын ұғар әйелі Бәкизат жоқ. Міне, осындай алмағайып сәтте тосын ой келіп, тәуекелге барады. Соның арқасында балықшылар «қамау балыққа» кенеліп, бір ырғап-жырғап қалады. Жазушы бұл сәтті романда аса шеберлікпен суреттейді. Бас қаһарманның өмір мен өлім беттескен алай-дүлей көңіл-күйі, жарыса жамырап, айқайласып жатқан балықшылардың жан даусы, машинаның рөліне ұмтылған шофер жігіт, қалай да тоқтау салғысы келген бәсекелес колхоз төрағасының доңайбат айқайы, машина дөңгелегі астында сықырлап, неше алуан күйге түсіп жатқан жас мұз – жаратылыс бейнесі қат-қабат жарыстырыла суреттеліп, динамика күшейтілген. Былайғы кезде біртоға басшының бойынан бір-ақ сәтте жарқырап көрінетін қайсарлық пен көзсіз ерлік оның адамдық тұлғасын даралай түседі.

Тұлға концепциясында адамның өзін-өзі тануға ұмтылысына айрықша мән беріледі. Жалпы әдебиеттің басты сипаты да – адамтануға құрылуында. Адамтану – күрделі құбылыс. Адам физиологиялық жағынан тұрақты болғанмен, қоғам-заман талабына сай жан дүниелік, адамдық тұрғыдан үлкен өзгерістерге, жаңашылдыққа бейім келеді. Жаңарған қоғам адамнан жаңа сапаны талап етеді. Қазіргі уақыт та солай жаңа талап-міндетке құрылған. Бұл жөнінде Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Өзгерісті әрқайсымыз өзімізден бастауымыз керек. Әрбір адам және бүкіл қоғам жаңғыруы қажет. Құндылықтарымыз түбегейлі жаңаруға тиіс» [17], - деді. «Қан мен тер» трилогиясындағы Еламанның күрескерлік тұлғасы қым-қуыт революция, азамат соғысы жылдарының шындығымен сәйкес бейнеленеді. Қоғамнан, өз ортасынан тыс қаһарман тұлғаланбайды. «Соңғы парыз» дилогиясындағы Жәдігерді де өз қоғамының, ортасының проблемасы толғантады. Сөйте тұра әрбір образ – индивид. Қаһарманның ішкі сырының ашылуы үшін шығармада түрлі ситуациялар мен сын сәттер болуы шарт. Оған ішкі және тысқы факторлар күшті ықпал етіп жатуы тиіс. «Қай дәуірдегі болсын, заман болмысы тартыс арқылы жасалады және шебер шешімін тапқан тартыс заман болмысы дегенді жайдақ, жалаңаш түрде емес, күрделі әрі кесек адам бітіміне жинақтап көрсетеді» [18, 181-б.], - деп жазады академик З. Қабдолов. Шын мәнінде, жеке тұлға тағдыры арқылы заман, қоғам шындығы мәселесінің өткір көтерілуі - көркем шығарманың басты ерекшелігі. Онсыз оның публицистикадан айырмашылығы болмас еді.

«Соңғы парыз» дилогиясында қаһармандардың өзін-өзі тануына ерекше мән беріледі. Романның «Сондай да бір күн болған» бірінші кітабы Жәдігердің өзін-өзі тануына бағытталса, «Сондай да бір түн болған» екінші кітабы Жәдігер-Бәкизат-Өзімнің ішкі монологтеріне құрылады. Психологиялық талдауға негізделген эпикалық туындыда сюжеттің кейінгі орынға ығысуы заңдылық. Бұл жөнінде Ж. Жарылғаповтың: «Модернистік әдебиеттің «сана ағымы» концепциясына иек артуы прозалық шығармалардың құрылымдық жүйесіне бірқатар өзгешеліктер алып келді. Автордың субъективті позициясынан өрістейтін толассыз ой ағындары мен кейіпкердің күрделі монологтары сюжет рөлін мейлінше төмендетті» [19, 100-б.], - деген пікірі негізді саналады. Романның бірінші кітабының басында мұз басқан теңіз жағалауынан әжептәуір ұзап кетіп, жалғыз өзі селтиіп тұрған Жәдігермен кезігеміз. Ызғарлы желдің өтінде оның жағдайы келісіп тұрған жоқ. Жанын жеген сан сұрақ бар. Сан сұрақтың жауабы оңай табылар емес. Романда мезгіл мен мекен, көркемдік уақыт ерекше көркемдік қызмет атқарады. Адамның ой-санасының шексіз мүмкіндігі, он жыл бұрынғы оқиға мен шындықтың кейіпкер көңілінде қайта жаңғырып, күні кеше ғана болғандай көрінуі – шығарманың құрылымына әсер еткен. Бас қаһарманның еске алып, іштей саралайтын оқиға-көріністерінде де жүйелілік, реттілік жоқ. Жанын не тебіренетеді, соған сәйкес өткен күндердің елесі ой түкпірінен жылт етіп оянып, еске алынып,

қайта екшеледі. Мұндай күрделі суреттеу – қос арна – шындықтың, ортаның реалды бейнесі мен қаһарман ой-сезімі, толғанысының бір-біріне сіңісіп көркем өрілуі жазушыдан шеберлікті талап етеді. Жазушы мұны сәтті орындаған. Автордың стильдік даралығы да осы реалды болмыс пен қаһарман ой-сезімін біріктіре шебер суреттеуінен көрінеді. Бұл ыңғайда автордың қаламы бапты. Асығыстыққа, атүстілікке жол бермейді. Әр сөзді екшеп орнымен қолданады. Кейіпкер психологиясына тән әрбір мезетті қалт жібермейді. Ойдың басталу деталін орынды табады. Кейіпкер ойланды дей салмай, сол ойлануға себеп болған детальді үнемі назарда ұстайды. «Ұзын қара кісі соңында шұбаландап жатқан ізіне қарап тұр: әлгінде келген жағына көз салғалы артына бұрылғанда, назары осы ізге түсті де, жанарын ала алмай арбалып қалғаны. Неге бүйтті? Оны өзі білген жоқ; бар білгені – соңына салған мына сілбу іздің қимылынан сөлекет бірдеңе сезе ме, қалай?» [16, 5-б.]. Із – жазушы суреттеуінде символдік мәнге ие. Іздің қар бетіне түсуінде әр қилы мән бар. Бірде қадамын ширақ басқан із байқалса, енді бірде ой жетегіне кетіп, одан шыға алмаған адамның қиыр-шиыр, бұралаң ізі көзге түседі. Бұралаң ізбен Жәдігердің өмір жолының арасындағы ұқсастық аңғарылып, тұтас монологтік ой кешуге жалғасады.

Монолог – романда көбіне-көп өз-өзіне риза емес көңілдің сан алуан сұрағына жауап іздеуден басталады. Жалпы, монологтың құрылымдық бастауында сұраулық мағынадағы сөйлемдерге басымдық берілуінің заңдылық негізі бар деп білеміз: «Неге күлді? Ізге ме? Өзіне ме? Соның қайсысы болса да, Құдай біледі, бетіне шапқан тағы бір реніш жүрегін де өртеп кетті. Іші де ит талағандай алау-далау болар-ау? Кім білсін, Бәкизаттың жүйкесін құртып біткен мына сылбыр із бүгін бұның да шамына тиіп, өшін кімнен аларын білмей тұрма? Кімнен? Адам шіркіннің кінәлі өзі болса да, кінәні басқадан іздейтіні не? Міне, бұ да басындағы бар пәлені өзінен, өзінің болып-болған болмысынан көрмей, әлдебір ізден көретіні не? Айтса да, бүгін жерге сыймай, жаны ширыққанда бұны алды-артына қаратпай, аңыраған ашық теңізге қуып әкелген із емес еді ғой? Қайта осы ізді осы араға сүйретіп әкелген бұның өзі емес пе еді? Иә, өзі еді. Есі дұрыс кісі, сірә, ізді өзінен, өзін ізден айырма?» [16, 14-б.]. Қат-қабат сұраулық мағынадағы сөйлемдер – монологтың стильдік сипатының бір белгісі. Ой кешу, ең алдымен, жанды мазалаған сан сауалға жауап іздеуден негіз алады десек, оның формалық көрінісі – сұраулық мағынадағы сөйлемдер екені белгілі. Монологте сұрау сөйлемдер көбіне қысқа қайырылып, көңіл әуеніне орай түрленіп отырады. Сұрақ жауап, сұраққа қарсы сұрақ, сұрақтан сұрақ туындау, сұраққа қарсы айтылар уәж, ішкі айтыс, қарсылық, соған орай бастан өткен оқиғаның еске түсуі, оқиғаны талдау, сол сәтте аңғарыла қоймаған кейбір мәселелердің қайта жаңғыруы, өз басындағы жайды бағалау, немесе қайта қарау – романдағы монолог табиғаты. Өткен өмірді еске түсіргенде, қаһарманның көңілін әлдебір ащы өкініш үнемі тілгілеп өтеді. Әйел затына қол көтеру – өзін дұрыс санағанмен, ішкі себебі болғанмен, артық кету екен. Қанша жерден адал болғанмен, әйел көңілін өзіне күштеп бұрамын деу – ақымақшылық. Монологте Жәдігер өзіне-өзі ырза емес. Ыңғайға орай өзгере салу, «қайта тәрбиелену» оның қолынан келмепті. Осының таяғын мына тіршілікте аямай-ақ жеп келеді екен. Қаһарман – өзіне сыншыл. Өз-өзіне қатты келу, аямау – монологтің ішкі тартысын күшейтіп, образдың жан-жақты ашылуына мүмкіндік жасаған. Әрбір адам түпсіз күрделі құбылыс десек, олардың ішкі әлемінің бір-біріне мүлде ұқсамай, тіпті кереғар болып жатуы заңдылық. Бұл туралы: «Жер бетіндегі әрбір адам өмір туралы, өмірдің мазмұны жайлы өзінше толғанып, өзінше пайымдаулар жасайды. Әрбір адам өзінің өткен өміріне, бүгінгі күн тұрғысынан өзінің пайымдауымен баға береді» [20,97], - дейді А. Нусупова. Монолог – психологиялық шығармадағы образды ашудың басты көркемдік амал-тәсілінің біріне айналған.

Жәдігердің ішкі жан дүниесінің суреттелуінде түс көрудің орны ерекше. Шаршаңқы көңілдің түс көруі де үнемі көңіл қорқынышымен ұштасып жатады. Әлдебір Көк өгіз қамаудағы суды сарқып ішіп кетіпті дейді. Қостағы балықшылар үрейі ұша қорқыпты. Көк

өгіз – мифтік аңыз кейіпкері. Жерді алып мүйізімен көтеріп тұратын көк өгіз осы. Сарқынды суды бір-ақ жұтып ішіп салатын көк өгіз осы. Әйтеуір, жұтқын. Жәдігер шошына, қорқа оянады. Түстің мәні суы тартылып, мәні қашқан теңізбен, су жағалап, «теңіз қашағанын» қуып әбден сілікпесі шыққан балықшылардың қажыңқы көңіл-күйімен байланысты екені сөзсіз.

Монологте өзін-өзі мінездеу, өз портретін, не қарсылас кейіпкер портретін беру, оқиға орнын, табиғатты суреттеу, еске алумен оқиғаны баяндау, диалогтер рет-ыңғайымен қолданыла береді. Өзінің сыртқы келбетінің суреттелуінде «ұзын қара кісі...» тіркесі көп пайдаланса, өзіне мінездеме беруде «ит мінез» сөзі жиі қолданылады. Монологтегі өз-өзіне мінездеме де, кейіпкер портреті де ой иесінің симпатиясымен беріледі. «Бұныңды Бәкизат көрмеді. Бәкизат көргенде ащы мысқыл шапқан әдемі бетін саған бұрмай, тек қара көздің қиығын қадай тастар еді; бетіндегі мысқыл қара көздің жанарына көшкенше сазара қарап тұрар еді де, сосын: «ай, сенің осы ит мінезің-ай!» деп, сонан артық түк айтпай, бұрылып жүре берер еді.

«Иә, ит мінез! Қайта, дер кезінде үйден кетіп қалып абырой болды. Әйтпегенде, кім білсін, алаңғасар неме ашу үстінде не істеп саларын» [16, 12-б.]. Портрет пен мінездеу қабат келген ой-толғауда қаһарман ойы жетекші рөл атқарады. Бұдан соңғы авторлық баяндау да қаһарман ойымен жалғасады. «Қанша күннен бері жанын жеген ыза мен күйікті бұл сыртына шығармай, ішінен тынып, өз қасіретіне өзі уланып жүргенде... Қап, не қыласың, Сары Шаяның... Сол пәленің жер астынан шыққандай сап ете қалғанын қайтерсің. Былайғы уақытта да қара аспанды қапылтып жүретін неме, әсіресе осы жолы үйі өртеніп бара жатқандай үстіне емпендеп кірсін. Басынан бөркін жұлып алмағанда әлде қайтер еді?» [16, 12-б.] Монологтің стильдік сипаты күрделі. Бірінші жақтық баяндау жігін білдірмей үшінші жақтық баяндаумен ауыса салады. Монологке бәрі сыйымды. Қаһарман көзімен берілетін суреттеу де, мінездеу де, бейнеленетін объектіге субъективті көзқарас та. Ал мұның бәрі түштеп келгенде, қаһарман болмысын, мінезін тереңнен аша түседі.

Жәдігер – қоғам проблемасын көтерген тұлға. Арал теңізі бұрынғыдай кемеріне келіп шалқып жатса, мұндай шырғалаң оның басында туындамас еді деп ойлайсың. Романда экологиялық апат жалаң суреттелмей, тұрмыстық-әлеуметтік мәселелермен байланыстырылады. Жәдігерге әлдебір есеппен тұрмысқа шыққан Бәкизаттың қалада тұратын, академик атағы дүркіреген бұрынғы «сүйгені» Әзіммен қайта жолығуы басын шырғалаңға салған. Романның екінші кітабында Жәдігер, Бәкизат, Әзімнің түнде ашық теңізде сеңмен ығуы, аласапыран теңіз бейнесі мен ышқынған дауылдың соғуы, қаһармандардың әр алуан әрекеттері мен психологиясы шебер суреттелген. Осы қиын сәтте Бәкизаттың көңілінде «аспандап» тұрған Әзімнің шын бейнесі, сипаты ашылады. Ыққан сең теңіз қойнауындағы түбекке бір сәт тірелгенде, жанын қайттаған ол «сүйгені» Бәкизатқа қарамай, жағаға ышқына қашады. Теңізде қайта дауыл көтеріліп, сең ашық теңізге қарай ыққанда, табиғаттың аласапыран дүлейімен Жәдігер мен Бәкизат тағы да бетпе-бет қалады. Арпалысты сәтте мұз ойылып, «ұзын қара кісі» аяғын ұйыққа белуарына дейін тығып алған. Ол сіресіп мұз болып қатады. Бәкизат оның амандығын тілеп, қанша әрекет жасағанмен, бәрі кеш еді. Осы эпизодтағы Бәкизаттың шындыққа жете алмай дағдарған көңіл-күйі мен күйзелісі романда кеңінен бейнеленген. Жанын сауғалап, алды-артына қарамай тұра қашқан Әзім Бәкизаттың көңілінде шын келбетін ашса, Жәдігердің адалдығын, ерік-жігерінің мықтылығын, азаматтығын, мәрттігін таниды. Құдайдан ендігі жерде оның амандығын тілейді. Бірақ бәрі кеш, бос-мағынасыз болатын. Жазушы Ә. Кекілбаев: «Біздің прозамыз бен драматургиямызда жаңа ағым басталғандай. Оған «зая ғұмыр әдебиеті» деп ат қойсақ жарасатындай» [21, 463-б.], - дейді. Шынында, осы концепцияда терең мән бар тәрізді. Роман соңындағы Жәдігердің өлімі – Арал балықшыларының күйреген үміті тәрізді. Ықылым заманнан жасап келе жатқан жаратылыстың тамаша тумасы – Арал теңізі өлді! Адам

қолымен, биліктің солақай саясатымен өлтірілді. Табиғат-Анаға жасалған қастандықты Құдай кешер ме екен? Жаратылыс гармониясының бұзылуы жақсылық әкеле ме? Қазірдің өзінде адамзат күрделі жайларға кез болып отыр. Өліп жатқан Жәдігердің тонының ішінен бір кезде паналап тығылған кішкентай торғай – тіршілік иесі пыр етіп ұшып шығады. Бұл теңіз тіршілігінен күдер үзбей, ғайыптан тілек тілеген әлсіз үміт белгісі болар. Жәдігер өлімінің философиялық мәні неде? Ең алдымен, ол басында қандай қиын жағдай болса да, жан тазалығын, адалдығын сақтай алды. Туған жерге, теңізге деген сүйіспеншілігін, қызметін кеміткен емес. Кешегі күнгі Арал теңізі жұртшылығының бар қайғы-қасіреті мен азапты тірлігі осы образға жинақталып берілген. Әзім – шартты бейне. Сол уақыттағы қоғамның рупоры. Жалаң пысықтық пен мансапқұмарлық – өмірінің басты қазығы. Романның соңында ол да қызметінен айырылып, өмірдегі орны тайғанақтай бастайды. Өйткені, негізі жоқ жалған идея, даурықпа-даңғаза бәрібір оны алысқа апармайтын еді. Өмірді «есеппен» сүруді үйренген ол Бәкізатты ешқашан сүйген емес. Бәкізаттың өмірі аянышты. Алтын дегені жез болып шықты, ал тағдыр қосқан азаматын тірлігінде бағалай алмады. Бәкізат тағдырынан жазушының «Қан мен тер» трилогиясындағы бір кездері әдемі сұлу жігіт, болыс Тәңірбергенге ғашық болып, жылы орнынан безіп, жүрек қалауымен сергелдең күй кешкен Ақбала тағдыры еске түседі. Роман осындай күрделі тартысқа құрылған. Әр образдың астарында терең әлеуметтік-адамдық шындық бар.

«Шығармашылық ерекшелік жоқ жерде – жазушы жоқ» [22, 13-б.] дейді белгілі сыншы-ғалым Қ. Ергөбек. Ә. Нұрпейісов романының ерекшелігі – қаһармандарының соншалықты айқындығы, бедерлігі. Жәдігер, Бәкізат, Әзім образдарын бір-бірімен ешуақытта шатастырмайсың. Ішкі жан дүниесімен қопарыла суреттелген кейіпкерлер – бір-бір құз-жартас секілді. Бір-бірімен жалғасып жатқанмен, бөлек-бөлек. Автор тіпті эпизодтық кейіпкерлерінің өзін соншалықты даралап суреттейді. «Қан мен тердегі» екі үйдің арасына сөз тасып, ауыл-үйдің өсегінің көрігін қыздырушы Қарақатын, берекесіз Судыр Ахмет, оқырана мырс етіп, тік шаншылып отыратын Сүйеу қарт, алып денелі, жортуылшы Кәлен оқырманның көз алдында соншалықты өзгеше бітімімен сақталып қалады. «Соңғы парыз» романындағы Көткеншек Көшен мен Сар Шая да солардың жалғасы. Қазақ ауылында әлі де сақталып қалған берекесіздік пен кері кеткендіктің символындай екеуінің көткеншектесуін автор жеріне жеткізе бейнелейді. Күле отырып, жылағың келеді. Роман басындағы Жәдігермен әңгімелесіп отырып, шыбын қуалап кететін Жуан Жақайымның портреті де сол күйі ойында берік сақталып қалады: «Жуан қара шошқа жон жауырынын шиқылдақ орындықтың арқасына жыға сап, шалқалап қарқ-қарқ күлді. Алдына өңгерген көпшіктей қарынның кіндіктен төмен тұсы күлгенде іркілдеп, бүлк-бүлк етті. Алқымы толған бұғақ та бүлк-бүлк. Ұрты салбыраған екі бет те бүлк-бүлк. Бітік көзі тіпті жұмылып кеткен. Ха-ха-а... Пысынаған кішкентай кабинетті басына көтеріп бара жатқан қарқылын ол кенет тиып, әлдеқайдан ұшып кірген бармақтай қара шыбынға қалт етіп арбалды да қалды. Үй ішінде жүріп алған шыбынның ізін аңдып, бір төмен түсіп айнала ызылдап жүріп алған шыбынның ізін аңдып, қолында желпуіш қып отырған газетті шоқпарша көтеріп апты» [16, 10-б.]. Сол Жуан Жақайым кейін өйтіп-бүйтіп кандидаттық қорғап, Әзімнің қарамағындағы білдей ғылыми қызметкер болады. Жай қызметкер емес, бастығының шашбауын көтеріп, неше алуан қитұрқы істердің басы-қасында жүреді. Жалғандық пен жағымпаздық кернеген ғылыми ортаның шырақшысына айналады. Бір кездері айтқандары жүріп, жер асты суларының карталарын сызып даңғазалатқанмен, бәрібір жалғандық алысқа ұзамайды. Осы штрихтерден ғылымды жайлаған бюрократизм елес береді.

Қорытынды

Қазіргі әдебиеттану ғылымының көркем туындыны талдау үдерісінде автор және тұлғаның көркемдік концепциясына айрықша мән беру басты сипатқа айналған. Шындығына келгенде, шығарма – автордың көркем ойының жемісі. Жазушының дүниетанымы мен

суреткерлік ұстанымы, өзі өмір кешкен қоғамда қандай жағдай ерекше толқытты, қандай адамдық құндылықты жоғары бағалап, нені жек көрді, орта шындығы туындыдағы кейіпкерлер тағдыры арқылы көрініп жатады. Әр кейіпкердің ар жағында автордың жүйеленген, қорытылған көркемдік әлемі бар. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» роман-диалогиясындағы осы ерекшелік анықталды.

Шығарманың көркемдік концепциясына назар аудару сол туындының ғана емес, автордың бүкіл шығармашылығының ортақ тіні мен басты бағытын, суреткерлік позициясын айқындауға мүмкіндік береді. Алғашқы «Күткен күн» романынан басталған шығармашылық желі «Қан мен тер» трилогиясында дамытылса, «Соңғы парыз» роман-диалогиясында шырқау биікке көтерілгені аңғарылады. Басты тақырып – Арал теңізі балықшыларының тағдыры. Әр алуан характерлер алдыңнан шығады. XX ғасырдың басындағы ұлы төңкеріс кезінде зорлық пен зұлымдыққа қарсы күрессе, ел басына қатер төнген соғыс уақытында қолына қару алып, бозбала болып қан майданға аттанады, 60-жылдардан басталған экологиялық апат жан дүниесіне зілбатпан ауырлық түсіреді. Романдарында бейнеленетін заман шындықтары бір жағынан жазушының ата-бабасының басынан кешкен талайлы тағдыр жолы болса, екіншіден, автордың өз өмірінің ащы сабақтары. Автор жоқты ойдан шығармайды, барды көркем нұсқалап, жүрек отын құйып, уақыт пен ортаның шыншыл полотносын жасауды, ғасырдың өзекті мәселесін көтеруді мақсат тұтқаны көрсетілді. Ішкі жан дүниенің «мың градустық домнасынан» өткізу шығармашылық психологиясының нәтижесі екені белгіленді. Сол себепті романдарының бас тұлғалары – Еламаннан, Жәдігерден – автордың мінез-қалыбын, өмір ұстанымын танимыз. Әсіресе, мақала объектісі болған «Соңғы парыз» романындағы Жәдігер образына автор қоғамның шала-дүмбілез, бюрократияшыл басшыларына деген шамырқанысын сыйғызған. Жәдігер бойындағы асыл қасиет – адалдық. Адамға деген, туған жерге, табиғатқа деген адалдық – шығармадағы басты мотив. Сең үстінде мұзға айналып, қатып өліп бара жатқан Жәдігер ақырғы деміне шейін теңізге деген адалдығынан таймайды. Жазушы Ә. Нұрпейісов те қолынан қаламы түскенше, Арал теңізінің проблемасын көтерді, теңіздің жыршысына, жоқтаушысына айналды. Автор және тұлға концепциясының ортақ бірлігі осында екендігі пайымдалды.

Жазушы адам жанының терең иірімін Бәкизат образы арқылы танытады. Бәкизат әйел жанының шындығын жан-жақты бейнелеуі жағынан М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесіндегі Шолпан, Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы Ақбілек, М. Әуезовтің 20-жылдардағы жазған әңгімелеріндегі қазақ әйелдері, Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» туындысындағы Ұлпан, Т. Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» романындағы Нәзира образдарын жаңа қырынан байытқан «зая өмір» иесі. Автор өмір туралы, оның ішкі қайшылығы мен күрделі тағлымы жөніндегі философиялық ой-толғамдарын осы образ арқылы ашқан. «Шолпанның күнәсі» әңгімесіндегі Шолпанға кінә арта алмай, өмірдің күрделі болмысына, адам табиғатының соншалықты тұңғықтығына, этика заңына сыймайтын қайшылығына таң қалатының бар. Сол сияқты Бәкизат образы да қалыпты өлшемге сыймайтыны көрсетілді. «Аһ» ұрған әйел жаны, бақытына ұмтылысы, «алтын дегені жезге айналғандағы» күйзелісі, шын асылын кейін танып, тым-тым кеш қалуы – романда психологиялық тереңдікпен, реализмнің қатаң талабымен шынайы суреттеледі. Қаһарманның көркемдік концепциясын танытуда динамизм жетекші принципке айналған. Әйел бақыты – жазушы шығармашылығындағы өзіндік арна. «Қан мен тердегі» Ақбаланы қоғам болып айыптағанмен, жүрекке әмір жүрмейді. Сол секілді Бәкизатқа да «ақыл жүрмейді». Өйткені – ол жеке адам, тұлға. Жазушының әйел образдарын бейнелеудегі көркемдік принципі осыған саятыны зерделенді. Идеалды образ жасаудан автор бас тартады. Образдардың өзара ықпалдастығы романда айқын көрінген. Жәдігер-Бәкизат-Әзім тұлғалары бірін-бірі ашып, бірін-бірі сәулелендіреді. Бұл қаһарманның біреуі жоқ болса, роман идеялық-көркемдік тұтастығынан айырылып, ойсырап тұрар еді.

Ә. Нұрпейісов романдарында теңіз – мекен мен мезгіл бірлігінің көрінісі, ымырасыз айкас алаңы, характерлердің шын кейпінің бейнелену орны. Экологиялық апат пен адам тағдырының тығыз бірлікте шебер суреттелуі шығарманың көркемдік бәсін биіктетіп, автор концепциясының толыққанды ашылуына мүмкіндік жасаған. Автор концепциясы, суреткерлік мұраты – экологиялық апаттың зардабын, келешекте төндіретін қатерін адамзатқа ескерту. Адам табиғаттың қожайыны емес, табиғат – адамның алтын бесігі, тіршілік көзі. Бүгін табиғатқа залал келтірсең, ертең табиғаттың кесірі сан еселеп алдыңнан шығуы мүмкін. Экология – қазіргі уақытта ғаламдық тақырып. Соның қатарында Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романының алатын орны айрықша екені анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сиюхов С.Н. Особенности понятия «Художественная концепция личности // Вестник Майкопского государственного технологического университета. – 2014. – №3. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-ponyatiya-hudozhestvennaya-kontseptsiya-lichnosti> (қаралған күні: 25.11.2021)
2. Бабшанова Г.Н. Художественная концепция личности в прозе сибирско-татарских писателей XX века: Занкиев Я.К., Сулейманов Б.В.: дисс. ... канд. филол. наук. – Тобольск, 2009. – 150 с.
3. Гапон Е.С. Художественная концепция личности в творчестве В.Г. Распутина 1990–2000-х гг.: дисс. ... канд. филол. наук. – Армавир, 2001. – 167 с.
4. Гуреев В.Н. Формирование художественной концепции человека в поздний советский период // Вестник Воронежского государственного университета. Сер. Филология. Журналистика. – 2008. – №1. – С. 31–33.
5. Павлов Ю.М. Художественная концепция личности в русской и русскоязычной литературе XX века: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – М.: ИМЛИ РАН, 2004. – 374 с.
6. Панеш У.М. Типологические связи и формирование художественно-эстетического единства адыгских литератур. – Майкоп: Адыг. кн. изд-во, 1990. – 285 с.
7. Урманов А.В. Поэтика прозы Александра Солженицына. – М.: Прометей, 2000. – 231 с.
8. Хуажева Н.Х. Художественная концепция личности в прозе Аскера Евтыха: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Майкоп, 1999. – 167 с.
9. Оразбек М. Автор және шығармашылық процесс. – Алматы: Атамұра, 2006. – 486 б.
10. Колобаева Л.А. Концепция личности в творчестве М. Горького: учебное пособие. – М.: Изд-во Московского университета, 1986. – 54 с.
11. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т. 1. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
12. Худайбергенов Н.Ж. Қазіргі қазақ прозасындағы жалпыадамдық құндылықтар (1991–2016): Философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2020. – 163 б.
13. Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана: Елорда, 2013. – 388 б.
14. Жақсылықов А. Ә. Нұрпейісов романдары туралы пікірлер. [Электронды ресурс]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/anurpeiisov-romandary-turaly-pikirler__12395 (қаралған күні: 25.11.2021)
15. Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. – Алматы: Жазушы, 1977. – 824 б.
16. Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз. Роман. – Алматы: Жазушы, 1999. – 472 б.
17. Тоқаев Қ. Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы. 2022 жылғы 16 наурыз. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (қаралған күні: 25.11.2022)
18. Қабдолов З. Сөз өнері. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 375 б.
19. Жарылғапов Ж.Ж. Ұлттық прозадағы ағымдар типологиясы: монография. – Қарағанды: ЖШС «Арқо», 2011. – 182 б.
20. Нусупова А.Ж. Ш. Мұртазаның «Тамұқ» шығармасындағы Тұрар образы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 91–99. <https://doi.org/10.47526.2020/2664-0686.009>

21. Кекілбайұлы Ә. Сең соққандай сергелдең. Кіт.: Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз. Роман. – Алматы: Жазушы, 1999. – 472 б.
22. Ерғобек Қ. Арыстар мен ағыстар. – Астана: Таным, 2003. – 360 б.

REFERENCES

1. Siiuhov S.N. Osobennosti poniatiia «Hudojestvennaia koncepciia lichnosti [Features of the concept of «Artistic concept of personality»] // Vestnik Maikopskogo gosudarstvennogo tehnologicheskogo universiteta. – 2014. – №3. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-ponyatiya-hudozhestvennaya-kontsepsiya-lichnosti> (qaralghan kuni: 25.11.2021) [in Russian]
2. Babshanova G.N. Hudojestvennaia koncepciia lichnosti v proze sibirsko-tatarskih pisatelei XX veka: Zankiev Ia.K., Suleimanov B.V. [The artistic concept of personality in the prose of Siberian Tatar writers of XX century: Zankiev Ya.K., Suleymanov B.V. Tobolsk]: diss. ... kand. filol. nauk. – Tobolsk, 2009. – 150 s. [in Russian]
3. Gapon E.S. Hudojestvennaia koncepciia lichnosti v tvorchestve V.G. Rasputina 1990–2000-h gg. [The artistic concept of personality in the works of V.G. Rasputin 1990-2000-ies.]: diss. ... kand. filol. nauk. – Armavir, 2001. – 167 s. [in Russian]
4. Gureev V.N. Formirovanie hudojestvennoi koncepcii cheloveka v pozdnyy sovetskiy period [Formation of the artistic concept of man in the late Soviet period] // Vestnik Voronejskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. Filologiya. Jurnalistika. – 2008. – №1. – S. 31–33. [in Russian]
5. Pavlov Iu.M. Hudojestvennaia koncepciia lichnosti v russkoi i russkoiazychnoi literature XX veka: avtoref. diss. ... d-ra filol. nauk. [The artistic concept of personality in the Russian and Russian-language literature of XX century: abstract. diss.]. – M.: IMLI RAN, 2004. – 374 s. [in Russian]
6. Panesh U.M. Tipologicheskie svyazi i formirovanie hudojestvenno-esteticheskogo edinstva adyghskih literatur [Typological connections and the formation of artistic and aesthetic unity of the Adyghe literatures]. – Maikop: Adyg. kn. izd-vo, 1990. – 285 s. [in Russian]
7. Urmanov A.V. Poetika prozy Aleksandra Soljenitsyna [The poetics of Alexander Solzhenitsyn's prose]. – M.: Prometei, 2000. – 231 s. [in Russian]
8. Huajeveva N.H. Hudojestvennaia koncepciia lichnosti v proze Askera Evtyha: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. [The artistic concept of personality in the prose of Asker Yevtykh: abstract. diss.]. – Maikop, 1999. – 167 s. [in Russian]
9. Orazbek M. Avtor jane shygarmashylyq process [Author and creative process]. – Almaty: Atamura, 2006. – 486 b. [in Kazakh]
10. Kolobaeva L.A. Koncepciia lichnosti v tvorchestve M. Gorkogo: Uchebnoe posobie [The concept of personality in the works of M.Gorky]. – M.: Izd-vo Moskovskogo universiteta, 1986. – 54 s. [in Russian]
11. Baitursynuly A. Alty tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of works in six volumes]. T. 1. – Almaty: El-shejire, 2013. – 384 b. [in Kazakh]
12. Hudaibergenov N.J. Qazirgi qazaq prozasyndagy jalpyadamdyq qundylyqtar (1991–2016): Filosofiiia doktory (PhD) ... diss. [Universal values in modern Kazakh prose (1991–2016): Diss. Doctor of Philosophy (PhD)]. – Almaty, 2020. – 163 b. [in Kazakh]
13. Nurgali R. Soz onerinin estetikasy [Aesthetics of the art of speech]. – Astana: Elorda, 2013. – 388 b. [in Kazakh]
14. Jaqsylyqov A. A. Nurpeiisov romandary turaly pikirler [Reviews about the novels of A. Nurpeisov]. [Electronic resource]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/anurpeiisov-romandary-turaly-pikirler_12395 (qaralghan kuni: 25.11.2021) [in Kazakh]
15. Nurpeiisov A. Qan men ter [Blood and sweat]. – Almaty: Jazushy, 1977. – 824 b. [in Kazakh]
16. Nurpeiisov A. Songy paryz [The final respect]. Roman. – Almaty: Jazushy, 1999. – 472 b. [in Kazakh]
17. Toqaevev Q. Jana Qazaqstan: janaru men jangyru joly [New Kazakhstan: the path of renewal and modernization]. 2022 jylgy 16 nauryz. [Electronic resource]. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> (qaralghan kuni: 25.11.2022) [in Kazakh]
18. Qabdolov Z. Soz oneri [The art of the word]. Ondelip, tolyqtyrylgan ekinshi basylymy. – Almaty: Mektep, 1976. – 375 b. [in Kazakh]

19. Jarylgapov J.J. Ulttyq prozadagy agymdar tipologiiasy: Monografiia [Typology of trends in National prose: monograph]. – Qaragandy: JhShS «Arko», 2011. – 182 b. [in Kazakh]
20. Nusupova A.J. Sh. Murtazanyн «Тамұқ» shygarmasyndagy Turar obrazy [The image of Turar in the work «Tamuk» by Sh. Murtaza] // Iasauı universitetinın habarshysy. – 2020. – №3 (117). – B. 91–99. <https://doi.org/10.47526.2020/2664-0686.009>[in Kazakh]
21. Kekilbaiuly A. Sen soqqandai sergelden [As if in a dream]. Kit.: Nurpeiisov A. Songy paryz. Roman. – Almaty: Jazushy, 1999. – 472 b. [in Kazakh]
22. Ergobek Q. Arystar men agystar [Worthys and streams]. – Astana: Tanyım, 2003. – 360 b. [in Kazakh]

А.С. ҚОЙБАҚОВА *ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: ayzhan.k.s@gmail.com*

ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТОПОНИМДІК АТАУЛАРДЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТАСТЫРЫЛУЫ

Аңдатпа. Топонимдік атаулар басқа сала атаулары сияқты қоғамдық даму үдерісіне қарай үнемі жаңарып, өзгеріп отырады. Олар белгілі бір елдің аумағын, географиялық нысандардың атауын сипаттайтын ұлттық тілдің сөздік құрамындағы ішкі жүйе. Жергілікті халық өздері қоныстанған жерлердің әртүрлі сипаттарына, белгілеріне қарай ат беріп отырған. Сондай-ақ сол елдің тіршілік кәсібі мен шаруашылық жағдайына қарай да атаулар қойылған. Сол себепті көптеген топонимдік атаулар белгілі бір мән-мағынаға ие болып келеді. Жалқы есімдер ретінде топонимдер тек географиялық атауларды ғана білдіретін бірлік емес, сонымен қоса тарихи-мәдени коннотацияларға бай бірліктер. Топонимдердің семантикасы нақты бір нысан туралы мәліметпен қоса, сол нысанға немесе атауға адамның қатыстығын да көрсетеді.

Бұл мақалада қазақ және қытай топонимдік атауларының лексика-семантикалық ерекшеліктері мен топтастырылуына талдау жасалады. Сондай-ақ, қазақ және қытай тілдеріндегі топонимикалық атаулардың ерекшеліктері қарастырылып, топонимдердің мән-мағынасын ашуда лексика-семантикалық топтастыру маңызды орын алатыны көрсетіледі. Зерттеудің мақсаты қытай және қазақ тілдеріндегі топонимдік атауларды салыстыра отырып, лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай топтастыру. Нәтижесінде қытай тіліндегі топонимдік атаулардың бейнелі, метафоралық сипатта болатыны, ал қазақ топонимдері нақты фактілерді, тұлғаларды, т.б. көрсететіні анықталды.

Қазақ және қытай топонимдердік атауларын зерттеу осы саладағы теориялық білімді байытып қана қоймай, екі елдің мәдени алмасуы мен дамуы, ұлттық құндылықтары туралы білімді тереңдетуге, сонымен қатар топонимика туралы жан-жақты түсінуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: топонимика, топонимдік атау, географиялық нысан, ономастика, лексика, семантика, антропоним.

A.S. Koibakova*PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: ayzhan.k.s@gmail.com*

Lexical-semantic Grouping of Toponymous Names in Chinese and Kazakh Languages

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қойбақова А.С. Қытай және қазақ тіліндегі топонимдік атаулардың лексика-семантикалық топтастырылуы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 153–162. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.12>

***Cite us correctly:**

Qoibaqova A.S. Qytai jane qazaq tilindegi toponimdik ataulardyn leksika-semantikalyq toptastyrylyuy [Lexical-semantic Grouping of Toponymous Names in Chinese and Kazakh Languages] // *Iasauii universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 153–162. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.12>

Abstract. Toponymic names, like other field names, are constantly updated and changed according to the process of social development. They are the internal system in the vocabulary of the national language that describes the territory of a certain country, the names of geographical objects. The local people gave names according to the various characteristics and signs of the places where they settled. Names are also given according to the occupation and economic conditions of that country. That is why many toponymic names have a certain meaning. As personal names, toponyms are not units that represent only geographical names, but also units rich in historical and cultural connotations. The semantics of toponyms, in addition to information about a specific object, also shows the relationship of a person to that object or name.

This article analyzes the lexical-semantic features and grouping of Kazakh and Chinese toponymic names. Also, the peculiarities of toponymic names in Kazakh and Chinese languages are considered, and it is shown that lexical-semantic grouping plays an important role in revealing the meaning of toponyms. The purpose of the study is to compare toponymic names in Chinese and Kazakh languages and group them according to their lexical-semantic features. As a result, Chinese toponymic names are figurative and metaphorical, while Kazakh toponyms represent real facts, persons, etc. was found to show.

The study of Kazakh and Chinese toponymic names not only enriches the theoretical knowledge in this field, but also contributes to the deepening of knowledge about the cultural exchange and development, national values of the two countries, as well as a comprehensive understanding of toponymy.

Keywords: toponymy, toponymic name, geographical object, onomastics, vocabulary, semantics, anthroponym.

А.С. Койбакова

*PhD докторант Қазақстанның ұлттық университетінің атындағы аль-Фараби
(Қазақстан, г. Алматы), e-mail: auzhan.k.s@gmail.com*

Лексико-семантическая группировка топонимических названий в китайском и казахском языках

Аннотация. Топонимические названия, как и названия других отраслей, постоянно обновляются и изменяются в соответствии с процессом общественного развития. Они представляют собой внутреннюю систему в лексике национального языка, описывающую территорию определенной страны, названия географических объектов. Местные жители давали имена по различным характеристикам и признакам мест, где они поселились. Имена также даются в соответствии с занятием и экономическими условиями этой страны. Именно поэтому многие топонимические названия имеют определенное значение. Как личные имена топонимы представляют собой не только единицы, представляющие только географические названия, но и единицы, богатые историческими и культурными коннотациями. Семантика топонимов, помимо информации о конкретном предмете, показывает еще и отношение человека к этому предмету или названию.

В данной статье анализируются лексико-семантические особенности и группировка казахских и китайских топонимов. Также рассмотрены особенности топонимических названий в казахском и китайском языках и показано, что важную роль в раскрытии значения топонимов играет лексико-семантическая группировка. Цель исследования – сравнить топонимические названия в китайском и казахском языках и сгруппировать их по лексико-семантическим признакам. В результате определено что, китайские топонимы более образные и метафоричны, тогда как казахские топонимы представляют реальные факты, лица и т.д.

Изучение казахских и китайских топонимических названий не только обогащает теоретические знания в данной области, но и способствует углублению знаний о культурном обмене и развитии, национальных ценностях двух стран, а также всестороннему пониманию топонимии.

Ключевые слова: топонимия, топонимическое название, географический объект, ономастика, лексика, семантика, антропоним.

Кіріспе

Кез келген елдің немесе аймақтың топонимиялық жүйесі ғасырлар бойы қалыптасып отырған, ол сол аймақтың табиғат жағдайларын, сол өлкені мекендеген халықтың көне және жаңа тарихын өн бойында сақтаған, ұлттың материалдық және рухани мәдениеттерінен көрініс бере алатын көптеген жалқы географиялық есімдер жиынтығы. Топоним гректің *toros* – жер, аймақ + *onima* – атау сөздерінен шыққан, яғни географиялық нысандардың атауын білдіретін сөздер. Ал топонимика топонимдерді зерттейтін ғылым, нақтырақ айтқанда географиялық атауларды, олардың мағынасы мен құрылымын, этимологиясын, топонимдердің таралу аймағын, сонымен қоса топонимдердің уақыт бойынша өзгеруін қарастырады. Топонимикаға берілген анықтамаларды қорытындылай келе, топонимика деп белгілі бір территориядағы географиялық атаулардың жиынтығын және тіл білімінің лексикология саласындағы географиялық жалқы есімдерді зерттейтін бөлімін айтамыз.

Қазақ ғылымында бұрын топонимика лексикологияның жер-су аттарын зерттейтін бір саласы деп танылып келсе, соңғы жылдары ол география, тарих және лингвистиканың түйіскен жерінде пайда болып, жеке ғылым ретінде қалыптасып келеді. Қазіргі талап тұрғысынан ономастиканы, соның ішінде топонимиканы бір ғылымның әдістерімен зерттеу жеткіліксіз, өйткені атаулардың шығу, даму тарихы айналаны қоршаған табиғатпен, түрлі әлеуметтік-тарихи өзгерістермен тығыз байланысты. Қазақ топонимдері тек этимологиясы жағынан ғана емес, құрамы мен құрылымы жағынан да күрделі. Топонимдерді лексикалық тұрғысынан зерттеу олардың семантикалық сипаты мен морфологиялық құрылымын анықтауға мүмкіндік береді.

Бірнеше ғасырлар бойы қытай тарихымен қатар, қытай тілінің тарихы да дамып келеді. Қытай тілі оқшауланған тілдер тобына жатады, бұл тілге тән көптеген ерекше белгілер бар, олар лексикология, этимология, морфология, ономастика, т.б. салаларда көрінеді. Қытай тілінің бай лексикалық қоры тіл қызметінің белгілі бір саласын зерттеумен айналысатын көптеген ғылым салаларын қызықтыратыны сөзсіз, солардың бірі – топонимика. Кез келген тілдегі сияқты қытай тілінде де жер-су атаулары дүниенің лингвомәдени бейнесінің бір бөлігі болып табылатынын, семантикалық мәнге ие екендігін, діни дүниетанымды, әдет-ғұрыпты, халықтың өмірі және басқа да рухани-әлеуметтік аспектілерді бейнелейтінін жоққа шығару мүмкін емес. Иероглифтің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты қытай топонимдері бүгінгі күнге дейін өзінің семантикалық мағынасын сақтап қалған, өйткені иероглиф ғаламның ұлттық бейнесін бекітудің ерекше белгісі.

Зерттеу әдістері

Мақалада қолданылған зерттеу әдістері: 1) дескриптивті (сипаттамалық) әдіс: топонимдердің белгілері мен сипаттарын анықтау; 2) концептуалды талдау: топонимдер арқылы білдірілген ұғымдарды зерттеу; 3) семантикалық-салыстырмалы: қазақ және қытай топонимдерінің семантикасының салыстырмалы сипаттамасын жасау.

Талдау мен нәтижелер

XX ғасырдың басындағы еліміздегі топонимдік атаулардың лексика-семантикалық мәселелері белгілі ономаст-ғалымдар Т. Жанұзақ, А. Әбдірахманов, Е. Қойшыбаевтың,

Е. Керімбаевтың, географ-ғалым Ә. Бейсенованың және тағы басқа көптеген отандық ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектері мен мақалаларында қарастырылды. Белгілі ономаст ғалым Т. Жанұзақ: «Жер-су аттарын ғылыми тұрғыдан жүйелеп, оның лексика-семантикалық тұрғыдан топтастыруға арналған еңбектер аз емес. Қазақстан жер-су аттарының (топонимдерінің) лексика-семантикалық классификациясына назар аударудың ең басты мәні топонимдерді лексикалық тұрғыдан бөле отырып, мән-мағынасын ашу, олардың адамның іс-әрекет, тұрмысы, қоғамдық өмірімен байланысын анықтап білу болып табылады» деп қазақ ономастикасының міндеттерін көрсетеді [1, 45–46-бб.].

В.А. Никонов топонимдерді зерттеуде әртүрлі семантикалық типке бөледі. Олар: а) географиялық объектілердің белгісіне қарай; ә) объектінің қай аймаққа тәндігіне қарай; б) арнайы қойылған атаулар [1, 46-б.]. Ал А.В. Суперанская, В.Н. Топоров, А.Г. Беккер, О.Н. Трубачев, О.Т. Молчанова, А.И. Рудных, А.И. Яценко және Ғ.Қ. Қоңқашпаев, А.А. Камалов, С. Атанязов, А. Әбдірахманов, Б. Бияров, К. Қоңқабаев, Қ. Рысберген, т.б. ғалымдар өз зерттеулерінде бұл мәселеге басты назар аударады.

Б. Бияров классификация мәселесін қарастыра отырып, мынадай тұжырымға келеді: «Ұлттық кәсібі бір, көшпелі өмір барысында мидай араласып өскен, тілінде ала-құлалық жоқ қазақ халқының жер-су аттарын лексика-семантикалық тұрғыдан топтастырғанда жалпы ұқсастық болуы заңды құбылыс. Сондай-ақ көптеген көршілес (орал-алтай тектес) халықтардың ұқсас табиғи географиялық жағдайда қатар тіршілік жасауда дәстүрлі мәдениетінде, этнографиялық салттарында, тілдерінде, жер-су атауларында қатар қалыптасып, қатар даму нәтижесінде көптеген параллельдер, ұқсастықтар болуы да заңды. Сондықтан ономастикада жер-су аттарын лексика-семантикалық сипатына қарай топтастыру қалыптасқан» [2, 47-б.].

Топонимика ғылымының дамуында ерекше орынды белгілі географ Э. Мурзаевтың еңбектері алады. Оның топонимикалық еңбектерінде топонимиканың теориялық мәселелері, аймақтық топонимикалық зерттеулер және жергілікті географиялық терминдердің топоним қалыптастыруына қатысты мәселелер көрініс тапқан. Э. Мурзаев топонимиканы лингвистиканың тарихтың және географияның зерттеу әдістерін пайдаланатын, осы ғылымдардың теориялық негіздеріне сүйенетін дербес ғылым ретінде көрсетті. Ғалым өз еңбектерінде Орта Азия мен Қазақстандағы географиялық атаулардың қалыптасуына да, дамуына да айрықша назар аударған. А. Нұрмағанбетұлының «Жер су аты-тарихтың хаты» [3] деп аталатын еңбегінде Қазақстан жеріндегі географиялық атаулардың қысқаша шығу тарихы мен сол нысандарға сипаттама берген.

Қытайдың қазіргі замандағы топонимикасының дамуы негізінен, көне топонимика зерттеулерінің нәтижелерін, топонимикалық анықтамалықтарды құрастыру, топонимиканы стандарттауды зерттеу, шетелдік топонимика теорияларын таныстыру және Қытайдың топонимика теорияларын басшылыққа ала отырып дамуда. Апиын соғысынан кейін батыстық миссионерлер бірінен соң бірі келіп, Батыс топонимикасының заманауи зерттеу еңбектерін аударып, қытай топонимикасын зерттеуге белгілі бір ықпалын тигізген. Екінші жағынан, империалистік басқыншылық қытай ғалымдарының туған жерінің географиялық эволюциясын және жер-су атауларының эволюциясын зерттеуге деген ынтасын арттырды. Бұл тұрғыдан Ян Шоудзиннің «水经注», «水经注图», «历代輿地图», «小方壺斋輿地丛钞», «蓬萊轩地理学丛书» еңбектерінің классикалық маңызы зор болды. Бұл жинақтар Қытай географиясы мен жер-су атауларының эволюциясы жөніндегі зерттеулердің алды болатын.

1930 жылдардың басында «中国地名大辞典» («Қытай географиялық атаулар сөздігі»), «中国古今地名大辞典» («Қытайдың ежелгі және қазіргі географиялық атаулар сөздігі») жарық көрді, оған 40 мыңнан астам жер-су атаулары енді.

Қытай Халық Республикасы құрылғаннан кейін дүние жүзінде топонимиканың дамуымен, әсіресе халықаралық алмасулардың жиі болуымен, Қытайдың топонимдік

атауларын зерттеу жұмысы жаңа дамуға қол жеткізді. Топонимдік атауларды стандарттау ғылыми-зерттеу жұмыстарының күн тәртібіне қойылып, жемісті нәтижелерге қол жеткізді. «Мәдени төңкеріске» дейін топонимдік атауларды зерттеу негізінен тарихи зерттеу нәтижелерін қорытындылауға және топонимдік атауларды стандарттауға, сондай-ақ шетелдік топонимдік атауларды зерттеуге, географиялық атаулардың теориялары мен әдістерін енгізуге бағытталды. Бұл Қытайдың қазіргі топонимикасының қалыптасуы мен дамуы үшін теориялық және деректер негізін қалады.

«Мәдени төңкерістен» кейін Қытайдағы топонимика туралы зерттеулер салауатты дамуға қол жеткізді. Ол негізінен, топонимика теориясымен, әдістемесімен, топонимиканың жүйелі, жан-жақты және қолданбалы зерттелуімен, топонимика зерттеулерінің халықаралық алмасуымен, топонимикалық басылымдардың құрылуымен және дәстүрлі зерттеу саласынан тыс топонимикалық анықтамалықтар мен топонимикалық еңбектердің жариялануымен ерекшеленді. Бұл тұрғыдан Хан Гуанхуейдің (韩光辉) «论中国地名学发展的三个阶段» [4], Хуа Линфу (华林甫) «中国地名学源流» [5] және Лю Баочуан (刘保全) «地名文化概论» [6] еңбектерін атап айтуға болады.

Мақаланың теориялық негізін топонимиканың негізін қалаған қазақ және қытай ғалымдарының еңбектері құрайды, олардың ішінде Ғ.Қ. Қоңқашпаев, Э. Мурзаев, А. Нұрмағанбетұлы, Қ. Рысберген, Чын Чяо И, Хан Гуанхуей, т.б. бар. Сонымен қоса қазақ және қытай топонимикалық сөздіктері мен этимологиялық сөздіктері, мысалы, Е. Қойшыбаевтың «Қазақстанның жер-су аттары сөздігі» [7], Ғ.Қ. Қоңқашпаевтың «Казахские народные географические термины» [8], «Большой словарь древних и современных китайских топонимов» [9] қолданылды. Қытай топонимдерінің ерекшелігін зерттеп жүрген ғалым Нью Жучэнь [10] мен қытай және орыс топонимдік атауларын салыстырмалы талдау жасаған Ши Цзялу [11], Л. Лю [12] зерттеулері де мақаламызға арқау болды.

Қазақ және қытай тілдеріндегі топонимдік атаулардың лексика-семантикалық топтастырылуына талдау топонимдік атаулардың мынадай түрлерін анықтауға мүмкіндік берді.

1. Табиғат пен қоршаған ортаға қатысты топонимдер. Топонимдердің мағыналық құрылымы көбінесе халықтың өмір сүру жағдайына, географиялық объектінің ерекшеліктеріне және т.б. байланысты шыққан. Қазақ географиялық терминологиясын көп зерттеген Ғ. Қоңқашпаев Қазақстан табиғатының әртүрлілігіне қарай, мысалы, солтүстік өңірдің орман-тоғайлы, арқадағы шөлейтті даланы, оңтүстік аймақтардағы құмды-сортаңды алқаптар мен биік тауларда, ойлы-қырлы бедерлердің әрқайсының өзіне ғана тән жер-су атаулары қалыптасқанын айтады. «Сайып келгенде мұның өзі қазақтардың мал шаруашылық кәсібін жүргізу ерекшеліктеріне тән екендігін» көрсетеді [13]. Мысалы: Батпақкөл – көл қырат аралық ойпаңда солтүстік-батыстан, оңтүстік-шығысқа қарай созыла орналасқан. Атау «батпақты көл» тура мағынасындағы көл жағалауының құрамын белгілейді. Айнабұлақ – Абай атындағы ауылдың орталығы. «Айна» және «бұлақ» – өзен сөздерінен шыққан, яғни «мөлдір, таза өзен» дегенді білдіреді. Арқарлы таулар. Арқар – қой тұқымдас аша тұяқты жануар. Арқар сөзіне -лы қосымшасы жалғанған атау. Демек, атау «арқарлар мекен ететін жер» деген ұғымды білдіреді [14, 28-б.].

Ал Қытайдың батысы таулы жер, шығысы жазық болып келеді, соған сәйкес топонимдік атаулар қойылған. Мааншан (Maanshan – 马鞍山), Байшаншы (Baishanshi – 白山市), Хуаншан (Huangshan – 黄山), Утайшан (Wutaishan – 五台山), Пиндиншан (Pingdingshan – 平顶山), т.б.

Қытай топонимикасының ортақ форманттары - ан (an – жағалау), - ту (tu – жер, топырақ), фу (fu – тау, төбе), - лин (lin – орман), - шан (shan – тау), - лу (lu – жол), - гоу (gou – арық, арық), - ся (xia – шатқал), - тоң (tong – қоныс), - мын (men – есік, жол), - мяу (miao –

ғибадатхана), - дау (dao – арал), - дин (ding – шың), - фың (feng – үстірт), - ган (gan – төбе), - бей (bei – солтүстік), - уаң (wang – шығанақ), - хай (hai – теңіз), - хы (he – өзен), - зяң (jiang – үлкен өзен, айлақ), - юан, чюан (yuán, quán – қайнар көз, бұлақ), - юнхы (yunhe – канал), - нан (nan – оңтүстік), т.б. Мұндай форманттардың болуы географиялық объект туралы алғашқы ақпарат алуға, сондай-ақ топонимдердің түрін, оның ішінде ең көп таралған ойконимдер (елді мекендердің атаулары), гидронимдер (су объектілерінің атаулары: өзен, көл, теңіз), оронимдер (тау атаулары, жер бедерінің ерекшеліктері), т.б. анықтауға мүмкіндік береді.

Өзен-көлдер адамдардың тіршілігі мен дамуы тәуелді ресурстар болғандықтан бұл топонимдік атауларда жан-жақты көрініс табады. Қазақ және қытай топонимдерінің құрамында жиі кездесетін апеллатив – су: Ақсу, Қарасу, Қасқасу, Қызылсу, Жетісу, Көксу, т.б.

Көптеген қытай топонимдері олардың маңындағы өзен-көлдердің атымен аталады. 水 (shuǐ) - су, 海(hǎi) – «теңіз», 河(hé), 江(jiāng) – «өзен», 湖(hú) – көл. 沟 gou, 泉 чоан. Мысалы: Муданзяң (Mudanjiang - 牡丹江市) қаласы, Хэйлоңзяң өлкесіндегі қала атауы (сөзбе-сөз аударғанда «Мудан өзеніндегі қала» деген мағынаны білдіреді). Ал, ежелгі ауыл атауы Сяу Сяң (Xiǎo xiāng - 潇湘) Хунань өлкесінде орналасқан, Сяу және Сяң өзендерінің тоғысында орналасқандықтан, осылай аталған екен. Линхай (Lín hǎi shì - 临海市) қаласы, Жызың өлкесіне орналасқан. Оның атауы «теңізге жақын қала» деген мағынаны білдіреді. Хычюйзюй (Héqūjiǔ - 河曲县) Шанси өлкесінде орналасқан уезд атауы, «өзен иреңінде орналасқан уезд» деген мағынаны білдіріп тұр. Шаңхай (Shànghǎi - 上海) - Қытайдағы ең үлкен қала және әлемдегі халқы ең көп қалалардың бірі. Оның порттық қалаға айналуының өте қызықты және ұзақ тарихы бар. Бұл қала атауының шығу тегі қызық. Алдымен осы таңбалардың сөзбе-сөз аудармаларына тоқталайық: 上 «shàng» жоғарғы, үсті, енгізу, кіру деп аударылады; 海 – «hǎi» – теңіз, шетел деп аударылады. Егер бұл атауды сөзбе-сөз аударсақ, «жоғарғы теңіз». Бұл атау Сүн әулетіне (960–1279) қатысты. Ол кезде Янцзы мен Хуанпу өзендерінің тоғысында аттас елді мекен бұрыннан болған екен. Қытай тарихнамасы бұл атауды «теңіздің жоғарғы ағысы», «теңіз жағасы» (海之上洋 «hǎi zhī shàng yáng») деп түсіндіреді. Алайда, солтүстік диалектілердегі айтылуы бойынша, бұл «теңізге шығу», «теңізге ену» деген тікелей мағынаны білдіреді және мұндай интерпретацияның порттық қалаға қолайлырақ екенін түсіндіреді. Ал егер – 海上 «hǎi shàng» деп иероглифтерді кері тәртіпте оқылса, қала атауы «теңіздегі қала», «теңіз жағасы» деген мағынаға ие болады. Қытайда қалалардың немесе провинциялардың қысқартылған атауларын қолдану өте кең таралған. Шаңхайдың қысқартылған атауының екі нұсқасы бар. Біріншісі - Ху (hu - 沪). Ол қазіргі заманда Сужоухы (Suzhouhe - 苏州河) деп аталатын Соңзяң өзенінің (Songjiang - 松江) ескі атауынан шыққан. V ғасырда бұл жерде балықшылар ауылы пайда болған. Жергілікті тұрғындар «ху» деп аталатын арнайы бамбук құралдарымен балық аулаған, сондықтан өзен Худу (hudu - 扈渚) деп аталған. 扈 иероглифі кейінірек 沪 болып өзгертілген. Қысқартылған атауының екінші нұсқасы - Шын (shen - 申). Бұл атау біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырда өмір сүрген көктем кезеңінің ежелгі билеушісі Чуншын Цзюнь (Chun Shenjun - 春申君) есіміне қатысты. Оның иелігінде қазіргі Шаңхай территориясы болды және бұл жерлерде Чуншын Цзюньге қаһарман ретінде құрмет көрсетілген. Көбінесе «Шын қаласы» дегенді білдіретін Шынчэн (Shencheng - 申城) атауын да кездестіруге болады. Бір қызығы, батыста Шаңхайдың көптеген басқа атаулары бар, олардың арасында «Шығыс Парижі», «Шығыс патшайымы» және «Шығыс інжу-маржаны». Мұндай атаулар – Шаңхайдың қонақжайлылығының, оның батыстық сәні мен шығыстық стилінің ерекшелігі мен ежелгі сәулет ғимараттарының және тағы басқалардың нәтижесі.

2. Пайдалы қазбаларға байланысты топонимдер. Қазақстан – мұнай, көмір және басқа да табиғи ресурстар қорларына бай ел. Оларды өндіру кен орындарының маңайында елді мекендер мен қалалардың пайда болуына ықпал еткен, сондай-ақ мұны жер атауларынан да көреміз. Мысалы: Жезқазған, Мұнайлы, Кентау, Хромтау, Рудный, Жезді, Теміртау, Күмісті, т.б.

Қытай елі де минералды ресурстарға бай және олардың негізінде көптеген өнеркәсіптік қалалар бар, олардың көпшілігі өндірілген ресурстардың атымен аталады. Мысалы, Қытайдағы Байин қаласы (Baiyin - 白 银 «ақ күміс») Гансу провинциясының шығыс бөлігінде орналасқан, Хуанхы өзенімен шектеседі. Бұл қала атауы күмістің отаны болғандықтан, осылай аталған. Сол сияқты Тиелин қаласы (Tielin - 铁 岭 «темір таулар») Ляонин провинциясының солтүстік бөлігінде орналасқан және қала аумағында таулар темір рудасына бай; Тоңлиң (Tongling 铜 陵 «мыс таулары») Анхуей провинциясының оңтүстік бөлігінде орналасқан және оның аумағындағы тауларда мыс кенінің бай қоры бар. Дае қаласы (Daeshi - 大 冶 市) Хубей өлкесінде орналасқан қала атауы, мағынасы «үлкен металлургия қаласы» дегенді білдіреді. Бұл қала атауы, айтып тұрғандай, қазіргі заманда Қытайдың ең үлкен темір рудасын өндіретін кен орны. Шандоң өлкесіндегі Лайу (Laiwushi - 莱 芜 市) қаласының маңында 冶 «металлургия» деген сөзді білдіретін иероглифі бар көптеген ауылдар орналасқан. Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында Вынчуансюан (Wenquanju - 温 泉 县) деп аталатын уезд бар. Оның атауы бұл жерде термальды бұлақтар (温 泉 ынчуан «жылы бұлақ») көп болғандықтан берілген. Сол сияқты Цзинан (Jinan) қаласы да минералды суларымен атақты. Бұл қаланың бейресми атауы Чуанчэн (Chuancheng - 泉 城 «қайнар бұлақ – қала»). Лхасада жыл бойы күн сәулесі өте қызу болатындықтан оны Жыгуанчэн (Riguangcheng - 日 光 城 «күн қаласы») деп те атайды.

3. Өсімдік, ағаш атауларымен байланысты топонимдер.

Қандай да бір аймақта белгілі бір өсімдік түрінің басым болуы сол өсімдіктің атауымен аталатын жер атауының пайда болуына ықпал етеді. Алмалы, Алматы, Теректі, Қайыңды, Қарағайлы, Қайыңдықөл, Ойқарағай, Жыңғылды, Ерменсай, Бақбақты, Доланалы, Жалқамыс, Аршалыбеткей, Қызылжиде, Жиделі, Қосағаш, Қызылағаш, т.б.

Қытайда өсімдік, жеміс-жидек атаулары топонимдік атауларында ара-тұра кездеседі, мысалы: Таюан (Taoyuan - 桃 园 – «шабдалы бағы»), Лиулин (Liulin - 柳 林 – «талды орман»), Лиюан (Liuyan - 梨 园 «алмұрт бағы»). Қытайдағы кейбір топонимдік атаулар аталатын жер пішінінің белгілі бір өсімдікке ұқсайтынына байланысты да қойылған. Мысалы, Лян (Lian - 莲 лотос) қаласы лотос гүліне ұқсайтын тау сілемінің пішініне байланысты аталған. Хулу аралының (Huludao - 葫 芦 岛 «асқабақ арал») атауы да пішіні асқабаққа ұқсағандықтан қойылған. Шандоң өлкесінің Инан уездінде Пяолин (Piaolin - 票 林 «талшынды орман»), Шызылиң (Shiziling - 柿 子 岭 «құрма төбешік»), Таоүй (Taoyu - 桃 峪 «шабдалы алқабы») атты ауылдар бар.

4. Жануарлар мен жәндіктердің, аң-құстардың атауларына байланысты топонимдер.

Қазақ топонимдерінің ішінде жан-жануарлар мен жәндіктердің, аң-құстардың аттары өте жиі кездеседі: Арқаркөл, Арқарандыз, Аюбасқан, Аюқамаған, Аюлықаратал, Бура, Бұғылы, Бұлантал, Бүркітті, Бөрілі, Борсықағаш, Есекартқан, Ешкіөлмес, Жыланды, Итемір, Итсары, Қарғалы, Қасқыр қамаған, Қасқырлы, Қоңырқасқыр, Қырғауылды, Қойтас, Қоянды, Қоянқұс, Түлкібас, Түлкіалған, Түлкішықпас, Тұзаққұрған, Тұйғынтүскен, Шағалалы, Шәулі ұстаған, Шошқалы, Үкі атқан, Үкілі, т.б.

Қытайда жануарларға байланысты атаулардың көпшілігі аймақтың жер бедері мен белгілі бір жануардың ұқсастығына байланысты қойылған: Баузи (Baoji - 宝 鸡 – «асыл тауық») тау сілемінің пішіні тауыққа ұқсайтындықтан аталған; Фейлоң (Feilong - 飞 龙 -

«ұшатын айдаһар») Сычуань провинциясының Вушен қаласында орналасқан, картадан қарағанда ұшатын айдаһарға ұқсайтындықтан осылай аталған. Циффэн тауы (Jifeng - 鸡峰 «тауық тау») өйткені тау тізбегі пішіні жағынан тауыққа ұқсаған. Қазақ топонимдік атауларында тауық, айдаһар атаулары кездеспейді.

5. Экономика мен шаруашылыққа қатысты топонимдер

Қазақ халқында көшпелі өмір сүру жағдайына байланысты топонимдік атаулар көп кездеседі: Қалмақасу, Есекартқан, Жетіжол, т.б. Жер шаруашылығына байланысты атаулар: Жаңақұрылыс, Егінсу, Қызыларық, Тастыөзек, Тастөбе, Дикан, Жерсуат, Тұздыбастау, Бестоған, т.б.

Қытай топонимдерінің атауына шаруашылықтың дамуы мен аймақта жүргізілген шаруашылық қызметі айтарлықтай әсер еткен. Қытайда сауданың дамуын көрсететін көптеген жер атаулары бар, мысалы, Люзяо (Liujiaoyao - 刘家窑 «Лю отбасының пеші») Шансиде орналасқан және оны пешті басқаратын және сол жерде кірпіш күйдіретін Лю отбасы құрметіне атаған; Лиюан (Liuyan - 梨园 «алмұрт бағы») Хыбей провинциясындағы Синзи қаласында орналасқан және оны күнкөріс үшін алмұрт өсіретін фермерлер құрметіне атаған. Сонымен қатар ауыл атауларының бұл санатына Яңжуан (Yangzhuang - 羊庄 «қой ауылы»), Мажуан (Mazhuang - 马庄 «жылқы ауылы») және Юй Ші (Yushi - 鱼市 «балық базары») атауларын жатқызуға болады.

6. Антропонимдерден жасалған топонимдер.

Қазақ тілінде антропонимдер топонимдермен тығыз байланысты, себебі еліміздегі көптеген топонимдерге адам есімдері мен фамилиялары берілген: Абай, Жамбыл, Жәнібек, Қонаев, Нұр-сұлтан, т.б. Батырлар мен ақындардың, ел басқарған ерлердің, мәдениет қайраткерлерінің есімдері ұлттық топонимдерде көрініс тапқан. Мысалы: Қансүйек – Қарағанды облысындағы ауылдың аты. Нұра жағасында жерленген, аты аңызға айналған Қансүйек батырдың атымен аталған. Тәттімбет атындағы ауыл – бұрынғы «Арқалық» совхозы. Халық композиторы-күйші, шертпе күй орындау мектебінің негізін қалаушы Тәттімбет Қазанғапұлының (1815–1862) құрметіне аталған. Райымбек – өзен, ауыл, аудан атауы. Қазақтың белгілі батырының есімі (антропоним). Райымбек жоңғарларға қарсы соғысқа он жеті жасында қатысып, батыр аты сонда шығады.

Қытайда мұндай топонимдер екі түрге бөлінеді: біріншісі, атауларында белгіленген аймақта өмір сүрген алғашқы адамдардың есімдері бар топонимдер Шызияжуан (Shijiazhuang - 石家庄) – Шы әулетінің ауылы; екіншісі, сол аймақта ең көп таралған фамилиямен аталған топонимдер: Тянжуан (Tianzhuang - 田庄) – Тянь отбасы ауылы. Гуандұң өлкесінде орналасқан Жуңшан (Zhongshanshi - 中山市) қаласы бұрын атакты революционер Сүн Жуңшанның (Сун Ятсен) туған жері Сяншан қаласы болатын. 1925 жылы ол қайтыс болған соң Сяншань уезді Жуңшан қаласы болып өзгертілді. Хыбей өлкесіндегі Хуанхуа (Huanghuagang - 黄骅港) порты жапонға қарсы соғыс батырының есіміне байланысты қойылған.

Топонимдерді талдай келе, қазақ тіліндегі антропонимдерден жасалған топонимдер негізінен, белгілі тұлғалардың есімдерінен шыққанын, ал Қытайдағы антропонимдік топонимдердің көп бөлігін әулеттердің тегі немесе фамилиялар құрайтынын көруге болады. Қазақ тіліндегі антропонимдік топонимдер атаулары елдің мәдениетіне, саясатына, экономикасына және әскери ісіне елеулі үлес қосқан ұлт қайраткерлері мен басқа да тұлғаларға деген халықтың құрметі мен сүйіспеншілігін білдірсе, екінші жағынан, халықтың терең сағынышын көрсетеді.

Қазақстан мен Қытай топонимдерінде көрініс тапқан өзіндік діни ұғымдары бар. Мысалы, Қарағанды облысы, Нұра ауданында Айсакөл атты көл бар. Атау қазақ тіліне араб тілінен енген. Айсакөл атауының арғы шығу тегі (Исус) көне еврей сөзімен байланысты. Алдабергенсай - Қарағанды облысы, Ұлытау ауданындағы өзен атауы. Бұл араб және қазақ

тіліндегі сөздерден бірігіп жасалған атау. Алда – арабтың Алла – құдай деген сөзі де, берген – қазақ тіліндегі сөз. Ал соңғы сай сөзі - географиялық термин. Сонымен қатар Шайтансай (сай, Ақтөбе обл.), Әулие (тау, Жамбыл обл.), Әулиетөбе (тау, Қарағанды обл.), Әулиешоқы (тау, Алматы обл.) сияқты, т.б. атауларды кездестіруге болады.

Қытайдың да өз діни дәстүрлері бар: Сяньюэцзүй (Xianyouji - 仙游县 «құдайлар саяхаттайтын өлке»), Вынчаң (Wenchang) көшесі, Вынсин (Wenxin) қалашығы және Вынцюй (Wenqu) жолы сияқты діни құдайлардың атымен аталатын жер атаулары Вынчаңсин (Wenchangxing - 文昌星 Вынчаң атты жұлдыздың атымен байланысты. Бұл адамдар сәттілік пен мансап үшін дұға ететін құдай, көптеген адамдар емтихан алдында осы Вынчаңсинге табынады.

Қытай тілінде топонимикасында бес бағытты білдіретін иероглифтер: шығыс (dong-东), батыс (xi - 西), оңтүстік (nan - 南), солтүстік (bei -北), орталық/орталық/орта (zhong - 中) топонимдерінің құрамына кіреді. Мысалы: Нанчаң (Nanchang), Нанкин (Nanjing), Бейжің (Beijing), Шандон (Shandong), Жұңго (Zhongguo). Ал қазақ топонимдік атауларында бұл сөздер кездеспейді.

Қорытынды

Топонимдер – қандай да бір елдің тілі мен мәдениетін, ұлттық тарихын, халықтың этникалық тәжірибесі мен дүниетанымы туралы білімді семантикасында сақтайтын сөздік. Бұл әсіресе топонимдері құрылымы жағынан іс жүзінде өзгермейтін иероглифтерден тұратын қытай тіліне қатысты. Қазақ және қытай тілдеріндегі топонимикада атаулардың лексика-семантикалық жағынан ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар.

Қазақ тілінде де, қытай тілінде де топонимдер белгілі бір жердің қоршаған ортасының ізін қалдырады (рельеф, су айдыны және т.б.). Өртүрлі табиғи ресурстар топоним атауларында да (өсімдіктер, пайдалы қазбалар), әсіресе кен орындары ашылған жерлерде қалыптасқан өнеркәсіптік қалалардағы көрініс тапқан. Қытайдағы өсімдік атауларының өзіндік ерекшелігі бар, өйткені кейбір жерлер сол аймақта белгілі бір өсімдіктің басым болуымен ғана емес, өсімдіктің пішініне ұқсастығымен де аталған, сондықтан топоним жасауда бейнелі әдіс қолданылған. Қытайдағы антропонимдермен байланысқан атаулардың да лексикалық-семантикалық ерекшелігі бар, егер Қазақстанда топоним көбінесе қайраткерлердің бірінің атымен аталса, Қытайда топонимдер құрылымында ұжымдық антропонимді (территорияда ең көп таралған фамилия немесе әулеттің аты) қамтиды.

Қытай тіліндегі топонимдер ұлттың эстетикалық қабылдауын көрсететін бейнелі, метафоралық сипатта болса, қазақ топонимдері нақты фактілерді, тұлғаларды, т.б. көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2008. – 240 б.
2. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.
3. Нұрмағамбетұлы Ә. Жер-судың аты – тарихтың хаты. – Алматы: Балауса, 1994. – 239 б.
4. 韩光辉. 论中国地名学发展的三个阶段. - 北京: 北京社会科学, 1995. – 44 页.
5. 华林甫. 中国地名学源流. - 北京: 人民出版社, 2010. – 133 页.
6. 刘保全. 地名文化概论. - 北京: 中国社会出版社, 2018. – 247 页.
7. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
8. Конкашбаев Г. Словарь казахских географических названий. – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1963. – 185 с.

9. Дай Цзюньлян. Большой словарь древних и современных китайских топонимов. – Шанхай: Издательство Шанхайского словаря, 2005. – 3408 с.
10. Нью Жучэн. Китайская культурная топонимика. – Пекин: Китайское научно-техническое издательство, 2018. – 755 с.
11. Ши Цзялу. Сравнительный анализ топонимов в русском и китайском языках в аспекте лексико-семантических особенностей номинации // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2021. – №6. – С. 1934–1937.
12. Лю Ли. Способы и мотивы наименования географических объектов в китайском и русском языках // Litera. – 2021. – №5. – С. 97–105.
13. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины. – Алматы: Наука, 1951. – 367 б.
14. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 204 б.

REFERENCES

1. Januzaq T. Qazaq onomastikasy [Kazakh onomastics]. – Pavlodar: S. Toraygyrov atyndagy Pavlodar memleketik universiteti, 2008. – 240 b. [in Kazakh]
2. Biyarov B. Jer-su attarynyn sozjasamdyq ulgileri: monografiia [Word-formation patterns of land-water names: monograph]. – Almaty: Memleketik tildi damytu instituty, 2012. – 460 b. [in Kazakh]
3. Nurmagambetuly A. Jer-sudyn aty – tarihtyn haty [The name of land and water is a letter of history]. – Almaty: Balausa, 1994. – 239 b. [in Kazakh]
4. Huang Guanghui. Lun Zhongguo dimingxue fazhan de san ge jieduan [On the Three Stages of the Development of Toponymy in China]. – Beijing: Beijing shehui kexue, 1995. – 44 p. [in Chinese]
5. Hua Linfu. Zhongguo dimingxue yuanliu [The origin of toponymy in China]. – Beijing: Renmin chubanshe, 2010. – 133 p. [in Chinese]
6. Liu Baoquan. Diming wenhua gailun [Introduction to Place Name Culture]. – Beijing: Zhongguo shenhu chubanshe, 2018. – 247 p. [in Chinese]
7. Qoishybaev E. Qazaqstannyn jer-su attary sozdigi [Dictionary of place-water names of Kazakhstan]. – Almaty: Mektep, 1985. – 256 b. [in Kazakh]
8. Konkashbaev G. Slovar kazahskih geograficheskikh nazvaniy [Dictionary of Kazakh geographic names]. – Alma-Ata: Izd-vo Akad. nauk KazSSR, 1963. – 185 s. [in Russian]
9. Dai Junlian. Bolshoi slovar drevnih i sovremennyh kitaiskih toponimov [A big dictionary of ancient and modern Chinese place names]. – Shanghai: Izdatelstvo Shankhaiskogo slovaria, 2005. – 3408 p. [in Russian]
10. Nyu Juchen. Kitaiskaia kulturnaia toponimika [Chinese cultural toponymy]. – Pekin: Kitaiskoe nauchno-tehnicheskoe izdatelstvo, 2018. – 755 s. [in Russian]
11. Shi Tszyalu. Sravnitelnyi analiz toponimov v russkom i kitaiskom iazykah v aspekte leksiko-semantichestikh osobennostei nominacii [Comparative analysis of toponyms in Russian and Chinese in terms of lexical and semantic features of the nomination] // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. – 2021. – №6. – S. 1934–1937. [in Russian]
12. Lyu Li. Sposoby i motivy naimenovaniia geograficheskikh obiekto v kitaiskom i russkom iazykah [Methods and motives for naming geographical objects in Chinese and Russian] // Litera. – 2021. – №5. – S. 97–105. [in Russian]
13. Konkashpaev G.K. Kazahskie narodnye geograficheskie terminy [Kazakh folk geographical terms]. – Alma-Ata: Nauka, 1951. – 367 s. [in Russian]
14. Abdirahmanov A. Toponimika jane etimologiiia [Toponymy and etymology]. – Almaty: Gylym, 1975. – 204 s. [in Kazakh]

UDC 82.0; IRSTI 17.07.51

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.13>**B.B. TAGUDRETOVA¹** , **EKREM AYAN²** ¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: bbtatudretova@bk.ru*²*Assos.Dr., Mugla Sytki Kochman University
(Turkey, Mugla), e-mail: ekremayan@hotmail.com*

INDIVIDUALITY OF WORD USE IN MARKHABAT BAIGUT'S PROSE

Abstract. The article shows the artistic purpose and aesthetic, cognitive functions of the use of dialect, obsolete words and neologisms (author's neologisms) in Markhabat Baigut's works, and their specific stylistic features are determined by examples. On the basis of the writer's works, the place of language usages, which are the subject of research, in the general Kazakh literature and writer's creativity is determined. Markhabat Baigut often talks about his characters not because of their origin, wealth, or career, but because of their morality, conscience, spiritual and moral harmony, individual qualities, and character traits.

This is a unique aspect of the writer's skill. The writer skillfully and comprehensively uses the lexical wealth of the common language. It is proven that the writer used dialect words to describe people's living conditions, to show more clearly the spiritual and cultural skills unique to a certain region, and to depict the true nature of ordinary people. During the analysis of the old words used by the writer, who found a shortcut to convey the truth to his students without any coloring, in detail, in natural state, the credo of the author is revealed, which glorifies the national value and supports the renewal of the old.

The meanings of historical and archaic words with a predominant stylistic color are revealed, and their artistic function and content load are analyzed. Apart from the neologisms that entered our language with the breath of the times, the order of use and expressive tone of author's new words are described in a broad way. As a result, it is proved that the lexical groups found in the language of the character, in the author's narrative, play an important role in explaining the individual characteristics of the master's style.

Keywords: literary style, author's narrative, character's speech, language skills, author's neologism, linguistic usage.

Б.Б. Тагудретова¹, Екрем Аян²¹*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: bbtatudretova@bk.ru*²*доцент, Мугла Сыткы Кочман университеті
(Түркия, Мугла қ.), e-mail: ekremayan@hotmail.com*

Мархабат Байғұт прозасындағы сөз қолдану даралығы

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Tagudretova B.B., Ayan Ekrem. Individuality of Word Use in Markhabat Baigut's Prose // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 163–177. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.13>

***Cite us correctly:**

Tagudretova B.B., Ayan Ekrem. Individuality of Word Use in Markhabat Baigut's Prose // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – Б. 163–177. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.13>

Аңдатпа. Мақалада Мархабат Байғұт шығармаларындағы диалект, көнерген сөздер мен неологизмдерді (авторлық неологизмдер) қолданудың көркемдік мақсаты мен эстетикалық, танымдық қызметтері көрсетіліп, мысалдар арқылы олардың өзіндік стильдік ерекшеліктері айқындалады. Жазушы шығармалары негізінде зерттеу нысанына алынған тілдік қолданыстардың жалпы қазақ әдебиеті мен жазушы шығармашылығындағы орны анықталады.

Мархабат Байғұт өз кейіпкерлерін көбіне шыққан тегіне, дәулетіне, мансабына байланысты емес, адамгершілігі, ар-ұжданына, рухани-адамгершілік бітім-болмысына, дара қасиеттеріне, мінез ерекшеліктеріне орай сөйлетеді. Бұл – жазушы шеберлігінің өзіндік бір қыры. Қаламгер жалпы халықтық тілдің лексикалық байлығын шебер, жан-жақты қолданады. Жазушының диалект сөздерді, көбінесе, халықтың тұрмыс-жағдайын сипаттау әрі белгілі бір аймаққа ғана тән рухани, мәдени дағдыларды айқынырақ көрсету, қарапайым халықтың шынайы болмысын бейнелеу мақсатында қолданғандығы дәлелденеді.

Тақырып етіп алған шындықты еш боямасыз, қаз қалпында, табиғи күйінде оқушысына жеткізудің төте жолын тапқан жазушының қолданысындағы көнерген сөздерді талдау барысында автордың ұлттық құндылықты дәріптейтін, ескіні жаңартуды қолдайтын кредосы да танытылады. Стильдік бояуы басым тарихи, архаизм сөздердің мағыналары ашылып, олардың көркемдік қызметі мен мазмұндық жүгі талданады. Заман тынысымен тілімізге енген неологизмдерден бөлек, авторлық жаңа сөздердің қолданылу реті, экспрессивтік реңкі кең түрде сипатталады. Нәтижесінде, кейіпкер тілінде, авторлық баяндауда кездесетін лексикалық топтардың суреткер стилінің өзіндік дара сипаттарын аңғартуда маңызды қызмет атқаратындығы дәлелденеді.

Кілт сөздер: әдеби стиль, авторлық баяндау, кейіпкер сөзі, тіл шеберлігі, авторлық неологизм, тілдік қолданыс.

Б.Б. Тагудретова¹, Екрем Аян²

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Астана), e-mail: bbtatudretova@bk.ru*

²*доцент, Университет Мугла Сытқи Кочман (Турция, г. Мугла), e-mail: ekremayan@hotmail.com*

Индивидуальность словоупотребления в прозе Мархабата Байгута

Аннотация. В статье раскрывается художественная целесообразность и эстетические, познавательные особенности употребления диалектных, устаревших и новых слов (авторских неологизмов) в произведениях Мархабата Байгута, на примерах выявляются их стилистические особенности. На основании произведений автора определяется место языковых оборотов в казахской литературе и творчестве писателя.

Мархабат Байгут часто раскрывает своих героев не с точки зрения их происхождения, богатства или карьеры, а согласно их нравственности, совести, духовно-нравственной гармонии, индивидуальным качествам и особенностям характера. Это своеобразный аспект писательского мастерства. Писатель умело и всесторонне использует лексическое богатство просторечия. Доказывается, что писатель использовал диалектные слова, чаще всего с целью описания условий жизни народа, чтобы ярче показать уникальные для определенного региона духовные и культурные особенности, изобразить настоящую реальность простых людей.

В ходе анализа старинных слов, использованных писателем, выявляется его кратчайший путь донести до своих учеников подлинную истину, которую он берет в качестве темы в неприкрашенном, прирожденном виде. Таким образом, выявляется кредо автора, воспевающего национальные ценности, поддерживающего обновление старого.

Раскрываются значения историзмов и архаизмов с доминирующей стилистической окраской, анализируются их художественная функция и содержательная нагрузка. Помимо неологизмов, вошедших в наш язык под воздействием времени, всесторонне описывается порядок употребления и экспрессивная окраска новых авторских слов. Таким образом, доказывается, что лексические группы, встречающиеся в языке персонажа, в авторском повествовании, выполняют важную роль в раскрытии индивидуальных особенностей стиля художника.

Ключевые слова: литературный стиль, авторское повествование, характерная речь, языковые навыки, авторский неологизм, языковое словоупотребление.

Introduction

Along with the deeply rooted history of our national literature, literary ability and talent individuality are of great importance in defining the image of today. The more talented writers there are, the more the national literature will be in demand. If we say that every writer is a voice of his era, then it is enriched and noted by writers who have individualised their own signature in the art of literature and the art of writing. The work of Markhabat Baigut, a well-known writer, journalist, public speaker, laureate of the «Alash» Prize, known for his handwriting and style in modern Kazakh prose, will certainly take its rightful place in the forefront of the works that show the focus and artistic level of our contemporary literature.

It is impossible to imagine today's Kazakh stories and especially novels without M. Baigut's works. In any way we look at the work of Markhabat Baigut, it is a large-scale work based on theoretical thinking. At a time when artistic outlooks are changing and the development of the internet makes it difficult to attract readers, becoming a writer with a readership is not something any artist can do, it is a creative orchard that only the most skilful writer can manage. From this point of view, Marhabat Baigut is, in today's parlance, a sought-after writer, in need of a wide readership.

It is a time-tested fact that any of Marhabat Baigut's prose works from more than twenty collections, such as «Shilde», «Syrbulak», «Internattyn balasy», «Naurizek», «Dauystyn tusi», «Korgansyz zhurek», «Mashattagy mahabbat», «Adebiet paninin perishtesi», «Akpandagy mysyktar», «Almagaiyp», «Ansar», «Kozapaya», «Auyl angimeleri», «Salkyn masak», «Oku zaly», «Zhogalgan zhurnak», «Kiikoty» and others, have become works that readers seek out and read with interest. M. Baigut's artistic talent was mostly recognized through short stories and genres of small prose, and in this genre the writer created a whole gallery of characters, unique types and personalities, particularly of ordinary villagers, in our national literature. The demanded stylistic handwriting in revealing the soul of the people's identity and character in the gallery of characters, his character's inquisitiveness indicate that Baigut is not only a rare talent but also a hardworking artist.

Marhabat is a contemporary writer. Therefore, creating a modern picture is his main ideal. One could say that the writer's skill is unique in presenting the nature of society from any world through an extensive study of the psychological and everyday individuals phenomena. Whatever the writer's work, it has its own natural character and theme from an artistic point of view. The author's heroes (both children and adults) delight the eye and heart with their ethnic integrity and Kazakh identity. And national originality depends first and foremost on character. Because the national character defines the national art features. When the writer develops a theme, he does not force himself from the social point of view. Everything stands in its place, in the same state, comes in its own way. Nevertheless, you are not left out of the lively social situations of the moment. There is no doubt that the direction of the writer's life influences his or her authorial opinion. The individuality of the creative personality in one of the artistic art - literature branches - is primarily

determined by the style of writing. «Each writer, depending on his field, gets what he needs from the national linguistic stock and uses it in his own way. Language is their material, their tool. The artistic value of a literary work is in its language» [1, p. 36]. In fact, as the main material in fiction is the word, the richness of the artist's language, the specificity of its use and precision in depicting the realities of life determine his artistry. Moreover, the style of writing in the creative process, the style of using situational speech determines the skill of the writer. A writer's style is the unique style and use of words that each writer develops when creating a work of fiction. The peculiarity of a novelist's style can be seen in his own knowledge of life, the way he mastered and used the vernacular language in accordance with the ideological content of his works. And the way writers use language is not the same. Just as there are many types of people in life, and the types are not alike, the writers are not alike in the manner of writing. Every poet-writer has his own peculiarities. Poet-writers have their own peculiarities of style, the style of writing is formed and developed on the basis of a common language. The writer's style is an important part of literary language, which develops as an extension of the common language. The linguistic style of the writer is a system of literary techniques development, characteristic to the fiction of that era, in his own way, according to his aesthetic taste. The importance of analyzing the poetic style of a writer lies in the fact that it helps to discover the author's point of view and the idea underlying the work. A writer's style is, above all, his artistic language, the creation of poetic images, the mastery of common language and thus the creation of literary language.

In literary studies, it is very important to determine the individual style of the writer, to sort out the linguistic taste. In fact, since the main image-creating material in fiction is the word, it shows the main artistic level of the work, in addition to defining the creator's wealth of language, skill in using it, and elegance in depicting the reality of life. The increase in the artistic quality of the work, the ability to captivate and attract the reader has more to do with the writer's ability to choose words.

M. Baigut is one of our talented writers who was able to delve deep into the lexical layer of the Kazakh language and to get what he needed. He mastered the vocabulary in abundance and can always connect it with the idea of speech.

It is not without reason that M. Baigut is considered as a great writer. The author's diligence, experience and knowledge are evidenced by his ability to contrast phenomenon, event and human character. The writing work expresses his own signature in a mysterious civic tone. Social, national characteristics and problems are reflected through the personality. There are three characteristics of great talents that are inseparable and manifest as a whole. These are, firstly, painting, then the ability to show the social and spiritual life of his era in an honest manner, and, thirdly, the ability to look deeply into the background of life's phenomena. One could say that this was characteristic of the entire work of Markhabat's pen.

If O. Bokei is a great poet of Or-Altai, M. Baigut is a master of artistic words born from the precious land of the sacred South Kazakhstan. It is clear that any writer constantly searches for many types of artistic methods in order to effectively convey his secret thoughts and nourishing feelings in a way that will satisfy his readers.

In this context, the most important thing for a writer is the art of language. «The language of artistic works is an element of artistic composition. The language of fiction is recognized as one of the functional styles of the literary language. And artistic style is a system of language tools used purposefully by the writer. They are subordinated to the literary direction, the theme of the work, the construction of images, and the creative features of the artist. Individual style is a complex phenomenon», says K.K. Ensebaeva in the research work [2, p. 6].

The system of knowledge about the economic and material culture of the people plays a special role in describing the national outlook and everyday life. Such information is verbalised through linguistic units and reflects the people's thinking, worldview and its reflection in

consciousness. Nowadays, the problem of studying the artistic features of a writer's language is closely linked to the problem of a writer's linguistic personality. All this shows the worldview and essence of the author of a work of fiction in the creation of the linguistic image of the universe. In a work of literature, the author creates an aesthetic image of the world through various linguistic means. The language of Markhabat Baigut's works is understandable and very close to the common people, the majority of readers. Markhabat came to any field with great qualifications and knowledge. The writer does not use the rich language of the people indiscriminately. The most necessary ones are picked, selected and sorted. He chooses concise words that can convey his thoughts to his students in a light and sharp way.

In this regard, the artistic function of the dialect, obsolete words and neologisms (author's neologisms) in the writer's language is of special significance. That is why the author's own linguistic signature (author's originality) is most distinguished in the world of literature. He is able to choose the most necessary from different groups of folk speech, as well as create his own new word formation. They create a different emotional tone, strengthen the aesthetic power of the work, and at the same time increase the clarity and accuracy of the image, the quality of saving expression. In this regard, Turkic scholar, journalist Darkhan Kydyraly said: «Markhabat Baigut is a unique writer who is known in Kazakh literature for his style and world of beauty, whose path is untouched, whose hunting is with prey, the internal culture is high, as Karatau's shertpe (type of playing the dombra - play by plucking the strings) kui (a traditional Kazakh piece of music) with booming delicate spirit has captivated the reader's soul. He received tabarik (a kind of present from an important person) from Biagan, learned skills from Chekhov, studied Shukshin, learnt breadth from Kekilbayev, equality from Sheragang, and was a poet who was acquainted with the forest of thoughts of Oralkhan. He is a shaper of Kazakh character, a master painter of rural life in faraway places, an author who portrays the unselfish, kind and honest feelings of a hard-working man. It is amazing that in his stories, the broadness and shortcomings of the villagers, their personality and smallness, the character's conflicting nature and behavior are not only depicted realistically, but also interwoven with the sarcastic language of the south (South Kazakhstan people)» [3, p. 3]. In general, no matter what problem M. Baigut touches on, no matter what period he describes, he promotes human values, and is an intercessor of the the nation's culture and spirit. The writer's language plays a big role in portraying unique images of a person's place in society, his own destiny, his life and care. He was able to make maximum use of the artistic possibilities of the language in presenting the reality of the times, which is known through the dull life of ordinary people.

Research methods

The prose works of the writer were taken as the research material. The main considerations made for the purpose of revealing the topic of the article arose on the basis of scientific works, which considered the thoughts of scientists who evaluated the creative path, the work of the writer, the peculiarities of the local language, theoretical issues concerning archaisms and neologisms. In particular, the works of R. Syzdyk and K. Yerzhaeva were taken into account, which made weighty conclusions. Literary and theoretical thoughts of foreign scientists were also taken as a basis and studied. The online platform sozdikqor.kz was used to reveal the meaning of the words needed in the research work. A peculiar manner of writing and style assignment were determined. Taking into account the importance of the character's language for the author in creating an artistic image, an analysis of the use of language features was carried out.

In the process of writing the article, the methods of grouping different materials, text analysis and systematization were used.

Results and discussions

The stories of M. Baigut are truly authentic works that can meet the highest requirements in terms of their artistry. The main character of the writer is an ordinary person, the same «forty-fold facet of human life». From the stories of markhabat Baigut, we do not always meet superfluous words that are confused by the author's narrative, the infinity of the characters' conversation, the analogy with false things that he hopes to revive the portrait of the hero. The author, who aims to avoid such excessive thoughts, does not like to continue to create portraits of his characters in his stories. The writer often uses his own words, the characters' mutual communication, to give his student a deep understanding of his character. No matter what work you read by M. Baigut, you will be pleased that he beautifully conveys the story that you see every day and makes the reader think. In his works, the writer expresses the idea to be told, the images to be presented and the pictures to be shown through language. Not only what is depicted in a piece of literary art, but *how* it is depicted is important [4, p. 222]. The writer's way of *how* he uses the words depends on his artistic talent. A master (writer) is the owner of creativity with author's originality. His weapon is the word, the ability to use it, the ability to speak and play the word, to create an artistic image from the figurative word. Creating an artistic image often begins with vocabulary in the character's language, the style of speech has its own impact on the reader. Dialects are a large group of spoken language vocabulary. However, there are different thoughts and conflicting opinions about the use of dialects in the literary work of the writer. Yet, if we consider that local language features are the expression of language richness and art is a mirror of people's life, there are few writers who do not use dialect. This is because each dialect has its own artistic style, provides information about the history and lifestyle of the people in the region where the writer was born, and proves its effectiveness in revealing the image of the character. «Linguists (S. Amanzholov, Sh. Sarybaev, etc.), writers themselves, and other members of the public tell about the moments when writers from each region actively used words common for their region, their village, despite the fact that there are their literary equivalents» [4, p. 223], says scientist R. Syzdyk.

Using language usages typical of the region of South Kazakhstan, of the environment in which the writer grew up, especially local words that often occur in the speech of ordinary people, makes rational decisions in describing the life of the depicted setting in a clear, realistic manner. Most of the researchers commenting on the author's creativity, noting the colorfulness and inquisitiveness of M. Baigut's language, do not consider his use of dialects to be a disadvantage. The writer himself explains the reason for it. He says about this: “In my work, I use dialect words in different situations, both in the words of the author and in the language of the characters. The special words of the south, west, east, and north are not foreign to all Kazakhs, they should remain and be preserved in literature. Even if it is not preserved in the people's mouth and language, it should be preserved in books, on paper, and in works of art.

For example, «kozapaya (cotton stalks, from which the bolls have already been removed)» is used only in the southern region. They grow in Zhetysai, Maktaral, Saryagash. I have a book called «Kozapaya». I named the book on purpose. I will give a reference so that not to be blamed. It's not the south's fault for growing cotton. It should be encouraged, everyone should know the word «kozapaya». «Тауписте» is a nut tree (pistachio). Only in Kazakhstan it grows in the village of Таупистели, in the Boztorgai Pass, near the Karatau Mountains. “That's how I explain and write. «The thought is that it will be preserved in my works and become a true blessing of our literary language». In fact, words such as koza, kozapaya, shii, azhiryk, jide etc. are spoken depending on the natural features of the geographical region, the customs of the people of each region, and the types of local occupations, so there are no equivalents in the language of representatives of other regions. Since it is unique to the language of the local population, it has a dialectal character, even if it is not a dialect.

In the present period, there are many opinions that the dialects associated with the expansion and development of the social activity of the Kazakh language are a source of enrichment of the national literary language. In this regard, the author uses the features of the local language in his works, giving the color of that region and increasing the authenticity of the work. And due to his special elegance and skill, he uses local language units in accordance with the events to be described, and plays an artistic role in giving the character's image and clarifying the story. In the course of a deeper analysis of the dialects in the works by Markhabat Baigut, we will make sure that appropriate, purposefully used local features are an effective means of language expression.

The writer talks about his characters according to the period of his life, the environment in which he grew up, and the image he gives. Their character, upbringing, age, social position are rationalized through language conflicts.

For example: «Uncle Moshkal always calls «*masqara* (shame)» as «*mashkara* (shame)». In the sentence “That man used to read «*mysyk* (cat)» in the textbook as «*myshyk* (cat)» [5, p. 234], uncle Moshkal's character immediately informs the reader of which region he is a person from, on the other hand, it also reveals his unique personality. «*Aukatbai's* mouth fell open. The district court offered *Auken* (*Aukatbai*) a bribe. In Nanipatyr province, «*para* (bribery) is often called «*pare*». «Looking at a bribe, he was desperate like a whip of a melon that has darkened» [6, p. 33], the person's name is «*Aukatbay*», in the phrase «*like a whip of a melon that has darkened*», he turns a single word related to the profession into a simile and skillfully conveys the psychology of an open-mouthed ordinary villager who has never taken a bribe. In the story «The Lost Zhurnak (Suffix)», when describing the image of Zhurnak's father, Khokbay, he says, «Our uncle, who looks taller than all the teachers in our school, has completely shrunk»» [6, p. 137]. The writer uses the peculiarities of the local language to let his readers know the character of a person, his appearance, his soul.

Writers put dialects in the mouths of characters for various artistic purposes. They provide a lot of opportunity for a convincing and comprehensive portrayal of the character. Dialectisms in the character's language indicate a preference for the norm of spoken language rather than literary language in everyday life. If we take into account that dialogues revealing the character's identity are used a lot, it is primarily related to the fact that it is a rational way of depicting human behavior and speech in a clear, concise and meaningful way. Dialogue in literary art is used more to reveal the images of a moment. Because the character's emotional state, inner feelings, the hero's surprise, frustration, etc. at that moment is evident through the dialogue. For example, if we pay attention to the dialogue that reveals the image of the hero's mother in the writer's story «Reading Room»:

«Buin olip *zhatkam zhok*, biyl ketip *zhatram zhok* (I'm not dying today, I'm not leaving this year),» said our mother, looking at the three of us one by one, smiling coldly. – *Karankagyr* (Kazakh: let trouble befall you) Khurishshep (Russian: Khrushchev) (under Brezhnev) burned your three years and stopped...» [6, p. 290]. The phrase «*zhatkam zhok*» in this dialogue should be «*zhatkanym zhok*», the word «*karankagyr*» should be «*karanqalgyr*». However, it can be understood that there is significance in the fact that the writer deliberately shortened the end of the word in order to introduce the composition.

– Buzgun-Bura, Karasu! My Bozsu, who cries every time the storm comes! Will I come back or not? “Goodbye, don't worry,” he said. Thus, he returned to the community with a warm smile. He couldn't leave without a smile. Whatever you say, this is a separate state.

– Don't be sad (Kazakh dialect: *boman*), horse (Kazakh dialect: *taga*)! - said his nephews. - If summer comes, God (Kazakh dialect: Qudaq) willing, we will visit you. It's good (Kazakh dialect: *zhuda, ham*) that you came looking for us. However, the fault was on our side. We had to go and find you ourselves. Don't worry (*Kapa boman, tagasy!*)! [5, p. 65]. An ordinary dialogue between an older brother and a younger brother in the story «Tubirkuloz» and the saying goodbye to the country by the hero, who has never gone beyond the village, can make people laugh, but the writer

showed his rationality through the words of his brother and the inner speech of the hero, as if connecting the broken hope.

The speech style of Ugidei and his wife in the story "Chill spikelet (Salkin masak)" can be seen from the dialogue below: Ugidei then said:

– Oh-oh-oh! You put sugar in two places and you set the table beautifully!

– Shukir (Glory be to Allah)! - said Urzadasy, pulling down the short shirt that did not reach the navel and pulling up his pants. — We can let us invite guests. For many years, we have not been able to provide food to human beings. Today, I am going to gather neighbors, head of the family. If you don't mind?

– No objection... Oh God, what a marvel. We are waiting to invite guests," the young man added with tears in his eyes. [6 p. 263]. In order to show the life of contented, well-fed village people, the language approach is put into the character's mouth, and the reader's feelings are influenced by a simple image creation tool, and the stylistic load is increased.

My hoe is not so heavy, but the handle is new and the roughness has not disappeared or dried out. After a while the head loosens up and remains limp.

– That's what 'a Kazakh child is not a child!' - Marjanbike became angry. He/she found an iron wedge in the pocket of a wide, long, man's suit and tapped it.- Bow down, - says Marzhanbike, - bow down, careless.

– Bow down, careless... What a pity, careless, I am miserable as I can't stop attacking someone for nothing [5, p. 15]. By repeating the same word several times, the writer shows the characteristics of the character's speech and individualizes the character's ability to use words. All these characters are people from the southern region.

In the story «Adal Adam», through the dialogue that took place between Tagai and his wife Sadyrkul, the true image of a simple rural man who is faithful to his cause is clearly manifested: «...The Voice of the tractor is heard. He stopped in front of the house and filled the bucket with water.

- Dung is water, it does not ignite, half a bucket of oil is left, - says his wife. Uncle Tagai said - No. Added «I don't want to touch the property of society,» Sadyrkul is stunned. - From this lime...From your mother...No! Just a bucket...! Half a bucket...

- Do not hesitate when you do not reach the collective farm itself. Lime was brought finally from the factory. If the perm is not whitewashed, the chicken will not find eggs. There is no Pilan, you know? I left. Don't buzz like that from now on. You get used to it badly. Did you get one and you're done. You can't get enough of it, you can't put it down... [7, p. 204]. Dialect words such as "Zhuda", "botana", "ola", "aukat", "taga", "boman", "esizkagyr" etc. have a special place in determining the character's social and psychological state, worldview, relationship with the environment. They show the authenticity of the work. They are isolated with rich expressive shades. In M. Baigut's works, dialect features are mainly used in the language of the character, and sometimes in the words of the author. In modern life, as a result of the development of trade and the strengthening of the process of urbanization, the field of application of these words has expanded due to the migration of the people of the Southern Region, who are more inclined to farming and trade than other regions, as well as the Oralmans (returnees) who moved from the neighboring country of Uzbekistan to all corners of Kazakhstan. It can be said that the main reason why the writer, who has long practiced portraying the image of ordinary people of the South, has been using dialects recently is because of the disappearance of the suspicion that he may not be understood as before. However, excessive use of local features in the literary language will certainly confuse the language of the work and lead to confusion. In this regard, academician R. Syzdyk noted: "Words that are incomprehensible are local words that are used only in a certain area, among them dialectisms and local professional words, ancient or rarely used words and new uses suggested by the writer himself. Therefore, one of the points of the problem of the lexical norm is the

manifestation of dialectisms in the language of fiction. The writer is usually looking for a variety of stylistic tools to convey the game to the reader in an impressive, accurate way. At the same time, he chooses words with a large emotional impact and a thick expressive color. This property of some words in the speech of the people, including dialectisms, will be strong. Therefore, the author deliberately uses in such words both in the language of his characters and in his own (narrative) language. But in this use there must be a single (motive) and the goal of “introducing” the unfamiliar word itself, which carries a stylistic load, that is, to make it clear, should not be left” [4, p.242], - warns. “Marhabat Baigut is a writer whose style, manner and status (maqam) are unlike any other. Both the linguistic range and the ability to use it are different. We have a misconception: that slang and dialects specific to local areas should only be used in character dialogue. Marhabat refutes such an inappropriate “sanitised” concept. He makes his characters speak with the same authority, but he himself does not speak with the same authority. He speaks as his characters speak. Does not split, does not crack. The whole! Again, they are of pure southern status (maqam) “Marhabat makamdary!”, according to T. Medetbek, reveals the writer's inimitable style and mastery of words [3, p. 15].

If we take into account L. Tolstoy's dictum: «...It is necessary to write very simply, people speak plainly, even as an incoherent image, but they find logic», then the peculiarity of M. Baigut's work seems to lie in this simplicity. The writer's own style lies in his exactingness to create a big idea from a simple phrase and a simple story, as well as in his ability to convey truthfully the changes in the psychology of ordinary workers. M. Baigut does not bother to look for the masters of a big, amazing story, a strange destiny. What is characteristic of his prose is a deeper look into the inner world of man, creating his works in an inner struggle [8, p. 271].

The artistic prose of the writer stands out for its clarity of folk and national colors and expressions, for the spirit and knowledge of the nation, in short, for the fact that it breathes with the life of the people. The value of the writer's work is measured at every moment, how and with what impression he conveys the story. For that, the writer should be able to find a skillful way to use the vast treasure of the vernacular language as a way to reveal the essence of the literary work; and he should use these for stylistic purposes that define their own signature style. In this regard, Markhabat Baigut paid attention to the life, traditions, historical and social conditions of the Kazakh people. he was able to introduce related names into the content of the work and show an example of skillful use of folk language. His artistic prose – folk and national color-is distinguished by the clarity of its expressions, the spirit and intuition of the nation, in short, the breath of the people's life. Reviving and bring back to life the ancient world is not something completely separate from the tasks of literature and art. In his works, he uses a lot of old words and gives the impression that he has revived the old ones. «The same words of Genghis Khan, written down on paper and almost entered into his document, make his tongue stiffen. To that tune, he said: «Centurions and thousands... They came hungry to the active meeting» [5, p. 26]. «As soon as the fine silk scarf has dried, your Baghdad brother cheered up again:

- Needless to say, in the early sixties, we believed in communism as God, and in love more than God, said completely changed Baghdad hero” [5, p. 42]. Two days later, Ensegei was disembarking from the red “Ikarus” in the city of Shymkent” [5, p. 92]. Sometimes, next to these words, they also explain their current use. "One nephew was a deputy mayor in the same Kybrai fog (district). For about three days, the guest, as in the Kazakh proverb, did not turn from Kush to swallow, fed up with pilaf cooked with yellow chickpeas and brown raisins, and Kybrai-aka again gathered on the road. When the deputy of akim specially prepared the car and said that he would take his uncle directly to his house on the slope of Badamsay, the roof of Kybyr-akyzy did not touch the transparent blue sky of the blessed Bahar (so named spring)” [5, p. 63].

Language is a social phenomenon. Over time, various words constantly contribute to enriching the lexical sphere of our language, but at some point, these linguistic units narrow their

scope of use, serve only until a certain era, and then become passive words and even begin to be forgotten before they reach the next generation. In some cases, it ceases to live in the language. In this respect, the archaic nature, the frequency of historical words in M. Baigut's works and their active use undoubtedly play a major role in preventing the phenomenon we have mentioned. The artist's abundant use of obsolete and old words, whose meaning has become outdated and is falling out of regular use, which are not often spoken even in colloquial speech, together with the civic and patriotic attitude (position) of preserving national value, promoting it, reviving our historical memory, also reflects their artistic potential and demonstrates skills in their recognition and successful application. The writer mastered historical words, archaisms and the names of concepts that do not exist today - old Kazakh words such as *barsha* (silk fabric), *dembil* (whip), *bosmoyyn* (stone baton), *abagan* (fence), *delegey* (girls' national headdress) and widely used them in his works. If we take into account that old words are closely related to the history and development of the nation that speaks that language, these linguistic usages in the writer's language have a special place.

The writer entered the obsolete names of clothes, various items, and tools. Through the names of fabrics and clothes, the character's social status is communicated. It defines the attitude and worldview of the people. It creates the word paints before the eyes of the reader. The archaisms «*ishik*», «*ton*», «*sholpy*», «*kebis*», «*zhauulyk*», «*zhylauysh*», etc. are like ghosts of the old days and hide the culture of the Kazakh people. In this regard, we would like to pay attention to the following opinion of academician A. Kaidarov: «No matter how many words there are in the language, they were born only from the needs of the members of society, and it is impossible for all of them to be selected in the same way for centuries. However, the words that found a place in the language in one era, like a single brick of a building, if their number does not increase, they will not decrease, when that building is standing» [9]. In fact, since language is considered a changing phenomenon, it does not stand still, it is always developing and renewing. M. Baigut thinks it is better to revive and remind the words that have been in the language box for many centuries.

The Kazakh people have always paid great attention to the education and beauty of their girls. Our mothers, who used to say that «a horse's beauty is a mane, a girl's beauty is her hair», considered it an art to properly care for a girl's hair. An example from the writer's story «*Zhemelek*» is a proof of this: «The double braid is black, the *jemeleg* (a thing worn on the hair) is at the end, and she is doing laundry. She does not wear expensive *sholpy* (braid pendants) and her hair band (*şaş bawı*) made of thread, her *jemeleg* plays carelessly like a kelp at Balbastau's foot» [10, p. 43]. (*Şaş baw* (hair band) is a ribbon or silk band with various decorations such as a silver coin, a ribbon or silk cord with various decorations like a *sholpy* attached to the end of the hair); (*zhemelek* is a decoration that secures the end of a braid). A particularly beautiful image of a Kazakh girl with a curly, rattling *sholpy* will come before your eyes. «Have we seen the other way around, in our village girls only wore crimson scarves. Some girls, with some curiosity, draw a slightly white, white flower-dominated handkerchief, adults scold loudly. More and more people say the white shawl and the red shawl have a clear spacing and a firm border. In the story» the girl with the white scarf «the lines» put a white scarf on her head», «the white scarf is suitable». [10, p. 10]. «Shawl» - a flag on the head of the motherland. It is important to remember that the main thing is not to overdo it. With only a small text, he throws a big thought at his reader. For Kazakh girls it feels like a reminder not to forget about our traditions, explaining the reason for pulling a scarf. However, in modern times, living according to the demands of the times, we have become absorbed in the national consciousness, and we seem to have broken with our traditions that come from our origins. In the conversation between Nesipkul and Minuarkhan in the story «*Betrothal in the Cafe*», the following lines are mentioned: «Why don't you wear a *shapan* (cape)?» Let's put the clothes aside, what are the brands (*markileri*) of the cars you ride in? [6, p. 109]. Didn't you come with a camel, a horse, a carriage (*kuyme*)? Huh? All your cars are Mercedes Benz (colloquial: *Mersedesbenis*),

Audi Juz (colloquial Awdijuz)...» (Kuyme is a luxury cart with a closed roof). Minuarkhan's metaphorical word defines the gap between the old and the new and reminds us that we are getting separated from our national values.

When using old words in general, he tries to create a sentence expressing the meaning of the spoken word in a melodious and emphatic way. «- Pai-pai(interjection)! *Pakyrkali* of our village also sings, pai-poi! - a voice was heard»; «How long are you going to be so brave?» Won't you do something brave too?» [6, p. 67] (pakir – bad, poor, sad). «While smoking, he felt himself like a hero (*almawit*) riding a horse (*yarmyut*), and indulged in fantasies. «Don't worry, my dear!» adds a special tone [6, p. 88] (yarmyut – giant, strong). «Sometimes my mother whispers from the other side of the mound: «It's so bad, my boy (oglanym), you should study». The author often uses old words to describe the character and his mood, to describe the mysterious world of nature, and to create a whole artistic idea. For example: «Oipirai (interjection), look at him!» How *ishmerez* is he» [10, p. 178] (ishmerez – dishonesty, cunning). «It's the season's sweet *saumal* period, although the whole world is blooming, I'm in a state of depression» [6, p. 295] (mausym is the season, saumal is not fully fermented mare's milk). «I wish that my aunt's story will end peacefully, leaving the rein (*delbe*) free» [10, p. 161] (delbe – rein). «The headmaster is repeatedly pulling up the embroidered collar of his *shaiy* shirt and speaking in front of all the students» [10, p. 6] (*shaiy* is a fluffy silk fabric). «Buyurekbastau spring flowed *sumbily* settling down, and the stones at the bottom spread light to the world [6, p. 5]. (Symbile is radiant dew on the top of the grass). «It's a wonderful childhood month, when I chased *mizam* and walked around the dust [7, p. 12]. (Mizam is a volatile white slime like a spider's web that appears from the tissues of plants in September). In order to enhance the stylistic tone, the writer uses the old version of similar words side by side in order to increase the artistry of the thought. For example: “One of the teacher's shortcomings is that he could not remember the names (*nyspy*) of some students. On the contrary, he never forgot the names and surnames of some of them [10, p. 191] (nyspy – person's name). “Bad work, *zhautik* service, is it only me, let me catch Urisan's heart [6, p. 6] (zhautik – bad). «He showed a good *abjil* movement and shook his index finger at the newly arrived teacher. “I'm telling you to write!» [6, p. 27] (abjil – quick, bright).

In addition, the abundance of words with a narrow scope in the writer's language can be seen from the names of the stories. Such stories as, «ZHEMELEK», «KOZAPAYA», «SUMBILE'S WATER», «TOKSOBA'S TOKAL», «RESPONDENT WHO ESCAPED DEATH», etc. are evidence for this. The revival and revival of the ancient world is not something that is completely separate from the tasks of literature and art. Some of the words that have become archaisms, which are not widely used in everyday life, are often used by poets and writers in the literary language, and are often removed from the archaism character. We would say about the ancient words found in the works of M. Baigut. The old words in the writer's works were taken for the purpose of modernizing the indigenous words of the Kazakh language, putting them into use, and enriching the vocabulary. All in all, «M. Baigut should be known as a spreader of the southern way of life, language and style throughout Kazakhstan. Through the writer's works, our compatriots from all over the country will undoubtedly serve as an indispensable encyclopaedia to acquaint themselves with the modern way of life and lifestyle of your region, the abode of Kazakh traditions and language» [11, p. 89].

The enrichment of the language with new words is considered in close connection with the life of the society. At this point, it is natural for the writer to speak the language of the period in which he lives. Author's neologisms are another source that determines the abundance of the writer's vocabulary and linguistic features. At any time, it is a very rare phenomenon that poets - writers introduce new words into the fund of literary language. For this, the writer should be talented, closely monitor the development process of the language of his time, and be saturated with the life of the society. Changes in social life bring with them news, new words, new sentences. This situation also happened with Markhabat Baigut. Among the new words, both the words used in their

own meaning and the words used in the meaning of replacement gave place to a new simile, a new epithet. Baigut's new words are made in different ways and by different methods. Some of them are words that have not been used in Kazakh before and were introduced by him. Some of them are a group of words added with suffixes, as used by Baigut, even though the root of the word is old.

In the author's works, neologisms are used more in the form of epithets and metaphorical epithets in order to more accurately and clearly present the general social development and reality of the times, to accurately imagine the depicted reality, to quickly understand and feel the character's actions and psychological state. In this regard, «A work of art can turn any phenomenon into an image. There is a layered, very complex relationship between the phenomenon and the image. The artist, in conveying the phenomenon he is influenced by, skilfully combines these different concepts, mixes several colors and presents a new visual model. Indeed, various linguistic features of M. Baigut's authorial use stand out with their imagery, impact, and accuracy depending on the real context [12, p. 39]. For example, «In one of the old side streets in the center of the district, on the banks of the ditch, he rented apartment in the «iirkobyz» yard» [13, p. 25].

«iirkobyz» here is a new word born from the imagination of the author, created by combining the words «iir» and «kobyz». The author found it appropriate to use such a neologism without saying too much, in order to make the reader imagine that the fences of the yard are not straight, which is common in the village, but are built in zigzags depending on the topography of the land. «The steam that evaporates from the valley behind the road that is being opened towards the great city, the shiny asphalt in the view, curls up and is enchanted in the fog» [13, p. 30].

It turns the concept of abstract «magic» into a pretense. If «caressed», «loved» is a characteristic of a person, «magic» has a general meaning. The word «bulanyta» has the part «bulan» in Kazakh, but there is no word «bulanytu». A new word «bulanytu» is being coined from the word «bulan». In particular, the author uses such a neologism to convey some phenomena that people do not notice, among the familiar pictures of ordinary life that are seen every day. A poetically impressive use. «Encegei came to his brother-in-law, his bazha (brother-in-law) sonarlatyp built a three-story house, a two-story house, and many other very long things» [13, p. 47].

The original meaning of the word «sonar» is fresh snow, which has not yet frozen, and «sonarlata» is a trace on the surface of freshly fallen snow. The skill of the writer is that, through the association of national knowledge and understandings that have already existed in the reader's mind, the writer has put a lot of things into this word. The sonarlata built house looks like a trace, and secondly, it is like a sign of «sonar» news. «He tirelessly explained how to emboss the images of his grandfather Akhmet, Magzhan, Zhusipbek, Mirzhakip, and how to write about their noble heritage principles» [13, p. 52].

Zhaibagystap is a usage that gives meaning to each side. There is the presentation of how the pictures were drawn, everything that has been seen, looked after, and known until now, and then there is the explanation of what is being seen. The word «zhai» means slowly and calmly. It was used to show how special character the character's interest, action, this case has. «Arriving at the airport of the village from across the ocean, the plane slowly took off and landed. Half an hour later, the president of the «Zhekyn» drove his Leech black Mercedes towards the city» [5, p. 40]. «Leech black» in this sentence is an additional shade to the name of the machine and is used as an epithet. We can see that the writer has used his own unique vocabulary in revealing the character's image. For example, «His hair smells of kefir and then of sunshine. He braided a double braid and pulled a red spotted shawl over his head...». In creating an artistic image of a young and beautiful girl like Nurila, he used the phrase «the smell of the sun». One could conclude that her hair smells of buttermilk, but the latter phrase opens the vocabulary and carries a stylistic load [13, p. 89]. The words «iirkobyz», «sonarlatyp», «bulanyta sikyrlanady», «zhaibagystap», and also «bualdyrlangan», «totaylanu», «taspashup», «zhopildeme», «maslikhat manershisi», «mukasyn» are

different combinations, connections, and updated by suffixes. etc. author's neologisms that we need to consider as one of the optimal ways and means of enriching the literary language. The writer N.A. Ostrovsky claims that «a work that is Talentedly written and filled with artistic truth usually does longer than the author» - we are not mistaken if say, that it's in relation to the work of M. Baigut. This is because he is a demanding pen owner who was able to write down what he saw in life, what he saw in his mind, make creative reflections and turn the realities of life into the realities of literature with high taste [14, p. 199].

The basis of the vocabulary of fiction is, as above, the vocabulary of the general vernacular. All masters of word Art use the richness of the folk language. But the degree of knowledge, assimilation, use of their existing word is not the same. Only a major artist will have a special wealth of words. They can not only use existing words in the language they need, but also create a new word on the creative path, give existing words an additional stylistic function and increase their flexibility. It is obvious that the source of neologisms are words born of virgin soil, which contribute to an increase in the vocabulary of the artist, accompanied by his social development. This is a trend that will be ongoing. Summer-marine discoveries in science and technology of the XXI century bring new names to the language that did not exist before. Our writer, who has become a witness of two centuries, does not stay behind the society living in the third millennium, and actively uses neologisms in his works. Let's mention the number of neologisms used in the author's works: «imagemaker», «respondent», «image», «lipoxation», «taskayaq» (billiards), «board member», «writer», «third millennium», «mediator», etc.

It is clear that the entire structure of the people's spiritual and material culture, history is reflected in the language of the people. In this regard, V. Humboldt concluded that «when a person has a language, he has a spirit, and when a person has a spirit, he has a language, it is very difficult for me to imagine something that only comes to these people» [15, p. 32]. The Writer has not always neglected the human – society - social relationship. People of different destinies show their own dreams, goals, sorrows, sorrows and sorrows, resentments and joyful moments in their lives. From the brown existence of ordinary souls in this row, he tries to recognize and weigh the realities of the time, the relief of time. Therefore, all the changes and innovations in the society did not leave any famous writer indifferent. He tried to choose the most noble, nutritious and rational language. He tried to leave his own unique way, his mark in the world of literature. In the same way, the local language features, old words or new words, new phrases in each language use by Marhabat have a special significance. And the best, emotional movement, something new and familiar to the students is that the writer's language is familiar to Kazakhs in general, and that the source is taken from the Kazakh roots. We witnessed that any Baigut showed great elegance in choosing and thinking about each word. It is clear that the use of words for the economy of description is a very necessary approach for the genre of the story. After all, this genre requires the shortest and most concise version. The writer was able to fulfill the same requirement. About this feature of the genre of the story, the dictionary says: «a story is a small work based on telling a story, written in black. The genre features of the story are first determined by the way the story is told, compositional, plot construction, character system. The story usually tells a story with a compact head and a thorough one. In the story, as in other genres, a person must first appear – his life and fate. The most important event should be described. So, despite the fact that the story is a small work, there is no doubt that it is a real School of skill for a writer. There won't be many characters involved in it either. The plot line is single-channel, the theme and Idea become clear. There is no place here to go back to the mentioned points, to tell a detailed story, to give a small description. With the depiction of a single event, conflict-conflict, the character of the characters must be fully and clearly expressed, and important points must be made. The genre of storytelling requires exceptional artistic skills that can tell a lot through a small picture» [16, pp. 89–90]. The economy of the image

is especially evident in the author's fresh uses and original word formation of the writer. It follows from this that the writer perfectly mastered the secrets of the genre.

Conclusion

All of the language methods we have analyzed in Markhabat Baigut's works are very suitable for giving the national worldview, local customs, skills in a realist character, defining the character of the hero and the individuality of actions in the literary work. However, its artistic use requires the skill of using words. It is a great art to choose and extract the best from the world of such wonderful words in fiction, and to cut them into pieces. M. Baigut is a writer who was able to show this level of skill. Markhabat Baigut is a writer who left his own unique style and signature in artistic prose and left his own path. In the course of the analysis of the writer's works, we have seen: firstly, through simple language, he shows the true appearance of the period in which he lived; secondly, he avoids writing the «primitive world»; thirdly, through heroic language, he tries to explain the behavior, psychology, worldview of a person; fourth, the writer's efforts, knowledge, life experience are reflected in the relief of phenomena and characters. He was able to use the worldview vocabulary, linguistic techniques that reflect the national identity, the Kazakh spirit, society, culture, consciousness with high taste. Descriptions of the National color, spirit, feelings, personality, which are reflected in the writer's works, deeply reflect the personality of the writer. The author took one of them from the two spoken languages of the people, history in a ready-made form, and now he uses a number of them in an impressive, beautiful way. To describe each event, detail, and character, to use each word in a selective manner, to use only what is necessary, to suddenly invent a new word, to update an old one, all of these points that are characteristic of the writer, show the writer's novelty and unique features. This peculiarity, passing the test of time, becomes the mark and style left by that writer in literature. It becomes an example for the next generation and becomes a tradition. The mysterious and authentic works of Markhabat Baigut «like the water of Syrbulak» will not lose their vitality and readers.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әдебиеттану / Құраст. Ә. Дайырова, Қ. Бітібаева, С. Мақпыров, Г. Құрманбаева. – Алматы: Рауан, 1997. – 269 б.
2. Еңсебаева К.К. Көркем мәтін және кейіпкер тілі: монография. – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2012. – 156 б.
3. Мархабат музасы. Өңгімесі роман жүгін арқалап. Әдеби-сын мақалалар, рецензиялар, эсселер / Құраст. А. Асанқызы. – Алматы: Қазығұрт, 2020. – 344 б.
4. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 272 б.
5. Байғұт М. Бұла бұлақ. Өңгімелер. – Алматы: Раритет, 2012. – 384 б.
6. Байғұт М. Оқу залы. Өңгімелер. – Алматы: ҚазАқпарат, 2009. – 344 б.
7. Байғұт М. Шығармалар жинағы. I том. Өңгімелер мен хикаяттар. – Алматы: Керемет медиа, 2019. – 400 б.
8. Ергөбек Қ. Қарасөз. Қазақ прозасы туралы ойлар. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 600 б.
9. Қайдаров Ә. Шығарма тілі – көркем әдебиет өзегі // Өнер алды – қызыл тіл. Мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1986. – 350 б.
10. Байғұт М. Қозапая. Өңгімелер мен повестер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 248 б.
11. Құланова С.Ш. М. Байғұт прозасындағы ұлттық идея және кейіпкер әлемі: Филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2010. – 120 б.
12. Аймұхамбет Ж.Ә., Құрмамбаева Қ.С., Миразова М.Н. Көркем туындыдағы бейне мен таңбаның қызметі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1(127). – Б. 35–45. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.03>
13. Байғұт М. Алмағайып: Өңгімелер. – Алматы: Жазушы, 2001. – 199 б.
14. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. Монографиялар. Мақалалар. Баяндамалар. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 396 б.

15. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. 2-е изд. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
16. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

REFERENCES

1. Adebiettanu [Literary studies] / Qurast. A. Daiyrova, Q. Bitibaeva, S. Maqpyrov, G. Qurmanbaeva. – Алматы: Rauan, 1997. – 269 b. [in Kazakh]
2. Ensebaeva K.K. Korkem matin jane keiipker tili [Artistic text and character language: monograph]. – Oskemen: S. Amanjolov atyndagy ShQMU baspasy, 2012. – 156 b. [in Kazakh]
3. Marhabat muzasy. Angimesi roman jugin arqalap [Markhabat's muse. The narrator talks about the novel]. Adebii-syn maqalalar, resenziolar, esseler / Qurast. A. Asanqyzy. – Алматы: Qazygurt, 2020. – 344 b. [in Kazakh]
4. Syzdyq R. Soz qudireti [The power of words]. – Алматы: Atamura, 2005. – 272 b. [in Kazakh]
5. Baigut M. Bula bulaq [Streaming spring]. Angimeler. – Алматы: Raritet, 2012. – 384 b. [in Kazakh]
6. Baigut M. Oqu zaly [Study hall]. Angimeler. – Алматы: QazAqparat, 2009. – 344 b. [in Kazakh]
7. Baigut M. Shygarmalar jinagy [Collection of Works]. I tom: Angimeler men hikaiattar. – Алматы: Keremet media, 2019. – 400 b. [in Kazakh]
8. Ergobek Q. Qarasoz [Book of words]. Qazaq prozasy turaly oilar. – Алматы: El-shejire, 2013. – 600 b. [in Kazakh]
9. Qaidarov A. Shygarma tili – korkem adebiet ozegi [The language of creation is the core of fiction] // Oner aldy – qyzyl til. Maqalalar jinagy. – Алматы: Gylym, 1986. – 350 b. [in Kazakh]
10. Baigut M. Qozapaia [Kozapaya]. Angimeler men povester. – Алматы: Atamura, 2003. – 248 b. [in Kazakh]
11. Qulanova S.Sh. M. Baigut prozasyndagy ulttyq ideia jane keiipker alemi: filol. gyl. kand. ... diss. [The national idea and the characters world in M. Baigut's prose: diss. ... Kand. Philol. Science]. – Алматы, 2010. – 120 b. [in Kazakh]
12. Aimuhambet J.A., Qurmambaeva Q.S., Mirazova M.N. Korkem tuyndydygy beine men tanbanyn qyzmeti [The Role of Image and Sign in a Artwork] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №1(127). – B. 35–45. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.03> [in Kazakh]
13. Baigut M. Almagaiyp [Almagayip]. Angimeler. – Алматы: Jazushy, 2001. – 199 b. [in Kazakh]
14. Sergaliev M. Korkem adebiet tili [The language of literature]. Monografialar. Maqalalar. Baiandamalar. – Astana: L.N. Gumiliev atyndagy EEU, 2006. – 396 b. [in Kazakh]
15. Gumboldt V. Izbrannye trudy po iazykoznaniiu [Selected works on linguistics]. 2-e izd. – М.: Progress, 2000. – 400 s. [in Russian]
16. Adebiettanu [Literary studies]. Terminder sozdigi. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 811.512.122; МҒТАР 16.01.11
<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.14>

А.Қ. ҚОЖАХМЕТ¹ , Л.М. ХУСАИНОВА²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: a_kozhakhmet@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы,

М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры
(Башқұртстан, Уфа қ.), e-mail: lejla-kh@yandex.ru

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ МӘТІН ЖӘНЕ ДИСКУРС ТЕОРИЯСЫ

Аңдатпа. Мақала лингвистикалық еңбектердегі мәтін және дискурс теориясының зерттелу тарихын қарастыруға, ұғымдар арасындағы қатынасты анықтауға, мәтін мен дискурс ұғымдарын салыстыруға арналған. Зерттеу барысында мәтін және дискурс теориясын қалыптастырушы әрі дамытушы ғалымдардың пікірлері (Ф. де Соссюр, О. Москальская мен И. Гальперин, О. Ахманова, А. Бондарко, Т. ван Дейк, Г. Мельников, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Р. Сыздық, Н. Уәли, Ж. Манкеева, Ж. Жақыпов, А. Салқынбай) салыстырылып, ортақ тұжырымдары беріледі. Мәтіннің тілдік ерекшеліктері, дискурста тән белгілер тілдік деректер арқылы анықталады. Сонымен қатар мәтіннің дискурстан, дискурстың мәтіннен айырмашылығы мен ұқсастықтарына қатысты талдаулар жасалады. Мәтін түзудегі тақырыптық, мағыналық және құрылымдық тұтастық, грамматикалық заңдылықтар туралы зерттеулер жүргізіледі. Жүргізілген зерттеулердің негізінде автор тарапынан мәтін мен дискурс ұғымдарының ұқсастықтары мен ерекшеліктері беріледі. Оған қоса, ғалым М. Балақаевтың ғылыми мәтіні нысанға алынып, оған стилистикалық, танымдық, дискурстық және прагматикалық талдаулар жасалды. Ғалымның мәтіні арқылы мәтін мен дискурс арасындағы байланыс пен ерекшелік анықталды. Мәтіннің ойдың нәтижесі екендігі, дискурстың үдерістік қасиеті талдаулар нәтижесі арқылы көрсетілді. Бұл мақала мәтін және дискурс теориясын зерттеушілер үшін өзекті болып табылады.

Кілт сөздер: мәтін және дискурс, лингвистикалық зерттеулер, антропоөзекті бағыт, сөйлеу актілері, адресант – мәтін – адресат, ғылыми мәтін.

А.К. Kozhakhmet¹, L.M. Hussainova²

¹PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: a_kozhakhmet@mail.ru

²Doctor of Philological Sciences,

Professor of the Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla
(Bashkortostan, Ufa), e-mail: lejla-kh@yandex.ru

Theory of Text and Discourse in Linguistic Research

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Қожахмет А.Қ., Хусайнова Л.М. Лингвистикалық зерттеулердегі мәтін және дискурс теориясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 178–189. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.14>

*Cite us correctly:

Qojahmet A.Q., Husainova L.M. Lingvistikalıyq zertteulerdegi matın jane diskurs teoriiasy [Theory of Text and Discourse in Linguistic Research] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2023. – №2(128). – B. 178–189. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.14>

Abstract. The article is devoted to the history of the study of the theory of text and discourse in linguistic works, the definition of the relationship between concepts, the comparison of the concepts of text and discourse. In the course of the study, the opinions of scientists forming and developing the theory of text and discourse are compared (F. de Saussure, O. Moskalskaya, I. Galperin, O. Akhmanova, A. Bondarko, T. van Dijk, G. Melnikov, A. Baitursynuly, K. Zhubanov, R. Syzdyk, N. Uali, Zh. Mankeeva, Zh. Zhakupov, A. Salkynbay) and general conclusions are given. The linguistic features of the text, the characteristic features of the discourse are determined by the linguistic data. In addition, the analysis of the differences and similarities of the discourse with the text is carried out. The research of the subject, semantic and structural integrity, grammatical patterns in text formation is carried out. Based on the conducted research, the author gives similarities and differences between the concepts of text and discourse. In addition, the scientific text of the scientist M. Balakayev was considered, and stylistic, cognitive, discursive and pragmatic analysis was carried out. Through the text of the scientist, the relationship and specificity between the text and discourse were revealed. The results of the analysis demonstrated that the text is the result of thought, the process property of discourse. This article is relevant for researchers of the theory of text and discourse.

Keywords: text and discourse, linguistic research, anthropocentrism, speech acts, addressee – text – recipient, scientific text.

А.К. Кожамет¹, Л.М. Хусаинова²

¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Астана), e-mail: a_kozhakhmet@mail.ru

²доктор филологических наук, профессор Башкирского государственного педагогического университета имени М. Акмоллы (Башкортостан, г. Уфа), e-mail: lejla-kh@yandex.ru

Теория текста и дискурса в лингвистических исследованиях

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению истории изучения теории текста и дискурса в лингвистических работах, определению взаимосвязи между понятиями, сопоставлению понятий текст и дискурс. В ходе исследования сравниваются мнения ученых, формирующих и развивающих теорию текста и дискурса (Ф. де Соссюр, О. Москальская, И. Гальперин, О. Ахманова, А. Бондарко, Т. ван Дейк, Г. Мельников, А. Байтурсынулы, К. Жубанов, Р. Сыздык, Н. Уали, Ж. Манкеева, Ж. Жакупов, А. Салкынбай) и даются общие выводы. Языковые особенности текста, характерные черты дискурса определяются языковыми данными. Кроме того, проводится анализ различий и сходств дискурса с текстом. Проводятся исследования предметной, смысловой и структурной целостности, грамматических закономерностей в текстообразовании. На основании проведенных исследований автором даются сходства и различия понятий текст и дискурс. Кроме того, объектом исследования был избран научный текст ученого М. Балакаева и проведен стилистический, познавательный, дискурсивный и прагматический анализ. На примере текста ученого была выявлена связь и различие между текстом и дискурсом. С помощью результата анализов продемонстрировано, что текст является результатом мысли и процессное свойство дискурса. Данная статья актуальна для исследователей теории текста и дискурса.

Ключевые слова: текст и дискурс, лингвистические исследования, антропоцентризм, речевые акты, адресант – текст – адресат, научный текст.

Кіріспе

Мәтін және дискурс – тіл мен сөйлеу қатынасы негізінде пайда болған теория. Тіл мен сөйлеу антиномиялары сияқты мәтін мен дискурс та бір-біріне қарсы, бір-бірінсіз жеке зерттеле алмайтын ұғымдар. Адам өмірі сөз бен сөйлеу арқылы мағынаға ие болса, тіл де мәтін мен дискурс арқылы түрліше құбылады. Содан бастап тіл білімінде мәтін арқылы дискурстың, дискурс арқылы мәтіннің коммуникативтік, прагматикалық сипаттары ашыла бастады. Мәтін мен дискурс ұғымдарының арақатынасын зерттеу арқылы мәтіннің сөйлеу актісіндегі ерекшелігін, дискурсқа түскен мәтіннің коммуникативтік сипатын анықтауға болады.

Мәтін және дискурстың теория ретінде қалыптасу кезін ғалымдар ХХ ғасырдың 60-жылдарымен байланыстырады. Себебі ғалымдар осы кездері мәтіннің грамматикалық, семантикалық, прагматикалық, коммуникативтік және когнитивтік ерекшеліктерін зерттеуді нысанға алды. 1959 жылы Ганновер қаласындағы мұражайда неміс суретшісі К.Бухайстермен салынған «Komposition Textem» – «Композиция Текст» – «Мәтін композициясы» атты сурет мәтіннің, оған тән белгілердің сол заманнан мәтінге деген қызығушылықтың барын аңғартады. Суретте көлденең және тігінен орналасқан, бір-бірімен байланысқан ақ, қара жолақтар бейнеленген. Бұдан мәтінге тән белгілерді анық көре аламыз. Себебі мәтін – сөйлемдердің бір-бірімен грамматикалық және семантикалық тұрғыда байланысуынан жасалатын күрделі құрылым. Осы кезден бастап тіл мен сөйлеудің қатынасы жөнінде зерттеулер жүргізіле бастады. Ф. де Соссюрдің тіл мен сөйлеу антиномияларына және Прага лингвистикалық үйірмесінің тілдің қызметіне қатысты тұжырымдарынан кейін Э. Бенвенист, Л. Блумфилд, Ю. Лотман, З. Харрис, Т. ван Дейк, В. Дресслер, Я. Петефи, Д. Вундерлих, М. Фуко, А. Леонтьев, А. Потенбя, Т. ван Дейк, Ю. Степанов, А. Бондарко, О. Москальская, И. Гальперин, М. Макаров және т.б. ғалымдар зерттеулерін мәтін және дискурс теориясына арнады. Аталған ғалымдар мәтінге тікелей немесе жанама түрде зерттеулер жүргізіп, мәтін және дискурс теориясына әр қырынан қараған. Ғалымдардың біразы мәтіннің грамматикалық және коммуникативтік ерекшеліктерін қарастырса, кейбірі мәтін арқылы дискурс мәселелеріне барды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мәтін мәселелері шетел ғылыми әдебиеттерінде ХХ ғасырдың ортасында қозғала бастады. Бұған дейін мәтін жай және құрмалас сөйлем деңгейінде қаралса, бүгінде мәтін жеке теория ретінде қалыптасты деуге негіз бар. Мәтін теориясын зерттеуді Ф. де Соссюрдің сөйлеу әрекетіне қатысты тұжырымдарынан бастаған жөн. Қазір біз мәтінге қатысты еңбектермен таныса отырып, оның таңба екендігін білгенімізбен, бұл мәселені ең алғаш көтерген Ф. де Соссюр. Ғалым тіл мен сөйлеу антиномияларын анықтау арқылы бүгінгі мәтін және дискурс теориясының қалыптасуына үлкен үлес қосқан. Сонымен қатар акустикалық бейне мен мағыналық байланысты да тілге тән белгі деп көрсетеді. Акустикалық бейне дегеніміз – *«бір дыбысты есту ғана емес, ол – дыбысты естігеннен кейінгі психикалық «әсер» (отпечаток) [1].* Тіл сияқты мәтін де қабылдаумен, сөйлеу әрекетімен байланыста қарастырылатын ұғым. Себебі мәтін – сөйлеу әрекетінің нәтижесі. Сөйлеу үдерісі кезіндегі тілдік бірліктердің қолданысын ғылымда дискурс деп атайды. Ғылыми тұрғыда дискурсқа *«экстралингвистикалық-прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа да факторлардың жиынтығын көрсететін байланысқан мәтін» [2, 3]* деген анықтама беріп жүр. Ф. де Соссюрдің пайымдарынан осы мәтін мен дискурстың нышандарын байқамасқа болмайды. Тіл, сөйлеу, мәтін және дискурс ұғымдарының қай-қайсысы да тең дәрежеде коммуникацияға тәуелді.

Мәтін теориясын зерттеу нысанына айналдырған О. Москальская мен И. Гальпериннің 1981 жылы жарық көрген еңбектері тікелей осы мәселеге қатысты. И. Гальпериннің «Текст как объект лингвистического исследования» атты еңбегінде мәтінде берілетін ақпарат

түрлері, континуум, мәтіннің модальділігі, мәтіндегі уақыт, мәтін семантикасы мәселелері қамтылған. Ғалым мәтінге мынадай анықтама берген: «Мәтін – аяқталған ойы бар сөйлеу үдерісінің шығармасы» [3, 18-б.]. Бұл анықтамадан мәтін мен дискурс арасындағы айырмашылықты анық көре аламыз. Ғалым дискурсты «ауызша сөйлеу» деп берген. Мәтін ауызша сөйлеуден ойдың аяқталуымен, грамматикалық тұрақтылығымен, ойдың жүйелі берілуімен, сөйлемдер арасындағы логикалық байланыстың болуымен және бүкіл тілдік заңдылықтардың сақталуымен ерекшеленеді. Ғалымның ойынша, ауызша сөйлеу – тұрақсыз, яғни аяқастынан пайда болу қабілетіне ие құбылыс. И. Гальперин әрекет, қозғалыс және уақытты ауызша сөйлеуге тән белгілер деп есептейді. Сонымен қатар ғалымның мәтінді «*произведение речетворческого процесса*» деуі бүгінгі біздің айтып жүрген дискурсқа келіп саяды. Дискурс та адресанттың белгілі бір тақырып аясында болмаса жағдаятқа сәйкес ойын білдіруі болып саналады.

И. Гальпериннің осы тұжырымы О. Ахманованың ойымен үндес. О. Ахманованың 1966 жылы жарық көрген «Словарь лингвистических терминов» атты сөздігінде мәтін былайша анықталған: «*Текст – то же, что произведение речи; произведение речи, зафиксированное на письме; то же что, корпус*» [4, 469-б.]. Бұл сөздікте мәтінді «произведение речи» тіркесімен беру арқылы дискурс пен, яғни сөйлеумен байланыстырған. Берілген анықтамадан мәтіннің ауызша сөйлеумен тығыз байланыста болатынын, сөйлеу актісінің қағазға түскен формасы мәтін екендігін түсінеміз. Ал О.Москальская «Грамматика текста» атты оқу құралында мәтіннің құрылымдық, семантикалық ерекшеліктеріне жаңа қырынан қараған. Ғалым мәтінді зерттеуде ондағы тілдік бірліктердің қызметі мен уақыт категориясын алға тартады. Соның негізінде мәтін анализінің семантикалық мәселелерін шешуді көздейді.

Функционалды грамматиканың негізін қалаушылардың бірі А. Бондарконың функционалды грамматика жүйесіндегі мәтін лингвистикасы жөнінде айтқан ойлары Ф. де Соссюрдің тіл және сөйлеумен үндес болып келеді. Ғалым мәтін мен дискурсты функционалист ретінде жүйе мен орта деп берген. Ойымыз түсінікті болуы үшін ғалымның анықтамасын берейік: «Жүйені зерттеу теориясында жүйе ұғымы қоршаған орта ұғымымен өзара байланысты. Жүйе өзінің құрылымын, олардың арасындағы байланыс пен тұтастықты орта арқылы құрап, дамытады» [5]. Мәтіннің күрделі құрылым екендігін құрамындағы сөйлемдерден, сөйлемдер арасындағы мағыналық байланыстан көруге болады. А. Бондарконың айтқан жүйесі осы мәтінге саяды. Мәтінмен қатар қарастырылатын дискурс ұғымы да ғалымның зерттеулерінен орын алған. Айтып кеткеніміздей, ғалым «Лингвистика текста в системе функциональной грамматики» атты ғылыми мақаласында дискурс пен ортаны байланыстыра отырып, мәтіннің коммуникативтік ерекшеліктерін танытқан. А. Бондарко контекст пен сөйлеу жағдайының бірліктерін орта деп түсіндіреді. Нақтырақ айтсақ: «Орта ұғымын мәтін лингвистикасында да қолдануға болады. Жеке айтылымға қатысты орта дегеніміз - тұтас мәтіндегі оның ортасының барлық сөйлеу элементтері, бастапқы сөйлеу (мәтін) жүйесімен әрекеттесетін және оның қасиеттеріне әсер ететін барлық дискурс элементтері» [5]. Зерттеуші мәтін мен дискурс арасындағы байланысты орта арқылы көрсетеді. Мәтін элементтері болып саналатын адресант пен адресат, таным мен түсінік, тілдік қолданыс пен терминологиялық аппарат, тілдік білім мен аялық білім – дискурсқа да тән белгілер. Ғалым мәтін мен дискурстың бір-бірімен қабаттасқан осы бір байланысын тілдік жүйе мен тілдік орта арқылы дәлелдеген.

Мәтін грамматикасын зерттей келе дискурс теориясын анықтаған Т. ван Дейк біраз жылдар бойы мәтіннің қалыптасуы мен қабылдануы жөнінде зерттеулер жүргізген. Ғалым мәтіндегі сөйлем құрылымын, сөйлемдер арасындағы мағыналық байланысты қарастыру барысында мәтіндегі сөйлеу актісінің орнын анықтап, соның салдарынан мәтін прагматикасына ғылыми көзқарасын білдірген. Бүгінде Т. ван Дейк пен Кинчаның «Стратегия восприятия дискурса» атты еңбегі мәтін грамматикасын талдауда, дискурс

прагматикасын танытуда, мәтіннің когнитивтік моделін анықтауда аса құнды еңбек болып табылады. Сонымен қатар Т. ван Дейк өзінің «Язык. Познание. Коммуникация» атты еңбегінде мәтін мен дискурс арасындағы қатынасты анықтайды. Ғалым «дискурс – бұл мәтіннен бөлек мәтінді түсінуге қажет экстралингвистикалық факторлары бар (әлем туралы білім, түсінік, адресаттың мақсаты) күрделі коммуникативтік құбылыс» [6] дей келе, мәтін мен дискурсты зерттеуде тілдің прагматикалық ерекшеліктерін назардан тыс қалдырмаған. Мәтін ең алдымен көпшілік үшін жазылады. Т. ван Дейк мәтін жазуда адресаттың жас ерекшелігін, тілдік және аялық білімін, таным-түсінігін назардан тыс қалдырмаған жөн деген қорытындыға келеді.

Қазақ тіл білімі үшін мәтін мен дискурс ұғымдары таңсық тақырып емес. Қазақ тіліндегі ең алғашқы ғылыми мәтіндерді түзуші А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышында» мәтінге шығарма сөз деген атау беріп, оны былайша түсіндіреді: «Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығару сөз шығару болады. Шығарма дегеніміз осылай шығарған сөз» [7, 17-б.]. Бұл – А. Байтұрсынұлының шығарма сөзге берген анықтамасы. Байқағанымыздай, ғалымның айтқан ойы бүгінгі мәтінге беріліп жүрген анықтамамен мазмұндас. Сонымен қатар ғалымның «қисынын, қырын, кестесін келтіріп» деген тіркесіне назар аударсақ, мәтін жазуда грамматикалық заңдылықтардың сақталу және мағынаның тұтас болу керектігін ұғынамыз. Қазір жиі қолданылып жүрген «адресант – мәтін – адресат» ұштағаны А. Байтұрсынұлының еңбектерінде ХХ ғасырдың басында-ақ айтылып кеткен екен. Сонымен бірге ғалымның берген анықтамасында мәтінге дейінгі үдеріс туралы да сөз етілгенін байқауға болады. Ғалым «бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін» тіркестері арқылы мәтінге дейінгі үдеріс жайында айтқан. Автор (айтушы) мәтін қалыптастыруға дейін ойланып, толғанып барып, таным мен түсінігінің көмегімен, тілдік және аялық білімін пайдалана отырып мәтін түзеді. Оған қоса, ғалымның ғылыми мәтіндерінде дискурс мәселесі турасында біршама ақпарат берілген. А. Байтұрсынұлы мәтін мен дискурс мәселесін ұштастыра отырып, мәтіннің коммуникативтік ерекшеліктерін көрсеткен. Оған мына пікірі дәлел болады: «Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер қиналмай түсінетін қылып айту керек. Оның үшін айтушы сөйлейтін тілін жақсы қолдана білуі тиіс. Яғни әр сөздің мағынасын жақсы біліп, дұрыстап сөйлемді тізе білуі тиіс» [7, 18-б.].

Ғалымның пікірінен көріп тұрғанымыздай, мәтін – адам мен адамды, ғылыми түрде айтатын болсақ, адресант пен адресатты байланыстыратын ұғым. Автор мәтін жазуда оқырманның қабылдау деңгейін ескереді, оқырманға қажетті мазмұндағы мәтінді түзеді. Қазір бұл үдерісті мәтін прагматикасы деп атайды. Абай сөзінің лингвопoeтикасын зерттеген А. Салқынбай мәтінді түзуші мен қабылдаушының арақатынасын былайша түсіндіреді: «Мәтінді (лебізді) жазушы, айтушы, тыңдаушы, оқушы, бағалаушы, оның кейіпкерлері – бәрі Адам. Адам баласының маңдайына жазылған сөйлеу қасиеті бар, Шаһкәрім данышпан айтқандай «Алладан шыққан бу» бұл. Мәтінді жазатын – адам, адам туралы жазылады, адам үшін жазылады, адамның дүниетанымы, болмысы, сезімі айнадай мөлдіреп сөзбен сурет салынады, суреткерлік шеберлікпен сөз Патшалығында көркем құндылық жасалады. Ол да адам үшін, адамның мәдени-рухани игілігі үшін. Мәтінді оқитын, түсінетін, қабылдайтын, тұжырым жасайтын да – адам» [8, 257-б.]. Ғалымның бұл пікірінен адам мен тіл арасындағы ажырамас байланысты көреміз. Тіл сөзден, сөйлемнен, мәтіннен тұрады. Десек те, адам ойын сөзбен немесе сөйлеммен толық жеткізе алмайды. Адресанттың ойын адресат толық түсінуі үшін бірнеше сөйлемдер тізбегі қажет. Демек, мәтін адресант пен адресат арасын байланыстырушы құрал болып табылады. Сондықтан тіл білімі саласында мәтінді коммуникацияның ең кіші бөлшегі ретінде қарастырады.

Ғалым Қ. Жұбанов мәтін мен дискурс мәселесіне «сөздің жалпы құрылысы» тұрғысынан қараған. Зерттеуші зерттеуін «сөз ауызекі де сөйленеді, қағазға да жазылады» деген тілдік бірліктермен бастай отырып, тіл мен сөйлеу ұғымдарын қатар қойған. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, тіл мен сөйлеу мәтін және дискурстың негізі болып табылады. Ғалым мәтінді «кітап сөзі», дискурсты «ауызекі сөз» деп беріп, «кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын, қалай жазылған болса, солай оқылады; қалай оқылса, солай түсініледі немесе түсініксіз күйімен қалып қояды дейді. Мұнда жазған кісіден қайта сұрап алуға болмайды. Жазылған сөздің бөлшек-бөлшегін және тыныс белгілерін өте сақтықпен өз орнына қоймасаң, мұнда оның олқысын толтыратын ым да, дыбыс әні де жоқ. Сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет. Сөзді қалай құрудың тетігін білу ауызекі сөз үшін де аса керекті. Өйткені топта сөйленетін сөз де жазу тілі сияқты. Мұнда да екі кісі отырып, сөйлескендегі кеңшілік жоқ» деп түсіндіреді [9, 28–29-бб.]. Қ. Жұбановтың пайымынша, мәтіннің грамматикалық ерекшеліктері, яғни тілдік бірліктердің қолданысы, тыныс белгілердің орынды қойылуы мәтін түзуде аса маңызды. Сонымен қатар бүгінде көп талқыланып жүрген диалог пен дискурстың арақатынасы жөнінде пікір білдірген. Ғалымның сөзімен айтар болсақ, «топта сөйленетін сөз» бен «екі кісінің отырып сөйлесуі» бір ұғым емес.

Жазушы мен оның көркемдік әлемін зерттеген Р.Сыздық автор мен кейіпкер тілін қарастыруда дискурс мәселесіне тоқталған. Әрбір жазушы кейіпкердің сөзі арқылы автор бейнесін ашуға тырысады. Ғалым оны былайша түсіндіреді: «автор оны күнделікті күйбең тіршілікте от басы, ошақ қасындағы ауызекі сөйлеу машығымен емес, «басты ақсақалдар» тілімен сөйлетеді» [10, 39-б.]. Дискурс теориясының белгілері көркем шығармада өте көп қолданылады. Себебі көркем шығарма көбіне еркін формада, жалпы халыққа түсінікті тілде жазылады. Бұл – дискурста тән құбылыс. Дегенмен кейіпкерді кәсібіне қарай, мәдениетіне, біліміне сәйкес сөйлету автордың шеберлігіне байланысты. Бұдан байқайтынымыз, көркем мәтін жазуда дискурс теориясының алар орны ерекше. Көркем шығарманы мазмұнды әрі тартымды қылдыру автордың мәтіннің дискурстық қырларын меңгеруіне тікелей қатысты. Ал ғылыми мәтінде ақпарат ғылымның түрлі салалары бойынша мазмұндалады, соған сәйкес тілдік бірліктер қолданылады.

Дискурс теориясының бір қыры – сөйлеу мәдениеті. Бүгінгі түрлі саланың дискурстық тұрғыда қарастырылуы – соның дәлелі. Мәтінді сөйлеу үдерісі арқылы зерттеген ғалымдардың бірі – Н. Уәли. Ол «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты докторлық диссертациясында мәтін мен дискурсты байланыстыра қарастырған. Сөйлеу мәдениетін қалыптастыру дискурсты меңгеруге тікелей қатысты. Сондықтан ғалым мәтінді коммуникациялық бірлік ретінде көрсетіп, оның тілдік ерекшеліктерін дискурстық анықтау мүмкін еместігін мысалдармен дәйектеп шыққан. Ғалым «мәтінді тек автор тугызбайды, мәтін автор мен адресаттың тілдік ойлауының өзара әрекеті» [11, 13-б.] дей келе, мәтін прагматикасын көрсеткен. Автор адресаттың ойлауын (танымын, білімін) негізге ала отырып, мәтін түзсе, онда бұл біз қарастырып жатқан дискурс болады. Демек, дискурс – мәтіннің түзілу себебін, автордың тілдік ерекшеліктерін, қабылдаушының тілдік әрекетін танытушы бірден бір құрал. Дискурсты айтушы мен қабылдаушы арасындағы байланыс арқылы қарастырған ғалымның бірі Ж. Манкеева дискурс теориясына тілдің кумулятивті қызметі тұрғысында зерттеулер жүргізген. Ғалым дискурс теориясына деген көзқарасын адресант пен адресаттың таным мен түсінігі, мәдениеті мен болмысы арқылы барады. Нақтырақ айтсақ, «тіл арқылы берілетін ойдың ар жағында сол тілде сөйлеушінің танымы, мәдениеті, психологиясы, өмір тәжірибесі, т.б. рухани-прагматикалық жүйесі жататыны белгілі» [12, 192-б.]. Ж. Манкеева тілді зерттеуде жеке тілдік қолданушының дискурсын зерттеу аса маңызды екендігін «Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері» атты еңбегінде айтқан.

Мәтінге синтаксистік тұрғыда зерттеулер жүргізген ғалымдардың бірі – Ж. Жақыпов. Ғалым 2008 жылы жарық көрген «Синтаксис строфы» еңбегінде мәтінге «Мәтін – сөйлеу үдерісінің соңғы, аяқталған және максималды кезеңі, бұл кезде шумақ толық аяқталмаған болады. Бұдан мәтін талдаудың және шумақтың анықталу аймағының тым күрделі екендігін көреміз» [13, 30-б.] деген анықтама беріп, мәтіннің қалыптасуында уақыттың алар орнына ерекше екіпін түсірген. Мәтін – ең алдымен тұтас бір таңба. Ол тілдік бірліктердің синтаксистік, семантикалық байланысы арқылы тұтастыққа ие болады. Оған қоса, мәтін – уақытпен өлшенетін ұғым. Соңғы, аяқталған ойдың қағазға түсуі мәтін болса, уақыт негізінен дискурста тән құбылыс. Сондықтан да ғалымның анықтамасынан дискурстың да белгілерін көруге болады.

Орыс тіл білімінде дискурс, оның ішінде ғылыми дискурстың сипаттарын анықтау мақсатында көптеген диссертациялар жазылған. Е. Михайлова «Интертекстуальность в научном дискурсе: На материале статей» [14] атты кандидаттық диссертациясында ғылыми дискурстағы варианттылық, оның ішінде жанрлық варианттылық, ғылыми дискурстың жанрлық ерекшеліктеріне тоқталады. Академиялық тілдің ғылыми дискурстағы орны жайында Н.И. Смирнова кандидаттық диссертациясында айтқан. «Академический язык как разновидность научного дискурса: Социо-психолингвистическая модель» [15] атты диссертация «Статус научной речи и разновидности ее русскоязычных проявлений», «Академический язык как разновидность научного дискурса», «Верификация теоретической модели академического языка в эмпирии» деген тараулардан тұрады. Ғалым академиялық тіл мен ғылыми тілді бір ұғым ретінде қарастырып, оны әлеуметтік лингвистика аясында зерттеген. Ғылыми мәтіннің лингвокогнитивтік үлгілерін қарастырған Н. Мишанкина докторлық диссертациясында алғаш рет орыс ғылыми дискурсы ғылыми қызмет пен ғылыми коммуникация жүзеге асырылатын метафоралық кеңістік ретінде сипатталады. Еңбекте ғылыми дискурстың қалыптасуына қатысатын дискурсивті-онтологиялық типтің негізгі метафоралық үлгілері ашылады. Ғылыми дискурста арналған соңғы зерттеу жұмыстарының бірі А.А. Таланинаның «Жанр лекции в учебно-научном дискурсе» [16] атты диссертациясы. Ғалым 2021 жылы қорғалған диссертациясында дәрісті коммуникативтік жағдаят ретінде қарастырып, алғаш рет дәріс пен хронотоп ұғымдарын байланыстырады. Талдаулар негізінде зерттеуші дәріс композициялары мен микрожағдаяттарын, хроноптоптық маркерлер классификациясын анықтаған.

Бүгінде мәтіннің теориялық мәселелеріне қатысты қазақ тіл білімінде көптеген зерттеулер бар. Ғалым С. Әлісжанның зерттеулері ғылыми мәтіннің тілдік ерекшеліктеріне бағытталған. Десек те, ғылыми мәтінді оқыту әдістемесіне, ғылыми мәтінді жазуға қатысты практикалық еңбектерді көруге болады. Олардың қатарына Б. Динаева мен С. Сапинаның «Академиялық сауаттылықтың теориялық және практикалық негіздері» [17], Е. Оспановтың «Академиялық жазылым» [18] атты оқу құралдарын жатқызамыз. Бұлар еңбектерде ғылыми мәтінге академиялық мәтін ретінде қарап, академиялық мәтін құрастырудың жолдары мен әдістерін береді. Соңғы жылдардағы бұл еңбектер мәтіннің академиялық дискурсына бағытталып жазылған.

Мәтіндегі уақыт мәселесі А. Салқынбайдың антропоэекті бағытта жазылған «Абай сөзінің лингвопоэтикасы» атты еңбегінде қозғалған. Ғалым аталған еңбегінде мәтіндегі адамның рөлін, мәтіннің уақытпен, кеңістікпен байланысын қарастырған. «Лебіз ұлғайған сайын, лебіздегі қолданыс кеңейген сайын тіл де жасара түспек. Осындай сан алуан мәтіндердің басын қосатын, біріктіретін, кең өлшемді негізгі мазмұндық жүйені біріктіретін үш ұлы феномендік күш бар: адам, уақыт, кеңістік... Мәтіннің авторы – оқиғаны түзуші де Адам. Демек, мәтін – адам арқылы адамға бағышталған мән. Мұнда кеңістік пен уақыт бір-бірімен тығыз байланысты, оларды бір-бірінен байланыссыз көзге елестете алмайсыз» [8, 7-б.]. Мәтінді түзетін адам, қабылдайтын да адам. Ғылыми тілде оны адресант және адресат

деп жүрміз. Бүгінде тілдің жаңа қырларын ашуда көптеген мәтіндер антропоэлектік парадигма аясында қарастырылып жүр. Соның негізінде автор мен мәтін, мәтін мен адресат, автор мен адресат арасындағы тілдік байланыс барынша ашыла бастады. Мәтін қалыпқа түскен тұтас құрылым ғана емес, ол – семантикалық кеңістігі бар, коммуникативтік, прагматикалық сипаты бар күрделі жүйе.

Соңғы жылдары аталмыш тақырып аясында көптеген мақалалар жазылып, оқырмандарға ұсынылып жүр. А. Қожахметова мен Ж. Манкеева «Өлеңсөздің дискурстық синергиясы» [19] атты мақалаларында тіл және дискурс мәселелері синергетикалық тәсіл арқылы қарастырған. Ал ғалым Г. Сәулембек М. Қосын шығармаларындағы постмодернистік дискурс мәселесіне тоқталған. Бұл мақалада көркем мәтін дискурсы талданып, М. Қосынның шығармаларының коммуникативтік ерекшелігі көрсетілді. Демек, мәтін мен дискурс теориясының мәселелері біржақты емес, жан-жақты қамтылып жатқаны бұл тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Талдау мен нәтижелер

Бұл мақалада мәтін және дискурстың байланысы мен ерекшелігін анықтау мақсатында М. Балақаевтың «Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту» еңбегінен үзінді алынды. Үзінді арқылы көпшілікке мәтін мен дискурс арақатынасын анықтау көзделді.

Тіл мәдениеті жоғары адамдардың әрдайым көз тігетін жарық жұлдызы – әдеби тіл. Өйткені соңғы – екшелген, сұрыпталған мәдени тіл, белгілі қалыпқа түскен стандартты әрі ресми тіл, халық тілінің шұрайлы байлықтарымен сусындаған, көркем, өткір тіл. Солардың бәрі жалпыхалықтық сипат алып, тілдік нормалар біршама тұрақталып, жаңа нормалар пайда болды, стильдік жүйелері сараланып, қоғамдық қызметі кеңейді.

Солардың бәрін игеріп, игілікті іс-әрекетіне пайдалану кісіні тіл мәдениетіне жетектейді.

Мәдениетті адамның адамның көп қырлы сырының бір көрініс – тіл мәдениетінің жоғары болуы.

Әдеби тілдің не екенін, оның халық тілінен айырмашылығын қарым-қатынасы қалай болатынын білмей тұрып, тіл мәдениетінің биік шыңына қол созуға болмайды. Өйткені тіл мәдениетінің қағида, талаптары жазба әдеби тіл мен «ауызша әдеби тіл» дегеннің арақатынасынан туындаған.

Тақырыбымыздың не екеніне қанық болмай тұрып, тон пішуге болмайды. Оның теориялық та, практикалық та мәні зор [20, 192-б.].

Кез келген дискурс «сөйлеу актісі => сөйлеу барысы => ақпарат алмасу => трансакция => сөйлеу жағдаяты» жүйесі негізінде жасалады. Мәтіннің дискурстық ерекшелігі сөйлеу актісі кезінде ғана нақты көрінеді әрі талданады. Коммуникативтік қадам дискурс субъектілерінің сөйлеу әрекетіне тікелей қатысты. Субъектілердің сөйлеу жағдаятына қарай коммуникацияға түсуі коммуникативтік қадам болып саналады. Зерттеушілер дискурстық талдауда ақпарат алмасу мен трансакцияны аса маңызды деп есептейді. Субъектілер арасында тақырыпқа сай ақпарат алмасу болады. Ал трансакция дегеніміз – байланыс бірлігі, яғни екі немесе одан да көп адамдардың өзара әрекеті. Сөйлеу жағдаяты да дискурс үшін негізгі ұғым. Жағдаятқа қарай дискурс жасалады. Бұл тұжырымдар негізінде М.Макаровтың дискурс-талдауға қатысты ойлары тұр.

Мәтін мен дискурстың байланысын анықтау үшін оның функционалды стильдегі орнын анықтап алған жөн. Ол талдауды жүйелі орындауға көмектеседі. Мәтіннің ғылыми стильде жазылғаны бірнеше белгілерінен көрінеді. Ең алдымен, мәтін құрамындағы сөйлемдер мағыналық және грамматикалық тұрғыда бір-бірімен байланысқан болса, екіншіден, ғылыми мәтінде мәтін тілін нақтылайтын, ойын жүйелейтін терминдер қолданылған. Атап айтсақ: *әдеби тіл, стандарт, стиль, тілдік норма, қағида, талап, жазба әдеби тіл, ауызша әдеби тіл, теория, практика*. Терминдер негізінен ғылыми мәтінде қолданылады. Сол себепті

терминдердің ғылым тілін дамытудағы орны ерекше. Демек, мәтінде ғылыми ақпарат пен ғылыми терминдердің берілуі оның ғылыми стильде жазылғанын анық көрсетеді. Кез келген мәтінді талдау барысында ондағы тілдік бірліктердің стильдік ерекшелігіне назар аударылады.

Адамдар арасында коммуникация тез әрі қарқынды орнай бермейді. Диалог түрлі себептерге қатысты болатыны анық. Ғалым Н. Мишанкина «Лингвокогнитивное моделирование научного дискурса» [21] атты докторлық диссертациясында мәтіннің дискурстық өлшемдері туралы тұжырымдар берген. Зерттеуші дискурстық өлшемдерге қатысушыларды, мақсатты, хронотопты, стратегияларды, тақырыпты, жанрды, дискурстық формулаларды, құндылықтар және прецеденттік мәтіндерді жатқызады. Мәтіннің бір өзі дискурса айналып кетуі мүмкін емес. Мәтінді дискурса айналдыратын айтушысы, қабылдаушысы, айтушының мақсаты мен стратегиясы, айтушы мен қабылдаушының танымы, түсінігі және білімі болады.

Жоғарыда көрсетілген мәтінде автордың тактикасы мен стратегиялары анық көрсетілген. Нақтырақ айтсақ, автор оқырманның назарын аудару мақсатында *көз тігетін, жарық жұлдызы, шұрайлы байлықтарымен сусындаған, өткір тіл, игілікті іс, көп қырлы сыр, биік шың, тон пішу, қол созу* сынды тіркестерді пайдаланған. Ғылыми мәтін авторлары оқырманның қызығушылығын арттыру үшін осындай коммуникативтік қадамдарға барады. Бұндай амалдарды ғалым Д. Әлкебаева автор стратегиясы мен тактикасы деп атаған. Ғалым «Сөз мәдениеті» атты оқу құралында сөйлеудің стратегиялары мен тактикаларына тоқталған. Атап айтсақ: «Сөйлеу әрекетінде сөзге қатысушылардың әрқайсысының өзіне тән стратегиясы мен тактикасы болады. Коммуниканттардың стратегиясы мен тактикасы – сұқбатқа қатысушылардың арнайы жоспары. Айтушы өзінің ниетін, пиғылын жүзеге асыру үшін белгілі жағдайда стратегия мен тактиканы қолданады» [22, 50-б.]. Стратегияны мәтін авторы құрады. Стратегия арқылы ғылыми ақпарат жүйелі түсіндіріледі. Оқырман автор идеясын жеткілікті дәрежеде түсініп, оны ары қарай өз білімі мен танымы арқылы жетілдіреді.

Кез келген мәтінде белгілі бір тақырып аясында ақпарат беріледі. Бұл мәтін *әдеби тіл* тақырыбы аясында түзілген. Мәтін тақырыбына сәйкес сөйлеу жағдаяты пайда болады. Д. Әлкебаева ол жөнінде былайша пікір білдіреді: «Сөйлеу ситуациялары айтушыға да, тыңдаушыға да өте маңызды кезең болып табылады. Кез келген сөйлеуші тыңдаушы сияқты сөйлеу ситуациясына тап болады. Ситуация кезінде айтушының көңіл-күйі де өзгереді, сөйлеу қызметінің маңызды формаларын жасайтын болады. Сөйлеу ситуациясында сөйлеушінің ішкі сөзі пайда болады, бұл құбылыс тыңдаушыға да тікелей ықпал етеді. Сөйлеу ситуациясы әр сөйлеушінің сөйлеу бағытын өзгертіп отырады. Ситуацияға байланысты сұрақ-жауап туындап отырады, олар айтушының сұрағына жауап қату, құптау, мойындау, мойындамау, назарға алу, тыңдамау сияқты кезеңдерге де бөлініп кетеді» [22, 51-б.]. Мәтіндегі тілдік бірліктер арқылы жағдаят ғылыми коммуникация арқылы туындағанын көреміз. Ғылыми жағдаятқа қарай автор тілдік бірліктер қолданып, ғылыми пайымдауларын көпшілікке ұсынады.

Бұл мәтін ғылыми болғандықтан, ғылыми мәтін мен ғылыми дискурса ортақ бірлік – терминдер. Ғылым тілінің негізгі көрсеткіші саналатын терминдер ғылыми мәтін жазуда бірінші кезекте қолданылады. Ғылыми мәтін ғылыми терминдермен ғылыми сипатқа ие. Соған сәйкес бүгінгі ғылыми кеңістікте 50-ге жуық ғылым саласы бар. Әрқайсысының өзіне тән терминдері ғылыми айналымда қолданылып жүр. Автор мәтінде *тіл, мәдениет, ресми тіл, әдеби тіл, қағида, теория, практика, жазба тіл, ауызша тіл* және т.б. терминдерді қолданған. Терминдердің табиғаты сөзге ұқсас келеді. Себебі терминнің негізгі бастауы сөз болғандықтан, сөздің өмір сүру аясы терминде де бар. Демек, терминдер сөз сияқты жазбаша және ауызша мәтінде түрліше құбылады. Терминдер терминжүйеде және арнайы дискурста

өмір сүреді. Коммуникация кезінде терминдер өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Оларға терминдердің синонимиясын, көпнұсқалылығын, заманға сай жаңа атауларының қолданылуын және т.б. жатқызуға болады.

Ғылыми мәтіндегі және ғылыми дискурстағы әрбір сөз грамматикалық заңдылықтарды негізге ала отырып жазылады. Грамматикалық тұлғалардың бір ізге, бір қалыпқа түсіп, дағдыға айналып жұмсалуды грамматикалық норма деп аталады. Қазақ тілі жалғамалы тіл болғандықтан, оның өзіндік тілдік ерекшеліктері бар. Соған сәйкес грамматикалық заңдылықтары да қалыптасқан. Бұл мәтінде де грамматикалық заңдылықтар толығымен сақталған.

Демек, ғылыми мәтіннің қолданушылары ғалымдар, білім алушылар болғандықтан, көп жағдайда коммуникативтік қадамды автор жасайды. Бұл мәтіннің авторы жоғарыда берілген тілдік бірліктер арқылы оқырман қабылдауына мәтін ұсынған. Бұдан байқайтынымыз, кез келген мәтін адресатқа бағытталып жазылады. Мәтін авторы мен оқырманы арасында міндетті түрде коммуникация болады. Автор мен оқырман сөйлеу әрекетіне түспесе де, олардың арасында ғылыми коммуникация орнайды. Яғни автор ғылыми мәтінді оқырманға түсіндіреді, оқырман мәтінді түрлі деңгейде түсінеді. Көп жағдайда оқырман бұл мәтінді келесі оқырмандарға түсіндіреді. Демек, мәтін жазуда оның дискурстық ерекшелігі міндетті түрде назарда болады.

Қорытынды

Бұл зерттеу мақаласында мәтін мен дискурс ұғымдарының арақатынасы тілтанушы ғалымдардың тұжырымдары негізінде талданды. Ғалымдардың ойын саралай келе, мәтін және дискурс ұғымдарына ортақ мынадай белгілер анықталды:

- Екеуінде де белгілі бір мақсатқа негізделген ақпарат беріледі;
- Екеуінде де айтушы мен қабылдаушы арасында байланыс болады;
- Екеуінің де негізгі субъектісі – адам;
- Екеуінде де сөйлемдер арасында байланыс пен мағыналық тұтастық сақталады;
- Екеуі де – сөйлеу актілерінің негізгі құралы.
- Сонымен қатар мәтін мен дискурсқа тән мынадай ерекшеліктерді көрсетуге болады:
- Мәтін – жазба әдебиеттің бірлігі;
- Мәтінде грамматикалық заңдылықтар сақталады;
- Дискурс – сөйлеу үдерісінің бірлігі;
- Дискурс кезінде кеңістік пен уақыт айқын көрінеді;
- Дискурста импровизацияға жол беріледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. Извлечения [Электронды ресурс]. URL: <http://genhis.philol.msu.ru/f-de-sossyur-kurs-obshhej-lingvistiki-izvlecheniya/> (қаралған күні 26.12.2022)
2. Кенжеқанова Қ. Саяси дискурстың прагматикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша): Филос. (PhD) докт. ... дисс. – Алматы, 2015. – 187 б.
3. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 136 с.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 606 с.
5. Бондарко А. Лингвистика текста в системе функциональной грамматики. [Электронды ресурс]. URL: <http://www.philology.ru/linguistics1/bondarko-01.htm>. (қаралған күні 26.12.2022)
6. Т. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. – Благовещенск: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
7. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 206 б.
8. Салқынбай А. Абай сөзінің лингвопоэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б.

9. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері. I том. – Алматы: Өнер, 2013. – 259 б.
10. Сыздық Р. Сөз құдыреті. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 295 б.
11. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2007. – 60 б.
12. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2014. – 639 б.
13. Жакупов Ж. Синтаксис строфы. – Омск: БОУДПО «ИРООО», 2008. – 123 с.
14. Михайлова Е.В. Интертекстуальность в научном дискурсе: автореф. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 1999. – 23 с.
15. Смирнова Н.И. Академический язык как разновидность научного дискурса: автореф. ... канд. филол. наук. – Ульяновск, 1999. – 23 с.
16. Таланина А.А. Жанр лекции в учебно-научном дискурсе: автореф. ... канд. филол. наук. – Архангельск, 2021. – 21 с.
17. Динаева Б.Б., Сапина С.М. Академиялық сауаттылықтың теориялық және практикалық негіздері. – Нұр-Сұлтан: КАЗГЮУ Университеті, 2020. – 200 б.
18. Оспанов Е. Академиялық жазылым. – Алматы: Экономика, 2018. – 120 б.
19. Қожахметова А., Манкеева Ж. Өлеңсөздің дискурстық синергиясы // Ясауи университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №1. – Б. 156–166.
20. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы: Мектеп, 1989. – 96 б.
21. Мишанкина Н. Лингвокогнитивное моделирование научного дискурса: дисс. ... докт. филол. наук. – Томск, 2010. – 409 с.
22. Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 196 б.

REFERENCES

1. Ferdinand de Sossur. Kurs obshei lingvistiki [Course in General Linguistics]. Izvlecheniia [Electronic resource]. URL: <http://genhis.philol.msu.ru/f-de-sossyur-kurs-obshej-lingvistiki-izvlecheniya/> (qaralghan kuni 26.12.2022). [in Russian]
2. Kenjeqanova Q. Sayasi diskurstyn pragmalingvistikalıyq jane kognitivtik komponentteri (qazaq tilindegi merzimdi basylymdar matrialdary boıynsha) [Pragmalinguistic and cognitive components of political discourse (according to the matrices of periodicals in the Kazakh language)]: Filos. (PhD) dokt. ... diss. – Almaty, 2015. – 187 b. [in Kazakh]
3. Galperin I. Tekst kak obiekt lingvisticheskogo issledovaniya [Text as an object of linguistic research]. – M.: Nauka, 1981. – 136 s. [in Russian]
4. Ahmanova O.S. Slovar lingvisticheskikh terminov [Dictionary of Linguistic Terms]. – M.: Sovetskaya entsiklopedia, 1966. – 606 s. [in Russian]
5. Bondarko A. Lingvistika teksta v sisteme funkcionalnoi grammatiki [Linguistics of the text in the system of functional grammar.] [Electronic resource]. URL: <http://www.philology.ru/linguistics1/bondarko-01.htm>. (qaralghan kuni 26.12.2022). [in Russian]
6. T. van Deik. Iazyk. Poznanie. Kommunikaciia [Language. Cognition. Communication]. – Blagoveshchensk: BGK im. I.A. Baudouin de Courtenay, 2000. – 308 s. [in Russian]
7. Baitursynuly A. Adebiet tanytqysh [Literature guide]. – Almaty: Atamura, 2003. – 206 b. [in Kazakh]
8. Salqynbai A. Abay sozinin lingvopoetikasy [Linguopoetics of Abay's word]. – Almaty: Kazakh universiteti, 2015. – 242 b. [in Kazakh]
9. Jubanov Q. Qazaq til biliminin ozekti maseleleri [Actual problems of Kazakh linguistics]. I tom. – Almaty: Oner, 2013. – 259 b. [in Kazakh]
10. Syzdyq R. Soz qudyreti [The power of the word]. – Almaty: El-shejire, 2014. – 295 b. [in Kazakh]
11. Uali N. Qazaq soz madenietinin teoriyalıyq negizderi [Theoretical foundations of Kazakh speech culture]: Filol. gyl. dokt. ... avtoref. – Almaty, 2007. – 60 b. [in Kazakh]
12. Mankeeva J. Qazaq til biliminin ozekti maseleleri [Actual problems of Kazakh linguistics]. – Almaty: Abzal-ai, 2014. – 639 b. [in Kazakh]
13. Jakupov J. Sintaksis strofy [Strophe syntax]. – Omsk: BOUDPO «ИРООО», 2008. – 123 s. [in Russian]
14. Mihailova E.V. Intertekstualnost v nauchnom diskurse [Intertextuality in scientific discourse]: avtoref. ... kand. filol. nauk. – Volgograd, 1999. – 23 s. [in Russian]

15. Smirnova N.I. Akademicheskiy iazyk kak raznovidnost nauchnogo diskursa [Academic language as a kind of scientific discourse]: avtoref. ... kand. filol. nauk. – Ulianovsk, 1999. – 23 s. [in Russian]
16. Talanina A.A. Janr lektsii v uchebno-nauchnom diskurse [Genre of lectures in educational and scientific discourse]: avtoref. ... kand. filol. nauk. – Arhangelsk, 2021. – 21 s. [in Russian]
17. Dinaeva B.B., Sapina S.M. Akademiialyq sauatlyqtyn teoriialyq jane praktikalıyq negizderi [Theoretical and practical foundations of academic literacy]. – Nur-Sultan: KAZGUU Universiteti, 2020. – 200 b. [in Kazakh]
18. Ospanov E. Akademiialyq jazylım [Academic writing]. – Almaty: Ekonomika, 2018. – 120 b. [in Kazakh]
19. Qojakhmetova A, Mankeeva J. Olensozdin diskurstyq sinergiasy [Discourse synergy of the poem] // Yassauı universitetinın habarshysy. Filologiya seriasy. – 2023. – №1. – B. 156–166 б. [in Kazakh]
20. Balaqaev M. Til madenieti jane qazaq tilin oqytu [Language culture and teaching the Kazakh language]. – Almaty: Mektep, 1989. – 96 b. [in Kazakh]
21. Mishankina N. Lingvokognitivnoe modelirovanie nauchnogo diskursa [Linguocognitive modeling of scientific discourse]: diss. ... dokt. filol. nauk. – Tomsk, 2010. – 409 c. [in Russian]
22. Alkebaeva D. Soz madenieti [Word culture]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. – 196 b. [in Kazakh]

UDC 82:316.3; IRSTI 16.21.65

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.15>

Sh.B. SALIKZHANOVA¹ , TURGUT TOK² , G.O. MURSALIM³

¹PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: akbulak07@mail.ru

²Doctor, Professor

Pamukkale University

(Turkey, Denizli), e-mail: ttok@pau.edu.tr

³PhD, Alikhan Bokeikhan University

(Kazakhstan, Semei), e-mail: erowkan@mail.ru

LINGUISTIC AND NATIONAL CULTURAL CHARACTER OF ETHNOGRAPHIES

Abstract. The article is written in the direction of searching, analyzing, studying lectures on women's clothing and fashion, jewelry and is devoted to the origin of ethnographisms.

Purpose of the article is differentiation of problems of emergence, implementation, dissemination of ethnographisms, analysis of names on concrete examples.

The main directions and ideas are the definition, analysis of the scientific and practical nature of the article and the place of ideological, ethnological and cultural aspects of ethnography in Kazakh spirituality.

Scientific significance of the article is if there is an analysis of ancient forms of ethnography, which have not been studied much in linguistics, then the practical significance is to contribute to the correct use of Ethnography in accordance with the laws of the national language, without destroying the semantic tone.

The article provides etymological, semantic, linguistic analysis in order to determine the basis of the emergence of ethnographism in combination with cultural and linguistic factors.

The works that were previously considered and studied by other authors were not refuted, but based on the use of the same research models, they were differentiated by the meaning, nature of application, and history of the origin of several types of ethnographisms. In the course of the analysis, the cultural and ethnographic features of the nation are taken as a basis.

The author analyzes the etymology, revealing in conclusion the meaning of ethnography, the main results and analysis of the article.

The value of the article, the practical significance of the research results determine the use of ethnographisms in our language, analyze by examples, identify and differentiate the ethnonymic meaning of names, give a theoretical definition, comprehend and realize the meaning of ethnographisms in our language.

Practical significance of the conclusion of the article – to carry out the formation of ethnographers who compare now non-existent types and existing ones, spending them in accordance with their meaning, to develop the linguistic culture of the population.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Salikzhanova Sh.B., Tok Turgut, Mursalim G.O. Linguistic and National Cultural Character of Ethnographisms // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 190–200. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.15>

***Cite us correctly:**

Salikzhanova Sh.B., Tok Turgut, Mursalim G.O. Linguistic and National Cultural Character of Ethnographisms // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – Б. 190–200. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.15>

Keywords: ethnolinguistics, ethnography, linguoculturology, linguoculturology fundamentals, worldview, cultural and linguistic identity, linguistic consciousness.

Ш.Б. Саликжанова¹, Тұрғыт Ток², Г.О. Мүрсәлім³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: akbulak07@mail.ru

²доктор, профессор
Памуккале университеті

(Түркия, Денизли қ.), e-mail: ttok@pau.edu.tr

³PhD, Alikhan Bokeikhan University
(Қазақстан, Семей қ.), e-mail: erowkan@mail.ru

Этнографизмдердің лингвистикалық және ұлттық-мәдени сипаты

Аңдатпа. Мақала әйелдер киімі мен сәні, әшекей бұйымдары туралы лексиканы іздеу, талдау, зерттеу бағытында жазылып, этнографизмдердің шығу тегін қарастырады.

Мақаланың мақсаты – этнографизмдердің пайда болу, қолданысқа ену, таралу мәселелерін саралау, атауларды нақты мысалдармен талдау.

Негізгі бағыттары мен идеялары – мақаланың ғылыми-тәжірибелік сипатын және этнографизмдердің дүниетанымдық, этнологиялық және мәдени аспектілерінің қазақ руханиятындағы орнын анықтау, талдау.

Мақаланың ғылыми маңыздылығы – этнографизмдердің тіл білімінде көп зерттеліп қарастырылмаған, көнерген түрлерін талдау болса, практикалық маңыздылығы – этнографизмдердің мағыналық реңкін жоймай, ұлттық тіл заңдылықтарына сай дұрыс қолданысқа енуіне үлес қосу.

Мақалада этнографизмдердің мәдени және тілдік факторлармен үйлесімде пайда болуы негізін анықтау мақсатында этимологиялық, семантикалық, лингвистикалық талдаулар жүргізілді.

Өзге авторлар бұған дейін қарастырған, зерттеген жұмыстар теріске шығарылмай, керісінше сол зерттеу үлгілерін қолдану негізінде этнографизмдердің бірнеше түрі мағынасына, қолданылу сипатына, шығу тарихына сай сараланды. Талдау барысында ұлттың мәдени, этнографиялық ерекшеліктерін негізге алады.

Авторлар мақаланың негізгі нәтижелері мен талдауы, қорытындысында этнографизмдердің мағынасын ашып, этимологиясын талдайды.

Мақаланың құндылығы, зерттеу нәтижелерінің тәжірибелік маңызы тіліміздегі этнографизмдердің қолданысын анықтап, мысалдармен талдау, атаулардың этнонимдік мәнін ашып, саралауға, әрі теориялық анықтама тудыруды, тіліміздегі этнографизмдердің мағынасын ұғынып, саналы түрде қолдануды жүзеге асыру.

Мақала қорытындысының практикалық маңызы – этнографизмдердің бүгінде қолданыстан шыққан түрлері мен қолданыстағыларын салыстырып, олардың өз мағынасына сай жұмсалуды қалыптастыруды жүзеге асыру, халықтың тілдік мәдениетін дамыту.

Кілт сөздер: этнолингвистика, этнографизм, лингвомәдениеттану, лингвомәдениеттанымдық негіздер, дүниетаным, мәдени және тілдік ерекшелік, тілдік сана.

Ш.Б. Саликжанова¹, Тургут Ток², Г.О. Мурсалим³

¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: akbulak07@mail.ru

²доктор, профессор
Университет Памуккале
(Турция, г. Денизли), e-mail: tok@pau.edu.tr

³PhD, Alikhan Bokeikhan University
(Казахстан, г. Семей), e-mail: erowkan@mail.ru

Лингвистический и национально-культурный характер этнографизмов

Аннотация. Статья написана в направлении поиска, анализа и исследования лексики о женской одежде и моде, ювелирных украшениях и рассматривает происхождение этнографизмов.

Цель статьи – выделить проблемы возникновения, употребления, распространения этнографизмов, проанализировать названия на конкретных примерах.

Основные направления и идеи заключаются в определении и анализе научно-практического характера статьи и места мировоззренческих, этнологических и культурологических аспектов этнографии в казахской духовности.

Научная значимость статьи заключается в анализе устаревших видов этнографизмов, малоизученных в языкознании, а практическая – способствовать правильному употреблению этнографизмов в соответствии с законами национального языка без разрушения их значения.

В статье были проведены этимологический, семантический, лингвистический анализы с целью определения основы возникновения этнографизмов в сочетании с культурно-языковыми факторами.

Работы, ранее рассмотренные и изученные другими авторами, не были отвергнуты, а, наоборот, на основе использования одних и тех же исследовательских моделей были дифференцированы несколько типов этнографизмов по их значению, характеру употребления и истории возникновения. В ходе анализа за основу берутся культурно-этнографические особенности нации.

Авторы раскрывают значение этнографизмов и анализируют их этимологию в основных результатах и анализе статьи.

Ценность статьи, практическая значимость результатов исследования заключается в том, чтобы определить употребление этнографизмов в нашем языке и проанализировать их на примерах, выявить и дифференцировать этнонимическое значение имен, а также создать теоретическую дефиницию, понять значение этнографизмов в нашем языке и осуществлять их сознательно.

Практическая значимость вывода статьи заключается в том, чтобы сопоставить виды этнографизмов, вышедших из употребления сегодня и находящихся в употреблении, осуществить формирование их употребления по смыслу, развивать языковую культуру народа.

Ключевые слова: этнолингвистика, этнография, лингвокультурология, лингвокультурологические основания, мировоззрение, культурноязыковая специфика, языковое сознание.

Introduction

Among the material and spiritual treasures accumulated over the centuries there are also Kazakh national clothes and jewelry. To a certain extent, they influence the development of culture as a whole. In many cultures of the developed population, there was a procedure not only for

collecting and assimilating all the material and spiritual furniture that they produced, but also for careful sorting, preparation, writing on paper and differentiated study. Such measures, in addition to numerous services for the country, bring great benefits for the future, are interested in national heritage.

The importance of this event lies in the fact that in the era of globalization, when the results of scientific and technological development are being applied, and the image of the nation is hidden from view, many spiritual and material cultures of our people are gradually leaving our daily life. In addition, these names of clothing and jewelry-lexical materials-are also lost from our language. In fact, these names reflect not only linguistic material, but also the national psychological mood, customs and traditions of the people, national knowledge and tastes, national spirit, image, etc.

In particular, the history, lifestyle, thinking and aesthetic taste of our nation are manifested not only in its spiritual wealth, but also in equipment, home furniture, clothing, jewelry used in everyday life. Therefore, it is important to collect them all by industry and conduct a special study for the younger generation, the study is not limited to highlighting the linguistic names of this heritage for the industry. Among other things, there are many incomprehensible words in this area even now. They require special and in-depth ethnolinguistic, linguoculturological, historical and linguistic research.

The development taking place in society cannot go unnoticed even in linguistics because of the close connection with the processes. Comprehensive regulation of ethno-cultural vocabulary, especially related to the revival of national and historical culture, recognition of national identity through language, forms the core of the anthropocentric trend in Kazakh linguistics. A. Kaidar: “Ethnographism is the study of everyday objects that existed in the past, many of which are still used, certain professions, farms, traditions, customs, beliefs, shelters, clothing, drinking, kinship, peculiarities of the dance of the country, law and order, customs special names and phrases used in connection, reflecting everyday life and the linguistic identity of our people” [1, p. 18–22].

These layers of vocabulary have preserved the material and spiritual heritage of each century of the people, based on the cumulative function of the aforementioned language, and have brought it to the present day. Of course, the category of spiritual treasures includes songs, images, sculptures, ornaments, ornaments and much more. In addition, this series includes works related to material culture, created in accordance with the needs, needs, sphere of development and national characteristics of each people.

The course of research conducted in an anthropogenic orientation shows that the connection between language and culture is of particular importance in the modern linguistic culturology of linguistics. Linguistic data obtained from the combination of these two factors not only reflect the national culture or history of the nation, but are also considered an indicator of the richness of the vocabulary of the native language. For example, ethnographism, which gives a name to a language and culture, is part of the wealth of the native language. These names are one of the most important links of the linguistic treasure and are a source of cultural and historical information reflecting the meaning of some local words and phrases that are not used throughout the country today.

But the units that inform us about the ancient history, cultural life of ethnic groups, various ethnographisms, the meaning of which is forgotten in our language, require disclosure, demonstration of their secrets. Ethnographisms, antiquities, etc. linguistic cultures in the Kazakh dictionary are one of the sources of cultural and spiritual wealth. Although at present these ethnographisms are not actively used in public relations, many of these words have been preserved in the vocabulary as part of regular expressions and proverbs in the language of historical art, oral literature, folklore and epic.

M.M. Kopylenko: “The way of life, modern existence and history of the ethnos, its linguistic manifestations of material and spiritual culture are determined and carefully studied” [2, p. 17]. This is a field of linguistics that studies only roots, addresses, life experiences, customs,

professions, the worldview of individual ethnic groups, mythical knowledge, sacred names, clothing, food, etc. through the language of culture. This is due to the fact that all of the above points are expressed only in language as a “model of the world” (“model of the world”) in the initial representation of people. The continuation of the opinion about the preservation of the ethno-cultural heritage in language is found in the conclusion of the scientist N. Wali: “language is the reality of life. The truth will be revealed in no time, and it will come to life. What happened in life does not leave traces on the tongue. We also find it in the language of our noble heritage” [3, p. 40].

Research methods and materials

Ethnography is a branch of historical science that fundamentally studies the social life and culture of the peoples of the world. Everyday life is a centuries-old life, customs, customs, everyday life of every nation, national specifics. Each of the largest and smallest nations that inhabited the world has its own decent life, which has developed over the centuries. Thanks to these characteristics, one nation is not like another. The custom has coexisted for centuries only with the same people. Only when leaving the scene of history, the tribes that became descendants, the uluses leave, taking with them the same customs. However, this is a phenomenon that has been living for centuries, if you look at historical events. But due to what is happening in society, household specifics are also constantly evolving and changing. One of the problems studying ethnography is an area that comes from the Latin word “sowing, processing, setting up culture”.

The peculiarities of everyday life and culture of each nation are the specifics of the nation. Such differences can be clearly seen in the natural and spiritual culture of this people, especially in their social, family life, characters, customs, customs. Ethnography pays special attention to national specifics, customs, customs in the life of peoples in comparison with other peoples and generally determines the path of detailed development of the culture of this people.

The object of ethnolinguistics research is the language of an ethnos, the purpose of which is to know the essence of an ethnos through this language. Since ethnolinguistics is an interdisciplinary field of science, it is at its discretion compared with both disciplines that have a direct (linguistic) or indirect (socio-social) relation to language, and tries to comprehend and use the data that each discipline has already identified and differentiated in its position in its own way (A.T. Kaidarov).

Discussion

It is known that the Kazakh language was the main link in the formation of modern civilization, culture and nation. The study of the ways of formation and development of the modern Kazakh language is an interested necessity not only from the point of view of language learning, but also from the point of view of national, state, civil tasks, duty, as well as recognition and weighing of the past path of our history and culture and determining promising development guidelines. In this regard, as a result of the events concerning the knowledge of the noble heritage of our ancestors in the past history, the development of written samples of the old Kazakh language, its search and involvement in scientific treatment is of great importance.

For example, there are many types of women's clothing. The main feature of Kazakh women's clothing is its change depending on age and position in the family. Kazakhs have a saying “ban a girl from forty houses”, so they took great care of the girls' clothes. The history of the nomadic people seems to be fixed in the clothes of Kazakh women. The reason why the girl wears a long dress is that it means good upbringing, while the hats covering her head, such as kimeshek, protected the nomadic population from gusts of wind, scorching sun and winter bustle. Our ancestors experimented for years and proved that white has the ability to protect health and turned white into a sacred color. Kazakh women's headdresses are often white. In accordance with age characteristics, these include turban, girls' kepeshi, soraba, zhirga, borik, karkara, saukele, kasaba, kundik, shawls, kimeshek.

The turban adorning the appearance of a lovely girl, decorated with precious stones, silver coins and coral stones, decorated with decorative embroidery, as well as various beads. A turban

with feathers is a headdress that Kazakh girls are especially fond of. If we take only hats, then a scarf is made of different fabrics, another tartar, one tartar-three, a small head scarf, a square - a small square head scarf, a bundle—a small handkerchief of another type, a handkerchief-a large white square that is tied over a kimeshek, a robe-made of white fabric, a headdress made of white silk. A kundik is a white cloth that is draped over a kimeshek, as on a hairpin, but in a flat form, or a white scarf of elderly women.

Bokebay is a winter warm shawl knitted from fluff.

Sali is a bokebai knitted without fringe made of silk, valuable yarn.

Bortpe is a silk scarf with fringe.

Borik is a summer and winter headdress for girls, covered with expensive fabric, made of various valuable furs, sewn according to each sample.

Kaly is a precious fur scarf. It was probably so named because it was a thick carpet, which in our language was called a warm carpet.

Sharkat is a large silk scarf that women wear on their heads.

Today, some names of hats are not used, although we find them in some regions and works of art. Kazakhs have a red shuffle-a symbol of an unmarried girl. In general, a house with a daughter dressed in red, tied with a red scarf, was popularly called a red house.

When the sharkat night fell from the top,

I freed the braids of the sharkat night

From continuously moving stars to your hands,

Let's make a ring for you, dear?! (A. Amanzholov).

Headdresses of the new bride:

Saukele is an ornate, expensive, fashionable headdress worn by girls in high, wedding dresses. It is sewn from thin white felt, and the outside is covered with red cloth. Decorated with precious furs, gold, silver, beads. The upper side narrows, and feathers are attached to the roof. A bracelet with precious stones is sewn to the elbows, and a thin scarf obscures the face.

Bergek is an ornate headdress of the new bride, a light saukele uniform that is worn after the wedding.

Zhelek is a scarf that is put on the head of brides after saukele.

Akburkenshek – a scarf covering over the saukele of the new bride

Hats worn by girls:

Soraba is a headdress similar to a turban worn by girls with a fringe at the back.

Delegey is a headdress worn by girls in winter in ancient times.

Zhyrga is a luxurious headdress with many key chains, decorated with precious stones, beads.

Turban is a summer headdress of girls made of red, green, blue cloth, thick fabric, velvet with a national pattern. There are patterned, lace-trimmed types.

Kasaba is one of the types of a female turban, which attached one feather to the pointed top, decorated the forehead with gold, silver, precious stones, and on the right embroidered 5-6 rows with beads and sewed a long keychain.

Zere is a long, hollow inside, headdress, which is worn with a saukele.

Kula is the headdress is like a princess hat.

Sarapshan is soft yarn woven with horsehair silk, camel hair, dust-proof face mask for girls and brides, also known as dustproof.

Karkara is a fashionable headdress of a young woman, with a high top, with feathers.

A woman's headdress is a headscarf. Currently actively used. *Excited like a snake, I picked up a white handkerchief (Mashhur Zhusup, 217); I put a handkerchief and a scarf on my head (Mashhur Zhusup, the story of two guys and an old man: 11). One of the types of shawls is kundik. Having dressed in a dress, he put a kundik on his head, having reconciled himself to God (Mashhur Joseph, 44); Day – day means in Arabic Shamis, Shamsia (the source of the sun). As well as day,*

night is used: a night scarf, a scarf-a pattern suitable for a king with such a character (Seiful malik, p. 111). «Kunikey left his horse among the other horses and approached Shamshi and Shalken who were showing off. Who knows if we heard warm words from Shamshi, and, oddly enough, he removed the suspension from himself" (Zh. Aimauytov).

As a type of hat, neither day nor night are used in our modern language. Other attractive types of clothing are burkei, burkenshik. When the crying subsided, the women combed Maria's dark hair into a braid, tied her square with shorts, covered her with a white cloak and put her side on the railing (Shakarim, 533). *A motley mountain in a white burkenshik (Mashhur Joseph, 38); the burkenshik was plucked by his mother, and it came! Couldn't say "ah!" as he fainted (Mashhur Zhusup, 46).*

Kimeshek was worn by elderly women, grandmothers. National headdress made of white fabric with lining along the edge of the *kimeshek*. The women were decorated and embroidered depending on their age. Embroidery with ornaments was also decorated depending on the age. While young women decorated the *kimeshek* with pink-green color, older women decorated the *kimeshek* with embroidery with yellow, white thread. The *kimeshek* fringe covering the forehead and chin was called dew. "The form of *kimeshek*, called shellac, was worn by young women, middle-aged women, grandmothers" [4, p. 69].

P. Shoibekov: in ancient times, the Kazakh tones were the so-called bass tone, red tone, blue tone, black tone, white tone. The Bass tone meant an expensive tone enclosed in high-strength silk, penetrating into the wedding creation. Coloring the tone in a certain color had a ritual significance. For example, the color of a ton was covered with a blue cloth, and the background and hem of a beaver were called a blue tone. It is said that only famous people used to wear such a tone [5, p. 17]. Decorative outerwear made of red medlar with a lining-the tone of calendula. Valuable women's button-down outerwear with a beautiful sheepskin collar-brocade tone.

"*Kausyrma* – 1.women's camisole, waist robe, etc. ornate hook, as well as the head of the belt, holding the two front parts of the outerwear; Silver clasp (*kapsyrma*). How many silver bracelets and tassel, rings I made ("Zhas Alash"). 2. Type of outerwear. In youth, we would not have worn a chicken coop, if not in February (Kaz. language. dialect. dictionary) [6]. The dictionary defines a burgundy robe as "a flanking cloak made of red silk for girls" [7]. "Brocade robe-the most beautiful, warm, valuable type of tone is a brocade robe. Previously, it was worn only by rich, famous people and women, such as khan, leaders, rich man, sir, hansha. This type of clothing is made from muskrat, beaver, sable, manatee and other valuable furs with lining" [8].

Depending on the age of women, there are many different types of jewelry, clothes for girls, wedding clothes, clothes for middle-aged women and older parents. Kazakh masters studied various ornaments of clothing. From fabric, other necessities, as well as from seasonal, regional, social and age-related everyday home and fashion clothing, each of which has its own names. Women's clothing, known to the whole population: *dress, kimeshek, zhaulyk, saukele, jelek, turban, camisole, kazhekey, kibis, masi, keleme, vest.*

Today, a rarely used clothing name is *kazekei*. "*Kezekey* is women's clothing without sleeves with a stand-up collar, short from a camisole, made of expensive fabric. A lining is sewn from a thin fabric. Unlike a doublet, "wheat" does not fit between the lining and the cover" [9].

The type of women's outerwear is a skirt. The skirt was often worn at wedding celebrations. The skirt was also sewn for the newly - made bride . The skirt was sewn for a solemn meeting, so it was trimmed with beads. The dictionary gives such a concept as: "1. Women's fashion clothing. Until the end of the XIX century, women wore dresses outside, like skirts, during games and weddings. This type of skirt is very rare. The front parts of the skirt touch each other, giving it a wide belt. and, touching it, gives a wide tummy down the waist. The skirt made of velvet, colored silk is bordered with edging, embroidery or beaver leather is pasted on it, decorated with various ornaments, the belt is buttoned with a button. The skirt is sewn in such a way that it does not cover

the entire hem of the dress. 2. An apron that is tied in front of women who are doing household chores. In some places it is called “alshalgys”, a bare layer, made of thick white or brown fabric, sometimes of different colors. It is used for cleanliness when milking cattle, when cooking food” [10].

One of the most stylish outerwear is *keleme*, embroidered with silk, expensive women's outerwear. The dictionary says: “*Keleme* is a thing. Women's decorative clothing is clothing that women poets (*nazdar*) wear in fashion from the outside. Men wear *kebene*, poets wear *keleme* (proverb)” [11].

The type of thin light outerwear is a vest. Clothes made of valuable fabrics, sleeveless, collarless, light – *kezekey*. A camisole dress is a decorative garment that can be worn outside. Light, short outerwear was called *satira*. The definition of this clothing in dictionaries is given as follows: “*Satira* is a thing. local women's outerwear with sleeves; camisole.

One girl over each horse. There were turbans on his head, sequins around the circumference. At the top, a short satip sleeve was worn, the hem of which was covered with yellow grain (M. Myrzakulov, Omir.)” [12]. “*Satira* is a thing. Light short clothes worn by women; camisole” [11].

Women's shoes were also unusual. Women's shoes-different models of boots, “masi”, “kebis”. Men's shoes are high-heeled, beautiful, with a pointed beak, with a carving and pattern, the head and sole are sewn with silk thread. “The girl Ayman wore a kokshe kebis, The plain that gave wild animals to the specialist (Ayman-Sholpan, 1987)». *Kebis*. noun. etn. Shoes without heels, made of leather for wearing outside masi. Women who wear crooked kimeshek and put kebis on their feet, spitting, lifting the country on their heads, the heads of the family, putting masi on the bare feet of the bride are ashamed of themselves (M. Zhumabayev, East). The hem of his kupi hung down, as if “God hit him from the top”, he forgot to put on a kebis, and the excited man ran away after the wife (M. Dulatov, East.). With that kebis with a limp, in a tymak and a coat, Shaimagambet became a man with a crooked leg (Zh. Aimauytov, east.). He put a robe on his shoulders, a kebis on his feet and headed for the group (D. Abilev, Arman). [13].

High-heeled boots made of high-quality leather, worn by women, were especially fashionable, and young women wore masi rather than boots on their feet. Masi is a shoe that is sewn from soft leather or soot. The difference from boots is the absence of a heel, as well as the need to wear a kebis outside. *Kebis* is also sewn from leather, but its head is sewn from soft leather, and the sole is sewn above the hard one. Young women sew kebis in an ornament, which softens the appearance of unattractive shoes and makes them look like a girl's shoes. “*Koksauyr*. adj. high-quality leather, painted in blue paint. On the ambassador's feet were high boots with koksauyr attachments (M. Magauin, “Alasapyran”) [14].

Although he did not fast, did not pray on time and was not pious, he wore koksauyr kebis on his feet and layers of soft masi outside (A. Kekilbayev, East). *A hat with feathers on the girl's head and koksauyr boots on her feet had a different effect on everyone* (T. Alimkulov, the Kuren River).

Among the research works in this field, the works of Prof. E.N. Zhanpeisov are distinguished by their theoretical level, rich ethnographic material, extensive comparative, etymological analysis. Among them, a special place is occupied by M. Auezov's monograph devoted to the historical and linguistic study of the Kazakh ethno-cultural vocabulary based on the material of his works [13]. In this work, comparative data of other Turkic languages were also widely used in the analysis of a rich material consisting of vocabulary related to material culture, spiritual culture, folk dimension, kinship and family relations.

H. Dismukhametovich: “The whole everyday life and life situation of the Kazakh could be studied by his folk literature. ... Glorifying and praising the yurt, its light, all furniture and property, without leaving them untouched, folk poetry gives the cellar and tamdar a disgusting characteristic. Kazakh national clothes (Tumak, shekpen, kupi, borik, etc.), gold – silver, earrings, tengе, five types of weapons and Er-Turman, etc. c. and in folk literature. A special place in folk literature is occupied by four food cattle and the entire animal world of Kazakhstan and neighboring countries – peoples” [14, p. 30]. At the same time: In the ethnolinguistic richness of any language, the names of body parts, kinship, food, etc. are considered the most ancient in their origin and therefore stable and basic lexical elements. These categories of vocabulary are most often associated with national traditions and ethno-cultural characteristics of a particular people– secures the goal we have received [15, p. 182]. Folk food vocabulary is more stable than the terms “house”, “clothes”. The lexeme of folk cuisine also shows the similarity between the peoples and tribes of Tustass and ancient Turkic origin, the material cultures of ethnic groups. Indeed, “the language – vocabulary of the language is considered a mirror of its own history, its own way of life, its own culture of each nation, Its worldly (material) and spiritual treasury. After all, all phenomena in the sphere of life leave traces in the dictionary of the language, the corresponding words will testify in it and leave a stain with chills” [16, p. 8]. Every ethnic group, like every ethnos, is distinguished by the unity of its culture. Of the many activities, we are only interested in ethnicity. The significance of the transfer of the main ethnicity is measured by the level of ethnic culture, general consciousness, everyday language and traditional household culture. It follows from this that the subject of regional ethnography includes an ethnic component that differs in the diversity of one or another ethnicity [17, p. 3]. The names of ethnographic concepts (words and phrases), customs and everyday life of the population in early times were preserved in historical dictionaries and historical works about which they tell. Ethnographers cannot ignore the facts of language, exploring the conditions associated with customs, customs and material wealth created by the people, concerning spiritual culture. Because language is one of those tools that have been passed on and preserved from generation to generation for many centuries. Ethnocultural vocabulary is widely represented in the Kazakh work. That's because they cover the afterlife. Archiculture, ethnolinguistics explores the culture of an earlier era. Within the framework of ancient culture.

Conclusion

The knowledge about cultural and material values accumulated by the nation in the process of self-development forms the basis of the worldview of ethnic consciousness. Language as a real system in the fundamentals of linguoculturology contributes to the preservation of these values and their transmission to the next generation, as well as participates in the formation of a national worldview and linguistic consciousness of the individual. In scientific research, linguistic consciousness is interpreted as a set of images transmitted by linguistic means. They are the means of formation, preservation and restructuring of language features, which helps a person to enter the process of cognition of genesis as a literate person.

Understanding the linguistic and cultural foundations of ethnographism, revealing the ultimate essence of ethnographism on the basis of specific national traditions and worldviews, culture with examples, contributes to the differentiation of the correct and incorrect use of various names in force today.

Names attributed to any object, concept, phenomenon, living being, etc., have their place and multiply in every language. But it should be emphasized that the study of these names not only in accordance with their linguistic character, but also as an aspect, an object of national culture, the description of the linguistic and cultural essence of each name is the main factor affecting the purity and development, preservation of the language.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
2. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. – 178 с.
3. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2007. – 336 б.
4. Жәнібеков Ә. Қазақ киімі. Альбом. – Алматы: Өнер, 1996. – 192 б.
5. Шойбеков Р. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 130 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том. / Құраст.: Ә. Ыбырайым, А. Жаңабекова, Қ. Рысбергенова және т.б. – Алматы, 2001. – 744 б.
7. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 37: Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2006. – 540 б.
8. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.
9. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: РПК «Слон» DPS, 2012. – 736 б.
10. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.
11. Қайыржан К. Сөз-сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: Өнер, 2013. – 480 б.
12. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том / Құраст. А. Үдербаев, О. Нақысбеков, Ж. Қоңыратбаева және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
13. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том. / Құраст.: Б. Момынова, Б. Сүйеркүлова, А. Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
14. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том / Құраст.: Қ. Күдерінова, О. Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.
15. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы: Наука, 1989. – 283 с.
16. Досмұхаметұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 100 б.
17. Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса. // Ариальные исследования в языкознании и этнографии. Язык и этнос. – Л., 1983. – 250 с.

REFERENCES

1. Qaidar A. Qazaq tilinin ozekti maseleleri [Actual problems of the Kazakh language]. –Almaty: Ana tili, 1998. – 304 b. [in Kazakh]
2. Kopylenko M.M. Osnovy etnolingvistiki [Fundamentals of ethnolinguistics]. – Almaty: Evrazia, 1995. – 178 s. [in Russian]
3. Uali N. Qazaq soz madenietinin teoriyalıq negizderi [Fundamentals of Kazakh word culture]: Filol. gyl. dokt. ... diss. – Almaty, 2007. – 336 b. [in Kazakh]
4. Janibekov O. Qazaq kiimi. Albom [Kazakh clothing. Album]. – Almaty: Oner, 1996. –192 b. [in Kazakh]
5. Shoibekov R. Qazaq zergerlik onerinin leksikasy [Vocabulary of Kazakh jewelry art]. –Almaty: Qazaqstan, 1993, – 130 b. [in Kazakh]
6. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyk. 9-tom. / Qurast.: A. Ybyraiym, A. Janabekova, K. Rysbergenova jane t.b. – Almaty, 2001. – 744 b. [in Kazakh]
7. Babalar sozi: Juz tomdyq. T. 37: Bатырлар jыры [The word of ancestors: one hundred volumes]. – Astana: Foliant, 2006. – 540 b. [in Kazakh]
8. Qazaq dasturli madenietinin enciklopediyalyq sozdigi [Encyclopedic Dictionary of Kazakh traditional culture]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 1997. – 368 b. [in Kazakh]
9. Qazaqtyn etnografiyalıq kategoriialar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Enciklopediia. 3-tom. – Almaty: RPK «Slon» DPS, 2012. – 736 b. [in Kazakh]
10. Qazaq dasturli madenietinin enciklopediyalyq sozdigi [Encyclopedic Dictionary of Kazakh traditional culture]. – Almaty: Sozdik-Slovar, 1997. – 368 b. [in Kazakh]
11. Qajyrzhan K. Soz-sandyk: Qazaqtyn kone sozderi [Word-digital: ancient Kazakh words]. – Almaty: Oner, 2013. – 480 b. [in Kazakh]
12. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyk. 12-tom / Qurast. A. Uderbaev, O. Nakysbekov, J. Qonyratbaeva jane t.b. – Almaty, 2011. – 752 b. [in Kazakh]

13. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomдық. 7-tom. / Qurast.: B. Momynova, B. Suierkulova, A. Fazyljanova jane t.b. – Almaty, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
14. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomдық. 8-tom / Qurast.: K. Kuderinova, O. Jubaeva, M. Jolshaeva jane t.b. – Almaty, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
15. Janpeisov E. Etnokulturnaia leksika kazahskogo iazyka [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language]. – Almaty: Nauka, 1989. – 283 s. [in Russian]
16. Dosmuhametuly H. Alaman [Alaman]. – Almaty, 1991. – 100 b. [in Kazakh]
17. Tolctoi N.I. O predmete etnolingvistiki i ee poli v izychenii iazyka i etnosa. // Apialnye issledovaniia v iazykoznanii i etnogpafii [About the subject of ethnolinguistics and its role in the study of language and ethnos. // Aerial studies in linguistics and ethnography. Language and ethnicity]. Iazyk i etnoc. – L., 1983. – 250 s. [in Russian]

UDC 81'373.21: [811.512.122+811.111]; IRSTI 16.21.47
<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.16>A.M. KURBAN¹ , Z.M. DUISEMBEKOVA² ¹Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aruzhan.kurban@ayu.edu.kz²PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zerde.duisembekova@ayu.edu.kz**ETYMOLOGICAL ASPECTS OF PHYTOTOPONYMS
IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES**

Abstract. The significance of place-naming is one of the most essential components of any nation's history. Phytotoponyms, or toponyms named after plant names, represent people's economic and cultural activities, as well as the national-linguistic community's value system and worldview. The purpose of the article was to investigate and compare the etymological aspects of English and Kazakh phytotoponyms. For the study 63 phytotoponyms from the United Kingdom and 57 phytotoponyms from Kazakhstan were chosen through selective sample. To do so, an etymological method was utilized to define the structure of words, their origin, and meaning, as well as a comparative method to compare the phytotoponyms of the two languages.

The research used primary sources by employing a questionnaire to choose and obtain insight into Kazakh place-name meanings and locations of origin, as well as secondary materials from etymological books and dictionaries of toponyms. To check the authenticity of the Kazakh toponyms' origins, 98 volunteers (83 females, 15 men) from various areas of Kazakhstan were recruited by purposeful sampling. The differences were found in 1) history and origin, 2) word structure, and 3) deceptive names of English language, which did not correlate with the meaning of the toponyms, while the similarities were found in 1) word-formation, 2) descriptive names, the meanings of which can be understood from the first glance, and 3) motivational similarity in the names of toponyms.

Key words: toponymy, phytotoponym, culture, geographical names, etymology, plants, English language, Kazakh language.

A.M. Құрбан¹, З.М. Дүйсембекова²¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aruzhan.kurban@ayu.edu.kz²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zerde.duisembekova@ayu.edu.kz**Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фитотопонимдердің этимологиялық аспектілері*****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Kurban A.M., Duisembekova Z.M. Etymological Aspects of Phytotoponyms in English and Kazakh Languages // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 201–212.
<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.16>

***Cite us correctly:**

Kurban A.M., Duisembekova Z.M. Etymological Aspects of Phytotoponyms in English and Kazakh Languages // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – Б. 201–212.
<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.16>

Аннотация. Топонимиканың мағынасы кез келген халықтың тарихының құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Фитотопонимдер, өсімдік атауларынан аталған топонимдер халықтың шаруашылық және мәдени қызметін, ұлттық-тілдік қауымдастықтың құндылықтары мен дүниетанымын көрсетеді. Мақаланың мақсаты ағылшын және қазақ фитотопонимдерінің этимологиялық аспектілерін зерттеу және салыстыру болды. Зерттеу үшін іріктеу арқылы Ұлыбританиядан 63 фитотопоним және Қазақстаннан 57 фитотопоним таңдалды. Ол үшін сөздердің құрылымын, шығу тегі мен мағынасын анықтаудың этимологиялық әдісі, сондай-ақ екі тілдің фитотопонимдерін салыстыру мақсатында салыстырмалы әдісі қолданылды.

Зерттеу барысында қазақ топонимдерінің мағыналары мен олардың шыққан жерлері туралы мәліметтерді іріктеп алу үшін сауалнама арқылы бастапқы дереккөздер бойынша зерттелді, сонымен қатар топонимдік этимологиялық кітаптар мен сөздіктерден қосалқы мағлұматтар пайдаланылды. Қазақ топонимдерінің шығу тегінің шынайылығын тексеру үшін мақсатты іріктеу арқылы Қазақстанның әртүрлі аймақтарынан 98 ерікті (83=әйел, 15=еркек) қатысушылар қатысты. Айырмашылықтар 1) тарихы мен шығу тегі, 2) сөз құрамы және 3) топонимдердің мағынасына сәйкес келмейтін алдамшы ағылшын атауларында, ал ұқсастықтар 1) сөзжасамда, 2) бір қарағанда мағынасын түсінуге болатын сипаттама атауларында және 3) топонимдердің аттарында уәжділік ұқсас қатарында кездеседі.

Кілт сөздер: топонимика, фитотопоним, мәдениет, географиялық атаулар, этимология, өсімдіктер, ағылшын тілі, қазақ тілі.

А.М. Курбан¹, З.М. Дуйсембекова²

*¹магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aruzhan.kurban@ayu.edu.kz*

²PhD, старший преподаватель

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zerde.duisembekova@ayu.edu.kz*

Этимологические аспекты фитотопонимов в английском и казахском языках

Аннотация. Значение топонимии является одним из неотъемлемых компонентов истории любого народа. Фитотопонимы, топонимы, названные по названиям растений, отражают хозяйственную и культурную деятельность людей, систему ценностей и мировоззрение национально-языковой общности. Целью статьи было исследование и сравнение этимологических аспектов английских и казахских фитотопонимов. Для исследования путем выборочной выборки были отобраны 63 фитотопонима из Великобритании и 57 фитотопонимов из Казахстана. Для этого был использован этимологический метод для определения структуры слов, их происхождения и значения, а также сравнительный метод для сравнения фитотопонимов двух языков.

В исследовании использовались первоисточники с помощью анкеты для выбора и получения информации о значениях казахских топонимов и мест их происхождения, а также вторичные материалы из этимологических книг и словарей топонимов. Для проверки достоверности происхождения казахских топонимов методом целенаправленной выборки были набраны 98 добровольцев (83 – женского происхождения, 15 – мужского происхождения) из различных областей Казахстана. Различия обнаружены в 1) истории и происхождении, 2) составе слова и 3) обманчивых названиях английского языка, не соотносящихся со значением топонимов, а сходство обнаружено в 1) словообразовании, 2) описательных названиях, значения которых можно понять с первого взгляда, и 3) мотивационное сходство в названиях топонимов.

Ключевые слова: топонимика, фитотопоним, культура, географические названия, этимология, растения, английский язык, казахский язык.

Introduction

The names of places, how they were formed, and how they strive today are all fundamentally important aspects of any nation. As the first President of Kazakhstan addressed: “The building up of the nation’s potential requires further development of our culture and ideology” [1], therefore, it is what makes naming and having knowledge of the place-names so crucial.

Toponymy can be characterized as “systematic study of the origin and history of toponyms” [2, p. 9]. Toponymy, as a field of study, is interested in socio-cultural and linguistic aspects of the place-names. From the socio-cultural point of view, this discipline considers culture, history, origins which include legends and folk tales of almost any place-names.

To categorize and to classify the various parts of toponymic groups, it was divided into different categories. The current research work studies toponyms that are named after plants, which they are scientifically called phytotoponyms.

The world of plants is an essential part of the linguistic image of planet. Phytonymic influences on people's economic and cultural activities, the nationwide value system of society, and its worldview and system of belief. The language and cultural process of phytotoponyms is growing increasingly popular as time goes on [3].

Kazakh and English language phytotoponyms have undergone quite a myriad of investigations, though the phytonyms have almost never been the main subject, but are often included in a group of other toponyms.

Therefore, it cannot be said with certainty if the phytotoponym, one of the peculiar topics as of today, has been fully investigated from the etymological point of view in comparing the Kazakh and English languages. That is why this research tries to fill this gap.

The purpose of the article is to investigate the similarities and differences between the etymological aspects of English and Kazakh phytotoponyms.

The subjects of study are English and Kazakh phytotoponyms.

The objects of study are differences between English and Kazakh phytotoponyms.

The objectives of study are:

- To study etymology of English and Kazakh phytotoponyms;
- Compare and contrast the etymologies of phytotoponyms in English and Kazakh languages.

Research questions:

1. What is phytotoponym and how it is defined?
2. What are the main peculiar characteristics of English phytotoponyms?
3. What are the main peculiar characteristics of Kazakh phytotoponyms?
4. What are the main differences between English and Kazakh phytotoponyms?

Research methods and materials

An etymological method was used to describe the structure of words, word-formation, origin, and meaning of phytotoponyms. Therefore, for the current study, 63 phytotoponyms from the United Kingdom and 57 phytotoponyms from Kazakhstan were selected.

For the accuracy of the Kazakh toponyms’ origins, 98 (83=female, 15=male) participants from Kazakhstan's certain regions were selected through deliberate sampling. Participants' ages varied from 10–20 to 51–60.

In the present research, a questionnaire was utilized, which is a common type of qualitative method that is used by numerous researchers. The respondents were asked to participate in the questionnaire and answer open-ended questions relating to the origination of the given place-names.

The study was advertised through social media, asked for by friends' relatives, and was self-selected. The data was collected via a Google Form, which the respondents answered anonymously.

The research used primary sources to select and gain insight about Kazakh phytotoponyms' meanings and places of origin by applying a questionnaire; and secondary data of phytotoponyms were collected through the dictionaries and etymological books: T. Januzaq's "Geographical Names (etymological reference) (in Kazakh)" [4], "A Dictionary of British Place-Names" by D. Mills [5], "Word-formation patterns of place-names: monograph (in Kazakh)" by B. Bijarov [6], and A. Room's "An Alphabetical Guide to the Language of Name Studies" [7].

A comparative method was used to compare the etymological aspects of English and Kazakh phytotoponyms, which also belongs to a qualitative type of research, mainly used to compare two objects. In linguistics, this method is often used to compare two languages and their different elements [8].

Literature review

Countless scholars have long been fascinated by plants, therefore, it's no surprise that many locations have been named after them. The term "phytonym" (from Greek "phyto" – plant, "onym" – name) is thought to have been in use since the 1970s of the twentieth century, when it began to be associated with the plant world in a linguistic sense [9]. However, the word "phytonomy" is said to be in use since 1913 as written in "Webster's Revised Unabridged Dictionary", which means "The science of the origin and growth of plants" [10], although it has not been in active use since then. In Superanskaja's studies, for example, the term "phytonym" is used as a separate term for identifying plants, although "phytonomy" ("phytonymy" in original article) is recognised as a scientific term for place-names [11]. Bijarov, on the other hand, argues that "phytonym" is "the name of terrestrial vegetation and the field of science that studies it" [6, p. 100], however he used "phytotoponym" as the formal term, whereas "phytonym" was used as a description of plants. Similar thoughts were shared by Cargonja et al. and Shi et al., when they defined "phytotoponym", although they never utilized nor shared thoughts on "phytonym" or "phytonomy" [12; 13].

Despite their widespread use, the words "phytonymy", "phytonomy", and "phytotoponym" have yet to be given a clear and widely recognised understanding in the scientific literature. As a result, for the scientific term that studies the names of the plant world, this article uses "phytotoponym", which is generally more recognisable than the others, whereas "phytonym" refers to a single name for a tree, herb, shrub, flower, fruit, or other plant.

English toponyms have a long and convoluted history in which various elements and factors were involved. The waves of conquests were first and primary reasons for the earliest place-names in English, where people from different backgrounds have given names to the lands based on different reasons. As a result, English toponyms include a wide range of languages, including Celtic (Eccles, Catherington), Latin (Harborough Magna, Jacobstow, Littledean), Scandinavian or Old Norse (Kettlethorpe, Mickleby), Norman-French (Ridgmont, Vauxhall, Haltemprice), and Old English (OE) (Halton, Tonbridge) the most prominent of which is, surprisingly, still in use today [14].

The oldest English phytotoponyms, which are derived from plant names, are thought to come from a time when humans were fully reliant on nature and sought to live near rivers or in tiny portions recovered from the forest. As a result, natural object names were shifted to other settlements [15].

It is charming and fascinating feeling to learn and study the English place-names related to plants. Almost every place-name reflect the face of the landscapes, describing every inch of it, from the whole field to single detail, such as trees, fruits, and vegetables. Furthermore, they present historical elements, every aspect of human activity in various places throughout time, human development over landscapes and agricultural activities, and its purposes, to their environmental investigations and explorations [5].

English phytotoponyms are not officially distinguished as a separate, independent science. Typically, phytotoponyms are included among other toponyms, unable to be a distinct version of toponymic branch. There is a term “drymonyms” which indicates “*proper names of woods and forests*” [7, p. 34], “agronyms” imply “*proper names of fields and plains*” [7, p. 4], as the United Kingdom is rich in its forests with tree-like names and fields, however, they only partially affect the phytotoponymic system.

There are two ways to distinguish the English place-names:

1. descriptive, where one or two distinct words come from ordinary speech or at least recognisable so it can be easily explained by the masses (“Larkfield” (From Old English *lawerce* + *feld* which means “*Open land frequented by larks*” [5, p. 672], “Beaumont” (from Old French words *beau* or *bel* + *mont* meaning “*beautiful hill*” [5, p. 159] etc.) Although, regardless of this feature, some names cannot be taken literally, such as the names as “Rockbeare” (Devon) that has little to no things to have common with rocks or bears, but means “*grove frequented by rooks*” [5, p. 887];

2. “proper” names, not usually used in everyday speech and, due to linguistic changes, have resulted in the loss of original meanings or have no accurate connotation (“Carlisle” (An old Celtic name meaning “*(place) belonging to a man called Luguvalos*”, to which Celtic *cair* “*fortified town*” was added after the Roman period [5, p. 267]) [16]. Mills described it as “linguistic fossils” i.e., “fossilization”, where the original meaning of the word, due to the changes in the grammatical functions and despite its constant usage, has lost its linguistic sense [5, p. 13].

Mills also pointed out the three distinct place-name types, that occur in English language: folk-names, the names of the inhabitants of a place or district; habitative names, that forms one of the largest groups, where place were occupied or inhabited from the start, some of which were cottages, farms, villages, manors etc., any kind of building; and topographical names, also considered to be one of the largest group out of the three, which describes topographical or physical nature, either natural or manmade, that was then transferred to the settlement near the feature named [5].

The etymology of Kazakh toponyms has a brief but fascinating history that includes where, when, and whose languages they originated from. The most visible is the period when Turkic tribes such as the Saka (4th c. B.C.), Kangju (4th-2nd c. B.C.), Uysun (3rd and 2nd c. B.C.), Western Turkic Khaganate (6th-8th c.), Karluk Yabghu State (9th-10th c.), Oguz (10th-11th c.), Kipchaks (9th-10th c.), and Mongol empire (13th-14th c.) existed and inhabited in these territories. However, extensive research reveal that many more languages and khanates were involved, implying that the Kazakh place-names are not from these groups. After detailed investigations done by researchers of toponymic structures, it's clear that Oral-Altai, Turkic, Arabic, Persian, Mongol, and Slavic languages were involved in the naming processes [4; 6].

The origin and sources for naming the lands and places in Kazakh can be categorized into several groups: 1. Toponyms that convey the character and features of the area; 2. Toponyms associated with the designation of representatives of the plant world; 3. Toponyms containing the names of the animal world; 4. Toponyms associated with the nomadic way of life; 5. Names associated with settled agriculture; 6. Place names that come from anthroponyms; 7. Toponyms that are associated with religious beliefs [17].

The naming behind the flora and fauna relies on the distinction that stems from the economic structure of the past, which was shaped by the livestock-based economy and the style of life of the inhabitants in these areas. What would be unimportant and secondary to other peoples was the most distinctive aspect of the region for the Turkic peoples. The Kazakhs have evolved great skills of observation as a result of their nomadic lifestyle, which allows them to make use of the natural qualities of their land.

Remarkably, phytotoponyms in Kazakh regions have been studied and are attracting a lot of attention from scientists. Researchers have studied phytonyms from mythical perspectives [18; 19], from the notion of their creation [20], from the folk roots of toponymic areas [21], and from the structure of the words.

In the Kazakh world, any toponym has major importance to the nation. It is common knowledge that the Kazakh people have travelled extensively up to now. Kazakhstan is a leader in the production of wild beneficial plants, with more than 12,000 distinct varieties of therapeutic herbs [22]. There is ample reason to believe this because, as previously stated, the Kazakhs lived a nomadic lifestyle and were cattle breeders. As Qaliev describes Kazakh people that they could tell which animals were infected, which herbs were good for them, and which were harmful, and they “*not only distinguished, but also analysed the colours of plants, giving each a name and a heading*” [23, p. 5].

The phytotoponyms in Kazakh language can be classified into different thematic groups by which the names are given to lands: depending on the place of growth; depending on the growing season; depending on the position; inedible, poisonous plant; depending on the specifics of growth and etc. [24]. The importance in naming places with plant related terms has been going around for quite some time, although, some of the names may have been nominated just recently. In Kazakhstan lands, “agash” (tree) is one of the most fundamental aspects of plant world, and toponyms with “agash” stem are considered ancient, even though some of them might have emerged relatively recently [22]. However, it is not to say all of the plant world has been given name in these lands, but particularly those that contributed in some economical or ethnocultural way to the Kazakh lands. Atasoy and Yeginbayeva list multiple such examples “koga – a plant from the cattail family; karagan – black wattle; kuray – salt grape; kiyak – wild rye; olen – grass; taken – spiculum, smooth carline; alma – apple tree” [22, p. 22].

The structure of the toponyms from both languages can be divided into 3 groups: compounds, simplex names, and “double-barrelled” place-names. The compound names consist of the two to three elements, the first often characterizes the second. The simplex names consist of only one element or can be combined with affixation. The “double-barrelled” toponyms are type of compound words, generally containing two words (sometimes more) and usually linked with a hyphen [5; 6].

The place-names in both languages have a lengthy history and motivations behind naming their lands in particular way. The present article’s subject, phytotoponyms have undeniable part in each nation’s culture, presenting us with impressive amount of information.

Results and discussion

The goal of the study was to compare English and Kazakh phytotoponyms in United Kingdom and Republic of Kazakhstan.

For the current study sample 63 English and 57 Kazakh phytotoponyms were chosen. The foundation and connotation of the Kazakh phytotoponyms have been asked and answered by the 98 local or near residents for the clarity. The participants responses were given in online format through Google Forms. Furthermore, the indications of participants inclusion will be indicated as “N=number”.

The data for the phytotoponyms of the English language have been collected as a secondary data from the following books: “A dictionary of British place-names” by D. Mills and A. Room’s “An Alphabetical Guide to the Language of Name Studies” [5; 7]. As for Kazakh phytotoponyms, the place names were selected from T. Januzaq’s “Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық)” (Geographical names (etymological reference)) and B. Bижаров’s “Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография” (Word-formation patterns of place-names: monograph).

The English and Kazakh languages have little relation in language system, however the phytotoponyms of both languages have shown to have similarities in structure of the words and the toponyms have analogous meanings.

The compound place-names are present in both English and Kazakh language. The compound names usually consist of two or more words combined with each other, so in English, the phytotoponyms that qualify to this type are “Appletreewick”, with the combination of OE words *appel-triow* + *wic* means “*dwelling or farm by the apple-trees*”; “Bartlow”, combines words *beorc* + *hlaw* (OE) to indicate “*mounds or tumuli where birch-trees grow*”; “Brampton”, a generally common name, means “*farmstead where broom grows*” from OE *brom* + *tun*; “Breamore”, can mean “*marshy ground where broom grows*” with linked OE words *brom* + *mor*.

As well as in the Kazakh language, the phytotoponyms make up compound words: “Aulieagash” – a village, consists of words “aulie” (sacred) + “agash” (tree) meaning “*place, where sacred tree grows*” (N=52); “Katonkaragai”, village, is a combination of “katon” (from old Turkic “woman, wife, queen or princess”) + karagai “pine”, which would mean “*area, where pine trees belong to the wives or queen*” (N=36) or “*pinetrees that grow beside river called Katun*” (N=23); “Shymkent”, city, where words “shym” (from old Turkic “meadow or grass”) + “kent” (from old Turkic “city”), one of the most oldest cities in Kazakhstan, means “*city filled with grass*” (N=92).

The other similarity would be “descriptive toponyms” that can be recognised and understood with modern speech. The English descriptive phytotoponyms are not abundant in numbers, but some of the words have the same meaning as it was the old days: “Ashford”, town, the OE words *æsc* + *ford* usually would mean “*ford where ash-trees grow*”; “Boxford”, town, the still modern words from OE *box* + *ford* indicate “*ford where box-trees grow*”; “Bromfield”, village, mean “*brown open land, or open land where broom grows*” from OE *brom* and *feld*; “Cherry Willingham”, large village, where, although the name Willingham suggests the name of the person, cherry or from *chiri* literally means regular cherries or “*Settlement, where cherry trees grow*”.

The majority of Kazakh phytotoponyms consist of descriptive place-names, only few being difficult to comprehend at first glance. For instance, “Zhusandy”, uninhabited area, is formed from words “zhusan” (wormwood) and suffix “dy” (a suffixation that denotes the presence or existence of something), literally meaning “*area, where wormwood grow in abundant number*” (N=83); “Baldyrkol”, lake, combining words “baldyr” (seaweed or water plant) + “kol” (lake) indicate “*lake, where seaweed or water plant grow around or in it*” (N=64); “Kayindy”, village, means “*place, where most of the birch grow*” from the linked words *kayin*” (birch) + suffix “dy” (N=75); “Terekty”, village, combining the words “terek” (poplar) + suffix “ty” denotes “*region with lots of poplar*” (N=56).

Additionally, from observing the meanings or definitions of the place-names from English and Kazakh languages, it is apparent that the reasons for naming these phytotoponyms can be alike. The English and Kazakh phytotoponyms are often nominated because of the plants that located, grow, produced in areas as rivers, lakes, farms or just uninhabited places. The place-names might not be clear in their word-formation or structures, due to the differences in old and modern languages, however, the underlying meaning does not change.

Although it has been noted that the word-formation of the English and Kazakh have similar pattern, the English language have a large number of “double-barrelled” phytotoponyms, as opposed to Kazakh. The most typical example would be compound words with common names. As in the case of “Wheaton Aston”, a small village, has been around since 1000s, the name “Aston” (OE *east* + *tun*) is a common name, meaning “*eastern farmstead or estate*”, whereas “Wheaton” derived from OE *hwlte* “*growing with wheat*”, so together it would be called “*farmstead with growing wheat*”; “Cherry Burton”, may have been recorded since 1400s. The common name “Burton” (OE *burh-tun*) may imply “*fortified farmstead*”, as for the “Cherry” (Middle English *chiri*), it is, a name, refers to common cherries. Thus, this place-name would mean “*fortified*

farmstead with growing cherry tress"; or "Cherry Hinton", where "Hinton" (OE *hiwan*), common place-name means "*farmstead belonging to a religious community*", though "Cherry" remains the same; "Carleton in Lindrick", village, first appearance maybe since 13th c. "Carlton" (Scandinavian *karl*), a common place-name from Scandinavian means "*farmstead or estate of the freemen or peasants*", while "Lindrick" (OE *lind* + *ric*) is "*strip of land where lime-trees grow*". Other double-barrelled names are: "Lower Aisholt", village, means 'Ash-tree wood' from OE *æsc* + *holt*; "Appleton-le-Moors", village, *appel-tun* from OE means "apple orchard" + *moors* "near the moors", thus "*apple orchard, where it is grown near the moors*".

In Kazakh, the compound double-barrelled place-names are very few in number, and in fact are constructed as an adjective + noun, with typical hyphen joining them together: "Jalpak-Karagai" (jalpak "flat" + karagai "pine"), vicinity, the name is straightforward in its meaning, though, there is no exact certainty on the reason for its naming. The residents' answers suggested that there might be "*overgrown pines*" (N=53) but no certain answers were given for the "flat" word; "Kamys-Samar" (kamys "cane or reed" + samar), river, which meaning might be related to the plant name "*place, where a lot of reeds grow*" (N=58), "*reed, that grows under river*" (N=34). However, the word "Samar" was interpreted differently and it is suggested that it belonged to a person's name: "*Samar was a name of a young girl with tragic end*" (N=13), "*Kamys and Samar are the names of the sisters*" (N=10), although it is not confirmed officially; Koimazar Karaagash (koi "from turkic 'settlement'" + mazar from old Turkic "corpse, graveyard" + karaagash "elm") is a place, which meaning might be "*settlement, where the elm was grown around the cemetery or the corpses*" (N=11).

Other difference would be that English phytotoponyms might be difficult to understand, as some words are not fully present in modern language. As said before, the toponyms of English language have stayed almost the same throughout the years, however, the language itself has gone through changes, thus, making the old place-names' words no more relevant. Taking a look at some of these: "Puncheston", village, which may have been in use since 1200s. From Old French *pont* + *chardon* can indicate "*bridge where thistles grow*" – this example may be understandable to French readers, but not to English ones. Another example "Longbenton", district in England, may be originated since 1100s and means "*farmstead where bent-grass grows, or where beans are grown*" with the words in OE *beonet* or *bean* + *tun*, with added affix *long* later on; "Pendock", a village, that possibly indicates "*hill where barley or corn grows*" with the Celtic *penn* + a derivative of *heith* 'barley' or 'corn'; "Rishangles", village that consists from OE *hris* + *hangra* and means "*wooded slope where brushwood grows*".

Kazakh phytotoponyms' names, on the other hand, may look very familiar to the modern people's language, so even just reading the place-name they can guess what is this about. The examples include: "Zhidely" (zhide "berry" + ly (suffix)), village, is a place where "*a lot of berries grow*" (N=81) respondents answer, as the words are still in use in language; "Kandyagash" (kadyagash "alder"), a city, is a simplex name with no affixation, and it means "*place, where abundant of alders grow*" (N=86), as "kandyagash" is a common plant name, though the structure of the word if taken literally, can mean "*bloody tree*"; "Kayindykol" (kayin "birch" + kol "lake"), lake, which literally means "*birches grow around the lake*" (N=53).

Another distinction between the two languages' phytotoponyms would be the locations, the sources from which they derived from. As it was mentioned above, English toponymic formation originated with the earliest inhabitants, Celtic people, as it can be evidenced by the still modern and in use phytotoponyms "Pimperne" - a village in England, which from Celtic words *pimp* + *prenn* could mean "*five tress*"; "Heskin Green", also a village, derivates from Celtic word *hesgin* meaning "*village, where sedge grows*"; "Darenth", a river's name, which in Celtic would mean "*river, where oak-tress grow*"; Norman conquests, that contain words from Scandinavian (Old Norse) and French as well. They can be observed in phytotoponyms as in the case of "Dockray", town, originates from

words *docce* (Old English) + *vra* (Scandinavian), which means “*land, where water-lilies grow*”; “*Ellerbeck*”, village, from Scandinavian *elri* + *kjarr* means “*stream where alders grow*”.

Additionally, English, as the history has shaped its place-names, has been influenced by languages as Old English and Latin’s affixations: “*Minterne Magna*”, village, was probably recorded since 987. The OE *mint* + *ærn* and Latin’s affix *magna*, can mean “*house near the place where mint grows*”; “*Beeston*”, town, from Old English *beos* + *tun* and Latin affix *regis* “of the king” may be interpreted as “*farmstead of the king where bent-grass grows*”; “*Appleby Magna*” & “*Appleby Parva*”, place-names which may mean “*(big or small) farmstead or (big or small) village where apple-trees grow*” distinguishing Old English’s *æppel* Latin *magna* ‘great’ and *parva* ‘little’; “*Akeld*” indicate “*oak-tree slope*” from OE *ac* + *helde*.

The origins of Kazakh phytotoponyms, on the other hand, have a somewhat distinct background. The Kazakh place names were affected by nomads (Saka, Oguz, Kipchaks, Uysun) and their continual journey across the areas, as it was acknowledged in the current study. Kingdoms, khaganates, tribes, and empires (Kangju, Western Turkic Khaganate, Karluk Yabghu State, Mongol empire) that invaded, travelled, or inhabited here are another reason for place names. All of these tribes had a variety of ethnicities integrated into diverse units, and many spoke Oral-Altai, Turkic, Arabic, Persian, Mongol, and Slavic languages, as demonstrated by phytotoponyms like: “*Almaty*” (*alma* “apple” + *ty* (suffix)) is a historically old city, which is believed to be originated in 13th and 14th century, the affix “*ty*” indicating the old way Turkic-Mongolian tribe used to add to make plural words and its name means “*many apples*”, “*area, where many apples grow*”, according to respondents’ answers (N=70); “*Arshaly*” (*arsha* “juniper” + *ly* (suffix)) is a name of the river, which by residents’ words mean “*place, where there a lot of junipers grow*” (N=90). The suffix “*ly*” is an indicator that this place-name belonged to the Turkic tribes; “*Karagaily*” (*karagai* “pine” + *ly* (suffix)) a village, the meaning of which comes as “*a place overgrown with pine*” (N=65) Similarly to “*Arshaly*”, “*ly*” is a common suffixation, pointing at something being present or existing; “*Izendy*” (*izen* “kochia” + *dy*), village. It is believed that the place-name “*Izendy*”, means “*place, where Kochia grass grows*” (N=11); “*Shiely*” (*shie* “cherry” + *ly* (suffix)) means “*place, where wild cherries are grown*” (N=75); “*Miyaly*” (*miya* (licorice) + *ly* (suffix)) “*area overgrown with licorice or licorice’s root*” (N=76); “*Zhusimdyk*” (*zhusim* “grape” + *dik* (suffix)), settlement, as the name suggests it is “*the centre of the "vineyard" and there are very good farms at its base*” (N=35), while the suffix “*dyk*” is also derived from the travellers’ language meaning “*that an object or phenomenon exists in a certain natural form, occurs in abundance, and that a natural object is someone’s property, birthplace*”.

The work was carried out within the framework of the scientific project AP19579130 with the financial support of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan.

Conclusion

The current study has gathered, collected, and analysed the phytotoponyms of English and Kazakh languages. The study of phytotoponyms from selected languages has demonstrated the similarities and differences between the two.

Thus, as a result of the study, we came to the following conclusions:

The similarities between English and Kazakh phytotoponyms are as follows:

1. The structure of the phytotoponyms, most particularly the compound place names, can be observed in both languages, often combining two to three words, the first words denoting or describing the latter one. The English phytotoponyms are most likely to be compound rather than simplex.

2. The “descriptive phytotoponyms” where the names can be interpreted literally, and, despite the centuries of their existence, can still be understood from a modern point of view.

3. The meanings and reasons behind the naming are almost identical. The residents, travellers have named the place names according to the plants and vegetation, most likely because they were grown in abundant numbers.

The following are the distinctions between English and Kazakh phytotoponyms:

1. The English and Kazakh phytotoponyms have “double-barrelled” place-names, or compound names that were linked as a phrase, however, English double-barrelled phytotoponyms are in great number than the Kazakh ones, and the often come along with common or proper names.

2. Despite the “descriptive” place names in the English toponymic system, the vast majority of them contains words that may have lost meaning, or are difficult to recognize for the modern people without prior research, since the words have gone through a long development, whereas Kazakh names are still intact with their old names and meanings.

3. The history of the two nations makes a great distinction between the United Kingdom’s and Kazakhstan’s phytotoponyms’ origins. The English place names are named mostly after the conquests, wars or people, who have had a different language, such as French or Scandinavian. The Kazakh, on the other hand, also had wars, and conquests, but it was mostly influenced by the nomads and tribes.

Phytotoponym is a relatively new term that has yet to be utilized in the scientific community. Plant names are an essential aspect of every country's economy since they reveal details about the country's eco system as well as historical and cultural worth. The places’ geographical, geological structure may change, but the name will stay for a long time, as it was evidenced by centuries old toponyms. Therefore, it is important to know the origins of the places one lives their whole life. The toponymic names, despite being constant, may be changed due to the various reasons, and perhaps, new phytotoponyms, as well as new eco places may appear in the future. The current study looked at portions of phytotoponyms, allowing for a comparison of two cultures, but eventually demonstrating not just differences but also commonalities, allowing for further, more detailed comparisons.

Human awareness is shaped by its cultural and historical surroundings. For representatives of other cultures, the same objects, phenomena, and concepts have diverse interpretations. In an era of modern globalization, strong cultural connectedness, and integration, the necessity of researching meaning and meanings increases. Today's cultures are not confined to small spaces. Cultures actively influence one another and occasionally clash at the level of impact: informational, economic, linguistic, and so on. As a result, there is an increased interest in cross-cultural psychology, cross-cultural management, and cross-cultural competency among psychologists, translators, and linguists [25].

BIBLIOGRAPHY

1. Nazarbayev, N. A. State of the Nation Address by the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev // Akorda. [Electronic resource]. URL: https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/state-of-the-nation-address-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-january-10-2018
2. Monmonier M. From Squaw Tit to Whorehouse Meadow: How Maps Claim, Name and Inflamm. – Chicago, Illinois: University of Chicago Press, 2006. – 230 p.
3. Аникина Т.В. Словообразовательная структура фитонимической лексики в английском и русском языках // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. – 2018. – Т. 4. – №4. – С. 3–13.
4. Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы: Өнер, 2011. – 496 б.
5. Mills D. A dictionary of British place-names. – Oxford university press, 2003. – 1184 p.
6. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 420 б.

7. Room A. *An Alphabetical Guide to the Language of Name Studies*. – Lanham and London: The Scarecrow Press, 1996. – 123 p.
8. Lehmann W.P. *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*. 1st ed. – Lanham and London: Routledge, 1993. – 340 p.
9. Шанский Н.М., Боброва Т.А. Школьный этимологический словарь русского языка: Происхождение слов. – М.: Дрофа, 2002. – 400 с.
10. Phytonomy // Webster's 1913. [Electronic resource]. URL: <https://www.websters1913.com/words/Phytonomy> (Retrieved April 14, 2022).
11. Суперанская А.В. *Общая теория имени собственного*. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
12. Cargonja H., Dakovic B., Alegro A. Plants and geographical names in Croatia // *Collegium antropologicum*. – 2008. – №3(32). – P. 927–943.
13. Shi G., Ren F., Du Q., Gao N. Phytotoponyms, geographical features and vegetation coverage in Western Hubei // *Entropy*. – 2015. – №3(17). – P. 994–1006.
14. Briggs K. *An index to personal names in English place-names*. – Nottingham: English Place-Name Society, 2021. – 300 p.
15. Ягумова Н.Ш., Богус З.А., Абрегов А.Н. Англоязычная фитотопонимия как отражение национальной культуры США // *Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение*. – 2016. – №4(2). – С. 153–159.
16. Mawer A., Stenton F.M. *Introduction to the Survey of English Place-names*. – Vol. 1. – The University Press, 1924. – 304 p.
17. Садыков Т.С., Жумекенова Д.Е. К вопросу об особенностях происхождения топонимов в истории Казахстана // *Молодой ученый*. – 2017. – №11(145). – С. 396–399.
18. Садирова К.К., Исламгалиева В.Ж., Жазыкова Р.Б., Карабаев М.И. Связь фитонимов с мифическими текстами (на основе материалов казахского языка) // *Современное педагогическое образование*. – 2021. – №7(5). – С. 224–230.
19. Karabaev M.I., Duzmagambetov E.A., Bayadilova-Altybayeva A.B. Mythological aspect of some Kazakh toponyms // *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*. – 2021. – №4-2(55). – P. 71–75. <http://doi.org/10.24412/2500-1000-2021-4-2-71-75>
20. Smatova A.E., Tileuberdiyev B.M., Meirbekov A.K., Han T. The concept of “plants” in Kazakh and English toponymic space // *Вестник НАН РК*. – 2020. – №1(383). – P. 140–147. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.17>
21. Harte J. Names and tales: On folklore and place names // *Folklore*. – 2019. – №4(130). – P. 373–394. <https://doi.org/10.1080/0015587x.2019.1618071>
22. Atasoy E., Yeginbayeva A. Toponymic Approach in Scientific Research of Landscapes Associated With the Plant World // *International Conference on Literature, Humanities and Social Sciences (LHSS-17) Jan. 23-24, 2017 Manila (Philippines)*. – P. 21–27. <http://doi.org/10.17758/URUAE.ED0117313>
23. Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1998. – 159 б.
24. Садырбаева З. Жер-су атауларының өсімдіктер дүниесіне қатысты тақырыптық-мағыналық сипаты // *Тілтаным*. – 2017. – №3(67). – С. 67–75.
25. Мейрбеков А., Сматова А., Тилеубердиев Б. Қазақ және ағылшын топонимдеріндегі түр-түс атауларының репрезенттелу ерекшелігі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4(118). – Б. 202–214.

REFERENCES

1. Nazarbayev, N. A. State of the Nation Address by the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev // Akorda. [Electronic resource]. URL: https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/state-of-the-nation-address-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-january-10-2018
2. Monmonier M. *From Squaw Tit to Whorehouse Meadow: How Maps Claim, Name and Inflamm*. – Chicago, Illinois: University of Chicago Press, 2006. – P. 230.
3. Anikina T.V. Slovoobrazovatel'naiia struktura fitonimicheskoi leksiki v angliiskom i russkom iazykah [Word-building structure of phytonymic vocabulary in English and Russian] // *Nauchnyj rezultat. Voprosy teoreticheskoi i prikladnoi lingvistiki*. – 2018. – Т.4. – №4. – С. 3–13. [in Russian]

4. Januzaq T. Jer-su ataulary (etimologialyq anyqtamalyq) [Geographical names (etymological reference)]. – Almaty: Oner, 2011. – 496 b. [in Kazakh]
5. Mills D. A dictionary of British place-names. – Oxford university press, 2003. – 1184 p.
6. Biarov B. Jer-su attarynyn sozjasamdyq ulgileri: monografiia [Word-formation patterns of place-names: monograph]. – Almaty: Memleketik tildi damytu instituty, 2012. – 420 b. [in Kazakh]
7. Room A. An Alphabetical Guide to the Language of Name Studies. – Lanham and London: The Scarecrow Press, 1996. – 123 p.
8. Lehmann W.P. Theoretical Bases of Indo-European Linguistics. 1st ed. – Lanham and London: Routledge, 1993. – 340 p.
9. Shanskiy N.M., Bobrova T.A. Shkolnyi etimologicheskii slovar russkogo iazyka: Proishozhdenie slov [School etymological dictionary of the Russian language: The origin of words]. – M.: Drofa, 2002. – 400 s. [in Russian]
10. Phytonomy // Webster's 1913. [Electronic resource]. URL: <https://www.websters1913.com/words/Phytonomy> (Retrieved April 14, 2022).
11. Superanskaia A.V. Obshaia teoriia imeni sobstvennogo [General theory of proper name]. – M.: Nauka, 1973. – 366 s. [in Russian]
12. Cargonja H., Dakovic B., Alegro A. Plants and geographical names in Croatia // Collegium antropologicum. – 2008. – №3(32). – P. 927–943.
13. Shi G., Ren F., Du Q., Gao N. Phytotoponyms, geographical features and vegetation coverage in Western Hubei // Entropy. – 2015. – №3(17). – P. 994–1006.
14. Briggs K. An index to personal names in English place-names. – Nottingham: English Place-Name Society, 2021. – P. 300.
15. Iagumova N.Sh., Bogus Z.A., Abregov A.N. Angloiazychnaia fitotoponimiia kak otrajenie nacionalnoi kultury SShA [English-language phytotoponymy as a reflection of the US national culture] // Vestnik Adygeiskogo gosudarstvennogo universiteta. Serii 2: Filologii i iskusstvovedenie. – 2016. – №4(2). – S. 153–159.
16. Mawer A., Stenton F.M. Introduction to the Survey of English Place-names. – Vol. 1. – The University Press, 1924. – 304 p.
17. Sadykov T.S., Jumekenova D.E. K voprosu ob osobennostiah proishozhdeniia toponimov v istorii Kazahstana [To the question of the peculiarities of the origin of toponyms in the history of Kazakhstan] // Molodoi uchenyi. – 2017. – №11(145). – S. 396–399. [in Russian]
18. Sadirova K.K., Islamgalieva V.J., Iazykova R.B., Karabaev M.I. Sviaz fitonimov s mificheskimi tekstami (na osnove materialov kazahskogo iazyka) [Connection of phytonyms with mythical texts (based on materials of the Kazakh language)] // Sovremennoe pedagogicheskoe obrazovanie. – 2021. – №7(5). – S. 224–230. [in Russian]
19. Karabaev M.I., Duzmagambetov E.A., Bayadilova-Altybayeva A.B. Mythological aspect of some Kazakh toponyms // Mejdunarodnyi jurnal gumanitarnyh i estestvennyh nauk. – 2021. – №4-2(55). – P. 71–75. <http://doi.org/10.24412/2500-1000-2021-4-2-71-75>
20. Smatova A.E., Tileuberdiev B.M., Meirbekov A.K., Han T. The concept of “plants” in Kazakh and English toponymic space // Vestnik NAN RK. – 2020. – №1(383). – P. 140–147. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.17>
21. Harte J. Names and tales: On folklore and place names // Folklore. – 2019. – №4(130). – P. 373–394. <https://doi.org/10.1080/0015587x.2019.1618071>
22. Atasoy E., Yeginbayeva A. Toponymic Approach in Scientific Research of Landscapes Associated With the Plant World // International Conference on Literature, Humanities and Social Sciences (LHSS-17) Jan. 23-24, 2017 Manila (Philippines). – P. 21–27. <http://doi.org/10.17758/URUAE.ED0117313>
23. Qaliev B. Qazaq tilindegi osimdik ataulary [Plant names in the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1998. – 159 b. [in Kazakh]
24. Sadyrbaeva Z. Jer-su ataularynyn osimdikter duniesine qatysty taqyryptyq-magynalyq sipaty [Thematic and semantic nature of place-names in relation to flora] // Tiltany. – 2017. – №3(67). – S. 67–75. [in Kazakh]
25. Meirbekov A., Smatova A., Tileuberdiev B. Qazaq jane agylshyn toponimderindegi tur-tus ataularynyn reprezenttelu ereksheligi [Features of Representation of Color Names in Kazakh and English Toponyms] // Isaui universitetinin habarshysy. – 2020. – №4(118). – B. 202–214. [in Kazakh]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

UDK 37.01:39; IRSTI 14.43.47

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.17>К. АТЕМОВА¹ , Ye. ZHIYENBAYEV² ¹Prof. Dr., L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi
(Kazakistan, Astana), e-mail: kalipa_atemova@mail.ru²Dr., Öğr. Üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

KAZAK KÜLTÜRÜNDE SAĞLIKLA İLGİLİ GELENEKLERİN ÖZELLİKLERİ

Özet. Kazak halkı her zaman insan sağlığını birinci zenginlik olarak görmüş ve eğitimde her şeyden önce sağlıklı yaşama önem vermiştir. Bu durum bugün için de geçerlidir. Günümüz toplumunun hızlı gelişimi ve değişimi ile birlikte yaşamdaki rekabetin insan sağlığı üzerinde psikolojik ve fizyolojik etkileri bulunmaktadır. Çalışmada Kazak kültüründeki sağlıklı yaşamla ilgili halk geleneği kendine özgü özellikleriyle anlatılmış ve yedi ata kavramının önemi açıklanmıştır. Kazak halkının yedi kuşak evlenmeme geleneğine dayanılarak, kan sağlığının korunması ve sağlıklı bir aile kurmanın farklı yolları ele alınmıştır. Aile düzeninde ebeveynlerin rolü, sağlığın gençler ve yetişkinler arasındaki önemi belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, Kazakistan'ın güney bölgesinde yaşayan Türk halklarının görüşleri ile karşılaştırmalı olarak Kazak halkının sağlık geleneklerinin mevcut durumu incelenmiş, anket ve görüşmelerin sonucuna göre de tespitler yapılmıştır. Anket çalışmasında ise, “Yedi göbeğe kadar evlenmeme şartına kesinlikle uyuyor musunuz, yoksa senin için önemli değil mi?”, “Yedi atanızı biliyor musunuz?”, “Sizce bir birey kaç yaşında evlenmelidir”, “Aileniz aile kurma kararınıza ve tercihinize itiraz etse ne yaparsınız?” ve “Yedi göbeğe kadar akraba evliliğinden kaçınmanın nesil sağlığını için önemli olduğunu biliyor muydunuz, Nereden biliyorsunuz?” gibi sorular sorularak, küresel fenomenlerin günümüz gençliğinin tutumları üzerindeki etkisi ve sonuçları analiz edilmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde aile terbiyesi bağlamında neslin refahını şekillendiren Kazak kültürünün önemi sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: refah, aile, millî değerler, gelenekler, kan sağlığı, sağlık, nesiller.

Қ. Атемова¹, Е. Жиенбаев²¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: kalipa_atemova@mail.ru²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

Қазақ халқының салауаттылықты қалыптастыру дәстүрлерінің ерекшеліктері

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Atemova K., Zhiyenbayev Ye. Kazak Kültüründe Sağlıkla İlgili Geleneklerin Özellikleri // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 213–224. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.17>

***Cite us correctly:**

Atemova K., Zhiyenbayev Ye. Kazak Kültüründe Sağlıkla İlgili Geleneklerin Özellikleri [Features of Health-Related Traditions in Kazakh Culture] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2 (128). – Б. 213–224. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.17>

Аңдатпа. Қазақ халқы қашан да адам денсаулығын бірінші байлық деп санап, білім беруде салауатты өмірге ерекше мән берген. Бұл бүгінгі күні де шындық. Қазіргі қоғамның қарқынды дамуы мен өзгеруіне байланысты өмірдегі бәсекелестік адам денсаулығына психологиялық және физиологиялық әсер етуде. Бұл зерттеуде қазақ мәдениетіндегі салауатты өмір салтын ұстанатын халықтық дәстүрдің өзіндік ерекшеліктерімен нақтыланып, оның генетикалық маңызы түсіндірілді. Қазақ халқының жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүріне сүйене отырып, қан тазалығын сақтаудың, салауатты отбасын құрудың түрлі жолдары айтылды. Отбасылық тәртіптегі ата-ананың рөлі және жастар мен ересектер арасында денсаулықтың маңыздылығы айтылды. Сонымен қатар, қазақ халқының денсаулық дәстүрлерінің қазіргі жағдайы Қазақстанның оңтүстік өңірінде тұратын түркі халықтарының көзқарастарымен салыстыра зерттеліп, жүргізілген сауалнамалар мен сұхбаттардың нәтижелері бойынша тұжырымдар жасалды. Сауалнамалық зерттеуде «Жеті ата ұрпағына дейін үйленбеу шартын қатаң сақтайсыз ба, әлде сізге маңызды емес пе?», «Жеті атаңызды білесіз бе?», «Неше жастан бастап үйлену керек деп ойлайсыз?», «Егер ата-анаңыз сіздің отбасын құру туралы шешіміңізге және таңдауыңызға қарсы болса не істейсіз?», «Жеті ата ұрпағына дейін туысқандық некеден аулақ болу ұрпақ денсаулығы үшін маңызды екенін білесіз бе? Білсеңіз қайдан естідіңіз?» сұрақтарын қою арқылы бүгінгі жастардың көзқарасына сүйене отырып, жаһандық құбылыстардың әсері мен салдары сараланды. Зерттеудің қорытынды бөлімінде отбасылық тәрбие жағдайында ұрпақтың әл-ауқатын қалыптастыратын қазақ мәдениетінің маңыздылығы көрсетілді.

Кілт сөздер: әл-ауқат, отбасы, ұлттық құндылықтар, салт-дәстүр, қан тазалығы, денсаулық, ұрпақтар.

K. Atemova¹, Ye. Zhiyenbayev²

¹Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: kalipa_atemova@mail.ru

²PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

Features of Health-Related Traditions in Kazakh Culture

Abstract. Kazakh people have always seen human health as the first wealth and gave importance to healthy life above all in education. This is also true today. With the rapid development and change of today's society, competition in life has psychological and physiological effects on human health. In this study, the folk tradition of healthy life in Kazakh culture is explained with its unique features and its genetic importance is explained. Based on the Kazakh people's tradition of not marrying for seven generations, different ways of maintaining blood purity and establishing a healthy family are discussed. The role of parents in the family order and the importance of health among young people and adults are stated. In addition, the current situation of the Kazakh people's health traditions was examined in comparison with the views of the Turkic peoples living in the southern region of Kazakhstan, and determinations were made according to the results of the surveys and interviews. In the survey study, "Do you strictly comply with the condition of not marrying until seven belly buttons, or does it not matter to you?", "Do you know your seven ancestors?", "How old do you think an individual should get married", "What if your family objects to your decision and preference to start a family? do you?" and "Did you know that avoiding consanguineous marriages up to seven navels is important for generational health, How do you know?" By asking questions such as, the effects and consequences of global phenomena on the attitudes of today's youth were analyzed. In the conclusion part of the study, the importance of

Kazakh culture, which shapes the welfare of the generation in the context of family upbringing, is presented.

Keywords: welfare, family, national values, traditions, blood purity, health, generations.

К. Атемова¹, Е. Жиенбаев²

¹доктор педагогических наук, профессор

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(Казахстан, г. Астана), e-mail: kalipa_atemova@mail.ru

²PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

Особенности оздоровительных традиций в казахской культуре

Аннотация. Казахский народ всегда считал здоровье человека первым богатством и особое внимание уделял здоровому образу жизни в воспитании. Это актуально и сегодня. В связи со стремительным развитием и изменением современного общества конкуренция в жизни оказывает психологическое и физиологическое воздействие на здоровье человека. В данном исследовании генетическая значимость казахской традиции здорового образа жизни объяснялась ее особенностями. Следуя традиции казахского народа не обмениваться дочерьми до семи поколений, обсуждались различные способы сохранения чистоты крови и построения здоровой семьи. Подчеркнута роль родителей в семейной жизни и важность здоровья среди молодежи и взрослых. Кроме того, изучено современное состояние оздоровительных традиций казахского народа в сравнении с представлениями тюркских народов, проживающих в южном регионе Казахстана, и сделаны выводы по результатам опросов и интервью. На основе проведенного исследования согласно опросу: «Вы строго соблюдаете условие безбрачия в течение семи поколений или для вас это не имеет значения?», «Знаете ли вы своих семерых предков?», «Как вы думаете, с какого возраста вам следует жениться?», «Что будете делать, если ваши родители выступят против вашего решения и выбора создать семью?», «Знаете ли вы, что воздержание от брака до семи поколений важно для здоровья будущих потомков? Откуда вы слышали, если знаете?» и исходя из видения сегодняшней молодежи, были дифференцированы влияние и последствия глобальных явлений. В заключительной части исследования была отмечена важность казахской культуры в формировании благополучия поколений в контексте семейного воспитания.

Ключевые слова: благополучие, семья, национальные ценности, традиции, чистота крови, здоровье, поколения.

Giriş

Eski zamanlardan beri Kazak halkının aile terbiyesindeki asıl görevinin sağlıklı bir nesil yetiştirmek olduğu bilinen bir gerçektir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığından sonraki yıllarda neşredilen genç neslin yetiştirilmesiyle ilgili yayınlarda, ataların deneyimlerinden yararlanmak bir görev olarak belirlenmiş, bu çerçevede de eğitim konusu yeniden ele alınmıştır. Bu nedenle eğitimin asli görevi sağlıklı insan yetiştirmektir. Bu bağlamda 5 Şubat 1993 tarihli Egemen Kazakistan Gazetesinde yayımlanan Eğitim yasasında Kazak halkının millî psikolojisine önem verildiği görülmektedir.

Kazak halkında şöyle bir veciz ifade vardır: “Birinci zenginlik huzur ve sağlık; ikinci zenginlik ise, beyaz örtülü zevcedir.” Bu ifadede önce sağlığın önemli olduğu, sonra aile refahı ve maddi zenginliğin insani bir ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır. Malaysayrin'in dediği gibi [1, 184], “*Malım canımniñ, canım arımniñ sadaqası* (Ruhum için mal mülkümü feda ederim, şerefim için

ruhumu kurban ederim)” ifadesi, toplumdaki insanların beden sağlığı ve huzuru hayatın özü olarak algıladığını ima etmektedir.

Günümüz toplumunun ihtiyaçları doğrultusunda -özellikle aileyi bilinçlendirme bağlamında sağlık hizmetleri-sağlığın önemiyle ilgili çocukları erken yaşlardan itibaren bilgilendirmek için devlet düzeyinde bir politika yürütülmektedir. Aynı zamanda Kazakistan’ın büyük şehirlerinde *Aile Planlaması ve Sağlık Merkezleri* ile *Sağlıklı Yaşam Merkezleri* faaliyet göstermektedir.

Gereç ve Araştırma Yöntemi

Çağımızın küreselleşmesi ve açık bir eğitim alanının varlığı, günümüz gençliğini dünya kültürü ve iletişimi düzeyinde düşünmeye adapte etmektedir. Dolayısıyla karma evlilikler artıyor. Öncelikle gençlerin yedi göbeğe kadar evlilik yapmamak geleneğine ilişkin görüşleri dikkate alındı. Mayıs-Haziran 2022 tarihleri arasında Kazakistan’da Türkistan şehrinde yaşayan ve çalışmaya gönüllülük esasına göre toplam 63 öğrenci katıldı. Bunların %25’i erkek, %75’i kadındır. Akraba evliliği sıklığı ve buna bağlı olarak gelişen hastalıkların belirlenmesine yönelik araştırmacı tarafından oluşturulan açık uçlu 5 sorudan oluşan bir anket uygulandı. Araştırmada veriler bireylerle yüz yüze görüşme yöntemiyle elde edildi. Elde edilen bilgiler nicel araştırma yöntemiyle analiz edilmiştir.

İnceleme ve Tartışmalar

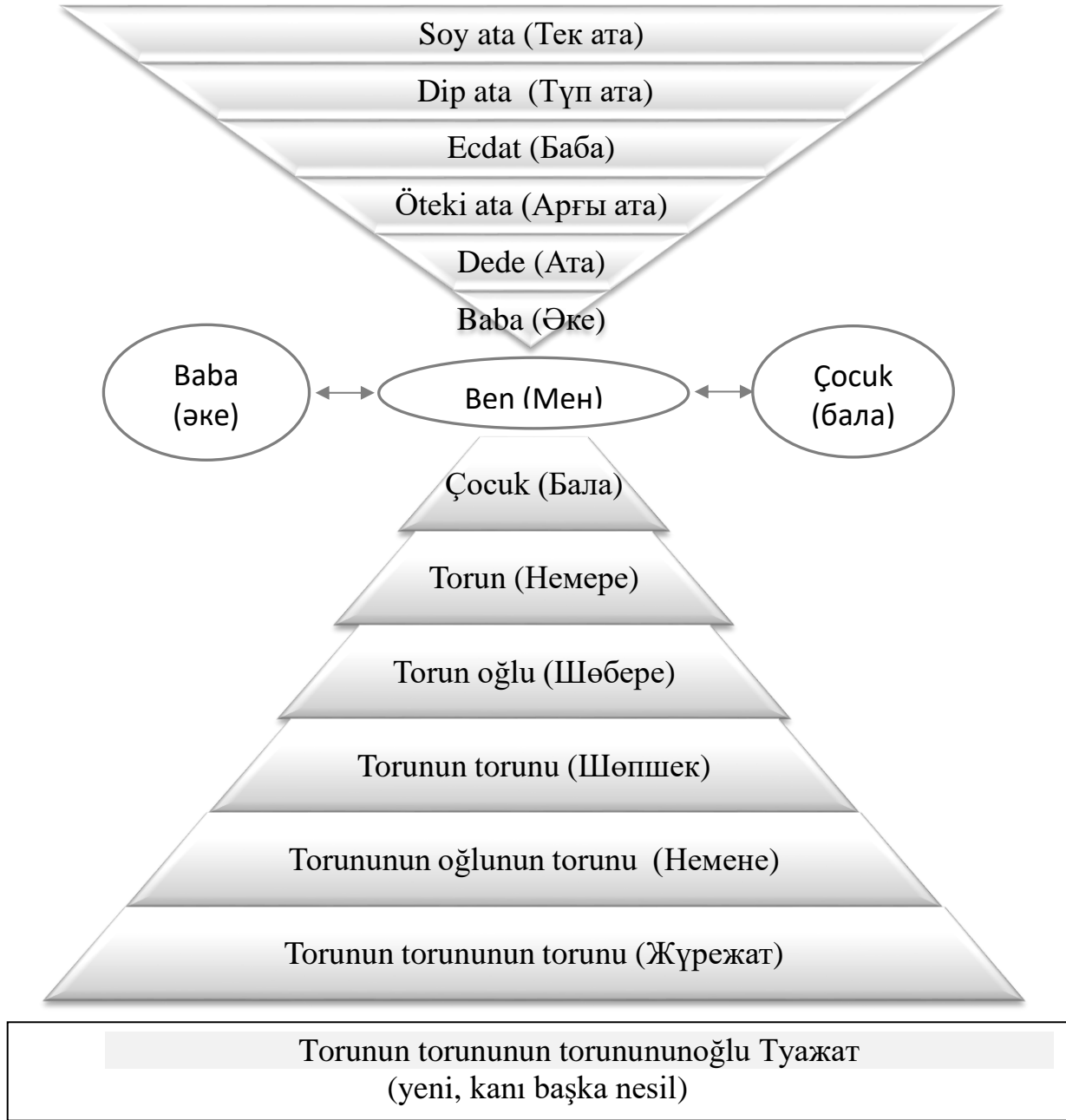
Kazak Aile Sisteminde Evlilik Kuralları

Kazak halkının yaşamında sağlıkla ilgili gelenekler özellikle korunur ve evlilikte kan bağına oldukça önem verilir. Yedi kuşağa kadar evlenmemek, gelinin sağlığına ve akrabalarının kronik hastalıklarının olmamasına, kanın saf olmasına, yavruların sağlıklı olmasına önem verilir. Kazak bilim adamı Adil Bek Kaba, “Kanın saf mı kardeşim” adlı yazısında, Kazakların dünyanın en saf insanları olmasının nedeni olarak nesillerin yedi nesle kadar kendi arasında evlilik yapmadığının sonucu olduğunu belirtir [2, ss. 1–3]. Bunun yanı sıra Kazak soy mensupları arasında ancak 500 yıl sonra evlilik gerçekleşmesine izin verildiği ve bu süre zarfında kanın ilk dönemden herhangi bir genetik özellik içermediği, sadece bazı özelliklerini bünyesinde barındırdığı anlatılır. Yedi ata kavramı, anlama göre her birinin bir adı olan akrabaların yedi kuşak geçişidir. İnsanın kendisiyle başlayan yedi nesli, yani *bala* (çocuk), *ake* (baba), *ata* (dede), *arğı ata* (dedenin babası), *baba* (dedenin dedesi), *tüp ata* (dedenin dedesinin babası), *tek ata* (dedenin dedesinin dedesi) olarak adlandırılmıştır. Bu kuşaklar; äke, (baba), bala (çocuk), nemere (torun), şöbere, şöpşek, nemene ve cürecat olarak adlandırılmaktadır. Bundan sonraki kuşağa “tuajat” denir. Tuajat sözcüğü, “Bu neslin kanı temizlenip, ayrı ve yabancılaşmış olarak doğar” anlamına gelmektedir. Tuajatin tüm selefleri kendi arasında kan akrabalarıdır.

Aynı kandan olanların ve yakın akrabaların çocuklarından türeyen nesillerin kusurlu olarak doğdukları bellidir. İşte, bu sebeple Kazak atalar, gelecek nesillerin sağlıklı, zihinsel ve fiziksel açıdan gelişmiş olmaları için akraba evliliğini ve onun içinde özellikle yedi kuşak atlatılmadan evlilik yapılmasını yasaklamış ve engellemiştir [3, s. 56], [4, s. 1–14], [5, s. 78–87], [6, ss. 409–436].

Bu nedenle, kan akrabalığı bulunanlar arasında evlilik yapmak kesinlikle yasaktır. Bu sistem aşağıda şöyle gösterilmiştir (Şekil 1).

Kazak toplumu sadece soyağacını bilmekle kalmamış, aynı zamanda hanedanın ileri gelenleriyle atalarının kahramanlığı ve bilgeliği hakkında da dersler almıştır. Dedesinden miras kalan özellikler anlatılmış ve gençlerin aile onurunu yüksek tutması teşvik edilmiştir. Ecdat kahramanlıkları anlatılmış, torunlarına ata geleneklerini korumaları ve nesli devam ettirmeleri sürekli hatırlatılmıştır.

Şekil 1 – Bana kadar ve benden sonraki Yedi Ata şeması

Kazak halkında akraba evliliğinin önlenmesinin sebepleri şöyle sıralanabilir:

Birincisi, genetik yönü. Kan bağının dikkate alınması önemlidir. Modern bilim insanlarına göre birçok hastalık (kör, ruh, kalp, böbrekler, kemikler, kan damarları vb. hastalıkları) nesilden nesle genetik olarak bulaşabilmektedir [3, ss. 64–65]. Eğer aynı soydan olan birisi kendi soyundan değil, öteki soy mensubuyla evlenirse, kan hastalıkları ve kusurları azalır. Yani aileye gelen “bağışçı”, diğer soydan gelen bir gelin, kanın temizlenmesinde ve yenilenmesinde aracı olur. Kazaklar bu sistemi eski zamanlardan beri devam ettirmişler ve böylece toplumun sağlığına önem vermişlerdir.

Kazaklar kanı ortak kardeş olduklarının geçmişini 500 yıla kadar iyi bilirler. Dünyada kan bağına bu kadar önem veren başka bir millet yoktur [2, ss. 1–3]. Yedi nesle kadar kanın saflığına önem vermek Türk kökenli tüm halkların tipik özelliği olmadığı halde Kazaklar için önemlidir. Bu

geleneğin sayesinde Kazakların arasında akrabalık ilişkileri artmaktadır. Bu noktada bir soyun yedi göbeği aştıktan sonra evlenmesinin mümkün olup olmadığını sormak mantıklıdır.

Bunun gibi durumlarda aşiretler arasındaki kan bağıнын yedi göbeği aştığını ispatlayan köy bilgeleri olmuştur. Aksakallar meclisinde bütün boy reisleri bir araya toplanmış, göbeği hesaplamışlar, hangi boylar arasında evlenme gerçekleşebileceğini kanıtlamışlar ve beyaz bir kırsağı keserek resmen izin vermişlerdir. Ancak Kazak halkının geleneğine göre, bu tür durumlar neredeyse yok denecek kadar azdır. Kazaklarda yedi göbeğe kadar kan bağı olmayan soy mensubuyla evlenme geleneğine sıkı sıkıya uyulur [7, s. 28].

İkincisi tıbbi yönüdür. Aynı göbek kordonundan veya kuzenlerinden doğan kişiler evlendiğinde çocuklarının çeşitli hastalıklarla doğma olasılığı daha yüksektir. Bu nedenle, zihinsel engelli ve felçli olmanın tehlikelerinden kaçınmanın tek yolunun başka bir ülkeden bir kızla evlenmek olduğunu bilirler. Başka bir deyişle, başka soyun kızıyla evlenerek evliliğin, çocuğun güçlü genetik kimliğini koruduğuna ve tıbben sağlıklarını iyileştirmenin temeli olduğuna inanılmaktadır.

Üçüncüsü ulusun bütünlüğünün sağlanmasıdır. Özellikle toprak bakımından dünyada dokuzuncu sırada yer alan (2.7 milyon kilometrekare) Kazakistan Cumhuriyeti'nin nüfusu 19 milyondur [8]. Kazak halkının bölgeye bağlı olarak üç cüze (Büyük Cüz, Orta Cüz, Küçük Cüz vb.) ayrıldığı ve birbirlerini tanıdıkları tarihten bilinmektedir. Uzak bölgelerde yaşayan insanlar, birbirlerini hiç görmemişlerse, ancak kabileler aynıysa, akraba olarak kabul edilir [9, s. 47]. Böylece kardeşlik ve birbirine sahip çıkma gerçekleşir. İki uzak bölgeyi birbirine bağlar.

Aynı zamanda, bu kardeşlik gençlerin bütünlüğünü ve saflığını sağlamıştır. Örneğin, birbirini ilk kez gören bir kız ve bir erkek, aynı boydan olduğundan dolayı birbirlerini kardeş olarak görmüşlerdir. Onu koruması ve önemsemesi için bir sebeptir. Onu ilk kez görmesine ve olumlu bir izlenim bırakmasına rağmen, samimi düşüncelerden kaçınmasına, nezaket ve özen göstermesi için bir nedendir.

Kazak ailesinde esenlik oluşumunun bir başka geleneği ve özelliği, çocuğun anne karnından yetiştirilmesidir. Bu süreç, anne karnında olduğu andan itibaren çeşitli gelenek ve görenekler temelinde sürekli olarak gerçekleştirilir. Kazak bilim adamlarının etno-pedagojik araştırmalarına göre aile eğitimi şu alanlarda yürütülmektedir: anne karnındaki bebeğin eğitimi, beşik yetiştirme, kızların yetiştirilmesi, erkek çocukların yetiştirilmesi, gelinin yetiştirilmesi, erkek yetiştirme. Bu eğitim, Kazak halkında bir bütün olarak ayrılmaz bir gelenek içinde yürütülür [10, ss. 38–40].

Şu anda, yakın ve uzak ülkelerden bilim insanları, bir çocuğun anne karnında eğitilebileceği sonucuna varmışlardır. Atalarımız eski çağlardan beri bu gelişim süreciyle ilgilenmişlerdir.

Kazak halkında anne karnındaki bebeğin eğitimi, bir kadının hamileliği ile başlar ve özenle yürütülür. Hamile gelinin “aşerdiği yemeği” temin edilip, ağır bir yük taşıtılmaz. Hamile gelinin moralinin iyi olmasının desteklenmesi çeşitli ev alışkanlıklarının performansı ile ilişkilidir. Hamile bir kadının istediği yemeği getirene bol sevap yazılır diye yanında bulunan herkes iyilik yapmaya çalışmıştır. Halk hekimliğine göre millet böyle bir bakım sayesinde çocuğun anne karnında çok iyi ve sorunsuz yetiştiğine inanır. Kazak halkı, anne karnında iyi yetiştirilen bir çocuğun daha sonra büyüüp zeki, çekici, narin ve iyi bir evlat olacağına inanmıştır [9, ss. 45–57].

Sağlıklı bir bebeğin sağlığını koruma işlevi onun dünyaya geldiği ilk günlerinden itibaren başlar. Annesi çocuğuna ninni söyleyerek çocuğun zihninde sağlıklı düşünce ve idealler oluşturmasını amaçlar.

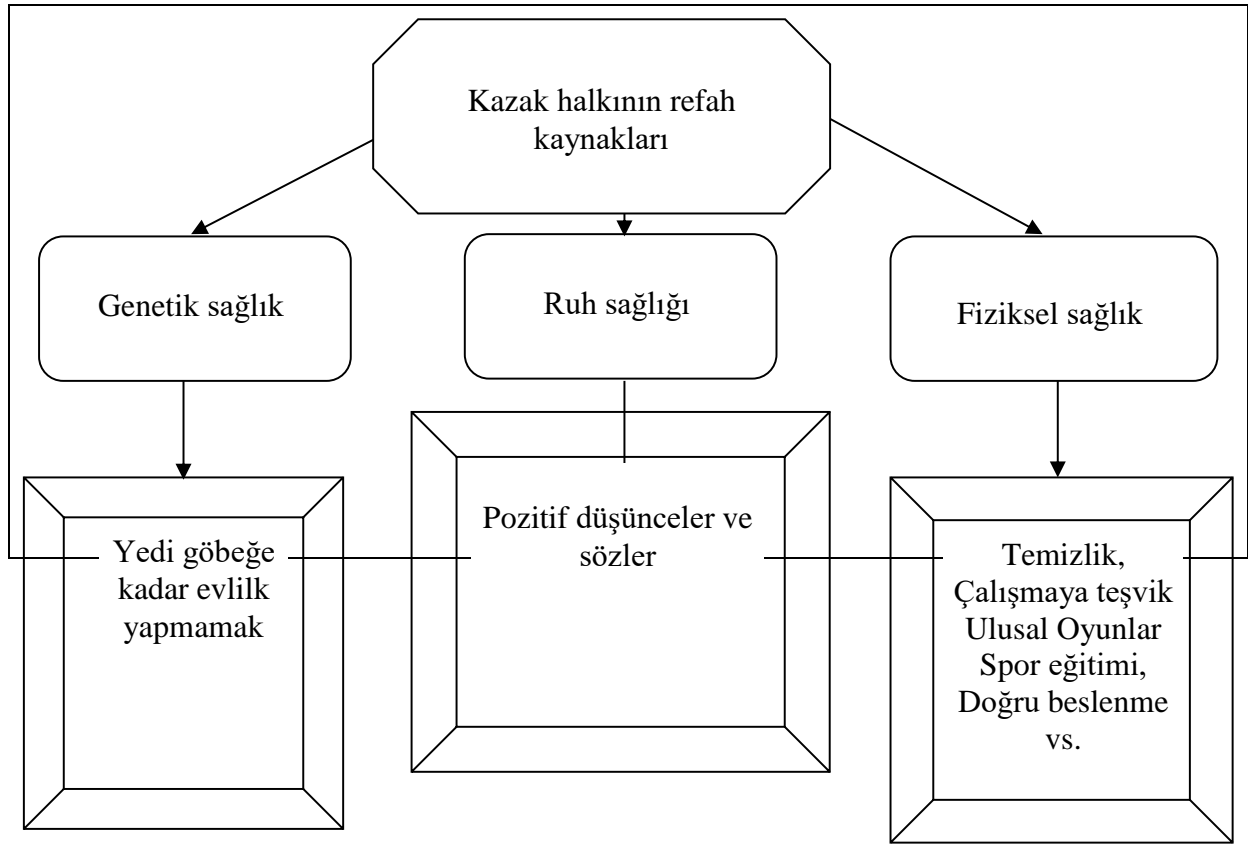
Bundan, Kazak ailelerinde sağlıklı bir yaşam tarzının bir çocuğun doğumu ve bakımı ile başladığını görüyoruz. Çocuğa bakmak ve vücudunu sağlamlaştırmak isteyen bilge halkımız onu tuzlu suyla yıkamışlar. Çocuğun vücudunu yağlayarak, gerekli sıvıyı sağlamışlar. Kazak ailesindeki tüm çocuk yetiştirme gelenekleri, sağlıklı bir zihin ve beden oluşumuna yöneliktir [10, ss. 28–33].

Etno-pedagojik materyallere göre, Kazak halkının aile huzuru geleneğinin bir başka kaynağı da düşünce ve sözdür. Bu nedenle torunları için zihinsel ve fiziksel bir esenlik oluşturmayı

amaçlamışlardır. Ruhun esenliğini belirleyen aklın esenliğinin, Kazak halkının inançlarına ve dünya görüşlerine açıkça yansıdığını görmek mümkündür. İnsanlığın düşünce esenliğinin oluşturulmasında atasözleri ve veciz ifadelerin önemi büyüktür. Kazaklar her zaman iyi konuşmayı, iyi düşünmeyi, kötü düşünce ve arzuları yasaklamayı istemişlerdir. Kötü sözlerin söylenmesini yasaklayarak “Caqsı söz carım ırıs / İyi bir söz, yarı berekettir” demişlerdir.

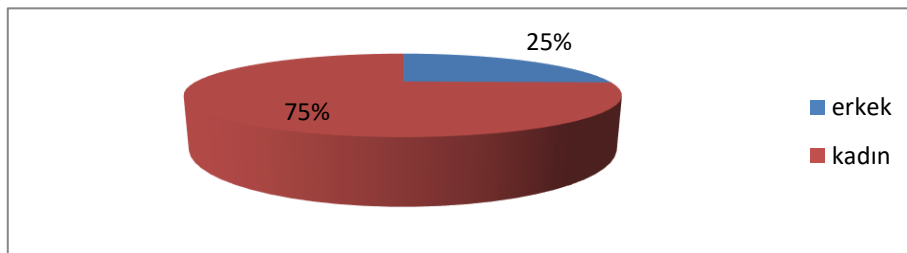
Bunun yanı sıra çocuklarını çalışmaya teşvik etmişlerdir. Çocuklar aile geleneklerinde ve ilişkilerinde gördüklerini tekrarlar. Yemeğin üzerini açık bırakmamak, bir yetişkinin yolunu kesmemek, bir yetişkinin sözünü kesmemek, yemeği israf etmemek, hayır işlerinde acele etmek gibi davranışlar sağduyunun temelidir. Gençleri bu tür etkinliklere motive etmek için konuyla ilgili hikâye ve efsaneler dinletilmiş ve düşüncelerinin gelişmesine olanak sağlanmıştır (Şekil 2).

Kazak halkının ailede refahını oluşturma gelenekleri şöyle gösterilebilir.

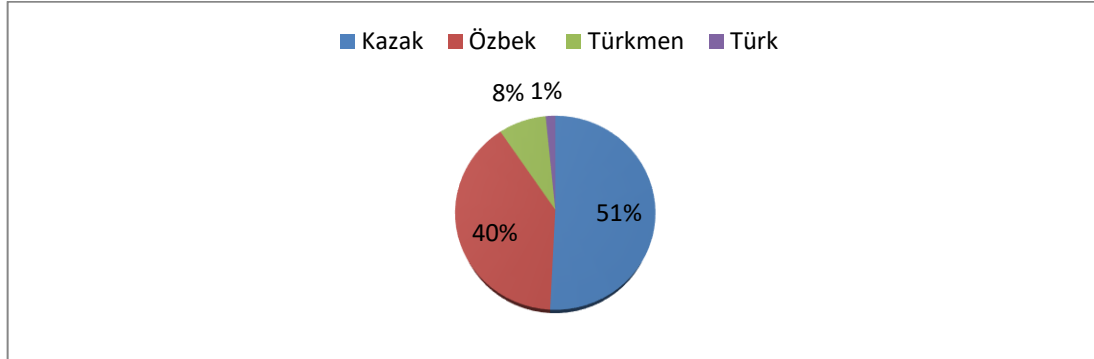
Şekil 2 – Kazak halkının refah kaynakları

Yani, yukarıdaki şekilden de görebileceğiniz gibi, Kazak halkının sağlık kaynakları, kanın saflığının korunması ile başlar, ardından ruhun saflığı ile devam eder ve bedenin saflığıyla tamamlanır.

Diyagram-1

Öğrenci grubunda öğrenim gören farklı milletlerden temsilciler ankete katılmıştır. Çoğunluğu Türk halklarının temsilcisi olduğu için gelenekleri, dini inançları ve görüşleri yakın olması doğaldır. Yapı yüzdesi şu şekildedir,

Kazak	32
Özbek	25
Türkmen	5
Türk	1

Diyagram-2

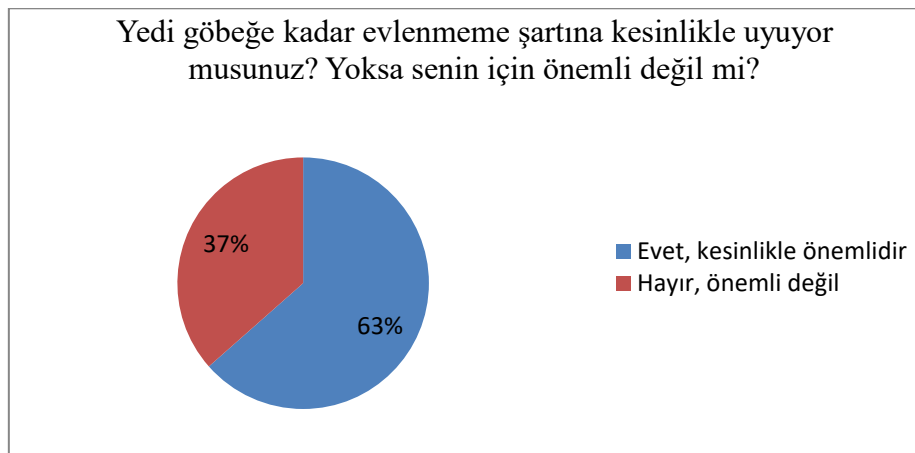
Anketlerde şu sorular yer almıştır:

1. Yedi göbeğe kadar evlenmeme şartına kesinlikle uyuyor musunuz? Yoksa senin için önemli değil mi?
2. Yedi atanızı biliyor musunuz?
3. Sizce bir birey kaç yaşında evlenmelidir?
4. Aileniz aile kurma kararınıza ve tercihinize itiraz etse ne yaparsınız?
5. Yedi göbeğe kadar akraba evliliğinden kaçınmanın nesil sağlığını için önemli olduğunu biliyor muydunuz? Nereden biliyorsunuz?

Ankete katılanlar Türk halklarına mensup gençler olmasına rağmen, bazı sorular açısından onların etnik kültüründe farklı olması doğaldır. Ancak Kazak gençleriyle arasındaki görüşleri kıyaslayarak, karşılaştırmalı bir araştırma yapabilmek için onların da görüşleri dikkate alınmıştır.

Araştırmanın neticeleri

“Yedi göbeğe kadar evlenememe şartına sıkı sıkıya bağlı mısınız? Yoksa sizin için önemli değil mi?” diye ilk soru sorulduğunda, katılımcıların %63’ü bu kurala bağlı olduklarını; %37’si ise, kendileri için önemli olmadığını belirtmiştir.

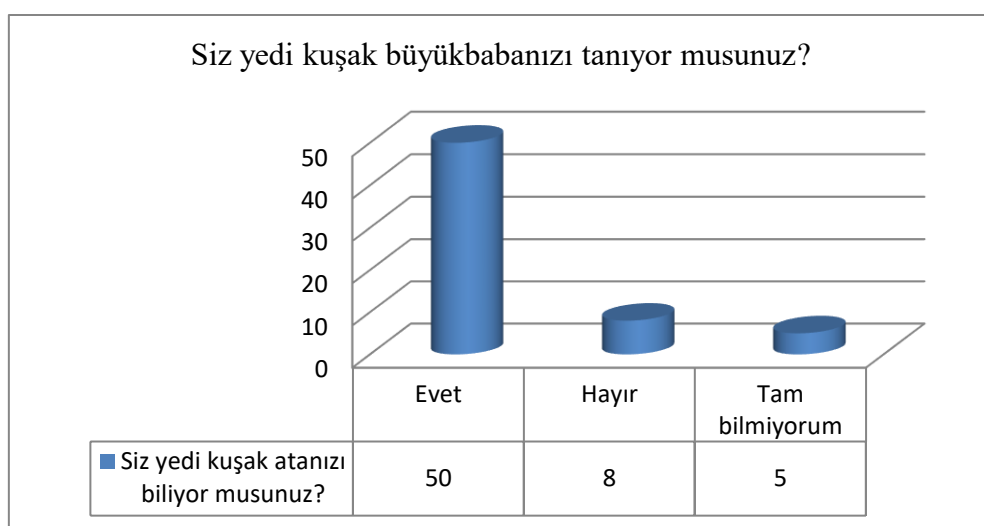
Diyagram-3

Evet, yedi göbek geçmesi önemlidir	40
Hayır, önemli değildir	23

Buradan, cevap verenlerin çoğunluğunun günümüzde de ata kaidelerine sıkı sıkıya uyulmasını desteklediğini görebiliriz. Bu bağlamda “Benim için fark etmez” cevabını veren %37 öğrencilerin %25’i Özbek, %8’i Türkmen ve %4’ü Kazak olduğu tespit edilmiştir. Ankete katılan Özbek ve Türkmen öğrenciler bu cevaplarının sebebi olarak milli geleneklerinde böyle bir zorunluluklarının olmadığını belirtmişlerdir.

%4 orandaki Kazakların cevabına gelirse, onlar yeni görüşte olduğunu söylüyorlar. Ancak bu ifade, Kazak milletinin genç temsilcilerinin atalarının geleneklerini ihlal ettikleri ve istediklerini yaptıkları anlamına gelmez. Çünkü Kazaklarda evlenen gençlerin anne ve babalarından izin almaları gerekmektedir. Ayrıca Kazak gençleri eski zamanlardan beri ebeveynlerinin kararına göre evlenirler. Bu nedenle genç bir adam evlendiğinde, “falanca oğlu evlendirmiş” denir. Kızı evlendiğinde de “filanca kız vermiş” demesi, anne ve babasının fikrinin gençlerin fikrinden daha önemli olduğunu göstermektedir.

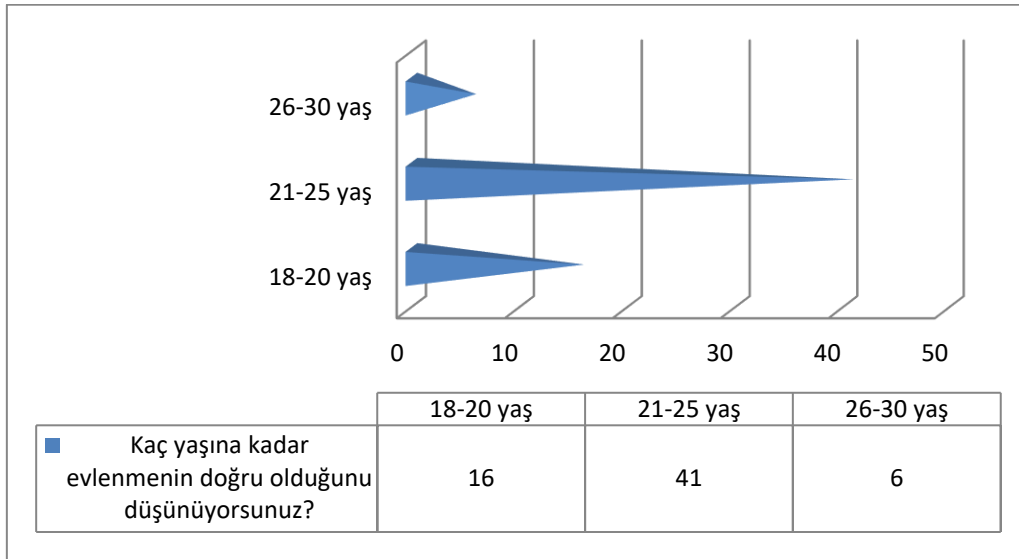
Sonra, yedi büyük babanı tanıyor musun? – Ankete katılanların %50’si yedi büyük babasını tanıdıklarını, %8’i bilmediklerini belirtmiştir. Kazak gençliğinin arasında yedi büyük babasını tanımadığını işaretleyen 2 kişi vardır.

Diyagram-4

Bu da gösteriyor ki, Kazak gençleri arasında kökenini bilmeyenler veya ezbere bilmeyenler var. Ancak bu konunun ailelerinde ebeveynleri tarafından sıkı bir şekilde gözetildiğini göz önünde bulundurmak lazımdır.

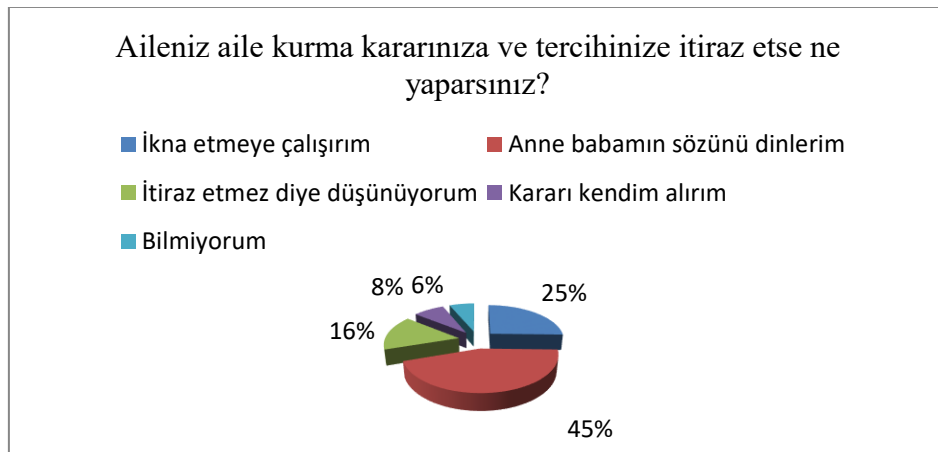
Bugün gençlerimizin evlenmek ve aile kurmak için acele etmedikleri bellidir. Ebeveynlerinin uyarısı olmasa, gençler mesleki gelişimlerini planladığından dolayı evlenmeyi erteledikleri görülmektedir. Bu bağlamda gençlerin aile kurma konusundaki görüşlerini de öğrenmek amacıyla “Sizce kaç yaşında evlenmek gerekli?” sorusu verildi. Bu soruya verilen cevaba dayanarak, çoğunluğunun evlilik için 21–25 yaş arasını en uygun yaş olarak gördüğü tespit edildi.

Diyagram-5

Türk halklarına mensup kızlar arasında bu tür çalışmaları yapıldı [10, ss. 64-68]. Ankete katılan 17-25 yaş arasındaki 190 kız çocuğunun %69'u (131 kişi) evlenme yaşının 21-25 arasında olduğunu belirtmiştir. Eski geleneğe nazaran günümüz gençliği arasında kızların erken yaşta evlendirilmesinin zamanla önemli ölçüde değiştiğini göstermektedir. Bu bağlamda günümüzde gençlerin daha ziyade kendi ihtiyaçlarına önem verdiği söylenebilir.

Ebeveynlerin eş seçiminde büyük etkisi olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu özellikle Kazakistan'ın güney bölgelerinde günümüzde de geçerlidir. Bazen gençlerin seçimleri ve ebeveynlerin görüşlerinde farklılık olabilir. Böyle bir durum için gençlerin fikrini öğrenmek istedik. "Aileniz evlenme tercihinizi kabul etmezse ne yaparsınız?" sorusuna gençlerin çoğu, ebeveynlerinin görüşlerini dikkate aldıklarını işaretlemiştir. Bu bilgiyi aşağıdaki diyagramda görebiliriz.

Diyagram-6

Bu çizelgeden de anlaşılacağı gibi, ankete katılanların büyük çoğunluğu (%45) tercihinden vazgeçip, anne-babasını dinleyeceğini belirtmiştir. %25'i ebeveynlerini ikna etmeye çalıştıklarını ve %8'i dinlemediğini işaretlemiştir.

Bu durumda ebeveynlerin çocuklarının seçimlerini neden kabul etmedikleri şöyle açıklanabilir. Zira Kazak halkı kanın saflığını korumak için başka soydan gelen gelinin kimliğine kesinlikle dikkat etmektedir. Gençler de bunun farkındadır ve ebeveynlerinin görüşlerini anlayışla karşılar.

Şimdi görüşümüzün doğruluk payını göstermek için aşağıdaki sorunun cevabına bakalım. Yedi kuşağa kadar evlilik yapmamak yasağı neslin sağlığı için önemli olduğunu biliyor muydunuz? Nereden biliyorsunuz? sorusuna ankete katılanların %98'i bildiklerini ve bunun hakkında ailesinden duyduklarını göstermiştir.

Ankete katılanların %2'si ise, farklı etnik kimlik temsilcileridir. Onlar bu yasağın Kazak halkının bir geleneği olduğunu bildiklerini, ancak anlamını bilmediklerini işaretlemiştir.

Diyagram-7

Yukarıdaki araştırmaların sonuçları, Kazak halkının refah oluşumundaki geleneklerinin hala korunduğunu ve günlük yaşamda dikkate alındığını göstermektedir. Bu gelenek her Kazak ailesinde genç nesil tarafından bilinir. Bu konuda Rus bilim adamı P. Semenov-Tiyan-Shansky: “Kazaklara doğruyu göstermeye gerek yoktur. Zaten onların gelenek ve görenekleri bilgiyle doludur” demiştir [9, 18]. Aslında Kazak aile terbiyesi bağlamında çocuklara milli değerleri korumanın önemi ve yedi kuşağa kadar evlenmeme yasağıyla ilgili geleneği öğretilerek neslin sağlığı ön plana alınır.

Ayrıca Kazak halkının “Ruhum şerefimin kurbanı” sloganı altında, çocuğun yetiştirilmesi ve öngörüsü hayatının özüdür. Önemli olan hayatta olmak değil, hayırlı işler yapmaya layık olmaktır. Bunu yapmak için, zihinsel sağlıkla başlayan ruh ve fiziksel refah geleneklerinin sürdürülmesi önemlidir.

Sonuç

Makalemizi sonlandırırken, aile terbiyesi bağlamında neslin refahını şekillendiren Kazak halkının geleneklerinin devam ettiğini vurgulamak istiyoruz. Bu bağlamda refahın ana kaynağı olan yedi kuşağa kadar evlenme yasağına uyararak, kanın saflığını koruma geleneğine kesinlikle uyulmaktadır. Çocukların zihinsel refahını oluşturmak için dürüst faaliyetler yapmaya teşvik etmenin yanı sıra, hikâye, efsane ve iyi düşünceler uyandıran masalları söyleyerek yetiştirilmesine önem verilmektedir. Çocuğa sağlığı geliştirmek için manevi tatmin duygusu yaratan eylemlerin ve ulusal değerlerin tanıtılmasının yeri ayrıdır. Emek ve sanatta ustalık, spor oyunlarına ve yardım etkinliklerine katılım, fiziksel refahın oluşması da vazgeçilmez bir katkıdır. Sağlıklı bir diyet ve menü hazırlanmasında iyi düşünce ve niyetlerin yönlendirilmesi sağlık açısından etkilidir. Temiz hava solumak, geniş bir alanda yalnız kalarak sulu ortamda rahatlamak da sağlık açısından gereklidir. Bu tür öneriler Kazak geleneğinde eski zamanlardan beri mevcuttur.

KAYNAKLAR

1. Қазақ мақал-мәтелдері / құраст. Ж. Малайсарин. – Алматы: Ана тілі, 2004. – 185 б.
2. Әділ Бек Қаба. Қаның таза ма, бауырым // Жас Алаш. – 2002, 16 сәуір. – Б. 1–3.

3. Atemova K.T., Issabekova G.B., Kabikeeva K.K., Dağıstan S., Catakli A. Gender tendencies of modern marriage and Turkish ethno-pedagogy // Source of Support: Nil, Conflict of Interest: None declared. – 2019. – №9 (1). – S. 64–68.
4. Ayan D.D., Beder Şen R., Yurtkuran S., Ünal G. Akraba Evliliğinin Kültür Birikiminde ve Toplum Hayatındaki Bazı Görünümleri: Dil, Din ve Tıp // Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi. – 2002-Haziran. – №5. – S. 1–14.
5. Bolsoy Nursen, Sevil Ümran. Sağlık-Hastalık ve Kültür Etkileşimi // Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi. – 2010. – №9 (3). – S. 78–87.
6. Korkut Ramazan. Fıkıh Açısından Yakın Akraba Evliliğine Dair Klasik ve Çağdaş Görüşler // Cumhuriyet İlahiyat Dergisi. – 2021. – №25. – S. 409–436.
7. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: Алматыкітап, 2010. – 310 б.
8. Капаш Г. Халық саны туралы жаңа деректер жарияланды //Егемен Қазақстан. 18 қазан 2021. [Elektronik kaynak]. URL: <https://egemen.kz/article/293238-khalyq-sany-turaly-dganha-dereker-dgariyalandy>. [Erişim tarihi: 23.02.2022]
9. Kozgambayeva G., Yegizbaeva M., Urazbayeva A. Kazak Kültüründe “Yedi Ata” Kavramı ve Yedi Kuşağa Kadar Evliliğin Yasaklanması Geleneği // Millî Folklor. – 2021. – №129. – S. 45–57.
10. Атемова Қ. Түркі халықтарының қыз балаларды болашақ отбасылық өмірге даярлау дәстүрлері: монография. – Шымкент: Әлем, 2018. – 172 б.

REFERENCES

1. Qazaq maqal-matelderi [Kazakh proverbs] / qurast. J. Malaisarin. – Almaty: Ana tili, 2004. – 185 b. [in Kazakh]
2. Adil Bek Qaba. Qanyn taza ma, bauyrym [Is your blood pure, brother?] // Jas Alash. – 2002, 16 sauir. – B. 1–3. [in Kazakh]
3. Atemova K.T., Issabekova G.B., Kabikeeva K.K., Dağıstan S., Catakli A. Gender tendencies of modern marriage and Turkish ethno-pedagogy // Source of Support: Nil, Conflict of Interest: None declared. – 2019. – №9 (1). – S. 64–68.
4. Ayan D.D., Beder Şen R., Yurtkuran S., Ünal G. Akraba Evliliğinin Kültür Birikiminde ve Toplum Hayatındaki Bazı Görünümleri: Dil, Din ve Tıp [Some Views of Consanguineous Marriage in Culture and Community Life: Language, Religion and Medicine] // Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi. – 2002-Haziran. – №5. – S. 1–14. [in Turkish]
5. Bolsoy Nursen, Sevil Ümran. Sağlık-Hastalık ve Kültür Etkileşimi [Health-Disease and Culture Interaction] // Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi. – 2010. – №9 (3). – S. 78–87. [in Turkish]
6. Korkut Ramazan. Fıkıh Açısından Yakın Akraba Evliliğine Dair Klasik ve Çağdaş Görüşler [Classical and Contemporary Views on Consanguineous Marriage in Terms of Fiqh] // Cumhuriyet İlahiyat Dergisi. – 2021. – №25. – S. 409–436. [in Turkish]
7. Kenjeahmetuly S. Qazaq halqynyn salt-dasturleri [Kazakh traditions]. – Almaty: Almatykitap, 2010. – 310 b. [in Kazakh]
8. Kapash G. Halyq sany turaly jana derekter jariiialandy [New population data have been published] // Egemen Qazaqstan. 18 qazan 2021. [Elektronik kaynak]. URL: <https://egemen.kz/article/293238-khalyq-sany-turaly-dganha-dereker-dgariyalandy>. [Erişim tarihi: 23.02.2022] [in Kazakh]
9. Kozgambayeva G., Yegizbaeva M., Urazbayeva A. Kazak Kültüründe “Yedi Ata” Kavramı ve Yedi Kuşağa Kadar Evliliğin Yasaklanması Geleneği [The Concept of “Seven Ancestors” in Kazakh Culture and the Tradition of Prohibition of Marriage for Upto Seven Generations] // Millî Folklor. – 2021. – №129. – S. 45–57. [in Turkish]
10. Atemova Q. Turki halyqtarynyn qyz balalardy bolashaq otbasylyq omirge daiarlaw dasturleri: monografiia [Traditions of the Turkic people stoprep are girls for future family life: monograph]. – Shymkent: Alem, 2018. – 172 b. [in Kazakh]

Р.И. КАДИРБАЕВА¹ , Е.Б. ОСПАНОВ² , А. ӘМІРБЕКҰЛЫ³

¹педагогика ғылымдарының докторы, доцент

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: kadirbayeva.roza@okpmu.kz

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Көкшетау қ.), e-mail: erkyn.ospanov@shokan.edu.kz

³педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: amirbekuly@inbox.ru

ШЫНДЫҚҚА ЖАНАСЫМДЫ ПАЙЫМДАУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АШЫҚ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Бүгінгі таңда заманауи интернет-технологиялар кез келген жерден кез келген уақытта қажетті ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік береді. Мұндай жағдайда әр түрлі көздерден қажетті нәрсені табу және оны сыни тұрғыдан қайта қарау мүмкіндігі ерекше мәнге ие болып, бұл өз кезегінде негізгі білімнің қалыптасуына әкеледі. Демек, жастарды нақты өмірге дайындау кезінде олардың сыни көзқарасын, ойлауын дамыту қажеттілігі өзекті болып табылады. Әдетте, нақты өмірде бастапқы деректер әрдайым анық бола бермейді, мақсат нақты қойылмайды және бұл жағдайдан шығудың жолы жалғыз болмауы мүмкін. Сондықтан адам жиі ашық типтегі мәселелерге кездеседі. Мұндай жағдайларды математикалық ашық есептердің интерпретациясы ретінде алуға болады. Шынында да ашық тапсырмалар деп бастапқы деректер немесе түпкі мақсат нақты тұжырымдалмаған тапсырмалар түсініледі. Бұл ретте білім алушыларға белгілі бір дәрежеде тапсырмалар қоюға, ойлау тәсілін таңдауға және оны шешу үшін қажетті қосымша параметрлерді енгізуге еркіндік беріледі.

Мақалада ашық есептерді шешу процесінде шындыққа жанасымды пайымдаулар жасау және оның студенттердің шындыққа жанасымды пайымдаулар құзыреттіліктерін қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, ашық есептерді шешуде шындыққа жанасымды пайымдаудың қалай пайда болатыны туралы әртүрлі мысалдар келтірілген және ашық есептерді құрастыру және шешу әрекеттерінің алгоритмі берілген. Бұл жерде алгоритм тек бағыт-бағдар беретін негіз ретінде ғана, өйткені ашық есептерді шешудің алгоритмдері жоқ. Алгоритмнен шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігін қалыптастыру кезінде студенттер тұйық және ашық есептерді шеше алуы және оларды белгілі бір тиімді дәйектілікпен біріктіре алуы керек екені көрінеді. Осылайша, ашық математикалық есептерді құрастыру мен шешуді талдау болашақ математика мұғалімдерінің шындыққа жанасымды

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Кадирбаева Р.И., Оспанов Е.Б., Әмірбекұлы А. Шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігін қалыптастырудағы ашық математикалық есептердің рөлі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 225–238. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.18>

*Cite us correctly:

Kadirbaeva R.I., Ospanov E.B., Amirbekuly A. Shyndyqqa janasyndy paiymdau quzyrettiligin qalyptastyrudagy ashyq matematikalyyq esepтерdin roli [The Role of Open Mathematical Problems in the Formation of the Competence of Plausible Reasoning] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 225–238. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.18>

пайымдау құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады және жастарды өзгермелі нақты өмірге дайындауға үлкен әсер етеді деген қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: құзыреттілік, ашық есептер, тұйық есептер, шындыққа жанасымды пайымдау, математикалық есептер.

R.I. Kadirbayeva¹, E.B. Ospanov^{2,3}, A. Amirbekuly³

¹*Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor
South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: roza-1961@mail.ru*

²*PhD Doctoral Student of Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov
(Kazakhstan, Kokshetau), e-mail: erkyn.ospanov@shokan.edu.kz*

³*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: amirbekuly@inbox.ru*

The Role of Open Mathematical Problems in the Formation of the Competence of Plausible Reasoning

Abstract. Today, modern Internet technologies allow you to access the necessary information at any time from anywhere. In such a situation, the ability to find what is needed from different sources and critically revise it becomes of particular importance, which, in turn, leads to the formation of basic knowledge. Consequently, when preparing young people for real life, the need to develop their critical attitude and thinking is urgent. As a rule, in real life, the initial data is not always clear, the goal is not set clearly, and there may be cases when the way out of this situation is also not the only one. Therefore, a person often faces open-type problems. Such cases can be taken as an interpretation of mathematical open problems. Indeed, open tasks are understood as tasks in which the initial data or the final goal are not clearly formulated. At the same time, students are given the freedom to set tasks to a certain extent, choose a way of thinking and enter additional parameters necessary for its solution.

The article discusses plausible reasoning in the process of solving open problems and its role in the formation of students' competencies on plausible reasoning. In addition, various examples of how plausible reasoning arises when solving open problems are given, and an algorithm of actions for composing and solving open problems is given. Here the algorithm is only as an orienting basis, since there are no algorithms for solving open problems. It can be seen from the algorithm that when forming the competence of plausible reasoning, students should be able to solve closed and open problems and combine them in a certain effective sequence. Thus, it is concluded that the analysis of the compilation and solution of open mathematical problems plays an important role in the formation of the competence of plausible reasoning of future mathematics teachers and has a great influence on the preparation of young people for changing real life.

Keywords: competence, open problems, closed problems, realistic reasoning, mathematical problems.

Р.И. Кадирбаева¹, Е.Б. Оспанов², А. Амирбекулы³

¹*доктор педагогических наук, доцент
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: roza-1961@mail.ru*

²*PhD докторант Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова
(Казахстан, г. Кокшетау), e-mail: erkyn.ospanov@shokan.edu.kz*

³*кандидат педагогических наук, доцент
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: amirbekuly@inbox.ru*

Роль открытых математических задач в формировании компетентности правдоподобного рассуждения

Аннотация. Сегодня современные интернет-технологии позволяют получить доступ к необходимой информации в любое время из любого места. В такой ситуации особое значение приобретает умение находить нужное из разных источников и критически пересматривать его, что, в свою очередь, приводит к формированию базовых знаний. Следовательно, при подготовке молодежи к реальной жизни актуальна необходимость развития у них критического отношения, мышления. Как правило, в реальной жизни исходные данные не всегда ясны, цель не ставится четко, и могут быть случаи, когда выход из этой ситуации тоже не единственный. Поэтому человек часто сталкивается с проблемами открытого типа. Такие случаи можно взять за интерпретацию математических открытых задач. Действительно, под открытыми задачами понимаются задачи, в которых исходные данные или конечная цель четко не сформулированы. При этом обучающимся предоставляется свобода в определенной степени ставить задачи, выбирать образ мышления и вводить дополнительные параметры, необходимые для его решения.

В статье рассматриваются правдоподобные рассуждения в процессе решения открытых задач и его роль в формировании компетенций студентов по правдоподобным рассуждениям. Кроме того, приводятся различные примеры того, как правдоподобные рассуждения возникают при решении открытых задач, и дан алгоритм действий по составлению и решению открытых задач. Здесь алгоритм только как ориентирующая основа, поскольку нет алгоритмов для решения открытых задач. Из алгоритма видно, что при формировании компетентности правдоподобного рассуждения студенты должны уметь решать закрытые и открытые задачи и сочетать их в определенной эффективной последовательности. Таким образом, делается вывод о том, что анализ составления и решения открытых математических задач играет важную роль в формировании компетентности правдоподобного рассуждения будущих учителей математики и оказывает большое влияние на подготовку молодежи к меняющейся реальной жизни.

Ключевые слова: компетентность, открытые задачи, закрытые задачи, правдоподобные рассуждения, математические задачи.

Кіріспе

Үстіміздегі жылы Қазақстан Республикасының Конституциясында, білім туралы заңда, «Қазақстан-2030» Стратегиясында және басқа да мемлекеттік нормативтік құжаттарда айқындалған елдің білім беру саясатының негізгі қағидаттарын дамытатын Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы қабылданды. Тұжырымдамада білім беруді дамытудың жаңа траекториялары білім алушыға педагогикалық қолдау көрсету үлгісіне негізделгені, педагог оқу-тәрбие үдерісінің көмекшісі ретінде балаға әлемді өздігінен тануға, өз мүмкіндіктерін ашуға және жеке қызығушылықтары мен қажеттіліктерін ескере отырып, білім алуға мүмкіндік беретін тұлға болып табылатыны көрсетілген [1].

Білім беруді дамытудың жаңа траекторияларының бірі ретінде білім беру мазмұнының құндылық аспектісін өзектендіру және жаһандық құзыреттіліктерді, эмоционалды интеллектіні, сыни ойлауды, кәсіпкерлік пен қаржылық сауаттылықты қалыптастыру үшін оқу бағдарламаларының мүмкіндіктерін қамтамасыз ету арқылы білім алушыларды болашаққа дайындауға бағдарлау мәселесі туындап отыр.

Бұл мәселе болашақ педагогтерді даярлау үдерісін құрылымдық-мазмұндық тұрғыдан қайта қарау қажеттілігіне алып келеді.

Қазіргі педагогикалық білім беру мазмұнындағы теориялық және практикалық білімді қайта үлестіру құзыреттілік тәсілге негізделеді: тұжырымдамалық біліммен салыстырғанда процедуралық білімнің үлесін арттыру; алған білімдерін практикада қолдану тәжірибесін игеру; осы тәжірибеде эмоционалды-құндылық, рефлексиялық қатынасты дамыту. Яғни, педагогикалық білім берудің мазмұны кәсіби құзыреттілік деңгейі жоғары педагогты даярлауға бағытталады.

Алайда, әлемнің және еліміздің заманауи білім беру жүйесінің тәжірибесіне құзыреттілік тәсілді енгізу проблемасына арналған жұмыстарды талдай отырып, мұндай зерттеулердің едәуір санына қарамастан, қазіргі білім беру жүйесін реформалаудың нәтижелік, тиімділік деңгейлері айтарлықтай жоғары емес екенін атап өтуге болады.

Бүгінгі жаһандану кезіндегі күрделі және тұрақсыз әлемде ақпарат көлемінің күрт өсуі салдарынан бұрын белгісіз қызметтер мен жаңа технологиялар пайда болып, ол мұғалімдерге үлкен міндеттер артуда. Сол себепті, мұғалімдер жаңартылған білім беру мазмұны мен инновациялық әдіс-тәсілдерді игеру арқылы өзін қоғамның бүгінгі талабына сай жетілдіріп, кәсіби құзыреттілік деңгейін арттырып отыруы қажет. Бұл болашақ мұғалімдерді даярлау үдерісінде оларды білім мазмұнымен, заманауи технологиялармен қаруландыра отырып, өзгермелі қоғамға бейімдеу қажеттілігін көрсетеді.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда заманауи интернет технологиялары қажетті ақпаратты кез келген уақытта, кез келген жерден алуға мүмкіндік беруде. Мұндай жағдайда түрлі ақпарат көздерінен қажетті ақпаратты табу және оны сыни тұрғыдан қайта қарау мүмкіндігі ерекше мәнге ие болады және бұл өз кезегінде негізгі білімнің қалыптасуына әсер етеді. Осы орайда, біз М.П. Лапчиктің [2] ақпарат ағынына байланысты білім алушыларда сыни және өзіндік ойлауды дамыту қажет, өйткені алынған ақпаратты байыпты ақыл-ойсыз, психикалық күшжігерсіз түсіну мүмкін емес деген тұжырымын орынды деп санаймыз.

Мұндағы сыни ойлауды өзін және қоршаған әлемді тану үшін ақпараттық ортада ізденуге көмектесетін ойлау тәсілі ретінде түсінеміз. Сыни ойлаудың қалыптасуы мен дамуы ақпаратты өңдеу, есептерді шешу, жағдайды бағалау мен талдау және т.б. әрекеттер кезінде жүреді. Бұл мәселеде математикалық пәндер мақсатқа жетудің ең жақсы құралы болып табылады. Мысал үшін математиканы оқытуда белгілі бір тұжырымның дұрыс немесе бұрыс екендігін анықтау сияқты тапсырмаларды орындауда сыни көзқарас керек. Кейбір математикалық есептер, бір қарағанда, айқын көрінгенімен оны талдауда, математикалық теоремаларды дәлелдеуде, математикалық болжамдар жасауда жоғары деңгейлі ойлау қажет болады. Олай болса, болашақ математик мұғалімдердің сыни ойлауын дамытуда олардың шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігін қалыптастыру және осы мақсатта ашық есептердің рөлін анықтау қарастырылып отырған мәселенің өзектілігін көрсетеді.

Джордж Поля математикалық болжамдар жасау тәсілі ретінде шындыққа жанасымды пайымдауды ұсынады және ол «Әрине, біз дәлелдеуді үйренеміз, бірақ сонымен бірге болжауды да үйренеміз» [3] - деп, оған қызығушылық танытуға математиктерді шақырады, оларға математикадағы жаңа нәтижелерді болжай білу өнерін үйретуге күш жұмсайды.

Әлемдік педагогикалық әдебиетте білім алушылардың шындыққа жанасымды пайымдауларын қалыптастыру, оның құралы ретінде ашық есептерді шешу мәселесіне арналған көптеген жұмыстар бар: Н. Нохда, А.А. Гин, А.А. Вербицкий, А.К. Алимов, Э.Р. Муллина, П.М. Горев және т.б. [4–9].

Осы және басқа да әдебиеттерді талдай отырып, шындыққа жанасымды пайымдау ұғымын пайымдау нәтижесінде шындыққа ұқсастығы бар, белгілі бір дәрежеде ықтимал болу мүмкіндігіне ие болжам жасау деп түсінеміз. Шындыққа жанасымды пайымдаудағы болжамдар қорытындының ақиқатын дәлелдемейді, бірақ оны өте сенімді етеді. Яғни, шындыққа жанасымды пайымдауды белгілі алғышарттардан жаңа қорытынды алу әдісі ретінде де түсінуге болады.

Сонымен, біздің зерттеуіміздің мақсаты – болашақ математик мұғалімдердің шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттіліктерін қалыптастыруда ашық математикалық есептерді құрастыру мен шешудің рөлін көрсету.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізін П.Я. Гальпериннің ақыл-ой әрекеттерін кезең-кезеңімен қалыптастыру теориясы, ойлауды дамыту теориясы және жүйелік тәсіл құрайды. Өйткені, білім алушының шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігі оның ойлау қабілетіне, яғни ақыл-ой әрекетіне тікелей байланысты. Олай болса, білім алушының шындыққа жанасымды құзыреттілігін қалыптастыруда П.Я. Гальпериннің ақыл-ой іс-әрекетін кезең-кезеңмен қалыптастыру теориясын негізге алуға болады. Оның теориясы бойынша сыртқы әрекеттің ішкі әрекетке ауысуын қамтамасыз ететін жағдайлар қалыптасудың алты кезеңінен тұрады: 1-кезең – қабілет қалыптасқаннан кейінгі кезең; 2-кезең – қабілеттің келесі сапалы деңгейін қалыптастырудың алдындағы кезең; 3-кезең – жаңа іс-әрекеттерді пысықтау кезеңі; 4-кезең – қатты сөйлеу арқылы әрекетті қалыптастыру; 5-кезең – сыртқы сөйлеудің «ішкі сөйлеу» әрекетіне айналуы; 6-кезең – ішкі сөйлеу іс-әрекетінің, яғни қабілеттің қалыптасуы [10].

Ұсынылып отырған жұмыста зерттеу аясындағы алыс және жақын шетелдік еңбектерді шолу мен талдау, ашық математикалық есептерді құрастыру мен шешу алгоритмдері, аналогия мен математикалық индукция әдістері қолданылды.

Әдетте, математикалық есеп – математикалық ұғымдарды, теориялар мен әдістерді меңгерудің тиімді және өзгермейтін құралы ретінде қарастырылады. Есеп білім алушылардың ойлау қабілеттерін дамытуда, оларды тәрбиелеуде, іскерліктері мен дағдыларын көрсетуде үлкен орын алады. Есеп проблемалық жағдай, мақсат, себеп, шарт, шешу тәсілі деп алынған бестік түрінде қарастырылады. Бұл бестіктің күйі есептің ашық немесе тұйық болатын түрін анықтайды. Егер есептің мақсаты біреу, шешу әдісі де біреу және шарты жеткілікті болса, онда оны тұйық түрдегі есеп дейміз. Басқа жағдайдың бәрін де есепті ашық түрдегі есеп деп қабылдаймыз да, мақалада олардың шындыққа жанасымды пайымдауды қалыптастырудағы рөлін қарастырамыз.

И.С. Овсянникованың жұмысында: «Ашық есеп, ең алдымен, классикалық жоғары еркіндік дәрежесімен ерекшеленеді. Білім алушылардың деңгейіне байланысты зерттеудің бастапқы қадамдарын айқынырақ ету үшін ашық есепті деректермен толықтыруға болады» [11] - деп, ол ашық және тұйық типтегі есептердің айрықша сипаттамаларын келесі параметрлермен береді: шарт, сұрақ қою, шешім барысы, нәтиже. Есептің аталған параметрлер бойынша сипаттамалары 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Ашық және тұйық типтегі есептердің айрықша сипаттамалары

Параметр	Тұйық есеп жағдайында	Ашық есеп жағдайында
Шарт	есептің деректері жеткілікті, есептің шартында артық деректер жоқ	бәрі керісінше, яғни есепте бастапқы деректер жеткіліксіз немесе артық болуы мүмкін.
Сұрақтың қойылуы	есепте қойылатын сұрақ келесі сөздердің көмегімен тұжырымдалады: табу ..., шешу..., дәлелдеу... және т.б.	есепте қойылатын сұрақтар: бұл тұжырым дұрыс па?, нені табуға болады, ал нені табуға болмайды? Шартын төмендетуге болмайды ма? ... мүмкін емес, бұл мүмкін ... және т. б.
Шешім барысы	Есепті шығару үшін білім алушының теориялық және практикалық білімі жеткілікті болады.	берілген есепті шешуге тек білім жеткіліксіз, тәжірибе жинақтау қажет, өйткені мұндай есепті шешудің бір ғана әдісі болмауы мүмкін.
Нәтиже	есептің бір ғана толық шешімі бар деп айтуға болады	есептің талдау бағытына қарай бірнеше «дұрыс» шешімдері болуы мүмкін.

Осылайша, ашық есептерді бастапқы деректер немесе оларды шешудің түпкі мақсаты жасырын түрде берілген тапсырмалар ретінде қарастырамыз. Студенттер ашық есептерді шешуде қажетті деректерді енгізу арқылы есепті қалай шешуге болатынын еркін ойлау мүмкіндігіне ие. Демек, ашық есептерді шешу барысында мүлдем басқа, бірақ дұрыс нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Ашық есептерді шешу процесі кезеңдеп жүргізіледі, бұл туралы М.В. Самсонова мен В.В. Ефимовтың еңбегінде былай делінген: «Ашық есептерді шешуде жалғыз шешімді табу емес, таңдаулардың жиынтығы талап етіледі. Сондықтан ашық есептерді шешу процесі, әдетте мынадай кезеңдерден тұрады: ашық есептердің пайда болуы, ашық есептерді диагностикалау, шешім қабылдау мен баламаларды анықтау үшін шектеулер мен критерийлерді тұжырымдау, шешімнің ең жақсы нұсқасын таңдау, шешімді іске асыру, нәтижелерді бағалау және кері байланыс» [12].

Сонымен, біз болашақ мұғалімдердің шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігін қалыптастыруда ашық математикалық есептердің рөлін анықтауға арналған зерттеу жұмысымызда ашық есептерді құрастыру және шешу процесін нақты мысалдармен көрсетеміз.

Талдау және нәтижелер

Бұл жұмыста жүзеге асырылатын шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігін қалыптастыру тәсілі, бір жағынан, студенттердің ашық жағдайларда әрекет ету қабілетін, екінші жағынан, білім беру мақсаттарын жүзеге асыру үшін алгоритмдік технологияларды қолдана білуді қамтиды.

Шындыққа жанасымды пайымдау мәселесі көптеген еңбектерде әртүрлі қырынан қарастырылған. Мәселен:

В.К. Финн шындыққа жанасымды пайымдау – бұл дедуктивті емес сипаттағы пайымдаулар, оның қорытынды ережелері алғышарттардың ақиқаттығынан қорытындының ақиқаттығына кепілдік бермейді (дедуктивті пайымдаудағыдай), бірақ алғышарттарды ескермегенге қарағанда оның жоғары сенімділігін ғана қамтамасыз етеді деп анықтаған [13].

Ежелгі грек мәтіндерінен алынған бірнеше парадигмалық мысалдарды егжей-тегжейлі талдай отырып, Д. Уолтон және басқалар шындыққа жанасымды пайымдаудың анықтаушы сипаттамалары ретінде он бір қасиетті тұжырымдаған [14].

Интеллектуалды оқыту жүйелері мен шындыққа жанасымды пайымдау салаларындағы танымал ғалым Аллан М. Коллинз, шындыққа жанасымды пайымдау логикасының негізгі теориясын ұсына отырып, теорияны тұжырымдаудағы кейбір маңызды проблемаларды анықтаған [15].

Г.И. Рузавиннің [16] еңбегінде көрсетілгендей, американдық философ Чарльз Сандерс Пирс болжамдар мен жаңа идеялардың пайда болуын талдауға логика мен философия қатысуы керек деп есептейді. Осылайша, ол болжам жасауға мүмкіндік беретін танымдық процедура – абдукция пайда болғанын, және де дедукция бір нәрсе болуы керек екенін, индукция бір нәрсенің шынымен бар екенін дәлелдейтінін, ал абдукция бір нәрсенің жай ғана болуы мүмкін екенін болжайтынын атап көрсетеді.

Джордж Поя шындыққа жанасымды пайымдауды «Біз математикалық білімімізді дәлелді пайымдаулармен бекітеміз, бірақ өз болжамдарымызды шындыққа жанасымды пайымдаулармен нығайтамыз. Математикалық дәлел дәлелді пайымдау болып табылады, ал физиктің индуктивті дәлелдері, заңгердің жанама дәлелдері, тарихшының құжаттық дәлелдері және экономистің статистикалық дәлелдері шындыққа жанасымды пайымдауларға жатады. Математиктің шығармашылық жұмысының нәтижесі – дәлелдеу, ал дәлелдеу болжам жасау арқылы, яғни шындыққа жанасымды пайымдау арқылы ашылады» [3, 14–15-бб.] - деп түсіндіреді. Сонымен қатар, ол өзінің еңбегінде пайымдаудың дәлелді және шындыққа жанасымды болып келетін екі түрі бір-біріне қайшы келмейтінін, керісінше, олар

бірін-бірі толықтыратынын көрсете отырып, шындыққа жанасымды болжамдардың түрлерін, ой қорытулардың схемаларын және көптеген жағдаяттық және математикалық есептердің мысалдарын қарастырады.

Шындыққа жанасымды пайымдаулардың ерекшелігі мен оның пайда болу себептері:

Ерекшелігі – ешқандай жағдайда шындыққа жанасымды пайымдауларды моральдық тұрғыдан жаман, не жақсы деп бағалауға болмайды, ол жаман да, жақсы да емес. Шындыққа жанасымды пайымдау – адамның ойлау қабілетін сипаттайтын фактор.

Себептері:

- адам барлық пайымдауға қажетті фактілер жиынтығын біле бермейді (білетініне сенімді болса да), сондықтан шындыққа жанасымды болып көрінетін қорытындылар (болжамдар) жасайды;

- пайымдау барысында пайдаланылған мәліметтер жиынтығы жүйелі түрде байланысты емес, шашыраңқы, жеткіліксіз болуы мүмкін, сондықтан дәлелді қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді.

Енді ашық есептерге көшелік. Ашық есептерді құрастыру өте маңызды мәселе. Осы мәселе бойынша берілген ашық есептерді құрастыру алгоритміне тоқталайық. Ол 6 қадамнан тұрады [17]:

1. *Материалды таңдау.* Ашық есепті құрастыру эффектілі, қызықты материалды таңдаудан басталады. Әрине, ондай материалды тақырыпқа сәйкес интернет сайттардан, ғылыми-танымал әдебиеттерден, журналдардан іздестіреді. Табылған материалдан есепті байқау оңай емес. Сол себепті 1-кестеде көрсетілген ашық және тұйық типтегі есептердің айрықша сипаттамаларын негізге ала отырып, мүмкін болған жағдайда, тұйық есепті ашық есеп түрінде қайта тұжырымдауға тура келеді.

2. *Шарт пен сұрақты қою.* Есептің шартын 3–7 қатардан аспайтындай етіп қысқа берген дұрыс. Оның мәтіні анық, түсінікті және қызықты болуы қажет. Есептің шешімі біреу емес, бірнешеу емес, көп болатындай етіп шарт құрастырған дұрыс болады. Ондай есептер сыни ойлауды дамытуда пайдалы.

3. *Бақылау жауабын тұжырымдау.* Бақылау жауабы – бұл өмірде жүзеге асырылған шешім. Ашық есептердің көпшілігі кейбір өмірлік оқиғаларға немесе процестерге негізделгендіктен, әдетте бақылау жауабы болады. Бұл жерде бақылау жауабы ең жақсы шешім болуы міндетті емес екенін ескеру қажет.

4. *Қосымша сұрақты тұжырымдау.* Бұл қадам міндетті емес, бірақ қажеттілігі бар. Себебі, білім алушылардың есепті шешуге қызығушылықтары басылмай тұрғанда оларға қосымша сұрақтар беру жақсы әсер етеді.

5. *Есептің атауын тұжырымдау.* Әрине, мұғалім білім алушыға атаусыз есеп ұсынғаннан ештеңе кедергі болмайды. Алайда, есептің атауы болмаса, оның әлеуеті ашылмаған күйде қалады. Сондықтан есептің атауы оның мазмұнын ашып, бірден назар аударғаны жақсы.

6. *Қатысу әсері.* Есеп жағдаяттық болған кезде оның мазмұны сезінуге әсер ететіндей болуына назар аударған жөн.

Жоғарыда көрсетілген алгоритмнен ашық есепті құрастыру көптеген болжамдар жасауға негіз болатынын көруге болады. Енді ашық есептерді шешуді абдукцияға алып келу мүмкіндігін көрсететін математикалық есептерге мысалдар қарастыралық. Бұл жерде абдукцияны (лат. *abductio* – сыртқа серпу, алыстату) шындыққа жанасымды болжамдарды іздеуге бағытталған пайымдау тәсілі деп түсінеміз.

1-мысал. Алгебра курсындағы маңызды ашық мәселелердің бірі –

$$\sum_{i=0}^n a_i x^{n-i} = 0,$$

(мұндағы $a_0 = 1$) түріндегі алгебралық теңдеуді шешу.

Әдетте, $a_0 = 1$ болатын $\sum_{i=0}^n a_i x^{n-i} = 0$ алгебралық теңдеуі Виет теоремасы бойынша сызықты емес теңдеулер жүйесіне келтіріледі. Мысалы,

$$n=2 \text{ болғанда } x^2 + a_1 x + a_2 = 0 \text{ теңдеуі үшін: } \begin{cases} x_1 + x_2 = -a_1 \\ x_1 x_2 = a_2 \end{cases} \quad (1)$$

$$n=3 \text{ болғанда } x^3 + a_1 x^2 + a_2 x + a_3 = 0 \text{ теңдеуі үшін: } \begin{cases} x_1 + x_2 + x_3 = -a_1 \\ x_1 x_2 + x_1 x_3 + x_2 x_3 = a_2 \\ x_1 x_2 x_3 = -a_3 \end{cases} \quad (2)$$

және т.с.с. n кез келген сан болғанда

$x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x + a_n = 0$ теңдеуі үшін:

$$\begin{cases} x_1 + x_2 + \dots + x_n = -a_1 \\ x_1 x_2 + x_1 x_3 + \dots + x_1 x_n + x_2 x_3 \dots + x_{n-1} x_n = a_2 \\ x_1 x_2 x_3 + x_1 x_2 x_4 + \dots + x_{n-2} x_{n-1} x_n = -a_3 \\ \vdots \\ x_1 x_2 \dots x_{n-1} + x_1 x_2 \dots x_{n-2} x_n + \dots + x_2 x_3 \dots x_n = (-1)^{n-1} a_{n-1} \\ x_1 x_2 \dots x_n = (-1)^n a_n \end{cases} \quad (3)$$

Мұндағы (1) теңдеулер жүйесінің шешілу жолы (бос мүшелерді жіктеу арқылы) мектепте жан-жақты қарастырылады, бірақ та дәл сол сияқты (2) теңдеулер жүйесін шешу қиындыққа алып келеді. Ал (3) жүйені шешу мәселесі мектепте тіпті қарастырылмайды. Себебі, жүйелердегі бос мүшелерді n көбейткіштерге жіктеу шексіз көп тәсілдермен іске асырылады.

Қосымша белгілеулер енгізіп (2), (3) жүйелерді кеңейтейік.

Мысалы, (2) теңдеулер жүйесі b_{21}, b_{22} қосымша белгілеулер енгізілу арқылы

$$\begin{cases} x_1 + x_2 = b_{21} \\ x_1 x_2 = b_{22} \end{cases} \text{ және } \begin{cases} b_{21} + x_3 = -a_1 \\ b_{21} x_3 + b_{22} = a_2 \\ b_{22} x_3 = -a_3 \end{cases} \quad (4)$$

жүйелер тізбегіне келтіріледі.

Осы әдісті (3) жүйесіне қолдану арқылы келесі түрдегі жүйелер тізбегі алынады:

$$\begin{cases} x_1 + x_2 = b_{21} \\ x_1 x_2 = b_{22} \end{cases}, \begin{cases} b_{21} + x_3 = -b_{31} \\ b_{21} x_3 + b_{22} = b_{32}, \dots \\ b_{22} x_3 = -b_{33} \end{cases}, \begin{cases} b_{n-1,1} + x_n = -a_1 \\ b_{n-1,1} * x_n + b_{n-1,2} = a_2 \\ b_{n-1,2} * x_n + b_{n-1,3} = -a_3 \\ \vdots \\ b_{n-1,n-2} * x_n + b_{n-1,n-1} = (-1)^{n-1} a_{n-1} \\ b_{n-1,n-1} * x_n = (-1)^n a_n \end{cases} \quad (5)$$

(4), (5) теңдеулер жүйелері тізбектеріндегі теңдеулер жүйелерінің соңғы теңдеуіндегі бос мүшелер тек қана екі көбейткішке жіктелінеді және олар шешімдер деген болжам жасалынады. Тізбектегі әрбір жүйе болжамның дұрыс немесе қате екендігін тексеруге мүмкіндік береді. Ол үшін жүйенің бірінші теңдеуінен бастап, айнымалылардың мәндерін анықтау жеткілікті. Осы кезде, соңынан санағанда екінші теңдеудің дұрыс не қате екендігі шығады. Міне осылайша абдукция тәсілі іске асырылады.

Берілген ашық есепті (5) жүйелер тізбегіне түрлендіру нәтижесінде алынған тұжырымдар ашық есептің шындыққа жанасымды пайымдаудағы рөлін көрсетсе, ал ашық есепті абдукция тәсілімен шешудің өзі шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігін қалыптастыруға оң әсер ететінін көрсетеді.

2-мысал. Есептің тұйық нұсқасы: a саны берілсін. Егер a тақ болса, оны 3 еселеп, оған 1-ді қосу, ал жұп болса, онда оны 2-ге қысқарту керек.

Әрине, бұл есепті шешуде білім алушылар, санның жұп немесе тақ болуына байланысты, көрсетілген операцияларды тек бір рет қана орындай отырып, нәтижені хабарлай алады. Осылайша, олар «мысал шешілді» деген тұжырымға келеді. Демек, тұйық нұсқадағы назар аударылатын факт берілген a санының мәні үшін операциялардың тек бір рет орындалатындығы.

Ал енді берілген тұйық есептегі « a саны берілсін» деген сөз тіркесін есептің шартынан алып тасталық. Сонда есептің ашық нұсқасы пайда болады.

Есептің ашық нұсқасы: Егер a саны тақ болса, оны 3 еселеп оған 1-ді қосу, ал жұп болса, онда оны 2-ге қысқарту керек. Нәтижені қалай анықтауға болады?

Бұл мысалдағы басты мәселе тұйық есептегідей тұжырым ашық есеп үшін дұрыс еместігіне білім алушылардың көзін жеткізу.

Егер де a саны берілмесе, онда тақ не жұп екенін анықтайтын сан жоқ, яғни есептің шешімі жоқ. Болмаса кез келген бір санды алып, ол санға қатысты есептегі операцияларды орындағанда сан пайда болады, ал оның тақ не жұп болуына байланысты есептегі операциялар қайта орындалады да, нәтижесінде шексіз циклді процесс пайда болып, нақты нәтиже анықталмағандықтан есептің шешімі жоқ. Өйткені, берілген есептегі « a саны берілсін» деген ақпарат және «Нәтижені қалай анықтауға болады?» деген сұрақ өте маңызды. Ақпараттың шынайы пайымдау құзыреттілігін қалыптастырудағы маңыздылығы осында, ол білім алушыны әрмен қарайғы ізденіске итермелейді.

3-мысал. Математикалық анализде маңызды ашық есептер – сандық қатардың жинақтылығын зерттеуге арналған есептер. Бұл жағдайда «Сандық қатар» және «Сандық қатардың жинақтылығы» ұғымдары анықтамалар арқылы жүзеге асырылады.

Шындыққа жанасымды пайымдау арқылы «Сандық қатар» және «Сандық қатардың жинақтылығы» ұғымдарын енгізу әдістемесін қарастырайық.

Әдістеме. «Сандық қатар» және «Сандық қатардың жинақтылығы» ұғымдарын енгізу білім алушылар қиындықсыз шешетін есептерді шешу және олардың нәтижелерін жалпылау арқылы жүзеге асырылады. Есептерді оқытушы емес, міндетті түрде білім алушылар шешеді.

Оқытушы мен білім алушылар арасындағы ақпарат алмасуын көрсететін мысал ретінде берілген тұйық есептер:

1-есеп. -1 санының n -дәрежесі неге тең? Жауап беру үшін білім алушыларға айнымалының әр түрлі мәндері беріледі.

Жауаптардың екі түрі болатыны анық.

Оқытушы: жауаптар дұрыс деп ойлайсыз ба? Неліктен?

Бұл сұрақтарға жауап беру оңай емес. Ойлануды қажет етеді. Бұл сәт, жаңа тұжырымдаманы енгізудің негізгі факторы.

Оқытушы: Сізге берілген мысалдарды тағы бір рет шешіңіз. Ол үшін дәрежеге шығарудың анықтамасын еске түсіріңіз. Дәрежеге шағарудың әрбір қадамының нәтижелерін тізбек түрінде жазыңыз. Тізбектерді салыстырыңыз. Сіз не байқадыңыз?

Білім алушылар мысалдарды шешіп, талқылау арқылы тізбек ұзындығы және неге нәтиже 1 немесе -1 болатыны туралы бір ортақ пікірге келеді.

2-есеп. $0,9$ және $0,09$ сандары берілсін. Біз бұл сандарды қоса аламыз ба? Әрине! Ол үшін көп таңбалы ондық бөлшектерді қосу ережесін білу жеткілікті. Біз бұл ережені білеміз бе? (Бұл сұрақтың жауабы ауызша сұрау арқылы алынады)

Қосындыны анықтаңыз. Нәтижесі: $0,99$.

Енді $0,9$; $0,09$; $0,009$ сандары берілсін. Біз бұл сандарды қоса аламыз ба? Оны қалай жасауға болады? Қосындыны есептеудің бірнеше әдісін қолдана отырып, білім алушылар $0,999$ нәтижесін алады.

Осы әдістердің қайсысы ең тиімді, яғни оны жүзеге асыру үшін қайсысына аз күш қажет? (Білім алушылар 0,9 және 0,09 сандарын қосу нәтижесін пайдалану туралы қорытындыға келуі керек.)

Енді 0, 9; 0, 09; 0,009; 0,0009; және 0, 9; 0, 09; 0,009; 0,0009; 0,00009 сандарын қосу мәселелерін қарастыру нәтижесінде 0, 9999 және 0,99999 сандарын алады.

3-есеп. Берілген сандар тізбегін жалпылау арқылы оны ықшамды түрге келтіру. Ол үшін тізбектің жалпы мүшесін көрсету жеткілікті.

Берілген сандар тізбегінің компакт түрі:

$$a_n = 9 \cdot 10^{-n} = \overbrace{0,00\dots09}^{n \text{ орын}}, n \in N.$$

4-есеп. Берілген сандар тізбегінің 0,9; 0,99; 0,999; 0,9999 қосындыларының тізбегін жалпылай отырып, ықшамды түрге келтіру. Мұны қалай жүзеге асыруға болады? (Білім алушылардың әртүрлі мәлімдемелері тыңдалады).

Ең алдымен, біртіндеп (тізбектей) қосу ережесін анықтау қажет. Ол үшін берілген сандар тізбегінің дербес қосындыларын $S_1, S_2, S_3, \dots, S_n, \dots$ тізбегі түрінде жазу керек. Сонан кейін матиндукция әдісін қолданып, $S_{i+1} = S_i + a_{i+1}$, ($i = 0, 1, 2, 3, \dots, n$) формуласын қорытып шығару керек. Осы формула берілген сандар тізбегінің дербес қосындыларының жалпыланған, ықшамды түрі болып табылады.

Енді басты мәселе: $a_n = 9 \cdot 10^{-n} = \overbrace{0,00\dots09}^{n \text{ орын}}, n \in N$ және $S_1, S_2, S_3, \dots, S_n, \dots$ тізбектер арасында қандай байланыс бар екенін анықтау.

Ол үшін осы тізбектердің шектері қарастырылады және бірінші тізбектің шегі 0, ал екіншісінің шегі 1 екендігі көрсетіледі.

Тұжырым: Екінші тізбектің шегі бар болуының себебі – біріншісінің шегі бар болуы.

Енді біз мысалда алынған нәтижелерді қорытындылаймыз. $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n, \dots, a_n = f(n), n \in N$ кез келген берілген тізбек болсын. Тізбектің дербес қосындыларының шегі S болсын.

Анықтама. $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n, \dots, a_n = f(n), n \in N$ кез келген тізбек болсын. Тізбектің дербес қосындыларын $S_{i+1} = S_i + a_{i+1}$ ($i = 1, 2, 3, \dots, n$) формуласы арқылы есептеуді біртіндеп қосу деп атаймыз.

Біртіндеп қосу формуласын қолдану арқылы $S_{i+1} = S_i + a_{i+1}$ өрнегін, төмендегі түрге түрлендіруге болады:

$$S_{i+1} = S_i + a_{i+1} = S_{i-1} + a_i + a_{i+1} = S_{i-2} + a_{i-1} + a_i + a_{i+1} = \dots = S_1 + a_2 + \dots + a_{i-1} + a_i + a_{i+1} = a_1 + a_2 + \dots + a_{i-1} + a_i + a_{i+1}.$$

Ал дербес қосындылардың шегі S ықшамды түрде

$$S = a_1 + a_2 + \dots + a_{i-2} + a_{i-1} + a_i + \dots = \sum_{i=1}^{\infty} a_i \text{ түрінде жазылады.}$$

Анықтама. Төмендегідей тізбек берілсін

$$a_1, a_2, a_3, \dots, a_n, \dots, a_n = f(n), n \in N$$

Бұл тізбектің дербес қосындыларының сипаттамасы болатын төмендегі өрнек сандық қатар деп аталады:

$$a_1 + a_2 + \dots + a_{i-2} + a_{i-1} + a_i + \dots = \sum_{i=1}^{\infty} a_i.$$

Әрине, берілген сандық тізбектің дербес қосындылары шегінің сипаттамасының, яғни сандық қатарының, болуы S-тің бір мәнді анықталатынын білдірмейді (адам суретінің бар болуы, оның өмірде бар екендігін білдірмейтіндігі сияқты).

Алдыңғы мысалда $S = 1$ түрінде бір мәнді анықталды.

Келтірілген мысалдарда іске асырылған тұжырымдар логикасын жалпылау бізді шындыққа жанасымды пайымдау схемасына әкеледі:

А тұжырымынан B_{n+1} болжамы шығады: $A \rightarrow B_{n+1}$. B_{n+1} болжамы А тұжырымының бұрын расталған B_1, B_2, \dots, B_n салдарларынан мүлдем өзгеше, және B_{n+1} ақиқат. Онда А тұжырымы шындыққа әлдеқайда жанасымды [18].

Жоғарыда келтірілген мысалдардағы қорытындылардан ақиқат емес, алайда белгілі бір дәрежеде ықтимал барлық дедуктивті емес пайымдаулар шындыққа жанасымды болып табылатыны көрінеді. Сондықтан оларды ықтималдық (проблемалық) пайымдау деп те атайды. Бұл жағдайда ықтималдықтар (проблемалар) тұрақты болып қалмайды, олар тұжырымдарды растайтын немесе тіпті жоққа шығаратын жаңа фактілер анықталған кезде өзгереді.

Жоғарыда ашық есептерді шешу алгоритмдері болмайтындығы жайлы бірнеше рет айтылды. Алайда кез келген іс-әрекет жасау үшін бағыт-бағдар беретін негіз қажет. Біз зерттеулерімізде ашық математикалық есептерді құрастыру және шешу кезінде төмендегі алгоритмді бағдарлық негіз ретінде пайдаландық.

Ашық есептерді құрастыру және шешу алгоритмі.

1. Қарастырылып отырған тақырып бойынша тұйық есеп құру.
2. Тұйық есепті проблемалық, зерттеу, бағалау түріндегі ашық есепке түрлендіру.
3. Ашық есепті шағын тұйық есептерге (гипотезаларға) түрлендіру.
4. Шағын тұйық есептерді шешу.
5. Ашық мәселенің шешімі жайлы шындыққа жанасымды пайымдау (қорытынды жасау).

Келтірілген алгоритмнің ашық есепті құрастыру мен шешу барысында тиімді гипотезаларды болжау құралы болатынын байқау қиын емес. Өйткені, ол ашық есептегі ахуалды сол күйінде қалдыруға, ондағы қажетсіз факторларды жоюға немесе жаңа пайдалы фактор қосуға және есептің бастапқы мәтінін көптеген шағын мәтіндерге түрлендіруге жағдай жасайтын принципті жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл, ашық есептерді шешу барысында оның сұранысы, яғни мақсаты оның бірнеше жауабын беру үшін пайымдауды қажет ететін сұрақтар жүйесімен ауыстырылады дегенді білдіреді. Дәл осы сәт, ашық есептерді шешудің шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігін қалыптастыруда ең маңызды фактор болып табылады.

Қорытынды

Джордж Поя «Мен болжауды үйреткен жөн дедім, бірақ оны үйрету оңай деп айтпадым. Болжау үшін абсолютті дұрыс әдіс жоқ, сондықтан болжауды үйренудің де абсолютті дұрыс әдісі болуы мүмкін емес. ... Осыған байланысты кейбір егжей-тегжейлі мысалдар мен осы кітапта ұсынылған жаттығулардың кейбірі пайдалы болуы мүмкін деп үміттенемін. Олар есептерді шешуде тәжірибелі мұғалімдердің құнарлы негізге (топыраққа) түсу мүмкіндігіне ие» [3, 390-б.], - деп айтқандай, шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігін қалыптастыруда ашық есептерді құрастыру мен шешудің мәні зор.

Дегенмен, шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігін қалыптастыруда білім алушылар тұйық және ашық есептердің екі түрін де шеше білуі және оларды белгілі бір тиімді реттілікпен үйлестіре алуы қажет.

Сонымен, шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігін қалыптастыруда ашық есептерді шешу білім алушыны болжамдар жасай отырып, одан әрі ізденістерге, пайымдауларға итермелейді. Демек, ашық есептерді құрастыру мен шешу білім алушының шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады және олар жастарды өзгермелі нақты өмірге дайындауға үлкен әсер етеді деп сенуге толық негіз бар деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000249> (қаралған күні: 26.05.2023)
2. Лапчик М.П. и др. Современные проблемы информатизации образования: монография. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2017. – 404 с.
3. Пойа Д. Математика и правдоподобные рассуждения. – М.: Глав. Ред. физ-мат.лит., 1975. – 464с.
4. Nohda N.A. Study of «open - approach» method in school mathematics teaching: paper presented at the 10th ICME by N. Nohda. – Makuhari, 2000. – P. 39–51. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.nku.edu/~sheffield/nohda.html>. (қаралған күні: 11.11. 2022)
5. Гин А. А. ТРИЗ-педагогика. Книга для умных родителей и учителей. – М.: ТРИЗ-профи, 2015. – 120 с.
6. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М.: Высшая школа, 1991. – 207 с.
7. Алимов А.К. Использование активных форм обучения: методическое пособие. – Астана: Центр педагогического мастерства АОО Назарбаев Интеллектуальные школы, 2014. – 188 с.
8. Муллина Э.Р. Технология активного и интерактивного обучения в системе профессиональной подготовки студентов бакалавариата // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – №12 (часть 6). – С. 1057–1061.
9. Горев П.М., Рычкова О.В. Открытые задачи как стимульный материал развивающего эффекта креативного урока математики // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2015. – №6. – С. 32–40.
10. Гальперин П.Я. Введение в психологию: учебное пособие для вузов. – М.: «Книжный дом» «Университет», 1999. – 332 с.
11. Овсянникова И.С. Открытые задачи // Наука и школа. – 2014. – №3. – С. 30–36. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otkrytye-zadachi/viewer>. (қаралған күні: 11.11. 2022)
12. Самсонова М.В., Ефимов В.В. Технология и методы коллективного решения открытых задач: учебное пособие. – Ульяновск: УлГТУ, 2003. – 152 с.
13. Финн В.К. Рассуждения правдоподобные / Гуманитарный портал: Концепты [Электронды ресурс]. URL: <https://gtmarket.ru/concepts/7101> (қаралған күні: 08.11.2022).
14. Walton D., Tindale C. W., Gordon T. F. Applying recent argumentation methods to some ancient examples of plausible reasoning // Argumentation. – 2014. – №28(1). – P. 85–119. <https://doi.org/10.1007/s10503-013-9306-y>
15. Collins A., Michalski R. The logic of plausible reasoning: A core theory // Cognitive Science. – 1998. №13(1). – P. 1–49. https://doi.org/10.1207/s15516709cog1301_1
16. Рузавин Г.И. Логика и аргументация: учебн. пособие для вузов. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 2007. – 351 с.
17. Кавтрев А.Ф. Как сочинять открытые задачи? // Образование для новой эры [Электронды ресурс] (қаралған күні: 05.12.2022) <https://trizway.com/art/opentask/kak-sochinat-otkritie-zadachi.html>
18. Кадирбаева Р.И., Оспанов Е.Б. Открытые задачи – средство формирования компетентности правдоподобного рассуждения // Вестник НАН РК. – 2022. – №2. – С. 91–103. <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.273>

REFERENCES

1. Qazaqstan Respublikasynda mektepke deingı, orta, tehnikalyq jäne käsıptık bılım berudi damytudyñ 2023-2029 jyldarğa arnalğan tūjyrymdamasy [Concept of development of preschool, secondary, technical and vocational education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2029] [Elektronnyy resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000249> (qaralğan kuni: 26.05.2023) [in Kazakh]
2. Lapchik M. P. i dr. Sovremennyye problemy informatizatsii obrazovaniya: monografiya [Modern problems of informatization of education: monograph]. – Omsk: Izd-vo OmGPU, 2017. – 404 s. [in Russian]
3. Poya D. Matematika i pravdopodobnyye rassuzhdeniya [Mathematics and plausible reasoning] – M.: Glav. Red. fiz-mat.lit., 1975. – 464s.
4. Nohda N.A. Study of «open - approach» method in school mathematics teaching: paper presented at the 10th ICME by N. Nohda. -Makuhari, 2000. -P.39-51. URL: <https://www.nku.edu/~sheffield/nohda.html>. (data obrasheniia: 11.11. 2022) [in English]
5. Gin A. A. TRIZ-pedagogika. Kniga dlya umnykh roditeley i uchiteley [TRIZ pedagogy. A book for smart parents and teachers]. -M.: TRIZ-profi, 2015. - 120 s. [in Russian]
6. Verbitskiy A.A. Aktivnoye obucheniye v vysshey shkole: kontekstnyy podkhod [Active learning in higher education: a contextual approach]. – M.: Vysshaya shkola, 1991. – 207 s. [in Russian]
7. Alimov A.K. Ispol'zovaniye aktivnykh form obucheniya [The use of active forms of learning]. Metodicheskoye posobiye. Tsentr pedagogicheskogo masterstva AOO Nazarbayev Intellektual'nyye shkoly, 2014.-188 s. [in Russian]
8. Mullina E.R. Tekhnologiya aktivnogo i interaktivnogo obucheniya v sisteme professional'noy podgotovki studentov bakalavariata [Technology of active and interactive learning in the system of professional training of undergraduate students] // Mezhdunarodnyy zhurnal prikladnykh i fundamental'nykh issledovaniy. – № 12 (chast' 6), 2016. - S.1057-1061 [in Russian]
9. Gorev P.M., Rychkova O. V. Otkrytye zadachi kak stimul'nyy material razvivayushchego effekta kreativnogo uroka matematiki [Open tasks as a stimulus material for the developmental effect of a creative mathematics lesson] // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. - 2015. - № 6. - S. 32-40. [in Russian]
10. Galperin P.YA. Vvedeniye v psikhologiyu: uchebnoye posobiye dlya vuzov [Introduction to psychology: textbook for universities]. – M.: «Knizhnyy dom» «Universitet», 1999. – 332 s. [in Russian]
11. Ovsyannikova I.S. Otkrytye zadachi [Open problems] // Nauka i shkola. - №3, 2014.– S.30-36. [Elektronnyy resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otkrytye-zadachi/viewer>. (data obrasheniia: 11.11.2022) [in Russian]
12. Samsonova M. V., Yefimov V. V. Tekhnologiya i metody kollektivnogo resheniya otkrytykh zadach [Technology and methods of collective solution of open problems]. Uchebnoye posobiye. -Ul'yanovsk: UIGTU, 2003. – 152 s. [in Russian]
13. Finn V.K. Rassuzhdeniya pravdopodobnyye [Plausible reasoning] /Gumanitarnyy portal: Kontsepty. [Elektronnyy resurs]. URL: <https://gtmarket.ru/concepts/7101> (data obrasheniia: 08.11.2022) [in Russian]
14. Walton D., Tindale C. W., Gordon T. F. Applying recent argumentation methods to some ancient examples of plausible reasoning //Argumentation, 28(1), 2014, 85-119. <https://doi.org/10.1007/s10503-013-9306-y>
15. Collins A., Michalski, R. The logic of plausible reasoning: A core theory// *Cognitive Science*, 13(1), 1998, 1–49. https://doi.org/10.1207/s15516709cog1301_1

16. Ruzavin G. I. Logika i argumentaciya: Uchebn. posobie dlya vuzov. [Logic and argumentation: Textbook. manual for universities.]. - M.: Kultura i sport, YuNITI, 2007. - 351 s. [in Russian]

17. Kavtrev A.F. Kak sochinyat otkrytye zadachi? [How to compose open problems?] / Obrazovanie dlya novoj ery [Elektronnyy resurs] <https://trizway.com/art/opentask/kak-sochinat-otkritie-zadachi.html> (data obrasheniia: 05.12.2022) [in Russian]

18. Kadirbayeva R.I. Ospanov Ye. B. Otkrytye zadachi - sredstvo formirovaniya kompetentnosti pravdopodobnogo rassuzhdeniya [Open problems - a means of forming the competence of plausible reasoning] // Vestnik NAN RK, №2, 2022. S. 91-103, <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.273> [in Russian]

УДК 370.114; ГРНТИ 14.07.03

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.19>А.Б. КУЗДЕУБАЕВА¹ , С.Т. АЙСИНА² , К.А. ЖАКАЕВА³ ¹кандидат педагогических наук, старший преподавательМеждународного казахо-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: Alia_Kentau@mail.ru²старший преподаватель Костанайского регионального университета имени А. Байтурсынова
(Казахстан, г. Костанай), e-mail: sulu_aisina@mail.ru³старший преподаватель Костанайского регионального университета имени А. Байтурсынова
(Казахстан, г. Костанай), e-mail: kunsuluzhakaeva@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ОСНОВНОЙ МУЗЫКАЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ – ФОРТЕПИАНО»

Аннотация. Цель проводимого исследования заключается в рассмотрении технологии формирования профессионального компетентного подхода будущего учителя музыки на дисциплине музыкальный инструмент, а именно в классе фортепиано. Был применен комплекс методов научного познания: анализ философской, психологической, музыкально-педагогической литературы, контент-анализ базовых понятий исследования, наблюдение, самоанализ, самооценка, беседы.

В процессе исследования проведен терминологический анализ понятия «технология формирования профессиональной компетентности», выявлены критерии и компоненты. На основании полученных данных сформулирован авторский подход к трактовке данной дефиниции. В процессе рассмотрения особенностей организации учебной среды, как эффективной технологии формирования профессиональной компетентности будущего учителя музыки на дисциплине «Музыкальный инструмент – фортепиано» были выявлены существенные характеристики данной дисциплины, авторы попытались раскрыть механизмы действия технологии профессиональной компетентности, овладения, реализации и развития профессиональных музыкальных компетенций у студентов на дисциплине «Музыкальный инструмент – фортепиано».

Исходя из анализа различных точек зрения на деятельность и компетентность личности, дается объяснение понятию профессиональной компетентности личности в обучении. Профессиональная компетентность и подготовленность будущих учителей музыки проявляется в его умении освоить и изучить свою профессию, овладеть навыками и умениями в организации процесса музыкально-педагогической деятельности в школе.

Ключевые слова: компетентность, формирование, музыка, инструмент, дисциплина,

***Цитируйте нас правильно:**

Куздеубаева А.Б., Айсина С.Т., Жакаева К.А. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя музыки в процессе изучения дисциплины «Основной музыкальный инструмент – фортепиано» // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 239–250. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.19>

***Cite us correctly:**

Kuzdeubaeva A.B., Aisina S.T., Jakaeva K.A. Formirovanie professionalnoi kompetentnosti budushego uchitelia muzyki v processe izucheniiia discipliny «Osnovnoi muzykalnyi instrument – fortepiano» [Formation of Professional Competence of a Future Music Teacher in the Process of Studying the Discipline «The Main Musical Instrument is the Piano»] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2 (128). – B. 239–250. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.19>

педагогика, технология, учитель.

А.Б. Күздеубаева¹, С.Т. Айсина², К.А. Жакаева³

¹педагогика ғылымдарының кандидаты,

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: Alia_Kentau@mail.ru*

²А. Байтұрсынов атындағы Қостанай аймақтық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Қостанай қ.), e-mail: sulu_aisina@mail.ru

³А. Байтұрсынов атындағы Қостанай аймақтық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Қостанай қ.), e-mail: kunsuluzhakaeva@mail.ru

«Негізгі музыкалық аспап – фортепиано» пәнін оқу процесінде болашақ музыка мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру

Андатпа. Жүргізіліп отырған зерттеудің мақсаты – болашақ музыка мұғалімінің музыкалық аспап пәніндегі, атап айтқанда, фортепиано сыныбында кәсіби құзыреттілік тәсілін қалыптастыру технологиясын қарастыру. Зерттеуде ғылыми таным әдістерінің кешені қолданылды: философиялық, психологиялық, музыкалық-педагогикалық әдебиеттерді талдау, зерттеудің негізгі ұғымдарына контент-талдау, бақылау, өзін-өзі бағалау, әңгімелерге талдау жасалды.

Зерттеу барысында «кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру технологиясы» ұғымына терминологиялық талдау жүргізіліп, критерийлер мен компоненттер анықталды. Алынған мәліметтер негізінде осы анықтаманы түсіндіруге авторлық көзқарас тұжырымдалған. «Музыкалық аспап – фортепиано» пәнінде болашақ музыка мұғалімінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың тиімді технологиясы ретінде оқу ортасын ұйымдастырудың ерекшеліктерін қарастыру барысында осы пәннің маңызды сипаттамалары анықталды, авторлар кәсіби құзыреттілік технологиясының әрекет ету тетіктерін, атап айтқанда, «Музыкалық аспап – фортепиано» пәнінде студенттердің кәсіби музыкалық құзыреттіліктерін игеру, іске асыру және дамыту тетіктерін ашуға тырысады. Тұлғаның қызметі мен құзыреттілігі туралы әртүрлі көзқарастарды талдауға сүйене отырып, оқытудағы тұлғаның кәсіби құзыреттілігі ұғымына түсіндірме береді.

Болашақ музыка мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігі мен дайындығы оның өз кәсібін игеру және зерттеу, мектептегі музыкалық-педагогикалық іс-әрекет процесін ұйымдастыруда дағдыларды игеру қабілетінде көрінеді.

Кілт сөздер: құзыреттілік, қалыптасу, саз, аспап, музыка, пән, педагогика, технология, мұғалім.

A.B. Kuzdeubayeva¹, S.T. Aisina², K.A. Zhakaeva³

¹Candidate of Pedagogical Sciences,

*Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: Alia_Kentau@mail.ru*

²Senior Lecturer of A. Baitursynov Kostanay Regional University
(Kazakhstan, Kostanay), e-mail: sulu_aisina@mail.ru

³Senior lecturer of A. Baitursynov Kostanay Regional University
(Kazakhstan, Kostanay), e-mail: kunsuluzhakaeva@mail.ru

Formation of Professional Competence of a Future Music Teacher in the Process of Studying the Discipline «The Main Musical Instrument is the Piano»

Abstract. The purpose of our research is to consider the technology of forming a professional competence approach of a future music teacher in the discipline of the musical instrument, namely in the classroom-piano. We applied a set of methods of scientific cognition, namely: analysis of

philosophical, psychological, musical and pedagogical literature, content analysis of the basic concepts of research, observation, introspection, self-assessment, conversations.

In the course of the research, a terminological analysis of the concept of “technology for the formation of professional competence” was carried out, criteria and components were identified. Based on the data obtained, the author's approach to the interpretation of this definition is formulated. In the process of considering the features of the organization of the learning environment as an effective technology for the formation of professional competence of a future music teacher in the discipline “The musical instrument is the piano”, the essential characteristics of this discipline were identified, we tried to reveal the mechanisms of action of the technology of professorial competence, namely the mastery, implementation and development of professional musical competencies of students in the piano discipline. Based on the analysis of various points of view on the activity and competence of the individual, we give an explanation of the concept of professional competence of the individual in training.

The professional competence and preparedness of future music teachers is manifested in their ability to master and study their profession, to master skills and abilities in organizing the process of musical and pedagogical activity at school.

Keywords: competence, formation, music, instrument, discipline, pedagogy, technology, teacher.

Введение

Сегодня школа нуждается в личности учителя, готового и способного к решению педагогических и социальных проблем в соответствии с требованиями новой образовательной парадигмы, который может реализовать в учебно-воспитательной практике свой способ жизнедеятельности на основе интеграции общечеловеческих и профессионально значимых ценностей. Это должен быть специалист, хорошо ориентирующийся в области музыкально-педагогических технологий, умеющий вырабатывать собственную стратегию профессионального поведения, имеющий свое мнение и способный его отстаивать, готовый к активной инновационной педагогической деятельности и творческому росту.

Деятельность учителя музыки отличается многогранностью в зависимости от ее структуры. Педагогу-музыканту приходится проявлять себя с разных сторон, поскольку он является организатором детского коллектива, он также должен владеть навыками музыкально-исполнительской деятельности, требующая многогранности учителя в его профессиональной деятельности.

Сложный характер музыкально-педагогической деятельности, качественное усложнение социально-педагогических требований к учителю музыки требуют от него принципиально иного типа мышления, более широкого комплекса знаний, умений и навыков в сочетании с высоко развитыми профессионально важными качествами, что в итоге составляет фундаментальную основу профессионально-педагогической подготовки учителя музыки.

Цель проводимого нами исследования заключается в рассмотрении технологии формирования профессионального компетентного подхода будущего учителя музыки на дисциплине музыкальный инструмент, а именно в классе – фортепиано.

В контексте гуманистической педагогики в понятие профессиональной компетентности педагога-музыканта включены следующие компоненты: личностно-гуманная ориентация, умение системно воспринимать педагогическую реальность и системно в ней действовать, свободная ориентация в предметной области, владение современными педагогическими технологиями, умение интегрироваться с опытом, реактивность как способ бытия в

профессии, т.е. желание и умение создавать новую педагогическую реальность на уровне целей, форм и методов образовательных процессов и систем, способность к рефлексии.

Недостаточная реализация личностно ориентированного и деятельностного подходов в подготовке будущих учителей музыки, разрыв между теоретическими знаниями студентов и умениями их практического использования, отсутствие связи фундаментальных дисциплин с будущей профессиональной деятельностью приводит к тому, что нередко выпускники приступают к решению профессиональных задач недостаточно подготовленными. Педагогическая деятельность будущего учителя музыки, его профессиональная сформированность отражается в овладении им практических, учебно-познавательных, а также профессиональных умений и навыков, например игры на различных инструментах.

Изучив музыкально-педагогическую литературу, мы сделали вывод о недостаточной разработке темы, выявили ряд противоречий: между заказом общества на учителя, обладающего профессионально-педагогической компетентностью как базовым основанием профессионально направленной личности и способного в условиях личностно-развивающего образовательного процесса быть субъектом профессионально-педагогической компетентности, и недостаточной разработанностью этой проблемы в музыкально-педагогической науке.

Для обеспечения профессионально важной направленности мы использовали механизмы овладения, реализации и развития профессиональных музыкальных компетенций. В процессе обучения вырабатывается характер внутреннего взаимодействия процесса овладения профессией. «Механизм» его действий трактуется как «последовательность состояний, процессов, определяющих какое-либо действие, явление». «Действовать» понимается как последовательное, гармоничное сочетание субъектного, формального, предметного компонентов деятельности будущего учителя по овладению профессией в последовательности работы механизма овладения, формирования и развития профессиональной компетентности [1].

Методы исследования

Для достижения поставленной цели использовался комплекс методов научного познания, а именно: теоретические – анализ философской, психологической, музыкально-педагогической литературы, нормативно-законодательных и инструктивно-методических документов с целью систематизации теоретических знаний по исследуемой проблеме, уточнения сущности и структуры готовности будущих учителей музыки к реализации технологии формирования компетентностного подхода обучения, к освоению приемов и навыков выбранной специальности в области музыкальной педагогики, определения компонентов, критериев и показателей ее сформированности; контент-анализ базовых понятий исследования с целью их развития и конкретизации; эмпирические - наблюдение, беседы, самоанализ, самооценка для выяснения актуальности проблемы формирования профессиональной компетентности будущих учителей музыки, моделирование процесса подготовки учителей к реализации технологий обучения.

Мы рассматриваем преподавание специального курса музыкальной педагогики в формировании профессиональной компетентности будущих учителей музыкального образования как методическую систему.

По мнению А.М. Пышкало: «Методическая система обучения (УМР) – это структура, в которой цели, содержание, методы, формы и средства обучения являются приоритетными» [2, с. 5–7.].

Методическая система обучения подготовки будущего учителя музыки на дисциплине музыкальный инструмент – фортепиано представляет собой пятичастную структуру, взаимосвязанную между собой, которая подразделяется на цели, содержание, методы, средства и формы организации обучения. Методические системы формируются на

протяжении многих лет, проходя вузовскую практику. Процесс совершенствования методической системы подчиняется следующим закономерностям:

1. Изменение одной или нескольких частей методической системы приводит к изменению остальных ее частей или всей методической системы.

2. Любая методическая система неразрывно связана с реальной жизнью, оказывающей на нее решающее влияние. Ведущее место в методической системе занимают цели обучения, определяющие социальный заказ вуза, тем самым определяются цели преподавания любого предмета.

Рассмотрим общие принципы совершенствования методической системы преподавания дисциплины музыкальный инструмент – фортепиано. Поскольку цели обучения занимают ведущее место в методической системе, основным принципом ее совершенствования будет целеполагание. Направление и характер совершенствования единой методической системы или ее частей должны соответствовать целям обучения.

Следующим важным требованием совершенствования методической системы подготовки будущего специалиста на дисциплине музыкальный инструмент – фортепиано является принцип единства обучения и воспитания. Поэтому в процессе совершенствования методической системы игры на фортепиано необходимо учитывать единство дидактической и воспитательной сторон обучения, передовые достижения музыкальной педагогики и психологии. Кроме того, изменение отдельной части методической системы может привести к разрушению системы как единой структуры. Необходимо в полной мере учитывать взаимосвязи в системе. В связи с этим можно назвать принцип взаимосвязи.

В труде Ю.С. Брановского были рассмотрены вопросы совершенствования методической системы обучения [3].

Анализ педагогической, психологической, методической литературы свидетельствует, что проблеме развития профессиональной компетентности музыкальных педагогов уделяется должное внимание. В частности, использование инновационных технологий обучения в системе профессиональной подготовки будущих учителей музыкальных специальностей является предметом научных исследований отечественных и зарубежных авторов, к числу которых относятся: Aguilar, Carla E. [4], Siljamäki, Eeva [5], Johnson, Chrystal S.; Sdunzik, Jennifer; Vynum, Cornelius; Kong, Nicole; Qin, Xiaoyue [6] и т.д.

Результаты

Исходя из опыта формирования профессиональных компетенций личностно-ориентированным подходом к будущим учителям музыки, обучающимся по специальности 6В01406 – Музыкальное образование, необходимо с первого курса определить индивидуальные интересы и предварительную готовность будущих учителей к профессиональной деятельности. На основе выявленных у обучающихся индивидуальных данных, можно сформировать группу и определить программу обучения. Формы и методы сформированности профессиональной технологической компетентности будущего учителя музыки в вузе или педагогическом колледже позволяет сделать выводы о потенциальных возможностях и правильном использовании методики проведения исследовательской работы.

Экспериментальная часть нашего исследования проходила на базе Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави. В исследовательской работе приняли участие студенты, обучающиеся в 2020–2021, 2021–2022 учебном году по специальности Музыкальное образование III и IV курса в Международном казахско-турецком университете имени Ходжи Ахмеда Ясави, так, всего в группе ЭМБ-811 и ЭМБ-911 студенты составили 25 человек. Для сопоставления показателей опытно-экспериментальной работы были определены контрольная (КГ) и экспериментальная группы (ЭГ). В КГ вошли

13 человек, ЭГ-12. Исследование проводилось с применением одних критериев, показателей и диагностики, в обеих группах.

На первых занятиях был закреплён научный подход будущих учителей музыки к музыкально-педагогической деятельности, её объёму и содержанию, педагогическому подходу на дисциплине музыкальный инструмент – фортепиано, определению степени способностей, качеств, необходимых для осуществления продуктивной профессиональной деятельности в процессе игры на инструменте произведения. Особое внимание уделялось самоанализу, осознанию своих профессионально-личностных возможностей, самореализации профессионально-педагогического потенциала в процессе совместной активной профессиональной работе.

Для стимулирования профессиональной деятельности будущих учителей музыки в ходе занятий по классу фортепиано была использована технология проблемного обучения. На уроках музыкальный инструмент – фортепиано проблемное обучение способствовало более глубокому осознанию не только интуитивных, эмоциональных ощущений и логики драматургии, но и созданию музыкальной формы и исполнительских преобразований, основанных на содержании музыкального произведения. Знакомство с творчеством композитора, применение проблемного обучения способствует активизации у обучающихся развития логического мышления, интуиции, педагогической наблюдательности.

В процессе обучения на занятиях музыкальный инструмент – фортепиано происходит связь между изучаемым произведением и другими формами музыкальной культуры, например, изучение истории содержания произведения, творчества композитора и т.д. Выполняя творческие задания, обучающиеся, изучая партитуру произведения, анализируя музыкальный язык, музыкально-содержательное значение отдельных музыкальных фраз, их взаимосвязь, составляют исполнительский план.

В качестве контрольного задания на формирующем этапе в ходе исследования было взято произведение местного композитора Темиржана Базарбаева «Өз елім» в инструментальной обработке. Произведение было выбрано в связи со спецификой следующих характеристик: содержание музыкального материала в простой гомофонно-гармонической фактуре, что и обусловило решение многих исполнительских задач через самостоятельную работу; двухчастная, простая форма характерна для многих песенных жанров, в том числе и для казахских песен, что в каждом звуке связано с литературным текстом и позволяет варьировать средства выразительности в создании музыкального образа; несмотря на технические трудности исполнения.

В процессе творческой работы, а также диалогического общения педагога и обучающихся совместно выработаны решения и обсуждения музыкально-теоретической проблемы, путем раскрытия противоречий, сформированных в ходе практического опыта. Формируется аналитическое мышление будущего педагога-музыканта. Учитель в классе фортепиано помогает будущим учителям музыки искать альтернативные варианты прочтения музыкальных произведений, находить аналогии, ассоциировать и сравнивать их между собой.

Оценочный этап в ходе исследования включал в себя определение своей профессиональной компетентности и рефлексивный анализ исполнения музыкального произведения на инструменте фортепиано, обучающимися в процессе контроля и работы. Было установлено, что, изучаемая нами подготовка студентов, принявших участие в исследовательской работе, была низкой по критериям оценивания (Таблица 1).

Таблица №1 – Результаты определения профессиональной подготовки студентов контрольной и экспериментальной групп на поисковом этапе

Этапы работы	Контрольная группа, %		Экспериментальная группа, %	
	констатирующий	формирующий	констатирующий	формирующий
высокий	-	-	-	12,8
достаточный	10,5	20,8	11,9	44,7
средний	52,0	46,3	53,6	38,8
низкий	32,5	27,8	34,5	0

Результаты, полученные нами на констатирующем этапе эксперимента, позволили сделать следующие выводы:

1) технология формирования профессиональной компетенции будущего учителя музыки на дисциплине музыкальный инструмент – фортепиано в условиях учебного процесса реализуется недостаточно эффективно;

2) повышение уровня профессиональной, музыкально-исполнительской компетентности студентов может быть обеспечено путем разработки специальной модели данного процесса и ее реализации на основе комплекса музыкально-педагогических условий.

Разработанная на основе совокупности научных подходов структурно-функциональная модель процесса формирования технологии профессиональной компетентности будущего учителя музыки, представленная следующими взаимосвязанными компонентами: личностно-гуманная ориентация, умение системно воспринимать педагогическую реальность и системно в ней действовать, свободная ориентация в предметной области, владение современными педагогическими технологиями, умение интегрироваться с опытом, реактивность как способ бытия в профессии, т.е. желание и умение создавать новую педагогическую реальность на уровне целей, форм и методов образовательных процессов и систем, способность к рефлексии, позволяет на каждом из этапов практики обеспечивать целостность процесса формирования музыкально-исполнительской компетентности у будущего учителя музыки и корректировать его в соответствии с достигнутой целью и задачами.

Эффективность реализации модели обеспечивают следующие педагогические условия: организация музыкально-исполнительской деятельности будущих специалистов на основе задачной технологии; диалогизация процесса формирования музыкально-исполнительской компетентности; обеспечение рефлексивно-позиционного определения будущего специалиста в музыкально-исполнительской деятельности.

Формирующий этап эксперимента проходил в два этапа в условиях образовательного процесса университета по типу вариативного, для которого характерно целенаправленное варьирование в различных группах с выровненными начальными условиями отдельных параметров, подвергающихся исследованию, и сравнение конечных результатов.

На первом этапе (2020–2021 уч.г.) формирующего эксперимента проверялась эффективность воздействия отдельных музыкально-педагогических условий на формирование музыкально-исполнительской компетентности студентов. В соответствии с этим были сформированы три экспериментальные группы и одна контрольная. Результаты, полученные на первом этапе формирующего эксперимента, показали, что выделенные нами музыкально - педагогические условия по отдельности обеспечивают повышение уровня музыкально-исполнительской компетентности студентов экспериментальных групп.

Исходя из этого, на втором этапе (2021–2022 уч.г.) формирующего эксперимента мы проверяли влияние данных условий в комплексе. Для реализации поставленной задачи были сформированы одна экспериментальная группа, в которой осуществлялась комплексная проверка условий, и одна контрольная группа, в которой работа осуществлялась в рамках

традиционного обучения. Методика формирования профессиональной музыкально-исполнительской компетентности будущих учителей музыки отражает логику комплексной реализации музыкально-педагогических условий на начальном, базовом и обобщающем этапах.

Сопоставляя результаты, полученные в начале и конце эксперимента в экспериментальной и контрольной группах, мы отметили заметное изменение уровней сформированности профессиональной музыкально-исполнительской компетентности студентов. Так, на 25,1% уменьшилось количество студентов экспериментальной группы низкого уровня музыкально-исполнительской компетентности, в то время как в контрольной только на 7,5%; на 23,3% увеличилось количество студентов экспериментальной группы высокого уровня сформированности профессиональной музыкально-исполнительской компетентности, в то время как в контрольной – лишь на 9,5%.

На основании полученных данных мы пришли к выводу, что изменения в уровне сформированности профессиональной музыкально-исполнительской компетентности у студентов экспериментальной группы является следствием реализации комплекса музыкально - педагогических условий в рамках разработанной нами модели. Это позволило нам сделать заключение: основная цель исследования достигнута, гипотеза подтвердилась.

Обсуждение

Внимание к проблеме технологии формирования профессиональной компетентности будущих учителей музыки на дисциплине музыкальный инструмент – фортепиано дает нам возможность понять природу человека, раскрыть механизмы его развития в творческом потенциале, способность к умению самовыражаться в профессиональной и социальной деятельности.

Музыкальное образование формируется путем освоения предметов цикла профессиональных дисциплин внутри блока специальных (базовых) дисциплин, рассматриваемых в содержании государственного стандарта подготовки по специальности Музыкальное образование. Профессиональная компетентность и подготовленность будущих учителей музыки проявляется в его умении знать свою профессию и умения в организации процесса профессиональной компетентности в области приобретенных знаний, умений, навыков [7].

В условиях высшего профессионального и среднего специального обучения основным источником овладения профессией становится самостоятельная учебно-познавательная, профессионально-практическая деятельность будущего учителя музыки на дисциплине музыкальный инструмент – фортепиано. Теоретическая и практическая подготовка для накопления целостной профессиональной компетентности необходима для формирования психолого-педагогической основы для установления содержательной связи между выполняемыми учебными творческими заданиями и их функциями в общей стратегии профессионального обучения.

Анализируя различные направления, точки зрения и представления о компетенции субъекта, мы обращаем особое внимание и на понятие компетентности студента в учебной деятельности. Исходя из анализа различных точек зрения на деятельность и компетентность личности, мы даем объяснение понятию профессиональной компетентности личности в обучении. В нашем исследовании содержательным является процесс технологии формирования профессиональной компетентности будущих учителей музыки на дисциплине музыкальный инструмент – фортепиано.

Мы рассмотрели ключевые компетенции, которые имеют приоритетное качество, традиционно рассматриваемое в дисциплинах профессиональной подготовки будущего учителя музыки. Умение ставить личные цели, понимать и признавать смысл своей деятельности, определяет значительный уровень личностных качеств будущего учителя

музыки и успехов в сфере образования в самостоятельной ситуации. Значение ценностно-смысловых компетенций в форме деятельности можно выразить следующим образом:

- умение форматировать свои учебные цели (выбор музыкальных произведений, изучении тем данной дисциплины, учебные цели при создании проекта, выборе темы доклада и т.д.);

- умение принимать различные решения, в том числе и в нестандартных ситуациях, брать на себя лидерство и ответственность в групповых проектах;

- реализация индивидуальной образовательной траектории.

Можно обосновать дискуссии о необходимости придания ключевого места учебным познавательным компетенциям. В действительности степень ее сформированности к процессу обучения на дисциплине музыкальный инструмент – фортепиано в значительной степени определяет качество результата. В структуре учебно-познавательных компетенций можно выделить следующие:

- уметь осуществлять планирование, анализ и самооценку своей деятельности;

- уметь прогнозировать, задавать вопросы, связанные с контролируемыми фактами и явлениями, оценивать исходные данные и планируемые результаты;

- умение работать с информационной музыкальной литературой, инструкциями (знакомство с новыми видами программного обеспечения);

- умение оформлять результаты своей деятельности, представлять ее в соответствии с современными требованиями (диаграммы и графики, создания презентаций). В последние годы меняются требования к системе образования и личности учителей музыки в целом.

В этой связи в настоящее время содержание формирования профессиональной компетентности будущих учителей музыки в учебно – познавательном процессе является важнейшей актуальной проблемой. Поскольку процесс формирования профессиональной компетентности многогранен, он побуждает будущих учителей музыки к необходимости познания природы компетентностной деятельности, способов реализации творческого потенциала личности [8].

Заключение

Результаты контстатирующего эксперимента показали наличие преимуществ по показателям обучающихся в экспериментальной группе, результаты формирующего этапа нашего исследования выявило значительное повышение технологии формирования профессиональной компетентности подготовленности студентов при выполнении музыкально- творческих заданий.

Таким образом, технология формирования профессиональной компетентности будущего учителя музыки на дисциплине музыкальный инструмент – фортепиано осуществляется в сочетании с современной концепцией учебной деятельности. Соответственно, технология формирования профессиональной компетентности будущего учителя музыки обеспечивается рядом последовательных этапов: диагностический, деятельностный, результативно-оценочный.

В нашем исследовании были рассмотрены, сформированы и всесторонне изучены три основных психолого-педагогических направления, из числа которых можно выделить компонент трансформации профессиональной направленности, умений и навыков, которые делают интегральную деятельность преподавателей вузов, педагогических колледжей по обучению будущих учителей более эффективной.

Компоненты профессиональной компетенции сформированы при совпадении полученного субъективного результата. Преподаватель, периодически уделяя внимание творческим заданиям, ищет пути их обновления, показывая тем самым свою профессиональную компетентность.

В первом случае эти причины устраняются путем более глубокого понимания и уточнения параметров своей профессиональной компетенции путем стимулирования саморефлексии будущих специалистов.

Во втором – путем выполнения требований индивидуализации и групповой дифференциации деятельности будущих учителей с учетом уровня профессиональной компетентности преподавателя. Такие дисциплины как музыкальный инструмент при обучении проводятся с каждым обучающимся индивидуально, учитывая его личностные, индивидуальные способности.

В нашем исследовании механизм основных психолого-педагогических направлений рассматривается как повышение значимости умений, направленности применения и овладения профессиональными компетенциями будущих учителей. Этот механизм используется в двух случаях: - преподаватель готовит профессионально значимые задания на дисциплине музыкальный инструмент - фортепиано, но когда речь идет о расчете параметров профессиональной компетентности будущих учителей – задания усложняются. Знание будущим учителем музыки объективной ценности побочного результата: преподаватель создает условия для усвоения этой объективной ценности; - знание будущим учителем субъективной ценности результата: педагог создает условия для того, чтобы знания будущего учителя стали реальной действительной ценностью при выполнении следующих заданий;

- принятие будущим учителем субъективной ценности побочного результата: педагогу необходимо актуализировать эту ценность при выполнении следующих заданий с помощью стабилизационного механизма.

Эти четыре результата, по сути, отражают разный уровень глубины наполнения технологии профессиональной компетенции будущего учителя музыки на дисциплине музыкальный инструмент - фортепиано. Учет глубины уровня наполняемости обеспечивается обоснованным соотношением творческих, технических и музыкальных задач.

Применение механизма пополнения развивает профессиональную компетентность и, в связи с этим, трансформирует ее. «Трансформация» (лат. *transformatio*), как поясняет словарь, означает «изменить, перевернуть» [9]. Под трансформацией профессиональной компетенции на уроках фортепиано мы понимаем изменение и преобразование содержания, структуры и интеграции параметров ее компонентов.

Влияние этого механизма проявляется в переоценивании деятельности будущих учителей музыки, а затем в изменении навыков применения и овладении профессиональными компетенциями. Из этого следует, что овладение студентом профессией может усиливаться или замедляться. Преподаватель должен умело использовать два других вышеуказанных механизма и сформировать у будущего учителя музыки на дисциплине музыкальный инструмент – фортепиано ценную основу функционирования механизма трансформации профессиональной компетентности.

Основной задачей преподавателя вуза является – создание психолого-педагогических условий для поэтапного формирования у будущих учителей музыки возможности управления работой механизмов стабилизации, пополнения, трансформации профессиональной компетентности. Следует отметить, что этапы улучшения условий – управление педагогом деятельностью будущего учителя, совместное управление механизмами профессиональной компетентности преподавателя и будущего учителя, процесс собственного профессионального развития должен контролироваться самим будущим специалистом.

В ходе исследования мы доказали и обосновали актуальность проблемы технологии формирования профессиональной компетентности у будущих учителей музыки, проведя

анализ педагогической теории и практики высшего профессионального образования.

Мы доказали необходимость решения проблемы формирования профессиональной компетентности студентов с позиций системного, личностно-центрированного, деятельностного, технологического, рефлексивного и уровневого подходов.

В ходе исследования были определены содержание, структура, а также механизм формирования музыкально-исполнительской компетентности у будущих учителей музыки. В процессе исследования музыкально-исполнительская компетентность была рассмотрена в качестве интегративного качества личности и выявлено то, что у нее динамический характер становления и сложная структура, которую можно различить на личностный, рефлексивный, когнитивно-деятельностный блоки.

Нами была создана модель формирования музыкально-исполнительской компетентности студентов. Данная модель содержит следующие компоненты: личностно-гуманная ориентация, умение системно воспринимать педагогическую реальность и системно в ней действовать, свободная ориентация в предметной области, владение современными педагогическими технологиями, умение интегрироваться с опытом, реактивность как способ бытия в профессии, т.е. желание и умение создавать новую педагогическую реальность на уровне целей, форм и методов образовательных процессов и систем, способность к рефлексии.

При диагностике результатов исследования была доказана, что разработанная модель формирования музыкально-исполнительской компетентности у будущего учителя музыки наиболее эффективно будет функционировать, когда будет работать комплексная реализация педагогических условий.

Педагогическими условиями формирования музыкально-исполнительской компетентности будущего учителя музыки является организация оптимального процесса музыкально-педагогической подготовки будущих специалистов, которая целенаправленно ориентирована на постановку задач музыкально-исполнительской деятельности будущих учителей музыки, обеспечения в музыкально-исполнительской деятельности, позволяющей выделить ее сущностную креативность [10].

Музыкальное образование формируется путем освоения предметов цикла профессиональных дисциплин внутри блока специальных (базовых) дисциплин, рассматриваемых в содержании государственного стандарта подготовки по специальности Музыкальное образование. Профессиональная компетентность и подготовленность будущих учителей музыки проявляется в его умении знать свою профессию и умения в организации процесса профессиональной компетентности в области приобретенных знаний, умений, навыков. Однако, если в процессе профессиональной деятельности музыкально-исполнительские компетенции будущего учителя музыки отсутствуют в его личностном и когнитивном проявлении, то этот процесс сам по себе на профессиональном уровне не развивает личностные качества будущего учителя музыки, не приносит никаких новшеств, поэтому на музыкально-педагогическом факультете педагогического колледжа или вуза принято выстраивать учебный процесс на высоком уровне, чтобы профессиональная личность студента проявлялась и развивалась.

В формировании профессиональной компетентности студентов определяются возможности форм работы (индивидуальной, групповой, коллективной) в организации учебного процесса. Профессиональная подготовка будущих учителей музыки представляет собой многоуровневую и многоаспектную систему, в которой музыкальное и эстетико – художественное образование неразрывно связано с педагогическим образованием.

В ходе экспериментальных исследований были получены результаты, которые подтвердили выдвинутую в начале исследования гипотезу, тем самым можно сделать вывод о том, что цель исследования, поставленная нами, была достигнута.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 186 с.
2. Пышкало А.М. Методическая система обучения геометрии в начальной школе: автореф. ... докт. пед. наук. 2016. [Электронный ресурс]. URL: <http://elib.sfukras.ru/bitstream/handle/2311/141047> (дата обращения: 14.02.2022)
3. Брановский Ю.С. Введение в педагогическую информатику. – Ставрополь: СГПУ, 1995. – 206 с.
4. Aguilar Carla E., Dye Christopher K. Developing Music Education Policy Wonks: Preservice Music Education and Policy // Journal of music teacher education. – 2020. – Volume 29: Issue 2. – P. 78–88.
5. Siljamäki Eeva, Kanellopoulos Panagiotis A. Mapping visions of improvisation pedagogy in music education research // Research studies in music education. – 2020. – Volume 42: Number 1. – P. 113–139.
6. Johnson Chrystal S., Sdunzik Jennifer, Bynum Cornelius, Kong Nicole, Qin Xiaoyue. Learning about culture together: enhancing educators cultural competence through collaborative teacher study groups // Professional development in education. – 2021. – Volume 47: Number 1. – P. 177–190.
7. Петунин О.В. Компетенции учителя в свете требований профессионального стандарта педагога // Символ науки. – 2015. – №6. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompetentsii-uchitelya-v-svetetrebovaniy-professionalnogo-standarta-pedagoga> (дата обращения: 14.02.2022)
8. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 303 с.
9. Кордуэлл М. Психология. А-Я: Словарь – справочник / пер. с англ. К.С. Ткаченко. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 448 с.
10. Кенжебаева А.Т., Сансызбаева Д.Б., Касымова Г.К. Психолого-педагогические условия формирования межкультурной компетенции у студентов // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1(123). – Б. 92–101. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.08>

REFERENCES

1. Lerner I.Ja. Didakticheskie osnovy metodov obuchenija [Didactic foundations of teaching methods]. – М.: Pedagogika, 1981. – 186 s. [in Russian]
2. Pyshkalo A.M. Metodicheskaja sistema obuchenija geometrii v nachalnoi shkole: avtoref. ... dokt. ped. nauk. [Methodical system of teaching geometry in elementary school: Autoref. ... Doctor of pedagogical sciences] 2016. [Electronic resource]. URL: <http://elib.sfukras.ru/bitstream/handle/2311/141047> (data obrasheniia: 14.02.2022) [in Russian]
3. Branovskiy Iu.S. Vvedenie v pedagogicheskuiu informatiku [Introduction to pedagogical informatics]. – Stavropol: SGPU, 1995. – 206 s. [in Russian]
4. Aguilar Carla E., Dye Christopher K. Developing Music Education Policy Wonks: Preservice Music Education and Policy // Journal of music teacher education. – 2020. – Volume 29: Issue 2. – P. 78–88.
5. Siljamäki Eeva, Kanellopoulos Panagiotis A. Mapping visions of improvisation pedagogy in music education research // Research studies in music education. – 2020. – Volume 42: Number 1. – P. 113–139.
6. Johnson Chrystal S., Sdunzik Jennifer, Bynum Cornelius, Kong Nicole, Qin Xiaoyue. Learning about culture together: enhancing educators cultural competence through collaborative teacher study groups // Professional development in education. – 2021. – Volume 47: Number 1. – P. 177–190.
7. Petunin O.V. Kompetencii uchitelja v svete trebovaniy professionalnogo standarta pedagoga [Teacher competencies in the light of the requirements of the teacher's professional standard] // Simvol nauki. – 2015. – №6. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompetentsii-uchitelya-v-svetetrebovaniy-professionalnogo-standarta-pedagoga> (data obrasheniia: 14.02.2022) [in Russian]
8. Markova A.K. Psihologija professionalizma [Psychology of professionalism]. – М.: Mejdunarodnyi gumanitarnyi fond «Znanie», 1996. – 303 s. [in Russian]
9. Korduell M. Psihologija. A-Ia: Slovar-spravochnik [Psychology: Dictionary-reference] / per. s angl. K.S. Tkachenko. – М.: FAIR-PRESS, 2000. – 448 s. [in Russian]
10. Kenjebaeva A.T., Sansyzbaeva D.B., Kasymova G.K. Psihologo-pedagogicheskie usloviia formirovaniia mejkulturnoi kompetencii u studentov [Psychological and Pedagogical Conditions for the Formation of Intercultural Competence in Students] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2022. – №1(123). – Б. 92–101. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.08> [in Russian]

ӘОЖ 372.851; МҒТАР 14.25.09:27.21

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.20>Н.К. МАДИЯРОВ¹ , Э.А. ТУРСЫНКУЛОВА² ¹педагогика ғылымдарының кандидаты, доцентМ. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: madnur69@mail.ru²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: etursynkulova@mail.ru

БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ САЛУ ЕСЕПТЕРІН ОҚЫТУДЫ ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа. Мақалада педагогикалық ЖОО-да болашақ математика мұғалімдерін даярлау үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технология (АКТ) құралдарын қолданып геометриялық салу есептерін оқытуды жетілдіру мәселесі қарастырылады. Айқындау эксперименті барысында геометриялық салу есептерін оқытудағы әдістемелік проблемалар анықталып, оны шешудің жолдарының бірі ретінде – болашақ математика мұғалімдерін геометриялық салу есептерін оқытуда қолданбалы ақпараттық-компьютерлік ресурстарды қолдануға әдістемелік даярлау қажеттігі негізделген. Геометрия курсы оқытуда қолдануға арналған ақпараттық-компьютерлік технологиялар мен бағдарламаларға талдау жасалып, геометриялық салу есептерін шығаруда «Жанды геометрия» («Живая геометрия», 2005 жылы қолданысқа енгізілген ресейлік өнім) бағдарламасын пайдаланудың тиімділігі көрсетілген. Білім алушылардың геометрия пәніне және салу есептерін шығаруға деген қызығушылықтары артып, барлық жұмыстарды болашақта пайдалану үшін электронды форматта сақтай алады. Тақырыпты оқып-үйрену кезінде бағдарламадағы құрал-саймандар көмегімен фигураларды салуға және осы суреттерді есептерді шығаруда қолдануға, геометриялық фигуралардың қасиеттерін тұжырымдау, геометриялық денелерді модельдеуге қолдана білу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Авторлар берілген мақалада зерттеу тақырыбы бойынша мемлекеттік бағдарламалар мен тұжырымдамаларға, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне, білім алушыларға жүргізілген онлайн сауалнама мен әңгімелесу нәтижелеріне талдау жүргізген. Математика білім беру бағдарламасында білім алушы 54 студент педагогикалық экспериментке қатыстырылып, нәтижелері толық көрсетілген. Эксперимент нәтижесі көрсеткендей, сабақта «Жанды геометрия» бағдарламасын қолданғаннан кейін білім алушылар танымдық және практикалық қызметін реттеп отыратын белгілі бір жеке субъективтік тұрғыдан танылды, теориялық білімінің, практикалық дағдыларының жоғарылауы анықталды. Салу есептерін оқытуда «Жанды геометрия» бағдарламасын қолдану білім беруді нәтижелі, тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік беріп, болашақ математика

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мадияров Н.К., Турсынкулова Э.А. Болашақ математика мұғалімдерін даярлау үдерісіндегі геометриялық салу есептерін оқытуды жетілдіру // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 251–266. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.20>

*Cite us correctly:

Madiarov N.K., Tursynkulova E.A. Bolashaq matematika mugalimderin daiarlau uderisindegi geometriialyq salu esepтерin oqytudy jetildiru [Improving the Teaching of Geometric Construction Problems in the Process of Training Future Mathematics Teachers] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 251–266. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.20>

мұғалімдерінің әдістемелік даярлығы көрсеткішінің артатындығы математикалық-статистикалық әдістермен дәлелденді.

Кілт сөздер: геометрия, салу есептері, «Жанды геометрия», тәжірибелік жұмыстар, болашақ математика мұғалімі, компьютерлік технология.

N.K. Madiyarov¹, E.A. Tursynkulova²

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

M. Auezov South-Kazakhstan University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: madnur69@mail.ru

²PhD Doctoral Student of M. Auezov South-Kazakhstan University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: etursynkulova@mail.ru

Improving the Teaching of Geometric Construction Problems in the Process of Training Future Mathematics Teachers

Abstract. The article examines the problem of improving the teaching of geometric construction problems using information and communication technology (ICT) tools in the process of training future mathematics teachers at pedagogical universities. During the clarifying experiment, methodological problems in teaching geometric construction problems were identified, and as one of the ways to solve them, the need for methodological training of future mathematics teachers to use applied information and computer resources in teaching geometric construction problems was based. Analysis of information and computer technologies and programs intended for use in teaching geometry courses was performed, and the effectiveness of using the “Live Geometry” program in creating geometric construction problems was shown. Learners are more interested in geometry and construction problems, and can save all work in electronic format for future use. While studying the topic, the tools in the program will help to draw figures and use these figures in solving problems, formulate the properties of geometric figures, and use them to model geometric bodies.

In the given article, the authors analyzed the state programs and concepts, the works of domestic and foreign scientists, and the results of an online survey and interviews with students. 54 students of the mathematics education program were involved in a pedagogical experiment, and the results were shown in detail. As the results of the experiment show, after using the “Living Geometry” program in the lesson, students were recognized from a certain personal subjective point of view, which regulates their cognitive and practical activities, and an increase in theoretical knowledge and practical skills was determined. It has been proven by mathematical and statistical methods that the use of the “Living Geometry” program in the teaching of structural problems allows effective and efficient organization of education and increases the methodological training of future mathematics teachers.

Keywords: geometry, construction problems, «Living Geometry», experimental work, future teacher of mathematics, computer technology.

Н.К. Мадияров¹, Э.А. Турсынкулова²

¹кандидат педагогических наук, доцент

Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова

(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: madnur69@mail.ru

²PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова

(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: etursynkulova@mail.ru

Совершенствование обучения задачам геометрического построения в процессе подготовки будущих учителей математики

Аннотация. В статье рассматривается проблема совершенствования преподавания задач геометрического построения с использованием средств информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в процессе подготовки будущих учителей математики в педагогических вузах. В ходе уточняющего эксперимента были выявлены методические проблемы в обучении задачам на геометрическое построение, а в качестве одного из путей их решения обоснована необходимость методической подготовки будущих учителей математики к использованию прикладных информационно-компьютерных ресурсов при обучении задачам на геометрическое построение. Выполнен анализ информационно-компьютерных технологий и программ, предназначенных для использования в преподавании курсов геометрии, и показана эффективность использования программы «Живая геометрия» при создании геометрических задач построения. Учащиеся больше интересуют задачи по геометрии и конструированию, и они могут сохранять всю работу в электронном формате для использования в будущем. При изучении темы инструменты программы помогут рисовать фигуры и использовать эти фигуры при решении задач, формулировать свойства геометрических фигур и использовать их для моделирования геометрических тел.

В данной статье авторы проанализировали государственные программы и концепции, работы отечественных и зарубежных ученых, а также результаты онлайн-опроса и интервью со студентами. В педагогическом эксперименте приняли участие 54 студента образовательной программы математики, результаты которых были подробно показаны. Как показывают результаты эксперимента, после использования на уроке программы «Живая геометрия» у учащихся произошло опознание с определенной личностно-субъективной точки зрения, регулирующей их познавательную и практическую деятельность, а также прирост теоретических знаний и практических навыков. Математическими и статистическими методами доказано, что использование программы «Живая геометрия» при обучении структурным задачам позволяет эффективно и рационально организовать обучение и повысить методическую подготовку будущих учителей математики.

Ключевые слова: геометрия, задачи на построение, «Живая геометрия», практические работы, будущий учитель математики, компьютерные технологии.

Кіріспе

Математика ғылымдарының басты тарауының бірі – *геометрия*. Салуға берілген есептер – геометрия курсының негізгі материалдарының бірі. Салу есептерін шығару оқушылардың логикалық және белсенді ойлау қабілетін дамытады. Шындығында, планиметрияда көмекші салуларды және күрделі логикалық ой-қорытуларды қажет етпейтін көптеген есептеуге берілген есептер теоремалардың формулировкасын, фигуралардың қасиеттерін және т.с.с. білімдерді бекітуге беріледі. Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту және сол арқылы олардың білімдерін жүйелі, берік және терең ету үшін дәлелдеуге және салуға берілген есептер шығарылады. Салу есептері бұрын оқытылған материалдарды бекітуге және қайталауға мүмкіндік береді, басқаша айтқанда, олардың әрқайсысын шығару үшін геометрия курсының әртүрлі тарауларына қатысты білімдер қолданылады.

Қазіргі кезде біздің қоғамымыз дамудың жаңа кезеңіне көшіп келеді. Бұл – ақпараттық кезең, яғни компьютерлік техника мен оған байланысты барлық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар педагогтар қызметінің барлық салаларына кірігіп, оның табиғи ортасына айналып отыр. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Қазіргі білім беру жүйесінің ажырамас бөлігі дамыған цифрлық инфрақұрылым болып табылады» деп көрсетілген [1].

Заман талабы өзгерген сайын жоғары оқу орындарына қойылатын талап та өзгереді. Елімізде жоғары білім беру саласы соңғы жылдары өзгерістерге ұшырап, жаңа бағыт іздеу

жолында. Күнделікті сабаққа компьютерлік-ақпараттық технологияларды, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны жүйелі қолдану жақсы нәтиже беруде. Білім беру жүйесі электрондық байланыс, ақпарат алмасу, интернет, электрондық пошта, телеконференция, On-line сабақтар арқылы іске асырылуда.

Оқытуды ақпараттандыру білім жүйесін әдістемелік, технологиялық және практикалық жағынан және АКТ мүмкіндіктерімен іске асыруға бағытталған ғылыми-педагогикалық, оқу әдістемелік, бағдарламалау технологиялық әзірлемелерді кең ауқымда қолданылуын қамтамасыз ететін мақсатқа бағытталып, ұйымдастырылған үрдіс ретінде қарастырылып жатыр.

Геометриялық салу есептерін шығарудың теориясы мен әдістемесі көптеген әдіскер математиктердің еңбектерінде жарық көрген. Олардың қатарына Рахымбек Д., Мадияров Н.К, Кенеш Ә.С, Четверухин Н.Ф., Стражевский А.А., Мисюркеев И.В., т.б көптеген авторлардың кітаптары мен мақалалары кіреді [2]. Бұл оқу құралдары мен мақалалар геометриялық салу есептерін шығаруды оқытуда мұғалімнің басты көмекші құралы болып табылады, яғни мұғалім бұл еңбектерден құнды мәліметтер таба алады.

- В.С. Свиридовтың зерттеуінде геометрия пәнін компьютерлік технологиямен оқыту мәселелері қарастырған;

- В.М. Монахов, Б.С. Гершунский, К.Ж. Аганина, А.Ж. Арыстанова, С.Р. Доманова, Ш.Х. Құрманалина, С.С. Тауланов білімді ақпараттандырудың проблемалары мен оларды шешу жолдарын, оқыту үдерісінде АКТ пайдалану мүмкіндіктерін талқылаған [3].

- А.П. Ершов, Н.Ф. Талызина, Л.Қ. Жайдақбаева, Г.Қ. Нурғалиева мектеп деңгейінде оқытудың техникалық құралдарын пайдалана отырып, оқу процесін жетілдіруді, оқушылардың білімі мен дағдыларын қалыптастыру мәселелерімен айналысты [4].

- С. Абуованың зерттеуінде салу есептерін шығаруды компьютер көмегімен оқытуда салынуы керек фигураны және есептің шығару жолдарының бірнеше нұсқасын компьютер экранына шығарып, сәйкесін таңдау ұсынылады.

Цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану жағдайында білім берудің мазмұнын, мақсатын, ұстанымдарын, педагогикалық негіздерін және білім беру сапасын арттыруда бағалау ынталарының жүйесін дамытуды бірнеше шетелдік және отандық ғалымдар С. Ангелл, К. Хенриксен [5], П. Клейн, С. Гребер, А. Мюллер [6], Ж.А. Қараев, А.Е. Абылкасымова және т.б. қарастырған.

С.В. Панюкова компьютерлік технологиялар білім алушылардың шығармашылық және теориялық, модульдік-рефлексивті ойлауын қалыптастыруға әсер ететінін атап өтті [7].

А.А. Реан адамның оқу қызметі неғұрлым ерте ұйымдастырылса, соғұрлым нәтижелі дамитынын атап өтті. Оқу үдерісінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану тек қана сезіну (визуалды, аудиалды) ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың қабылдау мүмкіндігін (сезу, көру және есту қабылдауы) толық пайдалануға мүмкіндік береді [8].

Орта мектепте математика пәнін оқытуда компьютерлік технологияны пайдалану Е. Баранова, Р.Б. Бекмолдаева, С.С. Дайырбеков, Л.Қ. Жайдақбаева, В.С. Свиридовтар диссертацияларының зерттеу пәніне енген.

Геометрия курсы оқытуда ЖОО білім алушылары және мектеп оқушылары арасында салу есептерін оқыту және түсіну қиындық тудырады. Мұндай қиындықтар туындау себептері: салу есептері негізінен қиын деңгейлі есептер болып табылады. Университеттегі болашақ математика мұғалімдерін даярлау бірнеше оқу бағдарламасына жасалған талдау нәтижесінен салу есептеріне жеткілікті көңіл бөлінбейтіндігін көреміз, салу есептерін шығару жолдарын қарастырған әдістемелік құралдар аз. Осыларды ескере отырып, мақалада салу есептерін шығаруда «Жанды геометрия» бағдарламасын қолданып жетілдіру мәселесін қарастырамыз. Компьютерлік-ақпараттық технологиялар арқылы оқу материалдарын көрнекі

ұсынып оқытатын «Жанды геометрия» бағдарламасы Ресейде қолданысқа еніп, оқушылардың қызығушылығын арттыруда тиімді пайдаланылуда.

Қазіргі уақытта геометриялық денелерді көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік беретін түрлі компьютерлік бағдарламалар саны жағынан жетерлік. Бағдарламалық қамтамасыз етудің ішінде ақылы ресурстар да, интернет желісінде еркін таратылатын ресурстар да бар. Бұл бағдарламалық жасақтамалар оқушыға геометриялық объектілерді кеңістіктегі шынайы және нақты пішінін демонстрациялық экран арқылы көруге мүмкіндік береді. Бұл білім алушының кеңістікті қабылдауына үлкен септігін тигізеді.

2002 жылы австриялық математик Маркус Хохенвартер ойлап тапқан «Geogebra» бағдарламасы өзінің қарапайым және түсінікті интерфейсімен ерекшеленеді. Ол ең алдымен мектептегі геометрияны оқытуға арналған. Бағдарлама арқылы нүктелерден, векторлардан, кесінділерден, түзулерден барлық мүмкін болатын конструкцияларды жасауға, параллель және перпендикуляр түзулер салуға, үшбұрышқа биссектриса, перпендикуляр, медиана жүргізуге, координалар жүйесіне қатысты есептерді шығаруға, көпжақтарды және олардың қимасын салуға болады. Жоғарыда айтылған барлық бөлімдер бойынша қолдануға болатын құралдармен (интерфейс) қамтылған [9].

Кең таралған ақылы бағдарламалардың ішінде «Математикалық конструктор» [10] жасақтамасын ерекше атап өтуге болады, бұл бағдарлама жазықтықта жатқан денені кеңістікке шығаруға мүмкіндік береді. Ресейдің білім беру мектептерінде кеңінен таратылған танымал «Жанды геометрия» динамикалық моделдеу жүйесі кіреді, ол құрастыру, моделдеу, математикалық эксперимент жасауға мүмкіндік береді [11]. Бұл бағдарлама американдық Key Curriculum Press фирмасы әзірлеген геометрия бойынша танымал бағдарламаның (Geometer's SketchPad) орыс тіліндегі нұсқасы болып табылады. Бүгінгі күні колледж бен жоғары оқу орындарында, жобалау ұйымдарында кеңінен қолданылатын ресейлік «Аскон» компаниясының КОМПАС-3D [12] графикалық редакторы типтік және де стандартты емес конструкторлық элементтері бар денелердің үш өлшемдік модельдерін құрастыруға арналған. Түсінікті және қарапайым құралдарының арқасында бұл бағдарламаны мектепте қолдануға болады. Бағдарлама кеңістіктегі дененің үлгілерін жеңіл құруға мүмкіндік береді. Бұл редактордағы жұмыс нәтижесі анимацияланған ролик немесе растрлық кескін ретінде ұсынылады.

Зерттеу барысында «Geogebra», «Математикалық конструктор», «Жанды Геометрия» бағдарламасын оқытушы тақта ретінде қолдану арқылы уақыт үнемдейтіні анықталды. Яғни, тақтаға бор мен сызғыштың көмегімен сызу қажет геометриялық денелерді бағдарламаға бірден сызып, интерактивті тақта арқылы көрсетуге болады. Бұл, әрине, тақтаға сызғаннан әлдеқайда дәлірек және нақтырақ. «Geogebra» мен «Математикалық конструктор» бағдарламалары кеңістіктегі геометрияны оқытуға тиімді болғандықтан, планиметрия курсына салу есептерін шығаруда «Жанды геометрия» бағдарламасын пайдалану ұсынылып отыр. «Салу есептері» тақырыбын өту барысында оқытушыға геометриялық модель ретінде қызмет етіп, оқытушының уақытын үнемдейді және білім алушылардың денелерді визуалды көруін дамытады.

Адамдардың көп бөлігі, оның ішінде мектеп оқушылары мен білім алушылар ақпаратты естіген кезде 5% және көру арқылы 20%-ы естерінде қалады. Ал егер ақпарат аудио және бейнефрагменттермен алмасса, онда материалдың есте қалуы 40-50%-ға дейін артатынын ғалымдар өз зерттеулерінде көз жеткізген.

Бүгінгі таңда АКТ-технологияларының ықпалымен ақпаратты әр түрлі формада беруге болады және сол арқылы оқыту үдерісінің тиімділігін арттыру мүмкіндігі бар. Нақты материалды оқып-үйренуге бөлінетін уақыт шамамен 30%-ға қысқарады, ал алынған білім айтарлықтай адам жадында ұзақ сақталады [13].

Жоғарыда айтылғандай, компьютерлік технологиялар оқып-үйренетін материалды визуализациялауға мүмкіндік береді. Визуализация дегеніміз, ойдағы бейнелерді көрнекі-бейнелі ойға ауыстыру деген сөз. Визуализация әдісі негізгі дидактикалық принциптердің ішінде — көрнекілік принципіне негізделген. Теориялық механика және техниканың басқа салалары да механикалық жүйелердің көптеген қасиеттерін көрсетуде визуализация әдістерін пайдаланады.

Я.А. Коменский алғаш рет көрнекілік принципін оқытудың теориясы мен тәжірибесіне енгізді. Оның пікірінше, көрнекілік — білімді жинақтау көзі болып табылады. Оның ізбасары Песталоций көрнекілікті баланың қабілеті мен ішкі күшін дамытатын құрал ретінде санайды. Орыс педагогі К.Д. Ушинский көрнекілік мектеп жасындағы балалардың психологиялық ерекшеліктеріне жауап беретінін дәлелдеді.

Көрнекіліксіз математиканы, әсіресе геометрияны оқыту мүмкін емес. Білім алушылардың математикалық қабілетін қалыптастыру мен дамыту көрнекі-әсерлі, көрнекі-бейнелі, содан кейін абстрактілі ойлауын дамытумен негізделген. Оқытушының көрнекілік принципін жүзеге асыруына, математикалық фактілердің көрнекі әрі түсінікті болуына «интерактивті геометриялық орта» көмектеседі.

«Жанды геометрия» – бұл білім алушылар мен оқытушыларға оқу модульдерін әзірлеу және математикаға елеулі оқыту тәсілдерін ұсынатын геометрияға арналған интерактивті бағдарлама. Жанды геометрия – бұл интерактивті геометриялық жүйе.

«Жанды геометрия» – таралымы кең, динамикалық геометриялық орта, мұнда есептер мен математикалық ұғымдардың сызбаларын көрнекі де оңай түрде салуға болады. Сонымен қатар бұл бағдарламаның функциялармен орындалатын бай мүмкіндіктері де бар. «Жанды геометрия» – қызықты геометрияның толық нұсқасы мұғалімдерге тақырыпты түсіндіруге, ал оқушылар геометрия курсынан бөлек алгебра мен математикалық талдауда теңдессіз көмек беретін бағдарлама.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негіздерін және оның іс-әрекетін ұйымдастырудың тиімді әдістері, психологиялық-педагогикалық теориялар мен тұжырымдамалар, геометриялық салу есептерін оқытудың теориясы мен әдістемесі, оқу үдерісінде жанды геометрияны қолдану жөніндегі зерттеулер және білім сапасын жетілдіру үшін педагогикалық, психологиялық, әдістемелік негізі қарастырылды.

Болашақ математика мұғалімдеріне геометриялық салу есептерін оқытуда «Жанды геометрия» бағдарламасы туралы түсініктер мен геометриялық салу есептерін шығаруда тиімділігін анықтау мақсатында М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті «Математика» кафедрасының базасында тәжірибелік зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін төмендегідей әдістер қолданылды:

- зерттеудің теориялық, әдіснамалық негізін айқындау мақсатында психологиялық-педагогикалық әдістемелік әдебиеттерді талдау;
- білім алушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру туралы білімдерді меңгеру нәтижелерін талдау;
- оқытушылармен және білім алушылармен жүргізілген сауалнама мен әңгіме, нәтижелерін талдау;
- эксперимент ұйымдастыру, жүргізу және нәтижелерін өңдеу.

Педагогикалық тәжірибеге 6B01510 – Математика білім беру бағдарламасы бойынша білім алып жатқан ЕП-20-1к1, Еп-20-1к2 топтарындағы білім алушыларға «Жазықтықтағы геометриялық есептерін шығару практикумы» пәнінен тәжірибе жүргізілді. Олардың эксперименттік топқа (ЭТ-23 білім алушы), бақылау тобына (БТ-21 білім алушы) жалпы 54 білім алушы қатысты.

Талдау мен нәтижелер

Қазіргі заманғы талаптар мектептегі білім берудің әдістемелік жүйесіне, оның ішінде әрбір оқушы, білім алушыларға қажетті математикалық білім беру деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік беретін геометриялық білім беруге де жаңа міндеттер қойып отыр. Бұл процесс мұғалімдердің терең ғылыми, әдістемелік және психологиялық-педагогикалық дайындықтары мен оқытудың жаңа әдістерін, тәсілдерін, құралдары мен формаларын жетілдіруді талап етеді.

Геометрия пәнін оқу кезінде оқушы барлық сызбаны бірден қамтып және оны салу кезінде қажетті болатын сызба элементтері арасындағы қатынастарды түсінуге қол жеткізу қажет. Әсіресе есепті шығару үшін сызбада қосымша салуларды жасауға тура келетін жағдайлар көп кездеседі. Геометриялық тұжырымдарды жасау барысында тақтада немесе қағазда сызбаларды алмай тұрып, оны ойда елестету арқылы ұсынылатын есептер өте пайдалы. Шындығында, планиметрияда көмекші салуларды және күрделі логикалық ой-қорытуларды қажет етпейтін көптеген есептеуге берілген есептер теоремалардың формулировкасын, фигуралардың қасиеттерін және т.с.с. материалдарды бекітуге беріледі. Салу есептерін шығару үдерісінде оқушылардың кеңістіктік түсініктері дамиды, яғни қандайда бір геометриялық фигураны жан-жақты талқылай отырып, осы фигураның элементтеріне ойша конструктивті операциялар жүргізе алу дағдылары қалыптасады. Сондай-ақ, әрбір есептің шығарылуы геометриялық фигураларды салумен қатар жүргізілетіндіктен, оқушылардың мектеп бітіргеннен соң қажетті болатын конструктивті дағдыларында қалыптасады.

Дегенмен, соңғы 10 жыл ішінде оқушылардың геометрияны оқуға деген қызығушылығының және геометрияны оқыту тиімділігінің төмендеп кеткені байқалады. Оның себептері әрине көп, ең негізгілері – геометрияны оқытуға мектепте сағат санының аз бөлінуі; геометрия пәніне арналған оқулықтардағы тапсырмалардың (салу есептері) аз берілуі; ҰБТ тапсырмаларында геометриялық есептердің өте аз болуы (салу есептері жоқ десе де болады); мектеп геометриясын оқыту процесінің нәтижелілігінің өте төмен болуы; геометрия мазмұнын жетілдіру мәселесінің әр уақытта күн тәртібінен түспеуіне байланысты оны шешу қарқынының төмендігі болып табылады.

Эксперимент жұмысының негізгі мақсаты – білім алушылардың мектеп геометрия курсындағы салу есептерінің сапасын, конструктивтілік қабілеттілік деңгейін анықтау болды.

Ғылыми зерттеу жұмысының педагогикалық экспериментті жүргізудің реті:

1. Айқындаушы эксперимент кезінде жүргізілген сауалнама мен әңгімелесуге білім алушылардан салу есептеріне байланысты жазбаша жұмыстар алынып, онлайн-сауалнама мен білікті оқытушылардан сұхбат алынып, талдау жасалды.

2. Екінші кезеңінде – геометриялық салу есептерін оқыту әдістемесін, тәсілдерін, салу есептеріне қойылатын талаптарын ескере отырып, салу есептерін оқытуда «Жанды геометрия» бағдарламасын қолданып оқытудың әдістемелік мәселелеріне негізделіп модульдер дайындалып, түзетуші эксперименті жүргізілді.

3. Үшінші кезеңінде – зерттеу жұмысының теориялық мәселелері нақтыланып оқыту эксперименті жүргізілді; эксперимент барысында нәтижелер сынақтан өткізілді; алынған нәтижелер талданды. Біз зерттеу нәтижелерінің сәйкестілігінің шынайылығын дәлелдеу үшін Стьюдент өлшемін пайдаландық.

Айқындау эксперименттің кезеңінде зерттеу сауалнамалық сұрақтар мен анкета жүргізу арқылы білім деңгейін тексеруге арналған, сауалнамалық сұрақтардың жауаптарына ешқандай шектеу қойылған жоқ.

Қатысушылардан алынған сауалнаманы талдау келесі нәтижелерді көрсетті: білім алушылардың 17,2%-ы салу есептерін білетіндігі, 63,4%-ы салу есептерін білмейтіндігі, 19,4%-ы айта алмаймын деген жауап берген.

Ал сауалнама жүргізу арқылы салу есептерін 29,1% шығара алатындығы, мектепте 7,3%-ы білім алушы шығарғанын, ал ЖОО ға келіп 15,2%-ы білгендері, түсінбеймін деп 21,4%-ы жауап берген.

Эксперимент соңында білім алушылармен жеке алынған сұхбаттан білім алушылардың жартысынан көбі геометрия пәніне қызығушылықпен қарамайтындығы, оның ішінде салу есебіне қызығушылығы одан да төмен екендігі. Білім алушылардың көпшілігі салу құралдарын білгенімен, салу есептерін шешудің кезеңдері мен әдістерін мүлде білмейтіндігі және салу есептерін жиі шығармайтындығы, конструктивтік қабілеттілік деңгейі төмен екендігі анықталды.

Дегенмен зерттеулер нәтижесін қарастыратын болсақ, болашақ математика мұғалімдері мен мектеп оқушылары арасында салу есептерін оқыту және жіті түсіну қиындық тудырады. Осы жердегі мәселенің бірі – практикалық бөлімде салу есептерінің моделін құрастыру болып табылады.

Осылайша алынған деректер болашақ математика мұғалімдерінің геометриялық салу есептерін шешу кез келген білім алушының қолынан келе бермейтіндігі, кейбіреулері үшін тіпті қызықсыз, қажетсіз боп табылуы, «Тек циркуль мен сызғышты пайдаланып салудың қандай қажеті бар?» - деген сауалға «қажеті жоқ», «білмейміз» деген жауаптың берілуі салу есептерімен оның оқушыға геометриялық білім берудегі орнын жете түсінбейтіндігін көрсетеді. Заманауи технологиялардың көмегімен геометриялық салуды әп-әдемі, көрнекі, дәл етіп орындап алуға болса және де сызғыш пен циркульдің ғана көмегімен орындау мүмкін емес есептерді шешіп беріп отырса, онда оған соншалықты қиналудың маңызы қандай деген сауал да алынуы мүмкін. Осы орайда оқушылардың салу есептерін шешуге қабілеті мен дағдысын қалыптастыруға, дамытуға көмекке «Жанды геометрия» бағдарламасын пайдалануға болады.

Геометриялық салу есептерін шығаруда «Жанды геометрия» бағдарламасы арқылы оқыту үшін қалыптастырушы экспериментті өткіздік.

«Жанды геометрия» бағдарламасы математикалық білімнің танымдық көкжиегін едәуір кеңейтеді және білім алушылардың геометрия пәніне және салу есептерін шығаруға деген қызығушылықтарын дамытуға айтарлықтай ықпал етеді. Бұл тақырыпты оқып-үйрену кезінде фигуралардың суреттерін салуға және осы суреттерді есептерді шығаруда қолдануға, сонымен қатар: білім алушылардың негізгі геометриялық денелерді, олардың элементтері мен бөлімдерін бейнелеу қабілетін қалыптастыру; қарапайым геометриялық денелердің негізгі элементтерін есептеу, геометриялық фигуралардың қасиеттерін анықтау, геометриялық денелерді модельдеуге қолдана білу дағдыларын қалыптастыру. Алынған сызбалардың көрнекілігі, эстетикасы, мүмкіншіліктерін қолдана отырып жүзеге асырылатын осы бағдарламаны басқарудың қол жетімділігі жоғары мектеп оқушыларының көпшілігіне оның құралдарын игеруге мүмкіндік береді.

Математикалық пакет бағдарламаларының планиметрия курсының сызбаларын, сызғыш пен циркуль көмегімен салынатын есептерді салуда пайдасы көп.

«Жанды геометрия» арқылы:

- 1) «Жансыз» фигураларға, графиктерге жан бітіреді. Яғни, олар интерактивті болады.
- 2) Фигураларды анимациялауға болады.
- 3) Компьютерлік сауаттылықты арттырады.

«Жанды геометрия» – бұл оқытудың барлық деңгейіне сай, ыңғайлы әрі жинақы және кроссплатформалы динамикалық математикалық бағдарлама.

«Жанды геометрия» орта математиканы визуалдауға мүмкіндік береді, яғни математикалық есептерге зерттеулер мен тәжірибелер жүргізуге болады. Бұл бағдарламаның ерекшелігі циркуль мен сызғыштың көмегімен салынатын сызбаларды сызып, олардың геометриялық орнын ауыстыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, геометриялық сызбаларды орын ауыстыру кезінде салынған параллельдік пен перпендикулярлық қатаң түрде сақталады [14].

«Жанды геометрия» бағдарламасына әдістемелік жағынан қарайтын болсақ, оқылып жатқан оқу материалдарын әртүрлі деңгейде түсіндіріп, иллюстративті сызбадан зерттеу сызбасына дейін деңгейін көтеруге болады. Тағы бір ерекшелігі – ол сызбаларды салу үдерісі кезінде оқушылар көптеген материалдарды меңгереді, математикалық білімі артады. «Жанды геометрия» бағдарламасын пайдалану салу есептерін шығару барысын жеңілдетіледі. Әрине, ескі әдістеме бойынша оқытуға болады, бірақ қазіргі жаңашыл ақпараттық технологияны меңгерген мұғалім болу заман талабы.

«Жанды геометрия» – бұл сызбаларды салу және оларды зерттеу үшін барлық қажетті құралдарды қамтамасыз ететін құралдар жиынтығы. «Жанды геометрия» бағдарламасын құрал-саймандары бар шеберхана ретінде қарастырып, сызбалардың анимациясын дайындауға болады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, геометриялық салу есептерін оқыту тиімділігін арттыру мынадай мәселелерге байланысты:

- ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану барысында - мұғалім геометриялық салу есептерін оқытудың негізгі жетекшісі және ұйымдастырушысы болады.

- *салуға* арналған есептерді ақпараттық-коммуникациялық технология (АКТ) құралдардың көмегімен орындауда білім алушылар циркуль мен сызғыш арқылы салынатын негізгі салу есептерін салады. Ең алдымен олар мынадай есептерді:

- берілген сәулеге оның төбесінен бастап берілген кесіндіні өлшеп салу;
- берілген сәуледен берілген жарты жазықтықта берілген бұрышты өлшеп салу;
- бұрыштың биссектрисасын жүргізу;
- берілген кесіндінің орта перпендикулярын жүргізу;
- кесіндінің ортасын салуды үйренеді.

Кейде оқушылар осы қарапайым салуларды ұзақ және қате орындайды, бұл аталған салулар басқа есептерді шығаруға қажетті тірек есептер болып табылады. Бұл жағдайларда «Жанды геометрия» бағдарламасын қолдану қарапайым салуларды нәтижелі орындауға көмек көрсете алады.

Оқытуды ақпараттық-коммуникациялық технология (АКТ) құралдардың көмегімен іске асыру оқытудың дәстүрлі әдістерін толығымен алмастырмауы тиіс, ол табысты білім беру қызметін құруға арналған қосымша құрал ретінде қолданылуы тиіс. Компьютерлік құралдардың көмегімен көрнекілік қағидасын арттыруға болады, себебі білім алушылар алдарында анимациямен, дыбыстық және графикалық мүмкіндіктермен сүйемелденетін әдемі рәсімделген материалды көреді. Геометриялық тұжырымды түсіндіру барысында мәтіндік фрагменттер қысқарады, мұқият және егжей-тегжейлі жасалған суреттер бейнелермен ауыстырылады. Бұл өз кезегінде педагогикалық ЖОО-да геометриялық салу есептерін оқытуда білім берудің ақпараттық-коммуникациялық технология (АКТ) құралдарын қолданудың мазмұндық-құрылымдық ерекшеліктерін жасауды талап етеді. Әрине, білім алушының материалды меңгерудегі табыстылығы мұғалімге, оның қандай құралдарды, қандай әдістеме және оқытудың қандай технологиясын қолданғанына байланысты болады.

Мектепте геометриялық салу есептерін шығаруға қажетті білімдер мен оны оқытуда «Жанды геометрия» бағдарламасын қолдануға қажетті біліктіліктерге талдау жасалды.

Салу есептерін шығаруға қажетті білімдер: салу есептерінің аксиомалары, салу құралдары, тірек есептер, салу есептерін шығару кезеңдері, салу есептерін шығару әдістері.

«Жанды геометрия» бағдарламасын қолдануға қажетті біліктіліктер: бағдарламада негізгі геометриялық фигураларды (нүкте, түзу, сәуле, кесінді, шеңбер) салу; негізгі геометриялық салу фигураларды қолданып ізделінді фигураны (параллель, перпендикуляр түзулер, бұрыш, кесіндінің ортасын табу, көпбұрыштар, фигуралардың қиылысу нүктелері және т.с.с.) салу; геометриялық фигуралардың элементтерін салу (үшбұрыштың биіктігі, медианасы, биссектрисасы, шеңбердің доғасы, шеңбердің сегменті және т.с.с.); геометриялық түрлендірулер жасау (параллель көшіру, ұқсас түрлендіру, бұру, өстік симметрия, центрлік симметрия)

«Жанды геометрия» бағдарламасын қолданып геометриялық салу есептерін шығару бірнеше кезеңнен тұрады: салу есебін шығару жолын анықтау, анықталған жол бойынша оны салу, салынған фигура берілген шарттарды қанағаттандыратынын дәлелдеу және ол есептің шешімі қандай жағдайларда болады, болса қанша болады, қандай жағдайда есептің шешімі болмайды деген сұрақтарға жауап іздеуден тұрады.

«Жанды геометрия» бағдарламасын қолдану арқылы «Нүктелердің геометриялық орны» (НГО) әдісіне берілген есепті шығарайық

Есеп: Берілген a қабырғасы, сол қабырғаға түсірілген m_a медианасы және оны сырттай сызылған шеңбердің R радиусы арқылы үшбұрыш салу керек.

Геометриялық орындар әдісімен шешкенде, берілген есеп НГО қасиетіне ие болатын бір немесе бірнеше нүктелерді табу есебіне келтіріледі. Яғни, іздеп отырған нүктені салу үшін алдымен бірінші шартты қанағаттандыратын геометриялық орынды, одан кейін, бірінші шартты ескермей, екінші шартты қанағаттандыратын геометриялық орынды салу керек.

Геометриялық орындарды табуға байланысты есептерді шығарғанда көбінесе осы геометриялық орынды табу есебін алдын өтілген геометриялық орынды табу есебіне келтіруге болады. Бұл берілген қасиеті бар нүктелердің алдын ала белгілі қасиеттердің біріне ие екендігін көрсету арқылы қол жеткізіледі.

Мұндай есептерді кезең-кезеңімен шығару маңызды әдістемелік мәнге ие болғандықтан, бұл мәселеге тоқталуды қажет деп санаймыз.

1. Талдау кезеңі. Бұл кезеңде есеп шартында берілген фигуралар мен салынбақ фигура арасындағы қатыстарды анықтайды. Ол үшін есеп шығарылған деп ұйғарып, ізделінді фигураның жоба суреті салынады (1-сурет). Осы жоба суретте салынған фигураның белгілі және белгісіз элементтері арасындағы қатыстарды талдай отырып, ізделінді фигураны салу қадамдарын анықтаймыз. Сөйтіп, талдау кезеңі ізделінді фигураны салу қадамдарын тізбектей белгілеумен аяқталады.

Іздеп отырған ABC үшбұрышымыз (2 а-сурет) салынған, ал оның қабырғасы $BC=a$, медианасы $DA=m_a$ және сырттай сызылған шеңбердің радиусы $OB=R$ үшбұрышқа сырттай сызылған шеңбердің центрі болсын. Іздеп отырған үшбұрышымыздың B және C екі төбесі $BC=a$ кесіндісінің ұштары есебінде анықталатынын байқаймыз. Олай болса, есептің шешуі, төмендегі екі шартты қанағаттандыратын, үшбұрыштың үшінші A төбесін салуға келіп тіреледі.

- 1) A төбесі - ABC үшбұрышына сырттай сызылған, шеңбердің бойында жатуы тиіс;
- 2) A төбесі - BC кесіндісінің ортасынан (D нүктесінен) m_a қашықтықта жатуы тиіс.

2. Салу кезеңі. Салуды «Жанды геометрия» бағдарламасын қолданып орындайық.

- 1) Қалауымызша алынған түзудің бойынан B нүктесін алып, $BC=a$ кесіндісін саламыз.

- Сурет салу үшін «Файл» мәзірінен «Новый чертеж» командасын таңдау немесе <Ctrl>+<N> пернелерін бірге басу.

- *Панель инструментов – Точка* - мәзірінен B және C нүктелерін белгілеп аламыз.

- «Построение» - «Отрезок» құралын пайдаланып, BC кесіндісін саламыз немесе «Панель инструментов – Линейка» - мәзірінен В және С нүктелерін қосамыз, BC кесіндісі пайда болады.

2) Катеті $BD=a/2$ және гипотенузасы $OB=R$ тік бұрышты BOD үшбұрышын саламыз.

- *Панель инструментов – Точка* - мәзірінен О, В және D нүктелерін белгілеп аламыз, осы нүктелер арқылы Построение - Отрезок құралын пайдаланып OB, OD, BD кесіндісін жеке-жеке салып, оларды қосамыз, нәтижеде $OB=R$ тік бұрышты BOD үшбұрышы пайда болады.

3) O (R) шеңберін —1) шартты қанағаттандыратын н. г. о. саламыз.

- *Построения – Окружность по центру и точке* мәзірінен шеңбер саламыз

4) $D(m_a)$ шеңберін — 2) шартты қанағаттандыратын н. г. о. саламыз.

- *Построения – Окружность по центру и точке* мәзірінен шеңбер саламыз

5) O(R) мен $D(m_a)$ шеңберлерінің қиылысу А нүктесін белгілейік. ВАС - іздеп отырған үшбұрышымыз.

- Салынған O(R) мен $D(m_a)$ шеңберлерін *Построения – Точка на пересечении мәзірін таңдап* шеңберлерінің қиылысу А нүктесін белгілеп, ВАС-іздеп отырған үшбұрышымыз пайда болады.

Е с к е р т у. 1), 2) салуларының орнына O (R) шеңберін салып, оның кез келген В нүктесінен В(а) шеңберінің доғасын жүргізуге болады.

3. *Дәлелдеу кезеңі.* Салу бойынша $BC=a$. А төбесі салынған екі нүктелердің геометриялық орнының қиылысу нүктесі ретінде, екі геометриялық орындарға - радиус $OB=R$ мен медиана $DA=m_a$ -ға тән касиеттерге ие болады.

4. *Зерттеу кезеңі.* Зерттеу кезеңін орындаған кезде мынаны әрқашан есте сақтау керек:

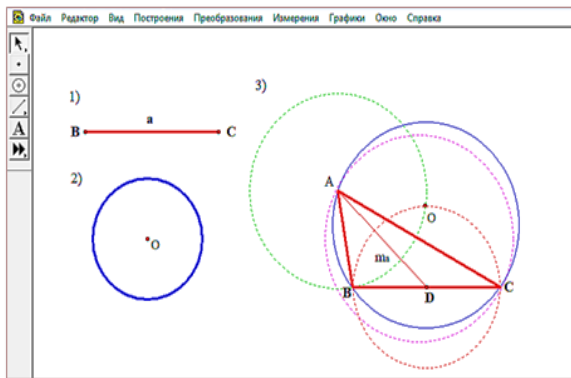
- есепті шығаруда қолданылатын геометриялық орындардың екеуі түзу болса және олар қиылысатын болса, есептің бір шешімі болады; егер бұл түзулер бір-біріне параллель болса, есепті шешімі болмайды; егер олар бір-бірімен беттессе, есептің шешімдерінің саны шексіз болады;

- есепті шығару үшін қолданылатын геометриялық орындардың бірі – түзу, екіншісі – шеңбер немесе екеуі де шеңбер болса, егер олар қиылысатын болса, есептің екі шешімі болады; егер олар жанасса, есептің жалғыз шешімі болады; егер олардың ортақ нүктесі болмаса, есептің шешімі болмайды; егер олар (екі шеңберде) бір-біріне беттессе, есептің шексіз көп шешімі болады.

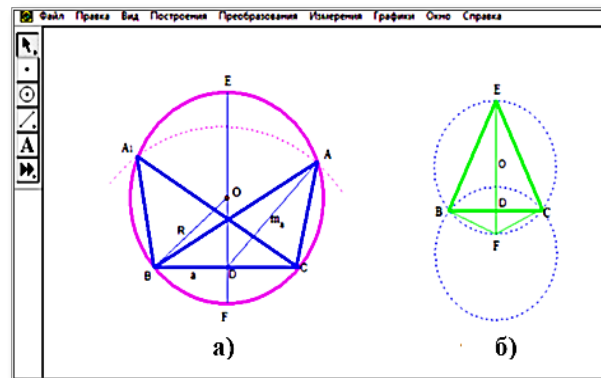
Оқушылар есептің шешімі қандай болатынын түсінбеген жағдайда, есепті шығару барысында визуализацияны пайдалануға болады (сызбадағы жеке элементтерді, фигураларды түспен бояп көрсету). Мұнда түспен бөліп көрсету геометриялық есепті оқушыларға түсінікті әрі қарапайым ете алады.

Салу кезеңінде алынған суреттерді пайдаланып, «*Жанды геометрия бағдарламасынан - Вид – Анимация*» мәзірінен (ауыстыру эффектісі) бірнеше фигураларды ерекшелену арқылы, есептің шешу шарттары мен шешім санын көрнекі түрде көрсетейік. Бұл тінтуірді шерту арқылы іске асырылады, оны мұғалім түсіндіру барысында өзі жасауы тиіс.

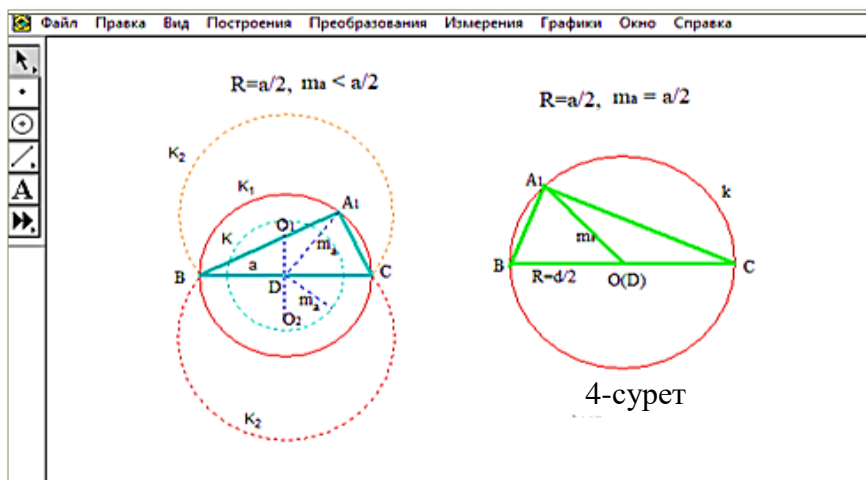
«Жанды геометрия» бағдарламасының бұл мүмкіндіктері оқушыларға айтарлықтай қол жетімді. Есептің шартында берілген элементтер мен фигураларды әртүрлі түстерді пайдалана отырып салдық, себебі пайда болған фигуралар көрнекі әрі динамикалық түрде көрінуі үшін.

1-сурет

2-сурет

3-сурет

Есепті шығаруда қолданылатын геометриялық орындардың саны артқан сайын тексеру қиындай түсетінін атап өткен жөн. Іздеп отырған үшбұрышты салу негізінде екі нүктелердің геометриялық орнының қиылысу нүктесін, яғни A нүктесін салу болады. Міне, сондықтан да, зерттегенде:

1) бұл нүктелердің геометриялық орнын салу мүмкіндігіне (есептің шартында берілген элементерге байланысты);

2) олардың қиылысу нүктесінің болатындығын анықтауға назар аудару керек.

а) Егер $R > a/2$ - болса, онда н.г.о. (1) салуға болады. Бұл жағдайда 1) және 2) геометриялық орындарының қиылысу нүктелері болу үшін $DF \leq m_a \leq DE$ болуы қажетті және жеткілікті, мұндағы DE мен DF - сегменттерінің ұзындықтары (2 а-сурет).

Сонымен, егер $m_a \neq \frac{a}{2}$ болса, онда $O(R)$ және $D(m_a)$ шеңберлері EF түзуіне қарағанда симметриялы болып, BC-нің бойында жатпайтын A мен A_1 екі нүктеде қиылысады. Сонда пайда болған BA_1C және BAC үшбұрыштары өз ара тең болады. Мұнда есептің бір ғана шешімі болады. Егер $m_a = DF$ немесе $m_a = DE$ болса, онда A мен A_1 нүктелері бірімен-бірі беттесіп, EF түзуінде жатады. Тең бүйірлі BFC немесе BEC үшбұрыштары есептің шешімі болады (2 б-сурет). $O(R)$ мен $D(m_a)$ шеңберлерінің қиылысу нүктелері екіден артық болуы мүмкін емес. Ал, егер олардың ортақ нүктелері екіден артық болады десек, онда

шеңберлеріміз дәлме-дәл келіп, беттеседі, бұл берілген жағдайдың шарттарына қайшы болады.

Егер $R > \frac{a}{2}$ болып, ал $m_a = \frac{a}{2}$ болса, онда A_1 және A нүктелері сәйкес B және C нүктелерімен беттеседі де, үшбұрышымыз BC кесіндісіне айналады.

Егер $R > \frac{a}{2}$ болып, ал $m_a > DE$ немесе $m_a < DF$ болса, онда 1) және 2) н. г. о. қиылысу нүктелері болмайды. Бұл жағдайда есептің шешімі болмайды.

б) Егер $R = \frac{a}{2}$ болса, онда геометриялық нүктелер орыны. 1)-ді салуға болады, ол

$D(\frac{a}{2})$ шеңбері болады. Егер бұл жағдайда $m_a = \frac{a}{2}$ болса, онда 1) және 2) геометриялық орындар дәлме-дәл беттеседі; бұл шеңберлерде жататын кез келген нүктені (B және C нүктелерінің басқасын) іздеп отырған A төбесі ретінде алуға болады. Бұл жағдайда

есептің шексіз көп шешімдері болады (3-сурет). Егер $R = \frac{a}{2}$, ал $m_a \neq \frac{a}{2}$ болса, онда $O(R)$ мен $D(m_a)$ шеңберлері концентрлі шеңберлер болады, яғни қиылысу нүктелері болмайды. Есептің шешімі жоқ (4-сурет).

в) Егер $R < \frac{a}{2}$ болса, онда н. г. о. 1)-ді салу мүмкін емес. Есептің шешімі болмайды. Осылайша, жоғарыдағы зерттеу кезеңінде пайда болған шешімдер санын төмендегі кестеден көруге болады (1-сурет).

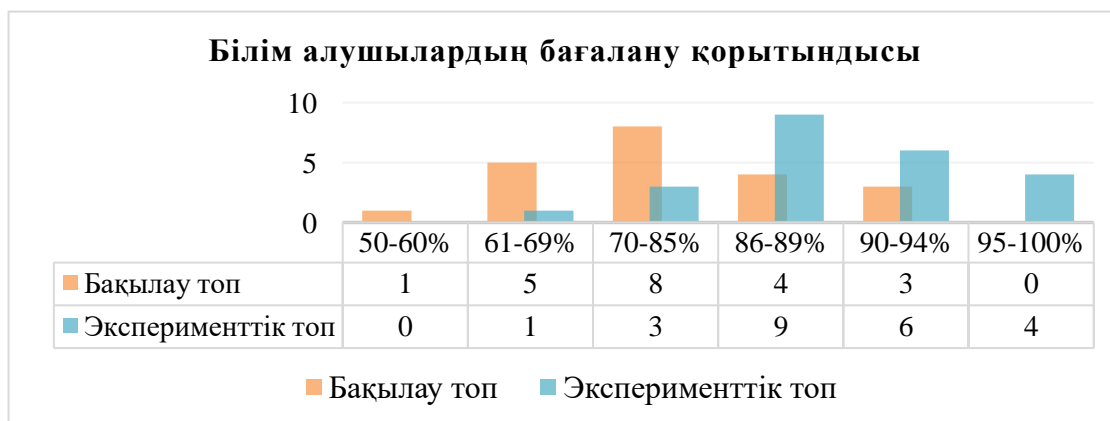
1-кесте – Берілген есептің шешімін анықтау кезеңінің нәтижесі

a, R- кесінділер	a, m_a кесінділер	пайда болған шешімдер саны	сурет
$R > \frac{a}{2}$	$DF < m_a < DE$	1	2 а-сурет
$R > \frac{a}{2}$	$\frac{a}{2} < m_a < DF$	2	2 б-сурет
$R > \frac{a}{2}$	$DE = m_a = DF$	2	2 б-сурет
$R > \frac{a}{2}$	$DE < m_a < DF$	0	2 б-сурет
$R = \frac{a}{2}$	$m_a < \frac{a}{2}$	0	3-сурет
$R = \frac{a}{2}$	$m_a = \frac{a}{2}$	∞	4-сурет
$R < \frac{a}{2}$	—	0	-

Эксперименттік топ білім алушылары салу есептерін «Жанды геометрия» бағдарламасы бойынша білім алса, бақылау тобы дәстүрлі әдістермен білім алды. 2-кестедегі нәтижелер көрнекірек болу үшін диаграмма түрінде де беріп отырмыз (4-сурет).

2-кесте – Зерттеу нәтижесінде алынған білім алушылардың деңгейін айқындайтын көрсеткіштер

Топтар	Білім алушылардың саны	Бағалау					
		50-60%	61-69%	70-85%	86-89%	90-94%	95-100%
Бақылау топ	21	1	5	8	4	3	-
Эксперименттік топ	23	-	1	3	9	6	4

4-сурет – Білім алушылардың бағалану қорытындысы

Білім алушыларға берілген жеке тапсырмалар арқылы білім алушылардың геометриялық білімдерінің деңгейі анықталды. 4-суреттен көріп отырғанымыздай, эксперименттік топта 50–60% жинаған білім алушылар болған жоқ, ал бақылау тобындағы білім алушылардың 13%-ы эксперименттік топтағы 61–69%-дан 2,5% жинады; 70–85% – бақылау тобында 28% және эксперименттік топта 8%; 86–89% – 26% және 31%; 90–94% – 18% және 38,5%; 95–100% – сәйкесінше 10% және 20,5%. Яғни, 86-100% бағаланған білім алушылар саны бақылау тобына қарағанда едәуір жоғары екендігі анықталды.

Стъюдент t-критерий әдісі бойынша білім алушылардың эксперименттік деректерді өңдеу барысында кәсіби құзыреттілігі шығармашылық деңгейде қалыптасқан білім алушылардың саны бақылау тобымен салыстырғанда эксперименттік топта артқаны байқалды. Біз бұл орташа мәндерді $t = \frac{x_1 - x_2}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}}$ критерийін анықтау үшін қолданамыз.

x_1, x_2 – алынған нәтижелердің орташа мәндері;

m_1, m_2 – салыстырмалы таңдамалардың орташа мәндерінің стандартты ауытқулары.

$$t = \frac{14.4 - 2.9}{\sqrt{2,1^2 + 2,9^2}} = 3,1$$

Біздің зерттеу нәтижелеріне сәйкес $t=3,1$

$P=0,95$ және $(n_1 - 1) + (n_2 - 1) = 98$ еркіндік дәрежесі үшін $t_{крит}=1,98$ анықталды.

Экспериментте алынған $t > t_{крит}$ жоғары болды ($3,1 > 1,98$), эксперименттік топтардың студенттері кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың орташа жоғары нәтижесін көрсетті деп айтуға болады.

Осылайша, тәжірибелік-эксперименталды зерттеу қорытындысы бойынша алынған зерттеу нәтижелері:

- Болашақ математика мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (электронды оқу құралы, компьютерлік

бағдарламалар мен зерттеу жұмысында қолданылатын АКТ құралдарын) пайдалану тиімділігін;

- «Жанды геометрия» бағдарламасын қолдану арқылы білім алушының ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудағы дағдысының қалыптасу деңгейін арттырудағы мүмкіндігін көрсетті.

Қорытынды

Тәжірибемізде анықталғандай, сабақты ұйымдастыруда «Жанды геометрия» бағдарламасын қолдану барысында білім алушылардың деңгейі едәуір көтерілген және мынадай нәтижеге қол жеткізуге болатындығын көрсетті:

- геометрия пәні бойынша білім алушылардың қызығушылығын арттыру;
- қолданбалы тапсырмаларды орындау барысында білім алушылардың компьютерде жұмыс істеудің бастапқы дағдыларын меңгеруі;

- білім алушылардың өз білім деңгейін өзі бақылауы және өз қателіктерін өзі түзетуі;

- логикалық ойлауды, есте сақтауды, зейінді және мұқият бақылауды дамыту.

Ақпараттық және компьютерлік технологияларды педагогикалық үдерістің мынадай сатыларында тиімді пайдалануға болатындығына көз жеткізілді:

- білім алушыларға оқу материалын ұсынуда;

- оқу материалын меңгеруде;

- игерілген білімді (дағдыларды, іскерліктерді) қайталау және бекітуде;

- оқыту нәтижелерін аралық, қорытынды бақылау және өзін-өзі бақылауда;

- әр білім алушылармен жеке жұмыс жасауда.

«Мұғалім көп әдісті білуге тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек» - деп ұлттық педагогикаға өз еңбегін сіңірген, ағартушы ғалым Ахмет Байтұрсынов айтқандай, мұғалім заманға сай дамып, өз оқыту үдерісіне көмекші бола алатын тиімді әдістерді білуі үшін үнемі ізденіс үстінде болуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысы. [Электронды ресурс]. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988> (қаралған күні: 11.10.2022)
2. Рахымбек Д., Мадияров Н.К. Геометриялық салу есептері. – Алматы: Эверо, 2015. – 85 б.
3. Ташимова А.Л. Болашақ мұғалімдерді ақпараттық компьютерлік технологияны кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануға даярлау: пед. ғыл. канд. ... дисс. – Астана, 2010. – 176 б.
4. Жайдақбаева Л.Қ. Негізгі мектепте планиметрия курсының оқытуды ақпараттық технология негізінде жетілдіру әдістемесі: пед. ғыл. канд. ... дисс. – Астана, 2009. – 170 б.
5. Angell C., Guttersrud O., Henriksen E., Isnes A. Physics: frightful, but fun. “Pupils and teachers” views of physics and physics teaching // Science Education. – 2004. – №88 (5). – P. 683–706.
6. Klein P., et al. Classical Experiments revisited: Smartphone and Tablet PC as Experimental Tools in Acoustics and Optics // Physics Education. – 2014. – №49 (4). – P. 412–418.
7. Панюкова С.В. Концепция реализации личностно-ориентированного обучения при использовании информационных и коммуникационных технологий. – М.: Изд-во ИОСО РАО, 1998. – 120 с.
8. Реан А.А. Психология личности. – Санкт-Петербург: Питер, 2017. – 286 с.
9. José Carlos Pinto Leivas, Anne Desconsi Hasselmann Bettin. Teorema de pitagoras e o fractal arvore pitagorica: Um experiment no Ensino fundamental // Brazilian Journal of Education, Technology and Society (BRAJETS) // Br. J. Ed., Tech. Soc. – 2018. Jul.-Sep. – v.11, n.3. – P. 444–457.
10. Дубровский В.Н., Лебедева Н.А., Белайчук О.А. 1С: Математический конструктор – новая программа динамической геометрии // Компьютерные инструменты в образовании. –2007. – №3. – С. 47–56.

11. Дубровский В.Н. Стереометрия с компьютером // Компьютерные инструменты в образовании. – 2003. – №6. – С. 3–11.
12. Михалкидо К.С., Хабаров С.К. КОМПАС-3DV6. Практическое руководство. – М.: ООО «Бином-Пресс», 2004. – 288 с.
13. Аленова С.А. Планиметрия курсын оқытуда «GeoGebra» бағдарламасын қолданудың шарттары мен механизмдері. [Электронды ресурс]. URL: https://ustaz.kz/materials/word/planimetriya_kyrsyn_oqytyda_geogebra_bagdarlamasy_n_qoldanydyng_sarttary_men_mehanizmderi-286055.html (қаралған күні: 11.10.2022)
14. Савельева И. Среда «Живая геометрия» // Компьютер на уроке математики. – 2010. – №15. – С. 17–24.

REFERENCES

1. Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi jane gylymdy damytudyn 2020–2025 jyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2019 jylgy 27 jeltosandagy №988 qaulysy [The state program of development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2020–2025]. [Electronic resource]. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988> (qaralğan kuni: 11.10.2022) [in Kazakh]
2. Rahymbek D., Madiiarov N.K. Geometriialyq salu esepteri [Geometric construction problems]. – Almaty: Evero, 2015. – 85 b. [in Kazakh]
3. Tashimova A.L. Bolashaq mugalimderdi aqparattyq kompiuterlik tehnologiiany kasibi is-areketterde paidalanuga daiarlaw [Training future teachers to use information computer technology in professional activities]: ped. gyl. kand. ... diss. – Astana, 2010. – 176 b. [in Kazakh]
4. Jaidaqbaeva L.Q. Negizgi mektepte planimetriia kursyn oqytudy aqparattyq tehnologiia negizinde jetildiru adistemesi [Methodology of improving the teaching of the planimetry course in the primary school based on information technology]: ped. gyl. kand. ... diss. – Astana, 2009. – 170 b. [in Kazakh]
5. Angell C., Guttersrud O., Henriksen E., Isnes A. Physics: frightful, but fun. “Pupils and teachers” views of physics and physics teaching // Science Education. – 2004. – №88 (5). – R. 683–706.
6. Klein P., et al. Classical Experiments revisited: Smartphone and Tablet PC as Experimental Tools in Acoustics and Optics // Physics Education. – 2014. – №49 (4). – R. 412–418.
7. Panjukova S.V. Konceptiia realizacii lichnostno-orientirovannogo obucheniiia pri ispolzovanii informacionnyh i kommunikacionnyh tehnologiy [The concept of implementing personality-oriented learning using information and communication technologies]. – M.: Izd-vo IOSO RAO, 1998. – 120 s. [in Russian]
8. Rean A.A. Psihologiia lichnosti [Personality psychology]. – Sankt-Peterburg: Piter, 2017. – 286 s. [in Russian]
9. José Carlos Pinto Leivas, Anne Desconsi Hasselmann Bettin. Teorema de pitagoras e o fractal arvore pitagorica: Um experiment no Ensino fundamental // Brazilian Journal of Education, Technology and Society (BRAJETS) // Br. J. Ed., Tech. Soc. – 2018. Jul.-Sep. – v.11, n.3. – P. 444–457.
10. Dubrovskiy V.N., Lebedeva N.A., Belajchuk O.A. 1S: Matematicheskij konstruktor – novaja programma dinamicheskoy geometrii [Mathematical Constructor – a new dynamic geometry program] // Komp'juternye instrumenty v obrazovanii. – 2007. – №3. – S. 47–56. [in Kazakh] [in Russian]
11. Dubrovskiy V.N. Stereometriia s kompiuterom [Computer tools in education] // Komp'juternye instrumenty v obrazovanii. – 2003. – №6. – S. 3–11. [in Russian]
12. Mihalkido K.S., Habarov S.K. KOMPAS-3DV6. Prakticheskoe rukovodstvo [COMPASS-3D V6. Practical guide]. – M.: ООО «Binom-Press», 2004. – 288 s. [in Russian]
13. Alenova S.A. Planimetriia kursyn oqytuda «GeoGebra» bagdarlamasyн qoldanudyn sharttary men mehanizmderi [Terms and mechanisms of using “GeoGebra” program in planimetry course teaching]. [Electronic resource]. URL: https://ustaz.kz/materials/word/planimetriya_kyrsyn_oqytyda_geogebra_bagdarlamasy_n_qoldanydyng_sarttary_men_mehanizmderi-286055.html (qaralğan kuni: 11.10.2022) [in Kazakh]
14. Savelieva I. Sreda «Jivaia geometriia» [Living Geometry Environment] // Komp'uter na uroke matematiki. – 2010. – №15. – S. 17–24. [in Russian]

ӘОЖ 371.322; МҒТАР 14.25.09

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.21>Н.Т. ШЕРТАЕВА¹, Э.М. АМИРБЕКОВА², Б.Б. ШАҒРАЕВА³¹химия ғылымдарының кандидаты, доцентОңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: Nailaximik@mail.ru²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: amirbekova.elmira84@mail.ru³химия ғылымдарының кандидаты, доцентОңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: bibi-0305@mail.ru

УНИВЕРСИТЕТТЕ ХИМИЯНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ВИЗУАЛИЗАЦИЯ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Бұл мақалада визуализация процесі оқытуды жетілдірудің маңызды бағыты болып саналатындығы көрсетілген. Білім беру процесін визуализациялау дамудың үлкен перспективаларын ұсынады, өйткені білімалушылар логикалық, бейнелі, креативті ойлау және топта тиімді жұмыс істеу, жылдам практикалық шешімдер қабылдау сияқты қасиеттерге ие болады. Бұл зерттеудің мақсаты – химия сабақтарында визуализацияны қолдану кезінде білімалушылардың мотивациясы күшейеді, оқу қызметі жандандырылады, кері байланыс және күрделі немесе қауіпті материалдарына байланысты нақты жүргізілмейтін қауіпті эксперименттерді бейнелеу үшін визуализация құралдарын қолданудың жолдарын көрсету. Зерттеу мақсатына жету үшін сауалнама әдісі таңдалды, ашық және жабық типтегі сұрақтары бар сауалнамалар қолданылды. Зерттеу Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінде 2021–2022 оқу жылында «Химия» кафедрасында жүргізілді. Визуализацияның оң әсері білімалушылардың практикалық жұмысы кезінде расталады. Білімалушылар құбылыстарды түсініп жалпылау жасай алады және нәтижелерді жеңіл бағалай алады. Визуализацияның арқасында білімалушылар ақпараттың маңызды ағындарын оңай бағалайды, негізгі мәселелерді бөліп көрсетеді және талдайды, сонымен бірге рефлексия мен жалпылауды сәтті орындай алады. Сонымен, визуализацияны қолдану жаңа оқу ақпаратымен танысу үшін ғана емес, сонымен қатар теориялық және практикалық білімнің қол жетімді және оңай игерілетін түрінде ұсыну үшін кең мүмкіндіктер береді деп қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: бейнелеу, химия, құбылыстар, рефлексия, эксперимент, белсендіру, сауалнама.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Шертаева Н.Т., Амирбекова Э.М., Шағраева Б.Б. Университетте химияны оқыту процесінде визуализация әдістерін қолдану // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 267–276. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.21>

*Cite us correctly:

Shertaeva N.T., Amirbekova E.M., Shagraeva B.B. Universitette himiiany oqytu procesinde vizualizaciia adisterin qoldanu [The Use of Visualization Methods in the Process of Teaching Chemistry at the University] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – В. 267–276. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.21>

N.T. Shertayeva¹, E.M. Amirbekova², B.B. Shagraeva³

¹*Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor
South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: Nailiyaximik@mail.ru*

²*PhD Doctoral Student of South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: amirbekova.elmira84@mail.ru*

³*Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor
South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: bibi-0305@mail.ru*

The Use of Visualization Methods in the Process of Teaching Chemistry at the University

Abstract. This article shows that visualization is considered the most important direction for improving learning. Visualization of the educational process gives great prospects for development because the student acquires such qualities as logical, imaginative, creative thinking and the ability to work effectively in a team, make quick practical decisions. The purpose of this study is to use visualization in chemistry lessons to enhance the motivation of students, enhance learning activities, demonstrate feedback and dangerous experiments that, due to their complexity or hazardous materials, cannot actually be carried out during classes. To achieve the purpose of the study, a survey method was chosen, and questionnaires with open and closed questions were used. This article analyzes open-type answers. The study was conducted at the South Kazakhstan State Pedagogical University at the Department of Chemistry in the 2021–2022 academic year. The positive impact of visualization is confirmed during the practical work of students. Students understand phenomena and can make generalizations about them, they make value judgments more easily. This indicates that visualization makes it easier for students to evaluate the most important information flows, highlight the main thing and can analyze it, so they successfully perform reflection and generalizations. Thus, the use of visualization provides ample opportunities not only for acquaintance with new educational information, but also for the transfer of theoretical and practical knowledge in an accessible and easily digestible form.

Keywords: visualization, chemistry, phenomena, reflection, experiment, activation, questionnaire.

Н.Т. Шертаева¹, Э.М. Амирбекова², Б.Б. Шаграева³

¹*кандидат химических наук, доцент
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: Nailiyaximik@mail.ru*

²*PhD докторант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: amirbekova.elmira84@mail.ru*

³*кандидат химических наук, доцент
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: bibi-0305@mail.ru*

Использование методов визуализации в процессе обучения химии в вузе

Аннотация. В статье показано, что визуализация считается наиболее важным направлением для улучшения обучения. Визуализация учебного процесса открывает большие перспективы для развития образовательного процесса, поскольку студент приобретает такие качества, как образное, креативное мышление и умение эффективно работать в команде, быстро принимать решения на практике. Цель исследования - использовать визуализацию на уроках химии для повышения мотивации учащихся, улучшения учебной деятельности, демонстрации химических опытов, которые из-за их

сложности или опасных материалов не могут проводиться во время занятий. Для достижения цели исследования был выбран метод опроса, использовались и анкеты с вопросами открытого и закрытого типа. В данной статье анализируются ответы открытого типа. Исследование проводилось в Южно-Казахстанском государственном педагогическом университете на кафедре «Химии» 2021–2022 учебном году. Положительное влияние визуализации подтверждаются во время проведения лабораторных и практических занятий, контрольной и самостоятельной работы студентов. После применения средств визуализации студенты начинают понимать физические и химические явления, химические реакции и могут делать обобщения о них, они легко описывают пространственное строение сложных молекул, обсуждают механизмы химических процессов. Таким образом, благодаря визуализации студенты легче оценивают важнейшие потоки информации, выделяют главное и могут проанализировать в доступной и легко усваиваемой форме.

Ключевые слова: визуализация, химия, явления, рефлексия, эксперимент, активизации, анкетирование.

Кіріспе

Цифрлық білім беру технологияларын енгізу [1] оқу процесінде шексіз ақпарат алудың жаңа мүмкіндіктерін ашты, білімалушылардың ой-өрісін кеңейтуге және олардың білімі мен дағдыларын тереңдетуге ықпал етті. Оқытушылардың қызықты курстарды ұйымдастыруға көбірек мүмкіндіктері бар, өйткені компьютерлер басқа жолдармен көрсетілмейтін мазмұнды көрсете алады. Электрондық оқытуды бейнелеу құралдары химиялық зерттеулерде ерекше маңызды [2]. Химия пәні табиғатта бар заттар мен құбылыстардың құрамы мен құрылымын нақты және бейнелі түсіндіруді қажет етеді. Көру қабілеті шектеулі болғандықтан, адам қозғалмайтын дененің ішінде пайда болатын молекулаларды, тірі жасушаларды немесе химиялық реакцияларды көре алмайды. Жоғары оқу орындарының білім беру процесінде цифрлық технологияларды пайдалану химия сабақтарында қарастырылатын материалдарды көрнекі түрде көрсетуге көмектеседі [3–5]. Химия категориясында зат және оның өзгеруі атомдық молекулалық теория тұрғысынан зерттеледі. Атомдар мен молекулалар көрінбейтін ұсақ бөлшектер болып табылады, сондықтан бейнелеу құралдарын пайдалану тиімді бейнелеу құралы ретінде өзекті болады. Химия бойынша зертханалық және эксперименттік курстар теориялық курстарға қарағанда әрқашан жеңілірек, өйткені көрнекі мысалдарды, химиялық тақталарды және әртүрлі химиялық реагенттерді пайдалану оңайырақ.

Оқу процесіне химия бойынша көбірек түсініктемелер мен бейнематериалдар енгізілуі керек. Химия сабағында дерексіз ұғымдарды тұжырымдай отырып, біз тек кестелерді, сфералық модельдерді қолданамыз және химиялық эксперименттер жүргізе аламыз. Бірақ мәселе мынада, бұл суреттерді қозғалыста көрсету мүмкін емес, олар ұшуда және оларды кеңістікте көрсету мүмкін емес.

Визуализацияны қолдану оқу материалдарын құрастыруға ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар білімалушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға жаңа мүмкіндіктер береді:

- Білімалушылардың оқуға деген ынтасын арттыру;
- Танымдық белсенділікті жандандыру;
- Білімалушылардың интеллектісі мен шығармашылық қабілеттерін дамыту.

Бейнелеу процесі бүгінде жиі қолданылады, өйткені ол білімалушыға ешқашан көрмеген және елестету керек нәрсені түсіндірудің қарапайым әдісін ұсынады.

Визуализация – бұл дәстүрлі мәтінде сипатталмайтын, бірақ анимация, бейне, графика, дыбыс, кестелер, яғни бүгінде белгілі барлық формалар арқылы сипатталатын химиялық заттар мен процестердің көрінісі [6]. Теориялық тұрғыдан визуализация оқу әрекеттерін

жүзеге асыруға мүмкіндік береді, бірақ визуализацияны қолдануды қандай факторлар анықтайтыны белгісіз.

Бұл зерттеудің мақсаты химия курстарында бейнелеуді қолдануды анықтайтын факторларды зерттеу болып табылады. Біз қолданатын әдіс оқытушылар мен білімалушылар арасында жаңа қарым-қатынас пен оқу процесінде жаңа оқу ортасын құрудың маңыздылығын көрсететін оқыту моделіне негізделген. Жаңа модель дәйекті оқытуды орнатады және білімді, түсінуді, дағдылар мен құндылықтарды дамыту процесін жаңартады. Сонымен бірге оқытушы әр білімалушыны оқулықтармен қамтамасыз етуі керек, ал оқытуға көмектесу оның жеке қабілеттеріне байланысты. Оқу үшін қолайлы жағдай жасау – әр оқытушының міндеті. Сондықтан химияны оқыту процесінде компьютерлік визуализацияны қолдану сапалы білім алу үшін қажет.

Құрылымдық теорияға сәйкес, берік білім базасы құрылғанға дейін оқыту қарапайымнан күрделіге дейін тұрақты болуы керек. Білім тек пассивті түрде игеріліп қана қоймайды, сонымен қатар білімалушылар қоршаған әлеммен танысады және осы тәжірибені түсіну арқылы өзін-өзі растайды. Конструктивизмнің мәні мынада: оқу процесінде ойлаудың барлық мүмкін тәсілдері іске қосылуы керек және бұл адамдарға өз білімдерін арттыруға мүмкіндік береді. Дәстүрлі оқыту кезінде білімалушыларға мүмкіндігінше көп ақпарат беру қажет. Сындрлы теория оқытушылары білімалушылардың өз сұрақтарына жауап табуы үшін жағдай жасауға тырысады. Химияны оқыту процесінде визуализацияны қолдану көрнекі ақпараттың өсіп келе жатқан ағынын белгілі бір бағалау критерийлеріне сәйкес түсінікті, қолжетімді және таңдалған етуге мүмкіндік береді [7–9].

Химияны оқытуда Microsoft PowerPoint бағдарламасының көмегімен жасалған компьютерлік презентациялар мыналарға мүмкіндік береді: тікелей бақылауда жасырылған зерттеу процесін визуализациялау және оны бір уақытта бірнеше рет қайталауға болады. Химиялық эксперименттер химиялық зерттеулерде маңызды рөл атқарады. Білім алушылардың денсаулығына қауіпті немесе күрделі зертханалық жабдықты қажет ететін химиялық эксперименттерді визуализациялауды виртуалды химиялық зертханалармен ауыстыруға болады. Жобалық әдіс бойынша шығармашылық тапсырмаларды орындау кезінде білімалушылар анимацияны, бейнені, дыбысты, сызбаны, кестені, графикті, диаграмманы пайдалана алады. Визуализацияны қолданудың бұл әдісі жоба тақырыбы мен таңдалған тақырып үшін өте қызықты. Өзіңізді зерттеуші ретінде сезіну мүмкіндігі бар, ал оқытушы курстарды сәтті біріктіруге және пәнаралық байланыстар орнатуға мүмкіндік береді [10–12].

Зерттеу әдістері

Зерттеу мақсатына жету үшін ашық және жабық сауалнамаларды қолдана отырып, сауалнама әдісі таңдалды. Бұл мақалада ашық жауап талқыланады. Зерттеу 2021-2022 оқу жылы ішінде Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің «Химия» факультетінде жүргізілді. Зерттеуге 6B01504 – «Химия мұғалімдерін даярлау» мамандығының 2 курс білімалушылары қатысты.

Талдау мен нәтижелер

Шартты түрде 1504-11 білімалушылық топ - 6B01504 «Химия мұғалімдерін даярлау» - мамандығының 2 курсына оқитын білімалушылар сабақ барысында екі топқа бөлінеді: эксперименттік және бақылау. Эксперименттік топтың білімалушылары зертханалық және сынақ жұмыстары үшін компьютерлік бейнелеуді қолдануға қатысты, ал бақылау тобының білімалушылары химия пәнін оқытудың дәстүрлі әдістері бойынша оқыды. Әр топта 15 студент бар.

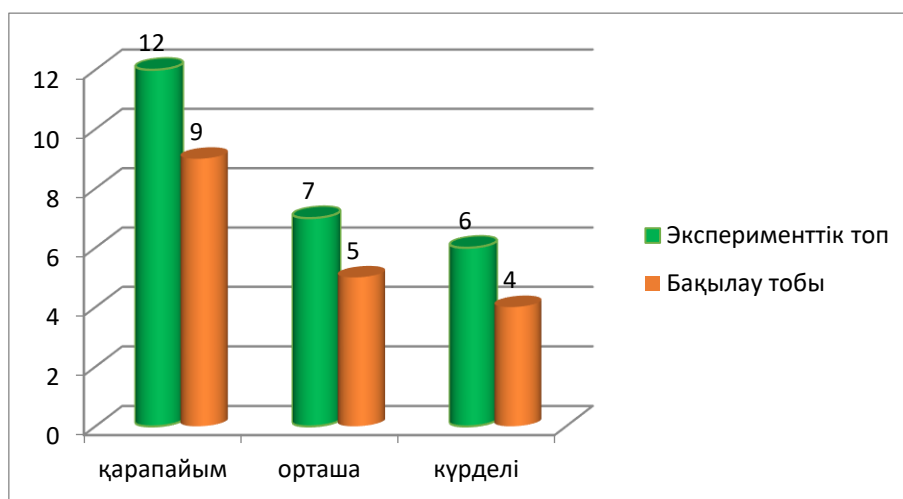
Химияны оқытуда бейнелеу құралдарын қолдану оқу процесінде негізгі дидактикалық мүмкіндіктерді жүзеге асыруды қамтамасыз етеді, атап айтқанда: когнитивті функцияларды дұрыс қою; оқу материалын белсенді игеру; кері байланыс және сәтті бақылау.

Оқу процесіне визуализацияны енгізу бойынша бақылау тобы мен эксперименттік топтың тиімділігін анықтау үшін мынадай көрсеткіштер айқындалады:

1. Пәнді оқытудағы жетістіктер.
2. Жеке ерекшеліктер химияны зерттеу барысында дамиды.

Пәндер бойынша оқыту нәтижелері оқу бағдарламасының химиялық мазмұнына, химиялық терминология мен тілді меңгеруге, сондай-ақ академиялық жетістіктер деңгейіне негізделген.

Алынған білімді бақылау тесттер арқылы жүзеге асырылады. Үміткерлердің жалпы саны эксперименттік топқа және бақылау тобына бөлінген 30 білімалушыларды құрайды. Дұрыс жауап есептелді және нәтижелерге сәйкес эксперименттік топ білімалушыларының 80% және бақылау тобы білімалушыларының 60% қарапайым сұраққа дұрыс жауап берді. Эксперименттік топ білімалушыларының 46,7%-ы орташа сұраққа дұрыс жауап берді, ал бақылау тобы білімалушыларының 33,3%-ы орташа сұраққа дұрыс жауап берді. Эксперименттік топ білімалушыларының 40%-ы және бақылау тобы білімалушыларының 26,7%-ы қиын сұрақтарға дұрыс жауап берді (1-сурет).

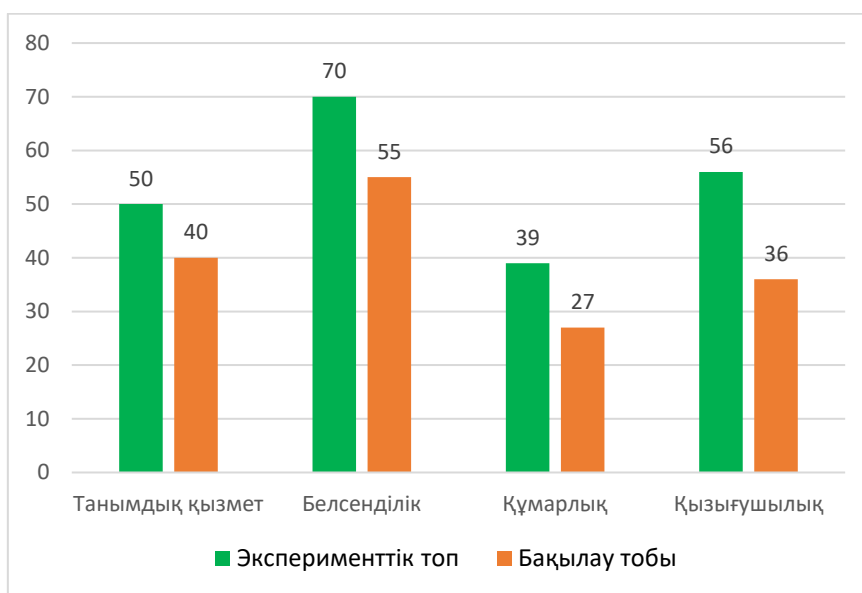

1-сурет – Тестілеу нәтижелері

Химияны оқыту және жалпы қабылданған жүйелерге сәйкес бейнелеу құралдарын қолдану процесінде дамыған жеке ерекшеліктер 2-суретте көрсетілген. Бақылау тобының білімалушыларымен салыстырғанда 2-суретте эксперименттік топ білімалушыларының танымдық белсенділігі 10%-дан 15%-ға, қызығушылығы 12%-дан 20%-ға артқаны көрсетілген.

Білімалушылардың қатысуымен химиялық эксперименттер жүргізу үшін компьютерлік визуализацияны қолданғаннан кейін бақылау сабағы өткізілді. Негізгі мақсат эксперименттік топ білімалушылары мен дәстүрлі оқыту әдістерін қолданған топ білімалушыларының алған білімдерін бағалау болды.

Алынған эксперименттік нәтижелерді өңдеу нәтижесінде ең күрделі сұрақтар анықталады, өйткені олардың дұрыс жауаптары аз.

2-сурет – Дәстүрлі жүйе бойынша және бейнелеу құралдарын қолдану арқылы химияны оқыту процесінде дамитын тұлғалық сипаттамалар

3-суретте визуализация арқылы жасалған экспериментке қатысты әрбір сұраққа дұрыс жауаптардың гистограммасы көрсетілген.

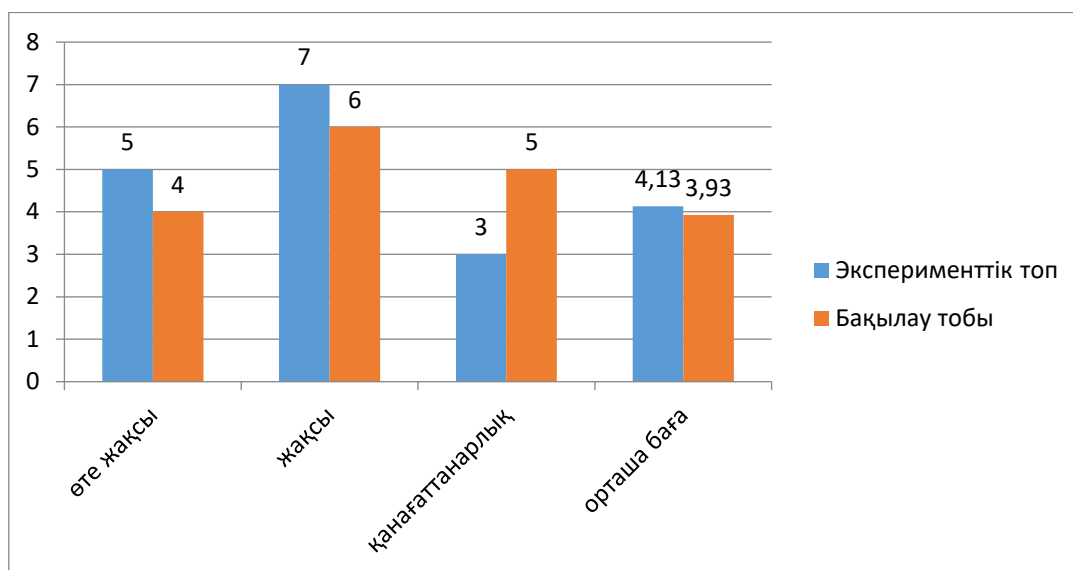

3-сурет – Бақылау тапсырмаларының сұрақтарына дұрыс жауаптардың гистограммасы

3-суретте көрсетілгендей, білімалушылар үшін ең оңай сұрақтар – 2, 3 және 7-сұрақтар. Бұл заттың физикалық қасиеттері, күнделікті өмірде химиялық процестерді қолдану және тотығу-тотықсыздану реакцияларының мысалдары туралы сұрақтар. Сонымен қатар, ең күрделі сұрақтар химиялық процестердің табиғатына, молекулаларды бейтараптандыруға және диссоциациялауға, сондай-ақ заттың химиялық құрылымына қатысты.

Бақылау тапсырмасының нәтижелері бойынша дәстүрлі шкала және кешенді деңгейдегі ақпараттық жүйе (ECTS) бойынша балл айқындалады.

Эксперименттік топтың білімалушылары бақылау тобының білімалушыларна карағанда тапсырманы жақсы орындады деген қорытынды жасауға болады. Графикалық түрде тапсырманың нәтижесі 4-суретте көрсетілген.

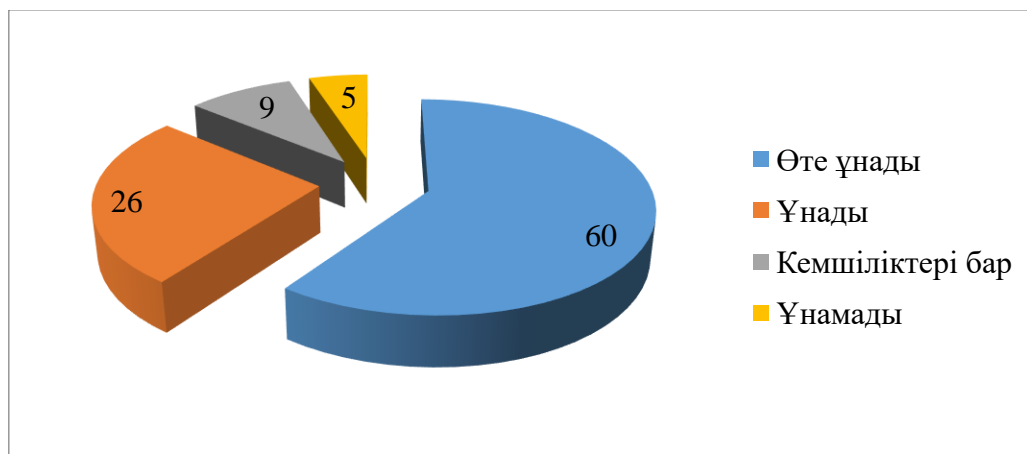

4-сурет – Бақылау тапсырмасының нәтижелерін салыстырмалы талдау

Суретте келтірілген мәліметтер бойынша эксперименттік топта білімалушылардың көпшілігі өте жақсы және жақсы баға алғанын көрсетеді, ал бақылау тобында қанағаттанарлық бағалар төмен болды.

Бақылау тапсырмасында қойылған сұрақтар тек зерттеу үшін визуализацияны қолдану тақырыбын қамтитынын ескере отырып, біз химияны оқытуда компьютерлік визуализацияны қолданудың тиімділігі туралы қорытынды жасай аламыз. Осылайша, көрнекілік курстарды қолдану білімалушыларға химия курстарын оқыту процесін тиімдірек етеді.

Екінші курс білімалушылары арасында «Химияны оқытудағы визуализацияның рөлі» атты сауалнамасы жүргізілді. Сауалнаманың қорытынды нәтижелері 5-суретте көрсетілген. Сауалнама нәтижелеріне сәйкес, респонденттердің 60%-ы бейнелеу құралдарын қолдану сабақтағы оқу материалдарын зерттеуге және түсінуге ықпал етеді деп санайды, сонымен қатар шығармашылыққа ықпал етеді, респонденттердің 26%-ы бейнелеуді сабақта қолдану шоғырлануға кедергі келтіреді және көп уақытты қажет етеді деп санайды. Кейбір респонденттер (5%) химия сабақтарының материалдарын меңгеру үшін дәстүрлі оқыту әдістері жеткілікті деп санайды.

5-сурет – Сауалнама нәтижелері

Сауалнама нәтижелерін талдау химия оқытушылары білімалушылардың қызығушылығын ояту үшін сабақтарда компьютерлік визуализацияны қолданатынын көрсетеді.

Жоғары оқу орындарында химияны оқытуда компьютерлік визуализацияның қолданылуын анықтайтын факторлар қарастырылған. Елестетудің бірінші элементі – білімалушылардың оқу процесінде академиялық мотивациясы, яғни мотивация білімалушыларды көбірек үйренуге және химиялық құбылыстар туралы білуге және оларды тереңірек түсінуге талпындырады. Көрнекілік білімалушыларға оқу тақырыбына қызығушылық танытуға көмектеседі және оқудың тиімділігін арттыруға көмектеседі деп айтуға болады. Химия сабақтарында визуализацияны қолдануға түрткі болатын екінші фактор – көрінбейтін құбылыстарды ұсынуға деген ұмтылыс. Оқытушылар күрделі тақырыптарды түсіндіру үшін визуализацияны да пайдаланады. Демек, визуализация әсіресе ассимиляция процесін ынталандыру үшін қолданылатыны анық. Компьютерлік визуализация қиялдың жетіспеушілігін өтейді. Осылайша, визуализацияны қолдану теориялық материалды жақсырақ бағдарлауға және ақпараттың үлкен көлемін жақсы есте сақтауға мүмкіндік береді. Химия оқытушылары құрылым-табиғат байланысы өте маңызды екенін атап көрсетеді, сондықтан білімалушылар болашақта теориялық білімді қолдануды қажет ететін мәселелерді дұрыс шеше алатындай заттың табиғаты қандай екенін анықтауы керек. Суреттер ауызша ақпаратқа қарағанда білімалушылардың ойлау процесіне көбірек көңіл бөлуі мүмкін және олардың назары визуалды нысандарға және оқытушы беретін ақпаратқа көбірек аударылады, сондықтан есте сақтау жылдамдығы жоғарылайды. Осыған сүйене отырып, визуализация оқытушыларға білімалушылардың қиялын, зейінін және есте сақтау қабілетін арттыруға көмектеседі деп санауға болады. Көрнекіліктің ойлау процесіне оң әсері нақты жұмыста расталады.

Біз химия сабақтарында кездесетін жауап ретінде визуализацияны қолдануға ықпал ететін осындай маңызды сәтті атап өткіміз келеді. Білімалушылар химиялық процесті қорытындылай алады, олар ақпараттың негізгі ағымын бағалайды, негізгі тақырыптарды бөліп көрсетеді және оны талдайды, сондықтан тиімді реакция-рефлексия жүреді деп айтуға болады. Жауап тек рефлексия, жалпылау арқылы ғана емес, сонымен қатар аудиториялық сабақтарда да көрінеді. Оқытушылар тәлімгер ретінде әрекет етеді, ал білімалушылар білім беру процесінің белсенді қатысушылары (көшбасшылары) болып табылады. Білімалушылар өз ойларын еркін білдіруге және химиялық және физикалық құбылыстарды дұрыс түсінуге үйренеді.

Химия оқытушылары қолданатын бейнелеудің маңыздылығын анықтайтын келесі фактор – тәуекел әсері. Бұл мәселе зертханалық курстарды өткізуде өте маңызды, өйткені материалдар химиялық эксперименттерге негізделген. Дегенмен, көптеген химиялық заттар улы, жарылғыш және зиянды болуы мүмкін. Сондықтан, бұл жағдайда білім беру процесінде тәуекелдерді жою үшін визуализацияны қолдану қажет.

Қорытынды

1. Университетте химияны оқытуда компьютерлік визуализацияны қолдану төрт фактормен анықталады: академиялық мотивацияны күшейту, ойлау процестерін белсендіру, кері байланысты жою және оқу жоспарына қауіпті әсер ету.

2. Химия сабақтарында компьютерлік визуализацияны қолдана отырып, оқытушыларға білімалушыларды пәнге қызықтыру оңайырақ, ал білімалушылар көбінесе химияны түсініп, оқу кезінде қажетті дағдыларды игергісі келеді. Ойлау процестерін белсендіру оқытушының компьютерлік визуализацияны қолдануына ықпал етеді: білімалушылар күрделі, шынымен көрінбейтін және айқын емес ақпаратты басқа сезім мүшелері арқылы жақсы түсінеді, сондықтан оларға күрделі құбылыстарды түсіну оңайырақ.

3. Химия білімалушылары сонымен қатар оқу материалын түсіну және жалпылау арқылы көрінетін тиімдірек кері байланыс алу үшін компьютерлік визуализацияны пайдаланады.

4. Химия курстарындағы компьютерлік бейнелеу эксперименттер үшін қауіпті заттарды қолдану кезінде пайда болатын қауіптерден аулақ болуға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Грошева И.Г. Цифровые образовательные технологии как средство развития познавательной активности учеников // Открытый урок. 1 сентября. 2011. [Электронды ресурс]. URL: <https://urok.1sept.ru> (қаралған күні: 25.03.2022)
2. Белоглазова Л.Б. Электронные средства обучения как основа образовательного процесса в современной высшей школе // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2015. – №1. – С. 35–37.
3. Омарова С.К. Современные тенденции образования в эпоху цифровизации // Педагогика. Вопросы теории и практики. – 2018. – №1. – С. 78–83.
4. Карабельская И.В. Использование цифровых технологий в образовательном процессе высшей школы // Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. – 2017. – №1(19). – С. 127–131.
5. Крюкова О.С. Традиционная и «цифровая» педагогика в современном образовательном пространстве // Россия: тенденции и перспективы развития. – 2018. – С. 852–853. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/traditsionnaya-i-tsifrovaya-pedagogika-v-sovremennom-obrazovatelnom-prostranstve> (қаралған күні: 25.03.2022)
6. Баландина И.В. Компьютерная визуализация как развитие дидактического принципа наглядности // «Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения»: сб. материалов XII междунар. науч.-практ. конф. Новосибирск, 14 апреля 2010 г. – Новосибирск: Изд. «СИБПРИНТ», 2010. – Ч. 2 – С. 9–13.
7. Chiu J., Linn M. The Role of Self-monitoring in Learning Chemistry with Dynamic Visualizations. In book: Metacognition in Science Education – 2012. – P. 133–163. [Электронды ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/226753562_The_Role_of_Self-monitoring_in_Learning_Chemistry_with_Dynamic_Visualizations (қаралған күні: 25.03.2022)
8. Dori Y.J., Rodrigues S., Schanze S. How to Promote Chemistry Learning Through the use of Ict. In: Eilks, I., Hofstein, A. (eds) Teaching Chemistry – A Studybook. Sense Publishers, Rotterdam. – 2013. https://doi.org/10.1007/978-94-6209-140-5_8
9. Kolil V.K., Muthupalani S., Achuthan K. Virtual experimental platforms in chemistry laboratory education and its impact on experimental self-efficacy. Int J Educ Technol High Educ 17, 30. – 2020. <https://doi.org/10.1186/s41239-020-00204-3>
10. Шағраева Б.Б., Битемирова А.Е., Байсеитова Н.М., Түймебаева Г.Е. Химия сабағын ағылшын тілінде интеграциялап оқытудағы заманауи әдістердің ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4 (118). – Б. 117–126. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.041>
11. Маханбет Қ.Н., Аскарова З.А. Биология пәнін оқытуда бейне дәрісті қолданудың тиімділігі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1(123). – Б. 229–239. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.20>
12. Shertayeva N.T., Asil A.A., Gyulmamedova Sh., Batynova A.Z. Integrated lessons in chemical education // Вестник Торайгыров университета. Педагогическая серия. – 2022. – №1. – С. 114–122.

REFERENCES

1. Grosheva I.G. Cifrovye obrazovatelnye tehnologii kak sredstvo razvitiia poznavatelnoi aktivnosti uchenikov [Digital educational technologies as a means of developing students' cognitive activity] // Otkrytyi urok. 1 sentiabria. 2011. [Electronic resource]. URL: <https://urok.1sept.ru> (qaralghan kuni: 25.03.2022) [in Russian]
2. Beloglazova L.B. Elektronnye sredstva obuchenii kak osnova obrazovatel'nogo processa v sovremennoi vysshei shkole [Electronic learning tools as the basis of the educational process in modern

- higher education] // Vestnik Rossiiskogo universiteta drujby narodov. – 2015. – №1. – S. 35–37. [in Russian]
3. Omarova S.K. Sovremennye tendencii obrazovaniia v epohu cifrovizacii [Modern trends in education in the era of digitalization] // Pedagogika. Voprosy teorii i praktiki. – 2018. – №1. – S. 78–83. [in Russian]
 4. Karabelskaia I.V. Ispolzovanie cifrovyyh tehnologii v obrazovatelnom processe vysshei shkoly [The use of digital technologies in the educational process of higher education] // Vestnik UGNTU. Nauka, obrazovanie, ekonomika. – 2017. – №1(19). – S. 127–131. [in Russian]
 5. Kriukova O.S. Tradicionnaia i «cifrovaia» pedagogika v sovremennom obrazovatelnom prostranstve [Traditional and “digital” pedagogy in the modern educational space] // Rossiia: tendencii i perspektivy razvitiia. – 2018. – S. 852–853. [Electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/traditsionnaya-i-tsifrovaya-pedagogika-v-sovremennom-obrazovatelnom-prostranstve> (qaralghan kuni: 25.03.2022) [in Russian]
 6. Balandina I.V. Kompiuternaia vizualizaciia kak razvitie didakticheskogo principa nagliadnosti [Computer visualization as the development of the didactic principle of visibility] // «Psihologiya i pedagogika: metodika i problemy prakticheskogo primeneniia»: sb. materialov XII mejdunar. nauch.-prakt. konf. Novosibirsk, 14 apreliia 2010 g. – Novosibirsk: Izd. «SIBPRINT», 2010. – Ch. 2 – S. 9–13. [in Russian]
 7. Chiu J., Linn M. The Role of Self-monitoring in Learning Chemistry with Dynamic Visualizations. In book: Metacognition in Science Educationju – 2012. – P. 133–163. [Electronic resource]. URL: https://www.researchgate.net/publication/226753562_The_Role_of_Self-monitoring_in_Learning_Chemistry_with_Dynamic_Visualizations (qaralghan kuni: 25.03.2022)
 8. Dori Y.J., Rodrigues S., Schanze S. How to Promote Chemistry Learning Through the use of Ict. In: Eilks, I., Hofstein, A. (eds) Teaching Chemistry – A Studybook. Sense Publishers, Rotterdam. – 2013. https://doi.org/10.1007/978-94-6209-140-5_8
 9. Kolil V.K., Muthupalani S., Achuthan K. Virtual experimental platforms in chemistry laboratory education and its impact on experimental self-efficacy. Int J Educ Technol High Educ 17, 30. – 2020. <https://doi.org/10.1186/s41239-020-00204-3>
 10. Shagraeva B.B., Bitemirova A.E., Baiseitova N.M., Tuimebaeva G.E. Himiia sabagyn agylshyn tilinde integraciialap oqytudagy zamanau adisterdin erekshelikteri [Features of Novel Methods in Integrated Teaching of a Chemistry Lesson in English] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №4 (118). – B. 117–126. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.041> [in Kazakh]
 11. Mahanbet Q.N., Askarova Z.A. Biologiia panin oqytuda beine daristi qoldanudyn tiimdiligi [The Effectiveness of Using Videolecture in Teaching Biology] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №1(123). – B. 229–239. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.20> [in Kazakh]
 12. Shertayeva N.T., Asil A.A., Gyulmamedova Sh., Batynova A.Z. Integrated lessons in chemical education // Vestnik Toraigrov universiteta. Pedagogicheskaiia seriia. – 2022. – №1. – S. 114–122.

UDC 81-13; 81-42; IRSTI 16.21.21
<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.22>M.D. TALDYBAEVA¹, F.Sh. ORAZBAYEVA²¹Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: marzhan.taldybayeva@ayu.edu.kz²Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: f_orazbaeva@mail.ru

PSYCHOLINGUISTIC ASPECT OF SPELLING MODELING TEACHING

Abstract. The article discusses the psycholinguistic aspect of modeling the Kazakh language orthography for students in higher educational institutions. The level of learners' psychological features and abilities is determined by mastering the orthographic rules of the Kazakh language. Special attention was paid to forming students' points of view, making reflective conclusions, and enhancing their effective use of communicative skills. This study deals with the help of the psycholinguistic direction, possible techniques to assess how a person perceives a certain concept, and how he or she uses the information to express it. Also, students' communicative skills, general communication, mental abilities, and self-behavior were taken into deep account in teaching Kazakh orthography. It was noted that the development of the student's thinking system is as important as the improvement of his or her speaking skills in modeling teaching. When teaching with the help of modeling, it was taken into account that the more important the development of the student's thinking system, the more significant the improvement of his speech skills. Attention is drawn to the fact that modeling training plays a special role in the development of communicative and cognitive competencies of future professionals. Thus, students were taught mutual consent, communication, exchange of opinions, defending their opinions and reasoned speech. The work in this area also took into account the psychological readiness of students to interact.

Keywords: Kazakh language orthography, psycholinguistic aspect, psychological feature, spelling skills, modeling teaching, motivation, spelling pattern.

М.Д. Талдыбаева¹, Ф.Ш. Оразбаева²¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: marzhan.taldybayeva@ayu.edu.kz²педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: f_orazbaeva@mail.ru

Орфографияны модельдеп оқытудың психолінгвистикалық аспектісі

Аңдатпа. Мақалада жоғары оқу орындарында білімгерлерге қазақ тілі орфографиясын модельдеп оқытудың психолінгвистикалық аспектісі қарастырылады. Білімгерлердің

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Taldybaeva M.D., Orazbayeva F.Sh. Psycholinguistic Aspect of Spelling Modeling Teaching // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 277–290. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.22>

*Cite us correctly:

Taldybaeva M.D., Orazbayeva F.Sh. Psycholinguistic Aspect of Spelling Modeling Teaching // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №2(128). – Б. 277–290. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.22>

психологиялық ерекшеліктері мен қабілет-қарымдарының деңгейі қазақ тілінің орфографиялық заңдылықтарын меңгертуде айқындала түседі. Осы ерекшеліктер арқылы білім алушылардың өзіндік көзқарасын қалыптастыруына, саналы түрде тұжырымдар жасауына, тілді дұрыс қолдануға деген жауапкершілігін арттыруына қол жеткізуге аса мән берілді. Психолінгвистикалық бағыттың көмегімен адамның белгілі бір ұғымды қалай қабылдайтынын, сол ұғымды танытуда санадағы ақпараттарын қалай қолданатынын анықтауға болатыны туралы айтылады. Сондай-ақ, қазақ тілі орфографиясын оқытуда білімгерлердің сөйлеу мәдениеті, жалпы қарым-қатынасы, олардың ақыл-ой қабілеттерін, өзін-өзі ұстауы назарға алынды. Модельдеп оқытуда білімгердің ойлау жүйесін дамыту қаншалықты маңызды болса, оның сөйлеу шеберлігін жетілдіру де соншалықты мәнді екені ескерілді. Модельдеп оқыту болашақ кәсіби мамандардың қатысымдық және танымдық құзіреттіліктерін дамытуда ерекше рөл атқаратынына назар аударылды. Сол арқылы студенттер өзара келісіп, тіл табыса жұмыс жасауға дағдыланумен қатар, ой бөлісуге, бірінен бірі үйренуге, пікір алмасуға, пікір таластыруға, өз пікірін қорғауға, дәлелдеп, дәйектеп сөйлеуге төселдірілді. Осы бағыттағы жұмыстарда да студенттердің өзара қарым-қатынас жасауына олардың психологиялық тұрғыдан дайындығы назарға алынды.

Кілт сөздер: қазақ тілі орфографиясы, психолінгвистикалық аспект, қызығушылық, психологиялық ерекшелік, орфографиялық дағды, модельдеп оқыту, мотивация, орфографиялық заңдылық.

М.Д. Талдыбаева¹, Ф.Ш. Оразбаева²

¹преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: marzhan.taldybayeva@ayu.edu.kz

*²доктор педагогических наук, профессор
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: f_orazbaeva@mail.ru,*

Психолінгвистический аспект моделирующего обучения орфографии

Аннотация. В статье рассматривается психолінгвистический аспект моделирующего обучения орфографии казахского языка для обучающихся в высших учебных заведениях. Психологические особенности и уровень способностей, обучающихся становятся все более выраженными в овладении орфографическими закономерностями казахского языка. Этим особенностям придавалось особое значение для формирования у обучающихся собственной точки зрения, осознанного заключения выводов, повышения ответственности за правильное применение языка. С помощью психолінгвистического направления рассказывается о том, как человек воспринимает то или иное понятие, как он использует информацию в сознании при изложении этого понятия. А так же при изучении орфографии казахского языка были приняты во внимание культура речи обучающихся, общее общение, их умственные способности, самообладание. При обучении с помощью моделирования учитывалось, что чем важнее развитие системы мышления обучающегося, тем значительнее совершенствование его речевого мастерства. Обращено внимание на то, что моделирующее обучение играет особую роль в развитии коммуникативных и познавательных компетенций будущих профессионалов. Таким образом, студенты обучались взаимному согласию, общению, обмену мнениями, отстаиванию своего мнения и аргументированной речи. В работе по данному направлению также была принята во внимание психологическая готовность студентов к взаимодействию.

Ключевые слова: орфография казахского языка, психолінгвистический аспект, интерес, психологическая специфика, орфографические навыки, моделирующее обучение, мотивация, орфографическая закономерность.

Introduction

Higher education is the most important stage in the formation of a professional specialist. This period is the third level of education after leaving school, the young generation completely says goodbye to childhood and rises to the first stage of adulthood. Kohn states that as a subject of action rather than an individual, all the personal qualities and social roles of the student appear together. A student's education at a higher educational institution is the most important stage in the formation of a professional specialist. In this period, which is considered the second stage of childhood, the young generation completely says goodbye to childhood and rises to the first stage of adulthood. Psychologist-scientist I.S. Kohn wrote: "On the one hand, as a subject of action rather than an individual, all the personal qualities and social roles of the student appear together.

On the other hand, personal and social qualities are interpreted as a set of socially significant qualities formed as a result of his or her direct or indirect interaction with other people. People who come into contact with teenagers should evaluate him as a subject of work, knowledge, and communication" [1, p. 21]. A student's psychological change state is a natural phenomenon in such a situation. Such changes are the students' self-choice of their future path, their desire to preserve their self-image as a member of a new social group, and to find a way to enter that environment on their own, not only to feel that their destiny is in their own hands but also to face various obstacles in real situations and be interested in making decisions on their own. An increase in internal motivation to recognize oneself in a completely foreign environment, an increase in the desire to form one's life position during cooperation with strangers, the need to define one's value orientation, etc. Are closely related to different factors. Every young learner entering a higher educational institution faces the challenge of subjectively and objectively weighing their efforts, abilities, and qualifications. Especially in the first year, sudden changes in the life of a young person entering a new environment have a special effect on his psychology. In this situation, it will be beneficial to take these features into account when learning phonetics as one of the subjects taught in the first stage. At this historically crucial moment, when we turned to updating the national alphabet, the problem of the correct formation of the writing literacy of the younger generation in educational institutions becomes the most urgent in our country. Special attention is paid to the spelling literacy of a specialist teaching the younger generation to read and write – today's philologist student, tomorrow's Kazakh language teacher, the formation of their professional and personal competencies, the development of functional literacy as a future linguist is actualized.

Research methods

The article contains various analyses, opinions, and definitions of linguistics and psycholinguistics by many scientists. Methods of comparison, differentiation, and modeling are applied in Kazakh orthography teaching.

Analysis and results

To understand the complex and diverse nature of man, many sciences converged and led to the development of mutually "partner" scientific fields. Human nature is considered from the perspective of society, nation, culture, psychology, physiology, and epistemology, and accordingly, it is widely considered in many other fields, such as sociolinguistics, linguistic and cultural studies, cognitive linguistics, ethnolinguistics, psycholinguistics, and language paleontology [5, p. 26]. Linguistics is a system of language tools used in language communication. By nature, psycholinguistics is very close to linguistics. The concept of language is varied in the present time. If previously language tools (phonetic, grammatical, lexical) were considered the main interests of reporters, now it is clear that all these language tools are only formal operators, with the help of which a person carries out the process of communication. But this concept of meaning is currently considered a cognitive unit that goes beyond the framework of communication and forms the image of the human world. Therefore, as the concept of linguistics expands, psycholinguistics as well. At

present, the science of psycholinguistics is developing day by day, and methods are becoming clear. The science of psycholinguistics as a discipline was developed by many scientists such as K.P. Sedov, V.P. Belyanin, A.M. Shakharnovich, and A. Amirbekova [8, p. 70].

In the last decade, journalists have been paying more attention to the study of the text. Psycholinguistics is also increasingly interested in texts, their specific structure, version, and functional specialization. Thus, it is reflected that psycholinguistics has a close connection with general linguistics. In addition, it is constantly interacting with sociolinguistics, ethnolinguistics, and applied linguistics, and in recent years, especially with computational linguistics. Psycholinguistics is the science of the laws of speech formation and perception. Psycholinguistics is close to linguistics as a research subject, and research methods are close to psychology. From the point of view of psycholinguistics, language exists only when it is the inner world of the speaker and the listener. Therefore, psycholinguistics does not study “dead” languages. Thus, psycholinguistics studies the psychological and linguistic aspects of human speech, as well as the use of social and psychological aspects of language in the process of communication and individual speech and thinking.

The main problem today is the development of the professional and intellectual skills of the teacher. We paid attention to phonetic knowledge, which is the foundation of literacy; simultaneous development of knowledge, and professional skills in mastering word formation norms or grammatical, stylistic, and punctuation norms in teaching Kazakh orthography.

The psychological and pedagogical conditions for the development and improvement of the creative personality of the future specialist are in the professional formation when he feels the contradictions when he or she creates a unique way to solve them in the targeted directions, creativity and skill are observed in the process of self-actualization [4, p. 13].

The correlation between the student’s assessment and the assessment of the environment is of great importance in the learning process. Therefore, working with students during this period will be both easy and difficult. It will be easy when many factors give a special impetus to the learners to improve their abilities. The difficulty is that their inner world of self-assessment and ambition to preserve their “I” (in a good sense) may not yield to the “habit” of doing everything the teacher says without objection. That’s why in the organization of work related to any educational process, it is necessary to have a common requirement, a clear goal, an understandable task, suitable conditions, a task that is cognitively significant and interesting, practically effective and necessary, and a fair price.

It is more important for today’s students to acquire knowledge and skills that are useful for them and necessary for their future profession than high grades. That is why it is beneficial to pay attention not only to their personal development but also to the development of their professional potential and intellectual capacity in Kazakh orthography modeling requirements, which is proposed to the student during the research. The modern changing society and innovations in the educational system require the creative thinking of future philologist-teachers to be combined with the educational work. Equal improvement of participation competence and language competence of teaching professionals should find a solution directly related to their future professional activities. Because as much as it is important for a future philologist-teacher to master the language from the point of view of usage, to learn the facets and secrets of eloquent speech, to stay ahead of others, it is important to understand the structural system of the language, to be able to freely learn its scientific and theoretical problems from a functional point of view and to be correct in terms of literacy. It is so important to be able to apply it in practice. Therefore, for a philologist teacher, it should be emphasized that the theoretical knowledge received at a higher educational institution will remain the main support in providing quality education to students in the future.

In the initial stage, there will be psychological obstacles to the immediate communication of students. Overestimating learners’ knowledge; inability to objectively assess abilities and

their partners; showing inflexibility in fulfilling the set requirements; “obsessed with authority figures”; having “ME first” mentality; respect to admit one’s mistakes; unfavorable attitude to cooperation; undoubtedly, situations such as “not being able to lose” or, on the contrary, “obsession with victory” will occur. According to the age and psychological features, such mistakes of the participants are reflected in the mistakes of the students in their mutual criticism, during the discussion of the issue related to the topic, rude words, and irrational motives. It is caused by the fact that most students are not used to working together at school and do not develop critical thinking skills. Undoubtedly, the lack of knowledge and skills related to speech technique and speech culture, discussion etiquette. But over time, this strategy should show high results in modeling spelling concepts in improving students’ reflective abilities. In this way, this strategy positively contributes to strengthening not only the personal qualities of the students but also their professional culture as future teachers, as well as their communication skills.

The student’s individuality or personality is conditioned by the principles of society, for example, the scope of tasks and services performed by a person at university. Although these conditions are temporary, they describe special features: participation in the educational process, meeting the minimum requirements for educational work, etc. The student’s individuality is known when special types of mental environment (due to different levels of development) are observed during the study. Especially in the learning process, the intellectual, subject-practical, and motivational environment of the psyche determines the student’s individuality, students acquire various learning and cognitive abilities and various motivational states or skills [7, p. 105].

Special attention is paid to two issues in the coordination of their participation and cognitive activities in mastering educational materials, taking into account the psychological characteristics of students in the process of modeling spelling:

1) education contributes to the development of the future teacher’s professional orientation by teaching Kazakh language orthography;

2) attention is paid to the purposefulness of participatory actions, it is taken into account that each task is new from an informational point of view, cognitively deep, and contributes to self-recognition and promotion. It emphasizes the provision of external features of speech, cognitive, emotional, and regulatory-volitional processes [2, p. 92].

In this regard, we think that one of the most complex and interesting issues of today - educational materials related to the national alphabet will be of great interest to instructors. Controversial opinions related to the introduction of the Latin character are read and analyzed among scientists. N. Vali, A. Zhunisbek, E. Kazhibek, K. Kuderina, N. Amirzhanova, A. Fazylzhanova and others. The articles of scientists are analyzed and their interviews in the media are presented in video and audio format. According to their opinion, analysis work should be organized. This will not only make teachers aware of the modern requirements of education, the Kazakh language alphabet today, and the Kazakh writing reform, but also make them feel their responsibility as tomorrow’s specialists in this field, and influence their psychology and knowledge. Thus, students are guided to understand the burden of their future profession. In the course of simulation training, it is necessary to ensure that students’ communication behavior, mental activity, and personal and value system are always in close harmony [6, p. 101].

In the course of working with students, main attention was paid to their ability to determine the priorities of trends emerging in modern linguistics about Kazakh orthography and to their understanding of defining perspectives related to it. For that, students should know the followings:

- to understand the main theoretical and methodological principles of modern language education;

- mastering the main concepts related to the problems of orthography;

- able to interpret linguistic scientific findings;

- it was taken into account that it is necessary to acquire the necessary skills to be flexible in making linguistic analyses of texts and to acquire practical exercises for making analyzes in a conceptual and cognitive sense. In the process of training future teachers, this was realized by increasing their understanding, and activeness, and ensuring that he or she acquires skills related to self-improvement.

To develop students' interest in subjects and science and their pragmatic abilities, their personal and psychological characteristics and the final results of education were harmoniously connected and their personality, psychological characteristics, and the final results of the training were harmoniously connected in teaching Kazakh language orthography modeling:

- the presence of a true feeling and attitude toward national values of most teachers will contribute to the development of such qualities in others and has a positive effect on the acquisition of knowledge. Because the main attention is always paid to the development of the personal value orientations during the performance of various tasks organized by the students in their work, and under the guidance of the teacher;

- a positive attitude towards language, artistic speech, eloquence, and a natural desire (motivation) to learn also has a positive effect on the easy performance of investigative and creative tasks and the quality of work. Because for the future philologist-teacher (not only the profession of a teacher, but also for every young person who wants to find his place in life, who understands the meaning of language and participation in this process), it is necessary to overcome the requirements of speech culture, oratory, to learn speech skills, and to have an interest in the subject. It is a very important factor in personal development, establishing close and polite relations with each other [3, p. 17];

- the desire to read artistic and poetic works expressively and in an eloquent manner contributes to the students' deep understanding of the meaning of orthographic principles and laws in the language, their connection with orthography, their practical significance, and the quality of the lesson, the meaningfulness of education;

- anxiety and impressionability in the inner world, which lead to the development of interest in discovering the psychology of speech and artistic creativity, as well as self-development and education, are not alien to future philologists. Therefore, this is also considered a very important condition for their deep understanding of language knowledge and their interest in creatively performing tasks related to it.

Full mastery of knowledge related to their profession, both theoretical and practical, requires the development of the student's communicative and cognitive abilities. One of them allows you to speak competently, the other expands the student's knowledge of the language and develops his conscious attitude. In case of mastering this, the student-applicant will be ready to give a high-quality education to his students. Therefore, the modeling of theoretical knowledge by a student is considered one of the approaches that positively affect the improvement of his professional qualifications.

Work on the modeling direction of education requires a cohesive solution of the problems of humanization of education, increasing the value orientations of the student's personality in the learning process, increasing his creative abilities, explaining the vital essence of education, etc. Clearly defined tasks are solved in the integration direction of specialist training: by integrating the philological, pedagogical, psychological knowledge of the student. At the same time, the possibilities of modeling theoretical topics are very large. After all, modeling plays an important role in determining the specifics, specific features, properties of a particular subject object, in revealing the reasons for the subordination of phenomena to this particular system, in complex analysis of them in a new way, accurately, qualitatively composing. Modeling is an indicator of the systematization of generalized ideas about the knowledge acquired by a person, the ability to independently draw conclusions, direct them to visual comprehension.

Due to the fact that among the “communication channels” of each person with the surrounding world there are wide possibilities of the information bandwidth of the organs of vision, in the first place is training on the principle of visibility. However, in this process, along with vision, other sensory organs function. The more sensory organs are involved in receiving this or that impression, the more firmly knowledge is preserved in human consciousness [11, p. 205]. Thus, training students not only to work with ready-made models, but also to learn how to model themselves gives real results. After all, visual support – drawing up drawings, tables-is the basis for the theoretical full assimilation of knowledge by students, the formation of concepts and concepts. Therefore, when mastering spelling, the theory of model and modeling is taken as a basis.

While modeling is a compact and compact representation of a real object, process or phenomenon, a model is a prototype of acquired knowledge that is embodied in a person's consciousness. Each student can create different models for one object (process, phenomenon). After all, an important role in the creation of the model is played by the capabilities and intellectual potential of the student, bearing the character of cognition, thinking, the ability to formulate thoughts, accumulation, generalization, systematization [8, p. 69]. The effectiveness of modeling, of course, directly depends on the teacher's clear statement of goals, research tasks that initiate creative search, and the ability to transfer accumulated data on the prototype. Therefore, it is important to plan in advance the training of students in spelling modeling and give it the right direction. Modeling training was organized in such a way as to create a basis not only for self-education of the student, improvement of his abilities, but also in the future to study the mechanisms of conscious education of the younger generation.

The following advantages of modeling Kazakh spelling based on the intersection of Sciences are clearly visible in the systematic education of students, improving their communicative and cognitive competencies:

1) linguistically: the student concentrates language knowledge about the spelling of the Kazakh language with one goal, consciously mastering its system and rules of use; recognizes the importance of spelling in the field of phonetics of linguistics; understands the connection of spelling with other structural areas of linguistics; realizes the unity of theory and practice in the competent use of language;

2) in pedagogical terms: the student masters the principles and patterns of teaching spelling; practices the application of the methodology of mastering language concepts through modeling in the future professional field; realizes effective ways of forming a conscious understanding in the education system; jointly masters the principles of developing continuity between teaching reading, teaching;

3) in psychological terms: the student's ability to generalize knowledge by the method of generalization, clarity increases; masters the techniques of generalization, generalization, induction, deduction as a result of modeling theoretical knowledge; masters the techniques of associations of theoretical knowledge by distinguishing generic and specific concepts; is based on the presentation of the content of clarity, inference; relies on knowledge that distinguishes national cognitive the facets of the language, will learn to consistently convey the specifics of their native language.

As a result of mastering these skills, the linguistic worldview of the student about the language expands. Along with the improvement of his linguistic, literary, and communicative competencies, prerequisites for the development of spiritual and moral norms are being formed. Motivation to study increases, motivation wakes up.

Taking into account the psychological characteristics of the student in the learning process, the ways of practical mastery of theoretical knowledge are carried out in two different ways: the first is the direct transfer of knowledge: through special training exercises, the use of homogeneous phenomena when performing tasks. For example, in order for a student to develop spelling skills, he must, first of all, use spelling rules [10, p. 15].

Secondly, the student can independently apply the acquired knowledge in one area in the interpretation, understanding of other language units. For example, the student's ability to use modeling skills or knowledge learned for a comprehensive description of the vowel phoneme increases when explaining secondary consonant phonemes. And in any of them, he learns to recognize the structural, semantic features of his native language. It is considered an integral part of the linguistic worldview.

The pedagogical and psychological task of updating the special knowledge of students is to form their value orientations aimed at cognition of the world of intercultural communication, the development of a constant desire for independent replenishment of information. As it is known in pedagogical science and practice, there are two main approaches to the problem of measuring student achievement. The focus of teachers' attention in the first, traditional approach is mainly educational activities. Achievements are interpreted as an increase in the amount of knowledge, skills and abilities, the level of which is determined by a score assessment. The second approach proceeds from the recognition of the need to take into account the dynamics of personal development of trainees. Indicators of their achievements in this case are personal acquisitions, individual advances in the educational process, the formation of personal neoplasms [12].

As we can see, at the junction of the philosophy of language and the philosophy of knowledge, the history of language, anthropo-dependent problems of linguistics, psychological aspects, social aspects of speech are in close unity with each other. Therefore, in linguopsychological, linguophilosophical studies, two complementary directions are clearly traced. They:

- differentiation of internal and external capabilities that contribute to the formation of a modern style of language;
- structuring a generally accepted grammar that proves the commonality of the historical foundations of human language. In any case, the essence of the language lies in its two functions: - be a means of communication;
- directly related to the transformation of thinking into a weapon.

The logic of a language is its internal structure, the essence of a language is its semantics, and practical power is its pragmatic capability. Therefore, the task of systematic conscious assimilation of the spelling norms of the Kazakh language is realized by modeling and introducing students to the knowledge of the sound structure of the language, phonemic properties of the sounds of the language, their place in the transmission of thought.

An important role in the correct perception of the phonetic-linguistic system by future philologists, in the independent comprehension of the acquired knowledge, is played by the mastery of abstract concepts that serve as a sign of the formation of a conscious attitude to the world; the ability to express in the form of images and symbols, drawings and tables, which are the means of perception of the artistic world. Along with this, there is the language of science, machine language, jargon and Esperanto, which people fake to solve certain tasks. Nevertheless, the modeling approach is of great importance in identifying the common systems that have developed in the language of mankind and the specific nature of each language. This approach serves as both an innovative and a deep system that serves to systematize mental conclusions, a specific form of work in which students begin to think, understand, understand knowledge at some stage. Because learning modeling, a student plays an invaluable role in learning to sort through unnecessary information, systematize thought flows that are sometimes close and sometimes far from each other, and find a common basis in several parts of thought.

Taking into account the psychological characteristics of the student in the learning process, the ways of practical mastery of theoretical knowledge are carried out in two different ways: the first is the direct transfer of knowledge: through special training exercises, the use of homogeneous phenomena when performing tasks.

For example, in order for a student to develop spelling skills, he must, first of all, use spelling rules. Secondly, the student can independently apply the acquired knowledge in one area in the interpretation, understanding of other language units. For example, the student's ability to use modeling skills or knowledge learned for a comprehensive description of the vowel phoneme increases when explaining secondary consonant phonemes. And in any of them, he learns to recognize the structural, semantic features of his native language. It is considered an integral part of the components of the linguistic worldview.

The second way is an indirect transfer of knowledge: the student's ability to apply the acquired knowledge in one area of linguistics in the process of studying another area of linguistics. For example, the acquired knowledge of spelling is used in the study of word-formation or grammatical areas, the culture of the word. Of course, there are no special difficulties in both of these transitions. But the most important thing is that without these transitions, the theoretical thinking of the student cannot have unity. Psychologically, this ability can manifest itself both consciously and outside of consciousness. Consciously, it manifests itself in the construction of an oral or written text based on certain linguistic norms. In it, the language sensitivity of the student requires equal attention to the phonetic, lexical, grammatical, stylistic aspects of the text. It also promotes conscious language acquisition.

Generally speaking, the language sensitivity of any student has two sides: a sense of normality, a sense of style. In the first, he adheres to the principle that this is exactly what cannot be said in another way, and in the second, he learns to choose the most effective of several possible options.

The sense of norm is assessed by the same knowledge of phonetic, lexical, grammatical norms of the language, which is achieved in the process of studying the relevant areas of linguistics. The sense of style is manifested through awareness of the sphere of use of the word, the subject and the genre of the word, which is the basis for the choice of linguistic means. It develops in creative, search work carried out in the direction of creativity, independent search, when performing tasks related to the styles of the language.

The method of forming language sensitivity goes in parallel in two directions: a) through the work of constantly attracting the attention of students to the norms of speech, the style of the text; b) by comparing the works written by him with other skillfully written texts in the same direction. This requires differentiation and control of the tasks of the SRS / SRSP, aimed at independent assimilation by the student, to track the implementation of theory and practice in the educational process in unity.

It is no secret that in recent years, due to the introduction of credit technology of education in higher educational institutions, there has been a process of superficial education of students in the structural system of linguistics. There are several reasons for this: firstly, a misunderstanding of the essence of the principle according to which a student should receive self-education according to the credit system of education. There are often situations when the role of the teacher slows down, and the whole burden falls on the student;

secondly, the reduction in the number of hours and time allocated to academic lectures in the traditional system and intended for seminars creates some difficulties in the new search for ways to generalize knowledge; Thirdly, the lack of experience in finding ways to concretize and harmonize the tasks of the SRS/SRSP, based on the unity of quantity and quality, leads to the fragmentation of knowledge;

fourth, various financial conditions have a negative impact on the publication of theoretical works that will serve as a support for the development of students' new thinking skills, as a result of which the necessary basic fund is not enough; fifthly, the existence of a gap between the normal system of education in a secondary school and the new requirement for education in a higher

educational institution, their inconsistency with each other, will undoubtedly make students go through a lot of difficulties;

sixth, even negligence in the application of innovative technologies in the educational system of the university did not contribute to the qualitative assimilation of knowledge by students; seventh, incomplete compliance with the characteristic principles of the credit system of education (choice of discipline, choice of teacher, drawing up an individual schedule of classes, etc.) has become one of the factors hindering the assimilation of knowledge by students;

eighth, the non-determinism of the mechanisms that contribute to the conclusion of students, the formation of self-awareness, attitudes, also led to a decrease in the quality of knowledge. Therefore, when studying the subject "phonetics of the Kazakh language", the goal was set to fill these gaps in the modeling of spelling knowledge, giving priority to the formation of written culture and written language literacy.

An important role in the formation of personal qualities of the future teacher and his spiritual and value orientations is played by the development of communicative and cognitive competencies of the student in the relationship. After all, language is a product and an indicator of people's knowledge, thinking, and ethics of communication. Therefore, for the first time they learned about folk thought and worldview, about the works of researchers who founded it. The student will learn to compare the statements of different scientists about the language around the same problem.

In addition, at the junction of individual views, he gets used to working out a common solution. This will allow them to actively develop their communicative competencies during classes. This situation has a positive effect on the psychological state of students, has a positive effect on the quality of education.

A century and a half ago, I.A. Baudouin de Courtenay said that "the true physical nature of sound does not coincide with the concept of this subject, because, given his opinion that it contains "the knowledge of the people", this statement is the most important in the assimilation of the doctrine of all concepts related to phoneme, general phonetics, including regarding spelling patterns, the main thing that should have been the main problem. This, in turn, was valuable because it was interesting and informative for students and contributed to the development of educational motivation, increasing their motivation and interest in the subject [13].

When differentiating from the psychological aspect, the value of knowledge is measured by the ability of a future specialist to come to the subject with intellectual freedom. Therefore, one of the methods contributing to its achievement is modeling, which leads to a realistic understanding of the linguistic picture of the world, affects the thinking, cognition of the student.

In psychological research, the cognitive and communicative abilities of a student are measured not only by the assimilation of information accumulated in various simple and scientific concepts, but also by the achievement of strategies and techniques of speech acts, the ability to cognition and self-realization of the surrounding world, including linguistic patterns (motivational and pragmatic level).

New information and knowledge will become the basis for students, correctly understanding the specifics and purpose of each task, to independently search for and learn to make a common decision together in the process of learning spelling modeling. In this direction, students develop cognitive and activity skills, such as interaction, cooperation, respect for the individual, the ability to think in spiritual harmony. Therefore, when preparing future teachers of philology, special attention was paid to the search for conditions and mechanisms for the development of their professional skills in this direction.

The aim of the research work was to identify and implement the conditions for the development of the student's communicative and cognitive abilities as a psychological mechanism for mastering the spelling patterns of the Kazakh language. In it, along with taking into account the individual characteristics of the student's personality, the development of thesaurus (generally

significant), motivational-pragmatic (operational) and value-semantic (evaluative) competencies in the assimilation of knowledge inherent in the higher education system went on in parallel.

This goal was aimed at increasing the student's confidence in their knowledge, using their psychological resources in communication (language-natural abilities and qualities), forming interest in the correct accounting of the psychological state of like-minded people, finding ways to overcome any psychological barriers together.

According to psychologists, the student's logical thinking will be systematic, with a high ability to independently process what he already knows at a new qualitative level. The value-semantic level of a person is measured by his reflexive abilities, the ability to generalize the experience gained, a clear assimilation of basic concepts related to the theoretical topic under study, the ability to independently enrich the value system, flexibility of speech skills [14, p. 143].

When forming their motivational and pragmatic level in the process of modeling spelling training, the goal should be “to teach the ability to anticipate, set specific goals, control every step of their actions leading to them, motivate themselves to achieve the highest, correct result” [15, p. 81].

Group work, along with the activation of the student, helps them to identify their speech levels: the unconscious level (use as a native language); the conscious level (epistemological use); the value-semantic level (intuitive use). Therefore, in the process of modeling training, it is necessary that the speech activity, mental activity and the personal value system of students are constantly in close unity.

In the work with the students, attention was paid to their ability to determine the priorities of processes that have arisen in modern linguistics, about Kazakh spelling and to have an idea of establishing prospects for it. To do this, students must: - to understand the basic theoretical and methodological principles in modern linguistics; - mastering the basic concepts concerning spelling problems; - be able to interpret linguistic scientific conclusions; - instilling the skills necessary for the flexibility of linguistic analysis of texts, the acquisition of practical skills in conceptual, cognitive analysis.

This happened by ensuring the mastery of the skills related to self-improvement in the process of preparing a philologist student, increasing his understanding, activity activity. In modeling the spelling of the Kazakh language, personal and psychological characteristics and the final results of students' education were harmoniously combined to develop their interest in the subject, science and pragmatic abilities:

- the presence of a genuine feeling and attitude to national values in the majority of students who voluntarily chose philology contributes to the development of such qualities in others and has a positive impact on the assimilation of knowledge. After all, when students perform various tasks organized at the current stage, in their independent and under the guidance of a teacher, attention has always been paid to the development of personal value orientations;

- a positive attitude to language, artistic speech, oratorical word, the presence of a natural desire (motivation) to study it also has a positive effect on search, creative tasks, and the quality of work. After all, for a future teacher-philologist (not only the profession of a teacher in general, but also for every young person who wants to find his place in life, understand the essence of language, involvement in this process), it is necessary to proceed from the requirements of the culture of speech, oratory, learn verbal skills, have an interest in the subject, closely and tactfully interact with each other in the personal development of students in the classroom - it is taken into account that when establishing relationships, is the most significant factor ;

- the desire for expressive reading of artistic works, poetic works, contributed to a deeper understanding by students of the essence of spelling principles and patterns in the language, understanding its continuity with orthoepy, improving the quality of the lesson, the meaningful nature of knowledge;

-the qualities of anxiety and speed in the inner world are not alien to future philologists, contributing to the development of interest in the disclosure of the psychology of the art of speech and artistic creativity, as well as self-development and education. Therefore, it was also considered as the most important condition for their interest in a deeper perception of language knowledge and creative performance of related tasks.

Therefore, in the process of learning spelling, it does not cause difficulties to perform creative, independent search work on mastering any topic.

As a result of the above studies, the results of the formation experiment were determined, which was carried out in higher educational institutions that train future philologists. Experimental tasks during the experiment were equally presented to the control and experimental groups. The results achieved by the students in the experiment and control cakes were compared in terms of their acquired competencies and subject skills. So, the percentage indicators of the levels of control and experimental groups:

Table 1 – Indicators of students’ skills in mastering phonetic concepts and modeling

Groups	Pronounce correctly	Write correctly	Comparison of concepts	Classification of concepts according to the requirements	Modeling concepts
Control groups	31%	34%	32%	31%	38%
Experiment groups	79%	81%	85%	95%	95%

Table 2 – Indicators of students’ skills in understanding spelling norms and the ability to consistently express them

Groups	Understanding the essence of the norm	Writing skills according to the norm	Ability to distribute the features of spelling norms	Skills in modeling spelling norms
Control groups	45%	44%	41%	41%
Experiment groups	91%	92%	92%	90%

Table 3 – Indicators of students’ skills to pronounce their speech systematically, intelligently through modeling

Groups	Design of thinking in the form of a diagram	Systematic delivery of the formalized word	Be able to transmit and interpret thoughts in the form of a model	Be able to compose text according to the scheme
Control groups	15%	17%	13%	24%
Experiment groups	70%	75%	79%	81%

During the experiment, the levels of assimilation of spelling norms and the significance of their modeling were revealed, developed by language objects related to phonetics studied at the stage of high school, including in relation to the culture of writing students. During the experiment, the increase in the level of knowledge acquired by the student according to the spelling norms of the Kazakh language was carried out in succession with the ability to model.

Conclusion

In conclusion, in determining the goals and tasks of the research, the idea was put that any branch of linguistics taught at the pedagogical higher education institution should not only develop the theoretical thinking of the student but should also acquire skills suitable for his future profession. Because language and consciousness, thinking and speaking are closely interrelated. It was noted that the development of the student's thinking system is as important as the improvement of their speaking skills in modeling education. Concepts formed at the thesaurus level are ripened and elaborated in the mind of the learner, forming not only a knowledge base, but also, in turn, stimulating the birth of new thoughts and new conclusions, and laying down the skill of conveying the acquired knowledge and skills to the next generation. All these are the requirements of a modern specialist. This is the basis of professional mobility, preparation for various life changes, ensuring the desire of a specialist to the standards of world achievements, the possibility of professional self-activation and development based on communication and tolerance [9, p. 99]. This creates an opportunity to achieve qualitative changes from a professional point of view. Because experience shows that all the problems that cause young professionals to be unable to communicate with students when they go to school are not due to the lack of professional skills necessary for a teacher, but also due to the lack of cognitive and analytical skills in conveying theoretical information.

The article was published on the basis of a grant project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan on the theme "Paradigms of language communication: literary pronunciation and Latin alphabet writing" (Grant No. AP08855685).

BIBLIOGRAPHY

1. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. – М.: Политиздат, 1984. –151 с.
2. Веккер Л.М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. – М.: Смысл, 1998. – 685 с.
3. Жакыпов С.М. Жалпы психология негіздері: дәрістер курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 201 б.
4. Жолдасбеков А.А., Оспанова Б.А., Жолдасбекова К.А. Креативті психология. – Алматы: Нурай Принт Сервис ЖШС баспаханасы, 2013. – 410 б.
5. Бектұрғанова Ж.М., Ерімбетова А.Х., Қоқанова Ж.А. Тарихи жазба ескерткіштер тілі психолінгвистикалық аспект тұрғысынан // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2017. – №1(59). – Б. 26–30.
6. Оразбаева Ф.Ш., Талдыбаева М.Д. Қазақ орфографиясын оқытуда модельдеу әдісін қолдану // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің хабаршысы. Көптілді білім беру және шетел тілдері филологиясы сериясы. – 2017. – №3(19). – Б. 58–63.
7. Жолдасбеков А.А., Беркимбаев К.М., Мырзабеков Е.Е. Студенттердің креативті тұлғалығын дамытудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №1(111). – Б. 103–109.
8. Оразбаева А.С. Қазақ мектептерінде ағылшын тілін оқытудың психолінгвистикалық сипаты // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Психология» сериясы. – 2020. – №4 (65). – Б. 68–72.
9. Кенжебаева А.Т., Сансызбаева Д.Б., Касымова Г.К. Психолого-педагогические условия формирования межкультурной компетенции у студентов // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1(123). – Б. 92–101. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.08>
10. Argentieva M.R., Retnawati H., Akhmetova T.A., Azman M.N.A., Kassymova G.K. Constructivist approach in pedagogical science // Challenges of Science.– 2021. – Issue IV. – P. 12–17. <https://doi.org/10.31643/2021.0215>.
11. Крутецкий В.А. Некоторые вопросы психологии учителя. – М.: Просвещение, 1980. – 205 с.
12. Осиянова О.М. Лингвистическое образование и лингводидактика: учеб.-справочник. – Оренбург: Изд. Центр Оренб. Государственного аграрного университета, 2004. – 132 с.

13. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды. Серия: Антология мысли. – М.: Издательство Юрайт, 2018. – 343 с.
14. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Смысл, 1997. – 246 с.
15. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – Минск: Современное слово, 1997. – 264 с.

REFERENCES

1. Kon I.S. V poiskah sebja: lichnost i eio samosoznanioe. – М.: Politizdat, 1984. – 151 s. [in Russian]
2. Vekker L.M. Psihika i realnost: edinaia teoriia psichicheskikh processov. – М.: Smysl, 1998. – 685 s. [in Russian]
3. Jaqypov S.M. Jalpy psihologiiia negizderi: darister kursy. – Almaty: Qazaq universiteti, 2010. – 201 b. [in Kazakh]
4. Joldasbekov A.A., Ospanova B.A., Joldasbekova K.A. Kreativti psihologiiia. – Almaty: Nurai Print Servis JShS baspahanasy, 2013. – 410 b. [in Kazakh]
5. Bekturganova J.M., Erimbetova A.H., Kokanova J.A. Tarihi jazba eskertkishter tili psiholingvistikalыq aspect turgysynan // Abay atyndagy KazUPU Habarshysy. Filologiiia seriiasy. – 2017. – №1(59). – B. 26–30. [in Kazakh]
6. Orazbayeva F.Sh., Taldybayeva M.D. Qazaq orfografiiasyn oqytuda modeldeu adisin qoldanu // Abay atyndagy QazUPU Habarshysy. Koptildi bilim beru jane shetel tilderi filologiiiasy seriiasy. – 2017. – №3(19). – B. 58–63. [in Kazakh]
7. Joldasbekov A.A., Berkimbayev K.M., Myrzabekov E.E. Studentterdin kreativti tulgalыgyn damytudyn psihologiyalyq-pedagogikalыq erekshelikteri // Yasau universitetinin habarshysy. – 2019. – №1(111). – B. 103–109. [in Kazakh]
8. Orazbayeva A.S. Qazaq mektepterinde agylshyn tilin oqytudyn psiholingvistikalыq sipaty // Abay atyndagy QazUPU Habarshysy, «Psikhologiiia» seriiasy. – 2020. – №4 (65). – B. 68–72. [in Kazakh]
9. Kenjebayeva A.T., Sansyzbayeva D.B., Kasymova G.K. Psihologo-pedagogicheskiye usloviia formirovaniia mejkulturnoi kompetencii u studentov // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №1(123). – B. 92–101. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.08> [in Russian]
10. Arpentieva M.R., Retnawati H., Akhmetova T.A., Azman M.N.A., Kassymova G.K. Constructivist approach in pedagogical science // Challenges of Science. – 2021. – Issue IV. – P. 12–17. <https://doi.org/10.31643/2021.0215>.
11. Kruteckiy V.A. Nekotorye voprosy psihologii uchitelia. – М.: Prosveshenie, 1980. – 205 s. [in Russian]
12. Osianova O.M. Lingvisticheskoe obrazovaniie i lingvodidaktika: ucheb.-spravochnik. – Orenburg: Izd. Centr Orenb. Gosudarstvennogo agrarnogo universiteta, 2004. – 132 s. [in Russian]
13. Boduen de Kurtene I.A. Izbrannye trudy. Serii: Antologiiia mysli. – М.: Izdatelstvo Iurait, 2018. – 343 s. [in Russian]
14. Leontiev A.A. Psihologiiia obsheniia. – М.: Smysl, 1997. – 246 s. [in Russian]
15. Vejbitskaia A. Iazyk. Kultura. Poznaniie. – Minsk: Sovremennoe slovo, 1997. – 264 s. [in Russian]

UDK 372.625 104; IRSTI 14.25.09

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.23>A. KASYMBEKOVA¹ , S. ADILOVA²¹Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: alya_mktu@mail.ru²Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: saida22_12_92@mail.ru

METHODS OF TEACHING VOCABULARY WITH THE HELP OF TRACK STAR ONLINE PROGRAM

Abstract. The article discusses ways to develop students' vocabulary in English using the Track Star online program. And also the features of using vocabulary through the Track Star online program and methods for their development are considered. Websites for teachers can not only save time, but also inspire teachers and students. Track Star is a free online program that allows teachers to collect multiple websites and comment on them so students can follow the online journey. With a little effort, teachers can organize a visual vocabulary tour for students. Teachers define topics that support learning units.

The Track Star is a great way for students to revise words in different contexts (a peculiarity of effective vocabulary learning). Track star online program allows teachers to provide a comprehensive way for learners to see progress after completing each module. With a team of extremely dedicated and high-quality lecturers, track star will not only be a place to share knowledge but also help students get inspired to explore and discover many creative ideas themselves. Clear and detailed teaching methods for each lesson ensure that students can easily acquire and apply knowledge in practice. Track star online program is a classic website based on flashcards and quizzes that works as a great tool for individual or class-wide tests, informal assessments or quick comprehension checks. Either create your own quiz, or choose one from a huge catalog of existing reviews. Track star training tools are guaranteed to be the most complete and intuitive.

Keywords: online program, Track Star, vocabulary, development paths, students, methods, websites, teachers and students, exercises.

A. Қасымбекова¹, С. Адилова²¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: alya_mktu@mail.ru,²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: saida22_12_92@mail.ru

Track Star онлайн бағдарламасының көмегімен лексиканы оқыту әдістері

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Kasymbekova A., Adilova S. Methods of Teaching Vocabulary with the Help of Track Star Online Program // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 291–300. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.23>

***Cite us correctly:**

Kasymbekova A., Adilova S. Methods of Teaching Vocabulary with the Help of Track Star Online Program // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2(128). – Б. 291–300. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.23>

Аңдатпа. Мақалада Track Star онлайн бағдарламасы арқылы үйренушілердің ағылшын тіліндегі сөздік қорды дамыту жолдары анықталған. Сөздік қорды Track Star онлайн бағдарламасы арқылы қолдану ерекшеліктері және оларды дамыту әдістері қарастырылады. Білім беру веб-сайттары, сонымен қатар Track Star онлайн бағдарламасы уақытты үнемдеп қана қоймай, мұғалімдер мен студенттерді шабыттандырады. Бағдарлама мұғалімдер мен студенттер үшін ең ыңғайлы онлайн жаттығуларды қарастырған. Сонымен бірге үйренушілерге әртүрлі контекстегі сөздерді қайталап көрудің тамаша тәсілі ретінде ұсынылады.

Track Star – мұғалімдерге бірнеше веб-сайттарды жинауға және студенттерге арналған жұмыстарға онлайн саяхатты қадағалай алуға мүмкіндік беретін тегін онлайн бағдарламасы. Мұнда мұғалімдер оқушыларға визуалды сөздік түрін ұйымдастыра алады. Track Star – бұл студенттерге әртүрлі контекстегі сөздерді қайталап көрудің тамаша тәсілі (сөздік қорды тиімді меңгерудің бір тәсілі). Track Star Online бағдарламасы студенттерге әр модульді аяқтағаннан кейін үлгерімді көрудің жан-жақты жолын ұсынуға мүмкіндік береді, сонымен қатар студенттерді көптеген шығармашылық идеялардың пайда болуына шабыттандырады. Әрбір сабаққа арналған нақты және егжей-тегжейлі оқыту әдістері студенттердің білімді оңай меңгеріп, практикада қолдана алуын қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: онлайн бағдарлама, Track Star, сөздік қор, дамыту жолдары, үйренушілер, әдістер, веб-сайттар, мұғалімдер мен студенттер, жаттығулар.

А. Касымбекова¹, С. Адилова²

¹старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: alya_mktu@mail.ru

²магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: saida22_12_92@mail.ru

Способы обучения лексики с помощью онлайн программы Track Star

Аннотация. В статье рассматриваются способы развития словарного запаса учащихся на английском языке с помощью онлайн-программы Track Star. А также рассмотрены особенности использования лексики через онлайн-программу Track Star и методы их развития. Веб-сайты для учителей могут не только сэкономить время, но и вдохновить учителя и учеников.

Track Star – это бесплатная онлайн-программа, которая позволяет учителям собирать несколько веб-сайтов и комментировать их, чтобы учащиеся могли следить за онлайн-путешествием. Приложив немного усилий, учителя могут организовать экскурсию по визуальному словарю для учащихся. Учителя определяют темы, которые поддерживают учебные единицы. Track Star – отличный способ для учащихся испытать многократное воздействие на слова в разных контекстах (характеристика эффективного обучения словарному запасу). Онлайн-программа Track Star позволяет учителям предоставить учащимся всесторонний способ увидеть прогресс после завершения каждого модуля. С командой преданных своему делу и высококвалифицированных лекторов, программа станет не только местом для обмена знаниями, но и поможет студентам вдохновиться, чтобы исследовать и открыть для себя множество творческих идей. Четкие и подробные методы обучения для каждого урока гарантируют, что учащиеся смогут легко приобретать и применять знания на практике.

Ключевые слова: онлайн-программа, Track Star, вокабуляр, пути развития, учащиеся, методы, веб-сайты, учителя и студенты, упражнения.

Introduction

The term “vocabulary” itself comes from the ancient Greek $\lambda \lambda \lambda \iota \varsigma$ – “word”, “turn of speech”. Vocabulary is a category of linguistics, the science of language that studies words and their meanings.

Vocabulary is essential to conveying meaning in a second language (L2). Norbert Schmitt [1. p. 98] notes that L2 learners seem to know the significance of vocabulary in learning language, as confirmed by their tendency to have dictionaries and not grammar books with them. The main difference between intermediate and advanced L2 learners lies not in how complex their grammatical knowledge is but in how expanded and developed their mental lexicon. Similarly, Aitchison, J [2] observes that “no matter how well the student learns grammar, no matter how successfully the sounds of L2 are mastered, without words to express a wide range of meanings, communication in an L2 just cannot happen in any meaningful way”. Biemiller A. and Boote C. 2006, state that moreover, it is widely acknowledged that vocabulary knowledge plays a key role in a student’s academic success [3]. On the usefulness of vocabulary in content area learning, students who succeed in content area classrooms share a common characteristic: they possess a rich academic vocabulary repertoire that facilitates the task of learning the contents. Biemiller A. (2005) states that vocabulary knowledge may not guarantee success, but that the lack of this knowledge can ensure failure.

In the study of any foreign language, the study of vocabulary plays a priority, because the limited vocabulary becomes the main obstacle to the success of communication in a foreign language. Good command of the language depends on the volume of the learner's vocabulary and the level of understanding of the word. In order to use the language intelligibly and effectively, the speaker or writer must choose the most well-known and accurate words for constructing meaning in written texts and communication in general. Thus, the study of English for academic purposes is conditioned both by the practical needs of bachelors/undergraduates related to the performance of academic tasks and by the requirements imposed by the scientific community on the quality of language training.

The tasks of vocabulary work:

1. Enriching the student’s dictionary with new words, assimilation of previously unknown words, as well as new meanings of a number of words already available in the lexicon. The enrichment of the dictionary occurs primarily at the expense of common vocabulary.

2. Pinning and clarifying the dictionary. In schoolchildren, the word is not always connected with the idea of the subject. They often do not know the exact name of the items. Therefore, it is necessary to deepen our understanding of already known words, filling them with specific content.

3. Activation of the dictionary. It is important that the new word enters the active dictionary. This only happens if it is pinned and reproduced in speech. The new word should be included in the dictionary in combination with other words, so that schoolchildren are used to using them in the right cases.

Thus, the activation of the dictionary is an increase in the number of words used in speech, the content of which is accurately understood by the student. Enrichment of vocabulary is a prerequisite for the development of communication skills in schoolchildren.

The richer and more correct the speech of the student, the easier it is for him to express his thoughts, the wider his opportunities in the knowledge of the surrounding reality, the more meaningful and full-fledged relations with peers and adults, the more active his mental development is.

The strongest engine of speech development is activity. Children like adults, have a job that's a game. This is the most natural and easy way for a schoolboy to master speech. Playing, the student memorizes the names of various subjects, and learns to characterize and put in a verbal form

of action, which can be produced with these objects. The vocabulary and grammar system are constantly being developed and improved, not only at school age, but also in the process of college.

Time is a precious thing for teachers. Classroom management often seems like a busy day from planning compelling lessons and providing constructive feedback to building meaningful relationships with students and working with documents, teaching is a profession that consumes time entirely. It can be difficult to find the time to search the internet and find new ideas [4].

But educational websites for teachers can not only save the time, but also inspire the teacher as well as learners. In this comprehensive list, learners will find the best online resources for both teachers and students!

Track Star, is a free online program, which allows teachers to gather a number of websites and comment on them so that students can follow an online trip. With a little work, teachers can create a visual vocabulary field trip for students. Teachers define topics that support units of study. Track Star is a great way for students to experience multiple impacts on words in different contexts (a characteristic of effective vocabulary instruction).

Track star online program allows teachers to provide a comprehensive way for learners to see progress after completing each module. With a team of extremely dedicated and high-quality lecturers, track star will not only be a place to share knowledge but also help students get inspired to explore and discover many creative ideas themselves. Clear and detailed teaching methods for each lesson ensure that students can easily acquire and apply knowledge in practice. Track star training tools are guaranteed to be the most complete and intuitive. The analysis of the Track Star shows that the goals and objectives set by us have been achieved. It is confirmed by the desire of schoolchildren to participate in a common cause, using their foreign language communication skills, the ability to work in a team (and some also have leadership qualities), a sense of responsibility for the final result, which was fully manifested in the process of completing tasks. The difficulties that were noted during the testing of the “Track Star” technology were mainly related to the novelty of this type of activity for students. Group work, although familiar to students, turned out to be an unusual format. The development of the Track Star showed that this technology can be used at school. It meets the needs of modern schoolchildren in online technologies as a means of learning and improving vocabulary which helps to cope with the problems that people face in modern conditions in their activities [5].

Research methods

Track Star allows teachers to find and organize websites for annotation purposes. Teachers simply gather websites, enter them into Track Star, add annotations for students to use, turn the site into something similar to a web request, and have an interactive online lesson called Track. If you don't have much time, Track Star also has the option for teachers to search the already-created tracks. Teachers can find resources by class, subject, or topic.

Track Star is free for all users. You need a username and password to log in to create tracks.

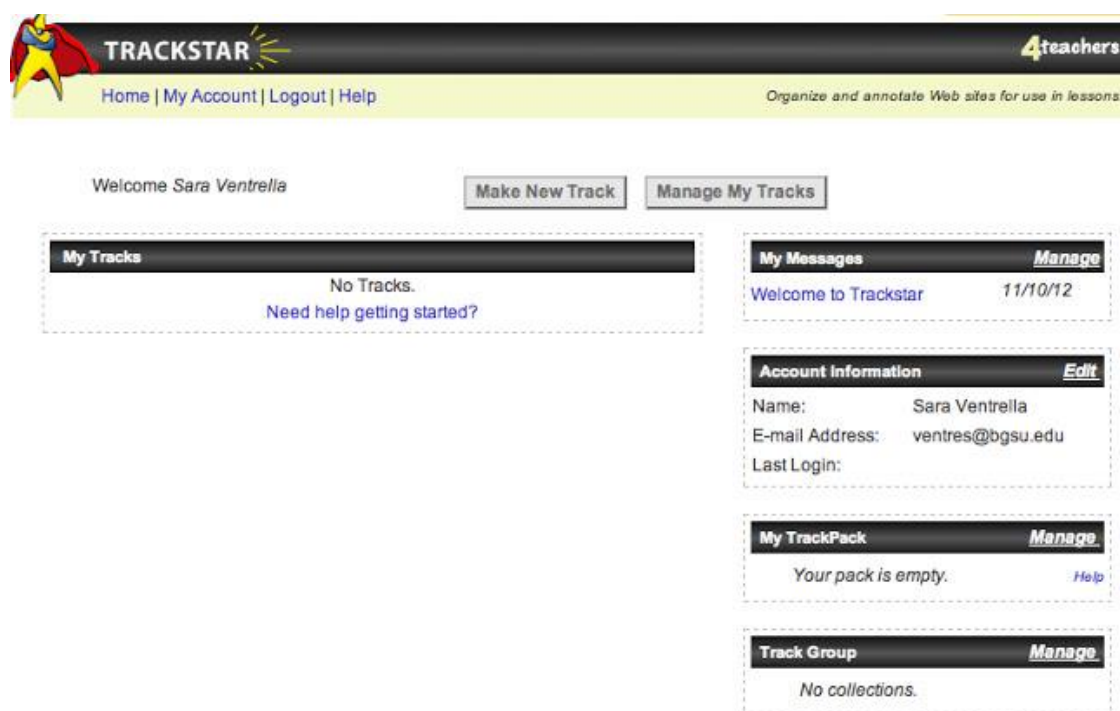
What will Track Star bring to your classroom?

This product can be useful for all the different classes throughout the education system. From using it in a kindergarten classroom to find information about favorite authors, to use it in 10th-grade classrooms to finding and annotating information about a famous American inventor to a college student creating a track for a course as a demo. The tool offers an easier way to create annotated sources for students to use in research projects or just view.

How to use Track Star?

Below is shown the steps for using Track Star.

The dashboard for the first learners to log in (Screenshot 1). It shows the tracks you have, a pack of other tracks, your name and email address, messages and groups of tracks.

Screenshot 1 [<http://trackstar.4teachers.org/trackstar/>]

As soon as you log in to your account to create a new track, you will be taken to this page. Enter a name, description, and keywords. Check the type, subject area, and class level for which this track will be used. You can assign a “save to” date as well as a password, but both are optional. Enter the name, URL and annotation. To move on, you must have at least TWO web pages. Record track# for your track that you created to send others. On the main page, students can enter the tracking number to find their Track Star, or you can send a link to the track.

How can teachers use Track Star in their classes?

Below is a list of ways to use this tool in the classroom:

- Use as a group project for virtual field trips
- create web projects based on the use of practice annotations
- use it when doing research projects
- use it to expand at the main stage of the lesson
- use it in the search for ideas in your classroom
- ask students to create web quests to organize simple projects
- use the track when searching for sites that are reputable or not
- use to find web pages based on a book for future reference
- use to host websites, other work needs to be done
- create a report about animals containing photos and text
- give students the opportunity to show their understanding of the topic in class
- work in groups to create web quests in a classroom environment
- create virtual tours of various websites about countries studied in a foreign language class

Track star online program is a classic website based on flashcards and quizzes that works as a great tool for individual or class-wide tests, informal assessments or quick comprehension checks. Either create your own quiz, or choose one from a huge catalog of existing reviews. Track star is ideal for teachers 6–12 who are looking for more online resources to help students understand complex concepts and develop academic vocabulary. It also allows to create individual lessons for

students, add interactive questions, creating discussion topics, and much more. Teachers can share lessons with their students online and track the results.

Results and discussion

I tried to check the effectiveness of using Track star online programs in improving vocabulary within the 10th grade as the experimental training in Ataturk school. We had experimental training with the graduate student. Firstly, we assembled websites, entered them into Track Star, and added annotations for students to use, turning the site into something similar to a web request. I used the already-created tracks due to the option for teachers to search. Cause teachers can find resources by class, subject, or topic. Due to the Track star, I had a test which was consisted of multiple choice, true/false, and short answers according to the text below.

Screenshot 2. [http://trackstar.4teachers.org/trackstar/help/tutorial/find/find.jsp#thm_std]

Screenshot 1. According to screenshot 2, which was created in advance I could follow the result of the experiment of the 10th grades learners according to the Track star online program. The Frames view let the learners see all the links which contains in the track in the left “frame”. Besides, the learner can simultaneously see the annotation and the site to which it refers. It is especially recommended the view for school students or those who are not familiar with web navigation. The frame view looks like the above.

Firstly: the learners worked on the text with the help of frame. After, they completed the Quiz star.

Table 1. The result of the comprehension activity

Students' Initials	Detailed understanding of the text	vocabulary	Quiz star	Result
	grades	grades	grades	
1	2	3	4	5
D.	8	7	10	9
M.	9	9	9	9
N.	7	6	7	7
E.	10	10	10	10
Sh.	8	9	9	9
T.	10	10	10	10

continuation of Table 1

1	2	3	4	5
S.	10	10	9	10
A.	7	7	6	7
Zh.	10	9	10	10

It shows that the level of the formation of Comprehension activity in three tasks 1) Detailed understanding of the text, 2) improving vocabulary skills, 3) Quiz star. Among the learners of the experimental group four cases out of five correspond to the evaluation of “excellent”, three cases - correspond to the evaluation of “good”, and two pupils got a “satisfactory” rating.

Thus, the hypothesis that the process of activation of vocabulary in schoolchildren will be more effective, if systematically conduct with children online activities which is fulfilled to enhance pupils’ vocabulary.

Search the theme and grades

- Social Studies - K-4	- Language arts - grades 5-8
- Social studies - grades 5-8	- Language Arts - grades 9-12
- Social Studies - grades 9-12	- Science - K-4
- Fine Arts - grades 9-12	- Science - grades 5-8
- Math - K-4	- Science - grades 9-12
- Math - 5-8	

Screenshot 3. [http://trackstar.4teachers.org/trackstar/help/tutorial/find/find.jsp#thm_std]

According to this table the learner will choose the theme which needs. For instance “Vocabulary”. The learner clicks the button *vocabulary* and the screen demonstrates the tasks to do. Screenshot 2.

Here I chose the Colorado Language Arts for Pre-Intermediate learners. Beneath are given online tasks to do.

Topic: Vocabulary

- Students write and speak using simple grammar, usage, sentence structure, punctuation, capital letters, and spelling.
- Apply the correct usage in spoken and written speech.
- Use of definitions, homonyms and homophones in written and oral speech;
- Correct use of prefixes, root words and suffixes in written and spoken speech;
- Expanding spelling skills to include more complex words;
- Demonstrating the use of traditional spelling in their published works; and
- Using resources such as spell checking, dictionaries and diagrams to control spelling accuracy.

Teachers can also create their own track whenever necessary and at any time they wish.

In the track to organize a test for the pupils, the page is called “Quiz star”. In creating online quizzes and organizing results of the learners. Teachers With Quiz Star can easily

- Manage classes and quizzes
- Attach multimedia files to questions
- Do quizzes in multiple languages
- Access from any computer connected to the Internet
- Allow students to fill out and view their work

Current instructors: use Quiz Star to create online quizzes for your students, distribute quizzes to students, automatically evaluate quizzes and view quiz results online. Quiz Star has become a free service, just like all other fancy for Teachers tools. Registration or use of Quiz Star is not required. All existing subscribed accounts have been reformed to an unpaid service. There is no need to renew your subscription.

How Quiz Star works (Figure 1)

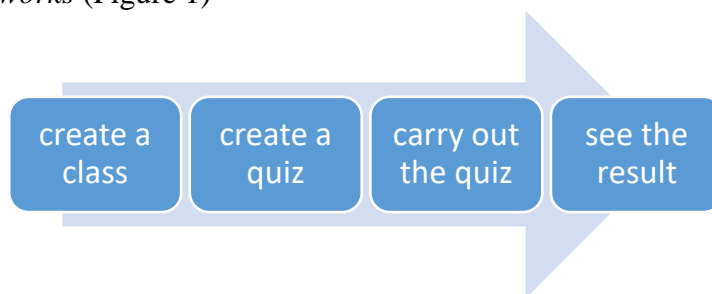

Figure 1 – Stages of QuizStar work

1) Teachers easily can create an online class. Quiz builder allows the teacher to create multimedia quizzes in various formats, including multiple choice, true/false and short answers. A teacher can also enter different language characters.

2) Teachers also carry out the quiz proses. How the learners work on the quiz. Registered students can take the quiz online during the time period you set.

3) Teachers can effectively organize the results. Viewing results.

The tests are evaluated automatically, and the results can be analyzed in several formats, including by class, student and question. Reports can be saved, printed, or uploaded to an Excel file. New teachers or instructors should sign up and try to create Quiz Star for free.

All the characteristics of young learners are very important to know while working with them in the teaching process. We need to know their mental process according to create a good lesson in order to enhance their vocabulary. As it has mentioned above vocabulary is a living organism, it is constantly, continuously evolving: new words appear, and some words disappear from everyday use [6.]. Just imagine how many linguistic sources formed the vocabulary of the English language. In English lessons, great attention pays to vocabulary. If a child knows a large number of words, he will be able to easily express his thoughts and understand the companion who speaks English. Even if he does not know the grammatical rules of making sentences, but will know the vocabulary, he will be able to logically guess the meaning and understand what is being said.

As a result of the work done, a study was conducted on the effectiveness of the use of ICT (information and communication technologies) in teaching students of English academic vocabulary. The hypothesis was developed that the study of vocabulary using ICT is more effective than the study of traditional methods [7].

The use of learning vocabulary approaches will enable trainees to replenish their vocabulary independently and at any time. It should be noted that these strategies need to be used comprehensively, since they are interconnected and integrated into each other. The study of foreign language vocabulary is a time-consuming and continuous process. Teachers can help with this by teaching how to use strategies, but an important role is assigned to the students themselves. Students should be aware of the vital necessity of learning, constantly use its results in real life and be responsible for it. Only in such interaction can the desired results be achieved [8].

Technologies that are always at our fingertips make it easy to replenish English vocabulary. For example, a free dictionary that allows learning words by ear and visually. The study takes place

rather in a playful way, which helps to make the process of memorizing new words much more enjoyable [9].

In short, How to expand your English vocabulary:

Always give preference to English-language literature in the original. Whether it's funny fiction and fascinating facts in magazines or the beauty of the author's words in poetry. The more you read, the faster your speech is enriched with new words.

Take every day to memorize one or more new English words. Write them on a sticker and place them where you will see them regularly throughout the day, for example, on your computer or refrigerator.

1. Learn words using an online simulator;
2. Read more English literature in the original;
3. Develop the habit of learning a new word every day;
4. Solve English crosswords;
5. Use new words in the letter.

The more active the vocabulary, the more freely you feel in a different language environment and more accurately express your feelings and thoughts in colloquial speech. Teaching lexis of a foreign language - the process, which consist of several parts. The first part consists of introduction a new word. In the next part participants trained to build lexical connection in the same type situation. As a result participants must create dynamical, lexical connections, they must use the words to use in the conversation [10, p. 368].

Conclusion

To sum up my work, currently, there are a large number of sites dedicated to the independent study of foreign languages. On the sites, you can find ready-made lessons of foreign language teachers, exercises, audio recordings, grammar explanations that are incomprehensible to the student. One of the best sites is the Track star online program. It is good for teachers to organize their school activities online as well as for learners. As a rule, this site is very useful for independent work. Free online language program that is suitable for both beginners and advanced users. The site offers a large selection of audio texts, and videos with different levels of complexity. Teachers of the English language can also use this material in their lessons. The advantage of the site is that it is simple and easy to work with, therefore it is one of the best platforms for learning the language. To interest, the listener, famous talk shows, music videos, funny videos with hidden meaning, news, fascinating dialogues, etc. are offered in the program. With the help of exercises that are also available on the site, learners can test their knowledge of grammar and vocabulary of the language, identify their weaknesses.

The advantage of working with Track star is that the teacher can alternate audio texts from light to complex. For example, during the week they listen to simple and fairly short texts lasting 1–2 minutes, and before the weekend they give a medium-level recording so that the student has enough time to listen to long material and write down the most important points so that after the weekend in class they can discuss them with the teacher. 30 years ago, it was impossible to imagine that you could listen to a native speaker in real time, but today, thanks to new innovative technologies, we are given this opportunity, which makes learning a foreign language much easier and much more interesting.

Thus, it is currently impossible to imagine the educational process without the use of innovative pedagogical technologies. Such technologies are firmly established in the modern education system. To date, a foreign language teacher has a lot of opportunities, which helps to conduct their classes more interesting, and informative. The opportunities of Track star, contribute students to taking part actively in lessons. Compared with the traditional method of teaching, new implementations in teaching inevitably change the role of the teacher. Its task becomes to increase the independent work of students, and support the development of personality. Such training allows

to increase motivation to study, significantly increases interest in learning, and also gives good results in the formation of communication skills compared to the traditional method. But online activities will never replace a teacher, it is only an effective assistant that allows to improve the quality of training and the effectiveness of control. Of course, it cannot be argued that the use of ICT will help to solve all the problems in teaching the English language, but we can say with confidence that they help to make learners get interested in learning the language.

BIBLIOGRAPHY

1. Norbert Schmitt. Teaching and learning vocabulary. – Cambridge university press, 2010. – 98 p.
2. Aitchison J. Words in the mind: An introduction to the mental lexicon. 2nd edition. – Oxford: OUP, 1994. – 45 p.
3. Biemiller A., Boote C. An effective method for building meaningful vocabulary in primary vocabulary // Journal of Educational Psychology. – 2006. – Т. 98. – №1. – P. 44–62.
4. Anderson R.C. Research foundations for vocabulary. Paper commissioned by the World Bank. Urbana, IL: Center for the Study of Reading, 1992. – 26 p.
5. Thornbury S. How to teach vocabulary. – Harlow: Longman, 2002. – 76 p.
6. Гнаткевич Ю.В. Проблемы овладения иноязычным словарем: текст лекций. – Киев: Вища шк., 1980. – 67 с.
7. Dobbs Christopher. Noah Webster and the Dream of a Common Language // Connecticut Humanities. [Electronic resource]. URL: <https://connecticuthistory.org/noah-webster-and-the-dream-of-a-common-language/> (date of application 12.08.2022)
8. Шанский Н.М. Лингвистический анализ художественного текста: учеб. пособие для студ. пед. ин-тов. – М.: ФЛИНТА, 2019. – 416 с.
9. Barnett M.A. Syntactic and lexical/semantic skills in foreign language reading: Importance and interaction // The Modern Language Journal. – 1986. – Т. 70. – №4. – С. 343–349.
10. Plaza M., Cohen H. Predictive influence of phonological processing, morphological and naming speed on spelling performance // Brain and Cognition. – 2004. – Т. 55. – №2. – С. 368–373.

REFERENCES

1. Norbert Schmitt. Teaching and learning vocabulary. – Cambridge university press, 2010. – 98 p.
2. Aitchison J. Words in the mind: An introduction to the mental lexicon. 2nd edition. – Oxford: OUP, 1994. – 45 p.
3. Biemiller A., Boote C. An effective method for building meaningful vocabulary in primary vocabulary // Journal of Educational Psychology. – 2006. – Т. 98. – №1. – P. 44–62.
4. Anderson R.C. Research foundations for vocabulary. Paper commissioned by the World Bank. Urbana, IL: Center for the Study of Reading, 1992. – 26 p.
5. Thornbury S. How to teach vocabulary. – Harlow: Longman, 2002. – 76 p.
6. Gnatkevich Iu.V. Problemy ovladeniia inoiazыchnym slovarem: tekst lekciy [Problems of mastering a foreign language dictionary: text of lectures]. – Kiev: Visha shk., 1980. – 67 s. [in Russian]
7. Dobbs Christopher. Noah Webster and the Dream of a Common Language // Connecticut Humanities. [Electronic resource]. URL: <https://connecticuthistory.org/noah-webster-and-the-dream-of-a-common-language/> (date of application 12.08.2022)
8. Shanskiy N.M. Lingvisticheskiy analiz hudojestvennogo teksta [Linguistic analysis of a literary text]: ucheb. posobie dlia stud. ped. in-tov. – М.: FLINTA, 2019. – 416 s. [in Russian]
9. Barnett M.A. Syntactic and lexical/semantic skills in foreign language reading: Importance and interaction // The Modern Language Journal. – 1986. – Т. 70. – №4. – С. 343–349.
10. Plaza M., Cohen H. Predictive influence of phonological processing, morphological and naming speed on spelling performance // Brain and Cognition. – 2004. – Т. 55. – №2. – С. 368–373.

ӘОЖ 373.1; МҒТАР 14.35.09

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.24>Б.Б. САДЫҚОВА¹ , Ұ.Ә. ЕСНАЗАРОВА² , А.А. ТОҚБЕРГЕНОВА³ ¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: sadykova_bagila2@kaznu.edu.kz

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: ataulymekter@mail.ru

³география ғылымдарының кандидаты, доцент

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: tokbergen@mail.ru

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Андатпа. Қазіргі уақытта инновациялар диалогтік оқыту, диагностикалық, қашықтықтан оқыту, жоба әдісі, бірлесіп оқыту, проблемалық оқыту, ұжымдық оқыту, миға шабуыл және басқа да оқыту технологиялары мен әдістері арқылы жүзеге асырылып жатыр. Мақалада аталған инновациялық әдістердің ішінде тиімді болған, мектеп оқушыларының зерттеушілік дағдыларын қалыптастырып, оң нәтиже берген әдістер ұсынылған. Оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудағы кедергілер анықталып, шешімдері жаңаша әдістемелер арқылы келтірілген. Оқушылардың оқуға деген көзқарастарының парадигмасын өзгерту себептері де айқындалды.

География пәнін оқыту барысында осы кезге дейін түрлі әдіс-тәсілдер қолданылып келді. Ал жылдам өзгеретін қоғамның баласын оқытуда оқушылардың ойлау қабілетіне әсер ете отырып, зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың қажеттілігі туындады. Сол себепті жаңа әдістер, жаңа классификация қажет. Мақалада авторлар осы классификацияның үлкен ғылыми және практикалық маңызын, тиімділігін, жобалау, таңдау және бағалау үшін нұсқаулық ретіндегі қызметін талдайды. Сонымен қатар география пәнін оқытудағы интерактивті оқыту технологиясының мүмкіндіктері мен мәселелері қарастырылады.

Зерттеу тақырыбы бойынша мектеп тәжірибесін талдау оқушылардың оқу зерттеу іскерлігін дамытудың, жаңа әдістемемен бірқатар кезеңдерін анықтауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: инновациялық әдістер, зерттеушілік дағды, бірлесіп оқыту, миға шабуыл әдісі, проблемалық оқыту, жоба әдісі, педагогикалық география.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Садықова Б.Б., Есназарова Ұ.Ә., Тоқбергенова А.А. География пәнін оқытуда оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастырудың инновациялық әдістері мен технологиялары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 301–313. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.24>

***Cite us correctly:**

Sadykova B.B., Esnazarova U.A., Tokbergenova A.A. Geografiia panin oqytuda oqushylardyn zertteushilik dagdylaryn qalyptastyrudyn innovaciialyq adisteri men tehnologiialary [Innovative Methods and Technologies for the Formation of Research Skills of Students in Teaching Geography] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 301–313. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.24>

В.В. Sadykova¹, U.A. Esnazarova², A.A. Tokbergenova³

¹*PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: sadykova_bagila2@kaznu.edu.kz*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: ataulymektep@mail.ru*

³*Candidate of Geographic Sciences
Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: tokbergen@mail.ru*

Innovative Methods and Technologies for the Formation of Research Skills of Students in Teaching Geography

Abstract. Currently, innovations are being implemented through dialogue learning, diagnostic, distance learning, project method, collaborative learning, problem-based learning, collective learning, brainstorming and other learning technologies and methods. Among these innovative methods, methods that were effective, formed research skills of schoolchildren and gave positive results are presented in the article. Barriers to the formation of students' research skills are identified and solutions are presented using new methods. The reasons for changing the paradigm of students' attitudes towards learning were also revealed.

In the course of teaching geography, various methods and techniques have been used so far. And in teaching a child of a rapidly changing society, there was a need to form research skills, influencing the thinking of students. That is why new methods, new classifications are needed. The great scientific and practical significance, effectiveness of this classification, its function as a guide for design, selection and evaluation are analyzed by the authors in the article. The possibilities and problems of interactive learning technology in geography teaching are also considered.

The analysis of school experience on the topic of the study made it possible to identify a number of stages in the development of students' educational and research skills with a new methodology.

Keywords: innovative methods, research skills, collaborative learning, brainstorming method, problem-based learning, project method, pedagogical geography.

Б.В. Садыкова¹, У.А. Есназарова², А.А. Токбергенова³

¹*PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: sadykova_bagila2@kaznu.edu.kz*

²*доктор педагогических наук, профессор
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: ataulymektep@mail.ru*

³*кандидат географических наук, доцент
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: tokbergen@mail.ru*

Инновационные методы и технологии формирования исследовательских навыков учащихся при изучении географии

Аннотация. В настоящее время инновации внедряются через диалогическое обучение, диагностику, дистанционное обучение, метод проектов, совместное обучение, проблемное обучение, коллективное обучение, мозговой штурм и другие технологии и методы обучения. Среди перечисленных инновационных методов представлены методы, которые оказались эффективными, сформировали исследовательские навыки школьников и дали положительные результаты. Выявлены барьеры в формировании исследовательских навыков

учащихся, решения приведены с помощью новых методик. Также были выявлены причины изменения парадигмы отношения учащихся к учебе.

В процессе преподавания географии до сих пор использовались различные методы и приемы. А в обучении ребенка быстро меняющегося общества возникла необходимость формирования исследовательских навыков, влияющих на мышление учащихся. По этой причине необходимы новые методы, новая классификация. Большое научное и практическое значение, эффективность, деятельность этой классификации как руководства по проектированию, выбору и оценке анализируются авторами в статье. Также рассматриваются возможности и проблемы технологии интерактивного обучения в преподавании географии.

Анализ школьного опыта по теме исследования позволил выявить ряд этапов развития учебных исследовательских умений учащихся, новых методик.

Ключевые слова: инновационные методы, исследовательские навыки, совместное обучение, метод мозгового штурма, проблемное обучение, метод проекта, педагогическая география.

Кіріспе

Кез келген мемлекеттің дамуының маңызды тірегі білім, ғылым және мәдениет болып табылады. Білім беру жүйесінің, оның ішінде география ғылымдарының инновациялық дамуынсыз инновациялық экономика мен қоғамды дамыту мүмкін емес деп саналады. Білім беру жүйесін жаңғырту инновациялық өзгерістермен байланысты. Еліміздің жан-жақты әлеуетін қалыптастыратын – география ғылымдары, соның ішінде жалпы орта білім беретін мектептерде Қазақстан географиясын оқытудың орны бөлек. Қазіргі дәуір география біліміне жаңа талаптар қойып жатыр. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, ХХІ ғасырдың зерттеулері оқушыларды тек оқытуды емес, зерттеушілік дағдыларын қалыптастырып, зерттеуге үлес қосып, сыни және шығармашылық ойлауды, ұжымда жұмыс істей білуді, бастамашылдықты, қызығушылықты, табандылықты талап етеді, бұл география ғылымының дүниетанымдық екінін күшейтеді.

Сабақтарда инновациялық әдістерді қолдану арқылы оқушылардың танымдық қызығушылықтарын оятып, арттырумен бірге мазмұндық, қимыл-әрекеттік, ұйымдастырушылық-әдістемелік, практикалық өндірістік және т.б. қызметтерде жан-жақты ізденушілікті көрсетуді арттырады. Бір сөзбен айтқанда зерттеушілік дағдылары оянып, ғылымға қызығушылығы артып, пәнді оқып, ізденуге деген құлшынысы жоғарылайды.

Оқушылардың зерттеуге қызығушылығы танымдық, кәсіптік өз бетіншелігін сабақтарда иновациялық әдістемесін қолдану негізінде дамыту, жеке тұлғаның дүниетанымдық, құндылық бағдарын, ойлау жүйесін қалыптастырумен өзара тығыз қатынаста өтеді.

Зерттеу әдістері

Қазіргі білім беру жүйесінде жаңаша әдіс-тәсілдерді қолдану негізінде оқушылардың география пәнінен функционалдық сауаттылықтарын дамытудың жолдарын зерттеу арқылы, сабақ барысында инновациялық әдіс-тәсілдерді оқушылардың ең негізгі қабілеттерінің қалыптасуына, әсіресе, зерттеушілік дағдыларының қалыптасуына әсер етуін қарастыруда. Заман талабына сай демократиялық жолмен қисынды ойлай алатын тұлғаны тәрбиелеуде оқыту мен тәрбие беру процесінде зерттеушілік, ойлау қағидаларды қолдану қажет. Жұмыс барысында қолданылған әдістер: психологиялық-педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді оқу және теориялық; озық педагогикалық тәжірибені талдау және жалпылау; терминологиялық зерттеу әдісі; сұрақ қою, тестілеу; педагогикалық эксперимент; ғылыми математикалық талдау, эксперименттік зерттеу нәтижелерін статистикалық өңдеу әдістері.

XX ғасырдың 30-шы жылдары білім көздері бойынша оқыту әдістерінің жіктемесі қабылданылды: мұғалімнің сөзі, оқулықпен және қосымша әдістемелік кітаппен жұмыс, глобуспен және географиялық картамен жұмыс, көрнекі-иллюстрациялық әдіс, сандық материалмен жұмыс және т.б. Бұл жіктеу мектеп тәжірибесінде оң рөл атқарды, өйткені ол мұғалімдерді картамен жұмысты күшейтуге, әр түрлі көрнекілік құралдарын кеңінен қолдануға бағыттады. Бірақ бұл жіктеудің де кемшіліктері бар: оқыту әдістері сыртқы белгілері бойынша ерекшеленеді, оқытуды дамыту принципі жоқ. Оқытуды дамыту идеяларына сүйене отырып, білім беру әдістерінің классификациясын оқушылардың танымдық іс-әрекетінің сипатына байланысты Ресей ғалымдары И.Я. Лернер мен Н.М. Скаткиннің ынтымақтастықта жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде олар білім мазмұнының теориясы мен оқыту әдістерінің классификациясын жасады. Ол оқытудың бес әдісін қамтиды: түсіндірме-иллюстрациялық (ақпараттық-рецессивті), репродуктивті, проблемалық презентация, ішінара іздеу және зерттеу [1].

Географияны оқытуда бұл әдістер оқу пәнін оқытудың мақсаттары, мазмұны мен құралдарының әсерінен белгілі бір ерекшелікке ие болады. Ақпараттық-рецентивті, репродуктивті, проблемалық баяндау, ішінара-іздігіру және зерттеу кең етек алды. Атақты авторлар И.В. Душшина, Г.А. Панурова «Методика преподавания географии», Е.А. Таможняя, В.Б. Пятунин «Методика и технологии обучения географии в школе», В.П. Максаковский «Преподавание географии в зарубежной школе», З.А. Коринская, В.И. Сиротин, Н.В. Шкарбан, В.А. Швец, М.И. Давыдова, И.С. Матрусова, В.И. Загвизинский және т.б. ғалымдар география пәнін оқыту мен әдістерін дамытуда үлкен қызмет атқарды.

Бұл зерттеулердің XX ғасырдың 60–80-жылдардағы оқу процесін жетілдіру жолдарын анықтауда оның рөлі зор болды және дидактиканың жай-күйін және оның жеке мәселелерін жүйелеу, олардың жиынтығына концептуалды тұтастық беру шеберлігімен ерекшеленді.

Талдау мен нәтижелер

Бүгінгі таңда мектепте Қазақстан географиясын оқыту сабақтарында дәстүрлі әдістер, теория (жаттанды білім), ауызша түсіндірме-иллюстрациялық оқыту әдістері басым. Педагогикалық эксперимент барысында оқушылар бір-бірімен байланысты емес және болашақ өмірге азық болатын білімді ала алмайды. Қарапайым құбылыс – пәнаралық тәсілдерді қолдана алмау.

Соңғы онжылдықтар ішінде оқушылардың жаратылыстану циклі пәндеріне деген қызығушылығының біртіндеп төмендеуі байқалады. Оның ішінде география бар. Мұның себептері әртүрлі және мұғалімдер үшін «қалай оқыту керек?» деген сұрақ өзекті болып отыр. Ғылыми-техникалық революция және қоғамды ақпараттандырудың кеңейтілген процесі жағдайындағы мұндай құбылыс парадоксалды болып көрінеді. Кейбіреулер бұл заттар болашақта қажет емес дейді. Басқалары сабақтарда кітаптардан, журналдардан, теледидар бағдарламаларынан, интернет желісінен оған дейін көріп алған белгілі сұрақтар зерттеледі деп санайды. Тағы біреулері экономикалық география тақырыптарын оқыту барысында күрделілігіне шағымданады, олар сөздерді, терминдерді, формулаларды үйренуге және тапсырмаларды шешуге мәжбүрлеудің аса бір қажеті жоқ деп санайды.

Мұғалімнің басты міндеті оқушыларды бастамашылық пен дербестік танытуға ынталандыру болып табылады. Мұғалім оқушылардың өз қабілеттері мен мүдделерін іске асыра алатын өзіндік қызметін ұйымдастыруы керек. Шын мәнінде, мұғалім әр оқушының өзінің зияткерлік және басқа да қабілеттерін дамыту деңгейінде белгілі бір құзыреттердің дамуы, оның мүдделері мен тілектерін жүзеге асыру, күш салу, жауапкершілікті алу және қойылған мақсаттар бағытында іс-әрекеттерді жүзеге асыру процесінде мүмкін болатын «даму ортасын» жасайды [2].

Кеңес дәуірінде еңбек еткен орыс ғалымы Э.М. Браверман «Мотивсіз кез-келген іс-әрекет, оның ішінде оқу қызметі ешқашан тиімді болмайды» деген.

Сондықтан география пәнінен әрбір сабақтың мотивін, оған деген қызығушылықты, белсенді жұмыс істеуге деген ынтаны қалыптастыру – бұл сабақтың маңызды компоненттерінің бірі. Сол үшін сабақтарда келесі әдістерді қолдануды ұсынамыз:

- танымдық (балама шешімдерді іздеуге шақыру, ойын, тұрақты емес тапсырмаларды орындау);

- эмоционалды (ынталандыру табысты жағдай жасау, тапсырмаларды еркін таңдау);

- ерікті (оқытудың міндетті нәтижелері туралы ақпараттандыру, өзін-өзі бағалау және қызметті түзету, мінез-құлық рефлексиясы);

- әлеуметтік (өзара көмек, өзін-өзі тексеру жағдайын жасау) әдістер;

- ойлау (ойды қозғайтын сұрақ қою);

- байланыс (оқушылар бір-бірімен талдау жасап, бәстесуге мүмкіндік беру).

Сабаққа дайындық кезінде оқушылардың нақты мүмкіндіктері мен жеке ерекшеліктерін ескеруге, әр оқушыны белсенді танымдық іс-әрекетке қосу үшін оңтайлы жағдай жасайтын ынталандыру әдістерінің жиынтығын таңдауға тырысу керек. География сабағында оқушылар оқиғалардың қалыңдығына еніп, шын мәнінде түбіне жетуге ұмтылған кезде нағыз толқуды сезінетін жағдайларды жасау қажет.

Соған байланысты кеше оқытылған нәрсе бүгінгі күні де дәл солай оқытылатын болса, біз балалардың ертеңін ұрлап кететінімізді, ата-аналар да, мұғалімдер де бұған бейім емес екенін және бұл «ақылды» экономиканың, адами капиталдың дамуына ықпал етпейтінін түсініп, мойындауымыз керек.

Қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды (оқыту әдістері, нысандары мен құралдары кешені) пайдалану, дамыта оқытуды енгізу көбінесе педагогтің сабаққа шығармашылық көзқарасының деңгейін және қол жеткізілген нәтижелердің тиімділігін айқындайды. Оқытушы жаңа рөлге ие болады. Ол – оқушы өзіндік танымдық, зерттеу, шығармашылық қызметін ұйымдастырушының рөлі. Оқушыларға қажетті білімді өз бетінше алуға, алынған ақпаратты сыни тұрғыдан түсінуге және оны өмірлік мәселелерді шешу үшін пайдалануға көмектесуі керек [3].

География білім алушыларға өлі және тірі табиғат туралы, оны танудың құралдары мен әдістері туралы ғылыми білім береді, оқушыларда жүйелі (тұтас) білімді, теориялық ойлауды қалыптастырады. Практикалық тапсырмаларды орындау, эксперименттік зерттеу әдісінің мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Ғылыми теорияларды әдіснамалық біліммен бірге зерттеу болашақ мамандардың ғылыми ойлауын қалыптастыруға ықпал етеді.

География ғылымдарында инновациялық білім беруге қол жеткізу үшін мынадай мақсат қоюға болады: географияны оқытуды жетілдіру. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу жоспарлануда:

- оқытушыларды географиялық білім беруді дамыту тұжырымдамаларын іске асыру жағдайында жаппай білім берудің жаңа педагогикалық технологиялары мен ұйымдастырушылық нысандарын әзірлеу жөніндегі қызметке қосу;

- шығармашыл педагогтарды іздеу және қолдау, сондай-ақ олардың әзірлемелерін енгізуге жәрдемдесу;

- оқушылардың география пәндері бойынша білімді меңгерудің стандартты базалық деңгейіне қол жеткізуі;

- оқушылардың зерттеу қабілетін арттыратын тапсырмаларды әзірлеу;

- ойландыру, ой салу;

- рөлдік ойындар әзірлеу;

- экспедиция сабақтарын ұйымдастыру;

- оқытудың өзгертілген мақсаттарына, регламенттелген мазмұнына және оқытудың басым технологияларына сәйкес оқу әдістемелік жиынтықтарын жаңарту;
- оқу материалының қолданбалы сипатын күшейту, оқушы экспериментінің үлесін кеңейту;
- білім беру процесін әдістемелік сүйемелдеуді әзірлеу;
- қолданыстағы оқыту құралдарының бағдарламасын жаңғырту.

Қазіргі уақытта мектептерде география оқытушылары оқу процесінде белсенді және интерактивті оқыту әдістерін қолданады, бұл оқушыларды танымдық іс-әрекет процесінде белсенді өзара әрекеттесу мен қарым-қатынасқа қосуды қамтамасыз етеді.

География үшін ең тиімді әдістер:

- бірлесіп оқыту әдісі;
- жоба (жобалау) әдісі;
- ойын әдістері;

- проблемалық семинар-пікірталас негізінде оқыту моделі: ми шабуылы, ток-шоу, пікірталас және т.б. [4].

Тәжірибе JOO High School Almaty мектебінде жасалды. Бұл мектеп 2022 жылдың қыркүйек айында ашылғанын ескерсек оқушылар әр түрлі мектептерден жиналған. Біз сабақтарда жаңа әдістерді қолданбастан бұрын ең алдымен оқушылардың өз бетінше зерттеу жұмыстарын жасай алуындағы кедергілерді анықтау үшін тәжірибе жасадық.

Анықталған кедергілер төмендегідей:

- Оқушылар материалдарды қайдан алатындығын білмейді;
- Қандай ақпаратты қалай қолданатынын;
- Не үшін жасау керекпін деген сұраққа жауап бере алмады;
- Оқушының жұмысын бағалау кезіндегі критерилерді білмейді (осыған қатысты сұрақтар көп болды).

Жоғарыдағы кедергілерді ескере отырып, оқушылар материалдарды қайдан алуға болады деген сұраққа жауап бере отырып нақты тізім жасалды (сілтемелермен жоғарыда көрсетілді). Мақалада келтірілген инновациялық әдіс тәсілдерді қыркүйек айынан бастап сабақтарда қолдандық. Бастапқы кезде туындаған жоғарыдағы кедергілердің барлығы жойылғанына көз жеткіздік. Бұл мақалада тек іріктелген, тәжірибеден өткен әдіс-тәсілдерді келтірдік.

Әрбір педагог білім алушылардың өз пәніне терең қызығушық тудырғанын, оқушылардың тек теорияны оқып конспект жазғаны емес, сонымен қатар әлемнің жаратылыстану-ғылыми бейнесін түсініп, логикалық тұрғыдан ойлана білгенін, зерттеу әдістерін қолданып зерттеу жүргізе алуын, әрбір сабақтың оқушы мен оқытушыға қуаныш сыйлайтын мереке, кішкентай көрініс болғанын қалайды. Біз осы кезге дейінгі қолданылған дәстүрлі әдістерге, мұғалім сабақ түсіндіріп, ал оқушылар тек тындап отыратындығына үйреніп қалдық. Дайын ақпаратты тыңдау - оқытудың ең тиімсіз тәсілдерінің бірі. Білімді адам басынан адам басына тек ауызша формат арқылы беру мүмкін емес. Көптеген адамдар оқушыны тек тындатуға мәжбүр етсең болды және іс бірден оң шешімін табады деп ойлайды. Алайда, оқушы кез-келген адам сияқты ерік-жігерге ие, оны елемей қоюға болмайды. Оқушылар ақпараттарды, оқып жатқан пәнге деген қызығушылық болған кезде ғана игере алады. Сондықтан мұғалім информатордың рөлін ұмытып, оқушының танымдық іс-әрекетін ұйымдастырушы рөлін атқаруы керек.

Бүгінгі күні инновациялық әдістер мен ақпараттық технологияларды қолдану арқылы оқушының ойлау қабілетін арттырып, ізденушілік, зерттеушілік қабілеттерін дамытып, қызығушылығын тудыру, белсенділігін арттыру ең негізгі мақсат болып отыр. Әсіресе қашықтан оқыту жүйесі жедел қарқынмен дамуда, бұған бірнеше факторлар, білім беру мекемелерінің қуатты компьютер техникасымен қамтылуы, оқу пәндерінің барлық

бағыттыры бойынша электрондық оқулықтар құрылуы және интернеттің дамуы мысал бола алады.

Бірлесіп оқыту (cooperative learning), шағын топтарда оқыту педагогикада бұрыннан бері қолданылып келеді. Бір оқытушы топтағы әрбір нақты оқушыға көмек көрсете алмайды, сондықтан бұл жауапкершілікті оқушылармен бөлісуге болады. Шағын топтарда жұмыс істейді, оқушылар әрқайсысының жетістіктеріне жауап бере отырып, бір-біріне көмектесуді үйренеді. Есте сақтау процесі келесідей бағаланады: егер оқыса - 10% есте сақталады; 20% - есту арқылы; 30% – көру арқылы; 50% – көру және есту; 80% – айту арқылы; 90% – айту және жасау арқылы.

Сонымен қатар, оқу-тәрбие үрдісінде қолданып, айтарлықтай нәтиже беріп жүрген жаңа педагогикалық технологиялар мыналар:

- дамыта отырып оқыту әдістемесі;
- тірек-конспектілер арқылы оқыту;
- деңгейлеп оқыту технологиясы;
- тесттік жүйемен оқыту;
- мультимедия мүмкіндіктерін қолданып оқыту;
- ойын технологияларын қолдану;
- дискуссия сабақтары;
- топпен жұмыс;
- тәжірибе сабақтары;
- проблемалық оқыту әдісі.

Проблемалық оқыту әдісі. Бұл әдістің негізгі мақсаты білім алушылардың өз бетінше ізденіп, көп оқи алуын үйрету. Сонымен бірге оқушылардың белгілі бір оқиғаға пікір білдіре алуы, сараптап талдау жасауы да әдістің ерекшелігі. Оқушы белсенділігі артып, оқу материалдарын ерекше қызығушылықпен оқиды. Себебі, оқушы материалдарды сезім мүшелері арқылы қабылдап қана қоймайды, білімге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгереді. Проблемалық оқыту технологиясының көмегімен, яғни оқушыларды «білімге итермелемей, өз бетінше ізденуге ынталы болуына жағдай жасау».

Ұжымдық оқыту әдісі. Ұжымдық оқыту әдісінің мақсаты: әр білім алушының бойындағы даралық қабілетін дамыту, еңбек етуге баулу, ұйымшылдық қабілеттерін ояту, ынтымақтастыққа тәрбиелеу, өзін-өзі басқаруға, креативті ойлауға, аңғарымпаздыққа жетелеу.

Ерекшеліктері:

- Жекелей оқыту;
- Жұптық оқыту;
- Топтық оқыту;
- Ұжымдық.

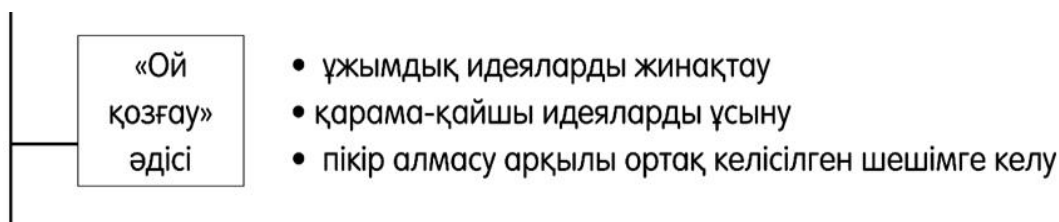
Талаптары:

- Әр оқушының еңбегі пайдалы болуы керек;
- Өзінің ғана емес, басқаның да еңбегіне жауапкершілікпен қарау;
- Өзі оқи отырып өзгені оқыту;
- өз ойын толық жеткізіп, талдауға үйрену;
- Түсінбегенді түсіндіру, меңгергенінше меңгерту;
- оқу және жазбаша білімін жинақтауды жетілдіру;
- шығармашылықпен жұмыс істеуге талпыну.

География пәнін оқытуда ұжымдық оқыту технологиясы оқушылардың танымдық қабілетін дамытуға үлкен әсер етеді.

Ой қозғау әдісі (ми шабуылы – ағылшынның – brainstorming) – кез келген проблемалық затты шешудің оңтайлы тәсілі. Бұл әдісте сараптаманы талқылаушылар проблемалық

мәселелерді шешудің жолдарын қарастырып, шешім қабылдайды. Осы әдістің негізін қалаушы, оқытушы Алекс Осборн болды [5].

1-сурет – Ой қозғау әдісінің шарттары
(кесте авторлар тарапынан құрастырылды)

Оқушылар сабақтарында сыныпта да, одан тыс жерлерде де, кез-келген географиялық аймақта, мектеп ауласында және т.б. ұйымдастырылуы мүмкін болса, білімді жеңіл қабылдайды. География сабақтарында экскурсияларға, зерттеу жұмыстарына және жобаларға ерекше көңіл бөлінгенде бұл әдіс өнімді жұмыс жасайды. Сонымен бірге география бойынша оқулықтар, түрлі үстел және электронды ойындар, анимациялар және басқа да электронды оқулықтар шығаратын дереккөздерді қолдану кезінде де ой қозғау әдісі өзекті бола береді. Мектептер қолданыстағы материалдық-техникалық базамен қамтамасыз етілгендіктен, сабақтар ойындар, конкурстар түрінде өткізілуге мүмкіндік сабақты ұйымдастыру мұғалімнің шығармашылығына негізделген. Мұғалім оқушылардың оқу нәтижелері басқа оқушыларға қызықты және интерактивті болуында маңызды рөл атқарады.

Жоба әдісі. Жоба әдісі өткен ғасырдың 20-жылдарында АҚШ-та пайда болды. Ол проблема әдісі деп те аталды. Ол американдық философ және ағартушы Джон Дьюидің прагматикалық педагогика идеяларына негізделген. Дж. Дьюидің ХХ ғасырдағы білімге гуманистік көзқарас және жобалар әдісі идеялары үлкен танымалдылыққа ие болды. Оның шәкірті және ізбасары В. Килпатрик осы әдістің мәнін анықтай отырып, оны «Шын жүректен орындалған жоспар» деп атады. Жоба әдісінің негізінде "Жоба" ұғымын түсіну арқылы қажетті нәтижеге қол жеткізу идеясы жатыр. «Жобалау» сөзі қазақтың «жоба» деген сөзінен жасалынған, мағынасы – жаңа нәрсенің жобасын, сұлбасын жасау. Ғылымда ол тек қана жаңа нәрсенің жобасын жасау ғана емес, сонымен қатар оны негіздеу, басқадан айырмашылығын көрсетуді білдіреді. Бірақ нәтижені белгілі бір мәселені теориялық және практикалық шешу негізінде алуға болады. Мұндай нәтижеге қол жеткізу оқушылар әртүрлі салалардағы білімді өз бетінше ойлау, проблемаларды анықтау және шешу үшін қолдануы керек дегенді білдіреді. Оқушыларға нәтижені және оның әртүрлі салдарын көре білуге, олардың арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтау қабілетін дамытуға үйрету өте маңызды. Бұл әдіс белгілі бір уақытқа есептелген жеке, жұптық, топтық жұмыс түрінде оқушылардың өзіндік қызметіне негізделген [6].

Қазақстан географиясын оқыту барысында Қазақстанның су көздері тақырыбында (Қазақстан өзендерінің, көлдерінің ластану себептерін, ластану деңгейін, қалпына келтіру шаралары және болашағына болжам жасау, ұсыныстар әдірлеу), Қазақстан шаруашылығы (облыстар бойынша ауылшаруашылығының мамандану бағыттары, алынатын өнім көлемі, мал бас саны, топырақтың сапасы, мелиорациялау шаралары) осындай тақырыптарды оқытқанда қолдануға болады.

Оқушылармен бірлесе отырып жобаларды қалыптастыру, оларды жүзеге асыру, қажетті материалдарды тандау және олармен жұмысты жоспарлау үшін жобалардың түрін анықтау маңызды. Жобалар әдісі мен бірлесе оқыту әдістері көптеген елдердің білім беру жүйесінде кең таралған. Мұның бірнеше себептері бар. Ең алдымен, олар тек педагогикалық қана емес, сонымен бірге әлеуметтік сипатта да анықталатынын атап өткен жөн. Олар оқушылардың

белгілі бір білімді игеруі үшін ғана емес, сонымен бірге алған білімдерін қолдану және практикалық мәселелерді шешу құралы ретінде, оқушылардың әртүрлі рөлдерде өзін-өзі көрсету және әртүрлі топтарда қарым-қатынас жасау қабілеттерін дамыту тұрғысынан маңызды. Оқушыларға зерттеу, ақпаратты өңдеу, талдау, гипотезаларды тұжырымдау және тексеру, қорытындылау әдістерін үйретеді. Оқытудың ең көп қолданылатын интерактивті формаларына "жобаларды әзірлеу" жатады. Білім берудегі бұл форма оқушылардың өзіндік жұмыстарының орындалуын бақылау үшін кең көлемді көп қырлы материалдарды (бөлім немесе модуль) жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мысалы Қазақстан халқы тақырыбын өткенде «Қарттар үйі», «Қариясы бар үй, қазыналы үй», «Қыз өссе елдің көркі», «Ауылдың ардақты қариялары», «Менің ата-әжем ең жақсы адамдар» және т.б. қазақ халқының ұлттық құндылықтарына арналған тақырыптарды беру негізгі нәтиже [7].

"Жобаларды әзірлеуді" біз дәстүрлі түрде оқу процесінің кейбір түрлерін ұйымдастыру үшін қолдана аламыз. Мысалы, эксперименттік, далалық тәжірибе сабақтардың қорытындылары бойынша есеп жүргізуді айтуға болады. «Туған жер табиғатын қорғау», «Менің ауылымның экологиясы», «Бұлақ көрсең көзін аш», «Туған жердің топырағы неге ластанды?» және т.б. тақырыптарды ұсынуға болады. Жобаларды әзірлеу формасының басты артықшылығы – барлық оқушылар таным процесіне қатысады. Оқытушы жоба бойынша оқушыларға ізденуге бағыт-бағдар беріп, қадағалап, іздену үшін әдебиеттер мен интернет-ресурстардың, сайттардың тізімін ұсынады. Тәжірибе көрсеткендей, ғылыми жоба дайындау аясында жиі «дөңгелек үстел» ұйымдастырылады, онда қойылған міндеттер мен проблемалар талқыланады, пікірталастар өткізіледі, сонымен қатар талқылау тақырыбы бойынша келісілген ұстанымдар жасалады. Дөңгелек үстел талқыланатын материалмен – оның идеясы мен проблематикасы деңгейінде жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Пікірталас қарама-қарсы көзқарастардың қақтығысын қамтиды. Егер талқыланатын мәселе бойынша қарама-қарсы пікірлер туындауы мүмкін болса, бұл орынды. Сонымен қатар, бір жағынан, оқиғалар мен құбылыстарды біржақты түсіндіруден аулақ болуға, екінші жағынан оқушыларға басқалардың пікірін құрметтеуге үйренуге көмектеседі.

Жобаларды әзірлеу кезінде мыналарды ескеру қажет:

1. Жоба тақырыпты және қатысушылар санын таңдаудан басталуы керек;
2. Оқушылар проблемаларды әртүрлі жолдармен анықтағанына қарамастан (ми, ұжымдық талқылау), мұғалім барлық аспектілерді талдап, таңдалған тақырып негізінде ең қолайлы нұсқаны таңдауы керек;
3. Ең бастысы – жоба бойынша жұмыс міндеттерін нақты белгілеу, жұмыс әдістерін анықтау, ақпаратты іздеу, шығармашылық шешімдерді талқылау және қабылдау;
4. Жобаға қатысушылардың жеке және бірлескен өзіндік жұмысын ұйымдастыру;
5. Жобаны оқытушының бағалауы және презентацияны ұйымдастыру.

Жоба бойынша жұмыс оны ұстаздар алдында қорғаумен, ұжымдық талқылаумен, нәтижелерді сараптаумен және жариялаумен, бағалаумен және қорытындылаумен аяқталады.

Ауызша және жазбаша түрде ұсынылуы мүмкін жобалық жұмысты орындау кезінде, менің ойымша, келесі ұсыныстарды орындау қажет:

- Біріншіден, жобалық жұмыс оқушыларға өз идеяларын білдіруге мүмкіндік беретіндіктен, оқушыларды тым анық бақылау және реттеу керек, олардың тәуелсіздігін көтермелеген жөн.

- Екіншіден, жобалау жұмыстары негізінен ашық түрде жүзеге асады, сондықтан олардың нақты жоспары болмайды. Жобалық тапсырмаларды орындау барысында кейбір қосымша материалдарды енгізуге болады.

- Үшіншіден, жобалардың көпшілігін жеке оқушылар орындай алады, бірақ егер ол топтарда орындалса, жоба мүмкіндігінше шығармашылық болады. Бұл оқу ынтымақтастығының маңыздылығы мен тиімділігін тағы бір рет көрсетеді.

Оқушылар жоба бойынша бір тақырып алып зерттеу жұмысын жүргізеді, іздену үшін төмендегі сайттар мен сілтемелерді ұсынамыз:

Қазақша мәліметтер:

- STAT.GOV.KZ <https://stat.gov.kz/>
- Google академия <https://scholar.google.ru/schhp?hl=ru>

Шетел ғалымдарының еңбектерін іздеу:

- ResearchGate <https://www.researchgate.net/>
- Quora <https://www.quora.com/>
- StackExchange <https://stackexchange.com/>
- The Science Forum <http://www.thescienceforum.com/>
- Academia.edu <https://www.academia.edu/>

Осылайша, оқу жобасының әдісі оқушының тәуелсіздігін дамытуға ықпал етеді, оның жеке басының шығармашылық әлеуетін ашады, білім беру процесінде оқушының субъективтілігін қамтамасыз етеді, бұл оқытудың соңғы нәтижесіне оң әсер етеді.

Интерактивті оқыту технологиясы. Қазіргі таңда инновациялық технологиялардың бірі – интерактивті оқыту технологиясы. Интерактивті оқыту технологиясын оқытушылар барлық пәндерді оқыту барысында қолданғанымен, толық мүмкіндіктерін өз дәрежесінде қолданбайды. Интерактивті тақтаның мүмкіндіктерін мұғалім дұрыс қолдана білсе, онда сабақты қызығып оқымайтын оқушының өзі қызығып тапсырмаларды орындайды, бұл жерде интерактивті тақтаның көмегі арқылы жеке тапсырмасын тексерудің бірнеше жолдары бар, соның бірі – деңгейлік тапсырмалар арқылы бағалау. Интерактивті оқыту технологиясының мүмкіндіктерін пайдалану оқушының бойында қызығушылық, белсенділік, танымдық, ізденушілік, табыстылық сезімдері мен қасиеттерін қалыптастырады, бұл өз кезегінде оқушының оқу үдерісі барысында белсенділігін оятады, оқытушы да өз жетістігін көре алады.

Қазақстан географиясы пәнін интерактивті тақтаны қолданып оқыту мұғалім үшін де, оқушы үшін де нәтижелі. Мысалы: Қазақстандық географтардың зерттеулері, Қазақстанның қатпарлы аймағындағы таулар. Қазақ оронимдері. Минералды ресурстардың таралу заңдылығы. Қазақстанның елді мекендері тақырыптарын өткенде осы әдісті қолданған тиімді. Себебі бұл әдісті қолдану арқылы суреттер, сызба-нұсқалар, графиктер, аудио, бейне материалдар және т.б. көрсету мүмкіндігі болады. Интерактивті технологияны қолданудың тағы бір мүмкіндігі – уақытты үнемдеу. Оқушылар сабақ соңында өтілген тақырыптың материалдарын алып, қосымша дайындалуларына да мүмкіншілік бар.

Интерактивті оқыту технологиясын білім саласына енгізуде туындап отырған мәселе бұл – оқытушыларды осы құралдармен тиімді жұмыс істеуге үйрету. Берілген ақпараттың жаңа мүмкіндіктеріне сәйкес тұтынушы интерфейсі мен ақпараттық кеңістікті жобалау дағдыларының жеткіліксіздігіне байланысты оқу материалының электрондық нұсқасын жасауда көптеген қиындықтар туындайды.

Инновациялық технологияның келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса көп. Қорыта айтатын болсақ, ең бастысы, Қазақстан географиясы сабағында интерактивті тақта мен ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану оқушылардың оқу үрдісіндегі жетістіктерінің сапасына оңтайлы әсер етеді [8].

Географиялық мультимедиа технологиясы – дыбыстық жазбаларды, географиялық нысандардың фотосуреттерін және әртүрлі үрдістердің анимациялық бейне жазбаларын біріктіреді. Бұл технология табиғи үрдістерді толық сипаттауға мүмкіндік береді. Компьютерлік география электронды оқулықтарды қолданып қашықтықтан оқыту

мәселелерімен айналыса отырып, географиялық білім беруде ақпараттық инновациялық әдістерді жетілдіруде.

Мультимедиалық технологиялар бұл ақпараттық ортаны едәуір кеңейтуге, оны жүйелендіруге, қажетті нақты ақпаратты таңдауға, үрдістердің, нысандар мен құбылыстардың даму динамикасын көруге, сонымен бірге бейнелік ақпараттармен қатар, олардың дыбысы мен әуенін де естуге мүмкіндік беретін заманауи, оңтайлы әрі мобильді көрнекі құрал болып табылады. Мультимедиалық құралдар ғылыми және көркем мәтіндерді, дыбыстық фрагменттерді, жоғары сапалы кескіндерді, бейнефильмдер мен теледидар бағдарламаларының эпизодтарын бір терезеде орналастыра алу мүмкіндігіне ие. География сабақтарында компьютерді, электронды карталарды, электронды оқулықтарды, ғарыштық суреттерді пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, білімдерін электрондық тест көмегімен тексеруге мүмкіндік береді, географиялық карталармен жұмыс жасаудың түрлі әдістемесін ұсыну арқылы маңызды картографиялық дағдыны қалыптастырады [9].

Біздің ойымызша, сабақты өткізудің ең қызықты интерактивті түрлері – конференция, дөңгелек үстел, жобаларды әзірлеу, презентацияларды, оқу бейнероликтерін дайындау, электрондық оқулықтармен жұмыс жасау болып табылады. Әзірленген әдістемесі бар және өзіндік жұмысты орындау мен бақылаудың әртүрлі кезеңдерінде қолдануға болатын оқытудың интерактивті формаларының кейбір түрлеріне тоқталайық.

Компьютерлік презентациялар. Оқу процесінде компьютерлік презентацияларды қолдану оқушылардың оқу материалын игеруін күшейтуге және сынып тақтасының орнына мультимедиалық проектордағы компьютер экранынан немесе әр оқушыға арналған дербес компьютерден слайд-фильмдерді көрсетуді қолдана отырып, сабақтарды сапалы жаңа деңгейде өткізуге мүмкіндік береді. Компьютерлік презентациялар оқушылардың назарын ұсынылған ақпараттың маңызды сәттеріне аударуға және иллюстрациялар, диаграммалар, графикалық композициялар және т.б. түрінде көрнекі әсерлі бейнелер жасауға мүмкіндік береді. Жоғарыда аталғандарды ескере келе барлық әдістер, сабақтарда және сабақтан тыс уақытта қолданылатын жаңа технологиялар балаға шығармашылықпен жұмыс істеуге мүмкіндік береді, қызығушылықтың дамуына ықпал етеді, белсенділікті арттырады, баланың оқуға деген ықыласын қалыптастырады деген қорытындыға келеміз.

Бүгінгі таңда білім беруді ақпараттандыру түрлері мен құралдары біршама көп. Оқу процесінде ақпараттық және телекоммуникациялық құралдар мүмкіндігін комплексті түрде қолдануды жүзеге асыру көп функционалды электрондық оқу құралдарын құру және қолдану кезінде ғана мүмкін болады. Білім беруді цифрландыру жағдайында оқушылардың ақпараттық сауаттылығын, ақпараттық мәдениетін және ақпараттық құзырлығы сияқты қабілеттіліктерді қалыптастыру мәселесі бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр [10].

Қорытынды

Инновациялық әдіс-тәсілдерді Алматы қаласы Joo High School Алматы мектебінде 2 сыныпта 30 оқушыға қолдандық. Төмендегі кезеңдер бойынша тәжірибе жасалып, қорытынды нәтижесі 1-кестеде көрсетілді.

1. Ең алдымен оқушылардың даярлық деңгейін анықтадық, бұл кезеңде анықталған кедергілер жоғарыда келтірілді. Және кедергілерді жою үшін арнайы материалдар құрастырылды.

2. Бұл кезеңде, мақалада келтірілген әдістерді оқушыларға сабақ өткізу үшін қолданып, теориялық білімді тәжірибеде іске асырдық.

3. Соңғы кезеңде жаңа инновациялық әдіс тәсілдерді қолданып сабақ өтілген топтардың географиялық білім деңгейлері қалай өскенін, әдістердің тиімділіктері анықталды.

Тәжірибенің қорытынды кезеңінде инновациялық технологияларды қолдана отырып жүргізілген сабақтарға қатысқан оқушылардың іс әрекетінің және іс-тәжірибенің қорытындысы талқыланды. Қорытындысында география пәні бойынша оқыту сапасын, сабақты инновациялық әдістермен байланыстыра отырып арттыруға болатыны анықталды.

1-кесте – Оқушылардың білім деңгейінің өсу деңгейі (тәжірибелік топтарда)

Географиялық білім деңгейлерінің өсуі	Нәтижелері	
	Тәжірибеге дейінгі бастапқы нәтиже	Топтың тәжірибеден кейінгі нәтижесі
Жоғары	7(23,3%)	9(30%)
Орта	9(30%)	13(43,3%)
Төмен	14(46,6%)	8(26,6%)

Нәтиже бойынша жоғары 7%-ға, орта 13,3% өскені, ал төмен нәтижелі 20%-ға азайғандығына көз жеткіздік.

География сабақтарында инновациялық әдістерді қолдану нәтижесінде оқушылардың ойлау қабілеті артып, ізденушілік қабілеті дамып, пәнге деген қызығушылығын арттырды.

Зерттеу нәтижелерін талдау, оқытудың әртүрлі әдістерін енгізу, танымдық қызығушылықты арттыратынын көрсетті, бұл өз кезегінде үлгерімді арттыруға көмектесті. Жаңа әдістерді қолданып сабақ өту оқушыларға пікір алмасып, өз ойларын еркін, толық жеткізуге де мүмкіндік берді. Тәжірибе соңында оқушылардың өз ойын ашық, қысылмай жеткізу, еркін ойлай алу қабілеті, іздену, белсенді болу, зерттеушілік қабілеттерінің артқандығы байқалды.

Осылайша, география пәнін инновациялық әдістерді қолдана отырып оқыту – оқушылардың жан жақты жетіліп, өз ойын ашық айтып, терең ойлай алып, өмірлік азық болатын білім алып, анализ жасай алу, іздену қабілеттерінің жетілуіне әкеледі деген қорытынды жасауға болады. Жалпы орта білім беру жүйесінде география пәнін оқытуда инновациялық әдістерді қолданып сабақ беру, әсіресе қазақстандық білім беру жүйесін үнемі жетілдіру және дамыту жағдайында өзекті және перспективалы бағыт болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – Алматы: Білім, 2008. – 10 б.
2. Норпулатова Х.А. Активные методы обучения, направленные на развитие самостоятельного и творческого мышления студентов // Молодой ученый. – 2012. – №1 (36). – Т. 2. – С. 112–116. [Электронды ресурс]. URL: <https://moluch.ru/archive/36/4140/> (қаралған күні: 29.09.2022).
3. Гакаев Р.А., Иразова М.А. Образовательные технологии на уроках географии в условиях современной школы // Образование и воспитание. – 2015. – №3(3). – С. 4–7. [Электронды ресурс]. URL: <https://moluch.ru/th/4/archive/9/181/> (қаралған күні: 14.10.2022).
4. Кирикова М.И. Современные методы обучения в ВУЗе. – М.: Московский Гуманитарный педагогический институт, 2014. – 86 с.
5. Добрыдин С.Н. Некоторые аспекты использования новых информационных технологий в обучении // Материалы всероссийской конференции «Наука и образование». – М., 2002. – С. 15–48.

6. Gabdrakhmanova R.G., Khuziakhmetov A.N., Yesnazarova U.A. Pedagogical conditions of socialization of senior pupils in school labor unions // *International Electronic Journal of Mathematics Education*. – 2016. – Т. 11. – №. 1. – С. 113–121.
7. Привалова Н.М., Двадненко М.В., Бурлака С.Д. Игровые интерактивные методы обучения в высшей школе // *Современные проблемы науки и образования*. – 2018. – №4. [Электронды ресурс]. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=27951> (қаралған күні: 29.10.2022).
8. Әлқожаева Н.С., Төлешова Ұ.Б. Жоғары мектептің оқу үрдісінде педагогикалық технологияларды қолдану: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 126 б.
9. Есназарова Ұ.Ә. Қазақстанның физикалық және экономикалық географиясын оқыту. – Алматы: Рауан, 1994. – 114 б.
10. Bondarenko O., Mantulenko S., Pikilnyak A. Google Classroom as a tool of support of blended learning for geography students // *arXiv preprint arXiv:1902.00775*. – 2019. [Электронды ресурс]. URL: https://www.researchgate.net/publication/330871260_Google_Classroom_as_a_Tool_of_Support_of_Blended_Learning_for_Geography_Students 2019 (қаралған күні: 14.11.2022)

REFERENCES

1. Koshimbetova S. Innovaciialyq tehnologiiany bilim sapasyn koterude paidalanu mumkindikteri [Possibilities of using innovative technologies to improve the quality of Education]. – Алматы: Bilim, 2008. – 10 б.
2. Norpulatova H.A. Aktivnye metody obucheniia, napravlennye na razvitie samostoyatel'nogo i tvorcheskogo myshleniia studentov [Active teaching methods aimed at the development of independent and creative thinking of students] // *Molodoi uchenyi*– 2012. – №1(36). – Т. 2. – С. 112–116. [Electronic resource]. URL: <https://moluch.ru/archive/36/4140/> (qaralghan kuni: 29.09.2022).
3. Gakaev R.A., Irazova M.A. Obrazovatelnye tehnologii na urokah geografii v usloviyah sovremennoi shkoly [Educational technologies in geography lessons in modern school conditions] // *Obrazovanie i vospitanie*.. – 2015. – №3(3). – S. 4–7. [Electronic resource]. URL: <https://moluch.ru/th/4/archive/9/181/> (qaralghan kuni: 14.10.2022).
4. Kirikova M.I. Sovremennye metody obucheniya v VUZe [Modern methods of teaching at the University]. – М.: Moskovskiy Gumanitarnyi pedagogicheskiy institute, 2014. – 86 s.
5. Dobrydin S.N. Nekotorye aspekty ispolzovaniia novyh informacionnyh tehnologiy v obuchenii [Some aspects of the use of new information technologies in teaching] // *Materialy vserossiyskoi konferencii «Nauka i obrazovanie»*. – М., 2002. – S. 15–48.
6. Gabdrakhmanova R.G., Khuziakhmetov A.N., Yesnazarova U.A. Pedagogical conditions of socialization of senior pupils in school labor unions // *International Electronic Journal of Mathematics Education*. – 2016. – Т. 11. – №1. – P. 113–121.
7. Privalova N.M., Dvadnenko M.V., Burlaka S.D. Igrovye interaktivnye metody obucheniia v vysshei shkole [Game interactive teaching methods in Higher School] // *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia*. – 2018. – №4. [Electronic resource]. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=27951> (qaralghan kuni: 29.10.2022).
8. Alkojaeva N.S., Toleshova U.B. Jogary mekteptin oqu urdisinde pedagogikalyq tehnologiyalardy qoldanu [The use of pedagogical technologies in the educational process of Higher School]: oqu quraly. – Алматы: Qazaq universiteti, 2009. – 126 б.
9. Esnazarova U.A. Qazaqstannyn fizikalyq jane ekonomikalyq geografiyasyn oqytu [Teaching physical and economic geography of Kazakhstan]. – Алматы: Rauan, 1994. – 114 б.
10. Bondarenko O., Mantulenko S., Pikilnyak A. Google Classroom as a tool of support of blended learning for geography students // *arXiv preprint arXiv:1902.00775*. – 2019. [Electronic resource]. URL: https://www.researchgate.net/publication/330871260_Google_Classroom_as_a_Tool_of_Support_of_Blended_Learning_for_Geography_Students 2019 (qaralghan kuni: 14.11.2022)

Н. КАРЕЛХАН¹ , П. ИБРАЕВА², Н. КАРИЛХАН³

¹PhD, доцент

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: knursaule@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты
(Қазақстан, Астана қ.), gmail.com: ibraeva.perizat2020@gmail.com

³Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Қарағанды қ.), e-mail: iskulai@mail.ru

ОРТА МЕКТЕПТЕ STREAM ТЕХНОЛОГИЯСЫМЕН ОҚЫТУДА SCRATCH ОРТАСЫНДАҒЫ MBLOCK БАҒДАРЛАМАСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Әлемнің алдыңғы қатардағы елдерінде STEM, STEAM және STREAM арқылы оқыту орта мектептің оқу үрдісіне енгізілген. STEM – ғылым, технология, инженерия, математиканың білім берудегі рөлін күшейту болса, STREAM ғылым, технология, инженерия, математиканың білім берудегі рөліне қосымша оқу мен өнерді қосып, жүйеленген ойлау дағдыларын қалыптастыру болып табылады. STREAM дамытуда Scratch+Arduino негізінде құрастырылған mBlock бағдарламалау ортасын қолдануға болады.

Қазақстан Республикасының орта мектептерінде STEM технологиясы арқылы информатика пәнін оқытуда көбінесе робототехника қолданады. Информатика пәнін оқу нәтижесінде оқушыларда оқу мен өнерді, математика мен инженерияны қолданып, цифрлы өнім құрастыру білім, білік, дағдысы қалыптаспаған. Сондықтан, орта мектепте STEM технологиясын қолданып информатика пәнін оқытуда STREAM технологиясын дамыту қажеттілігі бар. Осыған орай, зерттеу жұмысына «Орта мектепте STREAM оқыту әдісінің ерекшелігін анықтау» мақсаты қойылды. Бұл мақсатқа жету үшін алдымен республикалық деңгейде орта мектепте STREAM оқыту әдісінің оқыту жағдайлары анықталып, тәжірибесі талданды. Екіншіден Scratch+Arduino аппараттық-бағдарламалау негізінде құрастырылған mBlock ортасына инженерия және математика ғылымдарын ұштастырып, оқушылардың жүйелі ойлау қабілетін қалыптастыратын жоба құруды үйрететін оқу бағдарламасы әзірленді. Құрастырылған оқу бағдарламасы бойынша ІТ сыныптың факультативтік сабағын жүргізу арқылы STREAM оқыту әдісінің тиімділігі анықталды.

Информатикадан факультативтік сабақтарда өткен Scratch+Arduino аппараттық-бағдарламалау негізін оқыту mBlock кодымен анықталып, практикалық түрде жүзеге асыру жолдары енгізілді. 8-сыныптарға арналған факультативтік сабақтың оқыту бағдарламасы барлығы 36 сағатты қамтиды. Ұсынылған оқыту курстық бағдарламасына қосымша цифрлық білім беру ресурстары құрастырылып, оқу-әдістемелік құрал оқу үрдісінде пайдаланып,

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Карелхан Н., Ибраева П., Карилхан Н. Орта мектепте STREAM технологиясымен оқытуда Scratch ортасындағы mBlock бағдарламасын қолданудың ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 314–328. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.25>

*Cite us correctly:

Karelhan N., Ibraeva P., Karilhan N. Orta mektepte STREAM tehnologiiasymen oqytuda Scratch ortasyndagy mBlock bagdarlamasyн qoldanudyn erekshelikteri [Features of Using the mBlock Program in the Scratch Environment in Teaching with STREAM Technology in High School] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 314–328. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.25>

ұсынылған оқыту әдістерінің тиімділігі эксперимент нәтижесінде анықталды. Болашақта «Scratch+Arduino негізіндегі mBlock бағдарламалау» атты оқыту курстық бағдарламасы мен цифрлық білім беру ресурстарын еліміздің кез келген мектептеріндегі STEM кабинеттерінде немесе информатика пәні бойынша факультатив сабақтарында пайдалана алады.

Кілт сөздер: STEM, STREAM, Scratch негізі, mBlock бағдарламалау, Arduino, информатика, білім беру.

N. Karelkhan¹, P. Ibrayeva², N. Karilkhan³

¹PhD, Associate Professor

L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: knursaule@mail.ru

²Master Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: ibraeva.perizat2020@gmail.com

³Senior Lecturer of Academician E.A. Buketov Karaganda University

(Kazakhstan, Karaganda), e-mail: iskulai@mail.ru

Features of Using the mBlock Program in the Scratch Environment in Teaching with STREAM Technology in High School

Abstract. In the leading countries of the world, learning through STEM, STEAM and STREAM is included in the curriculum of secondary schools. While STEM is about strengthening the role of science, technology, engineering, and mathematics in education, STEAM is about building systematic thinking skills by adding reading and art to the role of science, technology, engineering, and mathematics in education. In STREAM development, you can use the mBlock programming environment based on Scratch+Arduino.

In secondary schools of the Republic of Kazakhstan, robotics is often used in the teaching of computer science using STEM technology. As a result of studying informatics, students have not developed the knowledge, skills, and abilities to create digital products using art, mathematics, and engineering. Therefore, there is a need to develop STREAM technology in teaching computer science using STEM technology in high school. In this regard, the purpose of the research work “Determining the specificity of the STREAM teaching method in secondary school” was set. To achieve this goal, firstly, the state of teaching STREAM teaching methods in secondary schools in the republic was determined and the results were analyzed. Secondly, an educational program was developed that combines engineering and mathematics sciences and teaches how to create a project that builds students’ ability to think systematically in the mBlock environment, built on the basis of Scratch+Arduino hardware-programming. The effectiveness of the STREAM teaching method was determined by conducting an optional lesson of the IT class according to the compiled curriculum.

The experience of the research was carried out at R. Koshkarbayev secondary school No. 1 and IT school-lyceum of the city of Koschy. The teaching of the Scratch+Arduino hardware programming framework, which took place in computer science optional classes, was defined with mBlock code and ways of practical implementation were introduced. The curriculum of the optional lesson for 8th grade includes a total of 36 hours. In addition to the proposed training course program, digital educational resources were compiled, the teaching methodology was used in the educational process, and the effectiveness of the proposed teaching methods was determined as a result of the experiment.

In the future, the training course program and digital educational resources of the course “mBlock Programming based on Scratch+Arduino” can be used in STEM classrooms or in elective computer science classes in any schools in the country.

Keywords: STEM, STREAM, Scratch based, mBlock programming, Arduino, computer science, education.

Н. Карелхан¹, П. Ибраева², Н. Карилхан³

¹*PhD, доцент*

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: knursaule@mail.ru*

²*магистрант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: ibraeva.perizat2020@gmail.com*

³*старший преподаватель Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова
(Казахстан, г. Караганды), e-mail: iskulai@mail.ru*

Особенности использования программы mBlock в среде Scratch при обучении с технологией STREAM в средней школе

Аннотация. В ведущих странах мира обучение по STEM, STEAM и STREAM включено в учебную программу средних школ. В то время как STEM направлен на укрепление роли науки, технологий, инженерии и математики в образовании, STREAM направлен на формирование навыков систематического мышления путем добавления чтения и искусства к роли науки, технологий, инженерии и математики в образовании. Этот метод обучения можно развивать в среде программирования mBlock, разработанный на базе Scratch+Arduino.

В общеобразовательных школах Республики Казахстан при обучении информатике робототехника преподается с применением технологии STEM. В результате преподавания информатики с использованием чтения и искусства, математики и инженерии у обучающихся не сформированы знания, умения и навыки создания цифровых продуктов. Поэтому в общеобразовательной школе возникает необходимость развития технологии STREAM при обучении информатики с использованием технологии STEM. В связи с этим была поставлена цель научно-исследовательской работы «Определение специфики метода обучения STREAM в общеобразовательной школе». Для достижения этой цели, во-первых, было определено состояние преподавания методов обучения STREAM в средних школах по республике и проанализированы результаты. Во-вторых, на основе аппаратного программирования Scratch+Arduino была разработана образовательная программа, объединяющая инженерные и математические науки в среде mBlock и обучающая созданию проекта, развивающего у учащихся способность к системному мышлению. По составленной программе определена эффективность метода обучения STREAM путем проведения факультативного занятия IT-класса.

Опыт исследования проходил в школе №1 им. Р. Кошкарбаева и IT школе-лицее города Косши. Обучение основам аппаратного программирования Scratch+Arduino с определением кода mBlock преподавалось на факультативных занятиях по информатике, также представлены пути практической реализации.

Учебная программа факультативного урока для 8 класса включает в себя в общей сложности 36 часов. В дополнение к предложенной программе учебного курса были составлены цифровые образовательные ресурсы, в учебном процессе использована методика обучения, а также в результате эксперимента определена эффективность предложенных методов обучения. В будущем учебную программу и цифровые образовательные ресурсы курса «Программирование mBlock на основе Scratch+Arduino» могут использовать в STEM кабинетах или на факультативных занятиях по информатике в любых школах страны.

Ключевые слова: STEM, STREAM, основа Scratch, программирование mBlock, Arduino, информатика, образование.

Кіріспе

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және цифрлық саланы дамыту тұжырымдамасында білім беру жүйесін цифрландыру туралы: «Әлемдік қоғам эволюциясынан кейін білім беру жүйесіне қойылатын талаптар да өзгереді. Дәстүрлі модельдерді бірлесіп шешім қабылдауға негізделген жаңалары тез алмастырады, мұнда оқу процесі мен академиялық үлгерімнен басқа оқушылардың көңіл-күйі де маңызды. Қазіргі заманғы оқыту әлемдегі өзгерістердің динамикалық және болжанбайтын сипатын сөзсіз ескереді. Сондықтан жауапты білім беру жүйесін дамыту жастарға өзгерістерге бейімделуге, жетістікке жетуге және тіпті болашаққа әсер етуге көмектеседі. Мұндай жаңа бағыттарға эмоционалды интеллект, шығармашылық ойлау және ынтымақтастық кіреді» [1] деп атап көрсетілген.

Сондықтан, мектеп оқушыларын заман талабына сай дара тұлға қылып қалыптастыру басшылыққа алынады. Ол үшін үздік білім беру әдістерін зерделеуіміз қажет.

Адамның дамуы туралы есебінің (Human Development Report) құрамдас бөліктерінің бірі – білім индексі болып табылады. Human Development Report соңғы 2020 жылғы әлемдік рейтингінің деректері бойынша 189 елдің арасында 51-орынды иеленген және адами әлеуеті жоғары елдер тобына кіреді [2].

ICILS (International Computer and Information Literacy Study) – 2018 халықаралық компьютерлік және ақпараттық сауаттылықты зерттеу рейтингісі бойынша Қазақстан Республикасының оқушылары 395 ұпаймен 14 орынды иеленген. Бұл төменгі нәтиже [3].

Біз білім берудегі осы нәтижелерді ескеріп, жаңа заманауи оқыту әдістері мен алдыңғы қатардағы елдердің үздік білім беру тәжірибелерін пайдалануымыз қажет.

Компьютердің инженерлік іспен байланысты мамандықтары және кәсіптері ең жылдам өсіп келе жатқан жоспарлы мамандықтар болып табылады. АҚШ, Канада, Австралия, Гонконг, Финляндия, Германия, Ұлыбритания, Швеция елдері STEM (science, technology, engineering and mathematics) білім беруді белсенді жүргізіп келеді. Бұл елдерде STEM-нің дамуын жүзеге асыратын арнайы мемлекеттік органдар бар [4].

STEM-ғылым, технология, инженерия, математиканың білім берудегі рөлін күшейту болса, STREAM-ғылым, технология, инженерия, математиканың білім берудегі рөліне қосымша оқу мен өнерді қосып, бейнеленген ойлау дағдыларын қолдану болып табылады. Дереккөздерде, соңғы кезде, ғылым мен техниканың дамуымен қатар жасампаз индустриялар да дамуда. Кез келген жаңашылдық мәселені шешуге арналған жасампаз көзқарасты ұсынады, ал жасампаздықтың кілті Reading (оқуға бағытталған ойлау дағдылары) және Arts (өнер) білім беру болып табылады. Сондықтан әлемдік тәжірибеде STEM-нен STREAM-ге білім беруге белсенді қозғалыс жүріп жатыр.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, STREAM технологиясын информатика пәнінің бағдарламалау бағытына қолдануға болады. Scratch+Arduino негізінде құрастырылған mBlock бағдарламалау ортасына қолданып оқыту әдістерін дамыту мүмкіндігі жоғары.

Зерттеу мақсаты: Орта мектепте STREAM оқыту әдісінің ерекшелігін анықтау.

Аталған мақсатқа жету үшін, мынадай міндеттер қойылды.

- 1) Республикалық деңгейде орта мектепте STREAM оқыту әдісінің оқыту жағдайларын анықтау мен тәжірибесін талдау.
- 2) Scratch+Arduino аппараттық-программалау негізінде құрастырылған, mBlock ортасына инженерия және математика ғылымдарын ұштастырып, оқушылардың жүйелі ойлау қабілетін қалыптастыратын жоба құруды үйрететін оқу программасын әзірлеу;
- 3) Құрастырылған оқу программасы бойынша IT сыныптың факультативтік сабағын жүргізу арқылы STREAM оқыту әдісінің тиімділігін анықтау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми нәтижелер мен республикадағы алдыңғы қатардағы педагогикалық тәжірибелер мен орта мектептің оқыту жағдайын талдау; сауалнамалар жүргізу; орта мектепте STREAM технологиясымен оқыту әдістемесін құру және жүзеге асыру; математикалық статистика әдістерін қолданып эксперимент нәтижелерін жинақтап, тиімділігін анықтау.

Талдау мен нәтижелер

Бірінші міндет бойынша «Білімді ұлт – сапалы білім беру» ұлттық жобасын бекіту туралы қаулысында 2025 жылы STEM (science, technology, engineering and mathematics) пәндік кабинеттерімен қамтамасыз етілген негізгі және орта мектептердің үлесі 57% болу қажеттілігін міндеттейді. Білім және ғылым министрлігі Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы «STEM білімді енгізу бойынша әдістемелік ұсынымдар» енгізіп, бұл әдістеме оқушылардың нақты оқуға деген қызығушылығын арттыруға бағытталған [5].

Орта мектепте IT сынып кабинеттері STEM негізінде аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз етілгендіктен факультатив сабақтар осы оқыту бағытында жүргізіліп талданды.

Әлемнің алдыңғы қатардағы елдерінде STEM орталықтары құрылған. Бұл орталықтардың әрқайсысы оқушыларды жарқын болашақта өз даралығын көрсете отырып, жоғары технологиялар саласынан мамандық таңдауда ынталандыруға тырысады. (Bureau of Labor Statistics, BLS) статистикалық бюросы STEM білім берумен байланысты кәсіптердің жыл сайынғы өсуін болжайды [6].

Тақырып бойынша Scopus және Web of Sciences деректер қорындағы журналдарды соңғы жылдары көптеген мақалалар жариялануда, оның ішінде мектеп оқушыларына STREAM технологиясын білу қажеттілігі туралы мақалалар бар:

– Scratch бағдарламасы mBlock көмегімен негізгі бағдарламаның демонстрациясын жасауда қолданылады. Бұл тақырып бойынша орта мектепте оқу материалдарын әзірлеу екі әдіс бойынша құрастырылады, біріншісі – бұл қазіргі технология мен инжиниринг, ал екіншісі пәнаралық сипатқа ие болғандықтан STEAM технологиясымен құрастырылады (Makeblock Co., 2021) [7].

– Arduino аппараттық құралының алғашқы пайда болуы 2005 жыл, ал жалпыға қол жетімді Scratch бағдарламалық жасақтамасы 2007 жылы пайда болды. Arduino аппараттық құрал мен Scratch бағдарламалық жасақтама екеуін бірге қолданған, алғашқы жарияланған мақалалар 2014 жылы жарық көрді. Бұл бағдарламалық жасақтамалар орта мектепте қолдануға ыңғайлы (Aamir Fidai, Mary Margaret Capraro, Robert M. Capraro, 2020) [8].

– «Есептеу ойлауын дамытудағы және есеп шығарудағы технологиялық жоба» атты мақалада технологиялық жобалардың қызметі Arduino тақтасы, mBlock бағдарламалық құралы және электронды сенсорлар сияқты технологиялық ресурстарды пайдалана отырып әзірленген құрал, білім алушылардың есептеуіш ойлау қабілетін дамытуға ықпал ететіні көрсетілді (Paucar-Curasma, Villalba-Condori, Jara, Llamoca, Tovar, Malpartida, 2022) [9].

Білім берудегі цифрлық технологиялар оқытушыдан үздіксіз педагогикалық, әдістемелік, тәрбиелік қызметті жүзеге асыру, цифрлық құзыреттерді үздіксіз дамыту және толық жетілдіру үшін жоғары деңгейдегі кәсіптік даярлықты талап етеді. Бұл заманауи мұғалімнің кәсіби қызметінің негізі [10].

Scratch+Arduino аппараттық бағдарламалау негізінде құрастырылған mBlock ортасына инженерия және математика ғылымдарын ұштастырып, оқушылардың орта мектепте құрастырған жобалары (қосымша, қолданба) кез келген бағыттағы IT саласының маманы болуға бағыт береді.

Мұғалім міндетті адал, сүйіспеншілікпен атқарғанда ғана бұл мамандықтың мәртебесі өседі. Шебер педагог дәрежесіне жетудің сыры, сабақтан тыс қосымша сабақтарға уақыт бөлу, бағыт беру, оқушының ішкі күшін оятуға тырысу.

Заманауи технологиялық әлемде ғұмыр кешіп жатсақ та дүниежүзінің көптеген елдерінде, ғылыми-техникалық кадрлардың тапшылығы ақпарат көздерінен байқалады. Сондықтан, көптеген елдерде STEM технологиясы, яғни кіріктірілген пәндер негізінде білім беруге айрықша көңіл бөлуде.

Қазақстан республикасында кейбір орта мектептерде информатика пәнін оқытуда STEM технологиясымен робототехника оқытыла басталғанымен, орта мектептерде информатика пәнін оқытуда STREAM қолданып, бағдарламалау арқылы дамыту осы күнге дейін жетілмеген.

Оқушыларда ғылыми тұрғыда бейнелеу, оқу-жазуды математика мен инженерияны қолданып цифрлы өнім құрастыру дағдысы қалыптаспаған. Сондықтан, орта мектепте STREAM технологиясымен оқытуды дамыту мақсатында, эксперимент ретінде STREAM технологиясын қолданатын ІТ сыныптарында жүргізілген информатика пәнінің факультативтік сабақтар нәтижелері қарастырылды.

Жаһандық экономиканың өзгеруіне байланысты, ағымдағы жұмыс орындарын автоматтандыруға байланысты кейбір жұмыс орындары жойылып барады және күн сайын технологиялық жетістіктер нәтижесінде жаңа жұмыс орындары пайда болуда. STREAM арқылы дамытатын дағдылар оларға мектепте және одан тыс жерде жетістікке жету үшін негіз болады [11].

STREAM арқылы балалар ғылым, технология, инженерия және математика туралы түсініктерін бейнелеп интеграцияланған және инновациялық тәсілдермен қолдана отырып, шынайы әлемдегі мәселелермен шығармашылықпен айналыса алады (1-кесте).

1-кесте – STREAM-технологиясының бағыты мен сипаттамасы

Технология	Неге бағытталған?	Жоба сипаттамасына мысал
1	2	3
S (science)	Нені және оны қалай зерттейміз? Нені және оны қалай меңгереміз? Нені және оны қалай танимыз?	Жобаға қажетті элементтерді қолданып, 4×4 мембраналы Keypad-та қарапайым қауіпсіздік шифр кілті қосымшасын әзірлеу. Ардуино аппаратымен 4×4 Keypad пернелерін басқанда бірқатар операцияларды орындауға болады, бұл қосымшада қауіпсіздік шифр символдарын дұрыс енгізгенде, экран бетінен хабар шығып, жасыл жарықдиод жанып серво-мотор ашылуға сигнал беру керек. Ал символдар қате енгізілсе қызыл жарықдиод жанып ашылмайтын сигнал беру керек. Ол үшін MBlock бағдарламалау ортасына Extensions мәзірі арқылы екі қондырма Keypad_4x4_Strings_Char_TR, LiquidCrystal_I2C_TR орнату ұсынылады.
T (technology)	Оқушылар қандай алгоритм қызметін меңгереді?	Жобаны жасау үшін, Scratch негізінде mBlock бағдарламалау ортасын қолдану. Arduino UNO платформасына берілген электр схемасы арқылы құрастыру. key_say деп аталатын кілттер санын сақтау үшін сандық айнымалы енгізіп, алгоритм бойынша код жазу.
R (reading)	Қосымша қандай әдеби шығарма оқыдың, одан не түртіп алдың?	«Сүлеймен патшаның қазынасы» құпиясының шифр кілті туралы аңыз.

1-кестенің жалғасы

1	2	3
E (engineering)	Оқушылар қандай жоба (өнім) жасайды?	4×4 мембраналы KeyPad-та қарапайым шифрланған қауіпсіздік кілт қосымшасына үш рет кодты қате енгізгенде жеке сандық нөмірді сұрайтындай өнім жасайды.
A (arts)	Оқушы қандай көркем-өнер құралын дамытады?	Шифрланған қауіпсіз кілт жобасының электр схемасын tinkercad кроссплатформа бағдарламасында моделін сызу.
M (mathematics)	Қандай элемент оқушының математикалық ойлауын дамытады?	Логикалық шартқа байланысты Pin қолданыстары.

Massachusetts Institute of Technology зертханасында әзірленген, Scratch бағдарламалау ортасымен жұмыс жасау, біздің елімізде 1–4 сырыптарда оқу үрдісіне енгізілген. Блок арқылы код жазып, көрнекі жоба құру үшін қолданады. Бұл бағдарламалық қамтамасыз ету ортасы бүкіл әлемге тегін таратылады. Ақпарат көздерінен Scratch жобалары 150 елде жасалғанын және 40-тан астам тілде қолжетімді екенін білуге болады. Бұл бағдарламалық өнімнің маңызды артықшылығы, сыртқы қарапайымдылықтың астарында жатқан алгоритмді дамытудың қуатты құралы болып табылуында.

Информатика пәнінен бастауыш сыныпта меңгерген бағдарламалауды, орта буында қосылған физика математика жаратылыстану пәндерінен меңгерген білімін ұштастырып Scratch негізіндегі mBlock бағдарламалау ортасына Arduino аппараттық құралын қолданып факультатив сабақтар жүргізуге болады.

Scratch – иллюстративті (суреттелген) көпплатформалы тегін бағдарламалық қамтамасыз ету ортасы және сондықтан оны мектепте де, негізгі білім беру шеңберінде сыныпта да қолдануға болады мектептен тыс жұмыстармен немесе мектеп оқушыларына қосымша білім беру шеңберінде, жылдам нәтиже ала отырып, бағдарламалау негіздерімен танысқысы келетіндер ойындарды, интерактивті оқулықтарды, шығармашылық жобаларды, түрлі процестерді бейнелейді. Бұл тегін бағдарламалық құрал болғандықтан, ата-анадан қаржылық шығындарды талап етпейді және үйде пайдалануға болады [12].

Arduino жылдар бойы 100-ден астам аппараттық өнімдерді шығарды: тақталар, қалқандар, тасымалдаушылар, жинақтар және басқа керек-жарақтар. Arduino IDE 2.0 - өнімділігі жоғарылаған, жақсартылған пайдаланушы интерфейсі және автотолтыру, кірістірілген отладчик және Arduino Cloud көмегімен эскиздерді синхрондау сияқты көптеген жаңа мүмкіндіктері бар классикалық IDE ортасы [13]

mBlock – Scratch 3.0 және Arduino кодын пайдаланатын STEAM курстық бағдарламасы, балаларды өз ойындары мен анимацияларын жасауға үйрету. Блоктық және мәтіндік бағдарламалау тілдерінде қол жетімді. mBlock бағдарламалау дағдыларын жақсартқысы келетіндер үшін программалау, дизайн және бағдарламалық қамтамасыз ету қызметтерін ұсынады. Сондай-ақ, балалар жасанды интеллект және mBlock көмегімен заттар интернеті сияқты озық технологияларды пайдалана отырып жобалар жасай алады [14].

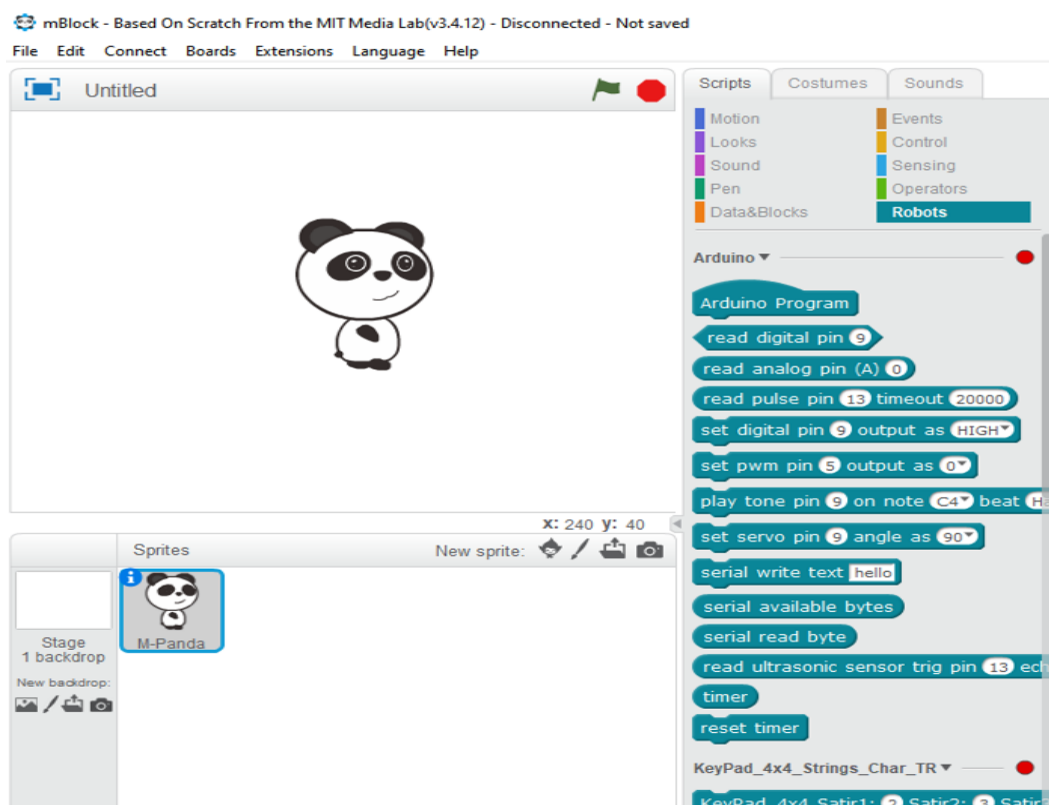
Информатика пәнінен факультатив сабақта STREAM технологиясы арқылы **mBlock** программалау ортасын оқыту күнтізбелік тақырыптық жоспарда көрсетілгендей кез келген жоғары деңгейдегі бағдарламалау тілін үйренуге дейінгі, оқушылар алгоритмдік құрылым туралы түсінік алады. Қазір көптеген оқушылар, ерте жастан бастап, барлық SMART құрылғылармен қамтамасыз етілген. Компьютерлік технология креативті салаларға бағытталғанын ескере отырып, біз иллюстрацияланған бағдарламаларды қолдану кезінде (Arts-өнер) шығармашылық қабілетін дамыта аламыз. Оқушының білімге өз бетінше ұмтылуына, Reading/Writing (оқу мен жазуға бейнеленген ойлау дағдылары) қосымша әдеби

шығармаларды оқып түсінгенін жазып-түртіп алуын, оқушының әрі қарай зерттеуді жылдам жүргізуге, яғни оқушының ынтасын арттырып тез аралықта нәтиже алудың құралы болу қажет екендігін уақыт талап етіп отыр. Сондықтан, алгоритмдеуді іске асырудың күрделілігінен қорықпай бағдарламалау мүмкіндігін ұсынатын құрал – қабілетті бағдарламалық орта қажет. Факультатив сабақ атауы «mBlock программалау» ортасы STREAM білім беру арқылы оқушының шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталған.

Балалар қызықты мультимедиялық оқу сабақтарының тепе-теңдігінен пайда көретіндіктен, негізгі идея – балаларды білім алу кезінде осындай іс-шараларға тарту» [15].

Бұл факультатив сабақ жобалап оқыту технологиясына негіздеп құрастырылды. Жобалау іс-әрекетінің бағдарламасы әр сабақта әр оқушы өзінің шағын жобасын құрастырып жасайды және нәтижеге қол жеткізгенде ынталану, табысқа жету, жағдайын бастан кешіреді.

mBlock бағдарламалық жасақтама ортасы алгоритмдік ойлауды дамытуға және программалық дайындыққа арналған барлық қажетті конструкцияларды қамтиды. Инженерлік білім берудің басты құралы ретінде қарастырылған (1-сурет).

1-сурет – mBlock бағдарламалық жасақтама ортасы

Scratch бағдарламасында басты кейіпкер – Scratch (тырнауыш) болса, mBlock бағдарламалау ортасында басты кейіпкер – M-Panda. программа терезесінің ең жоғарғы мәзір жолағында File, Edit, Connect, Boards, Extensions, Language, Help бұйрықтары орналасқан. Көмек сұраудан кейін, қолданатын тілді таңдауға (қазақ тіліге аударылмаған) болады. Кеңейтілімде джойстик, 4x4 пернетақта, SMART Servo, т.б. жүктеп алып, баптау қарастырылған. Тақтада Arduino-ның сәйкес түрлерін белгілеуге мүмкіндік бар. Порт сериясы арқылы құрған блок кодтармен, дереккөздермен байланысады. Файлды жаңадан құруға, компьютерден жүктеуге, сақтауға мүмкіндік береді. mBlock терезесінің аспап қойындыларында скрипттер, костюмдер, дыбыстар құрал-саймандарымен берілген. Скрипт қойындысында командалардың әрбір блогы өз атауымен, және сонымен қатар өз түсімен

боылған. Scratch терезесінен айырмашылығы робототехникаға байланысты көк түспен берілген Robots командалары бар. Бұл mBlock программасының балаларға көрнекі тартымдылығын қамтамасыз етеді және Scratch-пен ұқсастығы тереңірек меңгеруге ықпал етеді. Команданы дұрыс таңдау үшін балаға алдымен ол қандай түсті немесе қандай қызмет атқаратынын және сәйкесінше нені орындайтынын, қандай блокқа жататындығын еске түсіруге жеңіл.

mBlock – әртүрлі микроконтроллерлерді бағдарламалауға мүмкіндік беретін танымал Scratch негізіндегі визуалды бағдарламалау ортасы болып табылады. Arduino – DIY (Do It Yourself (Өзің жаса!)) электроникасын құруға арналған ең кең таралған микроконтроллер. Микроконтроллерлер тек ересектерге ғана емес, балаларға да қолжетімді болып келеді. Scratch негізіндегі графиканы әзірлеу құралдарының негізінде Arduino-мен қажетті жұмысты орындауға үйрету оңайырақ болды.

Жас өнертапқыштар өздерін компьютерлік ойындарды бағдарламалаушы-әзірлеуші рөлінде сезіне алады. Жас ұрпақтың инженерлік білімі мен техникалық шығармашылығы алдағы жылдарда ерекше маңызды сала бола беретіне бекер емес.

mBlock балаларға блоктар немесе коды бар ойындар мен анимацияларды жасауға ғана емес, сонымен қатар роботтар мен қалаған тақталарды пайдалануға, оны бағдарламалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, балалар жасанды интеллект және mBlock көмегімен заттар интернеті сияқты озық технологияларды пайдалана отырып, жобалар жасай алады. программалық құрал мен роботтардың үйлесімі кодтауды үйренуді қызықты етеді. mBlock көмегімен оқушылар роботтарды елестете алатын кез келген тапсырманы орындау үшін бағдарламалай алады. Нақты әлемде кодтау нәтижелерін хабарлау арқылы біз оқушылардың кодтауға деген қызығушылығын сақтап, қанағаттану сезімін қалыптастырамыз деп үміттенеміз. Сонымен қатар, mBlock мұғалімдер мен оқушыларға өздерінің бірегей идеяларын жүзеге асыруға мүмкіндігі зор.

mBlock бұл жасанды интеллектке (AI) кіріспе ретінде геймификацияға негізделген оқу құралы. Геймификация – ойын элементтерін, ойыннан тыс жағдайда қолдану болып табылады. IoT қолданбасынан жасалған физикалық әлемдегі mBlock жобасы, бұлттық қызметті пайдалана отырып IoT (Заттар интернеті) туралы білудің жолы.

IoT «Заттар интернеті» – құрылғылардың арасында және әртүрлі ақпараттық жүйелердің арасында деректер беруді, жинауды және талдауды қамтамасыз ететін бағдарламалар кешені бар кез келген көптеген құрылғылар жиынтығынан тұратын желі [16].

Оқушыларға IoT (Заттар интернеті) туралы білудің ең жақсы жолы – оның нақты өмірде қалай жұмыс істейтінін көру. Роботтарды немесе электронды модульдерді пайдалана отырып, ауа райы туралы есеп, өсімдіктерді суаратын автономды робот және ақылды жарықтандыру сияқты қызықты жобалар жасалады.

Бағдарламалық ортадағы циклдар әртүрлі командалармен көрсетіледі. Олар шекті, шексіз және белгілі бір шарттармен шектелген болуы мүмкін. Кірістірілген циклдармен жұмыс жасау мүмкіндігі жүзеге асырылады. Бағдарламалық ортада тармақталған алгоритмдер құру қарастырылған. Осы мақсатта толық және қысқа тармақталу формалары да бар. Айнымалыларды, операторларды және сенсорларды кең көлемде пайдалану ұсынылған.

Барлық командалар сәйкес блоктарға енгізілген. Бұл орта буын оқушылары үшін өте қолайлы, өйткені ол бағдарламалаумен тәжірибе жасауға үлкен мүмкіндік береді. Блоктардан программа құрастыру үшін, оларды командалар өрісінен жұмыс өрісіне жәй сүйреп апару жеткілікті.

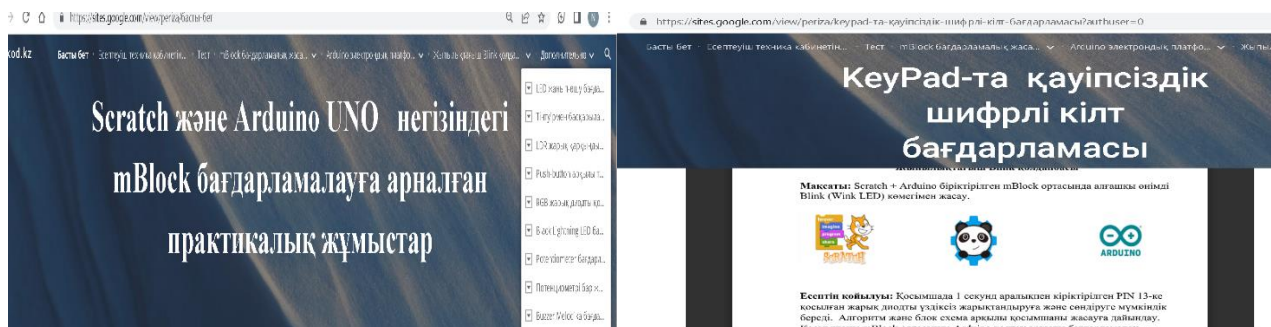
Орта буын 8 сынып оқушыларына арналған «**Scratch+Arduino негізіндегі mBlock бағдарламалау**» факультатив сабағын STREAM технологиясы арқылы оқыту курстық бағдарламасының күнтізбелік тақырыптық жоспар (2-кесте, аптасына 1 сағат, барлығы 36 сағат).

2-кесте – Scratch-Arduino негізіндегі mBlock бағдарламалау (36 сағат) (8-сыныптар үшін құрастырылған)

№	Тақырып	Мақсаты	Сағат саны
1	2	3	4
Аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз ету (5 сағ.)			
1	Есептеуіш техника кабинетіндегі техника қауіпсіздік және тәртіп ережесі.	Техниканың қауіпсіздік ережесімен таныстыра отырып, оның адам өміріне, денсаулығына тигізетін әсерін әңгіме ету.	1
2	Алгоритмді бейнелеу тәсілдері. Блок-схема	Алгоритм, алгоритм қасиеттері және блок-схема ұғымдары туралы білімдерін ұштау.	1
3	mBlock бағдарламалық жасақтама	mBlock ерекшеліктерінің сипаты, интерфейстің негізгі элементтері	1
4	Arduino электрондық платформасы	Arduino IDE әзірлеу ортасының, қауіпсіздігінің дағдыларын білу.	1
5	Құрылым және әзірлеу ортасымен танысу	Жинақтың негізгі компоненттерін анықтау және оны компьютерге қоса білу.	1
Жобалау қызметі (31 сағ.)			
6	Жыпылықтағыш Blink қолданбасы	Жарықдиодты қоса білу, тізбектеу, бағдарламалау және сызба бойынша бір жарықдиодты жыпылықтау режимінде іске қосу. Сызбаларды жинау ережесін білу	1
7	LED жанып-өшу бағдарламасы	Жарықдиодпен жұмыс кезінде импульстік модуляциясының қағидаларын қолданып, бағдарламаларды құру кезінде циклды қолдану	1
8	Тінтуірмен басқарылатын LED жарықдиодтың қолданбасы	импульстік модуляциясының қағидаларын қолданып, құру кезінде циклды қолдану	1
9	LDR жарық қарқындылығына байланысты LED қосымшасы	Басқару панелімен жұмыс істеу үшін инфрақызыл датчикті қосу және бағдарламалау	1
10	Push-button арқылы тосқауыл қосымшасы	Аналогтық және сандық датчиктердің жұмыс істеу дағдыларын, программалау сызбасын білу	1
11	RGB жарық диодты қосымшасы	RGB жарықдиодпен схеманы жинау және программау, жарық диодтың жарықтылығымен түсін бақылау	2
12	Black Lightning LED бағдарламасы	Светодиодты пайдаланып, жарық шамының схемасын жинап, бағдарламалау.	2
13	Potentiometer бағдарламасы	Потенциометрді пайдаланып, жарық қарқындылығын бағдарламалау	2
14	Потенциометрі бар жарық диодты қосымша	Потенциометрді пайдаланып, жарық қарқындылығын бағдарламалау	2
15	Buzzer Melodika программасы	Әуенді ойнайтын Buzzer элементін қосу және программалау	2
16	Buzzer дабыл арқылы қолдану қосымшасы	Дабыл ойнайтын Buzzer элементін қосу және бағдарламалау	2
17	Температура мен ылғалдылық бергіш	Өрт сигналын жасау үшін температура мен ылғалдылық датчигін қолдану және бағдарламалау	2
18	KeyPad-та қауіпсіздік шифрлі кілт бағдарламасы	4x4 дисплейді қосу және бағдарламалау, оның жұмыс істеу дағдыларын білу	2

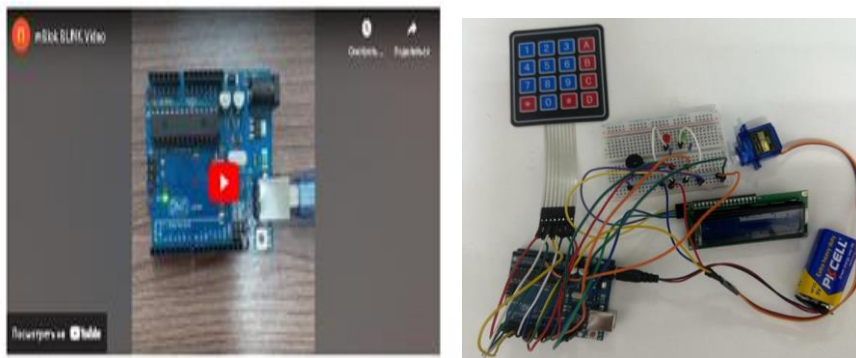
1	2	3	4
19	Калькулятор 1	Калькуляторды сұйық кристалды дисплей және инфрақызыл басқару панелімен жинау	1
20	Калькулятор 2	Калькулятордың сызбасын бағдарламалау	1
21	Калькулятор 3	Калькулятордың сызбасын тесттан өткізу, жөндеу	1
22	PIR датчигі бар Burder-Alarm қосымшасы	Пассивті инфрақызыл датчикті қолдану	2
23	Joystick Game қосымшасы	Ойындар үшін виртуалды джойстикті қолдану	2
24	Қосымшаларды әзірлеу	DHT11 датчик модульін қолдану	1
25	Қосымшаларды әзірлеу	Су деңгейін анықтайтын датчик қолдану	1
26	Қосымшаларды әзірлеу	Қолдың таңбасын анықтайтын оптикалық датчик қолдану	1

Берілген оқу бағдарламасы бойынша цифрлық білім беру ресурстары (ЦББР) STREAM білім беру әдісімен құрастырылды. 5 бөлімнен тұратын цифрлық білім беру ресурстары «Google сайты» қызмет көрсету ортасы арқылы құрастырылған. Цифрлық білім беру ресурстары құрамында теориялық материалдар, практикалық жұмыс, видео материал, білімді бақылау қамтылған. Цифрлық білім беру ресурстарына келесі сілтеме арқылы кіруге болады: mBkod.kz (google.com) Цифрлық білім беру ресурстарының негізгі беті 2-суретте көрсетілген.

2 сурет – Цифрлық білім беру ресурстары орналасқан сайт

Мысал ретінде практикалық бөлімдегі «KeyPad-та қауіпсіздік шифр кілті қосымшасы» тақырыбын қарастырсақ, Scratch + Arduino негізінде mBlock бағдарламалау ортасында қажетті элементтерді қолданып 4×4 мембраналы KeyPad-та қарапайым қауіпсіздік үшін сейфке шифр кілті қосымшасын әзірлеу мақсатында құрастырылған. Әр практикалық жұмыстың жасау жолы мәтінмен және видео арқылы көрсетілген және жұмыс нәтижесінің суреті келтірілген (3-сурет).

3-сурет – Шифрланған сейф.

Scratch + Arduino негізінде mBlock бағдарламалау ортасында құрастырылған

Орта мектепте STREAM әдісі арқылы «Scratch+Arduino негізіндегі mBlock бағдарламалау» факультатив сабақ ретінде оқытуда осы құрастырылған ЦББР қолданылды және мектепте өз үйлесімін тапты. Осы зерттеуде ұсынылған практикалық сабақтар мектепте жүзеге асырудың алғашқы кезеңі болып табылады. Біздің болашақта қарастыратынымыз қосымша сабақ жоспарларын STREAM әдісі негізінде әзірлеу және қызығушылық танытқан әріптестермен және оқушылармен бөлісу.

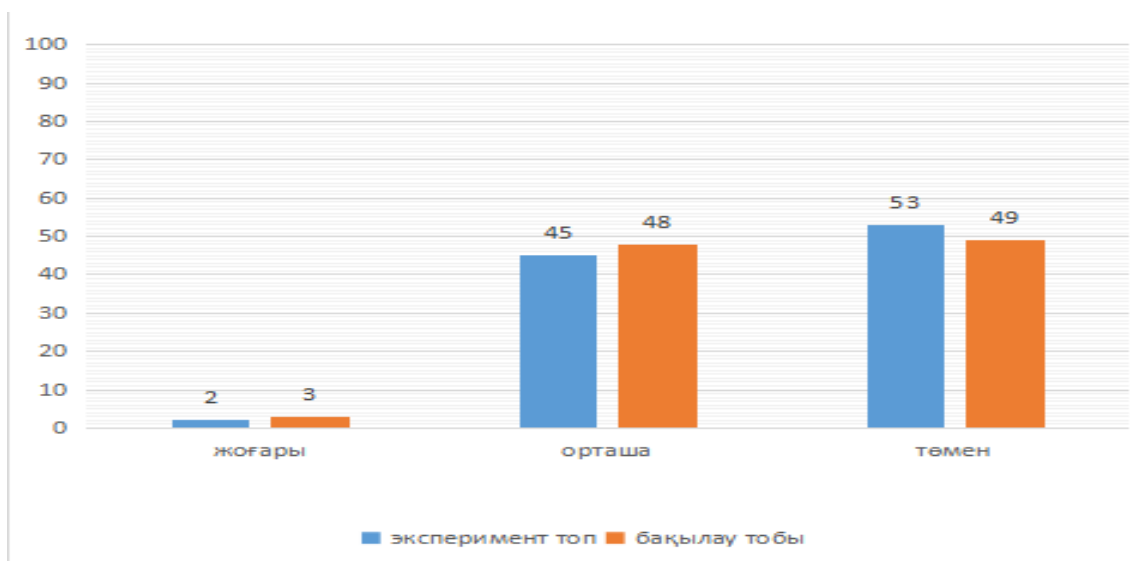
Алғаш рет құрастырылған факультатив сабақтың тиімділігін анықтау үшін эксперимент Қосшы қаласының Р. Қошқарбаев атындағы №1 жалпы орта білім беретін мектепте және IT мектеп-лицейінде өтті. Жалпы экспериментке бақылаушы және эксперимент топтары болып 72 оқушыдан тұратын екі топ қатысты. Оқушылардың білік, білімін бағалау үшін мынадай сауалнама сұрақтары қойылды:

1. STEM дегеніміз не?
2. STEM, STEAM және STREAM айырмашылықтары?
3. STREAM әдісін қолданып шығармашылықпен еңбектенуге қандай өнім ұсынасыз?
4. Ғылыми жоба құру сізді қызықтыра ма?
5. Scratch немесе Arduino немесе mBlock бағдарламалау тілін білесіз бе?
6. Scratch немесе Arduino немесе mBlock аппараттық бағдарламалау тілдерінің арасындағы байланыс қызықтыра ма?
7. Scratch немесе Arduino немесе mBlock бағдарламалау тілін меңгеру не үшін қажет?
8. Әуен қандай шағын динамикпен орындалады?
9. mBlock бағдарламалау тілі қай тілге негізделіп жасалған?
10. Моторлы қолды белгілі бір бұрышқа бұра алатын және қозғалта алатын тұрақты ток моторын атыңыз?

Сауалнама айқындау және қалыптастыру кезеңінде екі рет өтті. Эксперимент өткенге дейінгі сауалнама нәтижесі (3-кесте, 4-сурет).

3-кесте – Эксперимент өткенге дейінгі сауалнама нәтижесі

Топтар	жоғары	орташа	төмен
эксперимент топ	2	45	53
бақылау тобы	3	48	49

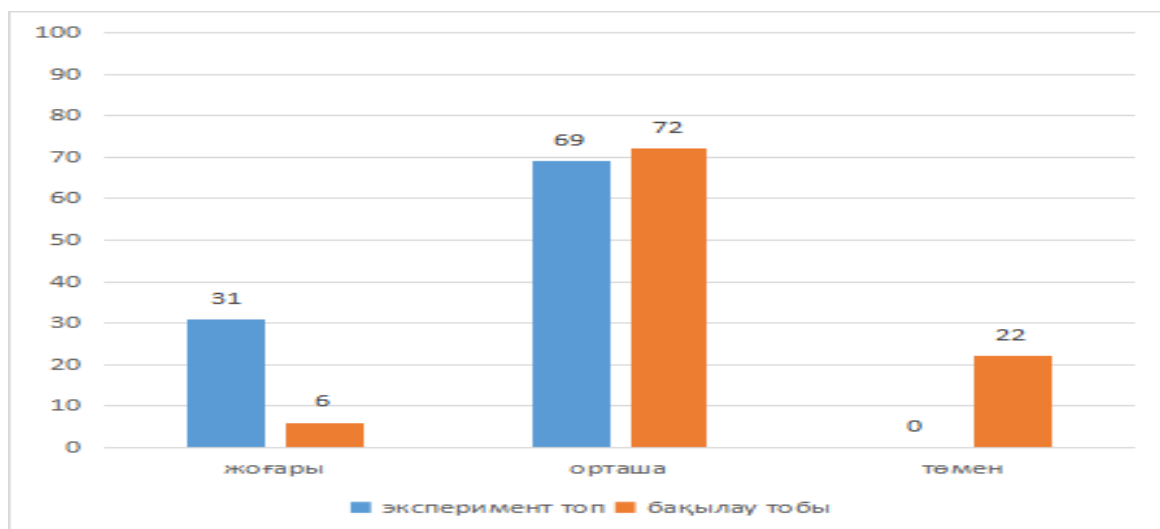

4-сурет – Айқындау эксперимент нәтижелері

Эксперимент өткенге дейінгі сауалнама нәтижесі (4-кесте, 5-сурет)

4-кесте – Эксперимент өткеннен кейінгі сауалнама нәтижесі

Топтар/деңгей	жоғары	орташа	төмен
эксперимент топ	31	69	0
бақылау тобы	6	72	22

5-сурет – Қалыптастыру эксперимент нәтижелері

Оқытылу барысында екі топта да 36 сағаттық оқыту курстық бағдарламасы ұсынылды, сонымен қатар эксперимент тобында бағдарламаға қосымша арнайы құрастырылған әдістемелік нұсқау, цифрлық білім беру ресурстары оқу үрдісінде пайдаланылды.

Оқытылған пәннің қажеттілігі мен қолданылған цифрлық ресурстарының тиімділігіне қатысты эксперимент өткенге дейінгі айқындауға арналған сауалнама нәтижесінен, эксперимент топ (2% – жоғары, 45% – орташа, 53% – төмен), ал оқытылған курс нәтижесі бойынша оқушылардың STREAM әдісін меңгергені туралы сауалнама нәтижесі бойынша эксперимент өткеннен кейін, эксперимент топ (31% – жоғары, 69% – орташа, 0% – төмен) болды. Ал бақылау топта бұл әдіс қолданылмағандықтан қорытынды нәтижесі айтарлықтай өзгермеді. Сонымен қатар бұл әдіспен оқытылған топта жоба құру дағдысына ие болған оқушылар республикалық ғылыми жобалар байқауында жүлделі III-орынға ие болса, курс авторы Республикалық «Ғылым және білім- 2023» атты ғылыми халықаралық конференцияда I-орынға ие болды.

Бұл тәжірибеден, эксперимент тобында mBlock бағдарламалау ортасын үйренуге деген қызығушылығы жоғары, білім алушылардың бағдарламалау дағдысының қалыптасып STREAM әдісін меңгерген оқушылар көп болғандығы және болашақта ұсынылған курсты пайдалануға болатындығы анықталды.

Қорытынды

Орта мектептерде STREAM оқыту әдісінің ерекшелігін анықтау мақсатында жүргізілген зерттеу бойынша.

1) Республикалық деңгейде орта мектепте STREAM оқыту әдісінің оқыту жағдайларын анықтау мен тәжірибесі талданды.

2) Scratch+Arduino аппараттық-бағдарламалау негізінде құрастырылған, mBlock ортасына инженерия және математика ғылымдарын ұштастырып, оқушылардың жүйелі ойлау қабілетін қалыптастыратын жоба құруды үйрететін оқу бағдарламасы әзірленді.

3) Құрастырылған оқу программасы бойынша IT сыныптың факультативтік сабақтары жүргізілді. STREAM оқыту әдісінің тиімділігін анықтау барысында, бағдарламаға қосымша арнайы құрастырылған оқу-әдістемелік құрал мен ЦББР оқу үрдісінде пайдаланып, оқытылған сабақтардан оқушылардың жобаға деген қызығушылығы мен білік, дағдысының артқаны анықталды.

Болашақта мақалада аталған «Scratch+Arduino негізіндегі mBlock бағдарламалау» атты 36 сағаттық оқыту курстық бағдарламасы мен цифрлық білім беру ресурстарын еліміздің кез келген мектептеріндегі STEM кабинеттерінде немесе информатика пәні бойынша факультатив сабақтарында пайдалана алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және цифрлық саланы дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы №961 қаулысы, [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000961> (қаралған күні: 30.05.2022)
2. Human development insights. [Электронды ресурс]. URL: <https://hdr.undp.org/en/content/latest-human-development-index-ranking> (қаралған күні: 4.05.2022)
3. Школьники Казахстана заняли последнее место рейтинга компьютерной грамотности (ICILS-2018). [Электронды ресурс]. URL: <https://profit.kz/news/58932/Shkolniki-Kazahstana-zanyali-poslednee-mesto-rejtinga-komputernoj-gramotnosti>, (қаралған күні: 14.05.2022).
4. Жалпы білім беретін мектепте STEM бағыттары бойынша білім алушылардың ғылыми-зерттеушілік жұмысын ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2018. – 257 б.
5. «Білімді ұлт» сапалы білім беру» ұлттық жобасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы №726 қаулысы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000726> (қаралған күні: 30.05.2022)
6. U.S. Bureau of Labor Statistics. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.bls.gov> (қаралған күні: 20.04.2022)
7. Ramos-Teodoro et al. Workshops for promoting Robotics among future engineers // IFAC-PapersOnLine. – 2022. – Т. 55. – №17. – P. 212-217. 10.1016/j.ifacol.2022.09.281.
8. Aamir Fidai, Mary Margaret Capraro, Robert M. Capraro. “Scratch”-ing computational thinking with Arduino: A meta-analysis, Thinking Skills and Creativity. – 2020. – Vol. 38. [Электронды ресурс]. URL: <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100726>. (қаралған күні: 20.04.2022)
9. Paucar-Curasma R. et al. Technological project in the development of computational thinking and problem-solving. – 2022 17th Latin American Conference on Learning Technologies (LACLO). – IEEE, 2022. – P. 1–6. [Электронды ресурс]. URL: DOI 10.1109/LACLO56648.2022.10013445 (қаралған күні: 14.02.2022)
10. Berkimbayev K.M., Niyazova G.Zh. Structural-content Model for Forming the Digital Competence of Teachers // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4(122). – P. 73–84. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.07>
11. Education in WA, STEM. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.education.wa.edu.au/stem> (қаралған күні: 30.05.2022)
12. Голиков Д. «Scratch 3 для юных программистов». – СПб.: «БХБ-Петербург», 2020. –168 с.
13. Arduino Hardware | Arduino [Электронды ресурс]. URL: <https://search.arduino.cc> (қаралған күні: 11.02.2023)
14. Блог-код, mBlock дегеніміз не? [Электронды ресурс]. URL: <https://blogkod.com> (қаралған күні:18.02.2023)

15. Ибашова А.Б., Сулейменова Л.А. Ақпараттық білім беру ортасында анимациялық бейнелерді қолданудың тиімділігі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №2(124). –Б. 279–289. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.23>
16. Заттар интернеті (IoT). [Электронды ресурc]. URL: <https://www.astel.kz/kk/services/internet-veshchey-iot/internet-veshchey> (қаралған күні: 02.03.2023)

REFERENCES

1. Aqparattyq-kommunikaciialyq tehnologiiilar salasyn jane cifrlyq salany damytu tujyrymdamasyn bekitu turaly. Qazaqstan Respublikasy Ukimetin 2021 jylgy 30 jeltoqsandagy №961 qaulysy [On approval of the concept of development of information and communication technologies and the digital sphere. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000961> (qaralghan kuni: 30.05.2022) [in Kazakh]
2. Human development insights. [Electronic resource]. URL: <https://hdr.undp.org/en/content/latest-human-development-index-ranking> (qaralghan kuni: 4.05.2022)
3. Shkolniki Kazahstana zaniالي poslednee mesto reitinga kompiuternoi gramotnosti (ICILS-2018) [Schoolchildren of Kazakhstan took the last place in the computer literacy rating (ICILS-2018)]. [Electronic resource]. URL: <https://profit.kz/news/58932/Shkolniki-Kazahstana-zanyali-poslednee-mesto-reitinga-komputernoj-gramotnosti>, (qaralghan kuni: 14.05.2022).
4. Jalpy bilim beretin mektepte STEM bagyttary boiynsha bilim alushylardyn gylymi-zertteushilik jumysyn uiymdastyru boiynsha adistemelik usynymdar [Methodological recommendations for the organization of research work of students in STEM areas in a comprehensive school]. – Astana: Y. Altynsarin atyndagy Ul'tyq bilim akademiiasy, 2018. – 257 b. [in Kazakh]
5. «Bilimdi ult» sapaly bilim beru» ul'tyq jobasyn bekitu turaly. Qazaqstan Respublikasy Ukimetin 2021 jylgy 12 qazandagy №726 qaulysy. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000726> (qaralghan kuni: 30.05.2022) [in Kazakh]
6. U.S. Bureau of Labor Statistics. [Electronic resource]. URL: <https://www.bls.gov> (qaralghan kuni: 20.04.2022)
7. Ramos-Teodoro et al. Workshops for promoting Robotics among future engineers // IFAC-PapersOnLine. – 2022. – T. 55. – №. 17. – P. 212-217. 10.1016/j.ifacol.2022.09.281.
8. Aamir Fidai, Mary Margaret Capraro, Robert M. Capraro. “Scratch”-ing computational thinking with Arduino: A meta-analysis, Thinking Skills and Creativity. – 2020. – Vol. 38. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100726>. (qaralghan kuni: 20.04.2022)
9. Paucar-Curasma R. et al. Technological project in the development of computational thinking and problem-solving. – 2022 17th Latin American Conference on Learning Technologies (LACLO). – IEEE, 2022. – P. 1–6. [Electronic resource]. URL: DOI 10.1109/LACLO56648.2022.10013445 (qaralghan kuni: 14.02.2022)
10. Berkimbayev K.M., Niyazova G.Zh. Structural-content Model for Forming the Digital Competence of Teachers // Iasau universitetinin habarshysy. – 2021. – №4(122). – P. 73–84. <https://doi.org/10.47526/2021-4/2664-0686.07>
11. Education in WA, STEM. [Electronic resource]. URL: <https://www.education.wa.edu.au/stem> (qaralghan kuni: 30.05.2022)
12. Golikov D. «Scratch 3 dlia iunyh programmistov». – SPb.: «BHB-Peterburg», 2020. –168 c.
13. Arduino Hardware | Arduino [Electronic resource]. URL: <https://search.arduino.cc> (qaralghan kuni: 11.02.2023)
14. Blog-kod, mBlock degenimiz ne? [Electronic resource]. URL: <https://blogkod.com> (qaralghan kuni: 18.02.2023) [in Kazakh]
15. Ibashova A.B., Suleimenova L.A. Aqparattyq bilim beru ortasynda animaciialyq beinelerdi qoldanudyn tiimdiligi // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №2(124). – B. 279–289. <https://doi.org/10.47526/2022-2/2664-0686.23> [in Kazakh]
16. Zattar interneti (IoT). [Electronic resource]. URL: <https://www.astel.kz/kk/services/internet-veshchey-iot/internet-veshchey> (qaralghan kuni: 02.03.2023) [in Kazakh]

UDC 37.018.8.011.3-052:005.336.5; 378; IRSTI 14.35.01

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.26>S.K. KASTAYEV¹ , V.V. GRINSHKUN² ¹PhD Doctoral Student of Central Asian Innovation University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: kastaev_s@mail.ru²Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Moscow City Pedagogical University
(Russia, Moscow), e-mail: Grinshkun@mgpu.ru

CONTENT OF FUTURE TEACHERS' ORGANIZATIONAL SKILLS AND WAYS TO IMPROVE THEM

Abstract. The organization of the process in the pedagogical system depends on its elements and participants. The elements of the pedagogical system are: the educational purpose, the content of training, techniques and methods of training and education, organizational forms, means and results of training, management and pedagogical technologies.

The implementation of educational activities by a teacher participating in the pedagogical system largely depends on pedagogical skills, including organizational ones. In addition, the teacher can organize an effective educational process taking into account the components of the pedagogical system.

In this article the author describes the components of teacher training in the implementation of the pedagogical process, including the types of pedagogical skills. The types of pedagogical activity in research work and their differentiation are considered there. It is indicated that organizational skills differ depending on the purpose of training, the level of pedagogical activity, object and subject. The teacher's pedagogical skills are characterized by the connection of organizational skills with other skills, considered as a managerial matter.

In addition, on the part of researchers, it is proposed that organizational skills consist of: designing (research, constructive actions), technological (or activity: organizational, informational, communicative actions), analytical and evaluative (control) actions.

The system of training future teachers provides information about their organizational skills: substantive and procedural aspects; intensive and extensive ways from the point of view of the pedagogical system.

Keywords: teacher, teacher's pedagogical activity, educational activity, pedagogical system, skill, organizational skills.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Kastayev S.K., Grinshkun V.V. Content of Future Teachers' Organizational Skills and Ways to Improve Them // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 329–342. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.26>

***Cite us correctly:**

Kastayev S.K., Grinshkun V.V. Content of Future Teachers' Organizational Skills and Ways to Improve Them // *Iasauii universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – Б. 329–342. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.26>

С.К. Кастаев¹, В.В. Гриншкун²

¹*Орталық Азия инновациялық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: kastaev_s@mail.ru*

²*педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Мәскеу қалалық педагогикалық университеті
(Ресей, Мәскеу қ.), e-mail: Grinshkun@mgpu.ru*

Болашақ мұғалімдердің ұйымдастырушылық іскерлігінің мазмұны және оны жетілдіру жолдары

Аңдатпа. Педагогикалық жүйеде үдерістің ұйымдастырылуы оның құраушылары мен қатысушыларына байланысты. Педагогикалық жүйе құраушылары ретінде: оқу-тәрбие мақсаты, оқу-тәрбие мазмұны, оқыту мен тәрбиелеу әдістері мен тәсілдері, ұйымдастыру формалары, оқыту құралдары мен нәтижелер, басқару мен педагогикалық технологиялар алынады. Педагогикалық жүйеге қатысушы мұғалімнің оқыту іс-әрекетін жүзеге асыруы негізінен педагогикалық іскерліктерге, оның ішінде ұйымдастырушылық іскерлікке байланысты. Сонымен қатар, мұғалім педагогикалық жүйе құраушыларын назарға алумен нәтижелі оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыра алады.

Мақалада мұғалімнің педагогикалық үдерісті жүзеге асырудағы даярлық құраушылары, оның ішінде педагогикалық іскерліктің түрлері айтылады. Педагогикалық іскерлік түрлерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарындағы түрлері мен олардың ажыратылуы қарастырылады. Ұйымдастыру іскерлігінің оқыту мақсатына, педагогикалық іс-әрекет деңгейіне, объектісіне, пәніне байланысты ерекшеленетіні көрсетіледі. Мұғалімнің педагогикалық іскерліктері ішіндегі ұйымдастыру іскерлігінің басқа іскерліктермен байланысы, басқарушы іскерлік ретінде қарастырылуы сипатталады.

Сонымен қатар, зерттеушілер тарапынан ұйымдастырушылық іскерліктің: құрастырушылық (зерттеушілік, конструктивті іс-әрекеттері), технологиялық (немесе іс-әрекеттік: ұйымдастырушылық, ақпараттық, коммуникативтік іс-әрекеттері), талдау-бағалау (бақылау-бақылау іс-әрекеттері) іс-әрекеттерінен тұруы қажеттігі ұсынылады.

Болашақ мұғалімдерді даярлау жүйесінде олардың ұйымдастырушылық іскерлігін жетілдірудің: мазмұндық және процессуалдық аспектілері; педагогикалық жүйе тұрғысынан интенсивті және экстенсивті жолдары туралы ақпараттар беріледі.

Кілт сөздер: мұғалім, мұғалімнің педагогикалық іс-әрекеті, оқыту іс-әрекеті, педагогикалық жүйе, іскерлік, ұйымдастыру іскерлігі.

С.К. Кастаев¹, В.В. Гриншкун²

¹*PhD докторант Центрально-Азиатского инновационного университета
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: kastaev_s@mail.ru*

²*доктор педагогических наук, профессор
Московский городской педагогический университет
(Россия, г. Москва), e-mail: Grinshkun@mgpu.ru*

Содержание организаторских умений будущих учителей и пути их совершенствования

Аннотация. Организация процесса в педагогической системе зависит от его элементов и участников. Элементами педагогической системы являются: учебно-воспитательная цель, содержание обучения, приемы и методы обучения и воспитания, организационные формы, средства и результаты обучения, управленческие и педагогические технологии.

Осуществление учебной деятельности учителем, участвующим в педагогической системе, во многом зависит от педагогических умений, в том числе организационных. Кроме того, учитель может организовать эффективный учебно-воспитательный процесс с учетом составляющих педагогической системы.

В статье описаны компоненты подготовки учителя в реализации педагогического процесса, в том числе виды педагогических умений. Рассматриваются виды педагогической деятельности в научно-исследовательской работе и их разграничение. Указывается, что организационные умения различаются в зависимости от цели обучения, уровня педагогической деятельности, объекта, предмета. Для педагогических умений учителя характерна связь организационных умений с другими умениями, рассматриваемая как управленческое дело.

Кроме того, со стороны исследователей предлагается, чтобы организационные умения состояли из: конструирующих (исследовательских, конструктивных действий), технологических (или деятельностных: организационных, информационных, коммуникативных действий), аналитико-оценочных (контрольных) действий.

В системе подготовки будущих учителей представлена информация об их организаторских навыках: содержательных и процессуальных аспектах; интенсивных и экстенсивных путях с точки зрения педагогической системы.

Ключевые слова: учитель, педагогическая деятельность учителя, учебная деятельность, педагогическая система, навык, организационные навыки.

Introduction

Teacher training in general education schools depends on the components of the pedagogical system and the training of the teacher himself. At the same time, the basic knowledge and skills of a teacher depend on the elements of the system that form the pedagogical process:

- the goals of training and education;
- the content of training and education;
- methods and forms of organization of training and education;
- means and tasks of training and education;
- technologies of training and education;
- management of the process of training and education;
- the result of training.

In addition, it is necessary for any teacher to know and understand the participants of the pedagogical process: a teacher and a student. On the basis of this, the teacher develops knowledge and business qualities about the pedagogical process as a whole, which is the key to the effective organization of the pedagogical process in the future.

At the same time, the list of knowledge and skills that a secondary school teacher should master is defined and specified in scientific and pedagogical works. A school teacher should ensure that in the process of teaching and educating the younger generation, the level of professional training and pedagogical skills are high. The teacher's pedagogical activity is a dynamic system that has its own special structure and in most cases consists of the following components: cognitive, constructive, communicative, informational, organizational, research, etc. skills and abilities.

These skills and abilities in most cases can be expressed in pedagogical works in different ways. Among the listed skills (abilities), organizational skills have their own place and are largely considered as components providing for the organization of other skills.

The content of the document "Professional standard of a teacher" [1] shows that organizational (including teaching, educational, methodological) skills prevail in the implementation of five labor functions performed by a teacher.

The purpose of the study (article) - theoretical definition of improving the formation of the organizational skills of future teachers in higher educational institutions and its implementation from a practical point of view.

Research objectives:

- definition of the concept of “organizational skills”;
- description of the types of organizational skills and their content;
- identification of ways (aspects) of improving organizational skills;
- definition of pedagogical tasks to improve organizational skills.

With the theoretical definition of the content of pedagogical tasks for improving the educational skills of future teachers, wide systematic application in the course of educational work, the formation of organizational skills of future teachers in teaching students at the level of expected learning outcomes is carried out.

In order to confirm the purpose and objectives of the forecast of the research work, the content of the work is described.

Research methods

Professional training of future teachers, analysis of scientific, theoretical, educational and methodological works, researches of CIS and domestic scientists written on the organizational skills of teachers and their content, collection, conclusion, comparison, clarification of research materials; empirical-control of organizational skills of future teachers, exchange of views with students and teachers; conducting surveys within the framework of the research topic; analysis of normative and educational-methodical documents, testing.

Analysis and results

In addition to knowledge and skills about the components of the pedagogical system, as already noted, the teachers of secondary schools master the functions characteristic of a teacher, areas of knowledge and a system of skills. This problem is considered in the process of designing the training of future teachers, that is, in the development of educational programs.

In the structure of any teacher's activities, their [2]: constructive, organizational, communicative, informative, developmental, orientation, mobilization, research, technical functions and their contents are defined. From the spheres of knowledge necessary for a teacher is: ideological, sociological, moral, psychological, pedagogical, natural science, mathematical, technical-technological, economic, demographic, medical-physiological, ecological, legal, aesthetic, cultural, informational, organizational. In addition, the teacher's skills and abilities are: intellectual, pedagogical and general labor (general-technical or special). Among these, it is possible to highlight the content of the organizational function of the teacher (given in other works as an activity that corrects them).

Thus, the organizational functions of the teacher are based on the constructive actions of the teacher in their implementation [2, pp. 21–22]. This is the practical implementation of the developed and adjusted projects, the creative activity of the teacher, taking into account the specific conditions of the educational process.

Organizational activity consists of three aspects:

1. Organization of your narration (story, conversation, lecture).
2. Organization of one's own behavior (pedagogical activity in the conditions of a specific activity).
3. Organization of students' activities (collective, group, individual), their activities and actions that allow the teacher to enter such a system and achieve their goals.

Over time, the functions of the teacher and the content of educational areas and skills undergo changes and are updated. The distinction of pedagogical skills themselves from the point of view of the logic of the organization of the educational process can also be seen in scientific publications [3].

In our research work, the “organizational skills” of the teacher are of great interest. In order to determine and clarify the organizational skills of teachers, a number of research works were studied and analyzed.

In general, it is known that the concept of “skills” from a pedagogical point of view means “the ability of students to carry out the knowledge gained in the learning process practically, accurately, quickly, without errors”.

Once again, it is known that there is no need to replace “skills” with the concept of “qualification”. In most cases (related to sports, work), “skill” is used interchangeably with the concepts of “dexterity” and “mobility”.

So, to determine the content of “organizational skills”, let's consider the definition of their content, components in scientific works.

For the implementation of the teacher's activities, N.V. Kuzmina identifies the following functional components in the pedagogical system: gnostic, project, design, communicative, organizational [4]. Subsequently, in the research of the scientist in the last years of the twentieth century, two more structural and functional components are added to the pedagogical system: evaluation and project.

The need for organizational skills of a teacher is directly related to the implementation of professional work activities specified in the document “Professional standard of a teacher”. It can be said that the organizational skills of the teacher as a whole, including the skills of organizing educational activities, have been studied from a pedagogical point of view and systematized. It is known that due to the change and improvement of the content of education, its means and methods have also changed.

L.P. Tyuptya emphasizes the organizational skills and abilities as “the possession of methods and techniques for performing activities based on the use of knowledge of psychology and pedagogy, as well as the specifics of organizational activity”. To determine the essence of organizational skills, it is worth considering the following:

- the organizational activities of the teacher are aimed at organizing the activities of both the student team and each student and himself;
- the organizational activity is always determined by the goal, and the ultimate goal of organizational activity is the successful completion of actions as a unity of purpose and content;
- the organizational activities are carried out on the basis of knowledge, experience, and skills are formed on this basis.

L.T. Tyuptya proposes to consider organizational skills in the following set and sequence [5]:

- 1) ability to organize the team and its relationships;
- 2) work planning;
- 3) organization of various events;
- 4) combining individual and collective work;
- 5) coordination of actions of an activist (asset) when working with him / her;
- 6) control and accounting of work;
- 7) armed with methods of organizational work and timely transfer of organizational functions.

However, this sequence reflects the structure of educational activity, its stages and does not reveal the internal mechanisms for the emergence of this organizational skill of the future teacher.

Next, B.D. Krasovsky, who carried out the research work, explains that organizational work is “readiness to implement a system of practical activities based on knowledge and experience and aimed at regulating the activities of the team in order to fulfill educational tasks”. Therefore, the organizational skills of the teacher is manifested:

- 1) with a system of knowledge about the activities of the organizer and the relationship between him and his team;

2) the system of mental actions (control activity, speed of orientation, goal setting, self-control, self-regulation, etc.);

3) by practical actions [6].

The authors studying the organization of educational activities distinguish a different number of organizational skills. For example, Z.G. Matveeva, V.I. Nikolaev are grouped into 14 classes. A similar list and explanation is provided by L.I. Umansky, V.D. Samorovskaya, V.S. Kuznetsova, etc.

According to M.N. Stankin, the structure of organizational skills includes: the ability to charge everyone with their energy; the ability to find a job for everyone in accordance with their skill; creative and performing Initiative; a tendency to organizational activities; assertiveness to yourself and other people; independence and everyday practicality; sociability, perseverance and activity, high efficiency and personal organization [7].

N.A. Kuzmina shows the activity structure of the school teacher as follows [8, p. 59]: gnostic, design, constructing, communicative, organizational skills. Among them, the content of organizational skills of a physics teacher in teaching problem solving is given as follows: the ability to organize the research work of students with tasks (analyze, simplify, complicate).

It is emphasized that the structure of the activities of the heads of faculties of universities includes: gnostic, design, constructive, communicative, organizational activities [8, p. 201-203]. In particular, the content of the organizational case is manifested as follows:

1) showing initiative in organizing the collective activities of the faculty and all its subsystems, ensuring the successful implementation of the intended goals and established plans:

2) organization of mutual assistance in the teaching staff on the basis of a system for monitoring the individual activities of teachers;

3) rely on their deputies in organizing the management of the teaching staff, ensuring the purposeful and interconnected work of all departments of the pedagogical system;

4) to ensure the performance culture and personal responsibility of all categories of employees of higher organizations and personnel for the execution of their own orders and resolutions;

5) to encourage the creative and performing activity of their deputies, teachers and students.

Moreover, both in the structure of the teacher's activity, emphasizes the presence of the five above-mentioned skills and their content [8, pp. 204–205]. Teachers on the content of organizational skills should:

1) Organize the actual start and end of classes and full-fledged work on them, their own and students;

2) Prepare for classes and organize their time and activities related to their conduct;

3) organize educational information and activities of students related to its perception and assimilation.

Also, N.V. Kuzmina defines the structure of educational activities of university students in his scientific research work, which are: gnostic, design, communicative and organizational [8, pp. 205–206]. For us, the content of organizational skills in it is interesting. According to the teacher-scientist, they:

1) organize their time, their activities: Workplace, service facilities, control the pace of independent work;

2) organize your own behavior, including: control of actions, gestures, facial expressions, emotions;

3) organize their public activities with the acquisition of knowledge and skills necessary for future professional activities;

4) organize research activities, having the necessary qualities for future professional activity;

5) organize the information collected in the university so that it can be used after graduation from the University.

In the 80s of the XX century, N.V. Kuzmina, together with her colleagues, identified the functional elements(model) of individual pedagogical activity in her scientific and research work. She emphasized that in their content there are: gnostic (or research), design, compositional, communicative and organizational elements [9]. According to the teacher-scientist, the organizational element includes: activities related to the organization of educational information in the process of presenting it, its assimilation by students, related to their own activities and behavior in the process of solving a pedagogical problem.

N.V. Kuzmina emphasizes that the elements (model) of the functional solution of educational tasks consist of 7 units, which are: evaluative, gnostic, predictive, designing, constructive, communicative and organizational. The content of the organizational element is defined as follows: “Activities related to the organization of the offered educational information; interaction of students with it (analysis, synthesis, generalization, transfer); includes his own and students' actions and behavior subject to achieving the desired results” [10].

Thus, it can be seen that the organizational skill (element) is defined and distinguished depending on the purpose, object and subject of the organizational activity, and the level of education.

S.B. Elkanov examines the aspect of the process of self-education of organizational skills, showing the stages of formation of organizational skills in students, giving examples of pedagogical games and exercises for imitating organizational activities, and also gives some practical advice [11].

According to the research, the ways (options, methods) of forming the organizational skills of future teachers are proposed:

- development of organizational skills in future teachers through stages of formation of a whole, targeted complex of professionally oriented didactic tools (V.S. Kuznetsova);
- provision of organizational entrepreneurship and skills through experience (V.D. Samorovskaya), etc.

In his textbook “Introduction to the profession”, D.K. Poshaev considers the organizational skills of a teacher as a “qualification” [12, p. 80]. Skill is the result of mastering a new activity, which is somehow based on one rule and its worthy use in the process of solving specific tasks. Competent action is manifested in the ability to choose appropriate ways of action, and not just in the ability to choose, but in their implementation in practice. In addition to being able to choose qualifying approaches, it requires knowledge of the conditions necessary to achieve the goal. General conditions for the formation and development of the shaft, ensuring the most efficient are:

- understanding the formulated rule;
- creation an image of the action that is necessary to perform;
- in the process of solving new tasks, you will receive notifications about the effectiveness of actions.

They form the basis of qualification of teachers, students, etc.in the educational process.

It is noted that among the complex qualifications are the organization of various activities, in addition to activities related not only to the main function performed by the teacher.According to the teacher-scientist, the university should take into account the conditions necessary for the formation and development of organizational skills of future teachers and organize educational work guided by them.

V.E. Peshkova in her collection of lectures on pedagogy highlights the directions of the teacher's pedagogical activity [13, pp. 10–11]. The directions of the teacher's activity on its emphasis are as follows:

I. Constructive activity is associated with the design of the teacher's actions and his own actions. This includes the following pedagogical activities:

- a) formulation of the pedagogical goal;

- b) diagnostics of the level of knowledge of students;
- c) selection of the content of the educational material;
- d) selection of training methods;
- e) design their own actions and the actions of students.

II. Organizational activity involves the organization of one's own and children's activities.

Pedagogical skills in its content:

- a) establishing discipline and working conditions in the classroom;
- b) encourage the activities of students;
- c) organization of their activities on the presentation of the material to the student;
- d) organization of one's own behavior in a specific situation;
- e) organization of students' activities;
- f) organization of control, pedagogical impact and Correction.

III. Communicative activity is aimed at organizing the interaction of the teacher and students, the interaction of students in the team. Pedagogical activities in its content are:

- a) establishment of proper interaction with students;
- b) implementation of educational work.

IV. Gnostic activity is an activity that requires constant analysis of one's own actions, as well as the course, development and formation of the personality of children. Pedagogical activities in its content are:

- a) Analysis of the results of training and education;
- b) determining the deviation of the result from the set goals;
- c) analysis of the causes of these deviations;
- d) design of measures to eliminate these causes;
- E) the creative search for new methods of teaching and upbringing.

As you can see, in the pedagogical activity of a teacher, an organizational activity is a priority and works to integrate other skills.

In addition, the author distinguishes the teacher's readiness for pedagogical activity as theoretical and practical [13, pp. 28–33].

It shows that theoretical training consists of the construction and gnostic activity. In turn, he writes that constructive activity consists of analysis, forecasting, design and reflexive skills.

And the teacher's practical readiness for pedagogical activity consists of organizational and communicative skills.

Organizational activity, in its turn, consists of mobilization, information, developmental and orientation.

Communicative activity consists in the ability to create perceptual, independent communication, and master pedagogical techniques.

Organizational skills of the teacher are carried out not only in the process of teaching, but also in accordance with the directions of activity of education, etc. In the work of M.I. Zabayko, the consideration of the personality structure of the future teacher made it possible to divide generalized organizational skills into groups depending on the content component of educational activities and the forms of training of the game prevailing at each stage. Thus, the researcher divides organizational activity into gnostic organizational activity, organizational activity, reflexive-analytical organizational activity [14].

Thus, according to research works and educational materials on the internet, “organizational activity is defined as a management activity that is the main component of the teacher's discipline in managing the pedagogical process and connects other pedagogical skills with each other”.

Specific features of organizational skills are identified in pedagogical works and consist in the following actions: identifying work, setting goals, demanding work, assigning tasks, monitoring the assigned work, organizing the execution, summarizing, evaluating, reporting the work performed,

the ability to focus on a specific object, the ability to create a psychological climate to quickly avoid obstacles, start with interest, create a positive impact on others.

According to the research results, we know that the organizational skills of a teacher are correctly determined by the content of the following types of activities, which are (Table 1):

- design (research, constructive activities);
- technological (or operational: organizational, informational, communicative actions);
- analysis-evaluation (control actions).

Table 1 – Organizational skill components in the organization of teaching activities of a teacher and their content

№	The stage of actions	Individual organizational skills
1	Constructive	- according to the topic of the study subject: setting the study goal, learning results, selecting study materials (tasks); - modeling of teaching activities; - orderly planning of work in accordance with the age and individual characteristics of students, according to the material base of the educational process; - development of materials for evaluation of educational achievements (learning results); - development of assessment criteria;
2	Technological	- engage in learning activities with enthusiasm and interest; - formation of learning motivation, positive influence on students; - organization and implementation of teaching/learning activities; - assignment and organization of its execution; - organization of information exchange in the course of educational work; - demanding and monitoring the performance of assigned work; - assessment and recording of educational activities; - organization of assessment activities of students; - to create a psychological atmosphere to quickly avoid the encountered obstacle.
3	Analysis and assessment	- determining the compliance of the content of educational activities with the tasks; - control and self-control; - conducting an analysis of the performed educational activities; - monitoring of students' learning progress; - to determine the perspectives and perspective directions of the development of the class and individual students within it; - to determine the effectiveness of the methods used in the framework of educational activities.

According to Table 1, the training model of the organization of educational activities of future school teachers should consist of the following components:

- 1) Education-knowledge of organizational activities;
- 2) Skills - to be able to carry out constructive, technological, analytical and evaluative actions;
- 3) Qualitative Pedagogical Qualities are components of pedagogical tact: observation, poise, restraint, exactingness, trust in a person, initiative, fairness in controversial situations, honesty, the ability to listen, to understand him.

Pedagogical ethics is, in a broad sense, a professional quality that manifests itself in the pedagogical process in solving each educational problem, in communicating with individuals or a team.

The above three components are considered as components of a full-fledged teacher training in the implementation of organizational skills. Their formation and improvement depends on the

course of the organization of the educational work of the departments responsible for the training of university teachers, the content of training.

In addition, the formation of organizational skills of future teachers was carried out through the identified individual skills.

The defining period of the experiment made it possible to identify the main ways, to choose tools and methods for the further formation of pedagogical organizational skills.

Diagnostics of the components of organizational skills, reflective and communicative skills was carried out through self-assessment of future teachers and their assessment of classes with students. In other words, they were assessed in advance during trial lessons.

Based on the materials of A. Alimov, the components of the emotional-value sphere were determined, which are the basis for mastering the organizational skills of the future teacher and their manifestation [15, p.152]. An integral part of this estimate was appropriately used in the research work of N. Shektibaev [16].

To form the organizational skills of future teachers, they need their qualitative qualities in the emotional and value sphere, reflecting their personal qualities and value attitudes towards the educational process. Therefore, first of all, we determined the scales according to their levels of the emotional-value sphere as follows: high - 7.6-9.0; medium - 4.6-7.5; low - 3.0-4.5 points. The first indicators obtained in connection with this were as follows (Table 2, Diagram 1).

Table 2 – The level of expression of relations in the emotional-value sphere (before the experiment)

Level of formation	Results	
	EG, % (82)	CG, % (81)
High	-	-
Medium	51,2	49,4
Low	48,8	50,6

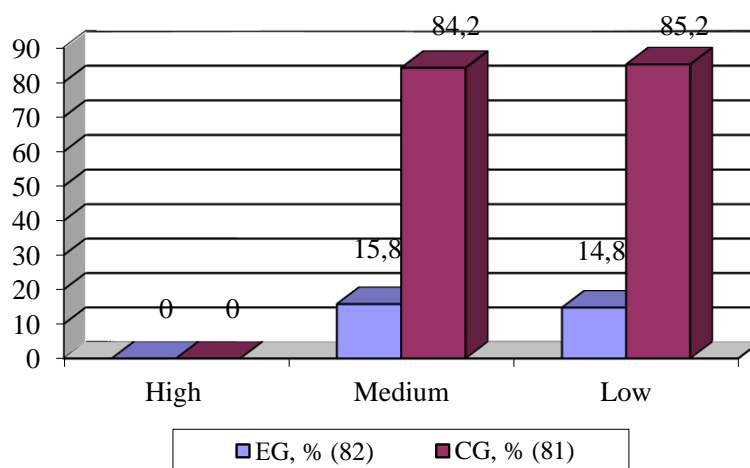

Diagram 1

The results of study of the formation level of emotional-value-forming component of organizational skills show minor differences in their meanings. A comparison of the experimental and control groups in terms of the emotional-value sphere component of the acquired organizational skills and the formation level of pedagogical organizational experience in general shows their one-level nature.

The level of manifestation of organizational knowledge of students can be seen in Table 3 and Diagram 2.

Table 3 – The level of manifestation of organizational knowledge (before the experiment)

Level of formation	Results	
	EG, % (82)	CG, % (81)
High	-	-
Medium	15,8	14,8
Low	84,2	85,2

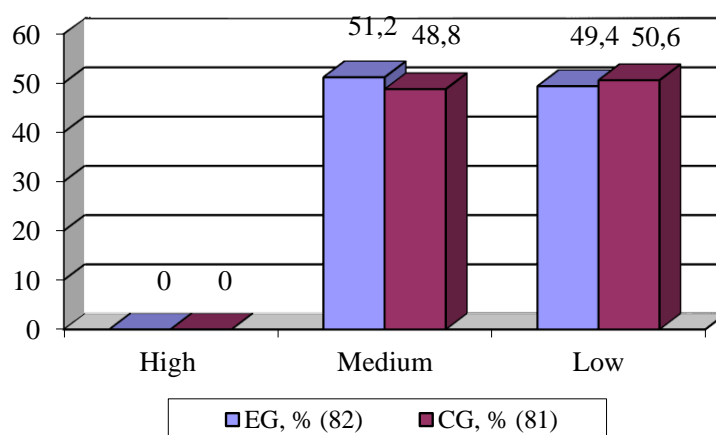

Diagram 2

So, the components of the organizational skill are defined. Qualitative analysis of each level of organizational skills (low, medium, high) was carried out at certain levels.

Next, the components of organizational skills were analyzed. In our study, it was represented by the following organizational skills: analytical (analysis), project, communicative, organizational, developmental, orientational, reflexive skills. The indicators of the skill component were also divided into three levels: low, medium, high. We have shown the obtained results in Table 4.

From the table it can be seen that organizational skills are divided into two levels - low and medium. But the majority of respondents in the control (67.4%) and experimental (68.3%) groups showed them at a low level.

The obtained results show the monotony of the respondents' actions in solving organizational problems and performing them according to the given algorithm.

The analysis of the results obtained showed that 57.3% of the students of the experimental group and 56.8% of the respondents in the control group-there are significant discrepancies in their opinions on reflexive skills and the opinions of students; 42.7% of the EG respondents and 43.2% of CG students' ideas about future physics and biology teachers and student self - esteem are observed at an average level. In this case, the specified percentage of students leads to difficulties in predicting the opinions of learners. This shows that reflexive skills are not formed enough.

Table 4 – Indicators of the level of formation of organizational skills

Organizational skill	Levels					
	Low		Medium		High	
	EG, %(82)	CG, %(81)	EG, % (82)	CG, % (81)	EG, % (82)	CG, % (81)
Analytical	78,1	77,8	21,9	22,2	-	-
Project	64,7	65,4	35,3	34,6	-	-
Communicative	59,8	61,7	40,2	38,3	-	-
Organizational	76,8	74,1	23,2	25,9	-	-
Developmental	73,2	74,1	26,8	25,9	-	-
Orientalional	68,3	61,7	31,7	38,3	-	-
Reflexive	57,3	56,8	42,7	43,2	-	-
Average value	68,3	67,9	31,7	32,1	-	-

After the ascertaining experiment, we carried out a formative experiment on academic subjects. They were organized at seminars on pedagogical courses: “Measuring assessment technologies”, “Methods of teaching physics”, “Methods of teaching biology”, “Pedagogical skills”, etc. and pedagogical tasks on SIW, SIWT according to the model we proposed.

Conclusion

In order to determine the ways (methods) of improving the formation of future teachers of higher educational institutions, the work carried out in scientific research works is guided.

Two aspects or two ways of improving training are known, which are: substantive and procedural or intensive and extensive.

They can be considered individually. Improvement through the content aspect is carried out through the improvement of the content of educational programs, curricula, teaching aids and pedagogical tasks. And improvement through the procedural aspect: methods and ways of training, organizational forms are provided. Among them, the priority is the course of dual training.

Intensive ways (methods) of future teachers to improve the formation of organizational skills of the identified educational activities are provided by pedagogical system components. In particular, the improvement of the educational goals, the enrichment of the content, the use of innovative methods and techniques. And the extensive way is associated with the wide use of technical means, including technical means of teaching, motivation, activation of participants in the educational/training process.

We believe that it is correct to improve the organization of teaching activities of future teachers by improving the substantive and procedural aspects for our research work. In particular, the widespread use of pedagogical tasks as tools and components of the content of training gives its results.

Pedagogical tasks include:

1. Setting the goal and objectives of training;
2. Content of training;
3. Teaching methods;
4. Forms of educational organization;
5. Teaching tools;
6. Learning technologies;

7. Mastering methods of educational activities in accordance with the goal of organizing education, business, skills and student activity;

8. Planning the teacher's educational activities; carrying out pedagogical analysis of the teacher's educational activities;

9. The widespread use of the method of checking students' knowledge and entrepreneurship gives positive results.

In addition, the implementation of the project method and the case method is the basis for the formation of the studied training at a high level, and for the improvement of organizational skills.

BIBLIOGRAPHY

1. Педагогтің кәсіби стандарты // «Атамекен» Қазақстан Республикасы Ұлттық кәсіпкерлер палатасының Басқарма төрағасының 2017 жылғы 8 маусымдағы, №133 бұйрығына қосымша. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200031149> (қаралған күні 10.11.2022)
2. Описательная модель учителя труда – выпускника педвуза. Научно-методические рекомендации к разработке / Под ред. Ю.К. Васильева. – М.: АПН СССР, 1990. – 50 с.
3. Ортаев Б.Т., Исаев А.И., Туна С. Болашақ мұғалімдердің бақылау іскерліктерін қалыптастыру қажеттілігі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №2. – Б. 149–159.
4. Кузьмина Н.В. Понятие «педагогической системы» и критерии её оценки // Методы системного педагогического исследования / Под ред. Н.В. Кузьминой. – М.: Народное образование, 2002. – С. 7–52.
5. Тюптя Л.Т. Формирование умений организаторской деятельности у будущих учителей: дисс. ... канд. пед. наук. – Киев, 1979. – 207 с.
6. Красовский Ю.Д. Мир деловой игры: Опыт обучения хоз. руководителей. – М.: Экономика, 1989. – 173 с.
7. Станкин М.Н. Профессиональные способности педагога: Акмеология воспитания и обучения: Кн. для учителей шк., преподавателей сред, спец. и высш. учеб. заведений. – М.: Флинта, 1998. – 364 с.
8. Методы системного педагогического исследования / Под. ред. Н.В. Кузьминой. – М.: Народное образование, 2002. – 206 с.
9. Кузьмина Н.В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилища. – М.: Высшая школа, 1989. – 119 с.
10. Кузьмина (Головко-Гаршина) Н.В. Предмет акмеологии. – СПб.: Политехника, 2002. – 189 с.
11. Елканов С.Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя. – М.: Просвещение, 1986. – 189 с.
12. Пошаев Д.Қ. Мамандыққа кіріспе: оқу құралы. – Шымкент: М. Әуезов атындағы ОҚМУ, 2004. – 112 б.
13. Пешкова В.Е. Педагогика. Часть 1. Введение в педагогическую деятельность: учеб. пособие. – Майкоп: АГУ, 2010. – 42 с.
14. Забияко М.Ю. Формирование организаторских умений воспитательной деятельности на основе игровой педагогической технологии: дисс. ... канд. пед. наук. – Челябинск, 2004. – 146 с.
15. 15 Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану: оқу құралы. – Алматы, 2009. – 328 б.
16. Шектибаев Н.А. «Ядро және элементар бөлшектер физикасы» элективті курсының оқыту барысында болашақ физика мұғалімдерінің пәндік құзыреттілігін дамыту әдістемесі: Философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2022. – 247 б.

REFERENCES

1. Pedagogtiң kasibi standarty [Professional standard of a teacher] // «Atameken» Qazaqstan Respublikasy Ulttyq kasipkerler palatasynyn Basqarma toragasynyn 2017 jylgy 8 mausymdagy, №133 buirygyna qosymsha. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200031149> (qaralghan kuni 10.11.2022) [in Kazakh]

2. Opisatelnaia model uchitelia truda – vypusknika pedvuza [Descriptive model of a teacher of labor – a graduate of a pedagogical university]. Nauchno-metodicheskie rekomendacii k razrabotke / Pod red. Iu.K. Vasileva. – M.: APN SSSR, 1990. – 50 s. [in Russian]
3. Ortaev B.T., Isaev A.I., Tuna S. Bolashaq mugalimderdin baqylau iskerliklerin qalyptastyru qajettiligi [The need to form control skills of future teachers] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2020. – №2. – B. 149–159. [in Kazakh]
4. Kuzmina N.V. Poniatie «pedagogicheskoi sistemy» i kriterii ejo ochenki [The concept of “pedagogical system” and its evaluation criteria] // Metody sistemnogo pedagogicheskogo issledovaniia / Pod red. N.V. Kuzminoi. – M.: Narodnoe obrazovanie, 2002. – S. 7–52. [in Russian]
5. Tiuptia L.T. Formirovanie umeniy organizatorskoi deiatelnosti u budushih uchitelei [Formation of organizational skills of future teachers]: diss. ... kand. ped. nauk. – Kiev, 1979. – 207 s. [in Russian]
6. Krasovskiy Iu.D. Mir delovoi igry: Opyt obucheniia hoz. Rukovoditelei [World of the business game: Experience in teaching the economic managers]. – M.: Ekonomika, 1989. – 173 s. [in Russian]
7. Stankin M.N. Professionalnye sposobnosti pedagoga: Akmeologiya vospitaniia i obucheniia [Professional abilities of a teacher: The Acmeology of education and training]: Kn. dlia uchitelei shk., prepodavatelei sred, spec.i vyssh. ucheb. zavedeniy. – M.: Flinta, 1998. – 364 s. [in Russian]
8. Metody sistemnogo pedagogicheskogo issledovaniia [Methods of systematic pedagogical research] / Pod. red. N.V. Kuzminoi. – M.: Narodnoe obrazovanie, 2002. – 206 s. [in Russian]
9. Kuzmina N.V. Professionalizm deiatelnosti prepodavatelii i mastera proizvodstvennogo obucheniia proftehuchilisha [Professionalism of the activity of the teacher and the master of industrial training of the vocational school]. – M.: Vysshiaia shkola, 1989. – 119 s. [in Russian]
10. Kuzmina (Golovko-Garshina) N.V. Predmet akmeologii [The subject of acmeology]. – SPb.: Politehnika, 2002. – 189 s. [in Russian]
11. Elkanov S.B. Osnovy professionalnogo samovospitaniia budushego uchitelii [Basics of professional self-education of the future teacher]. – M.: Prosveshenie, 1986. – 189 s. [in Russian]
12. Poshaev D.Q. Mamandyqqa kirispe [Introduction to the profession]: oqu quraly. – Shymkent: M. Auezov atyndagy OQMU, 2004. – 112 b. [in Kazakh]
13. Peshkova V.E. Pedagogika. Chast 1. Vvedenie v pedagogicheskuiu deiatelnost: ucheb. posobie [Pedagogy. Part 1. Introduction to pedagogical activity]. – Maikop: AGU, 2010. – 42 s. [in Russian]
14. Zabiiako M.Iu. Formirovanie organizatorskih umeniy vospitatelnoi deiatelnosti na osnove igrovoi pedagogicheskoi tehnologii [Formation of organizational skills of educational activity on the basis of game pedagogical technology.]: diss. ... kand. ped. nauk. – Cheliabinsk, 2004. – 146 s. [in Russian]
15. 15 Alimov A. Interbelsendi adisterdi jogary oqu oryndarynda qoldanu: oqu quraly. – Almaty, 2009. – 328 b. [in Kazakh]
16. Shektibaev N.A. «Iadro jane elementar bolshekter fizikasy» elektivti kursyn oqytu barysynda bolashaq fizika mugalimdepinin pandik quzyrettiligin damytu adistemesi [Methodology of development of subject competence of the future physics teacher during teaching of the elective course “Physics of nuclear and elementary particles”]: Filosofiiia doktory (PhD) ... diss. – Almaty, 2022. – 247 b. [in Kazakh]

Б.С. ЖОШИБЕКОВА¹ , А.А. РАМАЗАНОВА² , Б.А. ТУКИБАЕВА³

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: bagila.zhoshibek@mail.ru

²PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: r.aliya_1989@mail.ru

³физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: tukibaeva_b@fmsh.nis.edu.kz

ГЕНЕТИКАНЫ ОҚЫТУДА ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН STEM ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа. Интеграцияланған STEM заман талабына сай студенттерге генетиканы оқытуда жаңа әдістерімен, цифрлы технологияларымен толықтырылған жаңа білім тренді болып саналады. Генетиканы оқытуда STEM интеграцияланған әдістерді енгізу тәжірибе болмағандықтан оқытушылар үшін қиындық туғызуы мүмкін. Сондықтан бұл зерттеудің мақсаты генетиканы оқытуда STEM интеграцияланған оқытудың оңтайлылығын анықтауға және тексеруге бағытталған. Зерттеуде аралас аралас әдістер Game-Based learning (GBL), Problem-based learning әдісі (PBL), Креативті матрица әдістеріне негізделген STEM интеграцияланған оқыту талқыланады. Зерттеуге студенттердің 2 тобы қатысты. Әр топта 23 студенттен эксперименттік топ және бақылау тобы болды. Оқыту әдістемесі 6B01509-Биология 3-курс «Генетика және селекция негіздері» пәнінің силлабусында берілген «Өзгергіштік және мутация» бөлімі бойынша ұйымдастырылды. Студенттердің білімдері «Geniventure» ойыны, генетикалық есептер шешу және креативті матрица арқылы екі топты салыстыра отырып тексерілді. Нәтижелер дәстүрлі әдіске қарағанда STEM интеграцияланған оқытуды қолданған студенттердің үлгерімінің жоғары көрсеткішін көрсетті. Демек, Game-Based learning (GBL), Problem-based learning әдісі (PBL), Креативті матрица әдістеріне негізделген STEM интеграцияланған оқыту білім беруде тиімді әдіс болып, студенттердің оқу сапасы мен нәтижелеріне оң әсерін бере алды.

Кілт сөздер: генетика, STEM, интеграция, problem-based learning әдісі, креативті матрица.

B.S. Zhoshibekova¹, A.A. Ramazanova², B.A. Tukibayeva³

¹PhD Doctoral Student of the Kazakh National Women's Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: bagila.zhoshibek@mail.ru

²PhD, Kazakh National Women's Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: r.aliya_1989@mail.ru

³Teacher of the Nazarbayev Intellectual School of Physics and Mathematics
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: tukibaeva_b@fmsh.nis.edu.kz

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Жошибекова Б.С., Рамазанова А.А., Тукибаева Б.А. Генетиканы оқытуда интеграцияланған STEM әдістерін қолдану тиімділігі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 343–354. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.27>

*Cite us correctly:

Joshibekova B.S., Ramazanova A.A., Tukibayeva B.A. Genetikany oqytuda integraciialangan STEM adisterin qoldanu tiimdiligi [The Effectiveness of Using Integrated Steam Methods in Teaching Genetics] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №2(128). – B. 343–354. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.27>

The Effectiveness of Using Integrated Steam Methods in Teaching Genetics

Abstract. Integrated STEM is considered a new trend of knowledge, complemented by new methods, digital technologies in teaching genetics to modern students. The introduction of integrated STEM methods into the teaching of genetics can become a problem for teachers due to lack of experience. Thus, the purpose of this study is to determine and test the optimality of integrated STEM learning in teaching genetics. The study discusses integrated STEAM training based on mixed methods. The study discusses integrated STEM learning based on mixed methods of Game Based learning (PBL), Problem-based learning (PBL), Creative matrix methods. The study involved 2 groups of students. Each group consisted of experimental and control groups of 23 people. The teaching methodology is organized according to the section "Variability and mutation", which is presented in the syllabus of the discipline 6B01509-Biology 3 course "Fundamentals of genetics and breeding". Students' knowledge was tested by comparing two groups using the Geniventure game, solving genetic problems and a creative matrix. The results showed higher academic performance of students who used integrated STEM learning than the traditional method. Therefore, integrated STEM learning based on Game Based learning (GBL), Problem-based learning (PBL), and creative matrix methods has become an effective method in education and has been able to positively affect the quality and results of student learning.

Keywords: genetics, STEM, integration, problem-based learning method, creative matrix.

Б.С. Жошибекова¹, А.А. Рамазанова¹, Б.А. Тукибаева²

¹*PhD докторант Казахского национального женского педагогического университета
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: bagila.zhoshibek@mail.ru*

²*PhD, Казахский национальный женский педагогический университет
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: r.aliya_1989@mail.ru*

³*преподаватель Назарбаев Интеллектуальной школы физико-математического направления
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: tukibaeva_b@fmsh.nis.edu.kz*

Эффективность использования интегрированных методов STEM в обучении генетике

Аннотация. Интегрированная STEM считается новым трендом знаний, дополненным новыми методами, цифровыми технологиями в обучении генетики для современных студентов. Внедрение интегрированных методов STEM в преподавание генетики может стать проблемой для преподавателей из-за отсутствия опыта. Таким образом, цель этого исследования-определить и проверить оптимальность интегрированного обучения STEM в преподавании генетики. В исследовании обсуждается интегрированное обучение STEM на основе смешанных методов Game Based learning(GBL), Problem-based learning(PBL), методов креативной матрицы. В исследовании приняли участие 2 группы студентов. Каждая группа состояла из экспериментальной и контрольной групп по 23 человека. Методика обучения организована по разделу «Изменчивость и мутация», который представлен в силлабусе дисциплины 6B01509-Биология 3-курс «Основы генетики и селекции». Знания студентов проверялись путем сравнения двух групп с использованием игры Geniventure, решения генетических задач и креативной матрицы. Результаты показали более высокую успеваемость студентов, которые использовали интегрированное обучение STEM, чем традиционный метод. Поэтому, интегрированное обучение STEM, основанное на методах Game Based learning(GBL), Problem-based learning(PBL), креативных матричных методах, стало эффективным методом в образовании и смогло положительно повлиять на качество и результаты обучения студентов.

Ключевые слова: генетика, STEM, интеграция, метод problem-based learning, креативная матрица.

Кіріспе

Ғылым мен техниканың қарыштап дамуы өте қарқынды өсіп жатқанда, бәсекеге қабілетті ұрпақты тәрбиелеу үшін білім берудің озық технологияларын ұйымдастыру заман талабы. Ел дамуындағы ең маңызды көзқарас ол – білім. Қоғамдағы кез-келген саланың дамуы білім мен ғылымға тікелей байланысты. Осы мақсатта елімізде қазір бірқатар білім бағдарламасы жүзеге асырылып жатыр. Соның бірі, білім берудің жаңа тренді – *STEM интеграцияланған* оқыту.

STEM аббревиатурасы ағылшын тіліндегі «science, technology, engineering, mathematics» деген сөздерден алынған. Яғни, білім берудің ең маңызды заманауи тұжырымдамасы ғылымның, технологияның, инженерияның және математиканың жекелеген пәндерін біртұтас ретінде оқыту. XXI ғасыр – цифрлық ақпараттық технологиялар ғасыры. Цифрлы контенттер мен ақпараттық технологиялардың білім сапасын арттыруда қабілетті екенін ұғынудың маңызы зор. Қоғамда IT-мамандарға, бағдарламашыларға, инженерлерге, жоғары технологиялық өндірістерде жұмыс істейтін білікті мамандарға, био- және нано-технологияларға сұраныс жоғары. Еуропа, Азия бірқатар мемлекеттерінде *STEM интеграцияланған* білім беру бағыты мемлекеттік деңгейде жүргізіледі. Сондықтан, *STEM интеграцияланған* білім беру бағытын уақыттың өзі қажет етіп отырғаны айқын [1]. Қазақстанда да *STEM интеграциясы* білім берудің белсенді дамуы, жаңа білім беру саясатын жүзеге асыру үшін оқу бағдарламасына жаңа технологияларды, ғылыми инновацияларды, математикалық үлгілеуді дамытуға бағытталған STEM-элементтерді енгізу жоспарланды [2]. Соңғы бірнеше онжылдықта генетика саласында жинақталған білімнің ауқымы орасан зор өсті. Ғалымдар мен оқытушылардың генетиканы тереңірек түсінуі білім беруде жаңа құралдар мен технологияларды дамытты. Генетикалық сауаттылық деңгейін арттыруда белсенді оқыту *STEM интеграцияланған* оқыту дәстүрлі дәріс уақытын қысқартып, студенттің оқу процесіндегі рөлін арттыруға, цифрлық әлемге дайын болуға мүмкіндік жасайды. Белсенді оқыту студенттердің ынтымақтастығын, зерттеушілік дағдыларын қалыптастырып, креативті ойлаудың дамуын арттырады [3].

Генетиканың қоғам үшін маңыздылығын ескере отырып, бұл ғылым бойынша білімнің аздығы алаңдатады. Тест, сауалнамалар, арнайы бағалаулар мен зерттеулер генетика биологияны зерттеудегі ең проблемалы тақырып екенін, қоғам арасында генетикалық терминдер мен тұжырымдамаларды түсіну төмен деңгейде екенін растады [4]. Генетика саласындағы білімді игеруде, тереңдетуде *STEM интеграцияланған оқыту* тәсілінің рөлі зор. *STEM интеграцияланған* білім беруде оқу бағдарламасы білім алушылардың пәнге қызығушылығы төмендеп кетпеуі үшін ғылым мен техниканың дамуындағы өзгерістерге бейімделуі керек. Көптеген зерттеулер STEM интеграциясы студенттердің оқуына оң әсер етуге мүмкіндік беретіндігін көрсеткендіктен, бұл зерттеуде белсенді оқыту тәсілі *STEM интеграцияланған оқыту* арқылы генетиканың «Өзгергіштік және мутация» бөлімін зерттедік.

Білім беру реформасының соңғы онжылдығында технологиялық білім технологиялық дизайнға бағытталса, ал ғылыми білім зерттеуге бағытталған. Технология дизайн мәселесінің шешімдерін қарастыратын және әзірлейтін студенттер, мысалы, сыртқы факторлардың әртүрлі материалдар мен құрылымдарға әсері туралы өз идеяларын тексергісі келуі мүмкін. Бұл ғылыми зерттеулер мен математиканы, технологиялық дизайнды біріктіре отырып, проблемаларды шешуге негізделеді [5]. *STEM интеграциясы* оқытуда практикалық, технологиялық құрал-жабдықтарды қолдана отырып, шынайы мазмұн мен мәселелерге бағытталған, және адамның қажеттіліктерін шешуге көмектесетін инновациялық тәсіл [6]. Сондай-ақ, *STEM интеграцияланған оқытудың* артықшылықтары бұл мәселені шешуде студенттердің сыни және шығармашылық ойлауын, ақпаратты талдау дағдылары жетілдіретін оқу іс-әрекетінің бір түрі. Мысалы, генетиканы зерттеу кезінде *STEM*

интеграциясы студенттерге ғылыми тұжырымдаманы дәлелдеу үшін эксперименттік жұмыста технологияны қолдануды үйренуге жағдай жасайды. Нәтиже алу үшін эксперименттік деректер математикалық түрде өңделеді [7]. *STEM интеграцияланған оқыту* тұжырымдамасына енгізілген ғылым, технология, инженерия және математика түрлері білім беруді анықтаудағы жалғыз мәселе емес, мәселе – *STEM интеграцияланған оқытуда* білімді беру қалай жүзеге асырылатындығында [8]. Яғни, білімді есте сақтаудың орнына оны пайдалану маңызды бола бастайды [9]. *STEM интеграцияланған оқытумен* байланысты білім беруді дамыту, әсіресе дамушы елдер үшін, сапалы білім берудегі әртүрлі мақсаттарына жету жолына сәйкес келетін бағыт.

Генетикалық білім мектепте сегізінші сыныптан бастау алады, онда оқушылар тұқымқуалаушылықтың заңдарымен танысады. Көптеген оқушылар үшін генетиканы түсінудегі қиындықтар генетикалық есептер болып табылады. Оның басты себебі – ұғымдарды түсінудің орнына есте сақтауға тырысатын көптеген терминдер мен формулалар.

Зерттеу әдістері

STEM интеграцияланған оқыту оқытушыдан – тек білімді беру емес, білімді құруға мүмкіндіктер мен міндеттер жасауды талап етеді. Бұл зерттеуде STEM интеграциясына негізделген оқыту тәсілі көмегімен студенттер бірінші теориялық генетикадан білімдерін дамытуда, цифрлы ақпараттық технология көмегімен генетикалық білім беру ресурстары, биологиялық мәліметтер базасымен танысады және «Game-Based learning (GBL)» әдісін қолданады. GBL әдісі дәстүрлі оқыту әдістерін толықтырып студенттерге цифрлық сауаттылық, креативті ойлау және білім алу сияқты «XXI ғасыр дағдыларын» қалыптастырып, оқу мүмкіндіктерін кеңейтуге тиімді ықпал етеді. Цифрлық ойындардың ерекшелігі студенттерге генетиканың ғылыми тұжырымдамаларын оқытуда, оларды жақсырақ бейнелеуге және түсінуге, тәжірибе жасауға мүмкіндік береді. Цифрлық ойындар оқыту мен оқу іс-әрекеттері үшін, әсіресе ғылымда маңызды балама құралдар болып табылатын мотивациялық бағыт [10].

Problem-based learning әдісі (PBL) бұл оқытудың маңызды инновациялық әдісі, бұл бөлімде студенттер алған теориялық білімдерін генетикалық есептерді шешу арқылы дамытады.

Креативті матрица шабыттандырудың ерекше және тиімді әдістерінің бірі. Бұл студенттерді проблеманы шешуде креативті ойлауға ынталандырып, сұрақтарға жаңа қырынан қарауға мүмкіндік береді.

Талдау

Зерттеу жұмысы Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің 6B01509-Биология мамандығы, 3 курс студенттерінің 2 тобы қатысты эксперименттік топ және бақылау тобы. Әр топта 23 студенттен. Оқыту әдістемесі 6B01509-Биология 3-курс «Генетика және селекция негіздері» пәнінің силлабусында берілген «Өзгергіштік және мутация» бөлімі бойынша ұйымдастырылды.

Тарау үш бөлімнен тұрды:

1. Тұқым қуалайтын өзгергіштік.
2. Мутацияға негізделген генетикалық есептер
3. Мутациялардың ауру туғызуы.

Генетиканы оқытуда оқытушы студенттердің өз бетімен білімге ие болуында белсенді оқу іс-әрекетін ұйымдастыру үшін үнемі жаңарып, толықтырылып отыратын интернетте қол жетімді пайдалы, сапалы ақпаратты ұсынатын цифрлы ақпарат көздерін дұрыс қолдана білуі керек. Генетиканы оқытуда қолданылатын цифрлы ақпарат көздеріне: цифрлы білім беру ресурстары, электронды оқулықтар, биологиялық мәліметтер базасы, виртуалды ойындар және басқа да танымдық, ғылыми веб-сайттар жатады. Биологиялық мәліметтер базасы ол жаңа биологиялық идеяларды түсіну үшін ғылыми биологиялық деректерді, эксперименттен

алынған мәліметтер жиынтығын талдауға, байланыстыруға және басқаруға мүмкіндік беретін ақпараттық технологиялардың жиынтығы. Бұл студенттерге генетиканың негізгі тұжырымдамаларын түсінуде алған білімдерін өз өмірімен және қоршаған әлеммен байланыстыруға мүмкіндік береді. Қазір генетикадан интернет арқылы қол жеткізуге болатын жүздеген және мүмкін мыңдаған цифрлы контенттер, веб-сайттар бар. Олардың біразы төмендегі кестеде берілген:

1-кесте – Генетикадан цифрлы контенттер мен веб-сайттар

Ресурс	Мақсатты аудитория	Мазмұн	URL
MendelWeb	Жалпы ізденушілерге	Бұл веб-сайтта Мендель жазған маңызды материалдар мен зерттеу жұмыстары бар	www.esp.org/foundations/genetics/classical/gm-65.pdf www.mendelweb.org
yourgenome	Жалпы ізденушілерге	yourgenome-бұл ДНҚ, гендер және геномдар туралы білгіңіз келетін барлық нәрсені білуге болатын веб-сайт.	www.yourgenome.org
GenBank	Жалпы ізденушілерге	GenBank-ДНҚ мен РНҚ-ның барлық аннотацияланған тізбектерін, сондай-ақ оларда кодталған ақуыздар тізбегін қамтитын жалпыға қол жетімді мәліметтер базасы.	http://www.ncbi.nlm.nih.gov/genbank/
Geniventure	Жалпы ізденушілерге	Бұл веб-сайт айдаһардың бейнелік моделін құрастыру арқылы тұқымқуалаушылықты зерттейді:	Teaching Genetics with Dragons – Concord Consortium

«MendelWeb» генетиканың кіріспе деректерін, ғылым тарихына қызығушылық танытатын студенттерге арналған білім беру ресурсы. Студенттер «MendelWeb» арқылы тұқымқуалаушылықтың негізгі заңдылықтарын зерттеп, Мендель мақаласының әртүрлі нұсқалары мен аудармаларын, эсселерді, библиография және анықтамалық ақпарат көзі ретінде пайдаланады. Сондай-ақ, глоссарийлерге, жазбаларға, талқылау сұрақтарына, жаттығуларға және бүкіл әлем бойынша басқа сайттар мен құжаттарға сілтемелерін пайдаланып, тәуелсіз зерттеулермен айналысады. «Yourgenome» – бұл генетика, ДНҚ, гендер және геномдар туралы көбірек ақпарат білуге мүмкіндік беретін веб-сайт. Ғылымның осы қызықты саласын дамыту үшін фильмдер, анимациялар кіріктірілген. Студент геномның не екенін және ДНҚ-ның қалай реттелетінін визуалды түрде зерттей алады. Веб-сайтты Ұлыбританиядағы Кембридж маңындағы Wellcome Genome кампусының ғалымдары жасаған. «GenBank» мәліметтер базасынан студенттер жеке гендер тізбегінен басқа, қазіргі заманғы ДНҚ секвенирлеу әдістері мен тізбектерді автоматты түрде аннотациялау арқылы алынған көптеген мәліметтермен танысады. «Geniventure» студенттер виртуалды айдаһарлар моделін құрастыру арқылы генетикадағы тұқым қуалаушылық және ақуыздар мен белгілер арасындағы байланысты зерттейді. Студенттер алты деңгейдегі сынақтардан өтеді, нақты және мағыналы генетикалық деректерді тудыратын имитациялық эксперименттер жүргізеді. Осылайша, сабақта цифрлы білім беру ресурстарын пайдалану меңгерілетін білім мазмұнын жан-жақты және өз бетімен талдауға мүмкіндік туғызады.

Game-Based learning (GBL) – ойынға негізделген оқыту әдісі ойын элементтерін оқу әрекеттерінде белсенділік пен мотивацияны арттыру мақсатында біріктіру. Бұл ұғым жоғары оқу орындарында студенттерді оқу процесіне ынталандыру тәсілі ретінде танымал бола бастады. *GBL*-дің негізгі мақсаты студенттердің оқу процесінен шабыттаныуы және танымдық қабілетінің қалыптасуы [11]. Студенттер сабақта *GBL* әдісіне негізделген «*Geniventure*» деп аталатын цифрлық ойын әдісін қолданады. Ойынның дизайны генетиканың тұжырымдамаларына негізделген. Бұл цифрлық ойын айдаһардың виртуальді моделін жасау арқылы доминантты және рецессивті белгілерді, тұқымқуалаушылық процестерін зерттейді. Ойын 6 деңгейдегі басқатырғыштарға ұқсас 60 күрделі тапсырмадан тұрады. Әр деңгейде бірнеше шарттар болады. Ойында қарастырылатын генетика ұғымдары әртүрлі тапсырмалар түрінде ұсынылады. Ойын еркін түрде өтеді, студенттердің кез-келген уақытта ойынды тоқтататуға және әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды орындауға мүмкіндіктері болады. Бірінші кезеңде студенттерге айдаһардың генотипін негізгі фенотипке сәйкес өзгерту сұралады (1-сурет, 1-деңгей). Бұл проблеманы шешуде студенттер бірнеше генетикалық ұғымдарды түсініп, анықтай білуі керек. Тапсырманы орындап болса тексеру батырмасын басады. Егер олар жасаған айдаһар негізгі айдаһарға сәйкес келсе тапсырма сәтті орындалғанын білдіреді. Ал тапсырма дұрыс орындалмаса сигналмен бірге біртіндеп бағытталған үш деңгей ұсынады яғни тапсырманы қайта дұрыс орындап жалғастыруға мүмкіндік береді. Ойынның келесі деңгейлерінде кері байланыс ұсыну моделі қолданылады (1-сурет, 2-деңгей). 3-деңгейде кері процедураны орындау сондай-ақ тапсырмалар күрделене түседі (1-сурет, 3-деңгей).

Ойынның екінші жартысында тұқымқуалаушылықтың күрделі ұғымдарын енгізеді. Студенттер күрделі тапсырмаларды орындау арқылы негізгі ұрпақты таңдау мақсатында айдаһардың толық графикалық моделін құрастырады (1-сурет, 4-деңгей). Студенттер осы деңгейден өткен сайын тапсырмалар күрделене түседі крисс-кросс әдісі, бір организмнің генотипін толық рецессивті организммен шағылыстыру арқылы анықтаудың генетикалық әдісі ұсынылады (1-сурет, 5-деңгей). Соңғы деңгейде Х-байланысты және полиаллельді белгілер сияқты күрделі тұқым қуалаушылық белгілерді енгізеді (1-сурет, 6-деңгей). Бұрын айтылғандай, студенттер өз жұмыстарын кез келген уақытта тексере алады және қажет болған жағдайда генетикалық ұғымдарды болжамды түсінуіне негізделген кеңестер беріледі.

1-сурет – «Geniventure» ойынының алты деңгейі бойынша тапсырмалардың мысалдары

GBL әдісін қолдану барысында студенттер генетиканың тұжырымдамалық түсініктерін тереңірек қалыптастырды. Жалпылама айтқанда, ойынға негізделген оқу ортасының әлеуеті бар екенін көрсетті. Студенттерге оқу процесін әрі қарай түсіндіру мақсатында *Problem-*

based learning әдісі (PBL) қолданылды. Бұл студенттерге зерттеу жүргізуге, теория мен практиканы біріктіруге және белгілі бір мәселенің шешімін табу үшін білім мен дағдыларды қолдануға мүмкіндік беретін студенттерге бағытталған оқыту тәсілі. (PBL) әдісінің бірнеше түрлері бар, соның ішінде «Workshops» – арнайы сабақ түрінде студенттерге практикалық немесе теориялық есептер беріліп, соларды шығару қажет етіледі [12]. (PBL) әдісінің осы түрін негізге ала отырып студенттерге *генетикалық есептер* ұсынылады.

Тәжірибе арқылы дәлелденген мәліметтердің теорияда күтілген мәліметтермен сәйкес келуі χ^2 (хи-квадрат) әдісі деп аталады. Мендель теориясына тоқталмас бұрын, 3:1 қатынасының дұрыс немесе бұрыстығын тексеру үшін статистикалық әдіс қолданылды. Бұл әдіс хи-квадрат сынағы деп аталады. Хи-квадрат критерийін Мендель өз заңдарын жариялағаннан кейін 35 жылдан кейін 1900 жылы Пирсон ойлап тапты. Тұқым пішінінің ерекшелігіне қарай, мысалы, тегіс тұқымның кедір-бұдыр тұқымға қатынасы дәл 3:1 емес, 2,96:1 құрайды. 3:1 қатынасында тегіс және кедір-бұдыр тұқымдардың күтілетін саны сәйкесінше $E_R=0.75 \times (5474 + 1850)=5493$ және $E_W=0.25 \times (5474 + 1850)= 1831$ құрайды. Хи-квадрат тестінің статистикасы $O_R= 5474$ және $O_W=1850$ тегіс және кедір-бұдыр тұқымдардың бақыланатын мөлшері.

$$\chi^2 = \frac{(O_R - E_R)^2}{E_R} + \frac{(O_W - E_W)^2}{E_W} = \frac{(5474 - 5493)^2}{5493} + \frac{(1850 - 1831)^2}{1831} = 0.2629$$

Хи-квадрат тестінің есептелген статистикасы 0,2629 құрайды, бұл 3,84-тен аз, бір еркіндік дәрежесі бар хи-квадрат үлестірімінің критикалық мәні $(1 - Pr(\chi^2 \leq 3.84)) = 0.05$). Жоғарғы ықтималдығы $Pr(\chi^2 > 0.2629) = 0.6081$. Қорытынды: бұл қатынас (2,96:1) теориялық 3:1 қатынасынан айтарлықтай ерекшеленбейді. Қалған алты эксперименттің Хи-квадраттық тест статистикасы 3,84-тен аз, сондықтан барлық бақыланатын қатынастар 3:1-ге қатынасына тең деп айтылады.

Есептер:

1. Хендрикье ван Андел-Шиппер 2005 жылы 115 жасында қайтыс болды. 2014 жылы зерттеушілер оның аутопсиясынан алынған қан үлгісінен ақ қан жасушаларында 450 мутацияны анықтады. Шиппер асқазан қатерлі ісігінен қайтыс болды және онымен ауыратынын өзі де білмеді. Ол ешқашан қан ауруымен ауырмаған, сау адам сияқты өмір сүрді. Оның ақ қан жасушаларында көптеген мутациялар бар екендігінің ашылуының маңызы қандай?

2. Өте әлсіз 5 жасар қызға митохондриялық ауру диагнозы қойылды. Генетикалық тестілеу 1-хромосомада орналасқан гендегі екі мутацияны анықтады, бірақ митохондрияда гендерде мутация жоқ. Осы отбасындағы басқа балалар үшін қауіптің митохондриялық гендегі мутациядан туындаған митохондриялық аурудың тұқым қуалау қаупінен қалай ерекшеленетінін түсіндіріңіз.

3. Бидайда некроз (шіру) екі доминантты комплементарлы гендердің- He_1 және He_2 әсерінен болады. Екі жаздық бидайдың сортын будандастырғанда 175 некроздық және 128 қалыпты бидайлар алынған. χ^2 әдісі арқылы белгілердің осы ажырау қатынасы теориялық күтілуге сай келетінін анықтаңдар [13].

(PBL) әдісі күрделі проблемалы есептерді шешу барысында студенттердің сын тұрғысынан ойлау, түрлендіру және өңдеу қабілеттерін дамытты. Алған білімдерін ұштастырып, қорытындылау мақсатында «Креативті матрица» – идеяларды қалыптастыру, жаңа шешімдер табу және дәстүрлі ойлаудан бас тарту үшін миға шабуыл жасау тәсілі қолданылды. Мутациялар ауруды қалай туғызады деген тақырыпта креативті матрицада мәселеле ретінде аурулардың түрлері берілген. Студенттер ойлана отырып шатастырылып берілген мәселенің дұрыс тұжырымдамасы мен белгілерін анықтайды. Яғни, әр аурудың өзіне сай мутациялар мен белгілерін дұрыс орналастырып жазып шығады. Мысалы,

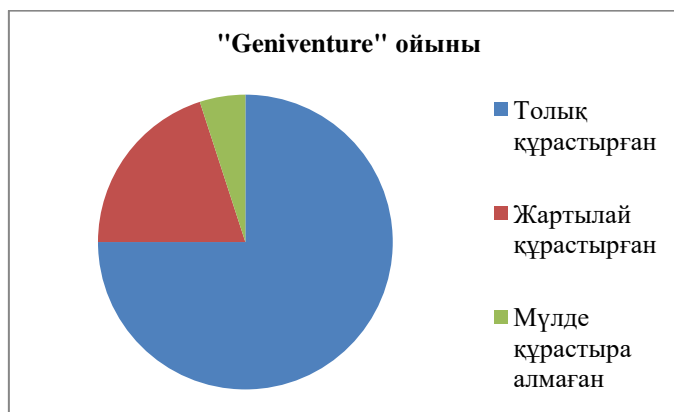
матрицада муковисцидоз ауруы берілген, екінші үшінші бағанда жауаптар дұрыстығын сәйкестендіру мақсатында бірдей түстермен белгілейміз.

2-кесте – Креативті матрица. Мутациялар ауруды қалай туғызады.

Мутациялар ауруды қалай туғызады	Мутациялар	Белгілер
Ауру түрлері		
Муковисцидоз	Жою дистрофинді жояды әдетте бұлшықет жасушасының ішкі бетін байланыстырады плазмалық мембрана. Бұлшықеттер әлсірейді.	Ұзын аяқтар, әлсіреген қолқа, жіңішке саусақтар, батып кетті кеуде қуысы, линзаның шығуы
Хантингтон ауруы	Жетіспейтін амин қышқылы немесе басқа нұсқа өзгереді кейбір эпителий жасушаларының плазмалық мембраналарындағы хлорид арналарының конформациясы. Су жасушаларға еніп, секрецияны құрғатады.	Қандағы холестериннің жоғары деңгейі, ерте жүрек ауруы
Гиперхолестеринемия	Қосымша негіздер ақуызға аминқышқылдарын қосады, бұл белгілі бір транскрипция мен протеаза факторларын әлсіретеді	Терінің пигментті аймақтары және тері астындағы жүйке тінінің қатерсіз ісіктері
Бұлшықет дистрофиясы	Әдетте ақуыздағы ақау тудыратын геннің белсенділігін тежейді Жасушаның бөлінуі, бұл қалыптан тыс өсуге әкеледі	Өкпенің жиі инфекциясы, ұйқы безінің жеткіліксіздігі
Марфан синдромы	LDL рецепторларының жетіспеушілігі мыналарға әкеледі қандағы холестериннің жиналуына.	Бақыланбайтын қозғалыстар, тұлғаның өзгеруі
Нейрофиброматоз	Линзалардағы ақуыздардың жетіспеушілігі мыналарды тудырады катаракта, ал қолқа қабырғасында - аневризма (жырытылу).	Бұлшықеттің біртіндеп жоғалуы функциялар

Нәтижелер

GBL әдісі негізінде «Geniventure» ойыны бойынша төменде келтірілген нәтижелерді алдық.

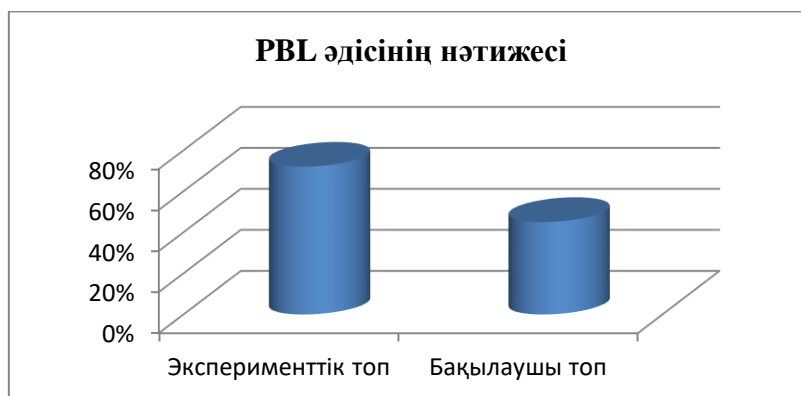
2-сурет – Студенттердің «Geniventure» ойыны бойынша білім деңгейлері

Диаграммаларды талдай отырып, эксперименттік топтағы студенттердің генетикалық білімдерін тексеруде 23 студенттің 75% айдаһардың моделін толық құрастыра алды. 20% студент толық құрастыра алмады, 5% студент мүлде ойнай алмады. Нәтижеден «Geniventure» ойыны студенттердің қызығушылығы мен ынтасын арттырғанын көреміз.

3-сурет – Студенттердің GBLәдісі бойынша білім деңгейлері

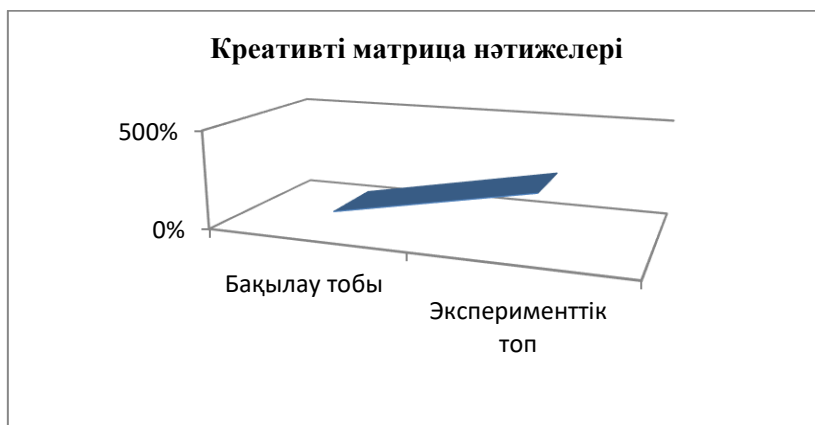
Екінші диаграммада студенттердің білім деңгейлерінде біршама ерекшелік бар екендігін байқаймыз. Мұнда, бақылау тобына да, эксперименттік тобына да бірдей сұрақтары бар тапсырмалар берілді. Эксперименттік топтарда дұрыс жауаптардың саны жоғары, демек студенттер тұқымқуалаушылық және өзгергіштік сұрақтарының көбісіне дұрыс жауап бере алды (64%). Дәстүрлі әдіс бойынша жүргізілген бақылау топтарындағы студенттер сұрақтарға жауап беруде қиындықтар туғызды (39%). Бұл өзгешеліктер диаграммада айқын көрінген. Сонымен білім беруде GBL әдісін қолдану студенттердің қызығушылығын арттырып, тиімді болғанын атап өткен жөн.

4-сурет – Студенттердің PBLәдісі бойынша білім деңгейлері

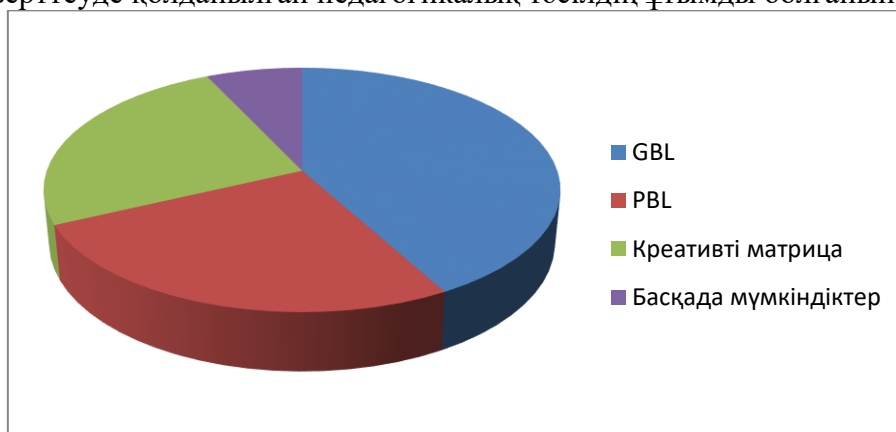
Диаграммада көрініп тұрғандай, есептерді шешуде айтарлықтай ерекшеліктер бар. PBL әдісі негізінде есептерді шешуде эксперименттік топта 72% студент жоғары деңгейді көрсетсе, ал бақылау тобында 45% студент көрсеткіш көрсете білді. PBL әдісінің мақсаты студенттердің білімді өздігінен алуға жағдай жасау.

Креативті матрица әдісі бойынша сандық талдау нәтижелері диаграммада көрсетілгендей, эксперименттік топта 82% студент белсенділік танытып, матрицаны дұрыс шеше білді, ал бақылау тобында 55% студент көрсеткіш көрсете білді. Тиісінше, білім деңгейі осы сипаттамалардың санына байланысты анықталды.

5-сурет – Студенттердің креативті матрица әдісі бойынша білім деңгейлері

Зерттеуге 66 студент қатысты, оның 83% оң нәтиже көрсетті. Бұдан шығатын қорытынды эксперименттік топтағы барлық студенттерге Game-Based learning (GBL), Problem-based learning әдісі (PBL), Креативті матрица әдістеріне негізделген *STEM интеграцияланған оқытудың* ұнайтындығы, берілген тапсырмаларды қызығушылықпен орындағаны зерттеуде қолданылған педагогикалық тәсілдің ұтымды болғанын білдіреді.

6-сурет – Студенттердің *STEM интеграцияланған оқытудың* ерекшеліктеріне көзқарасы

Студенттердің көпшілігі *STEM интеграцияланған оқытудың* GBL әдісін 42%; PBL әдісін 26%; *Креативті матрица* әдісін 25%; *Басқа да мүмкіндіктер* 7% ұнады деп жауап берді. Студенттер *STEM интеграцияланған оқытудың* дәстүрлі әдістермен салыстырғанда тиімділігіне тоқталды. Цифрлы білім беру ресурстары арқылы қызықты мәліметтерге қол жеткізу, мәселені өз бетімен шешу, тақырыпты оңай игеру және тағы басқалар.

Сондай-ақ студенттер сабақ соңында жұмыстың аяқтау үшін уақыт тапшылығына шағымданды.

Қорытынды

Game-Based learning (GBL), Problem-based learning әдісі (PBL), Креативті матрица әдістеріне негізделген *STEM интеграцияланған оқыту* студенттердің генетиканы меңгеруіне ықпал зор. Олардың заман талабына сай цифрлы білім беру контенттерін, ақпараттық технологияларды игеруіне, креативті ойлау дағдыларының қалыптасуына, зияткерлік дамуына көмектеседі. Бұл оқытуға да, оқуға да кең әсер етеді. GBL, PBL, Креативті матрица әдістері негізіндегі *STEM интеграциясының* оқыту бойынша эксперименттік және бақылау

топтарының бағалау ұпайларының орташа пайыздық қатынасында айырмашылық дәлелденеді. Зерттеудің барлық нәтижелерін қорытындылайтын болсақ, STEM интеграциясы студенттер арасында оң көзқарасты қалыптастырды. Демек, STEM интеграциясы оқытуды дамытуда ықпалы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. STEM-білім берудің әлемде және Қазақстанда дамуы. [Электронды ресурс]. URL: <https://tilmedia.kz/kk/info/134>. (қаралған күні: 27.11.2022)
2. STEM – мектеп оқушыларын оқытудың жаңа әдістемесі [Электронды ресурс]. URL: <https://bilimainasy.kz/stem>. (қаралған күні: 24.11.2022)
3. Adkins S.J., Rock R.K., Morris J.J. Interdisciplinary STEM education reform: dishing out art in a microbiology laboratory // FEMS microbiology letters. – 2018. – Vol. 365. – №1. – P. 245–253. <https://doi.org/10.1093/femsle/fnx245>
4. Haga S.B. Teaching resources for genetics // Nature Reviews Genetics. – 2006. – Vol. 7. – №3. – P. 223–229.
5. Sanders M.E. Stem, stem education, stemmania. – 2008. – Vol.1. – P. 53–61.
6. Merrill C., Daugherty J. The future of TE masters degrees: STEM. // Paper presented at the meeting of the International Technology Education Association, Louisville, KY. – 2009. – vol.11. – P. 68–78.
7. Sirajudin N. et al. Developing creativity through STEM education // Journal of Physics: Conference Series. – IOP Publishing. – 2021. – Vol. 1806. – №1. – P. 012211.
8. Brown R. et al. Understanding STEM: current perceptions // Technology and Engineering Teacher. – 2011. – Vol. 70. – №6. – P. 5.
9. Cooper M.M. et al. Challenge faculty to transform STEM learning // Science. – 2015. – T. 350. – №6258. – C. 281–282.
10. Rachmatullah A. et al. Modeling secondary students' genetics learning in a game-based environment: integrating the expectancy-value theory of achievement motivation and flow theory // Journal of Science Education and Technology. – 2021. – Vol. 30. – №4. – P. 511–528
11. Pho A., Dinscore A. Game-based learning // Tips and trends. – 2015. – T. 2.
12. Savery J.R. Overview of problem-based learning: Definitions and distinctions // Essential readings in problem-based learning: Exploring and extending the legacy of Howard S. Barrows. – 2015. – Vol. 9. – №2. – P. 5–15.

REFERENCES

1. STEM-bilim berudin alemde jane Qazaqstanda damuy [Development of Stem education in the world and Kazakhstan] [Electronic resource]. URL: <https://tilmedia.kz/kk/info/134>. (qaralghan kuni: 27.11.2022) [in Kazakh]
2. STEM – mektep oqushylaryn oqytudyn jana adistemesi [STEM – a new methodology for teaching schoolchildren]. [Electronic resource]. URL: <https://bilimainasy.kz/stem>. (qaralghan kuni: 24.11.2022) [in Kazakh]
3. Adkins S.J., Rock R.K., Morris J.J. Interdisciplinary STEM education reform: dishing out art in a microbiology laboratory // FEMS microbiology letters. – 2018. – Vol. 365. – №1. – P. 245–253. <https://doi.org/10.1093/femsle/fnx245>
4. Haga S.B. Teaching resources for genetics // Nature Reviews Genetics. – 2006. – Vol. 7. – №3. – P. 223–229.
5. Sanders M.E. Stem, stem education, stemmania. – 2008. – Vol.1. – P. 53–61.
6. Merrill C., Daugherty J. The future of TE masters degrees: STEM. // Paper presented at the meeting of the International Technology Education Association, Louisville, KY. – 2009. – vol.11. – P. 68–78.
7. Sirajudin N. et al. Developing creativity through STEM education // Journal of Physics: Conference Series. – IOP Publishing. – 2021. – Vol. 1806. – №1. – P. 012211.
8. Brown R. et al. Understanding STEM: current perceptions // Technology and Engineering Teacher. – 2011. – Vol. 70. – №6. – P. 5.

9. Cooper M.M. et al. Challenge faculty to transform STEM learning // Science. – 2015. – Т. 350. – №6258. – S. 281–282.
10. Rachmatullah A. et al. Modeling secondary students' genetics learning in a game-based environment: integrating the expectancy-value theory of achievement motivation and flow theory // Journal of Science Education and Technology. – 2021. – Vol. 30. – №4. – P. 511–528
11. Pho A., Dinscore A. Game-based learning // Tips and trends. – 2015. – Т. 2.
12. Savery J.R. Overview of problem-based learning: Definitions and distinctions // Essential readings in problem-based learning: Exploring and extending the legacy of Howard S. Barrows. – 2015. – Vol. 9. – №2. – P. 5–15.

UDC 378.018.432; IRSTI 14.35.07

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.28>K.G. BALGINBAYEVA¹ , A.M. MUBARAKOV² ¹PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: bkg_astana@mail.ru²Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: akan-mubarak@mail.ru

ANALYSIS OF THE STATE AND EFFECTIVENESS OF METHODOLOGICAL WORK IN EDUCATIONAL ORGANIZATIONS OF THE CITY OF ASTANA

Abstract. The article deals with the problem of organizing methodological work in general education institutions, within the framework of the priority national project “Quality Education “Educated Nation”. Methodological work to ensure the activities of educational institutions should be a comprehensive system combining two types of education with vocational education. This is a training for heads of educational institutions and subject teachers, the content of which involves the formulation and proper implementation of the national priority project national project “Quality Education “Educated Nation” and subsequent interaction with the teaching staff.

The article describes a model of organizational and methodological support for teaching staff in Astana. To identify the state and directions of the organization of methodological support of teachers in Astana, an empirical study was conducted.

As part of the study, a survey of managers and teachers of all secondary education organizations in Astana was conducted to compare the implemented models of organizational and methodological support and compare the responses of managers and teachers for a complete analysis of the pros and cons of the existing model. The responses of managers (as organizers of methodological support) and teachers (as receiving methodological support) were compared to find out how the model of methodological support is implemented in practice, and which factors determine the effectiveness of methodological work.

Keywords: professional growth of a teacher, methodical work, teaching experience, general education institutions, national project, methodological support.

К.Г. Балгинбаева¹, А.М. Мубарак²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: bkg_astana@mail.ru²педагогика ғылымдарының докторы,Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: akan-mubarak@mail.ru

**Астана қаласының білім беру ұйымдарында
әдістемелік жұмыстың жай-күйі мен тиімділігін талдау**

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Balginbayeva K.G., Mubarakov A.M. Analysis of the State and Effectiveness of Methodological Work in Educational Organizations of the City of Astana // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 355–366. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.28>

***Cite us correctly:**

Balginbayeva K.G., Mubarakov A.M. Analysis of the State and Effectiveness of Methodological Work in Educational Organizations of the City of Astana // *Iasauı universitetinın habarshysy*. – 2023. – №2(128). – В. 355–366. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.28>

Аңдатпа. Мақалада «Білімді ұлт» сапалы білім беру» ұлттық жобасы аясында жалпы білім беретін мекемелерде әдістемелік жұмысты ұйымдастыру мәселесі қарастырылады. Білім беру мекемелерінің қызметін қамтамасыз ету бойынша әдістемелік жұмыс білім берудің екі түрін кәсіптік біліммен ұштастыратын кешенді жүйе болуға тиіс. Бұл білім беру мекемелерінің басшылары мен пән мұғалімдеріне арналған тренинг, оның мазмұны «Білімді ұлт» сапалы білім беру» ұлттық жобасын тұжырымдауды және тиісінше іске асыруды және кейіннен оқытушылар құрамымен өзара іс-қимылды көздейді.

Мақалада Астанадағы профессор-оқытушылар құрамын ұйымдастырушылық-әдістемелік қамтамасыз ету моделі сипатталған. Астанада мұғалімдерді әдістемелік қолдауды ұйымдастырудың жай-күйі мен бағыттарын анықтау үшін эмпирикалық зерттеу жүргізілді.

Зерттеу аясында ұйымдастырушылық-әдістемелік қамтамасыз етудің енгізілген модельдерін салыстыру және қолданыстағы модельдің оң және теріс жақтарын толық талдау үшін басшылар мен оқытушылардың жауаптарын салыстыру мақсатында Астананың барлық орта білім беру ұйымдарының басшылары мен оқытушыларына сауалнама жүргізілді. Менеджерлердің (әдістемелік қолдауды ұйымдастырушы ретінде) және оқытушылардың (әдістемелік қолдауды алушы ретінде) жауаптары әдістемелік қолдау моделінің іс жүзінде қалай жүзеге асырылатынын және әдістемелік жұмыстың тиімділігін қандай факторлар анықтайтынын анықтау үшін салыстырылды.

Кілт сөздер: мұғалімнің кәсіби өсуі, әдістемелік жұмыс, оқыту тәжірибесі, жалпы білім беру мекемелері, ұлттық жоба, әдістемелік қамтамасыз ету.

К.Г. Балгинбаева¹, А.М. Мубаракوف²

*¹PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: bkg_astana@mail.ru*

*²доктор педагогических наук,
профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: akan-mubarak@mail.ru*

Анализ состояния и эффективности методической работы в образовательных организациях города Астаны

Аннотация. В статье рассматривается проблема организации методической работы в общеобразовательных учреждениях в рамках приоритетного национального проекта «Качественное образование «Образованная нация». Методическая работа по обеспечению деятельности образовательных учреждений должна представлять собой комплексную систему, сочетающую два вида образования с профессиональным образованием. Это тренинг для руководителей образовательных учреждений и учителей-предметников, содержание которого предполагает формулирование и надлежащую реализацию национального приоритетного проекта Национальный проект «Качественное образование «Образованная нация» и последующее взаимодействие с преподавательским составом.

В статье описана модель организационно-методического обеспечения профессорско-преподавательского состава в Астане. Для выявления состояния и направлений организации методической поддержки учителей в Астане было проведено эмпирическое исследование.

В рамках исследования был проведен опрос руководителей и преподавателей всех организаций среднего образования Астаны с целью сравнения внедренных моделей организационно-методического обеспечения и сравнения ответов руководителей и преподавателей для полного анализа плюсов и минусов существующей модели. Ответы менеджеров (как организаторов методической поддержки) и преподавателей (как получающих методическую поддержку) были сопоставлены, чтобы выяснить, как модель

методической поддержки реализуется на практике, и какие факторы определяют эффективность методической работы.

Ключевые слова: профессиональный рост учителя, методическая работа, опыт преподавания, общеобразовательные учреждения, национальный проект, методическое обеспечение.

Introduction

The modern education system provides for successive stages of continuous professional growth of a teacher throughout his professional activity. In this regard, methodological work in an educational organization is objectively increasing.

Methodical work in educational organizations is a way and a form of organization for improving the professional skills of teachers; their awareness of scientific achievements, advanced pedagogical experience, and means of their introduction into pedagogical practice; a prerequisite for the development of pedagogical creativity of teachers; a path to the scientific organization of the educational process in educational organizations [1].

The structure of methodological work is represented by a set of necessary and sufficient relations between its components to achieve the goals of methodological work.

Considering the problem of organizing methodological work in general education institutions, it should be noted that within the framework of the priority national project “Quality Education” Educated Nation” methodological work to ensure the activities of educational institutions should be a comprehensive system combining two types of education with vocational education. This is a training for heads of educational institutions and subject teachers, the content of which involves the formulation and proper implementation of the national priority project national project “Quality Education “Educated Nation” and subsequent interaction with the teaching staff [2].

As part of the implementation of the priority national project “Quality Education “Educated Nation” in Astana, there are areas of methodological work: diagnostics and forecasting, analysis, training, experts, information, organization and coordination, editing, and publication.

The purpose of methodological support is the systematic creation of organizational, educational, technical, and informational conditions for systematic self-development. The development of an integrated system of methodological support should be based on the principles of scientific character, predictability, flexibility, mobility, and continuity. Taking into account these principles, the process of teacher development becomes an interaction of a creative laboratory of joint searches and the introduction of educational innovations into the system of pedagogical activity.

Among the functions of methodological support for the pedagogical development of teachers, we define the following: educational, advisory, service, coaching, adaptation, expert, moderation, corrective-reflexive, and others.

Methods and means of organizing such activities can be used: modern learning technologies, including information and communication technologies, distance learning, games, dialogue, focus groups, tutoring, team building, and others. These methods must include a basis for reflection as a necessary element and as an indicator of the quality of interaction in the system of continuous pedagogical development.

In addition, forms of methodological support for teachers include:

- organizational methods of support (consultations, coaching, assistance in the work of creative teams, school-wide seminars, pedagogical council). This is the essence of information transmission, they are divided into active (discussions, business games, training, etc.) and passive (speeches at pedagogical councils, meetings; questionnaires (other forms of public opinion polls); acquaintance with printed information (books, textbooks), etc.);

- the creation of organizational (resource room or work information center) and methodological (consulting) conditions for teachers' participation in various events: courses, conferences, methodological associations, round tables, seminars, workshops, etc.;

- providing methodological support (mentoring) for teachers conducting research activities and pedagogical experiments;

- Provide information support to teachers to participate in various training events (conferences, master classes, professional skill competitions) to present and summarize their experience.

Therefore, we believe that the organization and methodological support of pedagogical activities are indispensable, systematically organized activities create conditions for the professional growth of teachers and the development of professional and pedagogical abilities of teachers in this process.

The dictionary definition of the concept of “escort” presents its content as “following along with someone, being nearby, leading somewhere or following someone; to accompany, accompany, go”.

The founder of the idea of pedagogical support was O. Gazman [3], who identified a special direction in the theory and practice of education – “pedagogy of self-awareness”, according to which pedagogical activity was considered to stimulate the processes of independence in the pupil with the help and support of the teacher.

By analyzing the scientific literature, it is possible to assess the need to support teachers in general education organizations based on an integrated and differentiated approach. These methods are:

- to provide an opportunity to adapt the educational and methodological space of the school to the personality and interests of the teacher;
- to give them freedom of choice and change in the context of educational institutions;
- to form a desire for self-education and self-improvement,
- to solve individual problems of personal development in connection with the needs of society in the context of modernization of the education system.

To generalize the experience, pedagogical events are organized in Astana, scientific and practical conferences, seminars, methodological landings, round tables for secondary education organizations and preschool educational institutions, methodological days of practical training, and master classes are held.

Methodological support is understood as helping the teacher in the formation of the orientation field of professional self-development, and responsibility for the actions for which he is responsible [4].

We consider the organization and methodological support of pedagogical activity in general and systematically organized activities, which creates conditions for the professional development of teachers, the development of the pedagogical profession, and pedagogical abilities. As a management technique for organizing the interaction of academic disciplines.

So, let's consider the implemented model of organizational and methodological support of teaching staff in Astana.

Figure 1 describes the model of the methodological center of Astana (hybrid, personalized), which provides for the individualization of methodological support, that is, provides a positive position for teachers, since in the practice of working with the teaching staff this is the traditional mode. Individualized transition of the professional development system.

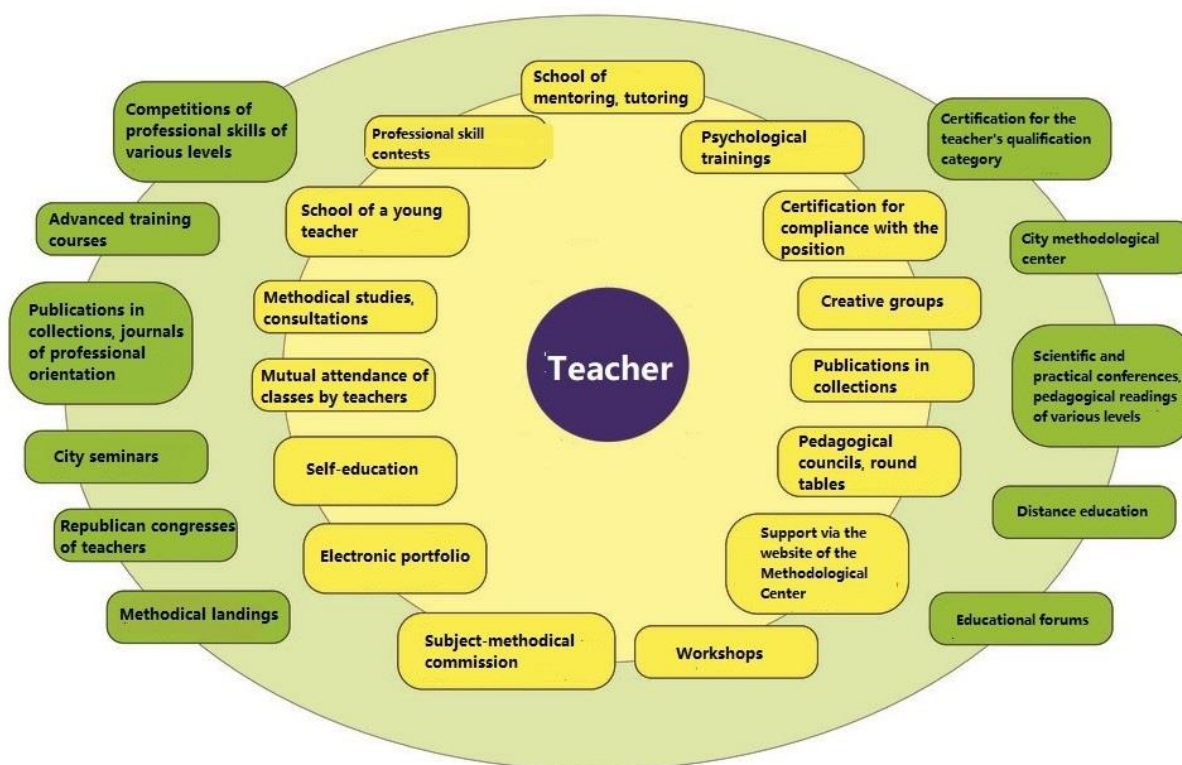

Figure 1 – The model of organizational and methodological support of teaching staff in Astana

This model combines forms of online support and offline methods, which, are mixed, since resource management is carried out through the website of the Methodological Center. The main content of the resources is implemented to provide advice to teachers, practical psychological and pedagogical seminars, training, webinars, round tables, and master classes [5].

The scientific novelty of the research lies in the fact that:

- new methodological tools, techniques, and technologies have been developed and implemented to improve the quality of education.
- provided transitions to digital resources posted on the city portal and digital platforms in the methodological support of teachers' activities;
- provided online and offline forms of methodological support in the context of the implementation of the priority national project “Quality Education “Educated Nation””.

Research methods and materials

To identify the state and directions of the organization of methodological support of teachers in Astana, an empirical study was conducted.

As part of the study, a survey of managers and teachers of all secondary education organizations in Astana was conducted to compare the implemented models of organizational and methodological support and compare the responses of managers and teachers for a complete analysis of the pros and cons of the existing model. The responses of managers (as organizers of methodological support) and teachers (as receiving methodological support) were compared to find out how the model of methodological support is implemented in practice, and which factors determine the effectiveness of methodological work [6].

The results obtained are compared with the pros and cons of existing models and based on this, problems are identified and possible solutions are proposed. 90 managers and 1,875 teachers of

educational organizations took part in the survey. Statistical data processing was carried out using the IBM SPSS Statistics 22 software package for statistical data processing.

The following statistical methods are used for mathematical calculations:

1. Descriptive statistics methods include frequency analysis.

2. Evaluation of differences in the values of qualitative indicators was carried out using Pearson's nonparametric criterion χ^2 [7].

We will conduct a qualitative and quantitative analysis of the data obtained by means of a survey of managers and teachers of Astana. Qualitative analysis was implemented using frequency analysis, and quantitative analysis was implemented using Pearson's χ^2 . Figure 2 shows a diagram of the frequency analysis of the five main factors determining the effectiveness of the methodological center operating in modern crisis conditions, according to the heads and teachers of Astana.

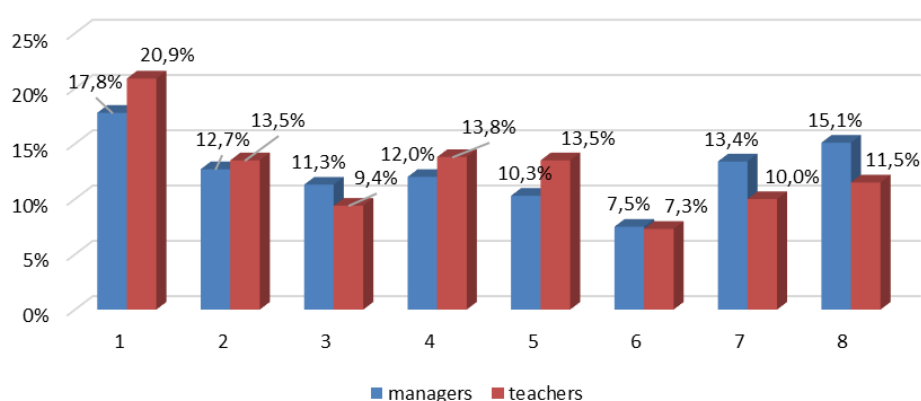

Figure 2 – Frequency analysis of the five main factors that determine the effectiveness of the work of the methodological center operating in modern crisis conditions, according to the heads and teachers of Astana

Note: 1 – responsiveness to teachers' requests; 2 – personalization of methodological support; 3 – possession of navigation tools in the content space of digital resources; 4 – technical and technological assistance to teachers in using digital resources; 5 – adequate interpretation of state educational policy; 6 – psychological support facilitation; 7 – vision of educational development prospects (“visionary”); 8 – flexibility resistance to change (“resilience”).

It was found that in the studied samples of managers and teachers, the main factors that determine the effectiveness of the work of the methodological center operating in modern crisis conditions, the responsiveness to the requests of teachers (17.8% and 20.9%, respectively) are most often found as the main factors that determine the effectiveness of the work of the methodological center operating in modern crisis conditions [8].

In 12.7% of cases, the factor of personalization of methodological support is observed in managers and 13.5% of cases in teachers. In 11.3% of cases, managers and in 9.4% of cases teachers have a factor of possession of navigation tools in the content space of digital resources.

In 12% of cases, the factor of technical and technological assistance to teachers in the use of digital resources is observed in managers and 13.8% of cases in teachers. In 10.3% of cases, the factor of adequate interpretation of the state educational policy is observed in managers and 13.5% of cases in teachers. In 7.5% of cases, the factor of psychological support of facilitation is observed in managers and 7.3% of cases in teachers. In 13.4% of cases, managers and in 10% of cases teachers have a factor of vision of the prospects for the development of education (“visionary”) [9].

In 15.1% of cases, the factor of flexibility and resistance to change (“resilience”) is observed in managers and 11.5% of cases in teachers.

The comparative analysis did not reveal significant differences in the factors that determine the effectiveness of the work of the methodological center operating in modern crisis conditions in the groups of managers and teachers, however, there were pronounced trends towards the predominance in the group of persons in the group of managers of the vision of the prospects for the development of education ($p=0.087$) and flexibility and resistance to change ($p=0.09$), then in a group of teachers. Figure 3 shows a diagram of the frequency analysis of changes in the implementation of the national project “Educated Nation” in the methodological support of teachers' activities, according to the heads and teachers of Astana.

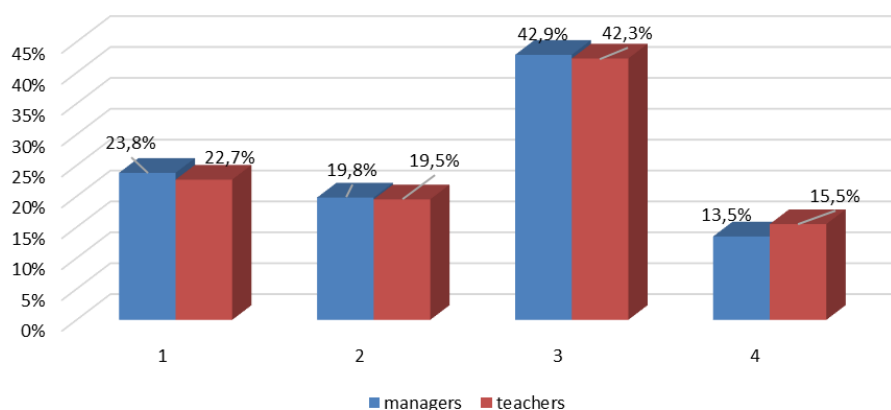

Figure 3 – Frequency analysis of changes during the implementation of the national project “Educated Nation” in the methodological support of teachers’ activities, according to the leaders and teachers of Astana

Note: 1 – the possibilities of professional network associations of teachers began to be used more often; 2 – the role of school methodological services has increased; 3 – priorities have shifted to the use of digital resources hosted on digital platforms; 4 – the role of the MC has increased.

It was found that in the studied samples of managers and teachers, priorities most often shifted to the use of digital resources hosted on digital platforms as changes during the implementation of the national project “Educated Nation” in the methodological support of teachers’ activities (42.9% and 42.3%, respectively). In 23.8% of cases, managers and 22.7% of cases, teachers note that the opportunities of professional network associations of teachers have been used more often. In 19.8% of cases, managers and 19.5% of cases, teachers note that the role of school methodological services has increased. In 13.5% of cases, managers and 15.5% of cases, teachers note that the role of the methodological center (MC) has increased [10].

Thus, the analysis showed that only managers think that the peculiarities of financial and logistical support affect the improvement of the skills of teachers and managers of an educational organization. Figure 4 shows a diagram of the frequency analysis of the features of accounting by the methodological center of the city of teachers' requests for scientific and methodological support, according to the data of managers and teachers of Astana.

It was found that in the studied samples of managers and teachers, it is most often found that the implementation of the accounting of the methodological center of the city of teachers' requests for scientific and methodological support depends on the situation (50% and 41.7%, respectively). In 0% of cases, managers and 27.6% of cases, teachers found it difficult to answer. In 25.7% of cases, managers and 26.1% of cases, teachers note that this happens based on a standardized procedure. In 24.3% of cases, managers and in 4.6% of cases, teachers note that this happens based on an informal appeal to the appropriate specialist [11].

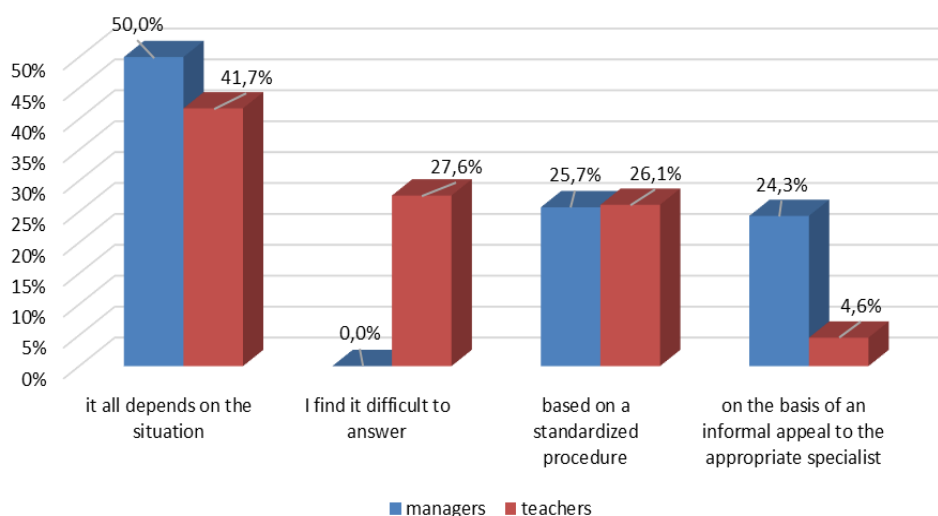

Figure 4 – Frequency analysis of the features of the accounting of the methodological center of the city of teachers' requests for scientific and methodological support, according to the heads and teachers of the city of Astana

Comparative analysis revealed significant differences in the answer “I find it difficult to answer” ($\chi^2=26.8$ at $p<0.0001$) and “based on an informal appeal to the appropriate specialist” ($\chi^2=36.8$ at $p<0.0001$).

Thus, teachers are significantly more likely to not know the answer to this question, and managers believe that this happens based on an informal appeal to the appropriate specialist. Figure 5 shows a diagram of the frequency analysis of the most effective forms of methodological work, according to the heads and teachers of Astana.

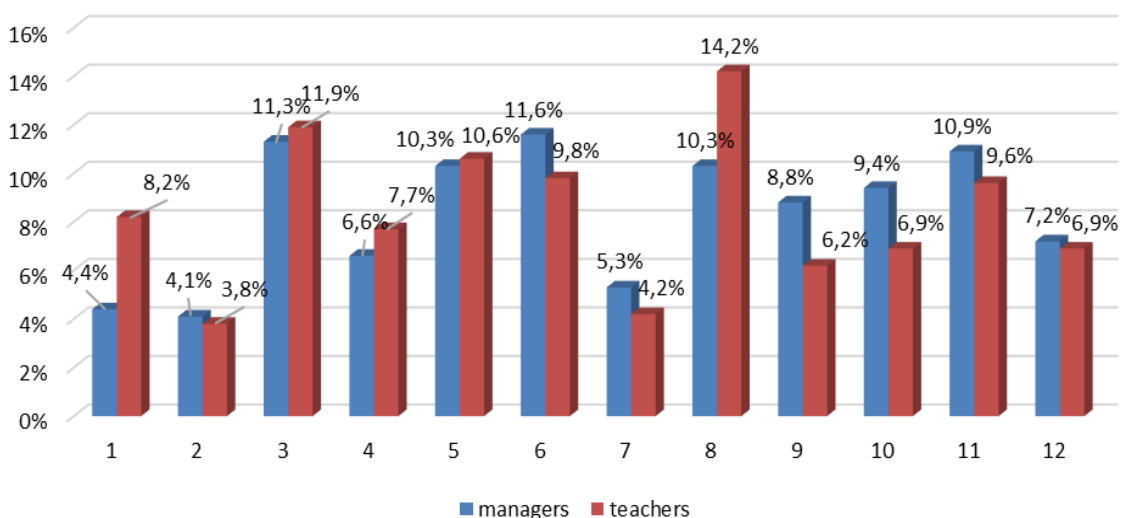

Figure 5 – Frequency analysis of the most effective forms of methodological work, according to the heads and teachers of Astana city

Note: 1 – the work of school leaders, and project groups; 2 – the activities of the Young Teacher's Club; 3 – mentoring; 4 – work on a single methodological topic; 5 – formation and generalization of advanced pedagogical experience; 6 – personal support in self-education of a teacher; 7 - psychological complex-practical training; 8 – course activities on professional development; 9 – business games, modeling of practical activities; 10 – professional competitions; 11 – individual scientific and methodological advice; 12 – receiving methodological assistance in online communities.

It was found that in the studied samples of managers and teachers, it is most often found that the most effective forms of methodological work are mentoring (11.3% and 11.9%, respectively), the formation and generalization of advanced pedagogical experience (10.3% and 10.6%, respectively), personal support in teacher self-education (11.6% and 9.8%, respectively), coursework professional development activities (10.3% and 14.2%, respectively), individual scientific and methodological consulting (10.9% and 9.6%, respectively). In 4.4% of cases, managers and 8.2% of cases, teachers believe that the most effective form of methodological work is the work of school leaders and project teams. In 4.1% of cases, managers and 3.8% of cases, teachers believe that the most effective form of methodological work is the activity of the Young Teacher's Club. In 6.6% of cases, managers and 7.7% of cases, teachers believe that the most effective form of methodological work is working on a single methodological topic. In 5.3% of cases, managers and 4.2% of cases, teachers believe that the most effective form of methodological work is psychologically complex-practical training. In 8.8% of cases, managers and 6.2% of cases, teachers believe that the most effective form of methodological work is business and role-playing games, modeling of practical activities. In 9.4% of cases, managers and 6.9% of cases, teachers believe that the most effective form of methodological work is professional competitions. In 10.9% of cases, managers and 9.6% of cases, teachers believe that the most effective form of methodological work is individual scientific and methodological counseling. In 7.2% of cases, managers and 6.9% of cases, teachers believe that the most effective form of methodological work is to receive methodological assistance in online communities.

Comparative analysis revealed a significant difference in such a form of methodological work as the work of school leaders, and project groups ($\chi^2=5.59$ at $p=0.018$).

Thus, significantly more often, managers rather disagree with the idea of the work plan of the methodological service as an indicative basis for its activities, the main characteristic of which is flexibility, the ability to respond to rapid changes in the educational space, the possibility of revising the goals of work, the list and content of previously planned activities. Figure 6 shows a diagram of the frequency analysis of the initiators of the introduction of operational scientific and methodological support for teachers, according to managers and teachers.

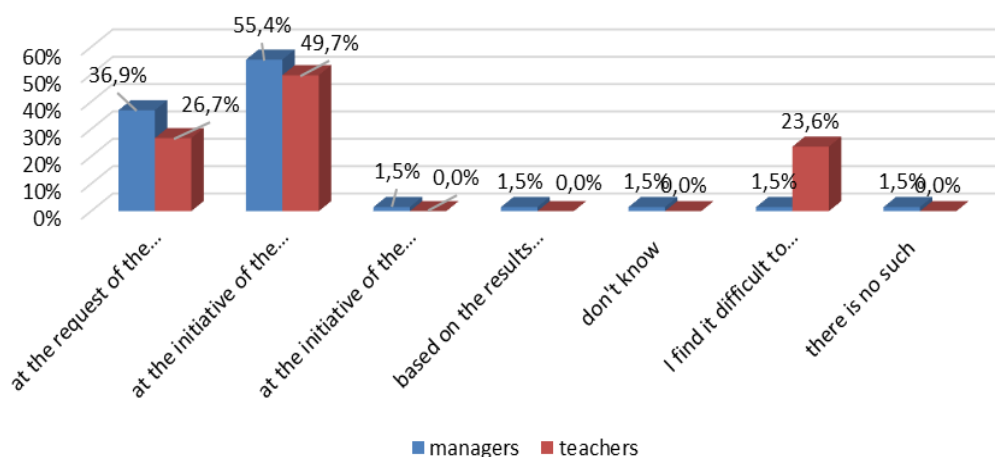

Figure 6 - Frequency analysis of initiators of the implementation of operational scientific and methodological support to teachers, according to managers and teachers.

It was revealed that in the studied samples of managers and teachers, they believe that operational scientific and methodological support for teachers is most often an initiative of the methodological center, as a reaction to changes in the educational space (55.4% and 49.7%, respectively). In 36.9% of cases, managers and 26.7% of cases, teachers believe that prompt scientific and methodological support for teachers occurs at the request of the teacher himself, who

is experiencing professional difficulties. In 1.5% of cases, managers and 23.6% of cases, teachers found it difficult to answer. Managers also believe that operational scientific and methodological support for teachers is an initiative of the methodological center (1.5%), operational scientific and methodological support for teachers is carried out through corporate training based on the results of intra-school control (1.5%), do not know (1.5%) and believe that there is no such (1.5%).

Comparative analysis revealed significant differences in the initiative of methodological services of educational organizations, and administrators ($\chi^2=7.32$ at $p=0.007$), according to the idea that operational scientific and methodological support for teachers is carried out through intra-corporate training based [12] on the results of intra-school control ($\chi^2=7.32$ at $p=0.007$), according to the lack of an answer to this question ($\chi^2=7.32$ at $p=0.007$), according to the opinion that there is no such initiative ($\chi^2=7.32$ at $p=0.007$), as well as difficulty in answering the question ($\chi^2=16.79$ at $p<0.001$).

Thus, significantly more often managers believe that the methodological center relies on its resources. Teachers were more likely than managers to believe that the methodological center uses its resources: participation in events, the experience of other regions, and also that the teacher who is not active in formulating requests is left to himself.

Conclusions

So, we can conclude that, according to the heads and teachers of the city of Astana, the main factors that determine the effectiveness of the work of the methodological center operating in modern crisis conditions are most often the responsiveness to the requests of teachers and the personalization of methodological support. Also as changes in the implementation of the national project “Quality Education “Educated Nation”; in the methodological support of teachers' activities, priorities have shifted to the use of digital resources posted on the city portal and digital platforms. It should be noted that only managers think that the peculiarities of financial and logistical support affect the improvement of the skills of teachers and managers of an educational organization. The most effective forms of the methodological center are mentoring, the formation and generalization of advanced pedagogical experience, personal support in the self-education of a teacher, course activities for professional development, and individual scientific and methodological counseling. Managers and teachers most often believe that the electronic form of monitoring, diagnostics, and monitoring of educational activities and interactive learning tools used in the city is quite effective.

Comparative analysis of organizational and methodological support models in the city of Astana allowed us to distinguish:

- strengths: novelty can be seen in both structural and functional components;
- to achieve results at the expense of fewer resources, using more effective methods of activity; to provide targeted assistance in innovative work;
- weaknesses: an inefficient combination of online and offline forms of methodological support; insufficient information support for teachers; disparate elements of innovation management; the effectiveness of methodological assistance provided is not evaluated promptly, managers do not receive feedback from teachers;
- potential opportunities: application of new forms of e-learning; introduction of a system for assessing the quality of innovation processes; deepening the use of innovation management;
- potential threats: lack of equipment and Internet coverage; lack of management support.

A qualitative and quantitative analysis of the data obtained through a survey of managers and teachers of the city of Astana was also carried out.

Comparing the implemented models of organizational and methodological support and the results of the survey of teachers and managers of Astana city, it was highlighted that in the existing models:

- changes in the implementation of the national project “Quality Education “Educated Nation” in the methodological support of teachers' activities, namely the shift to the use of digital resources posted on the city portal and digital platforms, are not sufficiently taken into account;

- online and offline forms of methodological support are not always effectively combined, as only half of the surveyed teachers in the capital believe that the electronic form of monitoring, diagnostics, and monitoring of educational activities and interactive learning tools used in the city is quite effective;

- takes into account the specifics of the implementation of the regional component of the national project “Quality Education “Educated Nation”;

- there is insufficient information support, since managers, unlike teachers, consider financial and logistical support to be the most important.

The main result of methodological support for a teacher in a digital educational environment is to equip him with effective tools for analyzing the content of digital educational tools and criteria for selecting high-quality digital content.

So by methodical work, we will understand an integral system of interrelated actions and activities aimed at improving the professional skills of teachers. At the same time, the system of measures is based on the achievements of a pedagogical science and advanced pedagogical experience and provides an increase in the level of qualification, and skill of teachers, contributing to improving the quality of educational services in the educational process.

BIBLIOGRAPHY

1. Сачкова Л.А. Информационно-методическое сопровождение инновационной деятельности педагогов в муниципальной системе образования: дисс. ... канд. пед. наук. – Н. Новгород, 2011. – 315 с.
2. Соколова И.И. Особенности методологии и прогнозирования развития педагогического образования. – СПб.: СПб ИУО РАО, 2016. – 130 с.
3. Gazman O. The Development of the Management and Self-government of Russian Schools and Pupils // Creating and Managing the Democratic School. Routledge. – 2018. – S. 147–156. [Electronic resource]. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781351041423-10/development-management-self-government-russian-schools-pupils-oleg-gazman> (date of application: 26.01.2023)
4. Столяренко Л.Д., Самигин С.И. Психология и педагогика в вопросах и ответах. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000. – 576 с.
5. Трунцева Т.Н. Учебно-методическое сопровождение самообразования педагогов общеобразовательных учреждений: дисс. ... канд. пед. наук. – М., 2011. – 210 с.
6. Целищева Н. Ситуация успеха для каждого учителя: предупреждение профессиональных затруднений, лист карьеры учителя, ситуация успеха для учителя и учеников // Народное образование. – 2000. – №1. – С. 87–106.
7. Bogler R., Nir A.E. The contribution of perceived fit between job demands and abilities to teachers' commitment and job satisfaction // Educational Management Administration & Leadership. – 2015. – Т. 43. – №4. – S. 541–560.
8. Mariasse A.L. Vision and leadership: Paying attention to intention // Peabody journal of education. – 1985. – Т. 63. – №1. – S. 150–173.
9. Ravitch S.M., Carl N.M. Qualitative research: Bridging the conceptual, theoretical, and methodological. – Sage Publications, 2019.
10. Kuanysheva B.T. et al. Technologization of the Pedagogical Process as a Teacher Self-Improvement Factor // Journal of Social Studies Education Research. – 2019. – Т. 10. – №3. – С. 404–433.
11. José-Luis Á.G. OECD Reviews of Vocational Education and Training A Skills beyond School Review of Kazakhstan. – OECD Publishing, 2014.

REFERENCES

1. Sachkova L.A. Informacionno-metodicheskoe soprovojdienie innovacionnoi deiatelnosti pedagogov v municipalnoi sisteme obrazovaniia: diss. ... kand. ped. nauk. [Information and methodological support of innovative activity of teachers in the municipal education system: diss. ... Cand. of Ped. Sciences]. – N. Novgorod, 2011. – 315 s. [In Russian]
2. Sokolova I.I. Osobennosti metodologii i prognozirovaniia razvitiia pedagogicheskogo obrazovaniia [Features of methodology and forecasting of pedagogical education development]. – SPb.: SPb IUO RAO, 2016. – 130 c. [In Russian]
3. Gazman O. The Development of the Management and Self-government of Russian Schools and Pupils // Creating and Managing the Democratic School. Routledge. – 2018. – S. 147–156. [Electronic resource]. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781351041423-10/development-management-self-government-russian-schools-pupils-oleg-gazman> (date of application: 26.01.2023)
4. Stoliarenko L.D., Samigin S.I. Psihologiya i pedagogika v voprosah i otvetah [Psychology and pedagogy in questions and answers]. – Rostov n/D.: Feniks, 2000. – 576 s. [In Russian]
5. Trunceva T.N. Uchebno-metodicheskoe soprovojdienie samoobrazovaniia pedagogov obsheobrazovatelnykh uchrejdeniy: diss. ... kand. ped. nauk. [Educational and methodological support of self-education of teachers of educational institutions: Diss. ... Cand. of Ped Sciences]. – M., 2011. – 210 s. [In Russian]
6. Celisheva N. Situaciia uspeha dlia kajdogo uchitelia: preduprejdienie professionalnykh zatrudneniy, list kariery uchitelia, situaciia uspeha dlia uchitelia i uchениkov [Success situation for every teacher: prevention of professional difficulties, teacher's career sheet, success situation for teachers and students] n// Narodnoe obrazovanie. – 2000. – №1. – S. 87–106. [In Russian]
7. Bogler R., Nir A.E. The contribution of perceived fit between job demands and abilities to teachers' commitment and job satisfaction // Educational Management Administration & Leadership. – 2015. – T. 43. – №4. – S. 541–560.
8. Mariasse A.L. Vision and leadership: Paying attention to intention // Peabody journal of education. – 1985. – T. 63. – №1. – S. 150–173.
9. Ravitch S.M., Carl N.M. Qualitative research: Bridging the conceptual, theoretical, and methodological. – Sage Publications, 2019.
10. Kuanysheva B.T. et al. Technologization of the Pedagogical Process as a Teacher Self-Improvement Factor // Journal of Social Studies Education Research. – 2019. – T. 10. – №3. – S. 404–433.
11. José-Luis Á.G. OECD Reviews of Vocational Education and Training A Skills beyond School Review of Kazakhstan. – OECD Publishing, 2014.

UDC 37.032; IRSTI 14.01.11

<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.29>N. AKMAGAMBETOVA¹ , A. ZHORABEKOVA² , G. KASSYMOVA³ ¹Master's Student of Abai Kazakh National Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: akmnar98@gmail.com²Master's Student of Suleyman Demirel University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: aruzhan.zhorabekova@sdu.edu.kz³PhD, Senior LecturerAbai Kazakh National Pedagogical University; Suleyman Demirel University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: zhaina.kassym@gmail.com**FORMATION OF TOLERANCE IN TEENAGE STUDENTS IN THE MODERN
EDUCATIONAL ENVIRONMENT VIA A PRAGMATIC APPROACH**

Abstract. This article considers the problem of the formation of tolerance among teenage students in the educational environment via a pragmatic approach. In the modern world there are different cultures, ethnic groups, and people with different worldviews, and to be able to agree and accept another person's point of view it is necessary to develop tolerance. The adolescent age is favorable for the formation of tolerance because at this age the world's outlook, and attitude to themselves and the world develops. With the help of pragmatism, teenagers will be able to form tolerance based on life situations. Every day people are faced with manifestations of intolerance and disrespect in their direction. The consequences of such situations can be irreversible. The article examines the concept of tolerance, which has different meanings depending on the language and the people. The authors of this study found that the concept of tolerance has a variety of content depending on culture and language. The concept of tolerance means the ability to accept other people and their characteristics without protest and to show respect. The development of tolerance helps adolescents to be more adaptive and show respect to other people with different worldviews, cultures, and social characteristics. The development of tolerance at an earlier age can lead to the creation of a more harmonious society. Various research methods were used, including a theoretical analysis of the literature and the Tolerance Index questionnaire, and a survey. The research questions of this article may be useful for those involved in the education and upbringing of adolescents, including parents and teachers, as well as psychologists and sociologists, etc.

Keywords: tolerance, students, education, attitude, pragmatic, approach.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Akmagambetova N., Zhorabekova A., Kassymova G. Formation of Tolerance in Teenage Students in the Modern Educational Environment Via a Pragmatic Approach // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 367–379. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.29>

***Cite us correctly:**

Akmagambetova N., Zhorabekova A., Kassymova G. Formation of Tolerance in Teenage Students in the Modern Educational Environment Via a Pragmatic Approach // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – Б. 367–379. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.29>

Н. Акмагамбетова¹, А. Жорабекова², Г. Касымова³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: aktmnar98@gmail.com

²Сулейман Демирель атындағы университеттің магистранты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: aruzhan.zhorabekova@sdu.edu.kz

³PhD, аға оқытушы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті;
Сулейман Демирель атындағы университет
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: zhaina.kassym@gmail.com

Прагматикалық тәсілді қолдану арқылы заманауи білім беру ортасында жасөспірімдерде толеранттылықты қалыптастыру

Андатпа. Бұл мақала білім беру ортасында жасөспірімдерде прагматикалық тәсілді қолдану толеранттылықты қалыптастыру мәселесін қарастырады. Қазіргі әлемде әртүрлі мәдениеттер, этникалық топтар, әртүрлі дүниетанымы бар адамдар және басқа адамның көзқарасына келісу және қабылдау қабілеті үшін толеранттылықты дамыту қажет. Жасөспірімдік кезең толеранттылықты қалыптастыру үшін қолайлы, өйткені бұл жаста оның дүниетанымы, өзіне және әлемге деген көзқарасы дамиды. Прагматизмнің көмегімен жасөспірімдер өмірлік жағдайларға негізделген толеранттылықты қалыптастырады. Күн сайын адамдарға төзімсіздікке және оны жеңуге тура келеді. Мұндай жағдайлардың салдары қайтымсыз болуы мүмкін. Мақала тіл және халықпен байланысты әртүрлі мағыналары бар толеранттылық ұғымын зерттейді. Авторлар толеранттылық ұғымы мәдениет пен тілге байланысты әртүрлі мазмұнға ие екенін анықтады. Толеранттылық ұғымы басқа адамдарды және олардың ерекшеліктерін наразылықсыз қабылдау және құрмет көрсету қабілетін білдіреді. Толеранттылықтың дамуы жасөспірімдерге бейімделуге және әртүрлі дүниетанымы, мәдениеті, әлеуметтік ерекшеліктері бар басқа адамдарға құрмет көрсетуге ықпал етеді. Ерте жаста толеранттылықтың дамуы үйлесімді қоғам құруға әкелуі мүмкін. Зерттеудің әртүрлі әдістері қолданылды, соның ішінде әдебиеттің теориялық талдауы және «толеранттылық индексі» экспресс-сауалнамасы мен сұрақ-жауап сауалнамасы қолданылды. Осы мақаланың зерттелген сұрақтары жасөспірімдерге білім берумен және тәрбиелеумен айналысатындар үшін, оның ішінде ата-аналар мен оқытушылар, сонымен қатар психологтар мен әлеуметтанушылар және т.б. үшін пайдалы болады.

Кілт сөздер: толеранттылық, оқушылар, білім, мінез-құлық, прагматик, көзқарас.

Н. Акмагамбетова¹, А. Жорабекова², Г. Касымова³

¹магистрант Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: aktmnar98@gmail.com

²магистрант Университета имени Сулеймана Демиреля
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: aruzhan.zhorabekova@sdu.edu.kz

³PhD, старший преподаватель

Казахский национальный педагогический университет имени Абая;
Университет имени Сулеймана Демиреля
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: zhaina.kassym@gmail.com

Формирование толерантности у подростков в современной образовательной среде с помощью прагматичного подхода

Аннотация. Данная статья рассматривает проблему формирования толерантности у подростков в образовательной среде с помощью прагматичного подхода. В современном мире существуют различные культуры, этнические группы, люди с различным

мировоззрением, и для умения договариваться и принимать точку зрения другого человека необходимо развивать толерантность. Подростковый возраст является благоприятным для формирования толерантности, поскольку в этом возрасте развивается мировоззрение, отношение к себе и миру. С помощью прагматизма подростки смогут сформировать толерантность на основе жизненных ситуаций. Каждый день люди сталкиваются с проявлением интолерантности, неуважительного отношения в свою сторону. Последствия таких ситуаций могут быть необратимы. В статье изучается понятие толерантности, которое имеет различные смысловые значения в зависимости от языка и народа. Авторы считают, что понятие толерантность имеет разнообразное содержание в зависимости от культуры и языка. Понятие толерантность означает способность принимать других людей и их особенности без протеста и проявлять уважение. Развитие толерантности способствует подросткам быть более адаптивными и проявлять уважение к другим людям с разными мировоззрениями, культурой, социальными особенностями. Развитие толерантности в более раннем возрасте может привести к созданию более гармоничного общества. Были использованы различные методы исследования, включая теоретический анализ литературы и опросник «Индекс толерантности» и анкета. Исследуемые вопросы данной статьи могут быть полезными для тех, кто занимается образованием и воспитанием подростков, в том числе и родителей, и преподавателей, а также психологов и социологов и т.д.

Ключевые слова: толерантность, студенты, воспитание, поведение, прагматик, подход.

Introduction

In the modern world, there are different cultures, ethnic groups, people with different worldviews, their own vision of the world, interests, and hobbies, with personal characteristics and characteristics. The information space is expanding, and the scale of interaction between people from different countries and cultures is increasing. This entails accepting the other person's point of view and being able to negotiate. One of the most urgent problems is the formation of tolerance among various segments of the population, including students. Teenage students are the most favorable for the formation of tolerance. At this age, a worldview develops an attitude towards oneself and the world, through interaction with it. Tolerance, restraint, and respect for other people should be developed in adolescents.

In human life, communication plays a key role in social development. People not only exchange information but also achieve their specific goals. Communication is the cultural background of the nation. Linguistic misunderstanding can lead to various conflicts between 2 people and a breakdown in communication. However, language tolerance is one of the most effective means to avoid human conflicts and guarantee successful communication, overcoming intercultural barriers. It is important to develop the tolerant competence of students in solving practical communicative contradictions in terms of a pragmatic approach [1]. Sidorov states that linguistic activity is a motivated need for universal sign coordination, correlated with verbal and non-verbal speech, carried out in the form of communication and the ability to use it correctly [2]. Pragmatic language skills are very important in social communication; such skills should be developed by reading and analyzing social stories with teenage students and by explaining the morals of social stories. Skills such as making eye contact, asking and answering questions, clarifying if the information is not clear, asking for help from others, helping others if they need help, awareness of keeping personal distance and personal space, using appropriate body language, etc. should be trained by teenage students while they are going to schools. It is a very crucial moment to acquire soft skills for the right negotiation in the labor market [3].

Pragmatic competence refers to an individual's ability to use language appropriately in different social contexts, taking into account the listener's expectations, intentions, and background knowledge. This ability is essential for effective communication and is therefore an important area of language learning and teaching. This literature review discusses the importance of teaching pragmatic competence, the challenges associated with it, and the methods used to teach it.

One of the primary reasons for teaching pragmatic competence is to help learners communicate effectively in different social situations. According to Kasper and Schmidt (1996), language use is determined not only by grammatical rules and vocabulary but also by social and cultural norms. Thus, learners need to develop pragmatic competence to understand and use language appropriately in different contexts. Failure to do so can result in misunderstandings, cultural clashes, and even social exclusion [4].

Another reason for teaching pragmatic competence is that it enables learners to become more proficient language users. As reported by Bardovi-Harlig and Dornyei (1998), pragmatic competence is closely linked to language proficiency. Learners who have a good understanding of pragmatic conventions are better able to comprehend and produce more complex language structures [5]. However, teaching pragmatic competence is not without its challenges. One of the main challenges is the lack of explicit instruction and assessment of pragmatic competence in many language classrooms. Many language teachers focus primarily on grammar and vocabulary, neglecting the importance of teaching pragmatic competence [6]. This can result in learners not having the necessary skills to use language effectively in real-world situations.

Another challenge is the cultural differences that exist in the use of language. What is considered appropriate language use in one culture may not be acceptable in another. Therefore, learners need to be exposed to different cultural norms to develop pragmatic competence. However, this can be difficult to achieve in language classrooms, particularly when learners come from diverse cultural backgrounds. Despite these challenges, there are several methods that can be used to teach pragmatic competence. One approach is to provide learners with authentic materials that reflect the target language and culture [4]. This allows learners to see how language is used in real-world situations and to develop an understanding of cultural norms.

Another approach is to use role-plays and other interactive activities that simulate real-world situations. These activities allow learners to practice using language in a context that reflects the target language and culture [5]. Pragmatic competence is an essential component of language learning and teaching. Learners need to develop an understanding of how language is used in different social contexts to communicate effectively. However, teaching pragmatic competence can be challenging due to the lack of explicit instruction and assessment and the cultural differences that exist in the use of language. Nevertheless, there are several methods that can be used to teach pragmatic competence, such as providing authentic materials and using interactive activities that simulate real-world situations.

Culture is not easily accepted by other people if it is new to the person experiencing culture shock. Linguistic grammar mistakes made by a non-native speaker are initially acceptable in the learning process of a foreign language but cultural errors during communication are not so easily forgiven and produce the most negative impression. Cultural awareness is possible to be taught through authentic films and it is the most effective way to show and explain why this or that cultural phenomenon is important to know and respect in communication with people. Grammar mistakes can be corrected but cultural errors not. Cultural fluency is exceptional and it is important to treat each other in a polite way. Overcoming the cultural barrier is possible if a person has a tolerant perception of reality. Communication should be two-sided to solve the problem if a conflict arises between two people [7]. Tolerance means not an attitude of patronizing superiority, but a readiness for respectful dialogue, and cooperation [8]. According to the Cambridge Online Dictionary, tolerance refers to the ability to cope with something unpleasant or annoying or to continue to exist

despite bad or difficult conditions [9]. The famous lexicographer Ushakov explains tolerance as the ability and skills to endure what is strange and unusual, to put up with a foreign opinion or character of someone else [10]. The concept of “tolerance” was introduced into scientific circulation by the French politician, philosopher, and economist de Tracy in the 18th century. At first, it was interpreted as “patience”, and then as “tolerance” [11].

The research questions in this article are regarding the study of the concept of tolerance, the study of the level of tolerance, and the formation of tolerance in adolescents in the educational environment through a pragmatic approach based on real-life situations.

The purpose of this study is to determine the level of formation of tolerance among adolescents in the modern educational environment via a pragmatic approach.

Research methods

In the present study, methods such as a theoretical analysis of the literature on this research topic were applied. Studied materials on the topic of “tolerance”, different points of view of teachers and scientists. “Content analysis” of the concept of tolerance was compiled by the authors. To study the level of tolerance, the following methods were used: the express questionnaire “Tolerance Index” (G.U. Soldatova, O.A. Kravtsova, O.E. Khukhlaeva, L.A. Shaigerova), and a Questionnaire “open questions” [12].

Results and discussions

The general content of the concept of tolerance has different semantic diversity depending on the language and people. Tolerance in translation from the Latin word “tolerantia” means patience. In English, tolerance is “the willingness and ability to accept a person or thing without protest”, in French – “respect for the freedom of another, his way of thinking, behavior, political and religious views”. In Chinese, to be tolerant means “to allow and show generosity towards others”. In Arabic, tolerance is “forgiveness, indulgence, gentleness, compassion, favor, patience ... disposition towards others”, in Persian – “patience, tolerance, endurance, readiness for reconciliation” [13]. Table 1 presents a detailed analysis of the definition of "tolerance" of different scientists and great philosophers.

Table 1 – Definition of “tolerance” by Zolotukhin [14]

№	<i>Defination</i>	<i>Authors</i>
1	Curbing passions through education and knowledge	Socrates
2	Striving for the "golden mean"	Aristotle
3	Temperance	V.M. Zolotukhin
4	Overcoming suffering	F. Aquinas
5	Sympathy	D. Hume
6	Compassion	J-J. Rousseau
7	Universal Human Duty	I. Kant
8	The idea of universal equality	G. Spencer
9	Internal regulator of my relationship with another one	J-P. Sartre
10	The basis of a truly civil society, the core value of liberalism	John Locke

The essence of the term “tolerance” is revealed in the “Declaration of Principles of Tolerance” of the United Nations in 1995. Tolerance is understood as respect, acceptance, and correct understanding of the diversity of cultures, forms of self-expression, and the manifestation of human individuality. November 16 is considered to be the International Day of Tolerance [15].

According to Bezyulev G.V. and Shelamov G.M. “tolerance is a moral quality of a person, characterized by a person’s ability to accept another in all its diversity, to recognize individuality, to respect one’s own and others’ point of view” [16].

The formation of tolerance in adolescence is a rather complex process, it is influenced by a number of factors, including environment, culture, values, etc. Group work has a positive effect on the formation of tolerance in adolescents. Group training work will be effective since communication is important in the formation of tolerance: communication with peers and with the teacher. The interaction of a teenager through communication plays a crucial role in the development of communicative tolerance and reflection.

Tolerance is a quality that must be possessed in the modern world for effective interaction with people. Showing restraint and tolerance is an opportunity to create a harmonious and sustainable society. Table 2 presents a comparative analysis of the concept of “tolerance” of different scientists and great people.

Table 2 – Content analysis of the concept of “tolerance”

№	Concepts	Sources
1	Adherence to moral standards in the way people interact with each other.	[13]
2	It serves as a means for resolving social issues and conflicts between different groups of people.	[15]
3	A characteristic of an individual's personality that involves being open to listening and respecting differing opinions of others. This trait also involves controlling one's emotions and demonstrating kindness, respect, and acknowledgment of others' right to their own lifestyle.	[16]
4	The innermost part of an individual, a multifaceted phenomenon that shapes a person's attitude towards oneself and others.	[17]
5	The predisposition of a person to perceive and engage with others either positively or negatively.	[18]
6	The capability to tolerate and respect differences in opinions, lifestyles, behaviors, etc., without negative repercussions.	[19]
7	Tolerance is a fundamental value within the socio-cultural system, representing an integral aspect of the socio-psychological makeup. It is a multifaceted phenomenon that shapes an individual's attitudes toward both oneself and the surrounding world. Tolerance cannot be viewed in isolation from interpersonal relationships. Therefore, the value of tolerance serves as a guiding principle for behavior.	[20]
8	Tolerance, viewed through a psychological lens, is an individual's internal stance or disposition.	[21]
9	Having a positive outlook towards ethnic cultures, cultivating a favorable perception.	[22]
10	Acknowledging and valuing cultural diversity, embracing self-expression and individuality, and showing esteem for individual differences.	[23]

Based on Table 2, the authors of this study can conclude that tolerance is a moral quality of a person to adequately perceive and interact with other people, despite other views on life, nationality, and religion.

30 respondents participated in the express questionnaire “Tolerance Index”, of which 66% were girls, and 33% were boys. Participants were from grades 8, 9, and 11, aged from 14 to 18 years. The results are shown in Figure 1.

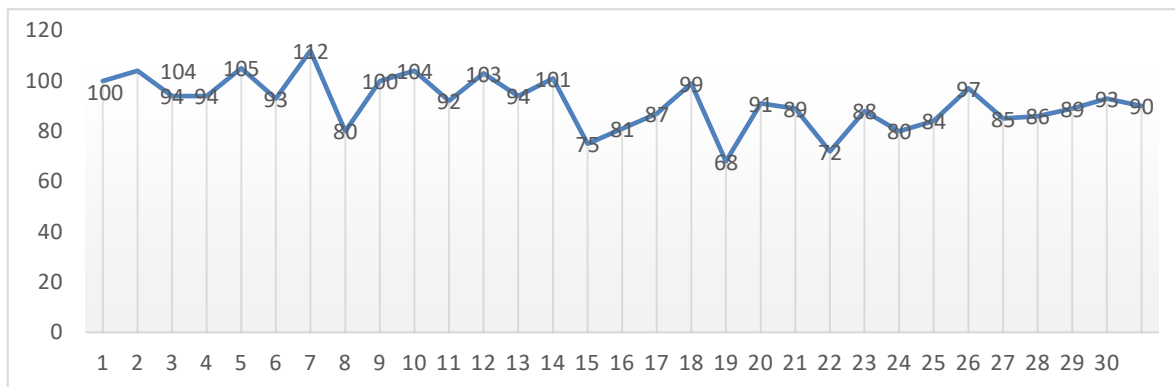

Figure 1 – Graph of the results of the respondents’ “Index of Tolerance”

The overall result is an average level. Such results are shown by respondents who are characterized by a combination of both tolerant and intolerant traits. In some social situations, they behave tolerantly, in others they may show intolerance. The results are presented in Table 3.

Table 3 – Results of respondents in general tolerance according to the method “Index of Tolerance”

General tolerance	Low result	High score	Overall result
Points	68	112	91

The subscale “ethnic tolerance” reveals a person's attitude towards representatives of other ethnic groups and attitudes in the field of intercultural interaction. The overall average score is 35, a high level. The lowest score is 24, and the highest score is 42. The results are presented in Table 4.

Table 4 – Results of respondents of ethnic tolerance according to the methodology “Index of Tolerance”

Ethnic tolerance	Low result	High score	Overall result
Points	24	42	35

The subscale “social tolerance” allows you to explore tolerant and intolerant manifestations in relation to various social groups (minorities, criminals, mentally ill people), as well as to study the attitudes of the individual in relation to some social processes. The overall average score is 31, the average level. The lowest score is 25, and the highest score is 39. The results are presented in Table 5.

Table 5 – Results of the respondents of social tolerance according to the methodology “Index of Tolerance”

Social tolerance	Low result	High score	Overall result
Points	25	39	31

The subscale “tolerance as a personality trait” includes items that diagnose personality traits, attitudes, and beliefs that largely determine a person's attitude to the world around him. The general average level is 29, the average level. The lowest score is 19, and the highest score is 38. The results are presented in Table 6.

Table 6 – Results of respondents of general tolerance according to the method of “Index of Tolerance”

Tolerance as a personality trait	Low result	High score	Overall result
Points	19	38	29

Questionnaire “4 open questions” was conducted by the authors. The questionnaire involved 29 respondents, aged from 14 to 18 years, grades between 8–11. The results are presented in Figure 2.

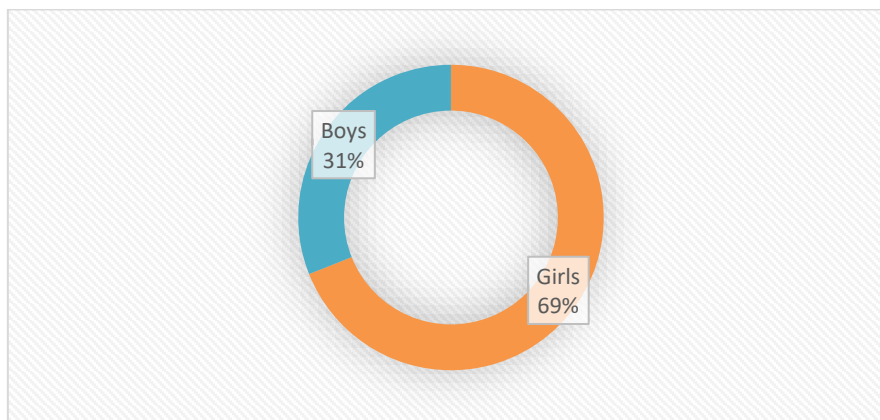

Figure 2 – Pie chart of the number of participants in the Questionnaire “4 open questions”

The first statement “Even the strangest people with the most unusual hobbies and interests should have the right to defend themselves and their views. Do you agree? The students unanimously answered positively: “Yes, I agree, since everyone has equal rights”, “I agree, because everyone has the right to freedom of speech”, and “I absolutely agree, so all people have the right to express their personality and their opinion”.

“Do you agree with the statement “People are not created equal: some of them are better than others.” What does this have to do with it?” for the second statement, the students were divided in their opinions by 73%. “No, all people are equal” and 27% “Yes, I agree, it depends on the country of birth, the financial situation of the family, and the status of the family.” The results are shown in Figure 3.

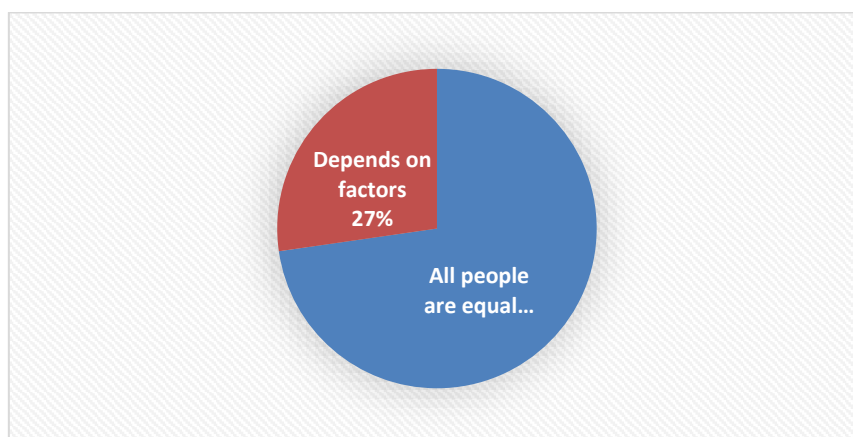

Figure 3 – Answers of respondents to the question “Do you agree with the statement “People are not created equal: some of them are better than others”

With the statement “There are nations and peoples that do not deserve to be treated well,” all the students surveyed disagreed; the answers were similar: “Everyone deserves a good attitude” and “No, I do not agree. Because there are bad people, not nations. It all depends on the person, not on his nationality. The students unanimously disagreed with the statement “I want that in the future I would be surrounded only by people with the same nationality and religion.” The responses of the students were: “This statement does not apply to me. I love people of different nations and religions. For me, all people are equal”, and “Do not relate, I like to communicate with representatives of different cultures”.

Teenagers by nature do not always manage to behave politely. The formation of tolerance in adolescent students can be qualified as an educational problem. One of the most acute problems affecting the school, family, and society as a whole is the culture of communication skills of teenage students [24]. The most important conditions, that would be recommended by the authors of this study for the formation of tolerance in teenage students through a pragmatic approach, are to teach them through social stories, and authentic video materials and explain to them why it is important to pay attention in some specific way, etc. In addition, life-long learning and professional development are necessary for the educational system, and the high professional level of teachers [24]. A solution might be educational authentic video materials to convey cultural features to teenage students while studying in a school [25, 26]. Educational institutions should create such a social environment that promotes the development of soft and tolerant forms of cooperation among teenage students, readiness to understand the interlocutor, and the ability to find a common language with him [24]. Modern digital technologies benefit from offering e-learning authentic materials and they are available with one click of a finger [27, 28, 29].

Another method of forming tolerance in teenage students is to organize extra activities outside of the classroom; a teacher, during extracurricular work, directs the student's cognitive activity to study the significant differences between tolerance and intolerance by showing pragmatic items, for example, in the national museums, and educating students with high moral qualities such as respect for other beliefs, cultures, traditions, and religions of another nation. Our world is global, and such information is available in Internet sources, too [30, 31].

Conclusions

In this study, the level of tolerance in teenage students was studied via a pragmatic approach, and 2 methods were chosen. With the help of an express questionnaire, the “Tolerance Index” or the general level of tolerance was studied, “social tolerance” and “tolerance as a personality trait” showed an average level, the group is characterized by the manifestation of tolerant and intolerant

traits depending on the situation. "Ethnic tolerance" showed a high level, of attitude towards representatives of other ethnic groups and attitudes in the field of intercultural interaction.

Questionnaire "4 open questions" From these statements and answers, the authors of this study can conclude that the majority of students adhere to the principle of respect for other people, freedom of expression, and exclude discrimination based on nationality and religion. This shows that students understand the importance of respect for the rights of each person. Such views on the surrounding world and its understanding can contribute to the formation of a tolerant society.

The results showed a high and medium level of tolerance, the majority respect other people, their rights, and freedom of speech. The formation of tolerance via a pragmatic approach based on real-life situations contributes to the creation of a harmonious, tolerant society.

BIBLIOGRAPHY

1. Zhu J. Manifestation of Tolerance in the Aspect of the Communicative-Pragmatic Approach //6th Annual International Conference on Social Science and Contemporary Humanity Development (SSCHD 2020). – Atlantis Press, 2021. – P. 194–197.
2. Sidorov E.V. General theory of speech communication: Textbook. – M.: Publishing House of the Russian State University, 2010.
3. Колшанский Г.В. Прагматика языка // Сб. науч. тр. МГПИИЯ. – М.: Просвещение, 1980. – Вып. 151. – С. 3–8.
4. Kasper G., Schmidt R. Developmental issues in second language acquisition. In S.M. Gass & J. Neu (Eds.), Second language acquisition and second language learning. Georgetown University Press. – 1996. – P. 64–78.
5. Bardovi-Harlig K., Dornyei Z. Do language learners recognize pragmatic violations? Pragmatic versus grammatical awareness in instructed L2 learning. TESOL Quarterly. – 1998. – №32(2). – P. 233–259. <https://doi.org/10.2307/3588114>
6. Rose K.R. On the effects of instruction in second language pragmatics // System. – 2005. – №33(3). – P. 385–399. <https://doi.org/10.1016/j.system.2005.06.004>
7. Unt I. The art of negotiating 12. rov. – M.: Balance Club, 2004. – 152 p.
8. Apresyan V.Yu. Implicit aggression in language // Computer linguistics and intellectual technologies: Tr. Intern. Conf. "Dialog 2003". – M.: Nauka, 2003. – P. 32–35.
9. Cambridge dictionary. Tolerance. [Electronic resource]. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tolerance> (date of application 07.04.2023).
10. Ushakov D.N. Explanatory dictionary of the modern Russian language / Ed.d-RA filol. Tatyanchenko N.F. – M., 2005.
11. Мухамбеткалиева Г.М. Теоретико-методологические аспекты изучения понятия «Толерантность» // С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің Ғылым жаршысы=Вестник науки Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина. – 2014. – №2 (81). – С. 33–38.
12. Солдатова Г.У., Кравцова О.А, Хухлаева О.Е., Шайгерова Л.А. Экспресс-опросник «Индекс толерантности» // (Центр Гратис) Основа: отечественный и зарубежный опыт. – 2002.
13. Асмолова А.Г., Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А. О смыслах понятия «толерантность» // Век толерантности: научно-публицистический вестник. – М., 2004. – С. 78–83.
14. Золотухин В.М. Толерантность: монография. – Кемерово, 2001. – 250 с.
15. Декларация принципов толерантности. Утверждена резолюцией Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. [Electronic resource]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml (date of application 30.11.2022)
16. Безюлева Г.В., Шеламова Г.М. Толерантность: взгляд, поиск, решение. – М.: Вербум-М, 2003. – 168 с.
17. Малькова В.К. Этничность и толерантность в современных российских СМИ //Этническое обозрение. – 2003. – №5. – С. 12–14.

18. Мамедова П.И. Толерантность – основной принцип мирного сосуществования // Евразия. – 2003. – №6. – С. 70–75.
19. Смирнова Е.О. Межличностные отношения как сфера зарождения и проявления толерантности. Труды по социологии образования Т VIII. Вып. XIV / Под ред. В.С. Собкина. – М.: Центр социологии образования РАО, 2003. – 11 с.
20. Асташова Н.А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): сборник научно-методических статей. 2-е изд., стереотип. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2003. – С. 74–85.
21. Тишков В.А. Толерантность и согласие в трансформирующихся обществах / Очерки теории и политики этничности в России. – М., 1997. – 157 с.
22. Бондырева С.К., Колесов Д.В. Толерантность (введение в проблему). – М.: Издательство МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2003. – 240 с.
23. Лебедева Н.М. Идентичность и толерантность. – М.: Институт этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая РАН, 2002. – 414 с.
24. Parfilova G.G., Karimova L.Sh. Teenage Students' Tolerance Formation // IEJME - Mathematics education. – 2016. – Vol. 11, No. 4. – P. 513–523.
25. Kassymova G., Shayakhmetkyzy A., Okenova B., Palmanova A., Ussenova Zh. Development of cultural speaking skills of students on the basis of the English language subject through feature films and information technologies // Statistics, accounting and audit. – 2023. – №2(89), 06-14. <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2023-2.01>
26. Gasanova R.R. Kassymova G.K., Arpentieva M.R., Pertiwi F.D., Duisenbayeva Sh.S. Individual educational trajectories in additional education of teachers // Challenges of Science. – 2020. – Issue III. – P. 59–68. <https://doi.org/10.31643/2020.009>
27. Kenzhebaeva A.T., Sansyzbaeva D.B., Kasymova G.K. Psihologo-pedagogicheskie usloviia formirovaniia mezhkulturnoi kompetencii u studentov [Psychological and Pedagogical Conditions for the Formation of Intercultural Competence in Students] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – Б. 92–101. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.08>
28. Abutalip D., Yesbossyn M., Pertiwi F.D., Suleimen S.B., Kassymova G.K. Career guidance for Generation Z: modern methods of professional orientation in a stress Period // Challenges of Science. – 2023. – Issue VI. – P. 15–21. <https://doi.org/10.31643/2023.02>
29. Arlinwibowo J., Kistoro H.C.A., Retnawati H., Kassymova G.K., Kenzhaliyev B.K. Differences between Indonesia and Singapore based on PISA 2015: Five-factor students' perception in science education // Jurnal Inovasi Pendidikan IPA. – 2020. – №6(1). – P. 79–87. <https://doi.org/10.21831/jipi.v6i1.32637>
30. Kassymova G.K., Vafazov F.R., Pertiwi F.D., Akhmetova A.I., Begimbetova G.A. Upgrading Quality of Learning with E-Learning System // Challenges of Science. – 2021. – Issue IV. – P. 26–34. <https://doi.org/10.31643/2021.04>
31. Sheriyev M.N., Atymtayeva L.B., Beissembetov I.K., Kenzhaliyev B.K. Intelligence system for supporting human-computer interaction engineering processes // Appl. Math. Inf. Sci. – 2016. – Vol. 10, no. 3. – P. 927–935. <https://doi.org/10.18576/amis/100310>

REFERENCES

1. Zhu J. Manifestation of Tolerance in the Aspect of the Communicative-Pragmatic Approach //6th Annual International Conference on Social Science and Contemporary Humanity Development (SSCHD 2020). – Atlantis Press, 2021. – P. 194–197.
2. Sidorov E.V. General theory of speech communication: Textbook. – М.: Publishing House of the Russian State University, 2010.
3. Kolshanskiy G.V. Pragmatika iazyka [The pragmatics of language] // Sb. nauch. tr. MGPIIIa. – М.: Prosveshenie, 1980. – Vyp. 151. – S. 3–8. [in Russian]
4. Kasper G., Schmidt R. Developmental issues in second language acquisition. In S.M. Gass & J. Neu (Eds.), Second language acquisition and second language learning. Georgetown University Press. – 1996. – P. 64–78.

5. Bardovi-Harlig K., Dornyei Z. Do language learners recognize pragmatic violations? Pragmatic versus grammatical awareness in instructed L2 learning. *TESOL Quarterly*. – 1998. – №32(2). – P. 233–259. <https://doi.org/10.2307/3588114>
6. Rose K.R. On the effects of instruction in second language pragmatics // *System*. – 2005. – №33(3). – P. 385–399. <https://doi.org/10.1016/j.system.2005.06.004>
7. Unt I. *The art of negotiating 12. rovn.* – M.: Balance Club, 2004. – 152 p.
8. Apresyan V.Yu. Implicit aggression in language // *Computer linguistics and intellectual technologies: Tr. Intern. Conf. "Dialog 2003"*. – M.: Nauka, 2003. – P. 32–35.
9. Cambridge dictionary. Tolerance. [Electronic resource]. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tolerance> (date of application 07.04.2023).
10. Ushakov D.N. *Explanatory dictionary of the modern Russian language / Ed.d-RA filol. Tatyanchenko N.F.* – M., 2005.
11. Мухамбеткалиева Г.М. Теоретико-методологические аспекты изучения понятия «Толерантность» // С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің Ғылым жаршысы=Вестник науки Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина. – 2014. – №2 (81). – С. 33–38. / Muhambetkaliyeva G.M. Teoretiko-metodologicheskie aspekty izucheniiia poniatiiia «Tolerantnost» [Theoretical and methodological aspects of the study of definition "tolerance"] // S. Seifullin atyndagy Qazaq agrotehnikalyq universitetinin Gylym jarshysy=Vestnik nauki Qazahskogo agrotehnicheskogo universiteta im. S. Seifullina. – 2014. – №2 (81). – S. 33–38. [in Russian]
12. Soldatova G.U., Kravtsova O.A., Khukhlaeva O.E., Shaigerova L.A. *Ekspress-oprosnik «Indeks tolerantnosti»* [The express questionnaire "Tolerance Index"] // (Centr Gratis) *Osnova: otechestvennyi i zarubejnyi opyt.* – 2002. [in Russian]
13. Asmolova A.G., Soldatova G.U., Shaigerova L.A. *O smyslah poniatiiia «tolerantnost»* [About the meanings of the concept of "tolerance"] // *Vek tolerantnosti: nauchno-publicisticheskiiy vestnik.* – M., 2004. – S. 78–83. [in Russian]
14. Zolotuhin V.M. *Tolerantnost: monografia* [Tolerance: a monograph]. – Kemerevo, 2001. – 250 s. [in Russian]
15. *Deklaraciya principov tolerantnosti.* [Declaration of Principles of Tolerance] *Utverzhdena rezolyuciei Generalnoi konferencii IuNESKO ot 16 noiabria 1995 goda.* [Electronic resource]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml (date of application 30.11.2022) [in Russian]
16. Beziuleva G.V., Shelamova G.M. *Tolerantnost: vzgliad, poisk, reshenie* [Tolerance: a view, a search, a solution]. – M.: Verbum-M, 2003. – 168 s. [in Russian]
17. Malkova V.K. *Etnichnost i tolerantnost v sovremennyh rossiiskih SMI* [Ethnicity and tolerance in modern Russian social media] // *Etnicheskoe obozrenie.* – 2003. – №5. – S. 12–14. [in Russian]
18. Mammedova P.I. *Tolerantnost – osnovnoi princip mirnogo sosushestvovaniia* [Tolerance is the basic principle of peaceful coexistence] // *Evraziia.* – 2003. – №6. – S. 70–75. [in Russian]
19. Smirnova E.O. *Mejlichnostnye otnosheniia kak sfera zarojdeniia i proyavleniia tolerantnosti* [Interpersonal relationship as a sphere of origin and manifestation of tolerance] // *Vozrastnye osobennosti formirovaniia tolerantnosti. Trudy po sociologii obrazovaniia. T. VIII. Vyp. XIV / Pod red. V.S. Sobkina.* – M.: Centr sociologii obrazovaniia RAO, 2003. – 11 s. [in Russian]
20. Astashova N.A. *Problema vospitaniia tolerantnosti v sisteme obrazovatelnyh uchrejdeniy* [The problem of tolerance education in the system of educational institutions] // *Tolerantnoe soznanie i formirovanie tolerantnyh otnosheniy (teoriya i praktika): Sb. nauch-metod. St. – 2-e izd., stereotip.* – M.: Izdatelstvo Moskovskogo psihologo-socialnogo instituta; Voronej: NPO «MODEK», 2003. – S. 74–85. [in Russian]
21. Tishkov V.A. *Tolerantnost i soglasie v transformiruiushihsia obshestvah* [Tolerance and harmony in transforming societies/ Essays on the theory and politics of ethnicity in Russia] / *Ocherki teorii i politiki etnichnosti v Rossii.* – M., 1997. – 157 s. [in Russian]
22. Bondyreva S.K., Kolesov D.V. *Tolerantnost (vvedenie v problemu)* [Tolerance (introduction to the problem)]. – M.: Izdatelstvo Moskovskogo Psihologo-socialnogo instituta; Voronej: Izdatelstvo NPO «MODEK», 2003. – 240 s. [in Russian]

23. Lebedeva N.M. Identichnost i tolerantnost [Identity and tolerance] Institut etnologii i antropologii im. – M.: Mikluho-Maklaya RAN, 2002. – 414 s. [in Russian]
24. Parfilova G.G., Karimova L.Sh. Teenage Students' Tolerance Formation // IEJME - Mathematics education. – 2016. – Vol. 11, No. 4. – P. 513–523.
25. Kassymova G., Shayakhmetkyzy A., Okenova B., Palmanova A., Ussenova Zh. Development of cultural speaking skills of students on the basis of the English language subject through feature films and information technologies // Statistics, accounting and audit. – 2023. – №2(89), 06-14. <https://www.doi.org/10.51579/1563-2415.2023-2.01>
26. Gasanova R.R. Kassymova G.K., Arpentieva M.R., Pertiwi F.D., Duisenbayeva Sh.S. Individual educational trajectories in additional education of teachers // Challenges of Science. – 2020. – Issue III. – P. 59–68. <https://doi.org/10.31643/2020.009>
27. Kenzhebaeva A.T., Sansyzbaeva D.B., Kasymova G.K. Psihologo-pedagogicheskie usloviia formirovaniia mezhkulturnoi kompetencii u studentov [Psychological and Pedagogical Conditions for the Formation of Intercultural Competence in Students] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – Б. 92–101. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.08>
28. Abutalip D., Yesbossyn M., Pertiwi F.D., Suleimen S.B., Kassymova G.K. Career guidance for Generation Z: modern methods of professional orientation in a stress Period // Challenges of Science. – 2023. – Issue VI. – P. 15–21. <https://doi.org/10.31643/2023.02>
29. Arlinwibowo J., Kistoro H.C.A., Retnawati H., Kassymova G.K., Kenzhaliyev B.K. Differences between Indonesia and Singapore based on PISA 2015: Five-factor students' perception in science education // Jurnal Inovasi Pendidikan IPA. – 2020. – №6(1). – P. 79–87. <https://doi.org/10.21831/jipi.v6i1.32637>
30. Kassymova G.K., Vafazov F.R., Pertiwi F.D., Akhmetova A.I., Begimbetova G.A. Upgrading Quality of Learning with E-Learning System // Challenges of Science. – 2021. – Issue IV. – P. 26–34. <https://doi.org/10.31643/2021.04>
31. Sheriyev M.N., Atymtayeva L.B., Beissembetov I.K., Kenzhaliyev B.K. Intelligence system for supporting human-computer interaction engineering processes // Appl. Math. Inf. Sci. – 2016. – Vol. 10, no. 3. – P. 927–935. <https://doi.org/10.18576/amis/100310>

Г.Ғ. МАРИПЖАНОВА¹ , А.К. МАМЫРБЕКОВА² , М.О. АЛТЫНБЕКОВА³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: guzal.maripzhanova@ayu.edu.kz

²химия ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz

³химия ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: minash.altynbekova@ayu.edu.kz

ХИМИЯЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ БАРЫСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ

Аңдатпа. Жұмыста оқушыларда химиялық процестер туралы табиғи-ғылыми білімді қалыптастыру және олардың сыни ойлауын дамыту үшін химиялық экспериментті ұйымдастырудың маңыздылығы мен әдістемелік ерекшеліктері көрсетілген. Эксперименттік сыныптарда химиялық эксперимент жүргізу құрастырылған әдістемесінің химияны игеру табыстылығына және оқушылардың сыни ойлауының қалыптасу деңгейіне әсері анықталды. Оқушылардың бейорганикалық химиядағы пәндік эрудициясын анықтау үшін тақырыпты зерттегеннен кейін бақылау жұмыстары жүргізілді, оның кейбір мәселелері талдау, жалпылау және аргументтерді тұжырымдау дағдыларын көрсетуді талап етті. Проблемалық-зерттеу химиялық эксперименті білім алушыларға пәнді оқуға жоғары мотивацияны, талдау, синтез, жалпылау сияқты маңызды әмбебап оқу әрекеттерін қалыптастыруды қамтамасыз ететіні көрсетілген. Мақсат қою, мәселені анықтау, оны шешу бойынша іс-әрекеттерді жоспарлау, қорытынды жасау сияқты зерттеу біліктерін игеру сыни ойлауды дамыту арқылы оқушылардың тұлғалық дамуына ықпал етеді. Сабақта білім алушылардың жеке-топтық жұмысын ұйымдастыру үшін арнайы әзірленген химиялық экспериментті пайдалану оқушылардың сыни ойлауын дамытуға және біліктері мен дағдыларын қалыптастыруға ғана емес, қалыптастырушы педагогикалық эксперименттің нәтижелерімен дәлелденген пәндік білімді қалыптастыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: химиялық эксперимент, логика, сыни ойлау, тұлға, биорганикалық химия, дағды.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Марипжанова Г.Ғ., Мамырбекова А.К., Алтынбекова М.О. Химиялық эксперименттерді ұйымдастыру барысында оқушылардың сыни ойлауын дамыту // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 380–394. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.30>

*Cite us correctly:

Maripjanova G.G., Mamyrbekova A.K., Altynbekova M.O. Himiialyq eksperimentterdi uymdastyru barysynda oqushylardyn syni oilauyn damytu [Development of Critical Thinking of Students in the Process of Organizing Chemical Experiments] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 380–394. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.30>

G.G. Maripzhanova¹, A.K. Mamyrbekova², M.O. Altynbekova³¹*Master's student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University**(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: guzal.maripzhanova@ayu.edu.kz*²*Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz*³*Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor**Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: minash.altynbekova@ayu.edu.kz***Development of Critical Thinking of Students
in the Process of Organizing Chemical Experiments**

Abstract. In the work the importance and methodological features of the organization chemical experiment for the formation of natural science knowledge about chemical processes by school students and the development of their critical thinking was shown. The influence of the methodology of conducting a chemical experiment on the success of mastering chemistry in experimental classes and the level of formation critical thinking by school students was established. For identifying the subject erudition of school students in inorganic chemistry, after studying the theme, a control work was carried out, some questions of which required demonstrating the skills of analysis, generalization and formulation of arguments. It was shown that the problem-research chemical experiment provides school students with high motivation to study the discipline, the formation of such important universal educational actions as analysis, synthesis, generalization. Mastering such research skills as setting goals, identifying problems, planning actions to solve it, summing up, contributes to the development of school students' personality through the development of critical thinking. The use of a specially elaborated chemical experiment for the organization of individual and group work of school students in the classroom contributes not only to the development of critical thinking and the formation of skills and abilities, but also to the formation of subject knowledge, confirmed by the results of the formative pedagogical experiment.

Keywords: chemical experiment, logic, critical thinking, personality, bioorganic chemistry, skills.

Г.Г. Марипжанова¹, А.К. Мамырбекова², М.О. Алтынбекова³¹*магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави**(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: guzal.maripzhanova@ayu.edu.kz*²*кандидат химических наук, доцент**Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави**(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aizhan.mamyrbekova@ayu.edu.kz*³*кандидат химических наук, доцент**Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави**(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: minash.altynbekova@ayu.edu.kz***Развитие критического мышления учащихся при организации химических экспериментов**

Аннотация. В работе показана значимость и методические особенности организации химического эксперимента для формирования естественно-научного познания химических процессов у школьников и развития их критического мышления. Выявлено влияние разработанной методики проведения химического эксперимента на успешность освоения химии в экспериментальных классах и на уровень сформированности критического мышления школьников. Для определения предметной эрудиции учащихся по неорганической химии после изучения темы проводились контрольные работы, некоторые вопросы которой требовали проявления умений анализа, обобщения и

формулирования аргументов. Показано, что проблемно-исследовательский химический эксперимент обеспечивает обучающимся высокую мотивацию к изучению предмета, формирование таких важных универсальных учебных действий как анализ, синтез, обобщение. Овладение исследовательскими умениями, такие как постановка цели, выявление проблемы, планирование действий по ее решению, умение делать выводы, способствует развитию личности школьников через развитие критического мышления. Использование специально разработанного химического эксперимента для организации индивидуально-групповой работы обучающихся на уроках способствует не только развитию критического мышления и формированию умений и навыков обучающихся, но формированию предметных знаний, что доказано результатами формирующего педагогического эксперимента.

Ключевые слова: химический эксперимент, логика, критическое мышление, личность, биоорганическая химия, навыки.

Кіріспе

Білім берудің қазіргі заманғы талаптарына сәйкес білім берудің негізгі буыны жалпы білім беретін мектеп болып табылады, оның модернизациясы оқушының белгілі бір білімді игеруіне ғана емес, сонымен бірге оны тұлға ретінде, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағыттауды қамтиды. Қазіргі оқушының танымдық іс-әрекетке, ақпарат пен коммуникация өрісіндегі мақсатқа жету жолын іздеуге ынталандыру өте қиын. Бұл жағдай жаратылыстану-ғылыми бағытындағы мектеп пәндері бойынша оқушылар көбінесе оқу материалын қабылдауда айтарлықтай қиындықтарға тап болғандықтан болады [1]. Аталған құзыреттіліктерді дамытуға мүмкіндік беретін білім беру саласындағы ең қызықты заманауи технологиялардың бірі – сыни ойлауды дамыту технологиясы. Сыни ойлауды дамыту технологиясы сабақтың әр сатысын қадамдық жүзеге асыруда оқу іс-әрекетінің түрлері бойынша оқу процесін біріктіретін белгілі бір әдістер, тәсілдер мен стратегияларды ұсынады. Сыни ойлау әдістерін қолдану кезінде сабақ үш кезеңнен тұратын құрылымға ие (шақыру кезеңі, түсіну кезеңі және рефлексия кезеңі), осы құрылымның арқасында сабаққа бөлінетін уақытты кезең-кезеңмен бөлуге болады [2].

Сыни тұрғыдан ойлана алатын мектептің оқушысы ақпараттық хабарламаны түсіндіру мен бағалаудың әртүрлі тәсілдерін меңгерген, логикаға ғана емес (бұл өте маңызды), сонымен қатар сұхбаттасушының идеяларына сүйене отырып, өз көзқарасын дәлелдей алады. Сондықтан сыни ойлауға бейімділіктің дамуымен байланысты оқу процесін ұйымдастыру, дәстүрлі білім берудің консервативті көзқарастары мен авангардтық идеялар арасындағы қайшылықтарды шешуге мүмкіндік беретін құрал болып көрінеді. Химиялық эксперимент арқылы оқушылардың эксперименттік біліктері мен дағдыларын қалыптастыру мәселесін зерттеуге көптеген ғылыми жұмыстар арналған [3; 4]. Химия, барлық жаратылыстану ғылымдары сияқты, эксперименттік сипатқа ие, өйткені осы ғылыми саладағы барлық теориялық білім мен ұғымдар жүйесі практикалық іс-әрекеттің нәтижесінде пайда болады: құбылыстарды бақылау және эксперимент жүргізу. Химиялық эксперимент білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады және оның оқу процесіндегі рөлі орасан зор [5; 6].

Тәжірибеге бағытталған әдіс бола отырып, химиялық эксперимент оқушылардың оқуға мотивациясын арттырады, өйткені оқушылар іс жүзінде химиялық заңдардың тиімділігіне көз жеткізуге, химиялық білімнің практикалық пайдасын түсінуге, сонымен қатар шығармашылық қабілеттерін көрсетуге мүмкіндік алады, өйткені оны қолдану әрқашан интеграция, теория мен тәжірибенің синтезі болып табылады [7]. Оқушының өз бетімен зерттеуді ұйымдастырған кезде мұғалім білім алушыларға химиялық мәселелерді шешуге, яғни проблемалық жағдайды қалай талдауға, мәселені қалай тұжырымдауға, мәселені шешу тәсілі ретінде қалай гипотеза жасауға, оны қалай эксперименталды түрде тексеруге және қорытынды жасауға үйрету керек екенін ескеру қажет [8].

Заманауи білім беру жүйесі мемлекеттік тапсырысты қанағаттандыруға бағытталған, оның білім беру сапасы мен нәтижелеріне қойылатын талаптары қарқынды өсуде, бұл қоғамның, өндіріс пен технологияның үнемі өзгеруіне байланысты. Осы контексте жалпы білім беруді дамытудың негізгі бағыты ретінде білім беру нәтижелерінің интеграциясы мен пәнаралылығы болып табылады [9]. Білім берудің практикаға бағытталған сипатына ерекше мән беріледі: оқушы алатын барлық теориялық білім тәжірибемен және өмірмен байланысты болуы керек. Сонымен қатар, білім беру сипаты маңызды: тек есте сақталған ақпаратты білу ғана емес, зерттеу және жобалау дағдылары, тәжірибе жасау қабілеттері болуы қажет.

Бұл процесте «жаратылыстану ғылымдары» пәндік саласы ерекше орын алады. Әрине, бүгінде жаратылыстану ғылымдары, техника саласындағы мамандар мен зерттеулер аса сұранысқа ие. Сонымен қатар, осы пәндік саласына кіретін оқу пәндері оқытудың практикалық-бағдарланған сипатын қамтамасыз етуде ең қуатты әлеуетке ие және жаратылыстану-ғылыми танымның тұтас бейнесін қалыптастыруға бағытталған [10]. Химия жаратылыстану-ғылыми пән ретінде өзінің табиғаты бойынша эксперименттік ғылым болып табылады. Сонымен бірге, қарама-қайшылық бар: химияның тәжірибелік-эксперименттік сипатының табиғаттың жаратылыстану-ғылыми танымында өзектілігін мойындай отырып, сабақтың шектеулі уақытқа және қазіргі мектептердегі химиялық кабинеттердің реактивтер мен заманауи қондырғылармен жеткіліксіз жабдықталуына байланысты, шынайы эксперименттеу процесі виртуалды эксперименттермен және эксперименттердің бейнежазбаларымен алмастырылады. Осыған байланысты, химиялық эксперименттің «жаратылыстану ғылымдары» саласы аясында сыни ойлауды қалыптастыру әдісі ретінде маңыздылығын зерттеу сөзсіз өзекті болып көрінеді [11].

Жұмыста [12] автор химиялық эксперименттің қолданылуын сабақтың мазмұнына және нақты жағдайларға байланысты үш формада ажыратады: демонстрациялық эксперимент, зертханалық тәжірибелер және практикалық сабақтар. Г.И. Шелинский мен А.Д. Смирнов эксперименттерді жүргізу кезінде оқушылар салыстыру, жалпылау және тұжырым жасау үшін қажетті дағдыларды игеретінін атап өтті, бұл ғалымдар зерттеу экспериментіне көбірек назар аударуды ұсынады [13]. Айта кету керек, әдістемелік ғылымның негізін қалаушылар теориялық материалды қарастыру барысында туындаған әртүрлі гипотезаларды тексеру және оқу мәселелерін шешу үшін химиялық экспериментті жүргізу кезінде оқушылардың өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыруға ерекше назар аударды. Химиялық эксперименттің маңызы педагогикалық әдебиеттерде әлі де талқылануда, дегенмен химияны оқытудағы оның рөлі дәлелденгені анық. Бұл тек ғылым мен техниканың қазіргі даму жағдайында химиялық экспериментті жетілдіру туралы болуы мүмкін. Көптеген әдіскер ғалымдар оқушылардың ойлауын дамыту үшін химиялық эксперименттің маңыздылығын мойындайды [14–18]. Олар эксперимент оқушылардың танымдық және ақыл-ой белсенділігін ынталандырады, олардың дербестігін дамытуға ықпал етеді және проблемаларды қою және шешу үшін қолданыла алады деп санайды. Ш. Вивюрский [19] көрнекі бейнелерден абстрактілі ұғымдарға көшу тек химиялық эксперименттің нәтижелерін жүйелі түрде түсіну кезінде жүреді деп санайды, ал оқушыларды экспериментті жоспарлауға тарту гипотезаны ұсыну және тексеру біліктерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Э.Г. Злотников [20] болжам жасау кезінде химиялық экспериментті қолдану ойлауды дамытуда да жоғары әсер ететінін айтады. Автор тек теориялық ғана емес, эксперименттік зерттеулерді қолдану білім алушылардың болжамды дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді деп санайды, бұл біздің ойымызша ойлау сыншылдығының көрінісі болып табылады. Г.С. Качалова [21] эксперименттік міндеттерге ерекше назар аударады, оларды шешу оқушыларға белгіліден белгісізге дейін білімдерді кең ауысуын жүзеге асыруға және алған теориялық білімдерін іс жүзінде қолдануға мүмкіндік береді. И.С. Алексееваның еңбектерінде [22] химиялық эксперимент химия, физика, биология және география бойынша

білімді кешенді қолдану арқылы ізденіс тапсырмаларының жүйесі негізінде қарастырылады, яғни пәнаралық байланыстар негізінде жаратылыстану-ғылыми білімнің бірыңғай табиғаты ұғынылады. Жоғары сыныптарда оқытылатын барлық оқу пәндерінің ішінде химия оқу процесінде оқушылардың сыни ойлауын дамыту үшін ең оңтайлы пән болып табылады, өйткені ол табиғат туралы заңдар мен қоғамның материалдық өмірін танып білуде, адамзаттың жаһандық мәселелерін шешуде, экономикалық және экологиялық мәдениетті тәрбиелеуде маңызды орын алады және жалпы айтқанда, оқу процесінде білім алушылар әлемінің ғылыми бейнесін қалыптастырады [23–26].

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу теориялық және практикалық әдістер кешеніне негізделген. Зерттеу контекстінде теориялық әдістерге педагогикалық-психологиялық, ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді, нормативтік-құқықтық құжаттарды зерттеу және талдау кіреді. Мектептегі химиялық эксперимент мәселесі бойынша тәжірибе зерттелді, жалпыланды және жүйеленді. Жұмыста химиялық эксперимент арқылы оқушылардың эксперименттік біліктер мен дағдыларын бағалау үшін Б.П. Болотинскаяның «Оқушылардың практикалық дағдыларын қалыптастыру әдістемесі» қолданылды [27]. Зерттеу барысында эмпирикалық әдістер қолданылды: бақылау, сауалнама, сұхбат, педагогикалық эксперименттің айқындаушы және қалыптастырушы кезеңдері, өзін-өзі бағалау, тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың нәтижелерін статистикалық өңдеу әдістері.

И.С. Алексееваның еңбектерінде химиялық эксперимент химия, физика, биология және география бойынша білімді жан-жақты қолдану бойынша іздеу тапсырмаларының жүйесі негізінде жаратылыстану ғылымының біртұтас табиғаты танылады [28]. Мұнда оқушыларға зерттелетін объектілердің анықталған сипаттамалары мен қасиеттеріне негізделген талдау әдістерін болжау оқытылады. Зерттеу жұмыстарына Түркістан қаласындағы Ғ. Мұратбаев атындағы №5 жалпы орта мектептің 9-сыныптың 45 оқушысы және жаратылыстану бағытында сабақ беретін 15 мұғалім қатысты. Мектептердегі Сыни ойлау технологиясының мәні, оны оқушы өзі ізденіп, дәлелдеуі. Оқушы бұрын тыңдаушы болса, енді ізденуші, ойлай алатын, өзінің ойын дәлелдермен дәлелдеуші, ал мұғалім бағыт-бағдар беретін ұйымдастырушы. Сын тұрғысынан ойлау – өз алдына сұрақтарға жауап іздеп, жан-жақты пікірлесіп талдау жасап отыру, яғни оқушы санасын сол тақырыпқа байланысты ояту, ой шақыру, ойын жеткізу және берілген сұрақтар мен тапсырмаларды дәлелдей алу. Бұл технологияның негізгі ұстанымы өтілген тақырыптарды қайталау, химиялық эксперименттерді кезеңдік бақылау, тәжірибелерді дұрыс орындау, жіберілген қателіктерін түзеуге мүмкіншілік жасау, ғылыми ой-өрісін дамытумен қатар табысқа жетуге болады. Сын тұрғысынан қалыптасқан оқушы өзіне нақты мақсат қоюға дағдыланады. Өзіне деген сенімі артады. Сабаққа белсене қатысады. Оқушы білімін шыңдайды, өзін толғандыратын проблемалық сұрақтар қоя біледі. Пәнге деген қызығушылығы артады.

Дербес зерттеу түрлеріне жобалау және моделдеу, оқу эксперименті, жеке объектілерді бақылау, ғылыми әдебиеттермен жұмыс жасау, танымдық және практикалық мәселелерді шешу. Осы элементтердің әрқайсысы оқу материалын мағыналы есте сақтауға ықпал етеді, оқушылардың шығармашылық дағдыларын қалыптастырады.

Талдау мен нәтижелер

Химия сабақтарында оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру және дамыту идеяларын жүзеге асыратын оқу процесін ұйымдастырудың маңызды нысаны жеке-топтық жұмыс болып табылады. Жеке-топтық жұмыс - бұл білім беру процесінің табыстылығының құрамдас бөліктерінің бірі, бұл мұғалімнің тікелей қатысуынсыз білім алушылардың білімдері мен біліктерін белсенді және мақсатты қалыптастыру және дамыту тәсілі. Жеке-топтық жұмысты оқушылардың өзіндік танымдық іс-әрекетке ену құралы ретінде қарастырады, ал нақты тұжырымдалған танымдық міндет оқушылардың басқарылатын

танымдық іс-әрекетке ену туралы айтуға мүмкіндік береді. Оқушылардың топта немесе өз бетінше жұмыс істеуі де маңызды, өйткені мұнда оқушылардың танымдылық белсенділігі көрінеді. Танымдылық белсендігі – шығармашылық ойлауды қалыптастыру мен дамытудың қажетті шарты.

Сын тұрғысынан оқыту технологиясын қолданып өтілген сабақтың біреуін талдап, көрсетейік. Мысалы, 9-сыныпта «Химиялық реакциялардың жылдамдығы» тақырыбында реакциялардың жылдамдығы, реакциялардың жылдамдығына әсер ететін факторлар, катализаторлар, ингибиторлар ұғымдарымен танысады. Осы ұғымдармен таныстыру арқылы теорияны практикамен ұштастыра отырып, пәндік дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Химиялық эксперименттен кейін оның нәтижелеріне талдау жүргізіледі. Зертханалық тәжірибелер жаңа білімді қалыптастыру мақсатында жаңа материалды зерделеуде, сонымен қатар білім алушылардың тәжірибелік дағдыларын қалыптастыруда, біріктіруде және жетілдіруде үйрену сипатына ие.

Сыни ойлау – бұл маңызды сұрақтарды көтеру, әртүрлі дәлелдер жасау және тәуелсіз ойластырылған шешім қабылдау. Сыни ойлауды дамыту технологиясының негізгі мақсаттарының бірі – оқушыны жаңадан ашқан нәрселері туралы білу үшін, ойлау, түсіну, құрылымдау және ақпаратпен бөлісуді үйрету. Оқушылар химиялық эксперимент жүргізу барысында жасаған тәжірибелерін талдап, дәлелдеу арқылы тәуелсіз шешім қабылдайды.

Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту үшін технологияны қолданудың үш негізі бар: шақыру, ойлау, рефлексия.

Бірінші кезең – шақыру. Шақыру кезеңінде сабақ басталады. «Химиялық реакциялардың жылдамдығы» тақырыбы негізінде оқушылардың тақырыпқа деген қызығушылығын арттыру, оқушыларды белсенді жұмыс жасауға ынталандыру.

Оқушының өзіндік оқу-танымдық іс-әрекеті өздігінен оқыту тәжірибесін қалыптастырады, үздіксіз білім алу үшін негіз жасайды. Сабақтардағы оқушылардың жұмысын талдау негізінде өзіндік жұмыс кең мақсаттарды қамтитын өзін-өзі оқыту процесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Жеке жұмыс өздігінен оқытуға, ал кейіннен өзін-өзі тәрбиелеуге айналады, бірақ білім алушыларға мақсаттар мен міндеттер берілген жағдайда ғана; бұл ретте мүдделі, ерікті негізде олар осы мақсаттарға қол жеткізу үшін барлығын жасайды.

Екінші кезең – ойлау кезеңі. Бұл кезеңде оқушылар жаңа ақпараттар жинақтайды, білімін толықтырады. Химиялық реакциялардың жылдамдығына әсер ететін факторлар туралы білімін толықтырады. Заттың табиғатының химиялық реакция жылдамдығына әсері, концентрацияның, температураның, катализаторлардың әсері туралы ақпараттар жинақтайды, білімін толықтырады, алған білімдерімен ой түйеді.

Үшінші кезең – рефлексия. Рефлексия жасау арқылы сабақ оқыту барысында оқушы мен мұғалімнің арасында өзгеше қарым-қатынас пайда болады. Оқушы жаңа материалды өздігінен түсінеді, шығармашылық ізденіс қалыптасады. Химиялық эксперимент жүргізу арқылы «Химиялық реакциялардың жылдамдығы» тақырыбы бойынша берілген тәжірибе жасау арқылы білімін толықтырады. Сыни ойлау мұғалімнің дайын жауабымен емес, сұрақтар мен проблемалардан басталады. Химиялық реакциялардың жылдамдығы тақырыбын түсіндіру барысында, өтілген тақырыпты талдау барысында «INSERT» әдісін қолдану арқылы оқушылардың жаңа тақырыпты игеру деңгейін анықтадық. Оқушылардың химиялық экспериментті орындау барысында бірнеше кезеңдерге бөлуге болады:

1. Оқушының танымдық міндетін анықтау (зерттеу – идеяның ізденісі).
2. Міндеттерді шешуге әкелетін іс-әрекеттердің дұрыс тәсілдерін таңдау, анықтау және қолдану (әдебиеттен ақпарат іздеу, эксперимент жоспарын егжей-тегжейлі ойлау және талқылау; зерттеу жүргізу).

3. Табылған және қолданылған тәсілдермен қойылған міндеттердің орындалуын бақылау (есеп жасау, зерттеу нәтижелерін талдау).

Химиялық экспериментті жүргізу барысында «Борт журналы» әдісі қолданылды. «Борт журналы» стратегиясы оқушылардың ақпаратты өз бетінше меңгеру үшін тиімді әдіс болып табылады.

Зерттеу мәселесін шешудің ғылыми ізденісі жұмыстың маңызды бөліктерінің бірі болып табылады, ол оқушылардың оқу мотивациясының жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. Зерттеу аясында жоспарлау әдебиеттермен және басқа да ақпарат көздерімен жұмыс істеуді талап етеді. Ақпаратпен жұмыс істеу реактивтерді, құрал-жабдықты таңдауға және өз таңдауын негіздеуге көмектескендіктен ғана емес, сонымен қатар эксперименттерді орындау кезінде барлық тәуекелдер мен ықтимал қауіптерді есептеуге көмектесетіндіктен маңызды. Тәжірибені орындау үшін эксперимент техникасын білу қажет. Эксперимент жүргізу кезінде оқушылар үнемі өз әрекеттерін жоспармен тексеруі керек. Жоспардың орындалуын бақылау білім алушыларға қажет болған жағдайда зерттеуге дер кезінде түзетулер енгізуге мүмкіндік береді. Оқушы сонымен қатар эксперимент процесінің ерекшеліктерін байқауға, маңызды өзгерістерді маңызды емес өзгерістерден ажыратуға қабілетті болуы керек. Зерттеу нәтижелерін талдағаннан кейін теориялық тұжырымдама негізінде қорытынды жасалады. Зерттеудің орындалуы туралы есеп тұжырымның қысқалығы мен дәлдігін талап етеді.

Проблемалық-зерттеу химиялық эксперименті оқушыларға пәнді оқуға жоғары мотивацияны, талдау, синтез, жалпылау сияқты маңызды әмбебап оқу әрекеттерін қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Зерттеу дағдыларын игеру (мақсат қою, мәселені анықтау, оны шешу бойынша іс-әрекеттерді жоспарлау, қорытынды жасау) сыни ойлауды дамыту арқылы оқушылардың жеке тұлға ретінде дамуына ықпал етеді.

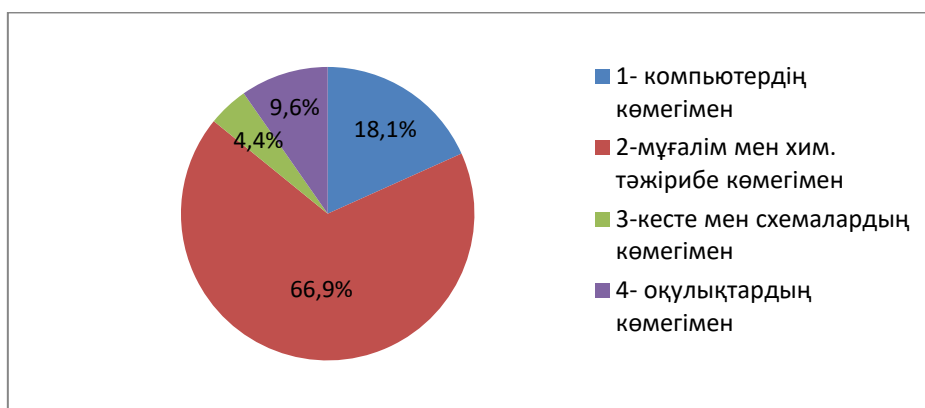
Химия мұғалімдері үшін сыныптағы оқушылардың санына байланысты оқытудың әдістері мен формаларын таңдау өзекті болып табылады. Жеке оқыту технологиясы негізінде оқытудың топтық формаларын қолдану сыни ойлауды мақсатты дамыту мәселесін шешеді, бұл өз кезегінде өздігінен білім беру біліктерін дамытуға негіз болады.

Оқыту мақсаттарының, әдістерінің, құралдары мен нысандарының бірлігі мен өзара тәуелділігіне сәйкес құрылған әдістемелік модель білім алушылардың сыни ойлауының кезең-кезеңімен дамуын, сондай-ақ жеке іскерліктерін қалыптастыруды қамтамасыз етеді, өйткені сыни ойлау дағдыларын қолдану негізінде оқу және ақыл-ой іс-әрекеттері тәсілдерін оқыту идеясын іске асырады.

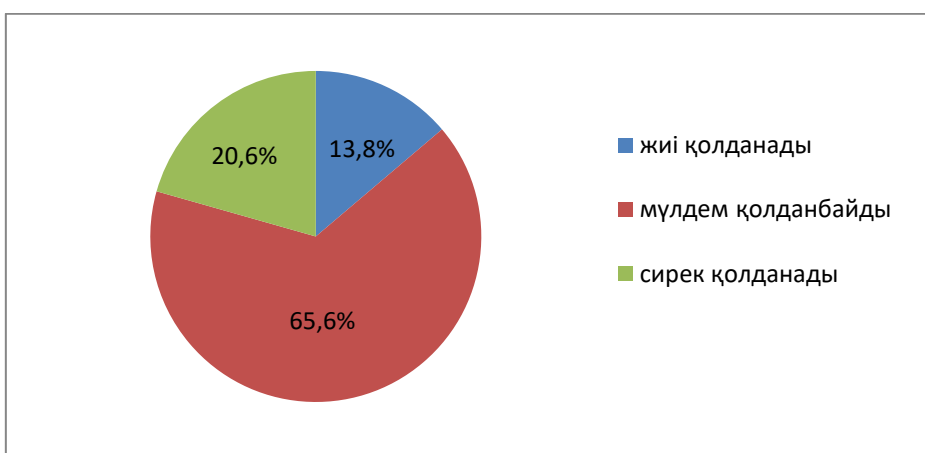
Сабақта білім алушылардың жеке-топтық жұмысын ұйымдастыру үшін арнайы әзірленген химиялық экспериментті пайдалану оқушылардың сыни ойлауын дамытуға және біліктері мен дағдыларын қалыптастыруға ғана емес, қалыптастырушы педагогикалық эксперименттің нәтижелерімен дәлелденген пәндік білімді қалыптастыруға ықпал етеді [28].

Зерттеу гипотезасын және химиялық эксперименттердің көмегімен оқушылардың сыни ойлауын қалыптастырудың ұсынылған әдістемесінің тиімділігін тексеру үшін педагогикалық эксперименттің айқындаушы және қалыптастырушы кезеңдері жүргізілді.

Экспериментке 9-сыныптың 45 оқушысы қатысты. Эксперименттің айқындаушы кезеңінде 9-сынып оқушылары арасында сауалнама жүргізілді. Оқушыларға арналған сауалнама нәтижелері 1, 2-суреттерде көрсетілген. Оқушылардың 67% химияны оқу кезінде мұғалім мен химиялық тәжірибе көмегімен пән бойынша білімдері мен дағдыларын қалыптастыруды ұнатады (1-сурет). Химия сабақтарында оқушылардың тек 13,8% мұғалім сабақ түсіндіру кезінде химиялық экспериментті жиі қолданады, деп жауап берді (2-сурет).

1-сурет – Келесі құралдардың қайсысымен сіз химияны үйренуді ұнатасыз?

2-сурет – Химия пәнінің мұғалімі химия пәнін оқытуда эксперименттерді жиі қолдана ма?

Қалыптастырушы педагогикалық эксперименттің міндеттері – ұсынылған әдістемелік модельдің тиімділігін тексеру, әзірленген әдістеменің эксперименттік сыныптардағы химияны игерудің табыстылығына және оқушылардың сыни ойлауының қалыптасу деңгейіне әсерін анықтау үшін бақылау жұмыстарының мазмұнын жасау болды.

Эксперименттік сыныптарда сабақтар 9-сынып бағдарламасы бойынша «Химиялық реакция жылдамдығы. Қайтымды реакциялар және химиялық тепе-теңдік» тақырыбында жүргізілді [29]. Біздің зерттеуімізде сыни ойлау деңгейлері Б. Блумның ойлау дағдыларының таксономиясы негізінде бағаланды:

1. Білім: білім алушы негізгі ұғымдарды, терминдерді, ережелерді, нақты фактілерді біледі.

2. Түсіну: білім алушы химиялық процестердің табиғатын түсінеді; сызбаларды, графиктерді интерпретациялайды; химиялық эксперименттерді түсіндіреді.

3. Қолданылуы: білім алушы алған білімдерін белгілі және өзгертілген жағдайларда қолданады; химияның практикалық міндеттерін шешуде теориялар мен заңдарды қолданады.

4. Талдау: білім алушы әртүрлі ақпарат көздерін салыстырады, өзіне және мұғалімге сұрақтар қояды, пікір беруде қателіктерді анықтайды, химиялық эксперименттердің нәтижелері негізінде себептерді талдайды.

5. Синтез: білім алушы фактілерді жинақтайды және қорытынды жасау үшін сенімді дәлелдерді таңдайды; эксперимент жүргізу жоспарын жасайды.

6. Бағалау: білім алушы пайдаланылған дәлелдемелердің негізділігі мен объективтілігін; қорытындылардың дұрыстығын бағалайды; өзінің оқу қызметінің тиімділігін бағалайды.

Тиісінше, жоғары сынып оқушыларының сыни ойлауын дамытуды біз 3 деңгейге бөлдік: жеткіліксіз, базалық және ілгері.

1. Жеткіліксіз деңгей сыни ойлау дағдыларының болмауымен немесе әлсіз дамуымен сипатталады. Білім алушылар типтік есептерді шешу үшін білімді қолдана алмайды немесе қиындықтарға ұшырайды, объект туралы ақпаратты талдау және синтез операцияларын жүргізе алмайды. Оқу іс-әрекетінде бағалау және өзін-өзі бағалау дағдылары қалыптаспаған.

2. Ұғымдардың табиғатын түсінетін және түсіндіретін, практикалық есептерді шешу үшін теорияны қолдана алатын білім алушыларда сыни ойлауды дамытудың базалық деңгейі бағаланады. Мәселені қарастырғанда қиындықтар туындайды және күмәнді сұрақтарды қояды. Оқушылар тұжырымға келу үшін байланысты фактілерді қалай таңдауға және жалпылауға болатынын білмейді, ал өзін-өзі бағалау қабілеті жоғары емес.

3. Ілгері деңгей білім алушылардың пәннің негізгі білімін меңгеретінін және есептерді, оның ішінде стандартты емес есептерді шешуге икемді қолданатынын куәландырады. Бұл білім алушылар мәселенің әртүрлі аспектілерін сыни тұрғыдан талдай алады. Олардың өзіндік жұмысының, оқу іс-әрекетін бағалау және өзін-өзі бағалау деңгейі жоғары.

Оқушылардың бейорганикалық химиядан пәндік эрудициясын анықтау үшін тақырыпты зерттегеннен кейін бақылау жұмысы жүргізілді, оның кейбір мәселелері дәлелдерді талдау, жалпылау және тұжырымдау дағдыларын көрсетуді талап етті. Белгілі және өзгерген жағдайда білімді қолдану мүмкіндігі №1 бақылау жұмысымен тексерілді. Педагогикалық эксперименттің нәтижелері 1, 2-кестелерде келтірілген.

1-кесте – «Химиялық реакция жылдамдығы және химиялық тепе-теңдік» тақырыбы бойынша оқушылардың білімді меңгеру құрылымы

№	Мазмұнның элементтері	Білімді меңгерген білім алушылардың пайызы	
		эксперименттік топ	бақылау тобы
Химиялық реакция жылдамдығына әсер ететін факторлар (№1-5)			
1.	Заттар концентрациясының әсері	85	74
2.	Заттардың жанасу бетінің әсері	83	71
3.	Катализаторлардың әсері	73	65
4.	Температураның әсері	79	68
5.	Қысымның әсері	76	62
Химиялық тепе-теңдікке әсер ететін факторлар (№6-10)			
6.	Химиялық тепе-теңдік туралы түсінік	65	60
7.	Химиялық тепе-теңдікті ығыстыру принципі (Ле- Шателье принципі)	70	64
8.	Қысымның әсері	87	72
9.	Температураның әсері	82	63
10.	Заттар концентрациясының әсері	84	75

2-кесте – Білім алушылардың пәндік білімді меңгеру құрылымы

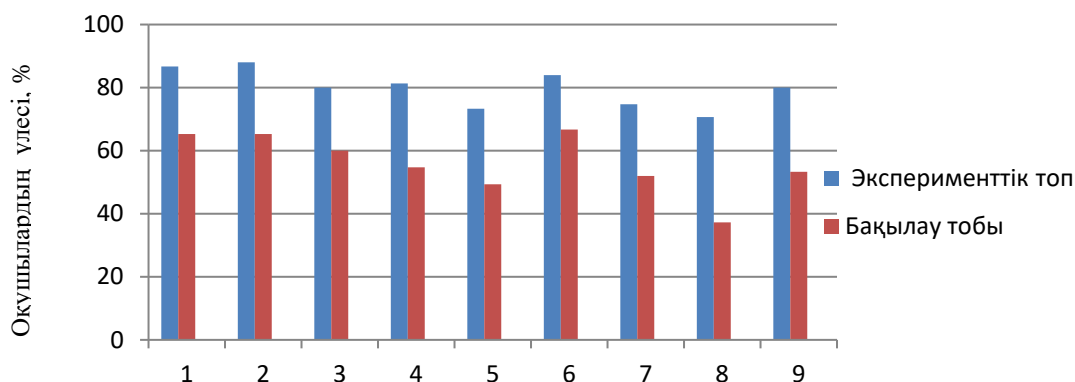
№	Білімдер	Білімді меңгерген білім алушылардың пайызы	
		эксперименттік топ	бақылау тобы
1	Химиялық реакциялар теңдеулерін құру	78	69
2	Реакцияның орташа жылдамдығын есептеу	75	58
3	Химиялық құбылыстарды түсіндіру	82	57
4	Өндірісте реакция жылдамдығын арттыру үшін факторларды анықтау	77	67
5	Химиялық реакцияның шығымын есептеу	68	49
6	Өндірісте өнімнің шығымын арттыру үшін химиялық тепе-теңдікті ығыстыру принципін қолдану	78	59
7	Химиялық тепе-теңдікті ығыстыру бағытын анықтау	81	64
8	Заттардың тепе-теңдік концентрациясын есептеу	67	63
9	Тепе-теңдік тұрақтысын анықтау	76	79

Жүргізілген зерттеу жұмыстарының және №2 бақылау жұмысының нәтижелері негізінде білім алушылардың сыни ойлауының даму деңгейі бағаланды.

3-кесте – Эксперименттік топ білім алушыларының сыни ойлау қабілеттерін меңгеру құрылымы

№	Біліктер	Біліктерді игерген білім алушылардың пайызы	
		экспериментке дейін	эксперименттен кейін
1.	Эксперимент нәтижелерін болжау	63,5	86,7
2.	Қорытынды жасау	49,7	88,0
3.	Логикалық тұжырымды жасау және өзінің жауабын негіздеу	47,4	80,0
4.	Логикалық түрде қорытындылар тізбегін анықтау және түсіндіру	51,5	81,3
5.	Артық ақпарат аясында қажетті ақпаратты іріктеу	46,2	73,3
6.	Дұрыс пен дұрыс емес ақпаратты ажырату	62,6	84,0
7.	Ақпаратты талдау, жалпылау және жүйелеу, құбылыстардың себептері туралы қорытынды жасау	48,8	74,7
8.	Белгісіздікке байланысты қателерді анықтау	42,7	70,7
9.	Эксперимент барысында алынған деректерді салыстыру	65,5	80,0

Эксперимент нәтижелерін талдау негізінде келесі қорытынды жасауға болады. Сыни ойлаудың барлық көрсеткіштері дамыды, бұл оқу процесінде оқушылардың біркелкі және үйлесімді дамуын білдіреді. Ақпаратты талдау, жалпылау және жүйелеу, қорытынды жасау, дәлелдеу біліктерінің айтарлықтай өсуі байқалады. Бұл логикалық және жалпы білім беретін әмбебап оқу іс-әрекеттерінің дамуын көрсетеді. Мәселені шешу қабілетінің айтарлықтай өсуі оқушылардың рефлексивті дағдыларды игеретіндігін көрсетеді. Рефлексивті дағдыларды дамыту жеке универсалды оқу жетістіктерінің қалыптасуы мен дамуына баға беруге мүмкіндік береді. Бақылау және эксперименттік топтардың білім алушыларындағы сыни ойлау көрсеткіштерінің даму деңгейін зерттеу нәтижесін салыстыру 3-суретте көрсетілген.

3-сурет – Бақылау және эксперименттік топ оқушыларының сыни ойлау құрылымына кіретін біліктер

1 – эксперимент нәтижелерін болжау; 2 – қорытынды жасау; 3 – логикалық тұжырымды жасау және өзінің жауабын негіздеу; 4 – логикалық түрде қорытындылар реттілігін анықтау және түсіндіру; 5 – артық ақпарат аясында қажетті ақпаратты іріктеу; 6 – дұрыс пен дұрыс емес ақпаратты ажырату; 7 – ақпаратты талдау, жалпылау және жүйелеу, құбылыстардың себептері туралы қорытынды жасау; 8 – белгісіздікке байланысты қателерді анықтау; 9 – эксперимент барысында алынған деректерді салыстыру.

Диаграммадан көрініп тұрғандай, эксперименттік топтың оқушылары болжау, қорытынды жасау, логикалық тұжырымдар жасау және өз жауаптарын негіздеу, түсіндіру, қорытындылар реттілігінің логикасын анықтау, дұрыс және дұрыс емес ақпаратты ажырату, салыстыру сияқты біліктері бойынша жоғары нәтижелер көрсетті (80%-дан астам). Эксперименттік топ оқушыларының 70%-дан жоғары артық ақпарат аясында қажетті ақпаратты табу, оны талдау, жалпылау және жүйелеу, құбылыстардың себептері туралы қорытынды жасау, белгісіздікке байланысты қателіктерді анықтау дағдыларын игерді. Бақылау тобының оқушылары барлық көрсеткіштер бойынша төмен нәтижелер көрсетті, артық ақпарат аясында қажетті ақпаратты табу және белгісіздікке байланысты қателерді анықтау біліктері бойынша бұл көрсеткіштер 50%-дан аспайды. Эксперименттік және бақылау топтарындағы тәжірибе жасау толықтығы сәйкесінше 0,76 және 0,52 құрады.

Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, келесі тұжырымдарды жасауға болады:

1. Эксперименттік сынып оқушылары сыни ойлау дағдыларын дамытудың жоғары деңгейін көрсетеді, бұл оқушыларды дамыту үшін ұсынылған әдістеменің тиімділігін көрсетеді.

2. Оқытуда сыни ойлау дағдыларының кешенін қолдануды талап ететін проблемалық тапсырмаларды пайдалану барлық көрсеткіштердің біркелкі дамуына мүмкіндік береді.

3. Бақылау топ оқушыларының сыни ойлау қабілеттерін дамытудың жалпы төмен деңгейін ескере отырып, ақпаратты дәлелдеу, талдау, жалпылау және жүйелеу, сондай-ақ мәселені шешу сияқты сыни ойлаудың маңызды біліктері оқушылардың аз ғана саны көрсететіні анықталды. Бұл белгілі дағдыларды қолдануды талап ететін тапсырмалар мен есептер жиынтығымен арнайы ұйымдастырылған жұмыс жасамай, оқушылардың дамуы баяу жүреді және барлық оқушылар жалпы және одан да жоғары деңгейге жете бермейді.

Қорытынды

9-сынып бағдарламасы бойынша химия пәнін оқытуда пән мазмұнын қамтып қана қоймай, пән мазмұны арқылы танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуда сыни ойлау технологиясының берер артықшылықтары көп. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде эксперименталды топпен бақылау топ арасындағы тапсырмаға негіздеп оқыту арқылы сыни ойлауға қарай бағыттап оқытуға мүмкіндік бар екені айқындалды.

Оқытудың құрастырылған моделінде химиялық эксперимент химияны оқуға оқушылардың сыни ойлауын қалыптастырудың негізгі әдісі ретінде әрекет етілді. Экспериментті әзірлеу сабақтың мазмұнына, нақты жағдайларға, сондай-ақ проблемалық оқыту технологиясын іске асыруға және сыни ойлауды дамыту технологиясының әр кезеңінің негізгі міндеттеріне байланысты. Шақыру кезеңінде оқушылардың танымдық қатығыстарын тудыратын және проблемалық жағдай жасауға мүмкіндік беретін эксперименттерді әзірлеуге басымдық беріледі, бұл білім алушылардың танымға деген қызығушылығын ынталандырады. Мазмұнды түсіну кезеңінде химиялық эксперимент жаңа білім мен іс-әрекет әдістерінің қалыптасуын қамтамасыз етеді, өйткені олар мәселенің шешімін қамтамасыз етеді. Мұнда зерттеушілік химиялық эксперименттерін де, эксперименттік есептерді де қолдануға болады. Рефлексия кезеңіндегі эксперименттер білім алушылардың білімін бекітуге және кеңейтуге бағытталған.

Сыни тұрғыдан ойлау көбінесе қарсы пікір айтуға, баламалы шешімдерді қабылдауға, ойлау және іс-әрекетімізге жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға бағалауды білдіреді.

Оқу процесінің жоғары тиімділігіне қол жеткізу үшін мұғалімдер оқушылардың танымдық белсенділігін, олардың бастамашылдығы мен дербестігін арттыру үшін сабақтарда ынтымақтастық атмосферасын құруы керек. 9-сынып оқушыларына өткізілген қалыптастырушы педагогикалық эксперименттің нәтижелері ұсынылған оқыту әдістемесі оқушылардың сыни ойлауын қалыптастыру және дамыту, пәндік білім мен дағдыларды игеру деңгейін арттыру және өздігінен оқыту біліктерін дамыту деңгейін де жоғарылату үшін тиімді екенін көрсетті. Білім алушылар әзірленген эксперименттерді жүргізуге қызығушылық танытады және оқу іс-әрекетінде белсенді болады, сәйкесінше оқу нәтижелері айтарлықтай жақсарады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Майорова Н.С., Засобина Г.А. Формирование естественно-научной картины мира учащихся как предмет исследования // Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – 2011. – Т. 17. – №1. – С. 14–18.
2. Муштавинская И.В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя: учеб. метод. пособие. – СПб.: КАРО, 2009. – 144 с.
3. Гамзина О.В. Развитие критического мышления на уроках химии. [Электронды ресурс]. URL: <http://festival.1september.ru/articles/212254/> (қаралған күні: 09.11.2018).
4. Айзина Ю.А. Теория химического эксперимента: учебное пособие. – Иркутск: Изд-во Иркутского нац. исслед. технического ун-та, 2018. – 124 с.
5. Чан Тхи Тхань. Урок-практикум: основа развития критического мышления // Химия в школе. – 2019. – №7. – С. 66–69.
6. Жилин Д.М. Химический эксперимент как средство формирования критического мышления // Химия в школе. – 2012. – №5. – С. 49–52.
7. Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителей общеобразоват. учреждений. – М.: Просвещение, 2011. – 223 с.
8. Котегова М.М. Развитие критического мышления как средство формирования ключевых компетенций на уроках химии. [Электронды ресурс]. URL: <http://festival.1september.ru/articles/627760/> (қаралған күні: 09.11.2018).
9. Муштавинская И.В., Иваньшина Е.В. Критическое мышление на уроках естествознания // Естествознание в школе. – 2004. – №3. – С. 34–39.
10. Болотов В.А., Спиро Д. Критическое мышление – ключ к преобразованиям российской школы // Директор школы. – 1995. – №1. – С. 67–73.

11. Герус С.А. Теория и практика рационализации процесса обучения в средней школе: монография. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2003. – 160 с.
12. Унербаева З.О., Есенжол А.Б. Химиядан эксперименттік жұмыстарды жүргізудің заманауи әдістері мен тәсілдері // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. «Жаратылыстану-география ғылымдары» сериясы. – 2021. – №4(70). – Б. 55–58.
13. Жадрина М.Ж. Оқушыларды химиядан алған білімін пайдалануға дағдыландыру. – Алматы: Білім, 2010. – 89 б.
14. Кларин М.В. Развитие критического и творческого мышления // Школьные технологии. – 2004. – №2. – С. 3–10.
15. Ерсайнова Н.А. Совершенствование навыков критического мышления учащихся 9-х классов, изучающих химию, с использованием метода обучения «исследование и размышление» // «Химия ғылымы мен химиялық білім берудің өзекті мәселелері» Республикалық ғылыми конференция материалдарының жинағы. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2022. – С. 182–185.
16. Боровских Т.А. Групповая технология на уроках развивающего дифференцированного обучения // Химия в школе. – 2010. – №4. – С. 10–16.
17. Нечитайлова Е.В. Интеграция медиатекстов Интернета и технологии развития критического мышления в современный урок химии: Дисс. ... канд. пед. наук. – М., 2019. – 145 с.
18. Петров Ю.Н. О технологии развития критического мышления учащихся (на уроках химии) // Химия в школе. – 2002. – №10. – С. 31–34.
19. Вивюрский В.Я. Эксперимент по химии в средних профтехучилищах. – М.: Высшая школа, 1980. – 72 с.
20. Злотников Э.Г., Гаркунов В.П. Функции школьного химического эксперимента в условиях развивающего обучения // Журнал ВХО им. Д.И. Менделеева. – 1983. – №5. – С. 40–43.
21. Качалова Г.С. Методика изучения основных вопросов курса химии 8-го класса: учебное пособие. – Новосибирск: НГПУ, 2009. – 282 с.
22. Алексеева И.С. Проблемный подход к изучению аналитической химии в школьной практике // Химия в школе. – 1999. – №5. – С. 70–73.
23. Duran M., Dokme I. The effect of the inquiry-based learning approach on student's critical-thinking skills // Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education. – 2016. – V.12(12). – P. 2887–2908. <https://doi.org/10.12973/eurasia.2016.02311a>
24. Claus J. Critical Thinking in the Chemistry Classroom and Beyond // Journal of Chemical. Education. – 2004. – V. 81 (8). – P. 1216–1220. <https://doi.org/10.1021/ed081p1216>
25. Kamal N.A., Suyanta. The effect of inquiry based learning models on students' critical thinking ability and self-efficacy in reaction rate material // Journal of Physics: Conference Series. – 2021. 1806 (1), 012179. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1806/1/012179>
26. Lindsey Conner, Yetunde Kolajo. The Chemistry of Critical Thinking: The Pursuit to do Both Better. – 2020. – P. 93–110. <https://doi.org/10.1108/S2055-364120200000027009>
27. Болотинская Б.П. Методика формирования практических навыков учащихся VII класса // Химия в школе. – 1979. – №6. – С. 27–29.
28. Нгуен Тхук Тху, Чан Тхи Тхань, Новичкова Е.С., Боровских Т.А. О формировании опыта самообучения // Химия в школе. – 2018. – №8. – С. 31–36.
29. Оспанова М.К., Аухадиева К.С., Белоусова Т.Г. Химия: учебник для 9-кл. общеобразоват. шк. Часть 1. – Алматы: Мектеп, 2019. – 128 с.

REFERENCES

1. Maiorova N.S., Zasobina G.A. Formirovanie estestvenno-nauchnoi kartiny mira uchashihsia kak predmet issledovaniia [Formation of a natural science picture world of school students as a subject of research] // Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.A. Nekrasova. – 2011. – T. 17. – №1. – S. 14–18. [in Russian]
2. Mushtavinskaia I.V. Tehnologii razvitiia kriticheskogo myshleniia na uroke i v sisteme podgotovki uchitelia [Technology development of critical thinking in the classroom and in the teacher training system]: ucheb. metod. posobie. – SPb.: KARO, 2009. – 144 с. [in Russian]

3. Gamzina O.V. Razvitie kriticheskogo myshleniia na urokah himii [Developing critical thinking in chemistry lessons]. [Electronic resource]. URL: <http://festival.1september.ru/articles/212254/> (qaralghan kuni: 09.11.2018). [in Russian]
4. Aizina Iu.A. Teoriia himicheskogo eksperimenta [Theory of chemical experiment]: uchebnoe posobie. – Irkutsk: Izd-vo Irkutskogo nac. issled. tehničeskogo un-ta, 2018. – 124 s. [in Russian]
5. Chan Thi Than. Urok-praktikum: osnova razvitiia kriticheskogo myshleniia [Practical lesson: the basis of the development critical thinking] // Himiia v shkole. – 2019. – №7. – S. 66–69. [in Russian]
6. Zhilin D.M. Himicheskii eksperiment kak sredstvo formirovaniia kriticheskogo myshleniia [Chemical experiment as a means of forming critical thinking] // Himiia v shkole. – 2012. – №5. – S. 49–52. [in Russian]
7. Zair-Bek S.I., Mushtavinskaia I.V. Razvitie kriticheskogo myshleniia na uroke [Developing critical thinking in the lesson]: posobie dlia uchitelei obsheobrazovat. uchrejdeniy. – M.: Prosveshenie, 2011. – 223 s. [in Russian]
8. Kotegova M.M. Razvitie kriticheskogo myshleniia kak sredstvo formirovaniia kliuchevykh kompetency na urokah himii [Development of critical thinking as a means of forming key competencies in chemistry lessons]. [Electronic resource]. URL: <http://festival.1september.ru/articles/627760/> (qaralghan kuni: 09.11.2018). [in Russian]
9. Mushtavinskaia I.V., Ivanshina E.V. Kriticheskoe myshlenie na urokah estestvoznaniia [Critical thinking in natural science lessons] // Estestvoznaniie v shkole. – 2004. – №3. – C. 34–39. [in Russian]
10. Bolotov V.A., Spiro D. Kriticheskoe myshlenie – kluch k preobrazovaniiam rossiyskoi shkoly [Critical thinking - the key to the transformation of the Russian school] // Direktor shkoly. – 1995. – №1. – S. 67–73. [in Russian]
11. Gerus S.A. Teoriia i praktika racionalizacii processa obucheniia v srednei shkole [Theory and practice of rationalization teaching process in secondary school]: monografiia. – SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 2003. – 160 s. [in Russian]
12. Unerbaeva Z.O., Esenjol A.B. Himiadan eksperimenttik jumystardy jurgizudin zamanai adisteri men tasilderi [Modern methods and ways of conducting experimental work in chemistry] // Abai atyndagy Qazaq ulttyq pedagogikalıyq universitetinin Habarshysy. «Jaratylystanu-geografiia gylymdary» seriiasy. – 2021. – №4(70). – B. 55–58. [in Kazakh]
13. Jadrina M.J. Oqushylardy himiadan alghan bilimin paidalanuga dagdylandyru [Instilling in scholars the skills of using the acquired knowledge in chemistry]. – Almaty: Bilim, 2010. – 89 b. [in Kazakh]
14. Klarin M.V. Razvitie kriticheskogo i tvorcheskogo myshleniia [Development of critical and creative thinking] // Shkolnye tehnologii. – 2004. – №2. – C. 3–10. [in Russian]
15. Ersainova N.A. Covershenstvovanie navykov kriticheskogo myshleniia uchashhihsia 9-h klassov, izuchaiushih himiiu, s ispolzovaniem metoda obucheniia «issledovanie i razmyshlenie» [Improving the critical thinking skills of 9th grade school students studying chemistry using the “research and reflection” teaching method] // «Himiia gylymy men himiialyq bilim berudin ozekti maseleleri» Respublikalyq gylymi konferenciia materialdarynyn jinagy. – Nur-Sultan: L.N. Gumilev atyndagy EYU, 2022. – S. 182–185. [in Russian] [in Kazakh]
16. Borovskii T.A. Gruppovaia tehnologiia na urokah razvivaiushego differencirovannogo obucheniia [Group technology in the lessons of developing differentiated learning] // Himiia v shkole. – 2010. – №4. – S. 10–16. [in Russian]
17. Nechitailova E.V. Integraciia mediatekstov Interneta i tehnologii razvitiia kriticheskogo myshleniia v sovremennyi urok himii [Integration of Internet media texts and critical thinking development technology into a modern chemistry lesson]: Diss. ... kand. ped. nauk. – M., 2019. – 145 s. [in Russian]
18. Petrov Iu.N. O tehnologii razvitiia kriticheskogo myshleniia uchashihsia (na urokah himii) [About the technology of developing scholars' critical thinking (in chemistry lessons)] // Himiia v shkole. – 2002. – №10. – C. 31–34. [in Russian]
19. Viviurskiy V.Ia. Eksperiment po himii v srednih proftehuchilishah [Experiment in chemistry in secondary vocational schools]. – M.: Vysshiaia shkola, 1980. – 72 s. [in Russian]
20. Zlotnikov Ie.G., Garkunov V.P. Funkcii shkolnogo himicheskogo eksperimenta v usloviiah razvivaiushego obucheniia [The functions of school chemical experiment in the context of developmental learning] // Jurnal VHO im. D.I. Mendeleeva. – 1983. – №5. – S. 40–43. [in Russian]

21. Kachalova G.S. Metodika izucheniia osnovnyh voprosov kursa himii 8-go klassa [Methodology for studying the main issues of the 8th grade chemistry course]: uchebnoe posobie. – Novosibirsk: NGPU, 2009. – 282 s. [in Russian]
22. Alekseeva I.S. Problemnyi podhod k izucheniiu analiticheskoi himii v shkolnoi praktike [The problematic approach to the study of analytical chemistry in school practice] // Himiia v shkole. – 1999. – №5. – S. 70–73. [in Russian]
23. Duran M., Dokme I. The effect of the inquiry-based learning approach on student's critical-thinking skills // Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education. – 2016. – V.12(12). – P. 2887–2908. <https://doi.org/10.12973/eurasia.2016.02311a>
24. Claus J. Critical Thinking in the Chemistry Classroom and Beyond // Journal of Chemical. Education. – 2004. – V. 81 (8). – P. 1216–1220. <https://doi.org/10.1021/ed081p1216>
25. Kamal N.A., Suyanta. The effect of inquiry based learning models on students' critical thinking ability and self-efficacy in reaction rate material // Journal of Physics: Conference Series. – 2021. 1806 (1), 012179. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1806/1/012179>
26. Lindsey Conner, Yetunde Kolajo. The Chemistry of Critical Thinking: The Pursuit to do Both Better. – 2020. – R. 93–110. <https://doi.org/10.1108/S2055-364120200000027009>
27. Bolotinskaia B.P. Metodika formirovaniia prakticheskikh navykov uchashihsia VII klassa [Methodology of formation practical skills scholars of the 7th grade] // Himiia v shkole. – 1979. – №6. – S. 27–29. [in Russian]
28. Nguen Thuk Thu, Chan Thi Than', Novichkova E.S., Borovskih T.A. O formirovanii opyta samoobucheniia [About the formation of self-learning experience] // Himiia v shkole. – 2018. – №8. – S. 31–36. [in Russian]
29. Ospanova M.K., Auhadieva K.S., Belousova T.G. Himiia [Chemistry]: uchebnik dlia 9-kl. obsheobrazovat. shk. Chast 1. – Almaty: Mektep, 2019. – 128 s. [in Russian]

Н. ҚИЯҚБАЙ¹ , Е. АРҒЫНБАЕВ², Р. АДІЛБАЕВА³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: nkiyakbay@gmail.com

²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: yezhan.argynbayev@ayu.edu.kz

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: rsaldy.adilbaeva@mail.ru

ЖОБАЛАП ОҚЫТУ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ОЙЛАУ DAҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Аңдатпа. Мақалада жаңартылған білім мазмұнының тренді саналатын жобалап оқыту әдісінің ойлау дағдыларын қалыптастырудағы рөлі туралы жазылған. Жобалап оқыту немесе оқыту жобасы стандартты ойлаудың моделінен сыни, тереңірек немесе жоғары дәрежеде ойлау дағдыларын дамыту құралы ретінде қарастырылады. Шет тілінің көмегімен басқа пәндермен пәнаралық байланысты орната отырып, мектеп контекстінде оқушылар назарына түрлі жобаларды ұсына отырып, оқушылардың қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне сүйене отырып оқытуды көздеу арқылы қазақстандық мектеп мұғалімдерінің сабақ өткізу сапасын арттыруға болатынын көрсетеді. Шет тілі сабақтарында жобаға негізделген оқытуды ұйымдастыруда CLIL әдісінің тиімділігі орасан зор. Пәнаралық интеграцияларды ұйымдастыра отырып, лингвистикалық пәндер мен нақты ғылымдардың байланысын қалыптастыруға болады. Сонымен қатар, шағын зерттеулер мен жобаларды оқушылар назарына ұсына отырып, оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін және фокустарын айқындауға мүмкіндік береді. Сабақ сапасын арттыру мақсатында оқушылармен сұрақ-жауап алмасу уақытында жоғары деңгейлі сұрақтардың терең, сыни және креативті тұрғыда ғана ойлап қана қоймай, өзіндік пікірлерін қалыптастыруларына жағдай жасайтынын ескерген жөн. Сондай-ақ, түрлі жобалармен жұмыс жасау барысында оқушылардың тақырыптар бойынша білімдері тек үстірт болмай, толығымен қамтылады. Сабақ тақырыбы мен мақсаттарына сай әр бөлімнің соңында жобалармен жұмысты енгізу арқылы қазақстандық оқушылардың ойлау дағдыларын қалыптастыра алатындығы туралы ақпарат берілген. Жобалап оқыту әдістерін қолдану барысында қазақстандық және әлемдік тәжірибелер қолданылды.

Кілт сөздер: оқу жобасы, ойлау дағдылары, жоғары деңгей ойлау дағдылары, төменгі деңгей ойлау дағдылары, лингводидактика, оқыту модернизациясы, Блум таксономиясы.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Қияқбай Н., Арғынбаев Е., Адилбаева Р. Жобалап оқыту әдісі арқылы ойлау дағдыларын дамыту // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 395–407. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.31>

*Cite us correctly:

Qiiyqbaı N., Argynbaev E., Adilbaeva R. Jobalap oqytu adisi arqyly oilau dagdylaryn damytu [Developing Thinking Skills through Project-based Learning] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2023. – №2(128). – B. 395–407. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.31>

N. Kiyakbay¹, Y. Argynbayev², R. Adilbayeva³

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: nkiyakbay@gmail.com*

²*PhD, Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: yerzhan.argynbayev@ayu.edu.kz*

³*Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: rsaldy.adilbaeva@mail.ru*

Developing Thinking Skills through Project-based Learning

Abstract. The article describes the role of the project-based learning method, which is a trend of updated educational content, in the formation of thinking skills. Project-based learning or a project method is seen as a means of developing critical, deeper, or higher order thinking skills than standard thinking models. It shows that it is possible to improve the quality of teaching by Kazakhstani school teachers by establishing interdisciplinary communication with other subjects with the help of a foreign language, by presenting various projects to the attention of students in the school context, and by aiming to teach based on the interests and needs of students. The effectiveness of the CLIL method in organizing project-based learning in foreign language classes is enormous. By organizing interdisciplinary integrations, it is possible to form connections between linguistic disciplines and science lessons. In addition, by presenting small researches and projects to the attention of the students, it allows to define the research abilities and focuses of the students. In order to improve the quality of the lesson, it should be noted that during the question-and-answer session with students, high-level questions not only think deeply, critically and creatively, but also create conditions for forming their own opinions. Also, in the process of working with various projects, students' knowledge of the topics is not only superficial, but fully covered. At the end of each section, in accordance with the subject and goals of the lesson, information is provided on how Kazakhstani students can develop thinking skills by introducing work with projects. In the process of using project-based learning methods, Kazakhstani and world practices were used.

Keywords: educational project, thinking skills, higher-level thinking skills, lower-level thinking skills, linguodidactics, modernization of teaching, Bloom's taxonomy.

Н. Киякбай¹, Е. Аргынбаев², Р. Адилбаева³

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Астана), e-mail: nkiyakbay@gmail.com*

²*PhD, преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: yerzhan.argynbayev@ayu.edu.kz*

³*старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: rsaldy.adilbaeva@mail.ru*

Развитие мыслительных навыков через проектное обучение

Аннотация. В статье описывается роль метода обучения проекту, который представляет собой направление обновления содержания образования, в формировании навыков мышления. Обучение на основе проектов или учебный проект рассматривается как средство развития навыков критического, более глубокого или более высокого порядка мышления, чем стандартные модели мышления. Показано, что повысить качество преподавания казахстанскими школьными учителями можно путем установления межпредметной связи с другими предметами с помощью иностранного языка, представления

вниманию учащихся различных проектов в школьном контексте, стремления преподавать исходя из интересов и потребностей учащихся. Эффективность метода CLIL в организации проектного обучения на занятиях по иностранному языку огромна. Организуя междисциплинарные интеграции, можно сформировать связи между лингвистическими дисциплинами и реальными науками. Кроме того, представляя вниманию студентов небольшие исследования и проекты, он позволяет определить исследовательские способности и направленность студентов. В целях повышения качества урока следует отметить, что в ходе сеанса вопросов и ответов со студентами вопросы высокого уровня не только глубоко, критически и творчески обдумывают, но и создают условия для формирования собственного мнения. Также в процессе работы с различными проектами знания учащихся по темам не только поверхностные, но и полностью охватываются. В конце каждого раздела, в соответствии с темой и целями урока, приводится информация о том, как казахстанские школьники могут развивать навыки мышления, внедряя работу с проектами. В процессе использования проектных методов обучения использовались казахстанские и мировые практики.

Ключевые слова: учебное проектирование, навыки мышления, навыки мышления высокого уровня, навыки мышления низшего уровня, лингводидактика, модернизация обучения, таксономия Блума.

Кіріспе

Соңғы уақыттарда шет тілін мектеп оқушыларына игертудің негізгі құралы ретінде жобалап оқыту әдісі кеңінен қолданып жатқаны белгілі. Аталмыш әдіс мазмұн мен тілді бір деңгейде үйретуге бағытталған. Шет тілін сабақтарына жобалап оқыту әдісін кірістіру арқылы ынталандырушы оқыту ортасын қалыптастырып қана қоймай, оқушылардың терең ойлау дағдыларын қалыптастыру мен өз білімдеріне жауапкершілікпен қарауға жағдай жасайды. Шет тілі пәндерінде жобалап оқыту әдісін біріктірген тұста мұғалімнің сыныптағы доминанттығы азайып, оқушылардың жаңа ақпараттарды өз бетімен ізденуге жол ашады. Бұл форматта оқыту оқушыға жаңа үйрену мүмкіндіктерін бергенімен, мұғалімге жаңа функциялар мен қызметтерді жүктейді. Себебі мұғалім күнделікті сабақ беру форматынан алыстап, жаңа қабілеттерді игереді және оқушылардың білімді игеруін қадағалауды ұйымдастырады. Н.В. Матяш пікірі бойынша мұғалімнің рөлі кеңес берумен шектеледі. Оқушылар өздерінің білімі мен дағдыларына сүйене отырып белгіленген проблеманың рационалды және тиімді шешімін табуға тырысады [1, 7-б]. Сонымен қатар, мұғалім тек оқушылардан жасақталған топ мүшелерінің арасында қорытынды өнімді жасау барысында функцияларды дұрыс реттеуге жағдай жасайды.

Мақаланың мақсаты – жобалап оқыту әдісінің көмегімен оқушылардың терең ойлау қабілетін дамытуға болатынын дәлелді түрде көрсету және жоба барысында Блум таксономиясының деңгейлерімен жұмыс жасай отырып, оқушының игерген білімінің сапасын арттыруға болатындығын дәлелдеу.

Бүгінгі білім беруде «жобалық білім беру» термині қолданысқа енуде. Яғни білім беру субъектісіне адамның өзі айналған шақта, адамның сапалы білім беруді жүзеге асыруға болады деген сөз. Яғни адам өз пікірі мен ұйғарымы бойынша осы әлемді қандай сипатта көретіндігі туралы идеялардың төңірегінде жұмыс жасайды.

Заманауи білім беру парадигмасы бастауыш сыныптардан бастап жобалап оқыту әдісіне сәйкес жұмыс істеуге бағыт алған. Осы орайда жобалап оқыту тек білім беру үдерісімен ғана шектелмей, қоғамның дамуының барлық аспектілерімен тығыз байланыста болады деп айтсақ болады. Яғни жобалап оқыту әдісі білім беру үдерісінің құрамдас бөлігі ретінде қызмет атқарады.

Әдебиетке шолу

Жобалап оқыту әдісі көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына айналғаны белгілі. Атап айтқанда, шетелдік ғалымдар Картер мен Томас, Шеппард пен Столлер, Фредрика Столлер және де бірқатар отандық ғалымдардан Мухатаева Д., Биекенов К., Зулкарнаева, Ж.А., Кусаинова А.Ж., Аргимбаева А.К. мен Шубаева Н.М. атты ғалымдар жобалап оқытудың әр түрлі бағытымен жұмыс жасағанына қарамастан, олардың пікірлері бойынша жобалап оқыту әдісі былай көрініс табады:

1. Жобалап оқыту тілдік мақсаттардан гөрі тақырыптың мазмұндық мақсаттарына назар аударады.

2. Жобалап оқыту әдісі – білім алушыға бағытталған әдіс түрі, дегенмен де жоба барысында мұғалім мұнда негізгі қызметті атқарады: нұсқаушылық және қолдау.

3. Жобалап оқыту әдісі бәсекелестікке емес, бірлестікке негізделген. Себебі оқушылар жеке және топтық жобалық жұмыстарды орындап, жоба соңында қорытындысымен, идеяларымен және жасаған тәжірибелерімен аудиториямен бөліседі.

4. Жобаларды орындау барысында оқушылар шынайы өмірге негізделген тапсырмаларды орындауы мүмкін. Яғни алынған ақпараттар мен тәжірибелерді қабілеттеріне қарай бірлестіреді.

5. Жобалық жұмыстың кульминациясы – қорытынды өнім. Яғни оқушылар жоба барысында жасаған жұмыстарын белгілі бір өнім арқылы демонстрация жасауы қажет. Ол түрлі түрде жүзеге асуы мүмкін: ауызша презентациялар, постер, реферат, видео немесе сауалнама жүргізу. Бұл өнімдерді орындау оқушыға еркіндік пен дәлдік қырларын дамытуға мүмкіндік береді. Қорытынды өнімді жасау барысында оқушылар белгілі бір дағдылар мен білімді игереді. Дегенмен олардың қорытынды өнімдері әлеуметтік маңызы бар өнім болмауы әбден мүмкін. Қорытынды өнім түріне қарай жобалық жұмыстың негізгі қасиеттері мен қызметі анықталады.

6. Жобалар әдетте оқушыларды жаңа белестерге шабыттандырады, ынталандырады және жігерлендіреді. Көптеген жағдайларда тілдік қабілеттерді дамытып, тақырыптың мазмұнын қамтуға және танымдық дағдыларын жетілдіруге ғана көмектесіп қана қоймай, оқушының өз-өзіне деген сенімділігін қалыптастыруға, өз әрекетін бағалауға, дербестігін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Біздің өмір сүріп жатқан дәуірімізде тек білімді ғана дамыту жеткіліксіз, сонымен қатар, қабілет пен дағдыны дамыту маңыздылығы да бар. Осы мақсатта ҚР президенті Қ.К. Тоқаев Қазақстан халқына жолдауында: «Біз оқушылардың қабілетін айқындап, кәсіби бағыт-бағдар беру саясатына көшуіміз қажет. Бұл саясат орта білім берудің ұлттық стандартының негізі болуы тиіс», – деп нақты атап кетті [2]. Себебі, мектеп – фундаменталды білім мен қабілеттерді қалыптастырушы мекен. Яғни орта білім жұмысы дұрыс бағытқа қойылса, біздің оқушылар мамандық таңдаудан жаңылыспай, өз салаларының үздігі боларына сенім мол.

Бүгінде қазақстандық мектептерде орта білімді аяқтаған соң, оқушы алдына таңдау қойылады, яғни екі бағыттың бірін таңдау құқығы беріледі: біріншісі – жаратылыстану, екіншісі – гуманитарлық бағыт. Әр бағыттың өз ерекшелігіне қарай оқу бағдарламалары бар. Әйтсе де ары қарай мектеп бітіру барысында оқушылардың көпшілігі мемлекеттік грантты үлестіру бойынша мамандықтарды таңдап кететіні жасырын емес. Сонымен қатар, бақылау түрлеріне келсек, бөлім бойынша жиынтық бақылау (БЖБ) және тоқсан бойынша жиынтық бақылау (ТЖБ) формаларында тек игерілген білімді тексеруге бағытталған. Яғни сол тақырып аясындағы дағдылар бағалаудан тыс қалып жатады. Атап айтқанда, шет тілін оқытудың негізгі мақсаты – оқушылардың айтылым дағдысын қалыптастыру, максималды түрде оқушылардың сабақта ағылшын тілінде сөйлеуін қамтамасыз ету керек дейміз де, оны бағалау тек Тоқсан бойынша жиынтық бағалауда ғана кездеседі. Мектеп түлектерінің

мемлекеттік емтиханы академиялық сипат алған. Дегенмен де емтихан барысында шет тілінде ең қажет дағдылар саналатын айтылым және тыңдалым дағдылары қамтылмаған. Яғни оқушыларға эссе жазу және оқылым дағдысы бойынша тапсырмалар ғана берілген. Осы орайда осындай аталмыш емтихандар субъектіге басқаша орындалатынын байқауға болады. Яғни бітіруші сынып (A level оқушылары) оқушылары қорытынды бағаларын алу үшін арнайы жоба орындайды. Жобалар белгілі бір критерий бойынша бағаланады.

Жобалап оқыту әдісінің негізгі мақсаты – оқушының тұлғалық дамуы. Яғни аталмыш әдіс оқыту үдерісінің негізгі субъектісі ретінде оқушыны белгілейді және оқушының жобаның орындалуына атсалысуын көздейді. Мұндағы субъект деп тұрғанымыз – индивидтің ерекше сатысы. Яғни индивид өз әрекетінің маңыздылығын, мақсатын, міндетін түсінген сәтте ол тұлғаға немесе субъектіге айналады. Сонымен қатар, сабақ барысында жобалап оқыту әдісін қолдану оқушының тұлғалық дамуына тек қысқа уақытқа бағдар жасаумен шектеледі. Дегенмен де жобаның мерзіміне сәйкес бағдар ұзақмерзімді болуы да мүмкін.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында біз білім беруде жалпы қабылданған зерттеу әдістерін қолдандық: сипаттамалық, құрылымдық және сапалық. Оқушылардың жобаларды орындау барысында фокус топтармен жұмыс жүргізу мен бақылау әдістері қолданылды. Оқушылар жобаларды жасау үдерісінде байқалған кез келген өзгерістер құжаттар ретінде бекітіліп отырды. Сонымен қатар, оқушылардың өздеріндегі болып жатқан оңды өзгерістерін интервью түрінде рефлексиямен жеткізіп отырды. Себебі сандық өлшеуші тәсілдер оқушылардың рефлексиясын толыққанды аша алмағандықтан, әр оқушымен интервью ретінде жүргізіліп, жазба жасалды.

Сапалы бойынша зерттеу жүргізіп жатқандықтан, өзіміз зерттеп жатқан оқушылардың айғақтарын егжей-тегжейінен білуге тырыстық, себебі олар бізге басты ақпаратты берушілер деп қарастырдық. Зерттеу барысында ақпарат берушілердің пікірлері мен кірістерін құрастыру, салыстыру және бағалау арқылы қорытынды жасалды. Біздің пайымымыз бойынша зерттеуіміз көбінесе құбылыстың, корреляцияның немесе мінез-құлықтың артындағы «неге» деген сұраққа жауап беруге бағытталды.

Сонымен қатар, негізгі мақсат оқушылардың ойлау дәрежесін бақылау болды. Яғни жоба барысында оқушылар «How» және «Why» сұрақтарына өздерінің пікірлерін ескере отырып жауап беруі бақыланды. «How I see the touristic perspectives of kazakhstani tourism?» тақырыбы бойынша сынып төрт топқа бөлініп, әр топ өзінің постерлерін дайындап, оны сынып алдында қорғау көзделді. Бөлінген топтарда әр оқушының жоба барысына жұмылуы негізгі шарт болып есептелінді. Яғни білім беруде көшбасшылықты дамыту мақсатында әр топтан барлық үдерісті қадағалап отыратын топ менеджері бекітілді. Топ мүшелері тақырып аясында Қазақстанда орналасқан туристік дамуы мүмкіншілігі бар бір нысанды тауып SWOT анализ негізінде постер жасап шығуы тиіс болды. Анализ нәтижесінде таңдалған нысанның ұтымды тұстарын, әлсіз, дегенмен дамытуды талап ететін тұстарын, болашақта қандай мүмкіндіктері барын және қандай қауіп-қатер төнуі мүмкін екендігін болжауы сұралды.

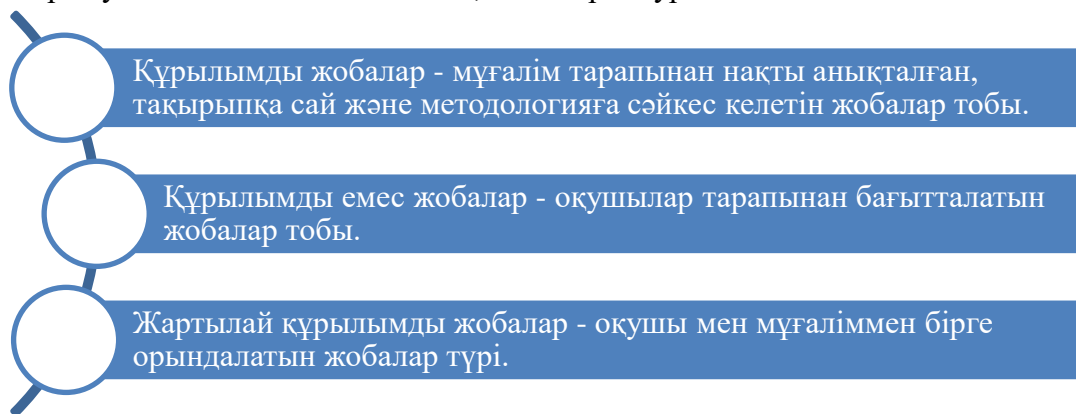
Постерді даярлау барысында мұғалімнің тарапынан қосымша мына сұрақтар қойылды:

1. Why have you chosen this place?
2. Why do you think this place has many perspective opportunities?
3. What benefits do you see in touristic development of this project? Why?
4. What are other possible opportunities after realization of the project?
5. What kind of anticipated problems may appear during project realization? What are the solutions of them?
6. How do you call investors to implement the project?
7. How do you predict the benefits after projects realization?

Оқушылар жоғарыда атап көрсетілген сұрақтарға жауап беру арқылы шет тілдері бойынша білімдерін жетілдіріп қана қоймай, экономика және нақты ғылымдармен интеграцияға түседі. Яғни ағылшын тілінің көмегімен басқа салаларды еркін игере бастайды. Ескеретін жәйт, мұғалімнің жасақтаған бағалау дискрипторында жоба қорғау барысында оқушылардың толығымен қамтылғаны, терең ойлау сұрақтарына мүдірмей жауап бергендігі, тақырыпты қамту деңгейі, басқа салаларды қаншалықты зерттегендігі және тіл тазалығы мен шет тілінде еркін сөйлеуіне назар аударылады.

Талдау мен нәтижелер

Біздегі ТЖБ мен БЖБ сынақтары да белгілі бір жобалармен жұмыс жүргізу арқылы бағаланатын болса, президентіміз айтқан оқушылардың қабілеттерін көруге мүмкіндік туатын еді. Сонымен қатар, оқушылардың сыни, креативті және анализдік ойлау дағдыларын қалыптастырудың негізі – жобалық тапсырмаларды орындау. Әлемнің жетекші мектептерін былай қойғанда, университет қабырғасында орындалатын дипломдық және магистрлік жұмыстары жобалық жұмыстармен алмастырылуда. Қазақстан жағдайында жобалық жұмыстар тек мектеп қабырғасында орындалады және тек қандай да бір олимпиадалық сипат алған. Дегенмен сабақтың бірсарындылығын азайту мақсатында түрлі жобаларды ұйымдастыру тек мұғалімнің шеберлігінде қалып тұр. Дж.Хенри жобалардың ұйымдастырылуы бойынша атап өткендей, жобалар 1-суреттегідей бөлінеді:

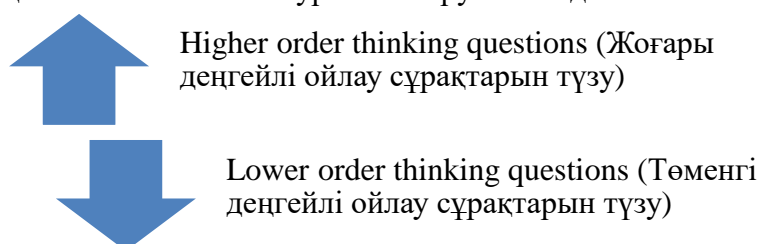
1-сурет – Жобалардың ұйымдастырылуы бойынша түрлері

Қазақстандық мектептерде жоба жұмысы көбінде құрылымдық сипат алған. Яғни жобалар тек мұғалімнің тарапынан ұсынылады. Бұл жердегі ынталандырушы күш ретінде тек мұғалімдерді қарастыра аламыз. Ал оқушылар ойлау дағдыларының толыққанды қалыптаспағандығынан, нақты өз жобаларын немесе зерттеу жүргізгісі келетін тақырыптарды мұғалімге ұсынуға батылдығы бара бермейді. Сондықтан қазақстандық білім беруде оқушылардың қажеттіліктеріне назар аудара отырып оқытуды жобалап оқыту әдісі арқылы бастаған жөн. Себебі жобалап оқыту әдісі интербелсенді оқыту ортасын қалыптастыратыны белгілі [3, 250-б].

Шет тілі пәндерін оқытуда CLIL-дің алатын орны айрықша. CLIL дегеніміз – пән мазмұны мен шетел тілін кіріктіре оқыту. Шет тілін оқыту білім берудің әртүрлі деңгейлерінде тіл мен оның мазмұндық контексті өзара жүйелі әрі тығыз байланысты болғанда тиімді болып табылады [4, 115-б]. Яғни жаңартылған оқу бағдарламасында шет тілі оқулықтарында CLIL компоненттері көптеп берілген. Сонымен қатар, жобалап оқыту әдісі көбінесе өмірлік компоненттерге негізделген. Яғни оқушылар өз өмірлерінде немесе қоршаған ортада болып жатқан дүниелерді зерттеуге және бақылауға бағытталған.

Жобалар мәліметті жинау техникалары мен ресурстарына қарай мынадай типтерге бөлінеді:

- *Зерттеу жобалары* – кітапханадан ақпарат жинауды қажет ететін жобалар типі.
 - *Мәтіндік жобалар* – мәтінмен жұмыс жасауды талап ететін жобалар типі (әдебиет, реферат, газеттер, видео және аудио материалдар және компьютерленген ақпараттар жиыны)
 - *Корреспонденциялық жобалар* белгілі бір мекеме немесе тұлғамен (бизнесмен, мемлекеттік ұйымдар, мектептер және сауда палаталары) байланысқа түсуді талап етеді. Байланыс хат, телефон қоңырауы, факс және электронды хабарлама арқылы жүзеге асады.
 - *Сауалнама жобалары* таргетті ақпаратты берушілерден сұхбат жүргізіп, алынған жауаптарды жинақтап және анализ жасауды талап етеді.
 - *Кездесуді қажет ететін жоба* белгілі бір тұлғамен бетпе-бет кездесу ұйымдастырады [5, 59-6].
 - *Өнім тудырушы жобалар* мектеп бұрышына түрлі коллаждарды жасау, видео өнім, радио хабарламалар, постер сессиялар, жазба жұмыстары, фото эссе, хаттар, кітапшалар, брошюралар, банкет мәзірлері және т.б. өнімдерді тудыру арқылы орындалады.
 - *Қойылымдық жобаларға* пьесалардың немесе шығармаларды сахналық қойылымдар, дебаттар, ауызша презентациялар, жәрмеңкелер және сән шоуларын ұйымдастыру жатады.
 - *Ұйымдастырушылық жобалардың* өзгешелігі жоспарлау және арнайы клуб, пікірталас немесе дөңгелек үстелді ұйымдастыруда болып табылады.
- Жобалардың қай түрі болмасын жоба жұмысын орындаудағы мұғалімнің негізгі мақсаты – оқушылардың терең және сыни ойлау қабілеттерін дамыту. Бұл ойлау түрлері жобаны орындау барысындағы метатаным арқылы қалыптасады. Себебі жобалармен жұмыс жасау метатаным үшін продуктивті ортаны қалыптастырады [6, 609-621-бб.]. Таным үдерісін жүргізу барысында ойлау сұрақтарының түрлері бойынша сұрақ түзу – өте маңызды. Ойлау сұрақтарының деңгейлік жітемесін 2-суреттен көруге болады.

2-сурет – Ойлау сұрақтарының деңгейлік жітемесін

Мұндағы төменгі деңгейлі сұрақтар механикалық сипат алған және көп ойлануды талап етпейді. Яғни олар берілген материалға үстірт қарайды. Көбінесе мұндай сұрақтар what, when, where, who сұрақтарын қоюмен шектеледі. Мысалы:

- What is the capital of England?
- Who is the king of Great Britain?
- How many stars are there in the flag of the USA?
- Who is the president of the USA?

Байқалғандай бұл сұрақтарға оқушылар автоматты түрде жауап бере алады. Яғни бұл сұрақтар пікір таласуды қажет етпейді. Аталған сұрақтардың көпшілік жауаптарын энциклопедиялар, тарихи құжаттар мен мұрағаттардан табуға болады.

Ал жоғары деңгейлі сұрақтар бұған мүлдем қайшы сипат алған. Себебі нақты жауапты бермес бұрын ол сұрақ бір іздену мен зерттеуді талап етуі мүмкін. Яғни оқушы бұл жерде өз пікірін де білдіруге мүмкіндік алады. Көбінесе Why? If ____, How do you think ____, What are the advantages and disadvantages of ____, What can you infer ____, What can you point out about ____, What evidence in the text can you find that ____? сияқты сұрақтардан құралады.

Оқушылардың сыныпта және жобаны орындау барысында сыни тұрғыдан ойланатын сұрақтарды қоюдың тиімділігі орасан зор. Осы мақсатта мұғалім тек аталмыш сұрақтарға жауап бере алатын оқушының моделін ғана жасап қоймай, сондай ортаны қалыптастырудың маңыздылығы бар екенін айта кету қажет. Ол үшін мұғалімдердің мына стратегиялар бойынша жұмыс жасауына көңіл бөлу керек:

- Сабақтың барлық бөлігінде терең ойлауды талап ететін сұрақтарды қою;
- Сұрақ қойылған соң, жауаптарын нақты ойлануға мүмкіндік беру;
- Басқа оқушылардың да пікірін білдіруіне жағдай жасау немесе жолай сұрақтар қою;

Жобалап оқыту әдісінде өздері білетін білімді қолдана отырып, жаңа ізденіске түсіп, ақпаратты құрылымдар бойынша орналастырады. Ақпаратты өңдеу жобаны орындау барысында жүзеге асады. Дж.Дью пікірі бойынша жобаларды орындау оқушылардың қаншалықты тақырыпты игергендігін анықтауға мүмкіндік береді [7, 205-б]. Сондай-ақ, Катз бен Чардтың ойына сүйенсек, жобалармен жұмыс жасау оқушы қызығушылығы мен қажеттілігін анықтауға мүмкіндік береді [8, 98-б].

Қазақстандық білім беру стандарттары бойынша оқушының ойлау қабілетін дамыту – негізгі мақсат. Ойлаудың түрлі дәрежелері мен классификациялары бойынша жұмыс атқаратын негізгі әдіс жобалап оқыту әдісі екендігі белгілі. 3-суреттен ойлау классификациясының жұмыс істеу циклін көруге болады:

3-сурет – Ойлау классификациялары

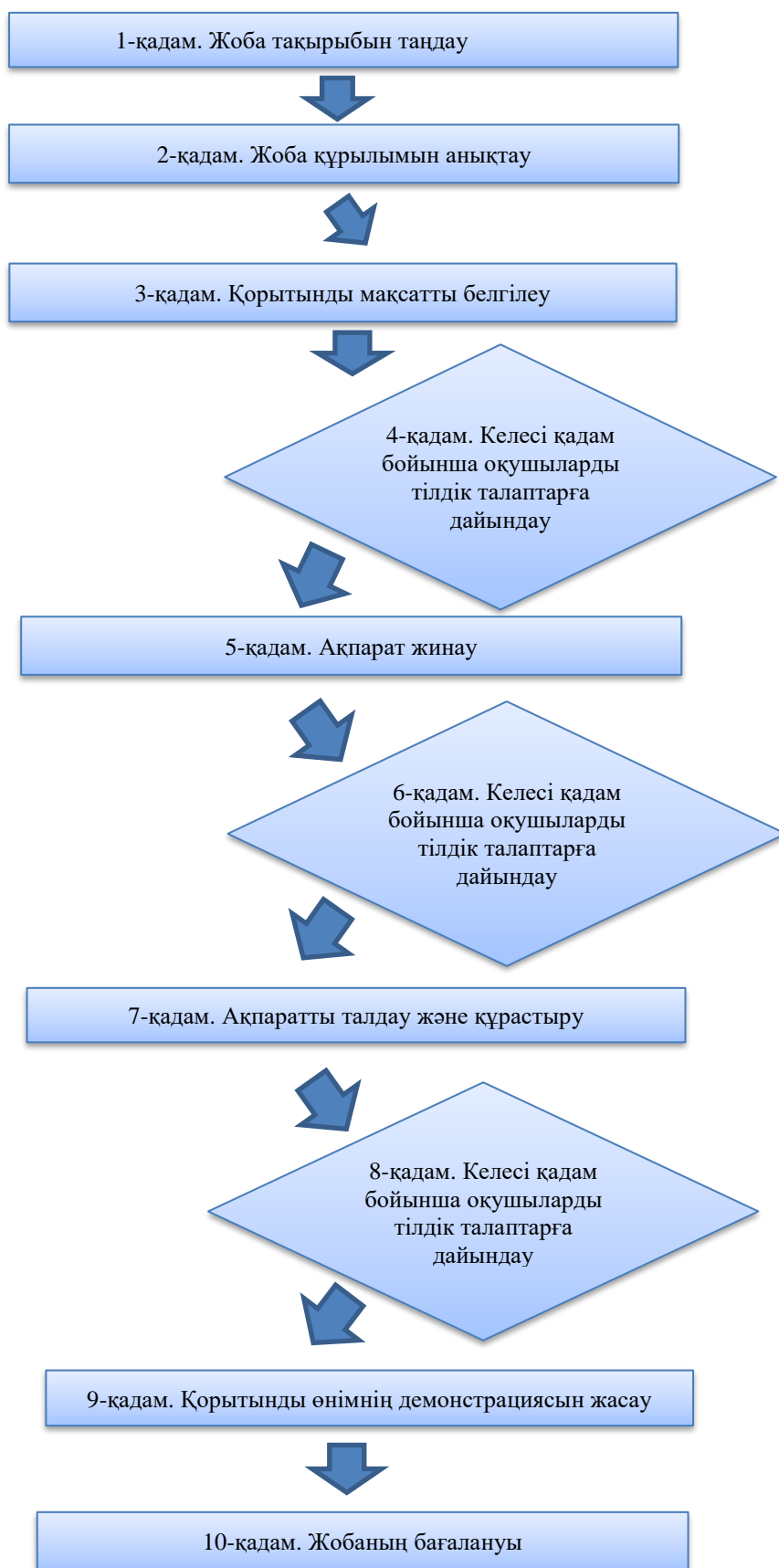
Сонымен қатар, жобалап оқыту әдісінің әр сатысында Блум таксономиясымен де жұмыс жасалады. Себебі Блум таксономиясы баланың түрлі ойлау түрлерімен жұмыс жасауға бағыттайды. Яғни жобаларды орындау барысында оқушы өзінің сыни және креативті ойлау түрлерін дамытатын әрекеттер тобын жасайды. Бұл ойлау түрлерінің ішінде сыни ойлау дағдыларын дамыту – күрделі міндет, сондықтан когнитивті психологияның негізгі түсініктері мен тұжырымдамаларына көңіл аудару қажет [9, 328-б]. Блум жүйесі Орлич пікіріне сүйенер болсақ, Блум таксономиясы бойынша жобалардың өту кезеңдері төмендегіше жұмыс атқарады және ол біздің сабағымызда былай көрініс тапты [10]:

1-кесте – Блум таксономиясы бойынша жобалардың өту кезеңдері

№	Деңгей түрлері	Әрекеті	Бағыты	Тәжірибелік сабақ барысы
1.	Білім	Оқыту	Есте сақтауға, жаттауға, тануға, еске түсіруге бағытталады.	Туризм тақырыбындағы сөздік бірліктерді жаттау.
2.	Түсіну	Таным	Мазмұнын айту, ақпаратты бір күйден екінші күйге аудару, өз сөзімен жеткізіп айту.	Топ мүшелерінің арасында белгіленген нысанның тиімділігі бойынша талқылау және талқылау барысында сөздік бірліктерді қолдану.
3.	Қолдану	Пайдалану	Мәселені шешу, нәтиже алу үшін ақпаратты пайдалану	Өздері белгілеп алған туристік нысанға ұқсас басқа да нысандардың жұмысына баға беру. Басқа нысанның жұмыс істеу механизмінің мәліметін пайдалану.
4.	Талдау	Анализдеу	Бөліктерге бөлі арқылы тұтас нәрсені көру, қатысымдықтың ішкі құрылымын табу, себептерін анықтау	SWOT анализ арқылы белгіленген туристік нысанның дамуын жоспарлау.
5.	Синтез	Жасап шығару	Ауызша немесе нақты пән ретінде өзіндік ерекше туынды жасау	Постер жасап шығарды және оны сыныптастарының алдында қорғау.
6.	Бағалау	Түрлі көзқарастармен жұмыс істеу	Бағалау шешімдері қабылданады, қарама-қайшы немесе әртүрлі көзқарастар шешіледі.	Қарсылас топтардың жобалары бойынша есептерін тыңдау, ұтымды және ұтымсыз жақтарына баға беру. Жоба барысында өздерінің игерген білімі мен дағдысына рефлексивті баға беру.

Жобалардың жүзеге асырылу барысы 4-суреттегі жобалардың орындалу сатыларына сәйкес жүрді.

Жоба сатыларының дұрыс орындалу деңгейін байқау үшін «Travel and tourism» тарауы бойынша «How I see the touristic perspectives of kazakhstani tourism?» тақырыбы таңдап алынды. Тақырып бойынша жобаны орындау екі академиялық сағатты құрады. Алғашқы сабақ барысында қазақстандық туризм туралы жалпы мәліметтер мен фотосуреттерді жинау сынды іс-әрекеттер орындалса, екінші сабақта оқушылар топқа бөлініп, отандық туризмді дамыту жолдары бойынша постер құрастырды. Әр топ өзінше бір туристік зоналарды алып, сол зоналардың ары қарай даму жолдарын, стратегиясы мен экономикасын жасақтап шығаруы тиіс еді. Соңында топтар постер қарсылас топтарға ұсынып, қорғау ұйымдастырылды. Мазмұндық талаптарға сәйкес барлық топ мүшелері жобаның орындалуына ат салысты және тілдік талаптарға сәйкес барлық оқушылар жоба қорғауында өз ойларымен бөлісті. Жоба соңында оқушылар аналитикалық және сыни ойлау дағдыларының артқанын қорытынды өнімнің демонстрациясында көрсете алды.

4-сурет – Жобалардың орындалу сатылары

Оқушылардың қорытынды өнімдерін демонстрацияларын өткізу сәті мына сілтеме арқылы қолжетімді: <https://youtube.com/shorts/HgcpGFhdEс?feature=share>. Сондай-ақ, жоба соңында оқушылар тарапынан ұсынылған рефлексивті сұхбатта жобаның сәтті шыққандығын және ойлау дағдыларының тереңірек және жүйелі дамып жатқандығын байқауға болады.

Сондай-ақ, жобаларды орындау дифференцияның орындалуын қамтамасыз етеді. Себебі, қазақстандық білім беру моделінде ағылшын тілі пәндерінде сыныптар тілдік қажеттіліктеріне қарай бөлінбегендіктен, әр оқушымен саралау жұмыстарын ұйымдастыруды талап етеді. Осы орайда жобалап оқыту әдісі оқушылардың қажеттіліктері мен қызығушылықтарымен терең жұмыс жасауды қамтамасыз етеді. Яғни жобаны орындау барысында барлық оқушылар жұмылып жұмыс жасағандықтан, мұғалім әр баламен жеке жұмыс жасауға мүмкіндік алып, әр баланың ойлау дағдысын бағалай алады.

Күнтізбелік тақырыпқа сәйкес мазмұнмен бірге кіріктірілген қабілеттерді де оқыту мақсаттары да болғанын атап айту қажет:

- Оқушыларды тақырыпқа сай жаңа сөздік қорлар мен жана ақпаратты игеруге шабыттандыру;

- CLIL компоненттерін кірістіру, яғни ағылшын тілінің көмегімен басқа дүниелерді үйренуге баулу;

- Түрлі ақпараттар кеңістігінен академиялық нақты ресурстармен жұмыс жасауды үйрету;

- Оқушының өз бетімен жұмыс жасау дағдысын қалыптастыру.

Жобаларды бағалау барысында мына тапсырмаларға баса назар аударылды:

- Тапсырманың орындалу деңгейі;

- Тілдік мақсаттарға қол жеткізу;

- Қорытынды өнімнің презентациясын берілген талаптарға сай орындау;

- Айтылым қабілеттерін дамытуды орындау;

- Оқушылардың терең ойлау деңгейін бақылау;

- Жобаның әр сатысында Why және How сұрақтарына жауап беру.

Шет тілі пәндерінде мазмұнға негізделген оқыту мен оқыту жобаларын ұйымдастыру үйренуші ортаны қалыптастыруға және өзара қарым-қатынас жасауға жағдай жасайды. Мұғалімнің ой ұшқырлығына қарай, жобалап оқыту дәстүрлі оқыту үдерісінде үлкен өзгерістердің орын алуына мүмкіндік береді. Себебі оқушының тұлғалық ерекшеліктеріне қарай әр дағдымен терең жұмыс жасауға жағдай орнатады. Назарбаев зияткерлік мектептерінің XIII ғылыми-практикалық конференциясының пленарлық сессиясында Дэвид Марш Финляндияның әлем бойынша үздік білім беру жүйесінің қалыптасуындағы жеті тренді ретінде жобалап оқыту әдісін атап өтті. Себебі жобалап оқыту әдісі пәнаралық байланысты қамтамасыз етіп қана қоймай, инклюзивті балалармен жұмыс жасауға септігін тигізеді. Себебі ағылшын тілі барлық ғылым салаларымен интеграцияда жұмыс жасай алады. Яғни оқушы қызығушылығы мен қажеттілігіне қарай жобаларды ұйымдастыру әр оқушымен жеке жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Осы орайда И.А. Сасованың: «Жобалап оқыту әдісі қазіргі таңда әлемде танылған барлық педагогикалық идеялардың синтезі екенін байқауға болады. Бұл – өз кезегінде әлем халықтарының рухани қарым-қатынасының белгісі. Сондықтан да бұл әдіс әлемнің барлық мектептерінде қолдануға болатын педагогикалық құрал болып табылады», - деген пікірін қолдаймыз [11, 43-б].

Нәтижесінде оқушылар өздерінің қорытынды өнімдері ретінде өз постерлерін ұсынды. Топтық жұмыс болғандықтан, топ мүшелерінің өзіндік функцияларын да белгілеу арқылы постерді сапалы орындай алғандығын алға тартты.

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазақстандық білім беру жүйесінде терең сыни ойлай алатын және рефлексивті тұрғыдан өз көзқарастарын толыққанды жеткізе алатын оқушы моделін қалыптастыру бүгінгі қоғамда өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Оқушының тілдік тұлғасы тек ана тілі пәндерінде ғана қалыптасып қоймай, шет тілі пәндерінде де жүретін үздіксіз үдеріс екені белгілі. Қазіргі уақытта шет тілін игеру тек тренд ретінде емес, заманауи қажеттілік екенін ескеретін болсақ, шет тілі сабақтарын түрлі форматта өткізу арқылы мектеп жағдайында оқушылардың қажеттіліктерімен дұрыс бағытта жұмыс жасау қажеттілігі артып тұр. Қазақстандық білім беру жүйесі соңғы жиырма жылда өте көп модернизацияға ұшырауының нәтижесінде бүгінде қазақстандық мектептер көптеген зерттеу ошақтарына айналды деуге негіз бар. Себебі дәстүрлі білім беруден жаңартылған білім беру жүйесі тек формалды түрде ғана емес, жүйелі түрде жұмыс істеуі тиіс. Сонда ғана білім беру мекемелеріндегі өзекті проблемалар айқындалады, сол проблема негізінде жұмыстар орындалады және шешіледі. Жобалап оқыту әдісі – сол проблемалардың төңірегінде жұмыс жасауға мүмкіндік туғызатын инструмент. Егер білім беру жүйесі әр оқушының мүддесіне жұмыс жасайтын болса, оқушы адамзаттың мүддесіне жұмыс жасайды. Себебі бүгінгі оқушылардың ойы ертеңгі мықты идеялардың қалыптасуына алып келеді.

Осы орайда оқушылардың ойлау дағдыларын дамытуды сабақ барысында түрлі жобаларды ұйымдастыру арқылы қолдауға болады. Яғни оқушылар бір сарынды форматтан ығысып, өздерін зерттеуші ретінде сезіну арқылы оқушылардың зерттеушілік және ойлау дағдыларын дамытуға жағдай жасайды.

Бұл мақалада жобалап оқыту әдісінің Блум таксономиясына сәйкес терең, креативті және сыни ойлау дағдыларын қалыптастыратынына көз жеткіздік. Жоба жұмыстарының шығармашылық жұмыс екенін ескеретін болсақ, оқушылар мұндай жұмыстарды асқан энтузиазм мен қызығушылықпен орындайды. Яғни бұл дегеніміз шет тілі пәндерінің ойлау дағдыларын дамытуда және тілдік тұлғасын дамытудағы рөлі орасан зор екендігін білдіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Матяш Н.В. Инновационные педагогические технологии. Проектное обучение: учебное пособие для студентов учреждений высшего образования. – М.: Издательский центр «Академия», 2016. – 160 с.
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы. [Электронды ресурсы]. URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy. (қаралған күні: 15.10.2022)
3. Synteta P., Schneider D. How XML can scaffold project-based learning // In Proceeding of the 4th International Conference on New Educational Environments (ICNEE'02). – Lugano, 2002. – P. 250–255.
4. Исабекова Г.Б., Дүйсенова Н.Т. CLIL оқыту материалдарын зерттеу // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1(123). – Б. 113–123.
5. Legutke M., Thomas H. Process and experience in the language classroom. – New York: Longman, 1991. – 59 p.
6. Downing K., Kwong T., Chan S., Lam T., Downing W. Problem based-learning and the development of meta-cognition // Journal of Higher Education. – 2009. – №57(5). – P. 609–621.
7. Dewey J. Experience and education. – New York: Macmillan, 1938. – 205 p.
8. Katz L.G., Chard S.C. The project approach. – Norwood, NJ: Ablex, 1989. – 98 p.
9. Мирсеитова С. Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде. Оқушылардың сын тұрғысынан ойлауын дамыту нысандары мен әдістері [Learning as inquiry and inquiry as learning. Forms and methods of developing students' critical thinking]. – Қарағанды: Қазақстан Оқу Ассоциациясы, 2011. – 368 б.

10. Orlich D.C. An Examination of the Longitudinal Effect of the Washington Assessment of Student Learning (WASL) on Student Achievement // Education Policy Analysis Archives, 11(18). [Электронды ресурс]. URL: <http://epaa.asu.edu/epaa/v11n18/>. (қаралған күні: 07.10.2022)
11. Сасова И.А. Метод проектов в технологическом образовании школьников: учебно-методическое пособие. – М., 2003. – 43 с.

REFERENCES

1. Matiash N.V. Innovacionnye pedagogicheskie tehnologii. Proektnoe obuchenie [Innovative pedagogical technologies. Project training]: uchebnoe posobie dlia studentov uchrejdeniy vysshego obrazovaniia. – М.: Izdatelskiy centr «Akademiia», 2016. – 160 s. [In Russian]
2. Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyн Qazaqstan halqyna joldaу [Head of State Kassym-Jomart Tokayev's message to the people of Kazakhstan]. [Electronic resource]. URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-toqaevtyн-kazakstan-halkyna-zholdaу. (qaralghan kuni: 15.10.2022) [In Kazakh]
3. Synteta P., Schneider D. How XML can scaffold project-based learning // In Proceeding of the 4th International Conference on New Educational Environments (ICNEE'02). – Lugano, 2002. – P. 250–255.
4. Isabekova G.B., Duisenova N.T. CLIL oqytu materialdaryn zertteu [Research of CLIL Teaching Materials] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №1(123). – B. 113–123. [In Kazakh]
5. Legutke M., Thomas H. Process and experience in the language classroom. – New York: Longman, 1991. – 59 p.
6. Downing K., Kwong T., Chan S., Lam T., Downing W. Problem based-learning and the development of meta-cognition // Journal of Higher Education. – 2009. – №57(5). – P. 609–621.
7. Dewey J. Experience and education. – New York: Macmillan, 1938. – 205 p.
8. Katz L.G., Chard S.C. The project approach. – Norwood, NJ: Ablex, 1989. – 98 p.
9. Mirseitova S. Oqytu izdenis retinde jane izdenis oqytu retinde. Oqushylardyn syn turgysynan oilaуn damyту nysandary men adisteri. – Qaragandy: Qazaqstan Oqu Associaciiasy, 2011. – 368 b. [In Kazakh]
10. Orlich D.C. An Examination of the Longitudinal Effect of the Washington Assessment of Student Learning (WASL) on Student Achievement // Education Policy Analysis Archives, 11(18). [Electronic resource]. URL: <http://epaa.asu.edu/epaa/v11n18/>. (qaralghan kuni: 07.10.2022)
11. Sasova I.A. Metod proektov v tehnologicheskom obrazovanii shkolnikov [Project method in technological education of schoolchildren]: uchebno-metodicheskoe posobie. – М., 2003. – 43 с. [In Russian]

ӘОЖ 378.147:81'373; МҒТАР 14.25.09
<https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.32>

А.Н. ОРАЗ

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: Aydana.oraz.1997@mail.ru*

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕРІ (қазақ тілінде оқытпайтын сыныптарда)

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастырудың әдістемесі қарастырылады. Зерттеу барысында лексикалық дағдыларды қалыптастыруға бағытталған жаттығулар кешені әзірленіп, ұсынылды. Мақалада мектепте қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды ортадан жоғары деңгейде қалыптастыру процесі нысан ретінде қарастырылады. Лексикалық дағдыларды қалыптастыру мәселелері бүгінгі таңда көптеген тіл мамандары мен әдіскер ғалымдардың еңбектерінің зерттеу нысанына айналып отыр. Отандық әдебиеттер мен шет тілдерін оқыту практикасын талдау нәтижесі лексиканы оқыту процесіндегі басты мәселелердің бірі – лексикалық дағдыларды қалыптастыру деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Жалпы білім беретін мектептердегі оқу үдерісінде қазақ тілі сабақтарын дәстүрлі тәсілмен жүргізу лексикалық дағдыларды жоғары деңгейде қалыптастырып жатыр деп айта алмаймыз. Сондықтан да мақаланың мақсаты – оқытудың жоғары сатысында лексикалық дағдыларды дамытуға бағытталып әзірленген тапсырмалар кешенінің тиімділігін тексеру. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында мақала тақырыбына сәйкес келетін әдістер кешені қолданылды: тікелей бақылау әдісі, сипаттамалық, деректерді салыстыру, алынған ақпаратты жалпылау және түсіндіру. Педагогикалық тәжірибені зерттеу, әдістемелік эксперимент және сауалнама сияқты эмпирикалық әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижесі мектеп оқушыларына қазақ тілін оқытуда толық қалыптасқан лексикалық дағдыларсыз нәтижелі оқу үрдісін жүргізу мүмкін емес деген болжамды растап, лексикалық дағдылар тілдік қатынасқа түсуге мүмкіндік беретін өнімді әрекетті дамытуға бағытталуы тиіс екендігі анықталды.

Кілт сөздер: лексикалық дағды, лексикалық құзыреттілік, сөйлеу дағдысы, тіл үйрету әдістемесі, лексикалық жаттығулар.

A.N. Oraz

*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: Aydana.oraz.1997@mail.ru*

Methods for Forming Lexical Skills in Teaching the Kazakh Language (in classes with non-Kazakh language of instruction)

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ораз А.Н. Қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастырудың әдістері (қазақ тілінде оқытпайтын сыныптарда) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №2 (128). – Б. 408–422. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.32>

***Cite us correctly:**

Oraz A.N. Qazaq tilin oqytuda leksikalıyq dagdylardy qalyptastyrudyn adisteri (qazaq tilinde oqytpaityn synyptarda) [Methods for Forming Lexical Skills in Teaching the Kazakh Language (in classes with non-Kazakh language of instruction)] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №2(128). – B. 408–422. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.32>

Abstract. This article discusses the methodology for the formation of lexical skills in teaching the Kazakh language. In the course of the study, a set of exercises aimed at the formation of lexical skills was developed and presented. The process of forming lexical skills in teaching the Kazakh language at school is considered at a level above the average. The problems of the formation of lexical skills today are becoming the subject of study of the works of many linguists and methodologists. The results of the analysis of domestic literature and the practice of teaching foreign languages allow us to conclude that one of the main problems in the process of teaching vocabulary is the formation of lexical skills. It cannot be said that conducting Kazakh language lessons in the traditional way in the educational process in secondary schools forms lexical skills at a high level. Therefore, the purpose of the article is to test the effectiveness of a set of tasks designed to develop lexical skills at the highest level of education. During study, we have used a set of methods that corresponded to the topic of the article: the method of direct observation, descriptive, data comparison, generalization and interpretation of the information received. Empirical methods were also used as a study of pedagogical practice, a methodological experiment and a survey. The results of the study confirmed the assumption that without fully formed lexical skills it is impossible to conduct an effective educational process when teaching the Kazakh language to schoolchildren, and it was found that lexical skills should be aimed at developing productive activities that allow for language communication.

Keywords: lexical skills, lexical competence, speaking, language teaching methods, lexical exercises.

А.Н. Ораз

*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: Aydana.oral.1997@mail.ru*

Методы формирования лексических навыков при обучении казахскому языку (в классах, с не казахским языком обучения)

Аннотация. В данной статье рассматривается методика формирования лексических навыков при обучении казахскому языку. В ходе исследования был разработан и представлен комплекс упражнений, направленных на формирование лексических навыков. Процесс формирования лексических навыков в обучении казахскому языку в школе рассматривается на уровне выше среднего. Проблемы формирования лексических навыков сегодня становятся предметом изучения трудов многих лингвистов и ученых-методистов. Результаты анализа отечественной литературы и практики преподавания иностранных языков позволяют сделать вывод, что одной из основных проблем в процессе обучения лексике является формирование лексических навыков. Нельзя сказать, что проведение уроков казахского языка традиционным способом в учебном процессе в общеобразовательных школах формирует лексические навыки на высоком уровне. Поэтому целью статьи является проверка эффективности комплекса заданий, предназначенных для развития лексических навыков на высшей ступени обучения. В ходе исследования использовался комплекс методов, соответствующих теме статьи: метод непосредственного наблюдения, описательный, сопоставление данных, обобщение и интерпретация полученной информации. Также использовались эмпирические методы как исследование педагогической практики, методический эксперимент и опрос. Результаты исследования подтвердили предположение о том, что без полноценно сформированных лексических навыков невозможно ведение эффективного учебного процесса при обучении казахскому языку школьников, и было установлено, что лексические навыки должны быть направлены на развитие продуктивной деятельности, позволяющей осуществлять языковое общение.

Ключевые слова: лексические навыки, лексическая компетенция, говорение, методика обучения языку, лексические упражнения.

Кіріспе

Белгілі бір тілді меңгерту үшін ең алдымен сол тілдің лексикасын оқытудың ерекшелігін білу маңызды. Адам қай тілде сөйлегісі келсе де, сөздік қордан өзіне қажетті лексикалық тұлғаларды білмесе, біріншіден, айтайын деген ойын жеткізе алмайды, екіншіден, басқа біреудің сөзін, ойын түсінбейді. Осы орайда, сөйлеу әрекеті, сөйлеуді қалыптастыру мен қабылдау әрекеттерін көпжақты деп қарастырамыз. Мысалы, сөйлеу әрекеті деп белгілі бір дәрежеде тіл белгілерін пайдалану арқылы сөйлеуші өзінің іс-әрекетін, мінез-құлқын көрсете алады десек [1], Л.Выготский бұл тұжырымды неғұрлым тарылтып, сөйлеу әрекетінің тілдік белгілерін «ынталандыру құралы (стимул-средство)» ретінде әрекет ететін дүние деп түсіну керек дейді. Яғни бұл әрекетті сөйлеуді жүзеге асыру мен оны қалыптастыруда алдын-ала жоспарланған мақсатты әрекет ретінде тануымыз керек деген пікір айтады [2]. Сондай-ақ сөйлеу әрекетінің компоненттері де әртүрлі болады. Әдетте, бұл ақыл-ой әрекеттері, мысалы, сөйлеуді жоспарлау және сөйлеу органдарының қызметі сияқты сыртқы әрекеттерді және олардың өзара байланысы мен тәуелділігін анықтау секілді ерекшеліктерден тұрады.

Кез келген тілді үйренуде, біріншіден, оның әр түрлі тілдік аспектілерін меңгеру, екіншіден, қарым-қатынас құралы ретінде қолдана білуге дағдылану оқыту процесіндегі ең күрделі мәселелердің бірі. Тілді жүйелі түрде үйрену мектептен басталатындықтан, оны оқыту қазіргі ғылымдардың, атап айтқанда лингвистиканың, психологияның, педагогиканың соңғы жетістіктеріне сүйенетіні сөзсіз. Осы тұрғыда елімізде қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың ғылыми негізі жан-жақты қарастырылып жатыр, десек те, лексикалық дағдыларды қалыптастыруда тұжырымдалған ғылыми қағидалар, қорытындылар қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымын теориялық тұрғыдан толықтыруды қажет етеді. Зерттеу қорытындылары қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытатын сыныптарда лексиканы оқыту сапасын жетілдіруге, оқыту барысында оқушының психикалық күйін анықтай отырып, оқытуды нәтижелі ететін әдістер бойынша жұмыс жасауға мүмкіндік береді.

Лексикалық дағдыларды қалыптастыруда теориялық және әдіснамалық, қолданбалы сипаттағы практикалық ойлауды психикалық үрдістер жүзеге асырады. «Психиканың түйсіну, қабылдау, ойлау немесе қиял үрдістерінің ұйымдасқан жүйесі ретінде зерттелуі бүгінде осы үрдістердің өздерін игеруді ғана емес, сонымен қатар жүйелер мен жалпы объектілердің табиғаты жөніндегі түсініктерді тереңнен қайта ұғынуды талап етеді. Психикалық үрдістердің дамуы мен құрылымы жайлы түсініктерді қалыптастыру әуел бастан психологияның өзінің ауқымынан тысқары методологиялық сипаттағы мәселелерге көңіл бөлуді қажет етеді» [3, 3-б.]. Тіл үйренудегі психологиялық процестер әрекет арқылы дамиды деп айтуымызға болады. Бұл көзқарасты алғаш психолог Л.Г. Выготский ұсынған [2, 20-б.]. Кейіннен бұл қағиданы А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, т.б. өз еңбектерінде қолдады. Тіл үйретудің ғылыми негіздерінің бірі психологиялық жағы И.А. Зимняя, Б.Б. Беляев, А.Н. Леонтьев, К. Оразбекова, Е. Суфиев, т.б. еңбектерінде айтылған. Бұл оқу құралдарында шет тілін оқытуда психология ғылымының атқаратын рөлі, өзге тілді үйренудің психологиялық заңдылықтары, ерекшеліктері, сабақ тиімділігінің психологиялық аспектілері кеңінен баяндалған. Зерттеулер жоғарыда аталған ғалымдар А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Л.С. Выготский сияқты көрнекті психологтардың адам әрекеті, сөйлеу механизмі жөніндегі ғылыми еңбектеріне негізделіп жазылған еді.

Тілді, лингвистикалық жүйеде сарапталған тілдік бірліктерді оқыту әрекетінде субъектілердің сан қырлылығы оқыту әдістемесінің ғылымаралық сипатын танытады.

Танушы тұлғаның оқу әрекеті барысындағы түрлі жай-күйі мен мотивациялық қырлары әдістеме ғылымында субъектінің психофизиологиялық ерекшелігімен тығыз бірлікте қарастыруды қажет етеді. «Сөз психологиясын, сөз тудыру механизмдерін зерттеп білу, адам психофизиологиясы функциясының дамуы (П.П. Блонский, Б.Г. Ананьев, С.Л. Рубинштейн, Н.И. Жинкин және т.б.) аталған ұғымдардың әдістеме ғылымының дамуына тиімді әсерін тигізіп қана қоймай, «әдістемелі» психологияның меншігіне жүктеді (В.А. Артемов, Г.В. Репкин, Б.А. Бенедиктов, Г.В. Карпов)» [4, 14-б.].

Психологтардың пікіріне сүйенсек, тіл үйретуде оқушының ойлау қабілетіне, оның ана тілінен алған біліміне сүйеніп, екінші тілде сөйлеу дағдыларын саналы қалыптастыру пайдалы. Сонда ғана қажетті дағдылар орнықты, нық қалыптасады. Психолог С.Л. Рубинштейн: «Дағды саналы түрде автоматтандырылған қимыл-әрекет түрінде көрінеді, ал сонан соң әрекеттің автоматтанған тәсілі ретінде қызмет атқарады», - дейді.

Ғалым Ф. Оразбаева лексиканы оқытуға байланысты: «Лексиканы оқытуда сөзге үлкен мән беріледі» деп, әр сөзді орынды қолдану арқылы өз ойын жүйелі жеткізуге болатындығын айтады [5, 100-б.]. Тілдегі сан алуан мағыналы сөздерді түсініп, талдап, таңдап қолдануда лексикалық дағдылардың қалыптасуының мәні аса зор. Демек, сөйлеу әрекеттері мен тілдік лексикалық құралдарды егіз ұғым ретінде қарастырмаса, тіл үйренуде тілдік қатынасқа түсудің тиімді әдісін анықтау мүмкін емес. Сондықтан да қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастырудың әдістемесін ғылыми зерделеу жұмысымыздың негізгі міндеті ретінде қарастырылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеуде тілді оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастыру мәселесі аясында әдебиеттерге, отандық және шетелдік зерттеулерге шолу жасалды. Ғалымдардың еңбектерінің негізінде теориялық деректерді зерттеу мен талдау әдістері қолданылды. Осы мақаланы жазу барысында педагогикалық зерттеулерді жүргізудің теориялық және практикалық әдістері қатар жүргізілді. Атап айтқанда, жұмыстың әдіснамалық базасы ретінде жалпы дидактикалық принциптер негізге алынып, эксперимент нәтижесінде лексикалық дағды қалыптастыру барысында оқушыларда кездесетін оқу үдерісіндегі бірқатар мәселелер анықталды.

Жоғары сынып оқушыларының лексикалық дағдыларының қалыптасу деңгейін бағалау мен еркін қарым-қатынасқа түсуде лексикалық дағды қалыптастырудың маңызын ашу үшін әдістемелік эксперимент өткізілді. Эксперимент жүргізу үшін 2 топ құрылды: эксперименттік және бақылау. Эксперименттік топқа (ЭТ) 9-А, ал бақылау тобына (БТ) – 9-Б сыныптары алынды. Әр сыныптан 13 адам қатысты. Жұмыс үш кезеңде жүргізілді. Бірінші кезеңде біз жоғары сынып оқушыларында лексикалық дағдылардың қалыптасуының бастапқы деңгейін анықтадық. Екінші деңгейде (қалыптастырушы эксперимент) жоғары сынып оқушыларына лексикалық дағдыларды қалыптастыру бойынша мақсатты жұмыс жүргізілді. Аптасына 2 сабақтан жүргізіліп отырды. Содан кейін нәтижелерге диагностика жасалып, лексикалық дағдылардың қалыптасу деңгейіндегі өзгерістер анықталды.

Анықтаушы кезеңде біз лексикалық дағдылардың қалыптасуының бастапқы деңгейін бағалап, проблемаларды анықтадық. Екінші кезең – жасалған эксперимент жоспарын тікелей жүзеге асыруға арналды. Бұл практикалық кезеңнің барысында балалармен тікелей жұмыс жүргізілді. Үшінші кезеңде мәлімдеме жасалды, яғни біз нәтижелерді өңдедік, алынған деректерді талдадық, зерттеу барысында алынған сапалық және сандық сипаттамаларға статистикалық өңдеу жүргіздік. Сондай-ақ, алынған нәтижелер өзара салыстырылды (мысалы, анықтау кезеңінің нәтижелері бақылау кезеңінің нәтижелерімен). Алынған нәтижелер бойынша эксперименттің қалыптастырушы кезеңінде атқарылған жұмыстың тиімділігі туралы қорытынды жасалды.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмысты ұйымдастыру кезінде келесі ережелер ескерілді:

1. Зерттеу мақсаты мен гипотезасына сәйкес келетін оқу процесіне әдейі өзгерістер енгізуден тұрды;

2. Эксперименттік жұмыс Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы №348 бұйрығымен бекітілген Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарына сәйкес әзірленген (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде №29031 болып тіркелген) оқу бағдарламасының негізінде орта мектептің жоғары сыныбына бекітілген қазақ тілін оқыту бағдарламасына сәйкес жүргізілді;

3. Жұмыс лексикалық дағдыларды дамытуға бағытталған оқу тапсырмаларының кешенінің тиімділігін зерттеу үшін жүргізілді.

Экспериментке жалпы 26 адам қатысты. Оның ішінде 13 адам бақылау тобында, 13 адам эксперименттік топта болды. Лексикалық дағдыларды қалыптастыру кезіндегі тапсырмаларды орындау барысындағы мәселелерді анықтау мақсатында қосымша сауалнама жүргізілді.

Талдау мен нәтижелер

Лексикалық құзыреттілік кез келген тілді екінші тіл ретінде оқытуда негізгі компоненттердің бірі болып табылады, өйткені лексикалық дағдыларды қалыптастырмай сол тілдегі ақпараттарды қабылдау немесе қолдану мүмкін емес [6, 394-б.]. Сондықтан да лексикалық дағдыларды қалыптастыруда коммуникативтік құзыреттілік мәселесіне де ерекше тоқталуымыз керек. Коммуникативтік құзыреттілік қазіргі шет тілдерін оқыту әдістемесінде белгілі бір компоненттерден (құзыреттерден) тұратын бірлік ретінде қарастырылады. Тілдерге арналған жалпы Еуропалық анықтамалық жүйенің авторлары [7, 108-б.] коммуникативтік құзыреттіліктің келесі компоненттерін ажыратып көрсетеді:

- лексикалық, грамматикалық, семантикалық, фонологиялық, орфографиялық, орфоэпиялық құзыреттерді қамтитын лингвистикалық құзыреттілік;

- социолингвистикалық құзыреттілік;

- дискурсивті (принциптерді білу) прагматикалық құзыреттілік, функционалдық (коммуникативтік функцияларды орындау үшін қолданылатын принциптерді білу) және тілдік бағдарламалау құзыреттілігі.

Тілді үйретудің деңгейлерінде оқушының барлық құзыреттіліктерін қалыптастыруда ең алдымен тілдік, (лексикалық, грамматикалық), фонетикалық (орфоэпиялық, орфографиялық), сөйлеу (жазылым, айтылым, тыңдалым) қабілеттерін дамытудың маңызы зор. Лексикалық құзыреттілік тілдер үшін жалпы Еуропалық анықтамалық жүйеде лексикалық бірліктерді білу және лексикалық, грамматикалық элементтерден тұратын сөздік қорды пайдалану мүмкіндігі ретінде анықталады. Лексикалық элементтерге тұрақты тіркестер (ауызекі тілдегі формулалар, фразалық идиомалар, бекітілген фреймдер, фразалық етістіктер, бекітілген тіркестер) және жеке сөздердің формалары жатады. Грамматикалық элементтер сөздердің жабық кластарына жатады (мақалдар, есімдіктер, предлогтар, көмекші сөздер). Алайда, бұл анықтама лексикалық құзыреттіліктің құрамы мен құрылымын толық көрсетпейді, сондықтан әдіскерлердің осы мәселеге деген көзқарасын талдап көрейік.

Лексикалық дағдылар продуктивті және рецептивті болып бөлінетіндігі белгілі. Нәтижелі лексикалық құзыреттіліктің негізгі – белсенді лексика. Мұнда білім алушылар өз ойларын ауызша немесе жазбаша білдіру үшін, сонымен қатар тыңдау мен оқу кезінде басқа адамдардың ойларын түсіну үшін қолданатын лексикалық материал. Ал рецептивті лексикалық дағдылар активті және пассивті лексикаға негізделген, бұл оқушының басқа адамдардың ойларын ауызша (тыңдау кезінде) және жазбаша (оқу кезінде) қабылдау арқылы түсінетін лексикалық қабаттар. Өнімді лексика әрқашан рецептивті лексиканың бөлігі болып табылады, ал пассивті лексиканың сыйымдылығы активті лексикаға қарағанда үлкен. Батия

Лауфер өз тәжірибелерінде пассивті лексиканың сыйымдылығы шет тілін үйрену процесінде белсенді лексиканың сыйымдылығынан он есе көп екенін дәлелдеді [8, 265-б.]. Ал ғалым Карин Агуадо сөзді түсіну оның сөйлеуде белсенді қолданылуын міндетті түрде қамтамасыз ете бермейтінін және керісінше оқушының белсенді сөздік қорына жататын сөзді оқу немесе тыңдау кезінде әрдайым түсіне бермейтіндігін айтады [9]. Лексикалық дағдыларға байланысты профессор Р.К. Миньяр-Белоручев лексикалық дағдының мәнін қабілет ретінде анықтап, оның қызметі нақты сөйлеуге байланысты ұзақ мерзімді жадтан сөз стандартын бірден шығару, оны сөйлеу тізбегіне қосу деп тұжырымдаған [15, 44–45-б.].

Лексикалық дағдылардың компоненттік негізін Э.Г. Азимов пен А.Н. Щукин ұсынады, олар сөздерді айту және лексикалық бірліктердің тіркесімі сияқты операциялармен қатар, сөздерді іріктеуге байланысты бірліктерді таңдау мен комбинацияның барабарлығын анықтайды [4, 133-б.]. Айта кету керек, сөз қолдану тек сөздерді білуді ғана емес, сонымен қатар оларды сөйлеу барысында орынымен дұрыс жұмсауды да қажет етеді. Бұл көп уақытты алатын міндет екі аспект бойынша жүзеге асады: лексиканы сөйлеу кезінде еркін қолдануды үйреніп қана қоймай, оны қарым-қатынаста да түсіну. Шет тіліндегі сөйлеудің лексикалық дұрыстығы, ең алдымен сөзді дұрыс жұмсауда, үйренуші тілдегі сөздердің дұрыс тіркесімінде, оның нормаларына сәйкестігінде, сондай-ақ ана тіліндегі баламаларымен салыстыру арқылы ерекшеленеді.

Сөздер біздің жадымызда оқшауланбайды, бірақ лексикалық бірлік деңгейінде құрылымдық қатынастардың екі түрін-догматикалық және синтагматикалық біріктіретін лексикалық – семантикалық қатынастардың күрделі жүйесіне енетіні белгілі. Синтагматикалық байланыстар – бұл сызықтық орналастыру деңгейі. Синтагма деңгейі – сөз тіркесі мен сөйлемдегі сөздердің байланысы. Синтагматикалық ассоциацияда «стақан» сөзін «сүт» сөзімен, ал «жақсы» сын есімін «бала» сөзімен байланыстыра оқытуға болады. 9–10 жастан бастап категориялық ойлау басым болады, сондықтан парадигматикалық байланыстар «жақсы» – «жаманмен», ал «стақан» сөзін «ыдыс» және т.б. байланыстырып оқыту тиімді.

Парадигматикалық байланыстар грамматикалық, фонетикалық және басқа парадигмалардың әртүрлі деңгейлерімен тікелей байланысты (мысалы, көпше зат есімнің қалыптасу парадигмасы, әр түрлі буындардағы дауысты дыбыстарды сәйкес орналастыру және т.б.) [11, 34-б.]. Сөздердің парадигматикалық немесе тікелей байланыстары лексикалық және грамматикалық парадигмалардың формальды деңгейін ғана емес (яғни, сөздің әртүрлі формалары деңгейінде), сонымен қатар синонимдер, антонимдер және контекстке жақын басқа сөздерді қамтитын семантикалық өрістер мен микрожүйелерді де қамтиды. Жалпы, біз «пассивті лексика – активті лексика» дихотомиясы ретінде емес, біртіндеп өнімді және рецептивті лексикалық күзіреттіліктің арасындағы айырмашылықты анықтайтын Биргит Хенриксеннің көзқарасымен келісеміз [12, 309-б.], яғни оқушылардың сөздік қоры бір-бірінен бөлек екі бөлікке бөлінбейді, кез келген тілді үйрену барысында лексикалық бірліктер пассивті лексикадан белсендіге және керісінше болып ауысып отырады.

Лексикалық дағдыларды қалыптастыру кезең-кезеңімен жүреді. Лексикалық дағдыларды қалыптастырудың бірінші кезеңі сөз туралы сенсорлық ақпаратты алудан басталады, екінші кезең оны қолдану, үшінші кезең оны шығармашылықпен ұштастыру. Әр кезеңде тілдік лексиканы игерудің белгілі бір стратегиялары қолданылады: ынталандырушы (білім алушылардың қызығушылықтарын оятып, эмоциясын білдіруге ықпал ету); графикалық ұйымдастырушыларды пайдалану стратегиясы (ақпаратты неғұрлым ыңғайлы қабылдау үшін «қысу» тәсілі, оқу материалын визуализациялау); лингвожүйелендіруші (сыни ойлауға бағытталған жаттығулар және игерілген лексиканы пысықтау, оны қолдану); ықтималды болжау стратегиясы (тілдік болжамды дамытатын жаттығулар жиынтығы); компенсаторлық (оқушылардың вокабулярында сөз тапшылығы кезіндегі қиындықтарды жеңуге бағытталған әрекеттер); рефлексивті стратегия (лексикалық материалды игеру

процесін бағалау, бақылау, жұмыс нәтижелерін интроспекциялау) [13, 16–18-бб.]. Бұл стратегиялар кезең-кезеңімен қолданылады және нәтижесінде лексикалық дағдыларды тиімді қалыптастыруға ықпал етеді. Экспериментте жоғарыда атап өткен лексикалық дағдыларды қалыптастыруға арналған үш кезеңді негізге алып, тапсырмалар құрастырдық. Алдымен эксперименттің гипотезасын растау үшін екі топтың білім деңгейлерін анықтау мақсатында арнайы тест түріндегі тапсырма алынды. Алынған сынақ қорытындысы бойынша екі БТ, ЭТ білім деңгейлерінің шамалас екендігін көрсетті. Сонымен, 1-топтағы орташа балл 3.53, ал 2-топта 3.92. Сапалық талдау нәтижелері 1 топта «5» – үш адам, «4» – бес адам, «3» – бес адам деген баға бар екенін көрсетеді. 2 топта «5» – төрт адам, «4» – төрт, «3» – бес адам. Алынған мәліметтерден ЭТ оқушыларында лексикалық дағдылардың даму деңгейі төмен деген қорытынды жасауға болады.

Алынған нәтижелерге сүйене отырып, эксперименттік топ 9-А сыныбының оқушыларына лексикалық дағдыларды дамытуға ықпал ететін арнайы әзірленген тапсырмалар кешені пайдаланылды. Ал бақылау тобына дәстүрлі әдіс бойынша оқу үрдісі жалғасты. Өз кезегінде екі топта да төмендегілер қатар ескерілді:

- екі топ үшін де оқу материалының бірдей мөлшерін оқыту;
- бірыңғай дидактикалық міндеттерді қою;
- бақылауға арналған тапсырма мазмұнының ортақтығы.

Негізгі орта білім беру деңгейіндегі «Қазақ тілі мен әдебиеті» оқу пәні бойынша оқушылардың білім, білік және дағдыға қойылатын талаптары «Шет тілін меңгерудің жалпы еуропалық құзыреті» деңгейлерін (B1, B2) негізге ала отырып, айқындалған. Оқыту пәнінің негізі нормативтік құжат мазмұнына сай тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым, тілдік бағдар бөлімдерін қамтуы тиіс болғандықтан, эксперименттің тапсырмалары осы негізде жасалды. «Тілді екінші тіл ретінде оқып-үйренудегі басты мақсат – сөйлеу әрекетін меңгеру екені белгілі. Тіл үйретуде сөйлеу әрекетінің түрлері – оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылымды қатар дамытып отыру маңызды. Бұл дағдылар үйренетін тілде еркін қарым-қатынас жасауға, өзгелермен пікір алмасып, өз көзқарасын білдіре алуына, өз ойын сауатты және жүйелі түре жеткізе алуына, қажетті ақпаратты тиімді қолдана алуына ықпал етеді» [14, 352-б.]. Тапсырма орыс тілінде оқытатын жалпы білім беретін мектептердің 9-сыныбына арналған «Мектеп» баспасының оқулығынан алынды [15]. Эксперимент барысы 2 тақырыпты қамтиды, 5–6 тапсырмадан 14–15 сабаққа бөлінеді. Біз ұсынып отырған жаттығулар жүйесі ауызша сөйлеудің лексикалық дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. «Сөздер сөйлеу ағымына түскенде ғана тілдік қатынас құралына айналады» деп ғалым Ф. Оразбаева айтпақшы, тілді меңгертуде коммуникациялық жаттығулардың маңызы зор [16, 121-б.]. Тілдік және сөйлеу жаттығуларының жалпы сандық қатынасы шет тілін меңгерудегі басымдық сөйлеу практикасына беріледі деген заманауи әдістеменің деректеріне сүйене отырып анықталды.

Оқушылардың лексиканы игеру үдерісінде лексикалық дағды қалыптастыру белгілі бір ретпен жүреді: біріншіден, лексика оқушылардың сөздік қорына ене бастайды; сөздерді мағынасымен үйлесімді сөйлеуде қолдана білу; екіншіден, лексиканы қолдану автоматтылыққа көшеді; үшіншіден, лексиканы қолдану іс жүзінде сабақта оқушылармен жетілдіріледі. Осы бірізділікке байланысты бастапқы кезеңде лексикамен жұмыс істеудің лексикамен танысу, алгоритмдік, шығармашылық кезеңдері бойынша жұмыс жүргіздік. Жүргізілген жаттығу жұмыстарының бірінші тобы лексикалық жаттығу, яғни теориялық мәліметтер пысықталып, сөздерді автоматты шығаруға қолданыс үстінде дағдыланады. Дұрысында, оқушылар сөздіктермен танысып, сөздікті пайдалану жұмысы оқу үдерісіндегі лексикалық ұғымдармен бірге жүргізіліп отырды. Мысалы, түсіндірме сөздікпен танысу, оларды пайдалану жұмысы лексикалық ұғымдармен жұмыс жасау барысында қарастырылды. Әрбір жаңа сөзді өткенде оқушылар сөздің лексикалық мағынасын сөздікте

қалай түсіндірілетін немесе өздері мағынасын аша алмаған сөздердің мәнін ұғу үшін пайдаланды. Мысалы, көпмағыналы сөздердің, омоним сөздердің берілу тәртібін, атап айтқанда, көпмағыналы сөздердің әртүрлі синонимі, әртүрлі антонимі болатыны түсіндіріліп, оған сай жаттығу жұмысын жасалды. Мысалы, қыңыр бала, қыңыр әңгіме деген тіркестерде қыңыр сөзіне бірде жуас, бірде оңай сөзі антоним бола алады (жуас бала). Ал синонимі де әртүрлі, айталық, қиын бала, қисық әңгіме.

Ал лексикалық жаттығулардың екінші тобы тілдің басқа салаларымен байланыстырылып жүргізілетін синтетикалық жаттығулар болды. Бұл жаттығуда лексикалық тақырыптан алған білімін бұрын өткен грамматика орфография, стилистика тарауларының материалдарымен байланыстыратын жаттығу түрлері берілді. Бұл жаттығулар оқушылардың лексикадан алған білімін жалпы тіл жүйесінде түсінуге, тіліміздегі орнын, қолданысын ұғынуға, содай-ақ өзге материалдарды еске түсіріп, қайталап отыруға мүмкіндік береді.

Ол үшін мына сияқты жұмыстар жүргізілді:

1. Берілген сөздердің лексикалық және грамматикалық мағыналарын табу. Мысалы:

- а) қызанақ, қияр, жуа, сәбіз.
- ә) үлкен, қызық, тәтті, жақсы.
- б) келу, кету, айту, жасау, жүзу.

Оқушылар үш топқа бөлінген сөздердің лексикалық мағынасын аша отырып, бірінші топтағы сөздердің зат атауы екенін, екінші топтағы сөздердің заттың белгісін, сынын білдіретін, үшінші топтағы сөздердің қимылды білдіретінін анықтап, зат есім, сын есім, етістікке жататынын түсіндіруі тиіс. Сол сияқты лексикалық мағынаны сөздің жасалу жолына, қолданылуына, шығу тегіне қарай ажырату да грамматикамен тығыз байланысты жүргізіледі.

2. Түбірлес сөздердің қай сөз табына жататындығын анықтау:

- а) Келісім, келісті, келіншек, келді.
- ә) Орын, орынша, орындық, орынды.
- б) Адам, адамдық, адамгершілік, адамсып.

Бұл тапсырма лексикалық мағына мен грамматикалық мағынаны ажыратуға дағдылануға мүмкіндік береді.

Грамматикамен байланысты жүргізілетін жаттығудың тағы бір түрі сөздің түрлену барысын немесе сөз жасау барысындағы айырмашылықтарын ажырату болып табылады. Мысалы белгілі бір сөзге септік, тәуелдік, жіктік жалғауларын жалғау арқылы лексикалық мағыналары салыстырылады. Оқушылар бұлайша түрленген сөздердің лексикалық мағынасы сақталып, грамматикалық мағынасында өзгерістер пайда болғанына көз жеткізеді. Бұл аталған жаттығу түрлері оқушылардың лексикалық мағынаны грамматикалық мағынадан ажыратуға көмектеседі, сөйтіп сөздердің қолданыс аясын жақсы меңгертіп, тәжірибелік дағдысы артады, жазу мәдениеті жетіле түседі. Ал стилистика саласымен байланысты жүргізілген лексикалық жаттығулар берілген сөздер мен сөз тіркестері қандай лексика-семантикалық топтарға, қайсысы қандай әдеби тіл стильдеріне жататындығын анықтауға арналды.

Тіл үйренудің келесі кезектегі мәтіннің мән-мағынасын түсіну дағдысын қалыптастыру кезеңінде бірқатар қиындықтар ортаға шығады. Бұл деңгейде тіл үйренуші «тыңдау» аспектісіне өтіп, осы бағытта өз дағдыларын жетілдіруге ұмтылады. Эксперимент барысында мәтінмен жұмысқа арналған тапсырмаларда сөйлеу дағдысын қалыптастыруға да басымдық берілді.

I Лексикалық дағдыларды қалыптастыру кезеңі

Дифференциалды жаттығулар.

Жаттығу мысалдары:

- 1) Мәтіннен осы тақырыпқа қатысты сөздерді табыңыз

2) Лексиканы бекіту кезеңі

II Қайталауға арналған жаттығулар.

Жаттығу мысалдары:

1) сөйлемді оқып, оған жалпы сұрақ қойыңыз және мәтінге қарамай сұраққа жауап беріңіз.

2) сөйлемді оқып, оған әртүрлі арнайы сұрақтар қойыңыз.

III Игерген лексиканы пысықтау кезеңі.

Трансформациялық ұсыныстар.

1) Сөйлемдерді өз сөзіңізбен қайта жазыңыз, жаңа сөздерді қолданыңыз

IV Рефлексия кезеңі

Сөйлеудегі лексиканы белсендендіруге арналған жаттығулар.

1) Мәтінді оқып, жоспарын құрыңыз.

2) Тақырып бойынша монологтік мазмұндама жасаңыз, міндетті түрде онда жаңа лексиканы қосыңыз.

Бұл жаттығулар лексикалық дағдыларды дамыту үшін ұсынылған мәтінге байланысты өзгеруі мүмкін. Сондай-ақ, тапсырмалар күрделілігіне байланысты орналастырылуы керек. Жұмыстың жалпылама кезеңінде екі топта да қорытынды бөлім өткізілді, оның мақсаты лексикалық дағдылардың даму деңгейіндегі өзгерістерді анықтау болды. Білім алушылардың қазақ тіліндегі лексикалық дағдыларының қалыптасу деңгейін толық зерттеу үшін біз қазақ тілі бойынша лексикалық материалды меңгеру деңгейін кезең-кезеңімен бақылауға мүмкіндік беретін лексикалық тест жүйесін әзірледік.

Тестілеу жүйесі тесттердің 2 түрін қамтиды:

1) «Берілген алты сөздің үшеуінің мағынасын оның мағынасына сәйкес келетін сөздің нөмірін жазу арқылы анықтаңыз». Тест әрқайсысында алты сөзден тұратын 5 блокқа (а, ә, б, в, е) бөлінеді. Мысал («Заң – қоғамның тірегі» тақырыбынан):

а) 1. «Ұлы Дала» _____ осы аймақтағы елдердің этникалық

2. Қазақ құқығы _____ құрамын құрады.

3. «Түркістан» _____ Көшпелі өркениеттің байтақ аймағы

4. Түркітекес халықтар және жер шарының Орталық Азия бөлігі

5. «Тұран» _____ қазақ халқының және барлық

6. Он мыңжылдық _____ көшпелі өркениеттің мәдени байлығы

Тестілеудің бұл түрі білім алушылардың лексикалық бірлікті тану және ажырату қабілетін, сөздердің аудармасы мен олардың мағыналарын білуін тексереді. Лексикалық бірліктерді тақырыпты толық аяқтағаннан кейін қаншалықты жақсы меңгергенін анықтайды.

2) тестілеудің екінші түрі барлық өткен тақырыптардың материалдарын пысықтауға және бекітуге арналған тапсырмалардың 4 түрін қамтиды:

1. Сөйлемге жетіспейтін сөздерді қойып шығыңыз. Берілген сөздерден таңдаңыз.

2. Мәтінді оқып, мәтін мазмұнына сай келетін сөзді табыңыз.

3. Сөйлемдерді түсініп оқып, логикалық реттілігі бойынша орналастырыңыз.

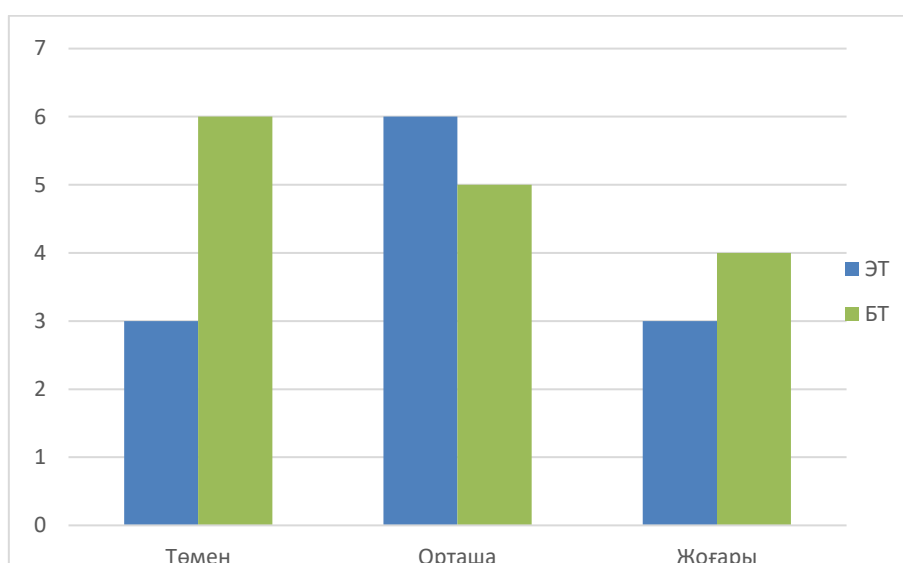
4. Мәтінге сәйкес келетін сөздерді өзіңіз жазып шығыңыз.

Тестілеудің бұл түрі келесі дағдылардың қалыптасу деңгейін анықтауға көмектеседі: сөйлемдердің мағынасын түсіну; мәтінді түсіну, сондай-ақ логикалық өзара байланысты сөйлемдер тізбегіндегі сәйкес келмейтін сөздерді анықтай алу мүмкіндігі; мұғалім көмегіне сүйенбестен тәуелсіз сөз қолдану қабілеті, қиялдың көрінісі.

Біздің тәжірибелік-эксперименттік жұмысымыздың мақсаты оқытудың жоғары сатысында лексикалық дағдыларды дамытуға бағытталған біз әзірлеген тапсырмалар кешенінің тиімділігін тексеру болды. Оқушыларды оқытуды аяқтағаннан кейін лексикалық дағдыларды дамытудың арнайы әзірленген әдістемесі негізінде тілді оқыту кезінде бақылау тексерісі жүргізілді. Оқушылар оқу процесінің мазмұнына сай жаттығулар жиынтығын орындады. Бақылау тексеруінің мақсаты тіл үйренудегі лексикалық дағдылардың даму

деңгейінің өзгеруін анықтау болды. Арнайы әзірленген әдістеме курсынан кейін эксперименттік топ бойынша жалпы орташа балл 22.2 бірлікті құрады. Бастапқы кезеңде орташа балл 19.04 болды. Осы мәліметтерге сүйене отырып, көрсеткіштер 3.16 баллға өсті, бұл оқу үдерісі кезінде лексикалық дағдылардың дамуын көрсетеді. Сондай-ақ, біз БТ-дағы бақылау тестілеуінің нәтижелерін талдадық. Бақылау тобының орташа баллдық көрсеткіші – 21.2. Анықтау кезеңіндегі орташа балл 21,4 болды. Алынған жалпы нәтижелердің көрсеткіші бойынша лексикалық дағдылардың даму көрсеткіші өскенін емес, кемігенін байқауға болады.

Егер алынған деректерді салыстыратын болсақ, эксперименттік жұмыстан кейін эксперименттік топтың студенттері қорытынды тапсырма жұмысын жақсы орындады деген қорытынды жасауға болады. Біз БТ және ЭТ-тарда лексикалық дағдылардың қалыптасу деңгейін көрсететін салыстырмалы диаграмма жасадық. Диаграмма 1-суретте көрсетілген.

1-сурет – БТ және ЭТ-та эксперимент жүргізгеннен кейін лексикалық дағдыларды қалыптастыру деңгейінің салыстырмалы диаграммасы

Диаграмма тіл үйрену кезінде лексикалық дағдылардың даму көрсеткіштері арасындағы айырмашылықты көрсетеді. Нәтижелерді талдау ЭТ-та лексикалық дағдыларды қалыптастырудың орташа және жоғары деңгейі бар оқушылар санының артқанын, ал лексикалық дағдыларды қалыптастыру деңгейі төмен оқушылар санының төмендегенін көрсетеді. Диаграммадан ЭТ оқушыларының негізгі бөлігінде тәжірибелік-эксперименттік жұмыс жүргізгеннен кейін лексикалық дағдыларды қалыптастырудың орташа деңгейі жоғарылағанын көруге болады. БТ-дағы тест нәтижелеріне сүйене отырып, кейбір оқушыларда лексикалық дағдылардың қалыптасу деңгейінің төмендеуі байқалды. Біз арнайы әзірленген жаттығулар жиынтығының тиімділігін анықтау үшін математикалық статистика әдісін қолдандық:

$BK = \frac{ЭТОБ}{БТОБ}$, мұндағы «ЭТОБ» – эксперименттік топтағы орташа балл, ал «БТОБ» – бақылау тобындағы орташа балл. Бұрын есептелгендей, бақылау жұмыстарын жүргізгеннен кейін ЭТ-дағы орташа балл 22.2 бірлікті, ал БТ-да 21.2 бірлікті құрады. Деректерді формулаға ауыстыра отырып, $біз = 1.04$ аламыз, бұл біз ұсынған жаттығулар жиынтығын жүзеге асырудың сәттілігінің дәлелі. $BK = \frac{22.2}{21.2} = 1.04$. Осылайша, біз арнайы әзірлеген тапсырмалар кешені тиімді деп қорытынды жасауға болады. Демек, біздің гипотезамыз, егер оқыту процесінде лексикалық сөйлеу дағдыларын дамытуға бағытталған тапсырмалар

жиынтығын қолдана отырып, біз жасаған әдістемені қолдансақ, оқу үдерісінде лексикалық дағдыларды қалыптастыру процесі сәтті болады деген болжам іс жүзінде расталды:

1. Егер оқыту процесінде әзірленген тапсырмалар кешені қолданылса, сөйлеуге үйрету кезінде лексикалық дағдыларды дамыту процесі сәтті болады деген гипотеза расталды.

2. Жүргізілген тәжірибелік-эксперименттік оқыту «Қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың типтік бағдарламасына» сәйкес жүзеге асырылды.

3. Біз әзірлеген тапсырмалар кешенінің тиімділігі (оқулықта берілген тапсырмаларды түрдендіру) оқушыларға орта мектептің жоғары кезеңінде сөйлеуге байланысты жаттығу түрлерін көбейту лексикалық дағдыларды дамытудың жоғары деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Сондай-ақ оқу үдерісіндегі оқушының психологиялық кедергілерін анықтау үшін білім алушылардан сауалнама алынған еді. Сауалнама ЭТ, БТ оқушылары арасында жүргізіліп, білім алушылар сауалнамада 10 сұраққа жауап берді. Солардың ішінде маңыздыларына тоқталсақ, «Қазақ тілінде еркін коммуникацияға түсуге не кедергі?» деген сауалға көпшілігі лексикалық дағдыларды жақсы меңгерсе де, психологиялық қолайсыздықты сезінетіндігін айтқан (2-сурет).

«Қазақ тілінде еркін коммуникацияға түсуге не кедергі?»

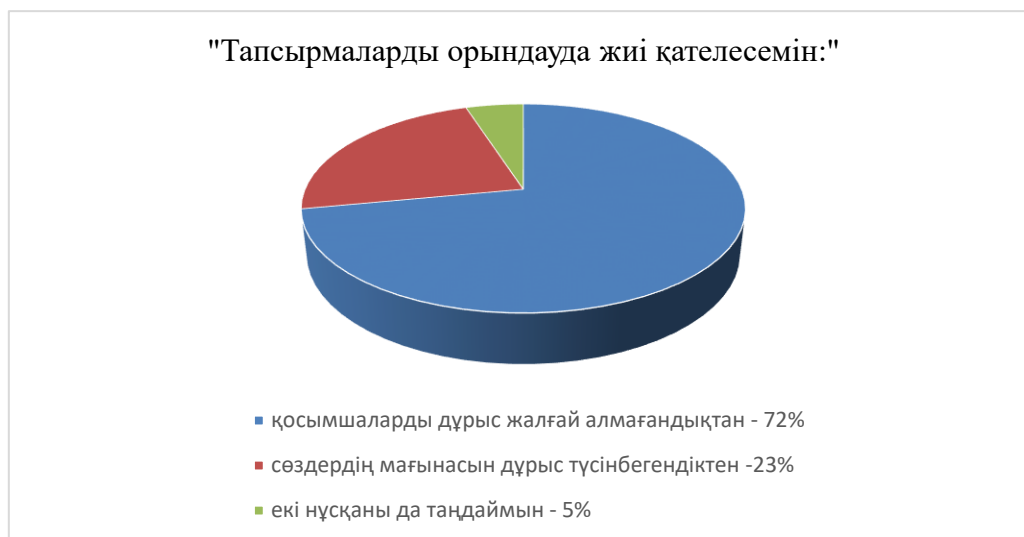
2-сурет – «Қазақ тілінде еркін коммуникацияға түсуге не кедергі?» сауалнама сұрағының нәтижесі

«Мен үшін қолайлы тапсырма түрі?» деген сұраққа сауалнамаға қаытсушылардың 74%-ы «тест тапсырмасы» тапсырма түрін таңдаған. «мазмұндап айту» нұсқасын таңдаған респонденттердің көрсеткіші өте аз – 15%-ды құрады. 9% «Мәтінді дауыстап оқу» десе, 2% «Басқа жауап» нұсқасын таңдаған (3-сурет).

3-сурет - «Мен үшін қолайлы тапсырма түрі?» сауалнама сұрағының нәтижесі

Оқушылардың оқу материалын игеруде грамматикалық немесе лексикалық тапсырмалардың қай түрі қиындық туғызатындығын анықтау үшін мынадай сұрақтар қойдық: «Тапсырмаларды орындауда жиі қателесемін:» деген сауалға 72% оқушы қосымшаларды жалғауда қиналатындығын айтса, 23% респонденттер «сөздердің мағынасын дұрыс түсінбеуден» көп қатенің орын алатындығын белгілеген. Ал қалған 5%-ы грамматикалық та, лексикалық та тапсырмалардан қиналатындығын көрсеткен (4-сурет).

4-сурет – «Тапсырмаларды орындауда жиі қателесемін:» сауалнама сұрағының нәтижесі

Сондай-ақ білім алушылардың оқу пәніне деген қызығушылығын арттырып, пәнді жақсы игеруге ықпал ететін тапсырма түрін анықтау үшін «Тақырыпты түсіну жеңіл, тапсырманы орындау оңай, егер ...» деген сауалға респонденттердің 55%-ы «тапсырмаларды ойын түрінде түрлендірсе» деп жауап берсе, 38%-ы «оқулықтағы тапсырма түрлері» деген нұсқаны таңдаған. Ал қалған 7% респонденттер «диалог түріндегі тапсырмаларды орындаған қызықты», «ауызша тапсырмаларды орындау оңай, уақыт аз кетеді», «барлық тапсырма маған қиын» деген сияқты өз нұсқаларындағы жауаптарын жазған (5-сурет).

5-сурет – «Тақырыпты түсіну жеңіл, тапсырманы орындау оңай, егер ...» сауалнама сұрағының нәтижесі

Сауалнамаға сәйкес мынадай қорытынды шығаруға болады: лексикалық құзыреттіліктің жоғарғы деңгейін меңгерген балаларда негізгі лексикалық дағдылар толық қалыптасқан, бірақ психологиялық қолайсыздықты сезінеді. Ауызша немесе жазбаша сөйлем құрау үшін олар жеткілікті дәрежедегі білім мен дағдыларға ие, алайда олар өз біліміне сенімсіз болғандықтан қателік жасаудан қорқады.

Лексикалық дағдыларды дамытудың орташа деңгейінде, оқушылар сөздерді жаттай алады, мағынасын түсінеді, бірақ соны қолдануға байланысты қиындықтарға тап болатынын байқадық. Лексикалық дағдылары қалыптаспаған оқушылардың сөйлеу тәжірибесі де жеткіліксіз екендігі дәлелденді. Лексикалық дағдысының даму деңгейі төмен оқушылар бір уақытта лексикалық және грамматикалық қиындықтарға тап болатынын анықтадық.

Алынған нәтижелерді сараптай келе, қазақ тілі сабақтарында лексикалық дағдыларды қалыптастыруда кездесетін қиындықтарды төмендегідей етіп топтастырдық:

1. Лексикалық және грамматикалық материалдарды игерудегі қиындықтар;
2. Жаттығулардың жекелеген түрлерін орындаудағы қиындықтар;
3. Айтылым кезіндегі қиындықтар (септік жалғауларын қате жалғау, сөз тіркестерін орынды жұмсамау, сөйлемді дұрыс құрай алмау, т.б.);
4. Тындалым кезіндегі қиындықтар (ауызша сөйлеуді қабылдау);
5. Жазылым кезіндегі қиындықтар;
6. Оқушылардың өздері айтқан қиындықтар. Оқушылардың басым бөлігі айтылым барысы қиын соққанын айтады. Сонымен қатар, оқушылар тапсырма барысында қолданылған мәтіндердің мазмұнын түсінгенімен, оны баяндап жеткізе алмайтындығын немесе сұрақтарға жауап бере алмайтындығын айтты. Яғни, лексикалық дағдыларды меңгеру автоматизм деңгейіне көтерілмесе айтылым барысында қиындықтар кездесе беретіндігі сөзсіз.

«Лексикалық құзыреттілік тілдер үшін жалпы Еуропалық анықтамалық жүйеде лексикалық бірліктерді білу және лексикалық, грамматикалық элементтерден тұратын сөздік қорды пайдалану мүмкіндігі ретінде анықталады" деп жоғарыда айтқанымыздай, жүргізілген эксперимент нәтижесі де сөздік қордағы сөздерді коммуникацияда қолданбай лексикалық дағдылардың қалыптаспайтынын растады.

Қорытынды

Қорыта келе, қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастырудың әдістемесі бойынша зерттеу жұмысы мақсаттарына қол жеткізді. Яғни біз мектеп оқушыларына қазақ тілін оқытуда толық қалыптасқан лексикалық дағдыларсыз нәтижелі оқу үрдісін жүргізу мүмкін емес деген болжамды растадық. Жоғары сынып оқушыларының лексикалық дағдыларының қалыптасу деңгейін бағалау мен еркін қарым-қатынасқа түсуде лексикалық дағды қалыптастырудың маңызын ашу үшін жүргізілген әдістемелік эксперимент нәтижелерінің талдауына сүйене отырып, біз мынадай қорытындыға келдік: лексикалық дағдыларды меңгеру автоматизм деңгейіне көтерілмей, сол тілде еркін қарым-қатынас жасауда қиындықтар кездесе береді. Қазақ тілін үйрену кезінде лексикалық дағдыларды қалыптастырудың негізгі критерийлері: ситуацияларда белгілі бір сөздерді қолданудың орындылығы; диалог кезінде синонимдік сөздерді тез таңдау мүмкіндігі; ауызша және жазбаша тілдегі лексикалық қателердің саны.

Оқу сабақтарында лексикамен танысу, алгоритмдік, шығармашылық кезеңдерді ескере отырып, жаттығулар кешенін енгізіп, сондай-ақ тестілеу жүйелерін қорытынды сабақтарда түрлендіріп пайдалану арқылы оқытуды нәтижелі етуге болады. Ал жүргізілген сауалнама негізінде оқушылардың лексикалық тапсырмаларды орындау барысында кездесетін қиындықтар мен психологиялық қолайсыздықтарды анықтадық. Сауалнама нәтижесі бойынша лексикалық дағдыларды дамытудың орташа деңгейі қалыптасқан балалар зерттелетін лексикалық материалды қолданумен байланысты қиындықтарға тап болады.

Өйткені ондай білім алушыларда лексика тиісті дәрежеде игерілмеген, сөйлеу тәжірибесі жеткіліксіз. Сонымен қатар бірқатар теориялық және практикалық тұжырымдар жасалды. Атап айтқанда, лексикалық дағдылар дегеніміз – айтылым немесе жазылым барысында лексиканы дұрыс қолданудағы оқушылардың қабілеттері деген тұжырым жасауға болады. Лексикалық дағдылар лексикалық құзыреттілікті қалыптастырудың негізі болып табылады. Өз кезегінде, лексикалық құзыреттілік дегеніміз баланың лексикалық дағдыларын қалыптастыруға және шоғырландыруға бағытталған құзыреттілікті білдіреді. Лексикалық дағдылардың практикалық маңыздылығы сөйлеудің негізгі компоненттерін дұрыс пайдалану, қарым-қатынасты дұрыс құру, өз ойын білдіру және оларды сұхбаттасушыға жеткізу үшін қажетті құралдарды таңдау қабілетінен тұрады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Railianova V. Methods of foreign language teaching: psychological context // «Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Психологія». – 2020. – №11. – С. 136–140.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. Изд. 5, испр. – М.: Издательство «Лабиринт», 1999. – 352 с.
3. Шабельникова В.К. Психика – функциялық жүйе: оқу құралы / Ауд. С. Бердібаева. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 248 с.
4. Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: ҚазХҚжӘТУ, 2010. – 324 б.
5. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теория және әдістемесі. – А.: Білім, 2000. – 208 б.
6. Kazhan Y.M.et al. The use of mobile applications and Web 2.0 interactive tools for students' German-language lexical competence improvement. – 2020.
7. Chorna O.V., Hamaniuk V.A., Uchitel A.D. Use of YouTube on lessons of practical course of German language as the first and second language at the pedagogical university // CTE Workshop Proceedings. – 2019. – Т.6. – С. 294–307.
8. Laufer B. The development of passive and active vocabulary in a second language: Same or different? // Applied linguistics. – 1998. – №2. – Т. 19. – С. 255–271.
9. Aguado K. Evaluation fremdsprachlicher Wortschatzkompetenz: Funktionen, Prinzipien, Charakteristika, Desiderate // Fremdsprachen lehren und lernen – 2004. – №33. – P. 231–250.
10. Миньяр-Белоручев Р.К. Методический словарь. Толковый словарь терминов методики обучения языкам. – М.: Высшая школа, 1996. – 240 с.
11. Коростелев В.С. Основы функционального обучения иноязычной лексике. – Воронеж: ВГУ, 1990. – 157 с.
12. Henriksen B. Three dimensions of vocabulary development // Studies in second language acquisition. – 1999. – №2. – Т. 21. – С. 303–317.
13. Сиземина А.Е. Методика развития лексической компетенции студентов лингвистического вуза на основе формирования мотивационной базы обучения (английский язык): автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Н. Новгород, 2009. – 22 с.
14. Бердіқұлова А., Қапантайқызы Ш. Тіл үйретуде оқылым дағдысын қалыптастыру мәселесі жайында // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №4 (126). – Б. 351–361. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.30>
15. Косымова Г., Бисенбаева М., Каримова Г., Каратаев Н. Қазақ тілі мен әдебиеті. Учебник для 9-кл. общеобразоват. шк. с рус. яз. обучения. – Алматы: Мектеп, 2019. – 208 с.
16. Оразбаева Ф.Ш. Айтылым әрекетіндегі сөздің қатысымдық қызметі // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы. – 2021. – №1 (75). – Б. 117–122. <https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.20>

REFERENCES

1. Railianova V. Methods of foreign language teaching: psychological context // «Naukovi zapiski Nacional'nogo universitetu «Ostrozka akademiia»: seriiia «Psihologiiia». – 2020. – №11. – S. 136–140.

2. Vygotskiy L.S. Myshlenie i rech [Thinking and speech]. Izd. 5, ispr. – M.: Izdatelstvo «Labirint», 1999. – 352 s. [In Russian]
3. Shabelnikova V.K. Psihika – funkciialyq juie [Psycho-functional system]: oqu quraly / Aud. S. Berdibaeva. – Almaty: Ana tili, 1998. – 248 s. [In Kazakh]
4. Qunanbaeva S.S. Qazirgi shettildik bilim berudin teoriiasy men praktikasy. – Almaty: QazHqjATU, 2010. – 324 b. [In Kazakh]
5. Orazbaeva F.Sh. Tildik qatynas: teoriia jane adistemesi. – A.: Bilim, 2000. – 208 b. [In Kazakh]
6. Kazhan Y.M.et al. The use of mobile applications and Web 2.0 interactive tools for students' German-language lexical competence improvement. – 2020.
7. Chorna O.V., Hamaniuk V.A., Uchitel A.D. Use of YouTube on lessons of practical course of German language as the first and second language at the pedagogical university // CTE Workshop Proceedings. – 2019. – T.6. – S. 294–307.
8. Laufer B. The development of passive and active vocabulary in a second language: Same or different? // Applied linguistics. – 1998. – №2. – T. 19. – S. 255–271.
9. Aguado K. Evaluation fremdsprachlicher Wortschatzkompetenz: Funktionen, Prinzipien, Charakteristika, Desiderate // Fremdsprachen lehren und lernen – 2004. – №33. – P. 231–250.
10. Miniar-Beloruhev R.K. Metodicheskiy slovarik. Tolkovyi slovar terminov metodiki obucheniia iazykam. – M.: Vysshaya shkola, 1996. – 240 s. [In Russian]
11. Korostelev V.S. Osnovy funktsionalnogo obucheniia inoiazychnoi leksike. – Voronej: VGU, 1990. – 157 s. [In Russian]
12. Henriksen B. Three dimensions of vocabulary development // Studies in second language acquisition. – 1999. – №2. – T. 21. – S. 303–317.
13. Sizemina A.E. Metodika razvitiia leksicheskoi kompetentsii studentov lingvisticheskogo vuza na osnove formirovaniia motivatsionnoi bazy obucheniia (angliiskiy iazyk): avtoref. dis. ... kand. ped. nauk. – N. Novgorod, 2009. – 22 s. [In Russian]
14. Berdiqulova A., Qapantaiqyzy Sh. Til uiretude oqylym dagdysyn qalyptastyru maselesi jaiynda // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №4 (126). – B. 351–361. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.30> [In Kazakh]
15. Kosymova G., Bisenbaeva M., Karimova G., Karataev N. Qazaq tili men adiebiet. Uchebnyk dlia 9-kl. obsheobrazovat. shk. s rus. iaz. obucheniia. – Almaty: Mektep, 2019. – 208 s. [In Kazakh and Russian]
16. Orazbaeva F.Sh. Aitylym areketindegi sozdin qatysymdyq qyzmeti // Abai atyndagy QazUPU-dyn habarshysy. – 2021. – №1 (75). – B. 117–122. <https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.20> [In Kazakh]

ҚАЛДЫРҒАН ІЗІҢ МӘҢГІЛІК

Қазақ фонетикасына, орфография мен орфоэпия мәселелеріне, сингармонизм теориясына еңбек сіңірген ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, ұлағатты ұстаз Жүнісбек Әлімхан Сағындықұлы тірі болғанда мерейлі 85 жасқа толар еді. Ғалым 1938 жылы 12 мамырда Оңтүстік Қазақстан облысы (қазіргі Түркістан облысы), Шәуілдір ауданы (қазіргі Отырар ауданы), Қарғалы ауылында дүниеге келіп, 82 жасқа қараған шағында өмірден озды.

Әлімхан Жүнісбек Ленинград университетінің профессоры Л.Р.Зиндердің ғылыми жетекшілігімен 1969 жылы «Қазақ тілінің дауысты дыбыстары» атты тақырыпта филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін, 1989 жылы «Түркі тілдерінің сөз просодикасы және қазақ тілінің сингармонизмі» атты тақырыпта филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін диссертация қорғап шығады. 1999 жылы профессор ғылыми атағын алады.

1964 жылдан Қазақстан Ғылым Академиясының Ахмет Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институтында кіші ғылыми қызметкер, аға ғылыми қызметкер, бөлім меңгерушісі, бас ғылыми қызметкер болып жұмыс істеген. Сонымен қатар Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті қазақ тілі кафедрасының профессоры болатын.

Саналы ғұмырында Әлімхан Сағындықұлы қазақ тілтанымында көп жылдар бойы фонетика саласындағы күрделі өзгерістер мен қалыптасып қалған «еуропаөзімшіл» (европацентристік) бағытқа қарсы алғаш көтерілгендердің бірі болды. Сонымен бірге латын әліпбиіне көшу мәселелері мен қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйрету әдістемесі мәселелерімен айналысты. Қазақ тіліндегі (түркі тілдеріндегі) практикалық (фонетикалық) таным деңгейінен аса алмай келе жатқан үндесім (сингармонизм) құбылысының теориялық зерттелімін бастап, қазақ жазуына қажет реформа жайлы жазып, сингармология теориясының негізін қалады. Сол еңбегінің нәтижесінде қазақ тілінің дыбыс жүйесін зерттеудің әдістері мен ғылыми аппараты түбегейлі өзгерді. Қазақ тілінің жасалым негізінің үлгісі мен оның сипаттамасын түркі тілтанымында алғаш рет ұсынған ғалым ретінде танылды. Сондай-ақ, қазақ тілі дыбыстарының үндесім және үйлесімін жасап, қазақ фонетикасының терминдер сөздігін құрастырды.

Әлімхан Сағындықұлы түркі тілдеріндегі сингармонизмді зерттеген ғалым. Ол латын графикасы негізінде қазақ әліпбиін зерттеуге үлкен үлес қосты. Қазақ жазуын латын графикасына көшіру туралы 2017 жылы қабылдаған шешімін жүзеге асыруға белсене араласты, үкімет тарапынан құрылған арнайы жұмыс тобының мүшесі болды.

Алайда, ғалым Қазақстан билігі бекіткен нұсқаның орнына жаңа әліпбиді сингармонизм заңы бойынша жасауды ұсынды. Оның ұсынысын әліпби бойынша ғылыми пікірталасқа түскен ғалымдардың бір тобы қолдады. Сондай-ақ латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі бойынша қоғамдық пікірталасқа белсене үн қосты, осы мәселелер жөнінде бұқаралық ақпарат құралдарына өз ұстанымын ашық айтты.

Ғалымның «Қазақ тілі грамматикасының» қазақ тілі дыбыстарына арналған бөлімін жазды (2001), «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігін» құрастырған топ жетекшісі. Қазақ тіліндегі «Үндесім заңы», «Байтұрсынов қисыны» («Эффект Байтурсынова») атты теориялық

қағидалар жариялады. Орыс мектептерінің 1-4 сыныптарына арналған «Қазақ тілі» оқулығын дайындаған авторлардың әдістеме құралдарын жасады.

2021 жылдың көктемінде «Сингармология или неизвестный сингармонизм» деп аталатын зерттеу еңбегі жарық көрді. Тілші мамандар бұл зерттеуді тіл біліміне қосылған сүбелі үлес деп жоғары бағалады.

Сингармониялық бағыт Әлімхан Сағындықұлы Жүнісбек еңбектерінің арқасында қалыптасып, ғылыми айналымға еніп, қалың оқырманға танымал болды. Негізгі еңбектері: «Қазақ грамматикасы» (сегментті фонетика бөлімі). Астана, 2002; «Қазақ фонетикасы». Алматы, 2009; Введение в сингармоническую фонетику. Алматы, 2009. Қазақша-орысша фонетикалық сөздік. Орал, 2009, «Қазақ тіл білімінің мәселелері», Алматы, 2018.

Әлімхан Сағындықұлы Жүнісбеков Түркі тілдерінде сөздік екпіннің жоқ екендігін дәлелдеп шыққан ғалым. Қазақ тілі үндесім (сингармониялық) тіл болғандықтан, оның дыбыс құрамына тән ұғымдар мен атаулардың өз ерекшеліктерін көрсете білді. Мыңнан аса фонетикалық атауларды құрастырып, айналымға ендірді.

МОЛДАШОВА Ақзия Абсаламқызы,
*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті, Қазақ филологиясы
кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.*

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

ÖZTÜRK A. SÜYİNJANOVA J. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinde <i>dirä</i> Çekim Edati	7-20
ДОСЖАН Р.А. СМАЙЛОВ А.Б. Билік және даналық ілімі	21-33
AKHMEDOVA S. The Creativity of Mashadi Azer Buzovnali	34-42
СЕЙДУЛЛАЕВА Г.А. КЛИМЕНКО И.С. КЕНЖИТАЕВА Ж.Л. Языковые средства в романе Бориса Акунина «Турецкий гамбит»	43-53
ҚОШАНОВА Н.Д. ЖЫЛҚЫБАЙ Г.Қ. Сыртқы көрнекі жарнамалар тілінің орфографиясы	54-64
AMANGALIEVA A.E. SOYLEMEZ O. The Image of Historical Figures in the Novel by Kh. Yessenzhanov	65-78
СӘДІБЕКОВ А. Орхон әліпбиі графемаларын дыбыстаудың оңтайлы нұсқасы	79-100
АХМЕТОВА Г.М. С. Раевтың «Жанжаза» және Т. Нұрмағанбетовтың «Періштелердің өлімі» романдарындағы фольклорлық ұғымдар қызметі	101-113
СҮЛЕЙМЕНОВА Ж.А. ҚОРҒАНБЕКОВ Б.С. «Диуани хикмет» жинағы және оның қазақ халқының ауыз әдебиетімен байланысы	114-124
АЙТКУЛОВА Г.А. ИСЛАМ Д.А. Ұлттық паремиологиядағы «еңбекқорлық/жалқаулық» концептінің тілдік ерекшеліктері	125-136
СӘМЕНҚЫЗЫ Ұ. ТҰРЫСБЕК Р. СЕЛАМИ ФЕДАКАР Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы тұлғаның көркемдік концепциясы	137-152
ҚОЙБАҚОВА А.С. Қытай және қазақ тіліндегі топонимдік атаулардың лексика-семантикалық топтастырылуы	153-162
TAGUDRETOVA B.B. АҰАН ЕКРЕМ Individuality of Word Use in Markhabat Baigut's Prose	163-177
ҚОЖАХМЕТ А.Қ. ХУСАИНОВА Л.М. Лингвистикалық зерттеулердегі мәтін және дискурс теориясы	178-189

SALIKZHANOVA Sh.B. TURGUT TOK MURSALIM G.O. linguistic and National Cultural Character of Ethnographies	190-200
KURBAN A.M. DUISEMBEKOVA Z.M. Etymological Aspects of Phytotoponyms in English and Kazakh Languages	201-212
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
АТЕМОВА К. ZHİYENBAYEV Ye. Kazak Kültüründe Sağlıkla İlgili Geleneklerin Özellikleri	213-224
КАДИРБАЕВА Р.И. ОСПАНОВ Е.Б. ӘМІРБЕКҰЛЫ А. Шындыққа жанасымды пайымдау құзыреттілігін қалыптастырудағы ашық математикалық есептердің рөлі	225-238
КУЗДЕУБАЕВАА.Б. АЙСИНА С.Т. ЖАКАЕВА К.А. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя музыки в процессе изучения дисциплины «Основной музыкальный инструмент – фортепиано»	239-250
МАДИЯРОВ Н.К. ТУРСЫНКУЛОВА Э.А. Болашақ математика мұғалімдерін даярлау үдерісіндегі геометриялық салу есептерін оқытуды жетілдіру	251-266
ШЕРТАЕВА Н.Т. АМИРБЕКОВА Э.М. ШАГРАЕВА Б.Б. Университетте химияны оқыту процесінде визуализация әдістерін қолдану	267-276
TALDYBAEVA M.D. ORAZBAYEVA F.Sh. Psycholinguistic Aspect of Spelling Modeling Teaching	277-290
KASYMBEKOVA A. ADILOVA S. Methods of Teaching Vocabulary With the Help of Track Star Online Program	291-300
САДЫҚОВА Б.Б. ЕСНАЗАРОВА Ұ.Ә. ТОҚБЕРГЕНОВА А.А. Оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруда қолданылатын инновациялық әдістер мен технологиялар	301-313
КАРЕЛХАН Н. ИБРАЕВА П.М. КАРИЛХАН Н. Орта мектепте STREAM технологиясымен оқытуда Scratch ортасындағы mBlock бағдарламасын қолданудың ерекшеліктері	314-328

KASTAYEV S.K. GRINSHKUN V.V. Content of Future Teachers' Organizational Skills and Ways to Improve Them	329-342
ЖОШИБЕКОВА Б.С. РАМАЗАНОВА А.А. ТУКИБАЕВА Б.А. Генетиканы оқытуда интеграцияланған STEM әдістерін қолдану тиімділігі	343-354
BALGINBAYEVA K.G. MUBARAKOV A.M. Analysis of the State and Effectiveness of Methodological Work in Educational Organizations of the City of Astana	355-366
АКМАГАМБЕТОВА Н. ZHORABEKOVA A. KASSYMOVA G. Formation of Tolerance in Teenage Students in the Modern Educational Environment Via a Pragmatic Approach	367-379
МАРИПЖАНОВА Г.Ғ. МАМЫРБЕКОВА А.К. АЛТЫНБЕКОВА М.О. Химиялық эксперименттерді ұйымдастыру барысында оқушылардың сыни ойлауын дамыту	380-394
ҚИЯҚБАЙ Н. АРҒЫНБАЕВ Е. АДИЛБАЕВА Р. Жобалап оқыту әдісі арқылы ойлау дағдыларын дамыту	395-407
ОРАЗ А.Н. Қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастырудың әдістері (қазақ тілінде оқытпайтын сыныптарда)	408-422
ҒЫЛЫМИ ӨМІР	
Қалдырған ізің мәңгілік	423-424
МАЗМҰНЫ	425-427

ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI

Аға редактор Әбілдаева Г.

Жауапты хатшы Садыкова А.

Редактор-менеджер Ахметова Ж.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Редакцияның мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*

☎(8-725-33) 6-38-26

E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

*Журнал Қожса Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Басуға 30.06.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 26,75. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 821 ©

Баспахана мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*

☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)

E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz